

Tólepbergen Qayıpbergenov

QARAQALPAQ DÁSTANI

Maman biy ápsanasi

Nókis. "Qaraqalpaqstan" baspası. 1973-jıl, 500 bet.

BASPADAN

Qaraqalpaq xalqınıń Rossiya patshalığınıń qol astına ótip, Ullı rus xalqı menen táǵdiyrın qosıwı xalıqtıń tariyxında oǵada úlken progressivlik áhmiyetke iye.

Rossiyaǵa qosılıp, ullı rus xalqı menen taǵdiyr birikiw atababamızdıń kóp ásirlık ármanı edi. 1743-jılı Maman biy (tariyxıń dáreklerde Maman batır) basshılıǵında xalıq wákilleri eldiń ásirlık arziw-ármaların qaǵazǵa túsırip, ullı rus patshasına arnawlı bardı hám Sarayda qabil etilip, Rossiyaǵa qosıp alınganı haqqında gramota alıp qaytti. Bul gramota xalıqta "Ullı úmit qaǵazı" dep ataldı. Tilekke qarsı "Ullı úmit qaǵazı" iyelerine óz waqtında quwıspadı. Bul gezlerde Rossiya patshasınıń óz taxtın bek kemlew ushın gúresleri, sonday-aq sırt el basqınhıları menen jiyi-jiyi urısları az sandaǵı qaraqalpaq xalqınıń taǵdiyrine kewil awdarıwǵa juwǵarada múmkinshilik bere qoymadı. Soǵan qaramastan, qaraqalpaq xalqı óziniń dana ulı Mamanbiy baslaǵan ullı istiń aqibetinen góder úzbedi, Rossiyaǵa qosılıw ármanların iske asırıw ushın gúresler alıp bardı, xalıq batırları jóninde kóp ápsanalar

dóretti. Bul ármanlar 130 jıldan soń ǵana, 1873-jılı, yaǵníy ataqlı Ernazar alakóz kóterilisinen 17 jıldan soń shınlıqqa aynaldı. Mine usı aralıqtaǵı waqıyalar jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" romanında keń túrde sáwlelendi. Romannıń birinshi kitabı — "Maman biy ápsanasi" 1968-jılı, ekinshi kitabı "Baxıtsızlar" 1971-jılı basılıp shıqtı hám tez tarap ketti.

Qaraqalpaqlardıń Rossiyaǵa qosılıwınıń 103 jılıq tariyxıy merekesine baǵışlap "Qaraqalpaq dástanı" nıń jurtshılıqqa málim bul eki kitabın qayta basıp shıǵarıp otırmız.

Birinshi bólím

"Biz... rus jeri ushın seniń ulıń menen birge ólemiz, seniń ar-namısıń ushın basımızdı sadaqaǵa qoyamız". (Yuriy Dolgorukiye qaraqalpaq babalarınıń wáde-iqırarı).

1

— ...

— Wáleykum ussalam! Asıq, ulım, yol alış!

Noǵayı jaǵalı aq bóz kóylektiń sırtınan sádep jaysız sarǵışh jún shekpen, basına qara kiyiz qalpaq kiygen iri gewdeli qara-páreń, alaq kóz jas jigittiń keń qulashi, sarıqqan búrkittiń qanatlarınday jayılıp, oń qolı ala ayaq torınıń, shep qolı aq boz attıń jılawın tutıwı máttal, júrip ketti, taw etegindegi shashaw awıldan qosarlanıp shıqqan páti menen qublaǵa qaray ketti.

Atlar, misli bir oq arıstiń eki jaǵına jegilip, teń júk tartıp baratırǵanday, shekshiyip kádem taslawları bir bap.

Jılawlaǵan iri piyadani ókireń qaqtırıp, kolların taldırǵan qos attıń hesh qaysısı jaydaq emes. Aq boz at ústinde melle shapanlı, aq sálleli, aq saqallı, górrılıqtan eńsesi sál dúńkiygen Murat shayıq otır. Ala ayaq torınıń zer naǵıslı eri basına polat qalqan qıstırıp, oń jambasına qara qınaplı qılısh, moynına oq jay asıńǵan, qara shekpenli, qara qalpaqlı, saqalı aqsha qarday bolsa da, boyı tik, qızıl júzli Orazan batır otır. Bul qos atlınıń sırtqı kórinisleri óana emes, ómir jolları da eki qıylı bolǵan menen, 1723-jılgı jungarlar shabıwılınan "aq taban shubırındı" atanıp, gúzde jarılǵan sobıq úpelegindey, toz-toz bolǵan qaraqalpaq eliniń Sırdárya tómenine qaray iǵıskan tonarı menen birge kóz jas tógisip, olardıń basına túskenn awır júkke teń iyin tiresip, iyin tutqan adamlar. Olardın biri uzaq saparǵa jollansa, ekinhisiniń usılayınsha uzatıp salıwı, al, kelse, awıldın qublasındaǵı jalǵız túp emenniń túbinde kútip alıp, tap házirgidey qosarlaşıwı menen atların birewge teń jeteletip, awılǵa kiriwi peshe. Sonlıqtan ba, olardıń qaysısı sóylese de, jurtqa juǵımlı. Hámme "lábbáy!" deydi. Bul, bálkim, batır sóylese, artında shayıq bar, shayıq sóylese,

artında batır bar dep túsiniwden shıgar. Baslı sıร bunda emes. Murat shayıq tómengi qaraqalpaq eliniń din házireti. Orazan tómengi qaraqalpaq eliniń batırı. Eki attıń ortasında tósi qayqayıp, ókireń qaqqan piyada, Orazan batırdıń jalǵız ulı Maman.

Olar jalǵız túp emenge jetip irkildi.

Orazan batır záńgige shirenip, artına burıldı.

Awıldınıń arqası menen batısı uzınına jalǵasqan páskeltek taw dízbekleri edi. Kánarı azangı quyashqa shaǵılısıp, jasıl opat qılǵan jarti diywaldıń júzindey, sarǵısh-qaraltımlandı, etegindegi el jer silkiniw nátyjesinde taw basınan qulaǵan úyinshik taslarǵa usap jayılıp atır.

Orazan batırdıń bul qarawı awıl menen xoshlasqanı edi, atınıń basın qublaǵa qaratıp ushi, qıyırsız jazıqlıqqqa bir kóz juwırttı da, at ústinen eńkeyip, Mamannıń qalpaǵın alıp, aydarınan bir súydi.

— Endi sen qala ber, ulım. Quda bir, wáde bir. Kúndegi wádeli waqtında jetpeseń, orıslar "qaraqalpaqlar biyopa" deydi. Úyret, úyren. Ósken jerdiń oylı-bálentin ańlap bariw kerek ulım. Shayıq atańníń zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Shayqımız, kettik!

— Gayrı din adamları alındıń wádeni buziw — islamnıń diywalına kúye jaǵıw, balam, tez jet, — dep Murat shayıq Orazan menen teń atınıń sawrısına qamshısın shırp etkizdi.

Maman ákesiniń záńgisine mańlayın tiygizip iyilgen kúyinde, shayıqtıń izde kıyatırǵan at qosshısı da ótip ketkenshe, ushınan sınǵan qaziqtay búgiliwi menen qos atlı kózden ǵayıp bolǵansha turdı, sóń quyashqa qarap, waqıt tayalıp qalǵanın bildi de, batısqıa burılıp, juwırıp ketti.

* * *

Ol taw qıspaǵına qurılǵan tas qapıǵa jaqınlaǵan soń, solıǵın basıp alıw ushın, shettegi bir dumalaq qara tasqa otırǵan edi. Jiyekegi jíńǵıllıqlar arasında ketip baratırǵan eki otıñshınıń ángimesi esitildi.

— Sen bileseń be, jurt onı ne ushın jaqsı keredi, — dep birew óz sorawına ózi juwap berdi. — Shayqımız óz elimizdiń jarıfqawshısı. Biziń ǵarrını óziń bileseń, júdá ójet adam edi. "Sonsha jıl namaz oqıp qudaydan jaqsılıq kútsem de, bir kún emin-erkin toyınbadım" dep junǵarlar

shabıwılınan soń namazdı kesgellem qoýdı. Iretinde qudaydı begishtirip sókkeni de bar. Biyshara biltır ólerinde júdá hawlıqtı. Shayqımız kelip edi, "halım ne bolar eken" dedi jılap. Sadaǵań keteyin shayqımız kóp oylanbadı. "Bul dúnyanıń basqa salǵan zulmetin qaytarıwǵa kúshim joq. Al, o dúnymada atı qaraqalpaq áwladınıń janı jánnette bolatuǵınına iymanım kámbıl, nendey duwa bolsa qaraqalpaq áwladınıń jolına qalıs oqıyman" dep jubattı.

— Orazan batırdıń táriypin tıńla, — dedi ekinshisi, — Sadaǵań keteyin batırımızdiń bir kemisi, — jılqı minez adam. Sol jaǵınan xan unatpasa kerek. Túsınbegenge, sırttan bir kórgenge, ór. Bolmasa, naǵız el iyesi. Shayqımızǵa "biz azbız, az dawıstiń úni pás, az qoldıń kúshi kem, eger, kóp bolǵanımızda bul dúnyanıń basqa salǵan zulmetin qaytarar edi" degen. Sóytıp, jırtıq góne qaptan tógilgen tarıday, hár jaqta shashıraǵan qaraqalpaqlardı jiynaw niyetinde júrgen qusaydı. Endi Xorezmge ketermish!

— O - o, sadaǵań keteyinler-áy! Aytpaqshı, jáne bir sırdı bileseń be? Shayıq penen batırdıń o dúnyma menen bu dúnymaǵa bóten-bóten kóz qarası bola tura, bir adamnıń ulınday doslıgınıń dánekeri nede?

— Dánekeri me? Dánekeri — ekewi bir urıwdan. Yabı urıwinan.

— Joq, óydeme. Olar biziń táǵdirımızdi bólip alǵan. Birewi o dünymızdı, birewi bu dünymızdı. Maqsetleri — qaraqalpaq tuqımın eki dúnymada qor etpew. Usı maqset olardıń arasındaǵı dánekeri ...

Maman otıñshıldıń ángimesin tıńlay berejaq edi, olar alıslap ketti. "Qızıq! Jurt neler tuwralı aytıspayıd? Xalıqqa bassıń bolıw — bárhá olardın talqısında bolıw. Qulaǵım esitpedi dew, qáte. Bassıń bolsań, abayıń bolıw kerek eken. Xalıqqa oń jaǵıńnan kórinetuǵın isiń, tiliń, adamgershilik hújdaniń bolıwı kerek eken" dep Maman túrgeldi.

Awıldan künde tup-tuwrı kele beretuǵın úyrenshikli ayaq soqpaǵına tústi. Bul onıń bir jıldan beri bárha bir iz benen aljasıqsız júrip salǵan soqpaǵı. Taw qısnagındaǵı ay baltalı qos qarawıl turǵan tas qapıǵa barıp joǵaladı. Bul tas qapınıń arjaǵındaǵı gewek, aynalası eńterilme tikjar, órmelep shıǵıp ketiw mümkin emes. Bul jerde erkegi, hayalı, balası júzden aslam bendeler jasaydı. Olar orıslardan túsırılgı bendeler. Sońğı gezde orıs patshasınıń qol astına sawda etiwge ketken sawdagerleri óz eline qaytip, bala-shaǵasına quwıspaǵanı ushın qaraqalpaq biyleriniń

ashıw menen til biriktirip, orıslardıń shet-jebir awıllarınan túcirgen bendeleri. Aldına eki jıl, sońǵılarınıń qolǵa túskeneńe jılınan asıp baratr. Sırtqa shıǵarılmaydı. Sol gewekte tas jonadı. Kerek bolmasa da tas jonadı. Kishi júzdiń xanı Abılqayırdıń buyrıǵı boyınsha Sırdáryanıń quyar ayaǵındaǵı áyyemgi "Jańakent" sháháriniń ornına salınatuǵın qala ushın tas jonadı. Olarǵa tas jondırıwshı hám musılmın dinine úyretiwshı Orazan batır ulı Maman.

Maman anadan jetim edi. Anası "Aqtaban shubırındı" jılında qazalanǵan. Ákesi Orazan batır jungarlarǵa qarsı urısta altı jıl júrip, qayıtip shańıraq tikley almadı. Anasınan úsh jasında jetim qalǵan Mamandı Murat shayıq óz balaları menen qosıp tárbıyaladı, ózi úyinde ashqan mektepte basqalarǵa qosıp oqitti. Maman ózgelerden zeyni ilgir, shaqqan bala bolıp ósti. Shayıq onı áweli shákirtleriniń sárkardası qılıp júrdı, soń onıń shaqqanlıǵı, ziyrekligi, kúshliligi, ǵayıri díndegilerge mehirsizligi ushın shayıqtıń ózi ertip kelip, usı qapıdan kírgizdi. Orıs bendelerdi kórsetti.

— Qara, balam, xalqım deseń, bularda xalqıńınıń óshi ketpesin, sawdagerlerimizdi qaytarmaǵanı ushın urgıń kelgenin ur, qaraqalpaq xalqın kimde-kim hálısız kórip mensinbese, qalay jazalanatuǵının tanıt. Ayama. ǵayıri din adamları misli eshek. Kúshi hadal, kókireginde janı barın jumsa hám musılmın bolıwǵa úyret, — dep tapsırdı.

Mine sonnan berli sarras bir jıl. Maman hár kúni qatnaydı. Awızdaǵı aybaltalı eki qarawıl kelgenniń aldına kese balta tutadı, al jigirma jasar Mamanǵa haslan irkinish joq. Darqanshılıq.

Ol shayıq atası qalay is tapsırsa, solay is basladı. Bárin qatal basladı. Bendelerdiń ǵarrisın da, jasin da awırıwın da, sawın da ayamadı. Buyrıqtı tayaqtan basladı.

Qolina ne tússe sonıń menen urdı, musılmansha sálem beriwigę, káliyma-shaadat qaytarıwǵa úyretti. Tili gúrmelmegeńlerdiń gá qulaǵın tawlap, gá taqım buraw salıp, qálegenishe azapladi, kimisin íırsıttı, sál qarsılıq etpekshi bolǵanınıń ayaq—qolin qisenletip, ashlıqqqa taslatti.

Olardıń arasında Kuzma Borodin degen qapa saqallı iri orıs bar edi. Ózi qırıq bes, eliw jaslarda, on ayaǵın siltip basadı. Kóp sóylemeydi. Mamandı kórse jawatuǵın bulttay túneredi, lekin jawmaydı, quyashqa qúyregen mistay denesinen monshaq-monshaq ter tamshılap, tınımsız

tas awdaradı. Maman basqalardı toqtatıp musılmansılıqtıń jónin úyretip atırǵanda da, ol kelmes, onıń taslardan ot ushqınlatıp atırǵanına qarap Maman "Bul ne degen kúshli adam!" dep tańlanadı. Biraq onı aytqanına kóndirmew, dinge salmaw Mamanǵa xorlıq bolıp túyıldı. Úshinshi kúni hámmeni otırǵızıp qoyıp onı shaqırdı. Ol kelmedi. Úsh kún ishinde "kel", "ket" degen sózlerdiń orısshasın ózi de bilip algan edi. Túsınbey otır ma degen oy menen — "Borodin idi!" — dep baqırdı. Borodin esitpegensidi.

— Áy, dońız! — dedi Mamanniń dawısı dirildep.

Borodin tas sindiratuǵın bir pudlıq balǵasın iynine salıp Mamanǵa alara bir qaradı. Türk tilin aralastırıp tatar tilinde jekirindi:

— Áy, óz xalqın súye bilmegi shala molla! Jasqama awzıńdı! Men ashıwlansam taw sótiledi, bil sonı! — dedi.

Maman onı túsinedi dep oylamaǵan edi, awzı ashılıp lal boldı. Kuzma Borodin taltańlap basıwı menen oǵan jaqınladı:

— Bilemen, molla, jas jigitlik — bul qızbalıq, tenteklik.

— Nege badabat salasań? Ashıwlınıp taw jiqqanday kúshiń bolsa bunda zıyatpatqa keldiń be? — dedi Maman ózine kelip.

— Men xalqımnıń kúshi haqqında aytıp otırman, molla! — dep niqladı Kuzma Borodin.

— Xalqıń kúshli bolsa, musılmanki tilin qaydan bilgenseń?

— Bir nárseni uq jas molla. Hámme nársege záruryatlıq sebepker. Men Túrkiya menen urısqa qatnasqanman. Sonda úyrendim. Eskertemen saǵan, yaǵníy jeńilgenimiz ushın emes, jeńgenimiz ushın úyrendim. Qolǵa túsken jaraqsız bendelerin biyorın azaplamaw ushın úyrendim. Ayaqtan jaradar bolıp bala-shágama kiyatırǵanımda siziń baqtı qara atlılarǵa tap boldım.

Mamanniń ishin ashıw órtedi. Biraq basqa bir oy onı uslap, shıdap turdı. Ol ákesi Orazan batır menen siyrek ushırrassa da, onnan orıslar haqqında kóp áǵımeler, orıs batırları haqqında talay-talay erteklerdi tiňlaǵan, Túrkiya sultani menen orıs patshası arasındaǵı urıs jóninde de esitken edi. Bul adam menen sóylesiwge qushtarlıq sezimi oyandi.

— Nege meni "óz xalqın súye bilmegen shala molla" dedińiz?

— Óz xalqın súygen adam basqa xalıqtı qorlamaydı.

Maman selk etti. Musılmınlıq tártip boyıńsha sózden utilǵanın moyınlap, Kuzma Borodinniń ayaǵına jiǵılmaqshı edi, ózin tutti. Biraq bul aqıllı adamǵa mehri oyanıp, byrden juwasıdı.

— Aytersız ba, záruryatlıq degenińiz ne?

— Sızlerdiń bizdi bende qılıwıńız da záruryatlıqtan, — dedi Kuzma Borodin. — Dúnyada hámme nárse záruryatlıqqa tiykarlańgan, Kún, ay, juldız, mınaw taw, hátte anaw tas qapı zárúr bolǵanı ushın turıptı.

Maman bul uzın-shubay gáplerdiń mánisine túsinip jarımadı, biraq, bul kisi menen ashılısıp sóylesiw kerek degen ugım sanasında bekkemlengen ústine bekkemlene tústi. Sol kúnnen baslap birotala jibisti, kerisinshe, olardıń tilin úyreniwge bel bayladı.

Sonnan berli bir jıl ótti...

Hár kúni bir waqıtta keledi, bir waqıtta qaytadı, urgандı toqtattı, birge tas jonıstı. Sóytip otırıp Kuzma Borodinniń qızıq gáplerin tíńlaydı.

Kuzma Borodin tiline bergen adam eken. Knyaz Yaroslavl menen Dmitriy Dolgorukiý, Minin menen Pojarskiyler hakqında ápsanalar, haqıyqat ángimelerdiń palın tamızıp aytqanda, Mamanniń awzınan suw aqqansha tíńlaydı: Aleksandr Nevskiydiń urısta túskен bendelerdi azat qılıp "qayıńlar, rus eli, rus jeri aman, onı jaw jeńe almaytuğının hámmege daǵazalańlar" degenin esitkende, Mamanniń da júreginde yosh payda bolıp, Kuzma Borodinlerge "qayıńlar, qaraqalpaq eli neshe márte sandalıp possa da ele aman, hámmege jetkerińler" deyjaq bolıp, jáne ózin tutadı.

Bir jola shayıq penen sóylesip, bendelerdi qashan bosatiw oyı bar ekenligin sorap edi.

— Xalqımızdıń maqtanıshın bosatiw múmkin emes, — dedi Shayıq.

"Bul da záruryatlıqtan" degen juwmaqqa keldi Maman.

Kuzma Borodin ór minezli, qatal sózli adam edi, sonsha jay paraxat sóylesse de, Mamanǵa bizdi bosat dep jalınbadi. Qaytama jaslıǵın eskertip, násiyatlaydı. Ulli Petr birinshi haqqında aytıp, eli ushın ne islew kerekligi jóninde keńes etedi.

Kuzma Borodin Kishi júz xanınıń orıs patshasına qosıp alıw jóninde arsı qılǵanın, sonda qaraqalpaqtıń bazı biyleriniń de arsı etkenin biledi eken, buniń durıs tabılǵan aqıl ekenin maqullap, ukraina eli hám onıń ullı

perzenti. Bogdan Xmelnickiy haqqında da ápsanalar aytıp, jas Mamanniń qıyalın álle qayaqlarǵa shariqlatadı.

Maman bir jıldan beri óziniń Kuzma Borodinler menen doslasıp ketkenin hesh kimge uqtırmadı, onda istiń shataq bolatuğının sezer edi. Al awıl arasında ne bolıp atırǵanı tuwralı Borodinlerge de tigislik bildirmeydi! "Gayrı dindegi dushpanǵa iseniw, kórinip turǵan qudíqqa kóz jumıp sekiriw" dep, ákesin házir ǵana Xorezm eline uzatıp salǵanı haqqında da aytpaw niyetinde kıyatır...

Qarawillardıń birewi tas kapını ashtı, ekinshisi kúndegi ádeti boyınsha ishten birew shıǵa qalatuǵınday baltasın kese tutıp turdı.

Qansha qıyıñshılıq bolsa da, bazda adam ólse de, Kuzma Borodinniń awır gúrsingeni bolmasa, kózge jas alǵanın Maman kórmegen edi. Polat minezli sol adamniń kózlerin alma-gezek súrtip turǵanınıń ústine kelip, tabanın shegelegendey sárriydi. Kuzma Borodinniń qaptalında quyash ireń shashın jayıp, jılay-jılay kózleri isip, shırayı juwǵan shúberektey solıǵan hayaldı kórip Kuzma Borodinnen:

— Jaqınıńız ba edi, aǵa? — dep soradı Maman.

Kuzma Borodin "joq" degen isharat penen bas shayqadı. Hayal súyretile túrgelip tas jonıp atırǵanlarǵa qaray ketti.

— Bul biyshara hayaldıń anası, qızı kóz aldında ashtan ólgen edi, búgin azanda jalǵız ulı qazalandı. Ol soǵan jıladı. Qattı ókirip jıladı. Burınları dártı tiline shıǵıp kóp sóyler edi. Endi kózlerine shıǵıptı. Sen bolmadıń, taw gúnirentip jıladı. Dúnyadaǵı awır júk kisilerdiń kóz jas tókkenin kóre beriw eken. Shıdamadım, inim. Kózlerime jas quyıldı. Adamlardıń kóz jasların tógiwden saqlanıw kerek. Kóz jaslar kóp tógilse, salmaqqa shıdamay qara jerdiń tóńkerilip ketiw qáwpi bar eken.

— Azat qılıw kerek pe? — dep saldı Maman.

Kuzma Borodiiniń shırayı ózgermedi.

— Aqılıń nege jetse, solay isle, — dedi ol suwiqlaw.

Maman hayran boldı. "Qanday bekkem adam ózi. Jalınbaydı. Adamlardı quday ılaydan jaratqan, al bunı ya shoyınnan, ya polattan quysa itimal!"

Qarawıllar menen sóylesip kóriw ushın kúndegi qaytatuǵın waqtınan burın sırtqa shıqtı. Qarawıl olarǵa tuwrılap aytıw bılay tursın, ara-tura ráhim kózi menen qarap nan-pan berip turiwdı ótingende, olardıń azar-

bezeri shıgıp, "xanǵa aytamız" degeni bar edi. Usı saparı da solay deytuğının bilse de, qulaq-qágıs etip kórgen edi, ekewi teńen "sen bizdi óltirejak ekenseń, shayıqqa barıp aytamız, qapıǵa jola ma" dep azar-bezer bolıp, Mamandı qaytip kirgizbedi. Ol badabadtan qoriqpadı, lekin, kútá qapalandı. Úskini quyılıp qaytti.

Mamanniú usınday gezde ushırasıp kewil kóterisetuǵın dosları bar edi. Olar sál arqaraqtaǵı taw jiyegeindegi jırada jartı jaǵı tas jartı jaǵı aǵashtan islengen ilashıqta jasaydı. Bári toǵız bala menen Almagúl atlı on jasar bir qız. Qız Amanlıq degen on jeti jasar balanıú qarındası. Amanlıq penen jas jáne bir bala bar, atı Allayar. Qalǵanları on-on bes jaslardaǵı jetimler. Olarǵa Amanlıq penen Allayar hám, áke hám ana, hám aǵa hám jumsaytuǵın, uratuǵın xojı. Mamanniú túsiniginshe: hár jaqtan quralǵan tuǵıyansız jetimlerdi biriktirip júrgen Amanlıq júdá aqıllı. Allayar bolsa, olardıń waqtı qoshlıǵı ushın tuwilǵanday. Qol jayıw gezegi kelip, napaqa tabılmaǵan kúni joldasların kúlkili sózleri menen-aq asıraydı, quwaqı. Maman basqa bardamlılardıń balalarınday kekshiyip, ózin joqarı sanamaǵanı ushın ba, bári jaqsı kóredi. Kelse, napaqaǵa ketken óz birindey qorshap aladı. Kúlkı, shawqım menen qorshap aladı. Olar menen bir maydan bolǵannıń ózinde Maman kewlin basıp, gúllán qapalıǵın umıtar edi...

Allayar eńsesi túsip kiyatırǵan Mamandı alıstan-aq kórip: "Maman kiyatır, Maman!" dep joldaslarına dawrıq saldı. Ishteı bir top bala juwırısıp shıqtı. Maman Allayardı kórse miyığınan kúler edi, bul saparı kúlkisi kelmedi.

— Maman, sen de, awzıńa lobiya salıp kiyatırısań ba? — dedi Allayar.

Joldasları duw kúlisti. Maman mánisine túsinbese de, miyıq tartıwǵa májbúr boldı.

— Al endi bir tamasha boldı, — dep dawam etti Allayar, — Ketik tisime bir lobiya tiǵılıp qalıp edi, alalmay, úsh kúnnen keyin alsam, ónip ketipti. Soǵan inanbay, mınalardıń bári awızlarına lobiya salıp júripti.

— Awa, awa, Maman aǵa, — dep Bektemir deytuǵın bala kúyege bilǵanǵan betin jıbırlatıp, awızınan lobiya shıgardi. — Má, kóre góy. Tamasha emes pe-á? Tamasha aytayıń ba?

Onıń shınkildep sóylegeniniń ózi kúlkili edi. Allayar jelkesinen uslap keyin isırdı.

— Keyin tur, shińkildek hástē.
 — Amanlıq qayda? — dedi Maman.
 — Sorama tamasha boldı, — dep Allayar juwap berdi, — keshe Bektemir hásteniń gezegi edi, hesh nárse tappay, namaz oqıp atırǵan bir kempirdiń dasturxan tolı nanın arqalap qashıp keldi. Amanlıq bir ashıwlandı deyseń, tamaq tapsaq payda emespe desem qılmay, búgin gezegi bolmasa da, ózi qol jayıwǵa hám bos dasturxandı iyesine tapsırıwǵa ketti. Bilmedim, keshigiwine qaraǵanda tutılıp tayaq jep atrıma?

Wa a a a !!! — dep jılap jiberdi Almagúl.

Balalar duw kúlisti.

Maman kózleri menen qızdı izledi.

— Áy, kim shashınan tartqan? — dedi Allayar balalarǵa. Hámme tím-tırıs boldı.

— Hesh gáp, Maman aǵa, Balalar bul qızdıń "waa!" dep jilaǵanın tamasha kóredi. Sóytip jilatiw ushın-aq shashınan tartadı yamasa "ájaǵań tutılıp qaldı" dep qorqıtadı.

— Amanlıq taslap ketpeytugın edi góy.

— Dasturxannıń iyesi tutıp ursa, jalǵız ózińdi ursın dep ózlerimiz alıp qaldıq. Haw, nege. dalada turmız, ishkerileyik,"— dedi Allayar.

Maman bul jabayı, biraq bir adamnıń balasınday, awız birlikli jetimlerdiń jartı ıлаhiǵına olar menen aralasa talasıp kirdi.

2

Orazan batır sońǵı jilları kóp jaylarda boldı. Qaytip qosılarmız ba degen úmit penen Buxara oramaǵındaǵı qaraqalpaqlarǵa barıp qaytti. Junǵarlar qolına túsken bendeler menen astırtın sóylesik júrgizdi. Türkstanda qalǵanlardı Tómenge kóshiriwge úgitledi. Hesh kim kóshpedi. Buǵan múmkinshilik te joq edi. Sebebi olarǵa ashıq járdem bere almaydı, Joqarıdaǵıllar óz kúshi menen kóriniń kóshe almaydı.

Xorezmge kóshken Mańǵıt urıwınıń Sherdalı biyin Elbarıs xan óltiripti, degen ǵawǵa taraǵanda, Orazan joqarı qaraqalpaqlar arasında edi. Kelip bir ay-aq dem aldı, bolǵanı. Basshisız qalǵanına bes jıl bolǵan sol urıwdan xabar bilip qaytiwǵa atlandı. Búgin atlandı. Ilájı bolsa olarǵa berman kóshiwge násiyat etedi, bolmasa Xiywa xanına barıp sóylesedi.

"Qaraqalpaqlar bólínip júrgenge xorlamańız, iyesi bar. Wádelesip ant berisken úlken orıs patshasınan súyenishi bar" dep eskertedi. "Bilip qoysın, aqırı. Ózleri de ázzi, qorqaq el emes, ashıw menen orıslardan túsingen bendeleri bar!".

Shanqay tús bolǵan gezde olar bir torańǵıldıń qasında ırkildi. Orazan batır Shayıqtıń kala beriwin ótindi. Sharshaǵan atı endi awılǵa kún batqanda jetkerse de jaqsı. Ózi bolsa jolǵa shıqqan adam, awı aldında. Kete beredi. Shayıq kóndi. Ekewi at ústinde qushaqlasıp súyisti.

— ırza bol, shayqım, — dedi Orazan batır.

Ol qansha uzaq jollarǵa sapar shekti, qansha urıslarǵa atlandı, hesh qashan "ırza bol" demes edi. Nelikten de shayıqtıń kewli buzıldı, lekin, kózinen jas shıgarmadı.

Degen menen bul gáp shayıqtı oylandırdı... Ğarrılıǵı ushın ba? Múmkin. Ekewi de alpıstan asıp baratır. Denede kúsh kemeyse, ómirge qızıǵıw kemeyedi. Kózge ólim kórinedi. Endi hámme menen ırzalasa beriw kerektey túyıldı oǵan. Aldı burın elinen ırzashılıq kerek. Biyshara el, emin-erkin saǵaq ashalmay, shayıq esin belgili basına qansha iret tas jawıp, qansha iret jasıl tústi. Qansha-qansha gúllegen mákan jaylar qarańqaldı. Eń sońǵı babalarınıń ata jurtı Türkstan, "Aqtaw" átirapları da kóp boldı. Bunnan on jeti jıl ilgeri jungarlardıń zalım xanı shabiwıl baslap, eldi parra-parra qıldı. Kimler Qıtayǵa, kimler Buxara xanınıń qol astına qaray arqalandı, kimler junǵar eline aydalıp ketti, kimler biydárek. Házirgi Sırdáryaniń tómenine kelip qonıslasqan alpis mın úy junǵar shabiwılınan áwelgi qaraqalpaqlardıń úsiri shelli joq. Ol waqitta xalıqtıń sanın mıń-mıńlar menen esaplap shıǵıw múmkin emes edi.

Murat shayıqtıń pikiriishe az bolǵan menen qaraqalpaqlardıń tiykarǵısı, jawıngeri, milletke sadıǵı usı tómengi qaraqalpaqlar. Bala-shágaları menen kempir-ǵárrıları posıp kóship atırǵanda, tabanlı jigitleri Orazan batırdıń basshilígında qazaqtıń Kishi júz xanınıń láshkerleri menen birigip jungarlarǵa qarsı urıstı dawam etti. Xalıq qáyerde de xalıqlıǵın qılaǵdı. Kishi júzdiń xalqı menen úyırkelesip-shúyırkelesip doslasıp ketti. Kóshpeli baylar arasınan miyrim-shápáatliler tabıldı. Kimisi maldan, kimisi kiyimnen járdem berdi. Jeti urıwdıń — tabın urıwınıń jası úlkeni Ayǵara biydiń ózi, maldıń hár túrinen júzden-júzden aydap ákelip, Murat

shayıqqa tapsırdı. Álim ulınıń tórt qarası menen Bay ulınıń adayları da quri qol kelmedi.

El boy tikledi.

Qaraqalpaqlardıń aldıńğı kóshi kelgende-aq Kishi júzdiń ullı xanı Abılqayır xabar alıp, tóńbek keselme, qarnı ǵarbızday dumalaq, qalaqbas Ǵayıp degendi kóshirip ákeldi. "Tawke xannıń úrim—putaqlarınan" dep xan tiklep ketti. Házirge shekem sol qalaqbas Ǵayıp xan Tómengi qaraqalpaqlardıń xanı. Óziniń tuwısqanları, balaları kóp eken, ornıp ketti. Bári bir tiykarǵı úlken xan Abılqayır edi. Salıqlar soǵan tólenedi.

Abılqayırkıń qayta-qayta ótinishi boyınsha orıs patshalıǵınan kelgen elshilerge "bizdi de orıs qol astına alını" dep kóp biylerdiń arsı etkenine de toǵız jıl. Sonda orıs elshileriniń aldında "qaraqalpaqlarǵa tiymeymiz", dep wáde bergen Abılqayır xan wádesine opadarlıq qılmadı. El úsh iret shabıldı. "Arzıńızdı qabil etemiz" dep ketken orıs elshileri wádelerin umitti. Qaytama, orıs qaramağında sawda qılıwǵa jiberilgen sawdagerler qaytip kelmedi. Hálsız sanap barsıńǵanı, xorlaǵanı ushın gellege-gelle dep, bulardıń da orıs awıllarınıń shet-jebirinen júzlegen bende aydap, qaytqanınıń sebebi sol. Usıǵan masayrasa da: — "Qaraqalpaq kúshli el" desip, ózlerin ózleri aldarqatıp jubatadı.

Xalqınıń áyyemgi shıǵısı tuwralı inanımlı ápsanadar biletuǵın Murat shayıqqa ázeliy dos orıslardan bende saqlaw nadurıs. Ilajı ne? Millettiń ar-namısı usını talap etedi.

Shayıqtıń qıyalına kelmegen nárse joq. Biylerdiń birazı arsı etse de, orıslardıń juwap bermey aranı ashıp jibergeni shep emes. "Dini, iymani basqa menen bir qáwim bolıw iyt penen pıshiqtı bir qetekke tıǵıw"... Aqbozǵa qamshı tiygizbey, adım-adım júris penen usılardı oylap kiyatır edi. Bir topar iyttiń qańsılasıp kelip qalǵanı oyın bόldı, sergeklendi hám iytlerdi tanıdı. Bul Ǵayıp xannıń iytleri, shikarǵa baratırǵan, ya kiyatırǵan. Sonır arasında búktıń tasasınan onlaǵan atlı shıqtı. Olar xannıń sultan inileri, balaları. Qundızdıń terisin qızıl maqpal menen tıslatıp soppas kiygen, ǵarbız qarın jumalaq xan qara qasqada melshiyip, atlılardı baslap kiyatır. Kútilmegen ushırasıwǵa shayıq albırıp, at ústinen sálem berdi.

— Shayqımız, azıp ketipsiz, dem alıwdıń mánisin. bilmeseńiz kerek,
— dedi xan sálemdi qabil etiw ornına.

Joldasları túylıgen tekelerdey ǵırq-ǵırq kúldı.

— Xan hâziretimiz sezgen bolsa, solay shıgar, — dep múlayimsidi shayıq.

— Shayqımız, shikarǵa shıgıp turıw kerek, bılay shıqsań teńizdey dala bar. Kún shıqqanda qashqan kiyik kún batqansha qashsa da, kórine beredi. Júdá jazıqlıq, oy-oy! Mende ór tekedey oynaǵan ne bir iytler bar. Kún shıqqanda quwsa, kún batqansha sharshamaydı, almay qoymaydı. Shikar degen qızıq, Quran oqıp-oqıp sharshaǵan basıñız tazalanadı.

— Esimizge kelmes keňes bergeniziň ushın minnetdarmız. xanımız.

Xan at ústinde turıp, may tolı kesik ishektey jiltır barmaqların shoshaytip, iytlerin bir qaytara sanadı hám sultanlardıń birine "iytlerge gósh tasla" dep buyırıldı. Xan iytlerdiń ırıldısına, talasıp jegen qızığına qarap, masayradi. Shıdamay attan tústi. Góshke toyıp pa, bazı bir kúshikler ańqawsırap shette tur edi, xan olardıń jelkesinen tutıp ákelip qanlı góshke tumsıqların bastı. Shekshiyip qalǵan ójet kúshiklerdiń tumsığına ózi qan jaqtı. Mes tolı kan alıp shıqqan eken, kishkeneleriniň basın meske tígip mantıqtırdı.

Murat shayıq xannıń bul ırımlına ózinshe túsinip, tek miyiq tarttı. Biraq attan túspedi. Xan bir ójet kúshikiń qara tumsığın meske suğıp otırıp sóylendi:

— Qaraqalpaqtıń din hâzireti, abaylap turǵan shıgarsız, awzi qanǵa boyalmaǵan kúshik, úlkeygen soń qanǵa shappaydı, kúshik qan jalap úyreniwi kerek. Jaqsı boladı hám bunday kúshik iyesine úlken opadar boladı.

— Opadarlıq jaqsı nárse, xanımız. Usı opadarlıq penen algırılıqtı biziń kúshiklerimiz de úyrense shep bolmas edi, — dedi shayıq.

Xan tańlandı.

— Buniń nesi qıyın?! Kórip tursız! Úlken ańshı iytke ermey, kúshik ańshılıqqa úyrenbeydi. Sebebi úlken iyttiń qátesin sońğı iyt tákirarlamaý, sumlıq úyrenedi. Al, endi shayqımız, sizde ańshı kúshikler joq ǵoy, onıń ústine siz ańshılıqqa ıshqipaz emessiz.

— Keshirersiz, xanımız, kúshiklerimiz dep balalarımız haqqında aytqaqshı edim. Siz aytqanday bolsa, biziń balalarımız úlkenlerdiń qátesin tákirarlamas edi, xanımız.

— Há, túsindim, balalardı da usılay úyretse boladı, — dedi xan. — Endigi shikarda balalarınızdı ertip keteyik pe?

— Onda da boladı, xanımız, — dedi shayıq ashıwdan ózin zorgá toqtatıp. — Biz qartayıp kiyatırız. Balalardıń arasınan elge basshi tayarlap berseńiz, úyretseńiz dep aytpaqshı edim.

— Qarsı emespen, — dep xan bir at qosshısına burılıp, anaw kúshik nege aqsadı? — dedi hám atına mindi. — Kettik pe, shayıq.

Olar xan awılına — "Jańakent" tamanǵa qaray júrdı. Xanniń miyzamın ańlap shayıq úzilip qalǵan gápin jalǵastırdı.

— Xanımız, búginginiń jası kishisi, erteńginiń jası úlkeni ekenin sizden úyrenip, sizden bilse boladı. Iytlerińizdiń algırılığı sonı ańlatıp tur, kúshiginde úyretedi ekensiz. Endi balalarımızdı aqılǵa úyretip berseńiz, ólseк "xanǵa durıslı xızmet qılǵanday izimizde bala qaldı" dep keter edik.

— Olay bolsa eldiń barlıq jas jigitleri — shákirtlerińiz jiynalsın. Meniń atımnan hámme urıwǵa buyrıq beriń. Aqillısınan tańlań, men qáwenderligime alaman. Biraq Orazan batır usaǵan ójet, kótere kókirek bolmasın. Onıń balası, aytpaqshı, sende-aw, qalay ózi? Minezi ákesine usamaǵan ba?

— Xanımız, Orazanniń balasınan táshwishlenbeńiz, aqıllı. Al endi jas jigitlerdi jiynawǵa qashan atlı jibergizsek eken?

— Xabardı ózim bergizemen. Polat jasawıldı jiberip alaman. Eger tamasha kórgińiz kelse, erteń kelińiz. Búgin kúshiklerdi úyretiwge mázi shıqqan edik. Sıralqı bere almadıq.

Sharshap kiyatırǵan Murat shayıq xanniń "házir birge júr" demegenine quwanıp "diydar, diydarǵa túskenshe xosh, xanımız" dedi de, atınıń basın burdı.

* * *

Maman Amanlıqtı kútip Allayarlar menen kún batqansha otırdı. Basqılastı. Kúlisti. Kóp keshige berse bolmayıdı, shayıq kelgen bolsa ján-jaqqa adam jiberip izletedi. Sol ushin gewgimlete qayttı.

Jáne kewilsiz. Keń iynleri qisılǵan, qalpaǵı mańlalayına eńterilgen. Shekpenin qawsırmaǵan. Shalǵayları sál epkinge jelpildep kiyatır. Qarańǵıda "assalawma áleykum, Maman aǵa!" degen tanış dawıs oǵan jan endirdi.

— Haw, Amanlıq!

Amanlıqtıń iynindegi qara jún dorbasha awırılıq etip terlegen edi. Mańlayınıń terin alaqan menen sıpırıp, appaq tislerin kórsetip kúlip tur. Sonsha júk kóterip sharshaǵan bolsa da, muńaymaǵan bala aldında úskini quyılıwı naqolay kórindi me, Maman da kúlimledi. Dorbashasına úńildi.

— Awır ma?

— Qáne, kóttere almay tarbayaqlasam. Eki-úsh kúnge napaqa bolar edi.

— Dasturxandı iń-jińsız tapsırdıń ba?

— Qosqa bardıń ba? — dep kúldi Amanlıq. — Tapsırıwǵa tapsırdım, sibaǵam da mol boldı.

Maman oğan izin sóyletpesten dorbashasın óz iynine saldı.

— Júr, aparısayıń.

Amanlıq "óytip qısındırma, aǵa" dese de qılmadı.

Jol-jónekey ásten gáp basladı.

— Amanlıq, eger, men bende orıslardı bosatsam, sen ne der ediń?

Amanlıq oylanıp ta turmadı.

— Qoy qoraǵa shapqan qasqırlardı óz maydanına jibergen adamdı jurt shaymiy deydi góy, — dedi.

Maman uzaq únsız júrip, Amanlıqqa shala esittirip gúbirlendi. "Qarawıllar qapıǵa yolama" dedi. Allayarǵa oylassam, onıń "bendelerdi tawıqtıń basın jegen adam bosatadı" dep, ózi kóz jas tókip júrip, basqalardın, kóz jasına rehim etpegeni qalay?"... Al bul da sonday...

Qaptaldan ótip baratırǵan attıń bir pısqırığı Mamandı irktı.

— Toqta, Amanlıq, — dep iynindegi dorbashanı alıp oğan uslattı. — Shayıq atamnıń atı pısqırdı. Kettim.

Maman aljaspaǵan edi. Shayıqqa kórinbey onnap burın úyine jetiwge talaplandı. Qarańǵıda juwırıp baratırıp, shayıqtıń úsh atlı menen ırkilip sóylesip turǵanın kórdi. Atlılar, keshqurın jaw kelip, mallardı aydap ketkenin barlap atr eken.

— Haramiy náletler! Úh! Abılqayırkıń usı tórtinshi iret jalataylıq qılǵanı, — dep shayıqtıń sarsılǵanın esitti.

Bul jamanlıq xabar iras bolsa, 1731-jılı rus elshileri aldında qaraqalpaqlarǵa qol salmamız dep bergep wádesin Abılqayırkıń tórtinshi iret shaymalap, elge oyqan salıwı edi.

3.

"Ne degen áp-tap! Mıṣ qaynayı. Samal emes, ot esip tur. Áy, quda, bendeńdi óziń aya! Rehim et!".

Mine, bul gáp tek jazda emes, qısta da aytıla beretuǵın gáp edi. Tómengi qaraqalpaq eliniń óńsheń jası úlken biyleri bas kossa, hámme jaq laplap turǵanday, ishleri gójlap, tútigedi. Háwir shıǵara almay, shıp-ship terge túsedı. Júktiń salmaǵına shıdamay bir-birinen kóredi.

Murat shayıqtıń toǵız qanatlı otawınıń artqı jup keregesi ashıq. Jez shiy esigi túriwli. Búytpese, ishtegiler erip ketejaq. Erinleri "fuf, fuf!" etip uyıqlap atır. Qoydıń góshi piskenshe mızgıp alıwǵa pursat algan tómengi qaraqalpaq eliniń "qaymaqların" shıbınnan qorıǵanday, Murat shayıq ǵana uyqısız. Qalpaǵı menen jelpinip, shep qaptalǵa shókken narday jambaslap jatır. Bazda keregeniń kózgeneklerinen ashshı quyash penen buldırılaǵan taw jarlarına sıǵalanadı, onnan nár joq, qayta bar samaldı ırkip tur. Esikke burılaǵı. Awıldıń qubla shetiniń saqshınsıday, jalǵız túp emen múlgıp tur. Shayıq onnan da salqınlıq kútedi, nársız. Tek ǵana aynalasındaǵı kók maysa ańqıydi, sonıń jupar iyisi ǵana úyge álle qanday lázzet jiberip tur. Bul azlıq eteme, sezbeydi. Jelpinedi.

Shıjǵırǵan ıssi, lekin awıl arası tıńimsız. Mal jetelegenler, eshek mingenler, alısıracta túyeliler, atlılar olay-bulay ótip turıptı. Analarınıń etegine oralǵan jalańash balalar qońızday juwırısadı. Dorba asıńǵan qosaq-qosaq jaslar, kempir-ǵarrılar bir-birine baylangan sıyaqlı bir tayaqtıń eki ushınan uslasıp ótip turıptı.

Bunday kórinislerge kózi úyrenip qalǵanlıqtan onsha elestire bermeytuǵın shayıq búgin basqasha keyipte.

"Sońǵı gezde el arasında paraxatshılıq ornap kiyatırǵanda jáne jaw darıdı. Pada—pada mallar aydalıp ketti. Bul zamanda malsız adam — baxıtsız. Kim maldan ayrılsa baxittan, baǵ-dáwletten ayrıladı.

Ózi zorga kún kórip atrıǵan eldiń basına qurbaqa jawdı da turdı. Quday bir hújjetli xanlı da qılmadı ... "Shayıqtıń kózlerine jas quyıldı. Onıń kóz jas tókkenin sırttan qarap ańgariw qıyın edi. Jasında semiz bolıp, qartaya kele azıp, betleri qaltalanǵan bul adamnıń kózleri astındaǵı jıyırıqlarında, dóńgelengen ǵarrı kózlerden sorǵalaǵan jas túwe bir qasıq suw jaylasqanday edi. Sonlıqtan kóz jasların sıpırmadı. Oń qaptalda jatırǵanlarǵa moyın burdı. Olardıń tórgisi Qońırat urıwınıń jası úlken

aqsaqal—biyi, saqal—shashi quw párindey aq, İrisqul biy, onnan tetesi — kósenamay kisi, mańǵıtlardıń biyi Ubaydulla, úshinshisi saqalı aq, shashi qara adam — qıtay urıwınıń biyi Dáwletbay biy, esigirektegi eń shetkisi shashi aq, saqalı qara-jalayır urıwınıń biyi Esim biy.

Bul ataqlı urıw basshıların úyine jiynap qoy soyıp kútip atırǵan Murat shayıqtıń oyi uyqılatıw emes edi. "Abılqayır xannıń atılıları eldi jáne talap ketti. Endi ne qılıw kerek. Biyler ne keńes aytadı?" — dep oylasıwǵa shaqırǵan edi. Biyler hárqashanǵı ádetin qılıp, kelgen pátte orıngá talasti. Jası úlken İrisqul biy azǵana mızǵıp edi, qalǵanları da kısyidi. Házır olardıń qaysısı shın uyqıda, qaysısı ózgelerdi baǵıp otırǵan kisi qusamayın degen oy menen oyaw, jatır, biliw qıyın. Bul ójet biylerdiń háreketlerine bawırı qamilǵan shayıq sırtqı kóriniske shıdamay, qalpaǵınıń ernegi menen betin sıpırdı hám olardı oyatiw máqsetinde "óhó—óhó" dep jóteldi.

İrisqul biy bas kóterdi.

— Shayqımız, uyıqlap ketippiz, biyádeplilik bolmadı ma?

— Kisi uyıqlayman dep ómiriniń jartısında ne bolǵanın bilmese kerek. Sizler uyıqladıńız, men pútkıl eldi alaqanımda kórgendey bolıp otırdım, — dedi shayıq.

— Astapıralla! Shayqımız, biyádeplilik bolsa keshirińiz, — dep Dáwletbay biy bas kóterdi. — kózımız ilingenine bir kese чay ishim boldıma eken?

Murat shayıq betin qalpaǵı menen sıpırıp kekesine keńk—keńk kúldı.

— Bir kese чay ishim túwe, kirpir qaqqansha dúnyada adam payda bolıp, dúnyadan adam ketedi. Qanaat etińiz, biyim, — dep Ubaydulla biy basın kótermey jatıp sóyledi. Jalayırdıń Esim biyi:

— Yapırmay, qudayım ottı jaqtı-aw! — dep esnep túrgeldi.

Biyler alma-gezek dalaǵa shıǵıp kelip qolların juwıp orınlarına otırdı.

— Áziy় biyler, qaraqalpaq eliniń ağaları, — dep gáp basladı Murat shayıq. — Men sizlerdi úyden jiynalıp duz ishsin degende, aytajaq oyım bar edi. Uyqıńız qanǵan bolsa, tillerden ziban bersek ...

— Júdá bárekella, shayqımız. Siz shaqırtpasańız da jiynalıp, oylasıwǵa keliwimiz kerek edi, — dedi İrisqul biy.

Basqaları da "awa, shayqımız, awa" desip onı maqulladı.

Bir qolında qabaq shilapshını, ekinshi qolında mis qumanı bar xızmetker kirip, awqattıń tayın bolğanın bildirdi.

Gáp kesildi.

Murat shayıqtıń bir ádeti, awqat ústinde tamırı tereń ketip kisini oylandıratuǵın gáp aytıwdı jaqsı kórmeytuǵın edi. Hawa ırayınan ǵana gáp qozǵadı.

— Pay, qudayımnıń kúni de jandı-aw! Ot esip tur, ot! Ózin-ám orınsız qonǵanbız ba, taw bizge samal jibermey, baqıraphqa salǵanday, quyashqa tutadı. Degen menen qısta házi bar.

Shayıqtıń gápin hámme jóplep, kimisi házır taw etegine máyek qoysa pisip kalatuǵının, kimisi demin zorǵa alıp otırǵanın aytti. Túriwli esikten kóz ushındaǵı jetim emenniń astında qozǵalǵan ıbir-jıbir gellelerdi kórip shayıq gápin jalǵastırdı:

— Quday qanday sheber. Sırdanday jerge jalǵız emen kóger tip bendelerin jarılqap qoyıptı. Sol emen bolmaǵanda anawlardıń miyleri loqıldap keter edi.

Murat shayıqtıń sarı ala júnles kópegi bosaǵanı dastanıp jattı. Biyler shayıqqa jaranıw ushın ba, yamasa toyǵanı ushın ba, aldılarına qoyılǵan ustaǵanlardan iytke pay tasladı. Iyt súyeklerdi kútá erinsheklik penen ǵayzap atır.

Qansha ıssı bolsa da, dorba asıńǵan jalań ayaqlarǵa kóleńke awıspaydı. Esik aldınan jekke-siyrek ótip turıptı;. Iytten qorqama, shayıqtıń úyine qayrılmayıdı, bolmasa toyıp otırǵan más biylerdiń sarqıtına kóklep qalar edi.

Denesi shoyınday qara, satanları kúygen quwrayday, moynı qutanniń moynınday uzın, ariq bala toǵız-on jaslar shamasındaǵı qız benen dizilisip, esiktiń aldınan bes-altı adım ótip bolıp, izge aynaldı hám shayıqtıń bosaǵasına kelip dizerlesip, ekewi qatar otırdı.

Sarı ala kópek bunday áptadalarǵa úyrengelenlikten be, yamasa olardıń táǵdirin óz táǵdirı menen teń kórdi me, ırıldamadı, tek moyın burıp bir qaradı da, ádewir eti bar súyekler aldında shashılıwı menen, eki ayaǵının arasına basın tıǵıp, jatiwın dawam etti. Kelgen jas jigittiń putında órmekke toqlıǵan góne ishtanı bar, bolǵanı. Shashi ósken, denesi kúnge kúyregen, qayraqtay, qońqi murın, tana kóz, qulaqları alaqanday, izine ergen karındasınıń kirkir aq bóz kóylegi bar, biraq sıńı dúziw, jırtılmaǵan.

Kómirdey qara shashın sebet burım etipti, burımlarınıń ushı tıshqannıń quyriǵınday. Kózleri jawdırágan, gúlshe júzleri qarawıtqan, kún kóringendey juqa kulaqlarıń tesiklerine shóp ótkerip qoyıptı. Awqatlanıp atırǵanda, bosaǵada jatqan sari ala kópekten qorqıp hesh kim kele almaǵanda, batılıq penen kelip otırǵan bul ekewi Amanlıq penen qarındası Almagúl edi. Gezegi boyınsha ózlerine joldaslarına napaqa izlewge shıqqan. Olarǵa biyler tańlanısa qarasti.

Baǵanadan berli kewli eljirep otırǵan Murat shayıq, óz úyi bolǵanı ushin ba, túrgelip barıp bir jilik góshı Almagúlge uslattı, basqalardan esikte otırǵan Esim biy qolındaǵı góshı Amanlıqqa usındı. Olar biylerge mynnedarlıq bildirip bas iyiw menen qabil aldı. Biraq ekewi de ash ekenin bildirip birden awızlarına baspatdı.

Shayıq Amanlıqtı birinshi kórgende shıramıttı, biraq esine keltire almadi. Úkesi menen ekewiniń atlарın sorap, bilgennen keyin, biraz kewilsizlendi. Qabaǵı úyıldı. Biyler elestirmedı.

Amanlıq túrgelip baratır edi. Esim biy soradı:

— Urrıwıń neli, bala?

Gúllán biylerdiń qulaǵı erbeńledi. Óz-ara kisilik jarıstırıp otırǵan biyler birewiniń urıwınan bolıp qalsa kisiliginen ayrılatuǵınday, meniń urıwımnan bolmaǵay desip qıpsalandı. Tap usını túsingendey:

— Uriwımdı bilmeymen, — dep Amanlıq qarındasın ertip jónine ketti.

Hámme bir dem lám-miyimsiz qaldı. Tabaqqa da qol, urılmadı, shıbin ızını esitildi.

Awxatqa pátiya etilip, dasturxan jiynalǵannan keyin biyler qaytadan ayaq sozıp jambaslادı. Yay ishiw baslandı.

İrisqul biy gáp qozǵadı.

— Shayqımız, baǵana bir nárse demekshi edińiz?

— Umitpadım, áziylerim, umitpadım, elimniń tóreleri, — dedi shayıq. — Jańaǵı kelgen balanı endi tanıdım. Sizler bálkim, tanımaǵan shıǵarsız. Mańğıtlar arasında júrgen yabilardıń Daniyar degen jılqimanınan qalǵan tuyaq. Daniyar "Aqtawda" bes aǵayınlı edi. "Aqtaban shubırındı" jılı Daniyar biziń menen bul jaqqa kóshti, Qudiyar degen inisi Horezmge Sherdalı biydiń jılqısı menen ketti. Qalǵan úshewi Buxaraǵa, Qıtayǵa qaray awısti. Birewi jungarlarǵa bende boldı. Daniyardıń

ata—anaları óldı, qız tuwısqanları hár jaqta bir eldiń kesewi bolıp ketti. Aytsań barlıq dárt qozǵaladı. — Murat shayıq gúrsındı. — Bul bala sol "aqtaban shubırındı" jılı jolda tuwılıp edi. Endigi jaǵında "amanlıq bolsın" degen niyet penen atın Amanlıq qoyǵan men edim. Sonnan berli on jeti jıl. Úh! ... On jeti jıl! Ómir zuwláp ótip baratır. Qorlıq penen biybelgi ótip baratır. Bul balanıń ákesi menen anası, jańaǵı qızı bir jasqa shıqqanda, bir kúnde óldı. Tırıspaydan óldı. Anası biyshara qızına júkli bolarda almaǵa jerik bolǵan eken. Tappaǵan. Sol ushın Almagúl qoyǵan. Endi biyshara bala urıwin da bilmeydi.

— Uriwın bilmeytuǵın jarımesti de quday jaratadı-a, — dep tańlandı Esim biy. — Áy, quday, ózińe shúkir-á! Qanday halǵa túsirdiń?

— Bul dúnýa, dúnýa. Aqbeti oyran dúnýa, — dep sarsıldı írisqlı biy.

— Degen menen bolasınlı bala kórinedi, — dep qoystı Dáwletbay biy. Ubaydulla biy gápke aralaspadı.

— Hár shabiwil júykemizdi qurtıp baratır. Qayta-qayta ažı kúygen xalıqپız. Úrlep ishpesek, endigi úrim-putaǵımızdıń bári jańaǵılardıń kúnine sazıwar bolama degen gúdigim bar. — Shayıq muńlı dawıs penen tómen qaradı. — Maqsetim — ózleriniz biletuǵın shınlıqtı esińizge salıp keńesiw edi. Orazan batır da Xorezm eline baratırıp sizler menen jáne sóylesip kóriwdi ótingen edi.

— Maqul etkensiz, shayqımız, — dedi Ubaydulla biy. — Meniń pámimshe, siz erteńimiz haqqında sóylespekshisiz. Bunı men jańaǵı jetim balaǵa ózińiz jilik aparıp bergenizden abayladım.

— Óz jetimimiz ózimiz shalǵay jappasaq kim jabadı, áziyżlerim?! Adam balası da anaw emendey, — dep túriwli esikten kóringen jalǵız emendi iyegi menen nusqap sóyledi. "Tárbiyasın berip, adam dóbereklese, hawijlene beredi, bolmasa, ǵarga-ǵuzǵıńga mákan bolıp, solıydi. Qudaǵa shúkir, usıkáraǵa kelip qazaqlardın járdemi menen jáne boy tikledik. Biraq tik jarda turǵan siyaqlımız. Bul qazaqtıń Ayǵara biyleri súyese, bir jaǵı iyterip jiberejaq. Endi jiǵılsaq, joq bolǵanımız. Qaraqalpaq degen atımız haslan atalmay qaladı. ǵayıp xan bolsa ózlerińizge málím. İssıda terlemeydi, suwiqta tońbaydı, sonda da keńesiwge májbúrmız. Xandı atlaw — qudanı atlaw. Xanǵa bargansha awırmanlıq ózimizde.

Biyleri oy basıp, aldındıǵı keselerin kóttere almadı. Kimisi alaqshıńǵa, kimisi oshaqqa kóz tiki. Júzlerinde ne haqqındadur oy, jan ashıw seziledi.

— Özlerińizge málím, Abılqayır xan bizge kárwan jolın erkin berip qoyıptı, — dep jáne dawam etti shayıq. — Aqılıma sıydıra almayman, usınıń ózi qanday erk! Biz ótkenlerden baji alamız, bizden xan aladı. Ólip boldıq, berip boldık, talanıp boldıq. Tórt iret taladı. Baǵana sizler uyıqladıńız, shıjǵırgan ıssıda qansha-qansha jetimler ótti esik aldınan. Bunu men aytpay-aq, künde kórip júrsızler. Esabı ne bolar, aqılım jetpeyi. Orazan batır da ketip baratırıp usı jóninde aytı.

Bir-birin tınlamay, hárkim ózin óz urıwınıń xanı, sultanı dep daǵazalap júrgen biyler endi bári birge qılپıldaq kemede otırǵanday sezinip, birbirinen artıq ómir súretuǵınına kózleri jetpey qoydı. Tágdirleri birdey kórindi.

— Kútá úlken salmaq tasladıńız, shayqımız, — dedi Ubaydulla biy.

— Salmaqtı men emes, Abılqayırdıń júwensizleri salıp otır.

— Usı qazaqlar menen jay paraxat qız alısıp, qız berisiwdiń jolın nege tappaymız. Sonda, bálkim, bunday ala-awızlıq bolmas edi, — dedi Dáwletbay biy.

Írisqul biy bas kóterdi:

— Oylanıp qarasań qosıwıspız, biraq tákabbır elmiz. Bılıy ótken orıs sawdagerlerin tutamız, bılay ótken Qıtay, Buxara, sawdagerlerine jambas uramız. Sol ushın jawımız kóp. Táwke xan babalarımızǵa "Aq tawdi" inam etip dárbentten baji óndiriwdiń erkin bergeninde, saqıylıq qıldı deysiz be? Átóshkir etip paydalındı. Biz gíjlaǵan qozda kúydik, ol jılındı. Házır de solay. Kósewi biziki, qızǵını Abılqayırdıń adamlarınıki. Shayqımız, júdá jaqsı oy saldıńız. Uzaqka kóz jibergen adamǵa bul ne degen ádalatsızlıq. Kósew qılıp qoyǵanı azday, xan elimizdi talatadı. Jaram jazılar-aw, qara qotır boldı dep quwangán kúni ústine duzlı suw sewip jiberedi. Sorı qaynaǵan biz, shırqıraymız.

Ógarrı biylerge el táǵdiriniń salmaǵı janǵa túskendey sarsılıstı. Hesh qaysısı ujıbatlı heshteńe aytı almadı.

— Orazan batırdıń ustaǵanlı ne gápi boldı? — dedi Írisqul biy állen waqıttan soń.

— "Awzı kúygen úrlep ishedi" degen gáptı aytqan sol. Ol ele bayaǵı orıslar—orıslar degen niyetinde. Solar aǵałıq qıladı deydi.

— Aytpaqshi, orıs bendelerdiń halı qalay eken? — dep qızıqsındı Esim biy.

— Musılmán qılıwdıń talabındamız. Orazanniń ulı Maman júdá zor bala boldı. Bárın begishtirip dinge salıp atır.

— Siziń sharapatińızdıń kúshi dá, — dep Ubaydulla biy xoshladı. — Orıstan bende saqlaw xalqımızǵa qanday abıray hám aybat boldı. Esitkenler bizdi kúshlı dep, sırttan qorqıp júrse kerek.

— Áziyz biyler, Orazan batırdı uzatıp qayıtip kiyatırǵanda Ógayıp xanǵa jolígip, erteńimizdiń ǵamın jewge wádesin alıp edim, — dep shayıq jas jigitlerdi sınaw jóninde xan menen keliskenin aytıp saldı. Biyler ań-tań bolisti. İrisqul biy azǵana oylanıp:

— Durıs bolǵan shayqımız, — dedi. — Bárimiz de qartaydıq. Biziń Qońıratta ataqlı Bayqoshqar biydiń Esengeldi degen balası bar, pitken aql, pitken dana. Áne sondaylarǵa liykin berilse, shep bolmaydı. Jaslardıń erinlerin qanǵa basıp ta, qara jerge basıp ta úyretiw kerek.

— Bayqoshqar biydiń Esengeldisindey balalardı biziń mańğıtlar-ám tuwǵan, — dedi Ubaydulla biy.

Dáwletbay biy menen Esim biydiń jaq jarıstırıraq bolǵanın sezgen shayıq aldın aldı.

— Tartıspańlar. Erkegi bolsa, qatın qısır qalmayıdı. Biraq kim qalay tárbiyaladı, xan aldında jiynalǵanda kóremiz.

— Kúshiginde talanǵan iyt úlkeygende mırılday ma? Biziń balalarımız talanıp ósken, xan xızmetine jaraǵanday ul atı qaraqalpaqtan tabılsa, — dep gúman bildirdi Dáwletbay biy. Hámme oylanıp qaldı. İrisqul biy de heshteńe dey almadi.

— Shayqımızdıń iqlası ketip júrgen shákirtleri bar shıǵar, — dedi Esim biy.

— Házır aytıw — tuwilmaǵan balaǵa kóylek pishken menen bara bar. Lekin Orazanniń balasınan dámem bar, — dedi Shayıq.

Shayıqtıń tiykarǵı sóyleseyin degeni qazaq xanınıń, jónsız shabiwillarınan qutlıwdıń jolların tabıw jóninde pikirlesiw edi. Qodireń gapler túwesilmey-aq, dalada Polat jasawıldıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asığıp úyden shıqtı.

Ógayıp xan Murat shayıqqa bergen wádesin tezletipti. Polat jasawıldıń ákelgen xabarı boyınsha azan menen barlıq awıllarǵa atlılar jollandi. Kelesi juma kúni hár bir biy óz awılının onbes penen jigirma bes

arasındaǵı es aqılı dúziw, bardamlı jigitlerdi ózinen qaldırmay, jetim emen qasına ákeliwi tiyis!

* * *

Náwbeti boyınscha haqlap qaytqan bala keshte jańalıq tawıp keldi. "On bes penen jigırma bestiń arasındań balalar xan menen biylerdiń sınaǵınan ótse, kálentar biy boladı-mış."

Sopaq baslı Allayar quwanǵanınan ba, qulaqların tikireytip, jalpaq murnınıń hár tanawın alma-gezek harriyetti, misli úrkken tay boldı. Qısıq kózlerin Amanlıqqa qıyıqlandıra "nedeyseń" degen túr bildirdi. Balalar duw kúlisti.

— Bwl diywanalardiń jarısı emes, — dedi Amanlıq.

— Bilemen, bilemen, — dedi Allayar. Kisige qol jayıwdın úlgilerin kórset, birewdin jutıp baratırǵanın alıp jut dese, aldıma adam salmas edim.

Adıraq kóz, ósik shashlı kishkene Bektemir olarǵa gáp qostı.

— Jasım onbeske jetse, Maman aǵaǵa aytıp jarısqa qosılar edim.

Allayar onıń qulaǵına shertip jiberdi.

— Jasi úlkendi násiyatlama!

Kewilli otırǵan balalar jím-jirt boldı.

Degen menen Bektemirdiń keńesi eki jas úlkenge oy saldı. Haqıyatında da, Maman menen sóylesip, sırlasıp kórgende ne qıladı? Shayıq atası onı jaqsı kóredi. Sózin sindırmay ya Amanlıqqa ya Allayarǵa bay balasınıń kiyimin kiydirip jarısqa salsa. Ho-o! Dáwlet qusınıń qonıwı zárrebaǵısh. Aqırı olar da kóp nárse biledi. Mamanlarǵa usap Shayıqtıń qol astında, tárbiyasında bolıp, oqımaǵan menen, talay-talay esiklerde otırıp kóp oqıǵanlardı, danalardı tıňlaǵan aqıllı gáplerdi esitken. Oy alla, zárre baǵıştan jarılqap xanǵa jaranıp ketse, talay sorlılardıń iǵbalı ashılar edi. Sonda Mamanniń qádirin umıtpaydı. Shayıqtı da máńgige húrmetleydi.

Olar usı oyǵa toqtadı.

Allayardiń gezegi bolıwına qaramastan, azanda úsh balanıń moynına dorba asıp, haqlawǵa jiberdi, ózleri Mamanǵa jolıǵıwǵa keldi.

Murat shayıq, sońǵı hápteniń ǵalma-ǵalı menen úyli-úylerine tarqaǵan shákirtlerin qaytadan jiynatıp, búgin oqıw baslaǵan edi.

Amanlıq penen Allayar Mamandı Murat shayıqtıń úyiniń (bala oqıtatuǵın ekinshi úyi bar) kóleńkesinen taptı. Moynı iyilgen, úskini quylıp otr. Qaptalında shayıqtıń sarı-ala kópegi ayaqların dastanıp jatır. Olar alıstan-aq Mamanǵa bir nárse bolǵanın sezdi. Selteń bermey ásten kele berdi. Sarıala kópek alıstan setemlenip, bas kótergende ǵana Maman burıldı. Ekewi de maladay ayaqların ep penen teń basıp kiyatır edi. Tap suw keship sambırlatpaw ushın ayaqların ep penen basıp kiyatırǵan sekilli Allayarǵa kúlip jibere jazlap, ózin irktı hám onıń bir nárse dep qoymawınıń aldın alıp "sóyleme" degen belgi ushın eki barmaǵı menen erinlerin qısti.

Maman sarı ala kópektiń qulaǵınan tartıp túrgeltip jiberdi. Olar selt etpesten iyttiń ornına kelip bir-birine asılısa otırdı. Maman úydiń ishine barmaǵıń shoshaytip — "tíňlań" degen buyrıq berdi. Ekewi de kókireklerine qolın basıp ishke qulaq saldı. Murat shayıq sóylep atır:

— ... Xalqıń kiyim kepiniń, xalqıń miygen at — ısqatıń, xalqıń — anań, xalqıńıń tili — anańniń tili. Xalqıńa qılap qılıw — óz anańa qol salıw menen barabar. Biziń xalqımız qara matam kiyip, sonıń atı menen qaraqalpaq atalǵan degen ápsana bar. Babalarımız Jayhun dáryasınıń. boyların jaylaǵan, bir sahrayı xalıq eken. Iskander Zulqarnayın dúnyaǵa kelip, sol sahrayı xalıqtıń uyası buzıladı, palapan basına, turımtay tusına ketedi. Qılıshınan qan tamǵan Zulqarnayın shabıwıl menen Jayhun boylarına jetkende, bir sahabası mınanday aqıl beredimish: "Xalıqtıń baǵıńǵanınıń belgisi, qızların súnnetke endirsın". Bul shárt xalıqtıń ıza otına may quyıp lawlatadı. Jayhun boyınıń pútkıl halqı kek atına minedi. Xalıqtıń úlken qozǵalańı baslandı. Qozǵalańdı baslaǵan batır basına matam qalpaǵın — yaǵníy qaraqalpaq kiyip shıqqan eken. Iyilmegendi at tuyakları astına jenship, álemdi titirentken Zulqarnayınnıń láshkeri nenı shıdatsın, xalıqtıń batırın tutıp, alıp, torańǵılǵa astıradı. Bunnan keyin xalıqtıń burıngıdan da beter ıza otı qaynap, duylim jurt sol batırdıń matam qalpaǵınday qalpaq kiyip, atlanısqa shıǵadı. Adam qanı suw bolıp aqqan qırğıń baslanadı. Iskenderdiń kurallı láshkerine tótepki beriw qıyınlasıp, qaraqalpaqlılar qonısın taslap, posıp kóshiwigé májbür boladı. Qırımgá qaray kóshedı. Orıs qol astına qaray kóshedı. Áne, balalar, sol matam qalpaǵın kiyip posqan xalıq toparı biziń babalarımız. Lekin basında matam, kókiregi haq xalıq shin dosların tabadı. Orıslar menen

shieme—shiy otırıp, bir dasturxannıń nanın bólisip jeydi. Orıs knyazları menen tatiwlasıp, biriniń jawı ekinshisine jaw, biriniń dosı ekinshisine dos bolıp birigip ketedi. Biraq bul da uzaqqa barmaydı. Dúnyanıń bir mýyeshinde Shińgis xan degen tuwilip, zaman jáne astan-kesten boladı, babalarımız jáne qonısın ózgertedi, aqırı aynalıp, usı Türkstanǵa keledi. Bunda da payan tappadıq. Eń sońğı awır álamat jungarlardıń shabiwılı boldı. Xalıq endi shabilsa, jáne dáreksiz tarqaw aldında tur. Sol ushin kádimiy doslarımızǵa murajat qıldıq. Az deyme, hásız deyme námálim, biraq mensinbey atrǵan sekilli, ele belgili başlı juwap joq. Qaytama jibergen sawdagerlerimizdi talaǵan. Olar qaytpadı...

Maman Amanlıq penen Allayardı túrtip. "túrgeliń" dep ım qaqtı. Olarǵa shayıqtıń áígimesiniń aqırın tińlaw qızıq edi. Mamanniń shırayın qatal kórip, izine endi.

— Ne ushın, ne ushın? — dedi narazı Allayar siblişti.

— Házır aytaman, — dep Maman olardıń ekewin eki qoltığına alıwı menen awıldıń arqasına qaray júrdı. — Bul ápsananı shayqımız burın-ám aytqan edi. Kerek bolsa, izin aytıp beremen, Iskender Zulqarnaynnıń waqtında matam qalpaǵın kiyen xalıqlardan Jayhun dáryasınıń boyında ele bar bolsa kerek. Meniń atam solarǵa ketti. Shayqımızdıń bunı aytıp otırǵanıń mánisi — kim azańdı birge azalamasa, ólińe jılamasa, shın dos emes demekshi.

— lyt penen kóleńkede otırǵanday ne gúnań boldı? — dedi Allayar.

Maman muńayıp kóp jerge shekem sóylemedi.

— Gúnam ba? — dedi Maman állen waqittan soń. — Gúnam sizlerge de belgili. Ekewińizge de aytqanman. Qarawillardan esitipti.

— Orıs bendelerdi bosatiw oyındı ma? Men shayıq atamnıń ornında bolǵanda, seni iyt penen kóleńkede otırǵızbay, pıshıq penen qosıp qapqa salıp sabatar edim. Nege adirayasań? Azalı kuninde matam tutpaǵan, ólińe jılaw orına, qalasına barǵan sawdagerlerińdi talaǵan, eski dos eken dep mensinbegen eldiń adamlarına jaqsılıq jarasa ma?

— Sen nege jorgalay bereseń — dep Amanlıq sóylep kiyatırǵan Allayardıń iyninen tarttı. Allayar toqtaǵan soń:

— Maman aǵa, qashanǵa shekem ayıplısız? — dep soradı.

— Búgin she. Keshirim sorap barsam keshiredi.

— Jańa keshirim soraw ushın oylanıp otırma edińiz! — dedi Allayar jáne.

— Joq, doslarım. Shayqımız bir aytqanın hesh qashan tákirarlamas edi. Gáde danalıqlar, gáde sheshiwi qıyın jumbaqlar aytatuǵın edi. Shákirtlerine mensiz aytqan jańa gáplerin esitpey qalaman ba dep ketpey otır edim. Burın aytqan ápsanasın tákirarlawdan ketpekshi edim, sizler keldińiz. Shaması, izin maǵan ákelip toqsırmaqshı. Tińlaǵım kelmedi. "Haq is ushın, adam balasına jaqsılıq qılıw niyetim nadurıs bolǵan eken", dep keshirim soraǵansha, qańgırıp-aq ketemen. Sizler menen bolǵanda ne qıldırı maǵan?

Amanlıq bas shayqadı.

— Oylan, jası úlken. Ara-tura kelip, bir maydan kúlisip ketkeniń bolmasa, bizde jassız kóz bar ma? Borodin orıstiń saǵan aytqanınday, qosımızdıń jartı jaǵı kóz jastan ızgar.

— Qalǵan jartısın qurǵak qılıp qoyǵan biziń kúlki, — dep Allayar kúldı.

Hesh qashan muńaymaytuǵın bul jigittiń kúlkisine Maman da, Amanlıq ta qosıldı.

Maman Amanlıqlardıkinde mudam qalıw bılay tursın, sol kúni túney almadı. Izinen adam keldi. Murat shayıq kelsin dep jiberipti. Bálkım, ullı shayıq keshirgen shıǵar. Maman kóp oylana almadı. Óz atası kóz aldına keldi: "Shayıq atańniń zeynine tiyme, sadıq bol" dep qulaǵına yasiyın oqıp turǵanday.

Qaytti.

Ol ózinen-ózi basqı tawıp júrgeni ushın Amanlıq penen Allayar kewilge alǵanların ayta almay qaldı. Aytqan menen, shayıq "yaqshi" degen menen, awillardı neshe mártebe aralap qol jayǵan diywanalardıń bay balaları ekenine kim isenedi? Jurttı aldap, mártebege umtilǵannan diywanashılıq jaqsı!

4.

Juma.

Jurt bul kúndı kútá isenimsizlik penen kutti. Sebebi bul jerdiń tábiyatınıń ózi ózgermeli. Jaz ba, qıs pa, jıldırıń qaysı máwsimi bolıwına qaramastan, kún ózgerip sala beredi. Jazda da ala-sapıran dawıl turadı.

Alış jaqlardan shań ákeledi, kóz ashtırmayıdı yamasa jawın boladı, suwdan kiyimleriń etińe jabısıp, tislerine shań kiredi. Eldiń xanı Ğayıp xanniń minezi de usı jerdiń tábiyatına megzes. Kápelimde ózgeredi. Usı káranıń uriǵınday sál epkinge qıysayıp qala beredi. Sonıń aldın alıw kerek. Pitiwaja bolıp turǵan isti buzıp, xan wádesin shaysa, shayıqta da abıray qalmayıdı, sol ushın shayıq Ğayıp xanǵa jáne bir barıp qaytti. Jaqsı is baslap atırǵanına isendirip marapatlap qaytti.

Májilistiń kúni ózgermedi. Belgilengen juma kúni hámme jetim emenge qaray iǵıldı. Adamlardıń júzlerinde ayrıqsha quwanish, álle qanday úmit ushqınları, shadıqorramlıq. Hár qaysısında qıylı-qıylı oylar. Qaysı bala dilwar bolıp jeňetuğının gáp qılıp, óz-ara tarıсадı.

Pikirleri alshaq bolsa da, báriniń mágsetleri bir. Túbinde árgısında bar dáyekli bir bala dizgin algay. Hámme izine eredi.

Jetim emendi gileń ash—ariqtıń úyi dese boladı. Dumanday, japıraqlı. Panasızlar quyashlı issını usı kárada ótkeredi. Adam úzilmegenlikten astı tegis, jerge jabısıp ósken maysa giya maqpal gilem tósegendey. Sayamanlı, aynalası awıl boyınsha eń gózzal, hár qıylı jasıl shóp iyisi ańqıǵan xosh jupar iyisli suliw jer. Qáyerinde otırsań da, tósek talap etilmeydi. Ústińe girbiń juqpaydı, izgar ótpeydi.

İssı, lekin ortaǵa ot jaǵıldı. Bul Murat shayıqtıń tapqan aqılı. Oylasıq, oshaq átirapındaǵı bir úydiń oylasiǵına usasın, wádeni buzǵандı ot ursın, úyi jansın!

Xan otıratuğın jerge, ottan sál alış biyiklew jerge, eki kiyiz benen gilem tóseldi. Kelte ayaqlı xan ǵarbızday jılısıp kelip tósekke shıqtı. Biylerdiń jas úlkenleri — Murat shayıq penen írisqul biy ortaǵa xandı alıp otırdı. Basqa biyler, aqsaqallar, ózleriniń jasına, eldegi abırayına, qarawındaǵı xalqınıń sanına qaray olardıń úshewin qorshalap orın alıstı.

Ğayıp xan qalaqtay qısıq basına qara qalpaq kiyip kelipti. Bunısı qaraqalpaqtıń dástúrin qılǵanı, quwdıń quyrıǵınday saqalı kókiregine basılıp, kelte moynı búgilip otıripti.

Murat shayıq qayta-qayta jutınıp, kózleriniń aldın aq súp oramal menen qayta-qayta sıprırdı. Ján-jaǵına qaranıp, kelgenlerdiń ǵawqıldısı basılıwın kútti hám xanniń qulaǵına bir nárse sıbırlap bolıp, onıń iyek qağıp maqwallawınan keyin kóphsilikke qarap alaqańın alaqańına urıp shappatladi. Bul "tinishlaniń" degeni edi.

Jurt siltidey tındı. Murat shayıqtıń "sóyleyмен" degen isharatına barlıq dıqqat awdarıldı.

— Xalayıq, tómengi qaraqalpaq eliniń áziyz azamatları, gápime qulaq salıńılar ...

Jurttıń bári qaraqalpaqlı. Maysa shóplı taw kánarına dáw zamarrıqlar payda bolıp, alıstan qaraǵanda, bárine bir qara shatır jawıp taslaǵanday, qıymılsız, Murat shayıq dawam etti:

— Matam qalpaǵın kiyp kelipsiz, áziyzler, matam qalpaǵın kiyp qaraqalpaq atanǵan zamanlar izde qaldı. Kewlińiz kirshiksiz bolsın. Aqıbeti qayırılsı bolsın, áwmıyin!

— Áwmıyin!!! — dedi hámme.

— Áziyzlerim qulaq salıńılar. "Aq tawdan" posqalı qansha azap shektik, qansha xorlıqlı kúnlerdi bastan ótkerdik. Máqsetimiz ótken awır kúnlerdi eslew emes. Birpara jası úlkenler qartaydı, mártebesi artıq, aqılı ziyat xanımız benen sırlasıp edik, xanımız búgingi quralpaǵa ıqrar etip, adamgershilkiń joqarǵı basqıshın etti. Hasıldını tastan aqıldıń jastan shıǵatuğının ózi aytıp, áziyz xanımız, jas jigitlerdi sınap, erteńgi el ağasın izlep tabıwǵa máslahát berdi.

— Aqıl gáp shayqımız, — dep jurt gúwlesti.

Gayıp xan túrgeldi. Alaqańın alaqańına urıp otırǵanlardı tınıshlıqqa shaqırdı. Ottıń átirapındaǵı mollam dógerek jurtshılıq ses—semirsız kókireklerine qolların bastı. Jawdırágan qara kózler xanǵa telmiristi.

— Halayıq, xalayıq! — dep qırıldadı xan. — Men jas jigitlerge úsh soraw beremen. Meniń izimnen hár uriwdıń bas biyi bir-birden soraw beredi. Din háziretimiz Murat shayıq eki soraw berse erki bar. Eger jas jigitlerden kimde-kim ortaǵa taslańıń sorawlarga durıs juwap berse usı otırǵan xalayıqtıń ıqlas, muhabbetine saziwar bolsa dana degen ataq aladı. Meniń bas keńesgoyım boladı. Biy boladı. Bilip qoyıń, bul qaraqalpaqtıń áyyemgi ata-babalarında bolıp, sóń batıl bolǵan usıl. Men jańartıp otırman. ǵapılda qalmańılar. Tayar otırıńılar. Dıqqatlı bolıńılar. Birinshi sorawım "Dúnyada xan kóp pe ya qara puqara kóp pe?"

Xan otırdı. Kóphsilikten mish-mish sıbirlı payda boldı.

— Xanımız, sorawıńızdı tez-tez sheshse boladı, — dep sıbirladı ırısqul biy, — Bul sorawǵa Qońırattıń Bayqoshqar biyiniń ulı Esengeldi juwap

bersin. Adamlar tımtırış otırıptı. Atın aytıp túrgeltsem qáytedi, baslap jibersin. Aqırı kósh baslanbasa, táwekelshi bolmaydı.

Gayıp xan maqullap bas iyzedi.

— Bayqoshqar biy ulı Esengeldi túrgel! — dep dawısladı īrisqlı biy.

Súwen jaqlı, suliwshıq, súlingir ariq bala sur shekpeniniň jaǵaların dúzestirip, shabbi asıqtay shırp etip túrgeldi.

— Lábbáy, biy ata!

— Xannıň sorawına juwap ber, balam.

— Alpis miń úyli qaraqalpaqqa bir xan bar. Soğan qaraǵanda dúnyada xan az, qarapuqara kóp, biy ata, — dedi Esengeldi.

"Siz ne deysiz" degen názer menen īrisqlı biy oń qaptalındaǵı xanǵa burıldı. Xan juwapqa qanaatlansa kerek, sál qozǵalıp mardıydı.

Bul saltanatqa Amanlıqlar da kelgen edi. Izgi qatarda otırǵan Amanlıq birden tikeydi.

— Shayıq ata, xanımız urıqsat etse, usı sorawǵa men de juwap berip kóreyin, — dedi.

Biýler xanǵa, xan biylerge, jiynalǵanlar bir-birine qarasti. Kóphsilikten:

— Uriqsat etińiz, xanımız! — degen hawaz shıqtı.

— Meyli, aystsın, biraq esap bolmas, — dep murninan mińgirledi xan.

— Menińshe, xan kóp, qara puqara az, — dedi Amanlıq.

Adamlar "haw, aljasti, haw.." dese qaldı.

Amanlıq orına otırdı.

Gayıp xannıň qalpaǵı dirildep, saqalı jıbir-jıbir etip etti.

— Sóz bermew kerek edi, buzdı — dedi biylerdiń biri.

— Ondaylardı bunday jiýnǵa shaqırıw qáte, — dedi ekinshi dawıs.

Maman túrgeldi.

— "Shayıq ata, xanımız urıqsat etse, men juwap bersem" qáytedi?

— dedi ol kútá álipayımlıq penen.

— Sen nesine hálek bolasań? — dedi bir dawıs. — Esengeldi dup-durıs juwap berdi.

Maman onı títlamadı. Alǵa júrip barıp xannıň aldına bir, shayıqtıň aldına bir, tájim etip, juwap beriwge urıqsat aldı.

— Xalayıq, menińshe Amanlıq durıs aytı, — dedi ol. — Ne ushın durıs? Dúnyada óz kewline xan emes adam joq, sol ushın xanniń kóp bolǵanı dep oylayman.

Adamlar: "Dál juwap, durıs" desip shuw etti.

Ógayıp xan qızardı. Sonda da sır bermedi.

— Ekinshi sorawım: "adamdı ne azdırادı"?

Bir shoq adam dawıs qosıp, "adamdı kesel azdırادı"! dep baqırıstı.

— Birimlep! — dedi shayıq.

Jáne bir shoq tiúlamay "adamdı joqshılıq azdırادı" desti.

Xan qısıq shekesin kos kollap qısıp, túrgeldi hám gózebetlendi:

— Bilip koyıń! Biytártiplik etseńiz, tarqatıp jiberemen, tarqatıp!

Túsiniń!

Hámme qaytadan tınıshlandı.

— Xanımız, urıqsat etińiz, — dep Maman jáne tikeydi, — Bálkim, berilip atırǵan juwaplar durıs shıgar. Biraq, bunday sorawlarǵa juwap beriw ushın oylanıw az. Kóp jasaǵanlar biler, bálkim. Menińshe, adamdı qulaq azdırısa kerek, xanımız.

— Juwabıń maqul, balam, — dedi xan birden. — Men haqqındaǵı shuǵıl sózlerge qulaq aspaw kerek. Azıp ketesiz.

— Bárekella, Orazan ulı, — dep maqulladı otırǵanlar.

Xan sergeklendi. Kewillendi.

— Úshinshi sorawım: "adamnın dizgini nede?"

Hesh kim qıbırlamaydı. Maman jáne tikeyip, qádimgisinshe juwap beriwge urıqsat aldı.

— Xanımız, adamnıń dizgini tili bolsa kerek. Tilin tiymay adam irkilmeydi, aqırı.

Xan jáne maqulladı. Endi sorawınıń tamam bolǵanın, juwaplarǵa kewli tolǵanın aytıp, Murat shayıqqa náwbet berdi.

— Men bir soraw beremen, — dedi Murat shayıq. — Aqıl tórkini nede ekenin kim aytıp beredi?

Hesh kim qılt etpedi. Maman Amanlıqka bir názer tasladı. Amanlıq túrgeldi hám xan aldına kelip iyildi.

— Aqıl tórkini sabırlılıq bolsa kerek, shayqımız, — dedi hám ornına barıp otırdı:

Shayıq:

— Oyımniú tórkini tabıldı, — dep saldı. — Men ushın bir sorawdı awılımızdını axunu Eshiniyaz axun berse qáytedi?

Gayıp xan shep qaptalına burıldı. İrisqlı biy makullaǵan túr bildirdi.

— Meniń sorawım: tósektiń hasılı ne boladı? — dedi Eshiniyaz axun.

Esengeldi áwalgisinshe shalt túrgeldi,

— Tósektiń hasılı jaynamaz boladı, xanımız, — dep ol xannıú aldına barıp eki búgildi. Onıń háraketin de, juwabın da İrisqlı biy menen Mwrat shayıq teń maqulladı.

Gezek İrisqlı biyge keldi, biraq ol kishipeyillik etkisi keldi me, gezegin Ubaydulla biyge ótkerdi.

— Xanımız, — dedi Ubaydulla biy xanǵa burılıp: Meniń sorawım sizikine taqabbil. Aytsın jigitler, "elde bay kóppe ya jarlı kóp pe?

Izgi qatardan Allayar tikeydi. Biyler onı unatpadı. "Otırsın, kerek emes", "aldi menen óz nanın tawıp jesin" dep ǵawırlasti. Qozǵalań payda boldı. Shayıq Mamanniń kóz qarasınan bir nárse uqqanday xanǵa bet burdı.

— Xanımız, bir saparǵa usı balaǵa da uriqsat etersiz be?

Xan bas iyzedi.

— Áy, bala, — dedi shayıq. — Xanımız ullı rehim menen uriqsat etti. Ayt. Qısqa ayt.

— Menińshe, húrmetli biyimiz, mal baylıǵın aytıp otırǵan joq. Tosınnan bir shabıwıl bolsa, wássalam, malıń ketedi. Baylıq degen nárse adamnıń qánááti. Kim qanáátli bolsa sol bay. Máselen, kúndegı toyǵanıma, men qanáátshilmen. Usı elde mendeyler kóp. Sonıń ushın dúnyada bay kóp.

— Baylıq qanáátte, — dep ǵawırlasti kóphsilik.

Endi İrisqlı biy soraw berdi.

— Ishi dártli adamdı qalay bilse boladı?

Bir kese چay ishimge shekem hesh kim dárpınenbedi. Óz-ara sıbirlı kóbeydi. Biyler otırǵanlarǵa qarap telmiristi. İrisqlı biy qıyın soraw bergenine hawlıqtı. Xanǵa qaradı. Xan Murat shayıq penen basqa sultanlarǵa alma-gezek burıldı. Usı waqitta Maman túrgeldi.

— Xanımız, — dep ol ádetinshe xanǵa kelip tájim etip juwabın basladı. — Adamnıń ishki dártın eki múshesinen kórse boladı. Birewi til, ekinshisi kóz. Dárt tilge ursa kóp sóyleydi, kózge ursa jılaydı.

— Taptıń, bala. Lekin, bunı kimnen úyrendiń?

Maman jasırmadı. Kuzma Borodin degen orısti dinge úyretip júrip esitkenin aytti. Ğayıp xan selk etti. Qalpaǵı túsip kete jazladı. Xalayıqtıń awzı ashılıp ań-tań boldı. Sıbirlı kóterildi. Náwbet Dáwletbay biydiki edi. Hesh kimdi kórmegensidi, heshnárse esitpegensidi. Párwayı pánseri halda túrgeldi.

— Xanımız, xalayıq, meniń sorawım joq. Orazan ulı Mamanniń danalığına bas iyemen, — dep otırdı. Bul gáp áwelgi sıbirılılardıń ústine mala basıp jiberdi. Hámme dawis qosın shuwlağı. "Maman dana", "Maman ... Arasında Amanlıqtıń, Esengeldiniń atları aytıldı. Bul ala—sapıran dawısti basıw ushın, Ğayıp xan ırğıp túrgeldi. Alaqanın alaqanına urdı. Dawısınıń barınsha baqırıp sóyledi.

— Xalayıq, sabır etiǵiz. Biypariq bolmańız. Kimniń dana ekenin kórdińiz. Qulaq penen esittińiz. Biz Murat shayıq hám biyler menen azǵana máslahátlesemiz. Kim dana ekenin aytamız.

— Házır aytılsın! Mamanǵa qılalplıq qılınbasın! Maman dana! — degen dawıslar basqa dawıslardı basıp, dalada ústemlik súrdı. Xanniń kózleri apalaqladı. Jurt shıdatpadı. Xan házır juwap beriwe májbür boldı.

— Qońıratlar basıldı. Yabılar aqıllı shıqtı. Maman jeńdi, — dedi.

Murat shayıq shıń kewli menen ırza bolıp, únsız óana kúldı hám túrgelip xanniń shalǵayınai súydi.

Irısqul biydiń kelbetti Murat shayıqtıń kelbetine usaǵan. Jasları qatar, tek kiyimlerinde ayırma bolǵanı bolmasa, jıynalǵandaǵı maqseti de bir sıyaqlı edi. Xanniń házirgi gápinen keyin Irısqul biydiń moyının birew sindırıp ketkendey tómen eńterildi. Xan kelte adımlar menen gibirtiklep júrip "yashań yabılar, yashań" dep Mamanniń moynına biy belbewin bayladı. "Meniń keńesgóym, atshabar bahadırıım bolasań" dedi.

Jurt jáne hár qıylı pikir aytıp óawırlasti. Kóphsilik makullaǵan menen narazılar da tabılıp atır. Murat shayıq abiraydı qoldan jibergisi kelmey:

— Áziyz biyler, toyımız bar, miyman bolıńızlar, — dep daǵazaladı.

Hár uriw hár jerje shoq-shoq bolıp, óz-ara máslahátke jıylandı.

Qońırat biyleri namısqa kútá buwlıqqan edi. Bir-birine qabaq úyip, xabarlaspay turıptı. İrisqul biy olardı bir jerge toplap tınıshlandırıwǵa niyetlendi.

— Byiler — dedi, ol. — Bir ǵabırıslıq ketse kerek. Murnıńızdıń tesigi tómen qaramasın.

Biyler óz-ara tońqıldasti. Biri yabilardıń aldında masqara bolǵanına qıynaldı. Ekinshisi kóphılıktıń aldında qońıratlar namıstı qoldan bergenine ólgisi keletugıńın aytti. Úshinshisi kóphılıqtıń aldında qızartıp júrekke qoz basqan xandı ayıpladı. Jáne biri búgin yabilardıń toyında qalsa, ábden qorlanatuǵının eskertti. İrisqul biy bárine dáliylaptı.

— Búginnen baslan kárwan joldı qorıw náwbeti qońıratlardıki.

Utilǵanǵa ishi—bawırı qansha gójlasa da, xanǵa kelip, ketiwge urıqsat soradı. Xan zorgá tur eken: "barıńlar" — dedi. İrisqul biy Murat shayıqqa da, yabilardıń basqa bir biyine de xabarlaspadı. Túneriwi menen bir úzik bulttay atlılardı baslap awılına yol tarttı.

Jawmasa hesh gáp.

* * *

Yabı urıwınıń biyleri toparlaşıp Mamandı alma-gezek súyip júr. Ustazı Murat shayıqqa birim-birim tájim berip melle shapannıń shalǵayına mańlayların tiygizip atır. Olarǵa ayrıqsha náshe hám qızǵanısh penen qarap qıtay urıwınıń biyleri tur edi. Xan kórip qalıp Dáwletbay biydi jekke shaqırıp aldı.

— Ayt, biy, qıtaylardıń oyı qalay?

— Bul isińiz benen jaqsılık samalın estirdińiz, xanımız. Jańa dáwran baslansa kerek,— dedi Dáwletbay biy.

Xan miyığınan kúldı. Kók jiydedey kelte bas barmaǵı menen ak murtıların ayırdı, ketik tislerin isti.

— Quwan, quwan, biy,—dedi gúrjik moynın aspanǵa qaratıp.—Biraq, abaylı bolıńız. Yabilardıń kókiregi qıtaylardıń kókiregindey emes. Ǵapılda qalsańız, yabilardıń tabanına túsesiz. Yabılar tabanǵa túskendi ayamaydı. Jenship jiberedi.

Dáwletbay biydıń kózleri alaqlap, tili tiǵıldı. Ashıw kernedi me, eki iyninen dem alıp bir gúrsındı. Sóylemedi.

— Bar atlanińlar, biy namısı — urıw namısı, —dep xan kelte baqayların taltańlatıwı menen, quwanısıp atrǵan yabilər toparına qaray júrip ketti.

Shayıqqa xabarlaspastan Dáwletbay biy de atlandı.

* * *

Bir shette Amanlıqlar da shoǵırtpaqlasıp, óz-ara ǵawırlı qurdı: olardıń oyınsha biy belbewi Amanlıqtıń moynında boliwı kerek edi. Zorlar zorlığın qıldı. Sóyletpedi. Aqıllı sózi bar tildiń erki bolmadı. Qıbırlatpadi.

Abıraylı áke bolǵanda, ana bolǵanda, mal-dáske bolǵanda, bári gúlalagúl bolar edi.

— Óydemeńler, Maman bar, — dedi Amanlıq hámmeňi juwmaqlap.
— Awıllarıımız ústinen toqshılıq samalı esetuǵın boldı.

Amanlıqqa barlığı isener edi. Júzlerinde quwanısh payda boldı, kishkeneleri bul gaپtiń mánisin uqpay, taw etegindegi awıldıń ústine názer tasladı. Allayar hár qashanǵı ádetinshe birewdiń qulaǵına shertip jiberdi.

— Anaǵan qarań, samal yabilardıń toyına un úyirip kiyatır. Ǵarkálláziy toyamız, — dep qubla bettegi dalańlıqta kóterilgen quyıńga qol shoshaytti. Joldasları duw kúlisti. Amanlıq qızardı.

— Meyli, kettik. Maman aǵa ılaşığımızǵa kelip ketkenlerin umıtpas,
— dedi Allayar basqalardı isendirip.

* * *

Kim qanday gáp aytsa, bári qula dalaǵa aytıldı. Maman atqa mingizildi. Biy boldı.

Murat shayıq Qońırat penen Qıtay uriwlarınıń ne sebep ketkenin túsinbey, izlerinen atlı shaqırtıwshi jibergen edi; qaytıw bılay tursın, xabarlaspadı da. Onıń menen yabı uriwiniń toyı buzılmadı. Sebebi, Ǵayıp xan qatnasti. Sultan inileri, balaları menen qatnasti. Toy úsh kun dawam etti.

Kóphshilik waqtın shikárda, toy menen kewil xoshlıqta ótkeretuǵın Ǵayıp xanniń miyin aylandırıtuǵın, sheshiwi qıyın jalǵız ǵana túyin bar edi. Bul kárwan jol. Onıń jánjeli kóp, dawı ada bolmaydı. Usınıń ústine shawqım kóterilse, "bul sheshiwi qıyın túyin" dep, kalaq basın aldı menen

qasıytuğın xannın ózi. Negizinde Þayip xandi Xan etip turǵan da usı kárwan jol.

Bes jilliqtı orıs patshalığı Or dáryası boyına, kishi júz benen aralıqqa jaqın Orsk qorǵanın salıwdı kolǵa aldırdı, Orıs elshileri kelgende olar menen dos bolıwǵa ózi tilek bildirgen Abılqayır xan bul korgańga da járdem beriwge wáde etken edi. Xalıqqa salıqtı kóbeytti. Sebep penen qaraqalpaqlardıń da jiziya pulın molayıtip jiberdi. El áptada. Qoqtasınılı úyler kem. Sol ushında bas itibar kárwan jolǵa berilgen. Sebebi ótken kárwanlardan óngen bajı puldıń ózi eldiń tólemine biraz qosemetkey. Paydanı biyorın shashpaw máqsetinde kárwan joldı náwbet penen qoriwdı urıwlar bólisip algan. Xanniń sheshiwi qıyın túyini bajı ónbegen jaǵdaydaǵı awhal. Biyler túwe Þayip xanniń ózine de bajı bermeytuǵın kúshli kárwan basıları ótedi. Ondaylar Abılqayır xanǵa aydap aparılıwı tiyis. Usılay islewdi Þayip xanǵa tánha tapsırgan. Ásirese, orıs kárwanların joliqtırmay jiberse, Þayip xanniń jiǵalı qundız soppası jerje jalp etedi. Soppas ishinde balanıń mushınday bolsa da Þayip xanniń gellesi bar. Abılqayır mine usını qatal eskertken. Qaraqalpaq biyleri bolsa tutılǵan kárwan basılardıń Abılqayırǵa jiberile beriwine narazı. Tek naylaj. Xan xanlıǵın etip zorlaydı. Onısız da awzı ala biyler xanǵa birinshi jarangandı máp bilip, buyrıqtı basqasınan burın orınlawǵa asıǵatuǵın ádeti bazbayaǵı bar.

Þayip xan sır aldırmaw ushın házirgi júrisinen ózgermewi, eki ottıń arasında tursa da, bazda kúliwi tiyis. Sır ketkeni, ǵarbız qarnınan shopaq shıqqanı. Is nasırǵa shabadi. Aqırı bular da kókiregine urıp "men" dep júrgen biyler. Birigip ketse boldı, ózi jarılayın dep turǵan ǵarbız qarındı pańq ettiretuǵınına aqılı alısadı.

Þayip xan bazda usılardı oylasa, bir jaǵında ot, bir jaǵında suw turǵanday júregi háwlirip, tek shikarǵa shıǵa beretuǵınıniń, belgili-baslı pikirsiz, tolqinsaqtay iǵip kete beretuǵınıniń, kárwan joldı "sheshiwi qıyın túyin". deytuǵınıniń da sebebi usınnan.

Toy tamamlanıp, xan óz adamları menen atlanayıń dep atırǵanda, sol "sheshiwi qıyın túyinnen" atlı keldi. İrisqul biy jiberipti. Búgin ótip baratırǵan orıs kárwanın tutqan. Bajı tólemez qarsılasadı-mış. Xanińa joliqtır dep doh uradı-mış.

Ógayıp xan albırap qaldı. Aynalasın qorshaǵan sultanlarǵa, xandi atlandırıwǵa kelip turǵan biylerge "Ne deysizler" degendey qarap shıqtı.

Hesh kim heshteńe demedi

Sultanlardıń biri:

— Oylanbańız, basıńızǵa zálel keledi xanımız. Burıngıday Abılqayır xanǵa jibere beriń, — dedi. Bul pikirdi basqalar da maqullap jabırlasti.

Tutılǵan kárwan basını Abılqayır xanǵa apar dese jası úlken biylerdiń qınıjılıp, moynın ishine tartatuǵınınan xan júrekshaydı bolǵan. Sol ushın jiyde barmaǵın mushtay basınıń shekesine basıp azǵana oylandı.

— Murat shayıq, Mamanǵa úlken is tapsırajaqpan, — dedi.

— Kútá orınlı xanımız, — dep quwatladı shayıq.

Yabi urıwınıń gúllán biyleri xanniń aldına kelip birim-birim qol qawsırdı. Házir óana qapalanıp turǵan xan masayradı. Qamshısın kóterdi. Bul buyrıq etiw belgisi edi. Hámme jím-jırtlandı. Xan qattı—qattı sóyledi. Erteń ózi barǵansha sawdagerlerdi irkip turiwdı Írisqul biyge tez jetkeriwdi buyırıp, kárwan joldan kelgen qońırat urıwıwınıń shabarmanın qaytardı hám aqırında Mamandı soradı.

Maman hámmeniń aldına shıǵa beriwe qısındı ma, miymanlardın bir atın sheshiwge qolaylasıp shetirekte óana tur edi. "Lábbay, xanımız" dep xanniń aldına jetip keldi.

— Atlanasań! Qońıratlar tutqan kárwan basını Abılxayır xanǵa aparasań! — dedi xan.

— Buyrıǵıńız qabil, xanımız.

— Ayt qáne, jas biy, jasawıl — atqosshıǵa qaysı biydiń balasın qáleyseń?

Maman xan adamı sanalıp, biy ataǵın algannan keyin qasına jasawıl ertip júriwi shárt. Jumsayıdı: atın ertleydi, qonaq jerde biy qáleytuǵın awqattıń atın aytadı, awırsa óamxorlıq qıladı. Al bir jaqqa shıqqanda, biy jasawılı degen atı bolmasa, biy menen teń. Eger biyge jaransa, daw-jánjeldi de sheship kete beredi. Sonlıqtan bay balaları ushın biyge at qosshı bolıw da úlken óaniybet, úlkeygensoń biy bostanlıq beredi. Erkin bassıı boladı. Biraq onı biy bolǵan adamnıń ózi tańlap alıwı tiiis. Birewge kúshlisi, ekinshige aqillısı, úshinshige qız minezlisi, tórtinshige dúzde jatarı kerek. Qullası kim qanday minezlini qáleydi, keypi gellesinde.

Maman biy bul dástúrdi burınnan biletugın edi. Xanniń sorawınan keyin azıraq oylanıp aldı da, Amanlıqtıń atın aytti.

Shayıq, "him" dep qaldı. Yabı biyleriniń kózleri adırayısti. Bul juwap xanǵa da jaqpadi.

— Súyegiń pás pe, ya anadan jetim qalıp natıq bolǵanbısań? — dedi.

— Hanımız erk bergensoń qálegenimdi sorap atırman, — dep Maman sır bermey tura berdi.

Murat shayıq shıdamadı:

— Durıs, házirgi jetimlerdiń kóphshılıgi burıngı qoqtasınılı adamlardıń balaları. Jungarlar shabıwılınan berli áptada bolıp qol jayıwǵa kónligip ketken. Uyada kórgenin qılıp ǵaqıldasa, haliń neshik bolar eken, balam? Amanlıq seni bir kún mamiqta jatqarsa, ekinshi kúni shobıtına oraydı. Mamiqtıń shobıt bolıwı ańsat, shobittıń mamiq bolıwı qıyın, balam.

Maman istiń qattıǵa ketkenin túnsindi. Shayıqtıń aldına iyilip, Amanlıqtıń aqlı artıqlıǵın, mamiqtan ağla dep túsinetuğının aytti.

Xan olardıń tarısına gáp qospadı. Ne menen juwmaklanatuğının kútti. Aqırında Mamanniń pikirine kelisken boldı, dáliyl izlemedi.

— Murat shayıq, Mamanǵa aq boz atıńníń balasın enshi qılǵansań, bilemen. Endi jasawılına at tabıńlar. Kórip keteycin. Ornına Polat jasawıldan at jiberemen, — dedi.

Murat shayıq kútá salqın keyip penen, sarı shekpeniniń jaǵasın kawsırmaǵan, kókiregi júnles, tapaldas, qara saqallı, bir biyge im qaqtı, xan atlanaman degenshe sol kókiregi júnles biy bir qara ǵunandı jetelep ákelip xannıń aldına kese tarttı.

— Jaraydı, erteń kárwan jolga jetińler, — dep xan atınıń júwenin qaqtı.

Awıldınıń hawası keńeyip, dem alıw biraz jeńillenip qaldı.

* * *

Amanlıqtıń atın ózi qoyıp, ondaylarǵa janı ashıytutın bolǵan menen Mamanniń tap sonı tańlaǵanına Murat shayıqtıń ishi—bawırı qamıldı. Ot bolıp órtendi. Orazan batır kelse ne demeydi? Isenip tapsırıp qoyǵan jalǵızınıń kele bolǵanına, atqa mingene, quwanar. Al, sondaǵı joldası kim? Sayaq, diywana, Úsh shayılıq jalań ayaq. Áne, balanı erkine qoysań,

usınday boladı eken. Solar menen oynaytuğın edi. Haslan ırıqsat etpew kerek ekendağı. Átte gene ... Ol usılay tislenip-tislenip, naylajlıqtan Mamandı ústine shaqırıp aldı.

— Sen sol Amanlıqtı jaqsı bileseń be? Joldaslıqqqa isenimli me? Kúshli me? Múriwbetti túsiné me? Aqırı, biy joldası hámme tárepinen biydiń ózine say kelsin. Ol sennen basqanıń sarqtın jemewi kerek, — dedi shayıq shıdamay.

Maman onıń shını menen ashınıp otırğanın túsında. Sonlıqtan zeynine tiymedi. Ayıplı kisidey bas iyip tura berdi.

— Ata, eldiń bir jalańayaǵı azaysın dep oyladım. Keshirersiz, — dedi.

— Meyli, endi qara ǵunandı aparıp Amanlıqtı mingizip áqeleǵoy.

Maman Murat shayıqtıń melle shapanınıń shalǵayı menen mańlayın sıpırdı hám bir súyip shıǵıp ketti.

Áyne tús payıtı edi. Amanlıqlar bir góne bóz kóylektiń ústine kepken júweri gúrtiklerdi úyip, talasıp jep atırğanınıń ústine keldi.

Tórde, sabanniń ústinde jatırğan Bektemirden basqasınıń bári órre—órre turdu.

Maman Bektemirge jaqın barıp betine úníldı:

— Awırıp qaldıń ba?

— Mennen sora, Maman aǵa, — dedi Allayar. — Keshe toyda awırdı. Awırğan ózi. Basqalar awısıq gúrtikti keptirip qaltasına salıp ákeldi. Bul ne qıldı deńiz, qáyerde sarqtı bolsa, órli-ǵurlı awzına tıǵadı. Gásin shaynadı, gásin shaynamadı, juta berdi, juta berdi. Awzı urı iyttí awzinday boldı. "Óytpe, suw iship alıp je? desem, "suw tabıladı, Allayar aǵa, bunday gurtikiń payıtı kele bermeydi", dep mine jatısı.

Hámme duw kúlisti. Kózleri girtiyip atırğan Bektemirdiń de ishek-silesi qatıp, kúlip edi, ishi zuw etti. Bul basqalardıń kúlkisin jáne kúsheytken menen, bárın ılashıqtan aydap shıqtı.

Qara ǵunan esik aldındıǵı bir jińǵıl túbirge baylawlı tur edi. Allayar tańlanıp kúlkisin tiydi. Gá Amanlıqqqa, gá Mamanǵa gá balalarǵa qaradı. Shıdamadı. Soradı.

— Qaydan kiyatırsız, Maman aǵa?

Maman kútá sabırlılık penen sóylep, kelgen sebebin túsindirip edi, "wa, yasha" dep jiberdi Allayar. Sóytti de, Mamandı bir, Amanlıqtı bir qushaqladı.

— Qatarıń atqa minbey atqa minbeyseń eken. Qudayǵa shúkir. İlashiǵımızdıń jartısın dawıl ushıra beretuǵın edi Niǵayıppız, — dedi hám sekirip barıp Almagúldıń qulaǵına shertti. Onıń "waa!!!" dep jılaǵanına barlıǵı kúlisti. Ishten Bektemir shıqtı.

— Áne kúlkiniń paydası, — dep qoydı Allayar.

Jetimler kúlisiwi menen qara ǵunandı qorshaladı.

Kárwan jol áyyemgi "Jańakent" qalasına jaqınlap, eli taqırıqtı bólip ótedi. Shayıqlar jaqınlaǵan gezde aldınan atlı shıqtı. Xan Írisqul biydkinde qonıp, kárwan basını sol jerge aldırǵan eken, shayıqlardı kárwan jolǵa qurı hálek bolmasın dep aldınan jiberipti. Olar qayrıldı.

Biylerdiń heshqaysısı ózine ne sebepten qarsılaspaytuǵının Murat shayıq túsiner edi. Ilim-hikmetin siylaydı.

Shayıq olardıń алдında eki sóylep kórgen emes, usınısı ushın da sıylasa itimal.

Degen menen jaslardı sınav májlisine shekem awzı bir sıyaqlı bolıp júrgen biylerdiń Maman saylangánnan keyin toyǵa qaramay ketkenine hayran. Ne ushın olardıń tobi buzıldı. Qılaplıq bolǵan joq. Basqa hesh kim emes, jalańayaq sayaqlardan emes, ózleri húrmet etetuǵın Orazan batırdıń balası abırayǵa eristi. Atası kórgenli bolsa, balası biygúna qol baylamaydı. Bálkim, olar Mamaniń orıs bendelerdi bosatpaqshi bolǵanın qarawillardan esitip, shayıq óz awzınan aytpaǵanı ushın giyne qılǵan shıgar. İmkaniyatı joq bunıń. Jaman niyetler tilge basıla berse, jaqsı emes. Birew bolmasa birew, Maman durıs aytqan dese, kapılǵanı. El aybattan ayrıladı. El aybatsız bolsa, basshilardan jurt shiytjiydi. Sol ushın da ózi, tánha ózi qarawillarǵa wáde bergen. "Sırtqa shıǵarmań, Mamandı oqtay qılaman", degen. Qarawıllar kisige aytpaydı.

Sonda olardıń ketiwinde ne sıır bar? Haslan tiykar joq ... Oz dárejesin hámmeden artıq sanaytuǵın biylerge toydiń bir xızmeti jaqpay qalǵan shıgar. Bunday ókpelesiwler jańalıq emes! Sonlıqtan shayıq olardıń ókpelep ketkeni jóninde umıttı da, aldına shıqqan xabarshı menen sóyleskennen keyin áwelgi güptikeyi jáne payda boldı. "Bálkim, qarawillar shiykilik qılǵan shıgar. Ózleri aytipay turıp, keshirim soraw jaqsı". Ol óziniń abırjıw oyların Maman meneń de ortaqlaspadı.

Xan gúllán biylerdi qasına jiyip, Írisqul biydiń otawı алдında bir topar bolıp tur edi. Shayıq olardı kórip attan tústi. Maman onnan burın shırp

etip atın jilawladı. Sóytip ekewi atların qossalılarına uslatıwı menen piyadalap kelip, xan toparına ayrıqsha izzet penen uzaqtan sálem berdi.

Xan qayıtwǵa asığıs ekenin, búgin kórmese, quşları menen iytleri júdá sağınip qalatuğının aytıp, shógiп atırǵan úlken narǵa iyegin nusqadı;

— Búgin áketilmese, Abılqayır xannıń Xorezmge ketip qalǵanınıń ústine barıwı mümkin.

Nardıń ústindegi shertekshede eki sawdagerdiń qoli baylawlı, shógiп otır. Shayıq olardıń sharshaǵan júzlerin kórip, tamagı ash—toqlıǵın soradı. Xannıń ornına Írisqul biy juwap berip, tez áketiwi ushin hámme jaǵınan saz etilip qoyılǵanın aytı.

— Atlan, — dedi shayıq qasındaǵı Mamanǵa.

Maman olarǵa júdá minnetdarlıq penen tájim etip bolıp narǵa qaray asığıp júrdı hám nardı tikeytip atları qalǵan jaqqqa qaray jeteledi.

Nardıń buydasın Amanlıqqa uslattı da, qarap turǵan topardıń aldına kelip hár birine tájim etip xoshlastı. Amanlıq qara ǵunganına minip alıp, Maman iyegi menen kórsetken tárepke qaray nardı jetelep ketti.

Shayıq toptan bólüp shıgıp, Mamandı toqtatıp násiyatladi.

— Jolda balalıq qılma, aman, tez jetker, balam. Keshiktirseń, Abılqayır xan Xorezmnen qayıtip kelgenshe kútıp qalıwǵa májbür bolasań. Irkilgenińde hesh gáp joq, kárwanı toqtaǵan patsha qarap jatpaydı, ashiw menen ústimirge áskeŕ aydap qan tógedi. Bunday qan tógiwge sebepshi bolma. Pándı násiyatım, jolda kárwan bası menen sóylespe, sı̄r aladi.

Mamanǵa, onıń ózine say at qossalısına, qızǵanısh kózleri menen qarap turǵan biylerdi kórip xan baqanshaqtay alaqańın shot mańlayına saya qılıp, qasındaǵı Polat jasawıldan soradı:

— Mamanniń joldası kim?

— Anaw kúngı Amanlıq degen bala, xanımız.

— Biykar bolǵan. Bayqoshkar biydiń Esengeldisin qosıw kerek edi.

Ol óziniń gápi menen otqa tamızıq salıwda maqset etkenin bildirgisi kelmey, keyin shegindi, Írisqul biyge "bizler-ám atlanayıq" dedi. Írisqul biy xanǵa ırza bolıp:

— Kewildeginiaptıńız, lekin, — dep izin aytıp úlgergen joq, shayıq kelip qosıldı. Ol Írisqul biydiń bir nárseni aytıp úlgere almaǵanın shırayınan abaylap, "Mamanniń orıs bendeleri jónindegi oyin jasırıp,

ǵıybát gápke arqaw bolmadım ba eken" dep gómanlandı. Sóytip ırasınan kelmekshi bolıp turdı da, "aqibetine azǵana aql juwırtıp jáne saqlандı.

Xan óz shoǵı menen atlandı. Onı uzatıp salıw ushın gúllán biyler atlandı.

* * *

Maman awıldan alıslap toǵayǵa kirgennen keyin, asıǵıp, nardı qamshıladı;

— Bala biy, qızba, asıqpa! — dedi kárwan bası.

Maman esitpegensidi.

— Bala biy, bizdi qayda aparasań? — dedi kárwan bası jáne.

— Sizlerge sóylew qadaǵan!

— Baylansa qoldı baylaǵan. Jawırınshasız jas biy, qattı kete berme.

Maman bunday jumbaqlı gáplerdi anıqlaǵansha shıdamaytuǵın edi.

— Ol ne degenińiz? — dedi.

Kárwan bası kúldı.

— Burıńǵı ǵarrı biyler soramaytuǵın edi, jas biy, soray ǵoydını, aytayıń. Atalarıńníń súyeneri joq, sonda da tas júreklik etkisi keledi. Bilip qoy, bala biy, tas júrek bolıw ushın arqań tawǵa súyengen bolıwı kerek. Sizlerdiń sál epkinge tótepki bergendey, eń bolmasa, teri jawırınshańız joq. Sınıq qazanniń bir mýyeshindey jerdi iyelep alıp, kárwan joldıń liykini jetkenge jánjaǵımız taw demeń, ján—jaǵıńız qum. Sál epkin tursa qum kóterilip, ózińızdı basıp, joǵalıp ketesiz. Bileseńbe, sen bizlerdi jazalawǵa aparatırıpsań. Biraq bul biz ushın shortandı suwǵa taslaǵan menen barabar. Qaytama seniń haliń qıyın.

— Shay urǵanda panalarǵa keńirek qanat tappay júrgen jetim shójeler, halın bilmey, shoqıydı eken,—dep kárwan basınıń joldası selk—selk kúldı.

Maman túsinde me, túsinbedi me, hám ashiwlandı, hám kewli eljiredi. Qalayda ózin tuttı. "Kóp sóylespew kerek, sır aladı... Kárwanı toqtaǵan patsha qarap jatpaydı..."

Kárwan basınıń da ishek-silesi qatıp kúlip-kúlip, joldası menen arqa súyesip nar ústinde párwaysız uyuqıǵa ketti.

* * *

Xan biylerdi qondırıwdıń mashaqatınan qashtı ma, awılına jaqınlağan soń olardıń tarqasıwına urıqsat etti.

Murat shayıq ushın qolaylı payt tuwdı. Atlılılardıń ortasında ásten-ásten baratırıp, ótken saparǵı bas qospada īrisqul biydiń aytqanın hámmeňiń esine saldı:

— Áziyz biyler, "oylanıp qarasaq qosıwıspız, biraq tákábbir elmiz. Kósew biziki, qızgını Abılqayırkıń adamlarınıki".

Óz gápi túydeklewli aqıl bolıp ortaǵa taslańǵanına īrisqul biydiń waqtı xoshlandı, biraq suwiǵan kewil tez jılımadı.

— Shayqımız, júdá jaqsı oy salasız, liykin izin shontıq shıǵarıwǵa ádetlenejaqsız, — dedi īrisqul biy. Onıń kewlinde ne ándeyshe saqlawlı qalǵanın Dáwletbay biy túnsindi.

— Mamanǵa qońıratlardıń Esengeldisin joldas qılıw kerek edi, — dedi.

— Xanımız da usını máslahát etken, — dep saldı Ubaydulla biy.

Shayq gúllán sırdı endi ańlap, Mamanniń bende orıslar jónindegi pikiri salıńǵan kazannıń qakpaǵı ele jabıq ekenine quwandi. Endi Ǵayıp xannıń sırların pash etiw kerek pe? Joq, xanlıq ata-babasınan miyras adamǵa qarsı sóylew — áwliyege kesek atıw. Kásapati pútkıl qaraqalpaq eline tiyedi.

— Maman sarpay ákelse, bólistirermiz hám Esengeldini joldas qıłmız, — dep shayıq īrisqul biydiń kewlin aldı.

Tońníń ústi jibiskendey bolıp, atlılar janlandı.

— Shayqımız, biyler, bizler usı nege qona-jatıwǵa shikarǵa shıqpaymız, — dep saldı Esim biy.

Bul hámmege unadı.

Murat shayıqtıń usınısı menen eki-úsh kún hárkim balashaǵasınıń, urıwinın aldında bolıp, kelesi piyshembige "Jańakenttiń" qasında jıýnalısıwǵa wádelesti.

Tarqasti.

7.

Eki jastıń kókirekleri óskin, kewilleri xosh. Olar bir kálata el menen onıń xanı atınan, buyrıq buzǵanlardı aparatır. Anaw-mınaw mańbasqa isenilmeytuǵın tapsırma menen baratır. Mult jibermew hám qarız, hám

parız. Onıń ústine Abılqayır xan menen diydarlaşıw baxtı hárkimniń shegine túse bermeydi.

Olar usı oyların kóz qarasları menen almasadı, im menen kúlisedi. Sóytip xan awılına jetiwdiń múshkilligi de sezilmkydi. Qonıwdıń ireti kelip qalǵan jaǵdayda gezek penen uyıqlaydı. Shala uyqıǵa kónlikti. Buyrıǵın tárk etken kárwan basılardı qashırmay aparsa, úlken xanniń nendey algısına, qaysınday sarpayına saziwar boladı? Birinshi tabısı—sarpaydı ózi alıwǵa bolmaydı. Maman degennen ustazı Murat shayıqqa beriwdi oyladı. Al Amanlıq she? Amanlıq jorası Allayarǵa beriwi tiyis. Ol qansha quwanışhta qaldı. Amanlıqtıń atqa mingene, hátte ózinen de, Al.mlgúlden de artıq quwandı. Álbette, soǵan beriwi tiyis. Amanlıq nar jetelep, Maman izinen aydap kiyatırǵanına qaramastan, gá jerlerde tek jaqsı qiyallarǵa berilgen gezde qarasatuǵın bolsa kerek, kózleri ushlassa mıyıq tartıp kúlisedi.

Nar ústindegilerdiń olar menen isi joq. Toyǵa, ház etiwge baratırǵaiday. Qayǵısız. Qaytama bulardı ayaydı, geyde "sharshasańız, dem ala qoyayıq" deydi. Imkaniyatı bolǵan waqıtta da, qashıwdı oylamaydı. Biraq bir jola qolların bosatiwdı ótinip onıń menen qılaplıq qılmaytuǵının aytıp edi, Maman isenbedi. Ózleri márkt kórinedi, qaytip soranbadı da.

Xan awılında úyler júdá tiǵız qonıslasadı eken. Malları tısqarida bolatuǵın bolsa kerek, basqa jerdegiler usap awıl arasında mal kerinbeydi. Olar xan úyin soramay-aq tanıdı, shoq awıldıń dál ortasında qatara jeti otaw tigelgen, bul otawlardı sırttan baqlap nayzalı atlılar júripti.

Atlılar bir-birewine xabarlastı. Ol tek siltep qalmadı, xan úyine baslap, úsh-tórt júz qádemdey qalǵanda, ózi attan tústi, bulardı da piyada júriwge májbürledi.

"San-sháwketi biziń xannan on barabar kúshli eken" dep qoydı Maman.

Abılqayır xan úydiń iynewine arqasın berip dalada tur eken. Esitiwleri boyınsha Maman birden tanıdı. Orta boylı, betiniń hár alması otqa piskeň awırıqtay qızǵısh-sarı, shoq qara saqalı bar, murtları tek eziwiginde shoqlanǵan, zer jaǵalı tonı súyretilgen kisi edi. Baslap kelgen óz adamın tıńlap bolıp Mamanga burıldı.

— Jolda azapladıń ba?

— Joq, xanımız,—dedi Maman jerge dizerlep, Amanlıq ta dizerledi.

— Tozǵaq eldiń jas biyi menen atqosshısına ekiden dürre, ákelgen bendeleriniń qolların sheshiń! — dep buyırdı xan hám ishke kirip ketti.

Mamannıń ózi teńles tórt jigit kelip kárwan bası menen joldasın bosattı. Maman menen Amanlıqtıń qolları baylap hár qaysısına juptan dürre urdı.

Xanniń ne buyırǵanın Maman shala esitken edi, narazı bolıp dürreshilerdiń birewin shıǵanaǵı menen túyip jiqtı. "Haywanlıǵınızdı xanǵa aytaman"! — dep tislendi. Ol bunıń menen jeńillik algan joq, ashiwlanǵan jigitler jáne jup dürreni artık urdı. Maman jiǵılıp jatırıp kárwan basilardıń xan otawına erkin kirip baratırǵanın kórdı hám Abılqayır xanniń sawdagerlerge:

— Qaraqalpaq halın bilmeytuǵın el, hár kelgenin dürrelep, "endi ótken orıslarǵa tiymeń" desem de qoymayıdı. Sıpirındı eldiń argısında bolmasa kerek, — degenin esitti.

Soniń arasında Mamanlardı tórt jigit túygishlep kóterip shetki bir úyge kirgizdi. Uratuǵın shıǵar dep oylap edi, olay bolmadı, qonaq ası keldi. Amanlıq ekewiniń ortasına bir qoydıń pisken gellesi qoyıldı. Azap hám izzet! Olar hayran. Túsine almay ishleri gíjladi. Olar menen qaytip habarlasqan adam bolmadı. Túnde dalaǵa shıqqanında ergenektiń qasında eki jigit turǵanın abayladı. Sóylespedi. Sonnan úsh kúnge shekem adam xabarlaşpadi. Haqıqat qamawda. Ergenekti ilip sırttan adam turadı.

— Aytshı, Maman aǵa, bizler adam aydap kelippedik, ya bizlerdi aydap kelippedi? Umitıp qaldım, — deydi Amanlıq. Maman túsinbey kúledi. Tórtinshi kúni azanda ǵana aq saqallı bir ǵarrı payda boldı. Kók maqpal tıś túlki tumağın sheship, taqıyashańlanıp:

— Qaraqalpaqtıń jas biyleri, — dedi ǵarri. — Qaytsańız azatsız. Bolamız deseńiz, bola beresiz. Ulli mártebeli Abılqayır xan azanda Xorezmge atlanar gezinde sizlerdiń jas úlkenlerińge sálem aytıp bariwińızdı tapsırdı. Buyırǵan eki dürresi kózaba ushın edi, sonı eskert dedi.

— Keshirersiz, ata, áwelgi dürre xanniń óz buyrıǵı ma edi? — dedi Maman shaltlıq etip.

— Biziń awılda xannan biyhújim at kisnemeydi, — dedi ġarri, — Esińizde bolsın, xan dürresi — may dürre. Tisińinden shığa berse, otız eki tisten ayrılásız.

— Jazıǵımızdı bilip ketsek bola ma? — dedi ele hesh kimnen biydárek sóz esitip, qamshı jep kórmegen jas biy.

— Ulli eldiń sawdagerlerin ırkip, kárwan basisın azaplap tutqın qılǵanıńız ushın sizlerdi ózimsinip, solardıń kózinshe urǵızıp atır. Xanımız iláhiyda keń peyil, sharapatlı alam. Izinen jayma shuwaqlanıp, qonaq asıńızdı mol qoydirdı. Balalar er kórinedi, qaytara ber dep ketti.

— Biz ákelgen sawdagerler ... ? — Mamanǵa izin ayttırmadı.

— Olar menen isińiz bolmasın. Xannıń ózi kúymesine mingizip ketti. Jaqınlatıp túsırip ketedi, — dedi ġarri. — Jas balalar ekensiz, eskerteyin. Bul awılda ne kórseńiz, awılıńızǵa bargan soń tisten shıqsa, otız eki tisińiz tamaǵıńızga ketedi.

Maman kóp sırlı xan awılında ırkile beriwdiń qáwpine túśindi. Ğarrıdan heshteńe soramadı, qarsılaspatdı, uriqsat bolıwdan bul waqıyalardıń sırların jete izrtletemey-aq jıldamıraq ketiwdi oyladı. Tez atlandı.

— Amanlıq, — dedi Maman xan awılınan qara kórim ketkensoń. — Bularǵa ne deymiz?

— Biyim, qol jayıp kúneltken adamnıń kózi soqır, qulaǵı gereń boladı, kórmédim, esitpedim, — dedi Amanlıq.

— Bayağida maǵan bir gáp aytqanıń esińde me? Qasqırlardı bosatqanı ushın Abılqayır xandı shaymiy deyme xalıq?

Borodinlerdi bosatiw qıyalın ortaqlasqanda Mamanǵa aytqan gápin eslep Amanlıq qızardı, biraq jeńislik bergisi kelmedi:

— Ógiz benen ógiz tabısıp baspaqlardı súzdi, — dedi.

Maman kúldı hám qatal keyipke berildi.

— Amanlıq, qulaq sal, meniń hám xorlıǵım kelip kiyatır hám burıńğı kózim jetken qıyallarıma isenip kiyatırman, biz biletügen átiraptagy en kúshli, eń úlken xalıq orıslar. Men sağan olardıń erteklerinen aytqan shıgarman. Abılqayır xanniń orıs sawdagerlerine qalay jaranǵanın uqtıń ba?

— Uqtım.

— Endi Borodinlerdi azat etiwge qayılmisań?

— Kisiniń qolındaǵı kisendi sheshiwge erlik etpesten burın óz bilegiń haqqında oylaw kerek bolmas pa eken, biyim?

— Joq, Amanlıq, biz orıslardı qıynaw menen Abılqayırǵa jaǵınamız dep júrip, óz ústimirge qara bult aydap kelip otır ekenbiz. Túsindim. Abılaysań baslanbastan burın, bir ilaj etken maql.

— Murat shayıqqa aytıp, oylasıw kerek.

— Kerek emes. Ol kisini inandırıw qıyın. Bálkim, belutiǵın da shıgar. Kelgen adamǵa xan sarpay jawıp turǵanda, bizge bul gezek jegispegen bolar edi.

Amenlıq úndemedi. Attıń júwenin óz erkine jiberdi. Oylandı: "Qalay etkende maql bolar eken? Mamanǵa aqıl beriw kerek. Oylasqan adamǵa "óziń bil" dew-ám adamgershilik nıshani emes, lekin durıs keńes bolsın. Abılqayırǵa ashıw menen orıslar bosatılsa, Abılqayır esitse, ólimge buyıradı. Bolmasa, Abılqayırdan qorqıp ózimizdiń Ǵayın xan-aq urıp óltiredi. Qatarıń atqa minbey, atqa minbeydi ekenseń. Onıń ústine bizdey sorlılarǵa mehriban jas biydi ólimge iytermelewge haqım joq. Awa, awa! Haqılı emespen. Bosatqısı kelgen kúni ózleri bosatar, Maman nesine aralasadı. "Jıłasa jilaytuǵın, ólse óletuǵın bende orıslar - kápirler ..." "

Mamen Amanlıqtıń oylarına pútkilley qarama-qarsı oyda kiyatır. Bir jola Murat shayıq penen ákesi Orazannıń tartısqanın esine túsirdi. "Onısız da jawımız kán, orıs bendelerdi qashırayıq" — dedi Orazan batır. "Abılqayır menen Ǵayıp xan súyegimizdi iytke taslatadı. Aybat ushin saqlatıp qoyıptı", — dedi shayıq.

"Aybat ushin! — Ózinshe mísqıl etti Maman. — Kimge aybat eken? Qaytama qaraqalpaqka xorlıq ushin saqlatıp qoyıptı. Usını nege meniń sorlı ákem sonda túsindirmedi. Joq, aybat bolmay-aq qoysın. Tulıp bolıp-aq qalayın, bosataman".

— Amanlıq! — dedi Maman birden. — Meniń sennen tilegim: maǵan qarsı kelme, bereket tap. Maql de. Borodinlerdi azat etemiz. Olar ǵayı dinli bolsa da adamlar. Kóz jasları seniń menen biziń kóz jasımızǵa usaydı. Bári-bir, biz bosatpasaq, Abılqayır suwsıńǵa toyǵan kúni kelip bosatıp, jaman attı jáne bizge awdaradı. Kózim jetti. Ayda atıńdı, endi qarsı keńes berme, — dep Maman atın qamshıladı. Aqboz ǵunan quyınday ushti, izinen Amanlıqtıń qara ǵunanı quldıradı.

Ózge sóylesilmedi.

* * *

Tas qapınıń qos qarawılı, xanǵa málim, sınaqtan ótken, aǵayintuwǵansız, gelle keser, boydaq adamlar. Awmastırılmaydı. Xanniń, ya Murat shayıqtıń jarlıǵı bolmasa, qasına jolaw múmkın emes. Ekewi de mergen. Esik-tórlı jerden nayza siltese, dál tiygizedi, adamı sespey qatıradı. Kolları da pátli. Qara górim jerdegi adamǵa tas jiberse, tiygizedi, páti jiǵadı da. Qaptalında etek-etek jumalaq taslar jatır. Bunı Jurat shayıqtıń shákirtleri terip ákelip bergen, oǵan Mamanniń da qatnasi bolǵan. Biraq bul qatal adamlar xanǵa málim bolǵanına qaramastan Murat shayıqtan kútá górezli. Awqat shayıqtıń úyinen jiberiledi. Mamanniń sırı áshkaralanbay — tek shayıqqa esitlip, izi tuyıq bolıp ketkeniniń sebebi usınnan. Eger olay bolmaǵanda ótken toy kúnlerinde xann kelgen adamlarǵa aytıp qoyǵan bolar edi. Qulqın olardıń rabayın jıqqan.

Maman sol ketisten qaytip tas qapiǵa jaqınlatılǵan emes, Sebebi shayıqtıń ózi qadaǵan etken. Qarawıllar jolatpaydı. Qalay jaqınlaşıp, tas qapını qalay ashıw kerek? Ayqasatuǵın kún tuwsa ne qıladı? Baylawǵa kúshleri jetpeseshe? Ázziniń kúshi tıwyıq ta. Tıwyıq siltep óltiriwge tuwra kelse?!

Mamanlar awılgá jaqınlaǵan soń áne usılar jóninde bas qatıra basladı. Kóp tarısti. Zorgá degende bir pikirge kelip jol óndirdi.

Ózleri diydilegen waqitta awılgá keldi. Atların bir búktiń arasına baylap, tas qapiǵa dawıs jetirim jerde otırdı.

Bendeler menen qarawıllarǵa keshki awqattı tasıtyuǵın ǵarri — shayıqtıń balaların oynatatuguń ǵarri, kúndegi müddettinen sál ertelew, arbalı kiyatır edi. Ekewi piyalalap aldınan shıqtı. ǵarri Mamandı tanıp quwanıp ketti.

— Shıraqım, qashan keldiń? Ástapıralla, esitpegenim be? Shayıq atańniń ózi bolmaǵan soń esitpegenmen góy. Awa, atań bolmasa, heshteńe dańǵara bola bermeydi.

— Shayıq atam qayda ketip edi?

— Shikárǵa ketti. Búgin úsh kúnniń júzi. Qona-jataǵa ketken. Jas úlken biylerdi jiynap ketken.

— Nege arbalı kiyatırsız?

— Azanda kele alamadım. Sol ushın halqasın, túsligin, keshligin qosıp ákiyatırman. Biysharalar adam balası góy. Ash olıp atırǵan shıǵar.

Maman ǵarrınıú tuw sırtında turǵan Amanlıqqa kóz qısti. Ol ǵarrını qapsıra kushaqlap jiqtı. ǵarri heshnársege túsinbedi.

— Haw, haw, sen Maman emes ekenseń góy, — dep úlgerdi bolǵanı, Maman kúlip júrip onıń awzin belbew menen tańdı, Amanlıq ayaq—qolin shandıdı. Shettegi bir túp jıńgıldırıń astına jatqarıp, ekewi arbanı aydap ketti.

Qarawillar haqıyqattan da ash eken. Nan iyisin sezip quwjińlasıp qoya berdi. Alıstan-aq "ayda, tez ayda" dep baqırısti.

Qarawıldıń murtlash qızıl kóz birewi Mamandı kórip tańlanıp qaldı. Maman heshteńe bilmegensip sálem berdi, Azannan beri keshikkeniniń sebebi isenimli ǵarrınıń awırıp qalǵanınan ekenin túsindirdi. Shayıqtıń ele joqlığın, aqırısında shıdamay ózleri ákelgenin ózinshe sóyley berdi. Ekinshi qarawıl gáp tińlamay, arbadaǵı nanǵa qol urıp, órli-ǵurlı jep atırıptı. Qızıl kóz murtlas ta juwasıdı. Nayzasın qoyıp arbadaǵı nandı aldı. Aziqshını ishke kirgizbey, bendelerge de qarawillar úlestiretuǵın edi. Olar usı jaqların esapqa almaptı. Bul bádáybát qudaybiyzarlar. jekme-jekke adam shıdatpaydı. Maman murtlastıń súyuwli nayzasın áwele sıypap kórip, soń qolına alıp, birden mutlastıń ózine tutti.

— Shanshaman, jat!

Amanlıq anawsınıń nayzası menen álle qashan oynap turǵan edi, ol da Mamanniú islegenin isledi.

Murtlas dir-dir etip shala shaynaǵan nanın qılǵındırıp jutıp, Mamanǵa qaradı. Onıń ıras shanshatuǵının bilip, buyrıǵı boyınsha bükke tústi.

— Bayla murtlastı! — dep buyırıdı Amanlıq óz payına tiygen qarawılǵa.

Ol qaltırawı menen murtlastıń qasına keldi. Murtlas kózlerin alartıp tislenip edi, ol bástı. Maman nayza menen Murtlastıń eńsesine qoyıp saldı. Azannan beri ash adam dus tómenine jiǵıldı.

— Esiki ash! — dep Amanlıq juwas qarawıldıń jalań ayaǵına nayzanıú ushın tiygizip aldı. Qarawıldıń baltırınan qan sorǵalap, esiki ashıw menen boldı.

— Kuzma Borodin! — dep dawısladı Maman.

Ol esikke jaqın kelip tur eken. Sırttaǵı awhaldı kórip, hesh nársege túsine almay, ań-tań bolıp tur edi.

Baylawǵa járdem etiń! — dep Maman qarawillardı iyegi menen kórsetti.

Kuzma Borodin taǵı birewdiń atın aytıp shaqırıp, eki qarawıldı qúndaqlap tasladı.

— Azatsız! — dedi Maman nayzasın jerge taslap.

Qapıda jaqın kelgenlerdi qarawıllar tas penen uratuǵın bolǵanı ushın bendeler qorqıp qalǵan edn.

— Azatsız! — degen tanıs dauıstı esitip bári juwırısıp keddi. Bunu kórip haqıyqat jaǵdayǵa túsinip shuwlastı: "Quday shúkir", "Míń jasa, Maman", "Quda raxmeti jawsın", "Jaqsılıǵıńdı umıtpaymız!", "Áwladińníň mańlayına shań tiymesin!".

Kún batıp gewgim túsip baratırǵan waqıt edi. Maman Kuzma Borodinniń asıǵıw kerekligin ótindi, ózleri uzatıp salatuǵının aytti.

Kuzma Borodinniń eki kózi qundaqlawlı qarawıllarda edi. Maman qıyalın túsindi.

— Óltiriw kerek emes. Sizlerdiń ornıńızǵa salıp qułp uramız, — dedi.

Kuzma Borodin joldaslarınıń tez jolǵa shıǵıwına tártıp berdi.

Asıǵıs kiyiniw, patti-sattını jiynaw baslandı.

Amanlıq tez ketip atlardı ákeldi. Olarǵa eki ázzi hayaldı balaları menen mindirdi. Tún aysız edi. Juldızlardıń jaqtısı menen baǵdar tawıp, Kuzma Borodin, Maman qatara qoltıqlasıp jol basladı. Hámme erdi.

Olar sońǵı qoraz shaqırımda óana xoshlaśiwǵa ırkildi.

Kuzma Borodin ayrılısar gezde Mamandı bawırına basıp mańlayınan sonday mehir menen súydi, rus adamınıń issı demi jasında erkeletip súygen anasınıń demin, uzaq joldan saǵınıp kelgen áke demin esine saldı. Bul da qushaqlap súydi.

— Xosh, Maman! Bálkim, kórismız, bálkim, kórispesniz, — dedi Borodinniń dawısı qaltırap. — Usı waqıtqa shekem aytpaǵan bir sırim bar edi. Inanbas dep aytpadım. Jóbiliq etip atır demesin dep aytpadım. Inim, uq, qaraqalpaq eli az el, biraq jawınger el, bul sózim, bálkim, kótermelew bolar, jawınger emes el bolmaydı. Lekin, júk salmaǵın kóteriser dos tabıńlar. Elińniń ótkeni menen tanıspań, keleshegin oyla, qaraqalpaqtıń jas biyi. Óz xalqıńniń ógamın oylamaw — óz ógamıńdı oylamaw. Esińde

bolsın, xalqındı bir emen, urıwlarındı onıń tamırları dep bil. Kóp tamır bir ózekke málhámliq berse, emen sayamanlı boladı, hámmeńiń dıqqatın awdaradı. Xosh, xosh, Maman biy, saǵan alla ráhmeti jawsın!

Kuzma Borodin sońgı gáplerin sádde-sádde qılıp aytqanı sonshelli, onıń hár bir sózinen máńgige oylanatǵın tereń máni, awır salmaq ańladı Maman.

— Jolıńız tússe, bir inishek bar edi dep eske alarsız, Kuzma aǵa, — dedi ol ásten ǵana. Basqa tilek aytpadı.

Tań saǵımına aralasa úrkıp ushqan bir topar quşlar sekilli, erkeklerdiń qollarında malaqayları bılǵańladı, hayallardıń qollarında jawlıqları jelbiredi. Olar kózden ǵayıp bolǵansha Maman menen Amanlıq qalpaqların bılǵap-bılǵap qaldı...

Atlarına minip awılǵa bet alganda ǵana olar azaqshı ǵarrını esledi.

— Alla bárekella, o biysharanıń hali neshik bolar eken. Ólip kalmasa!

Asıǵıp atların qamshılańdı. Tań ata baslaǵan menen ele ádewir qarańğı edi. Bir shuqırıltan jalın shıqtı. Ekewi de hayran boldı. Solay burıldı. Otqa abınıp otırıǵanlardı ekewi birden tanıdı. Bular Murat shayıq basshılıǵında shikárda júrip qonıp qalǵan biyler edi. Otqa kiyik islep jep otır.

— Baramız, — dedi Maman.

— Sır aldırmaymız ba?

— Olar menen men sóylesemen. Házir atlansa, Borodinlerge jetip aladı.

— Ájep, biyim.

Olar at sabıltıp kelip, biylerge táńır sálemin berdi de, atlarının ǵargıp-ǵargıp tústi.

Biyler de más eken. Mamanlardı saǵınışh penen ortaǵa aldı. Jaslardıń júzlerinen álle qanday albırıp-qısınıw díń izin abaylaǵan shayıq soradı.

— Abılqayır xan azaplamańdı ma!

— Biledi ekensiz ǵoy, shayqımız, — dedi Maman.

Írasın aytqan jas biydyń ashıq minezliligue biyler miyığınan kúlisti.

— Abılqayır xandı xanǵa emes, eki júzli qatıńga megzettim, — dedi Maman kúyinip.

Biyler duw kúlisti. Bul olar ushın júdá ráhátli kúlki boldı, sebebi Maman biy olardıń bir-birine ayta almay, ishte búklep júrgenlerin ayttı.

Shayıq ortada óijlap turǵan seksewildiń shoǵınan kóz ayırmay oylanıp otırıp:

— Ashıq ayt, balam, basqa izzet—húrmeti boldı ma? — dedi.

— Shayqımız, Abılqayır xan bizdi bassındı. Laplap turǵan júregimiz muzǵa basıldı. Suwıp qayttıq. Orıs kárwan basisı durıs aytqan eken, bizde súyew joq, jawırıñshamız joq, sol ushın qorlaydı, — dep, Maman kárwan basilardan ne esitse, xan awılında ne kórse, kim qalay sóylese usaǵın túsirmey júdá kúyinish penen sóylep berdi.

— Shayqımız, bular durıs aytadı, — dedi Ubaydulla biy, — Bizlerde tapsırmasın orınlaymız dep talay "jógi" dúrresin jegenbiz. Tisimizden shıǵarıwǵa otız eki tisimizdi tamaǵımızǵa ketedi dep qorqamız. Bular balalıq etip sóylep otır.

— Nálet bolsın Abılqayırǵa, — dedi Dáwletbay biy gúnkildenip. — Mamanǵa orıs sawdageri aytqanday, ol xan jawırıñshamız joǵın, kisi qorqıtqanday kúshimiz joǵın biledi. Ózi orıslarǵa qıysańkótlik etip, Orta júz benen Ulli júzdi baǵındırıp alıwdı máqset etip júrse kerek.

Oylı otırǵan írisqul biy de qızdı;

— Oylap qarasam "biz qaraqalpaqpız, tórt san el qaraqalpaqpız" dep kókirekke biykar urıp júrgen qusaymız. Usındayda arqamızdıń jalańashlığı seziledi. Abılqayır rehimli xan usap bizge qırman suwırtadı, kisige bererge zıyatdatıy nan taba almamız. Hayranman!

— Írisqul ata, samal ańsaǵan qırmanshiǵa samal jiberip qabın bos qaldırısa hám bola berer eken, — dep Maman qosıp qoysi.

— Nan tapsaq dasturxan izleymiz. Tunshiǵa berdik, — dep sarsıldı Esim biy.

Barlıq biydiń gózepli sózlerin esitken shayıq Mamanǵa gó tiklendi.

— Qáne, Maman, ne oylap qayttıń, ne keńes bereseń?

— Abılqayır xannıń bizge tezek tergizip, marapat ornına basımızǵa tezek qap kiygizip júrgenin uǵıp qayttım. Kelsek, sizler joq ekensiz. Xan sumlığınıń aldın alayıq, — dep kele sala tas qapı astındıǵı orıs bendelerdi azat ettim ...

— Ne deyseń!

Jolbarıs aqırǵanday boldı. Maman selk ete qaldı. Biylerdiń hámmesi qozǵalań taptı.

— Eldiń aybat baltasın suwǵa tasladım desesh! — dedi İrisqul biydiń dawısı qarıldap.

— Qul qutırsa qudíqqa qarmaq saladı degen usı bolsa kerek, — dedi Dáwletbay biy jekirinip. Mamanǵa hámme alıp topıldı. Sóylemegen biy qalmadı. Házlik buzıldı. Hárkim ózinshe keyisnama bildirip atır. Shikár házligi buzıldı.

Maman olardiń gózebinen albıramadı.

— Bosattım, jas úlkenler! Úsh kún boldı ketkenine. Ǵapılda qalmasın dep sizlerdi ózim izlep shıqtım.

— Baylań qolın! — dep buyırdı shayıq.

Shayıq penen hesh qashan qarsılasıp kórmegen Maman qashpadi, qarsılıq kórsetpedi. Ekinshi jerde ot jağıp atlarǵa qarawillap otırǵan biy qoşshıları shayıqtıń dawısın esitip juwırısıp keldi.

Hámme jabılıp Mamandı shomday qundaqladı. Amanlıqtıń qolı artına baylanıp, atına teris mingizildi. Maman at ústine bókteriw qılıp kese tasladı.

— Marapatqa toyınıp óz xalqınıń arın satqan bunday shóje qorazdı sarsań kesek qılıp óltiriw kerek, — dedi shayıq.

İrisqul biy:

— Durıs, shayqımız! — dedi.

Dáwletbay biy:

— Bunday shóje qorazdıń barınan joǵı! — dedi.

Biylerdiń qarsı kelgeni bolmadı.

Shayıqq lebiz etken nárse orınlınbay qalmaytuğının hátteki Ǵayıp xan da qarsı heshteńe demeytuğının Maman biler edi, sonda da jıljamsıramadı, jalınbadı, qaytama:

— Maman durıs etken deysiz, ele ata — dedi gúbirlenip. Hám Amanlıqtıń "kisiniń bilegindegi kisendi sheshiwigे erlik etpesten burın óz bilegiń haqqında oylaw kerek" degenin eslep, oǵan qaradı. Amanlıq tislerin ǵashırlatıp, adalatsız shayıq penen biylerdi shaynayaq keyipte eken. "Amanlıq ózińdi tut, maǵan heshteńe deme" dep sıbirlandı. Shayıqtıń ájiynesi tırısıp, Maman bókterilgen attı qamshılap-qamshılap jiberdi. At Mamandı ekshep-ekshep jorttı.

Amanlıqlardıń keliwin asığışlıq penen kútip júrgen Allayarlar jaman xabar esitti:

— Maman óz xalqına qılaklıq qılǵan. Óltiriledi. Sarsań kesek qılıp óltiriledi.

Allayar isenbedi. Bul bir sandıraq! Mamanlar Abılqayır xanniń awılında. Kelse, Amanlıq xabarlaspay qoymayıdı. Murnına shamal engen jaǵdayda da, ósken uyasına bir únílmestey hákke bolmaǵan shıgar. Eń bolmasa, Almagúline keledi! Ol usı isenim menen jaman xabar tawıp kelgen balaǵa "awziń jamai jerden tesilgen" dep shekesine bir shappat urıp, dawısın gúm qıldı. Sol, sol eken, awillarda tilenshilik etip júrip, Mamaniń ólimi jóninde esitken basqa jetimler de Allayardan qorqıp hesh xabar aytalmadı. Allayardıń minezin biletuǵın Bektemir ǵana Mamanniń ólimi belgilengen kúni jolaptı:

— Esittiń be, Allayar aǵa, orıs bendeler qashıp ketipti.

— O, náletnı! kápirlar. Qarawıllardı óltirip ketken be?

— Ozleriniń ornına qamap ketittti.

— Onday qarawıllardı taw basınan ilaqtırıw kerek. Xalıqtıń aybatınan ayırgan netken haramzadalar ózi?

— Jáne bir ǵarrı shala jansar tabılıptı. Shayqımızdıń xızmetkeri eken. Bul istiń sebepshilerin búgin óltirse kerek. Sarsań kesek qılıp óltirse kerek.

— Álbette, óltırsın, — dedi Allayar. — Onda hár birińiz bir tas alıńlar. Qorlıq kórgen elimizdiń bendelerin azat etkenlerge tas ilaqtırıw sawap. Asığırılar!

Olar toparın buzbastan shapqılasıp kelgende, jetim emenniń átirapı biq-jıq adam edi. Hár kimniń qolında bir tas. Bári sawap izlep kelgen. Allayarlar adamlardıń qoltığı astınan súngisip alǵa ótti. Haplıǵısıp — "qayda, satqın qayda dep baqırısti.

Maman menen Amanlıq emenge baylangan, iyun tiresip turıptı. Olar qansha sır bermeymiz degen menen sharshaǵanlıqtan basların kótere almaydı. Tómen iyiliп kete beredi. Mamanniń beti qan, kiyimleri tilkim-tilkim. Amanlıqtıń betiide qan joq, biraq isken, Allayar olardı tanımadı.

— Satqınlar, kánekey? — dep jar saldı. Amanlıq bir shekeleńkirep Allayarǵa qaradı. Allayar olardı shıramitadı, lekin tanımadı. Oń jaǵında ǵayıp xan, shayıq hám biyler tur edi, shayıq tas penen kelgen jetimlerdi kórip qasına shaqırttı.

— Áne, naǵız el súygish dáw júrekler, — dep marapatlanıp ǵayıp xanǵa burıldı. — Xanımız, baslaw kerek.

— Siz baslaysız ba? — dedi xan shayıqqa. Dástúr boyınsha eń mergeren adamnıń qolı menen úsh tas ılaqtırıladı. Eń bolmasa, birewi tiyiwi kerek. Onnan soń qálegen adam ura beredi. Eger áwelgi úshewi de gózlegén adamǵa tiymese, ayıpker qutiladı. Sol ushın shayıq júrek ete almadı.

— Xanımız, írisqul biy ursa qalay bolar eken? — dedi.

Ípisqul biy xanǵa tájim etti hám jas kishisi Esengeldige tas ılaqtırıw liykinin beriwdi sorındı. Xanǵa bári—bir sıyaqlı shayıqqa qaradı. Shayıq sál oylanıp alıp uriqsat etti.

Esengeldi shırpınıp tur eken. Eki adım alǵa shıgıp, "bismillá" dep jerden tas aldı. Shayıq onıń áweli qaysı ayıpkerge gózemekshi ekenin soradı.

— Mamanǵa, — dedi Esengeldi.

— Mult ketpesin — dep eskertti írisqul biy.

Maman menen Amanlıq kóz astınan qarap turıptı. Olar baylawlı halında basın bılay-bılay burıwǵa ǵana haqılı

Esengeldi sarı shekpeniń shalgayın qayırip tislenip turıp olardı aldarqatıp-aldarqatıp tastı jiberip qaldı.

Amanlıq shaltlıq qıldı. Mamanniń basın bası menen tasalap úlgerdi. Jeti adım aralıqtan kelgen tas Amanlıqtıń shekesinen qan josıttı. Ol shıdamadı. "Allayar! — dep dawısladı.

Allayar selk etti. Baylawlı gúnalılarǵa júdá sígalandı. Tanıdı. Hesh kimdi tínlamay alǵa juwırdı, hám olardı arqasına tasalap jiyin tárepke kókiregin kerip Mamanlarǵa: "bekkem turiń, batırlar, kózlerińiz mólermesin" — dep sıbırladı. Esengeldige ashshi buyrıq etti. "Ur, ur, qónırattıń qónızı! Ayama!".

Maman ózine batır" degen sózdi esitpegen edi. Allayar qádimgisinshe kúlkı ushın aytıp atır dese kerek, miyığınan kúldı hám oǵan "óziń bekkem bol, abayla" dep eskertti.

Usı waqıtta Esengeldi gózlep-gózlep jáne bir tas jiberip qaldı. Tas Allayardıń kózine dál tiyidi. Qarashiǵı atılıp, betin basıwi menen tómen shógiп:

— Jetimler! Mamandı qorǵańlar! jetimler ... — dep jiǵıldı. Jiyınnıń arasında turǵan balalar birin-biri shaqırısıp, alǵa qaray juwırısti. Qol uslasıp Maman baylangan emendi qorshadı. Baqırısti.

— Maman biy ushın bárimız ólemiz! ...

Qara kózlerde abırjıw payda boldı. Qur buzılıwǵa qaradı.

— Kóz jası kól adamlar, kelińler! — dep shaqırıdı Amanlıq.

Qurdıń jartısı derlik iǵılıp kelip emendi qorshaladı.

Sońǵı jılları bunday ólim, bunday jetimler birligi bolmaǵan edi. Xan utıldı. Shayıq albıradi. İrisqul biy pánt jep ján-jaǵına qaradı.

Kóphsilik talap koya basladı;

— Xanımız, azat etińiz?!

— Qırshın janlar qıyılmasın!

— Shayqımız, erke shákirtińizdi sorap alıńız?

— Bizdi jaw qırǵanı az emes, endi ózlerińiz qırmań.

— Ózimizdi ózimiz qırıp boldıq qoy ...

Shayıqqa bul gáp tásir etti. Gúrsinip, gúbirlendi: "ózimizdi ózimiz qırıp boldıq"... Bul İrisqul biye de tásir etse kerek, áwelgi keypinen ózgerip keyin bástı.

Haqıyatında shayıq el birligin buzbaw ushın usı ólim jazasın soraǵanı bolmasa, qıyametlik dostı Orazan batır kelgende ne juwap bererin bilmey sarsılıwda edi. Xan aldına jiǵıldı:

— Xanımız, pármanıńızdı buziwǵa lebiz berińiz.

Ğayıp xannıń párwayı pánseri. Xalıqtıń shojıp, hárkim hárjaqtai dawıslap atırǵanı ushın pármanın buziwǵa ishinen kelisti. Liykin, shayıqtan talap etti.

— Bul pármandı beriwime siz sebepker bolǵanıńızdı duym jurtqa uqtırıńız!

Shayıq tikeydi. Xalıq onıń eki sóylegenin esitpegen edi. Endi bári qıyn kórindi. Júzi kógerdi. Tili tiǵıldı. Xalıq ele shuwlasıp, ayıpkerlerdi ápiw etiwdi talap etip atır. Shayıq heshteńe esitpedi. Miyinde baǵanaǵı bir gáp ǵawlaǵı da turdı. "Ózimizdi ózimiz qırıp boldıq"... Bası qaltırap eki qolın jaydı. Jalbarınıw dawısı menen xalıqqa mürájat qıldı.

— Xalayıq, tıňlańızlar. Xanımız keń peyil adam edi. Bul bılamıqqa men gúnalıman. Xanımızdan keshirim sorayman. Ayıpkerlerdi ápiw etsin.

Jurt siltidey tındı.

Xan kelte qolın kóterip:
— Ápiw etilsin! — dep hawanı bir kesti...

* * *

Kúni-túni kelgende Amanlıq qıynalıp nan tappay ashlıqqa buratılğan kúni dúnyanıń hesh qızıǵın sezbes, ólgisi keler edi. Átteń jalǵız tuwısqanı Almagúldı ayayıdı. Anası óler aldında: "Almagúl tiri bolsa, mańlayına shań tiydirmə. Anamnıń kózi dep bil, ulım" degen. Anasınıń sózin qıymayıdı. Ol jıłasa, anası jılap otrǵanday, ol qabaǵın shıtsa, anası muńayıp otrǵanday kórinedi. Dúnyada jasawı tek Almagúl ushın bolıp otrǵanday.

Haldan ketkenine qaramay, jazadan qutilıwdan jartı ılashıqqa aşıqtı. "Palapanım, shúykildemedi me?" — dedi birinshi ushırasqan Bektemirge.

Almagúl gúweninen házır bosanǵan qóziday sekirip ájaǵasınıń moyına asıldı.

Allayar kózin tańdırıp jatıp, onı sorawǵa tuttı.

— Bul ne moynı juwanlıq?

Amınlıq juwap bermey-aq Allayar minberletti.

— Sol ushın dajeti atasında biylik bolmaǵan adamǵa isenbeydi, Jaqsılıkq qılıp atqa mindirgen aq peyildi joldan shıǵarıp, nege aqılsız boldıń?

Amanlıq shıdamadı:

— Óydeme, Allayar. Ekewimizde de gúná joq. Kim eki júzli bolsa, gúna sonda.

— Kim olar? — dedi qızıqsınıp Bektemir.

— Olardı bile beresiz. Maman orıslarıdı bosatqanda eldiń aybatınan ayırıwdı oylamadı. Eldi gúnadan pák qıldı. Kóz jaslardı kemitkisi keldi. Sóytip jábir shekken bendelerdiń pátiyasın aldı.

— Yaqshı dem alıńlar.

Amanlıq penen Allayar saban tósekke qatar jattıe

* * *

Murat shayıq qapa. Eki sóylep qoyǵanına qapa. Ázelden nege qızdı? Aqırı Maman óz balasınday emes pe? Ashıwlı biylerdiń ırqına nege kóndı? Ol tislendi. Nuqıl tisleri astıngı erinin bólgenshe tislendi, bólmedi. Endi Mamannıń kewlin alıw kerek. Qáytip? Onnan da keshirim soraw kerek

pe? Bul júdá páslik boladı. Adam aytqısız páslik boladı. "Sharshadım, miy ortalandı. Júk awır", dep gúbirlendi óz-ózinən.

Úlken otawdını qaptalında kepirenniń ústine dastıqtı biyikten saldırıp jatırǵan Maman kórpe astınan siǵalanıp, shayıqtıń keypin, hátte oyn ańlap jatır edi.

Kórpeni ásten scripti.

— Shayıq ata, Amanlıqqa qarındası menen turǵanday ılashıq soğıp beriwge járdem etersiz be?

Mamannıń ózi sóylegeni jaqsı boldı. Shayıq janlandı.

— Jat, balam, dem al. Járdem etermen.

Shayıqqtan wáde alıw qıyın. Berse bejeredi. Maman tınısh ǵana uyuqıga ketti.

* * *

Bunday qolay kegirdek keler me, awzı bılıshırap ile almay, úlken urıwdı jer menen jeksen qılar ma?

Jáne utılgan qońırat biyleriniń qaytısındaǵı gápi usı. Birin-biri nıqırtadı, birin-biri ayıplaydı. Súzisetugen qoshqarlarday dúńkiyisedi.

Írisqul biy gápke aralaspadı. Xanniń erk bergenine oysız quwanıp, Esengeldige isengenine barmaǵın tislep tek ózin ayılap kiyatır.

— Bárine Írisqul xan ayıplı!

Írisqul biydiń qulaǵı erbeń etti. Nege? Xan degen laqapqa marapatlanıp pa? Joq. Bul oğan úyrenshikli laqap. Gúllán qońırat urıwınıń biyleri, bayları óz-ara sóyleskende, onı, úlken biyin — xan dep ataydı. Bul jaǵınan olarǵa basqa urıwlar tańlanısıp, hátteki, qızǵanısatugıń edi. Awızbırshilikke kóz tiydi. Ózinen kishi biylerden, ataqlı baylardan awır sóz esitip, dákkı jep kórmegen adamǵa bul gáp awır tiydi. Juwan, jiyrıq-jiyrıq moynın burıp alara qaradı.

Írisqul biydi ayiplaǵan atlı, qońırattıń shúllik tiyresiniń ataqlı bayı Jandos degen edi. Kızılalasınıń juwenin tartıńqırap, Írisqul biy menen shekinisiwe meyillendi. Qara shoq saqalı dirildep, ernin japqan ósık murtları jibirlap, qıyıq kózleri Írisqud biydiń aybatlı názerine túsip edi, shıdamay atınıń juwenin erkine jiberdi. Olardıń qorazlanǵanın sırttan baqlap kiyatırǵan joldasları únsız. Biraq namısın qoldan bergen biyge

orınlı aytılğan birinshi tikenekli gápke hámmege ırza bolıp kiyatır. Kek qısqań Jandos bay shıdamadı. Óz-ózinen sóylendi.

— Yabilarda ósh ketti. Qaytarıłmasa, júzimizdiń jerge qaraǵanı-qaraǵan.

Ashiwǵa buwlıqqan írisqul biy birden dálil tappay qaldıma "ol balada Murat shayıqtıń káramatı bolsa kerek" dedi ásten.

Esengeldi hámmege kórsetip qamshı tutqan qolınıń iynin shep qoli menen uwqaladı.

— Áytewirde tas ılıqtırǵan iynim sizlap kiyatır.

Buǵan qońırat biyleriniń qaysısı isendi, qaysısı joq, námálim. Hárkimniń óz bilgeni ishinde qaldı. Hesh kim seylemedi.

Olar ótken saparı da usı jol menen usılayınsha ashıwlı, jabatuǵın úzik bulttay túnerip qaytqan edi, házir de solay. Atlılardıń shoǵı buzılmastan, izde burqasınlı shań qaldırıp ketip baratır. Káyerde ırkilip, qáyerde qanday ziyan tiygizedi, házirshe sır.

9.

Jaz ózin aldırıp samal jelemikleniwigę qaradı. Bazda uytqıǵan shań kóterip esken jelemikke shıdamay japırıla bas iygeni bolmasa, hátteki, eń ázzi giyaǵa shekem óz llipasında, ózgeris jok. Jasıl, jupar iyisli. Qarasań qóz tartadı, iyiskeseń kewil yoshtıradı.

Murat shayıqtıń esigi aldına kelip xızmetkerlerdiń shıǵıwın kútıp, torısınıń júwenin tartqan, ash-óleń uzın qara jigit záńgige shirenip turıp, taw basında janlı eki noqat kórdı. Biri ájjeli tasqa, ekinshisi qara tasqa qonaqlaǵan bürkitlerge megzeydi. Araları jaqın.

Soniń arasında murtları jańa tap bergen, ariq ǵana qara-páreń, eńsesi sál iymeklew, dóńgelek jaǵalı bóz kóylegi bar xızmetker juwırıp shıqtı. Tóbel torını jılawlap, "súyenip túse ǵoy" degendey atlınıń záńgiligine kelip iynin tuttı.

— Atam úyde joq pa? — dedi atlı.

Bul atlı Murat shayıqtıń úlken ulı Xelwet edi. Ǵayıp xannıń úlken ulı Ubaydulla sultan menen Or qorǵanında islewshilerge aзиq aparıp qayıtp kelip turǵanı. Ol ele awıldaǵı ózgerislerden biyqabar edi. Xızmetker júdá juwas, júdá minnetdar dawıs penen shayıqtıń joq ekenin, keshe "Jańakent" betke Ǵayıp xan menen shikárǵa ketkenin aytti.

— Ho-ho, anaw taw basındağı eki noqat atlılar emes pe? — dep Xelwet qamshısın shoshaytti.

Xızmetker iymeklew murnın bir tartıp qoyıp, taw tárepke burıldı, kóre almay, kir-kir shashınıń etegi menen jazıq maňlayına sorǵalaǵan terge qosıp qıyıq kózlerin sıpırdı. Atlılar ekenin tastıyıqladı.

— Qistaw tapsırma bar edi. Birewi atam emes pe eken? Basqalarda onday at joq edi góy.

— Aq boz ǵunan Orazan ulı Mamanǵa berilip edi. Áne kózim ilip tur. Mamannıń ózi. Búgin azanda Amanlıq penen birge, jerimizdiń oylı-bálen tin kóremiz, dep ketip edi, oylı-bálen ti názerlep turǵanı shıǵar.

— Amanlıq bolǵanda, anaw úrpek bas qarındası menen júretuǵıy diywana ma?

— Awa, sol. Aytpaqshi, siz joq edińiz-aw, — dep xızmetker keyingi bir ay ishinde awılda ne jańalıq bolǵanınıń uńqıl-shuńqılına shekem qaldırmay, tez-tez sóylep berdi.

Xelwet nemquraydılıq penen attan tústi.

Xızmetker attı baylap atırıp ta, sol eki noqatqa qaradı. Nege qozǵalmayıdı, solarma ya basqa nárse bolıp mirzasın aldap qoydı ma? Aldasa keshirim sorawı tiyis.

Maňlayına qolın tutıp jáne uzaq tigildi. Solar. Qolların qıymıldatadı. İrisında da Mamanlar edi.

Sońgi waqıyadan keyin Mamandı xan shaqırtpadı. Ayıqqansha úyde boldı. Zerikti. Atasınıń Xorezmge ketip baratırıp aytqan násiyatınıń birin esledi. "Ósken jerdiń oylibálen tin ańlap bariw kerek". Búgin azanda atlandı. Amanlıqtı ertip kelip ekewi atlandı.

Mine házır olar taw basında biyikten oyǵa qarap turıptı.

Birinshi gezekte awıldıń qublasındaǵı jalǵız emen kózge taslandı.

— Qarap jiber, Maman aǵa, tireksiz, panasız misli jalǵız qarawıl, — dedi Amanlıq.

Maman kúldı.

— Oyshılım, awılǵa qara.

Ekewi at ústinde tikeyisip awılına názer tasladı.

— Pástegi awıl — misli sınıq jartı qazannıń ernegine jabıskan júweri gúrtikiń qaspaǵı, — dedi Amanlıq.

Maman jáne kúldı.

Awıldıń arqa shetinde eki adamnıń ata qorazday urısıp atırǵanın kórip qaldı.

— Kórip turman, tanıyman da. Ekewi de ǵarrı. Qońsılar. Eki úydiń arasındaǵı tawıq ketektiń ornı ushın urısı bar edi. Sonıń dawamı shıǵar. Bunnan burın da olar końsılarǵa talay-talay tamasha bergen.

— Adam balası jerje qashan toyıp, qashan qanaatlanar eken?

— Bálkim hesh qashan onday bolmas, —dedi Amanlıq.

Úylerdiń aralarında arman-berman asır salıp juwırsqan balalar, shıǵıs tárrepte bir qoranıń qıspaǵına súyenip qushaqlasıp turǵan hayal menen erkek kórindi.

— Anawlardı tanıysań ba? — dedi Maman.

— Shamalayman, olar qız benen jigit emes, oynaslar,

— Qoya ondaydı! Qız benen jigit — de.

Amanlıq qarsılaspadı.

Awıldıń kún batısına kóz jiberisti. Atlı birew aldındıǵı eki piyadaniń ókshelerin bastırıp, uzın sıriq penen sabalap, awılǵa kirip kıyatır. Maman onıń ne kórinis ekenin bilmey tur edi.

— Urlıq etken sorlılar bolıw kerek, — dedi Amanlıq.

— Olay bolsa ursın. Emenniń átirapına qara, tap jańa joq edi góy, — dedi Maman. Amanlıq qaradı. Emenniń astına hár jaqtan ósheń jalań ayaq, jalań bas, ash-arıqlar kelip atır eken.

— Olar Jalayırdıń jetimleri. Bárha usınday waqta jiynalıp artıq aspay nan-pan tapqanlar ashlarına usı kárada berip toydırıdı. Sóytip kimler qaysı awılǵa tilenshilik etiw kerekligin oylasadı.

— Shayqımızdıń otawıaldında ırkilgen atlı kim?

— Kim bolsa da jińishke. Shayıqtıń úlken ulı — Xelwet shayıqqa usayıdı.

— Joqarıda oylı-báleñtlik ayqın kórinedi eken. Amanlıq, bárin kórip bolıw qıyın, keteyik.

— Meniń de joqarıdan birinshi qarawım edi, sırlardıń izi tawsılmayıdı eken... Kettik.

Batisqa burıldı. Eki shaqırim júrmey-aq "way-way, járdem et, qutqar!" — degen ayanıshlı dawıs esitildi. Ekewi de shıdamay, atlarınıń sawrısına qamshıların basıp-basıp jiberdi. Órtekedey oynaqlaǵan günanlar demde-aq dawıs shıqqan jerge jetkerdi.

Eki ayağı, eki kolı óz tayağına qosıp, arqasına baylanğan birew, düstómenine jatır. Amanlıq attan tuse sala onıń júzin joqarı qarattı. Bet-awzi topıraqqa bılǵanıp, murnınan zirek-zirek kan josıp atırǵan bir ǵarrı.

— Shıraqlarım, irkilmeńler! Jalayır awılıníń padashısı edim, mallarımdı eki qara atlı aydap ketti. Bılıy-bılıy, — dep ǵarrı arqa tamanǵa qol siltedi.

Olar, ǵarrı kolın shoshaytqan jaqqa quynday ushti. Talawshılar ele alıslap kete almay atır eken, kóz ushında shańǵıt kórindi. Há demey-aq jetti. Qırıqlaǵan sıyırdı eki qara atlı aydap baratır. Onsha asıqpayı. Bulardı kórip qashiw ornına, irkildi. Mamanlar da qoriqpadi. Jaqınlap bara berdi. Talawshıldarıń ekewi de betlerin qara teri menen tańıp, qara qılqa, qara tumaq kiygen. Hátte qılıshlarınıń qınapları da qara, sapları da qara, atlari da qara, tap kúyik aǵashlardan soǵılǵanday birewler. Hawlıǵıwdı bilmeydi. Ósik qara qaslar astınan jiltıraǵan kózleri bulardıń atlarında.

— Atıń jorǵa ma, júrmel me? — dedi olardıń biri.

— Hám jorǵa, hám júrmel, — dep Maman juwap berdi.

— Oynama, bala!

— Biz oynap júrgen ballar emespiz, aldıńızdaǵı mallardı qaytarıwǵa kiyatırmız.

— Há, sózińe qaraǵanda jedelli kórineseń, sen Mamanbısań?

— Awa.

— Bizlerdi kim dep tursań? — dedi ádepki sóylegen talawshi.

— Sizler jerdiń sútının taydırıyın dep júrgen qudabiyzarlarısız, — dedi Maman.

Talawshılar teńei wahahalasti.

— Ne dediń, ne dediń? Janıń kerek emes pe ózińe? Káne atlarıńızdı buriń. Burmaysız ba? Mal kerek pe? Onda qaysısıńız eki sıyırdan alıp qalını. Sizlerdiń padashı ǵarrıńızday jılayman, ashkóz emespiz. Izimizden iyttey jortıp qalmaǵansoń baylap ketip edik. Barıp bosatiń. Ózi sonday suw kóz ǵarrı eken. Bir jılaydı, bir jılaydı, — dep olardıń biri sóylenip, Mamanǵa jaqınlay berdi.

— Toqta. Túsiń! Sizler tókken kóz jaslarǵa jerdiń sútini tótepki bere almaydı, — dedi Maman hawlıqpay.

— Pay, gáp boldı-aw. Sol jılayman ǵarrı házireti qızır ma?

— Joq, túsinıń aqırı, — dedi Maman. — Jerge kóp salmaq túspewi kerek.

— Sonda sol ġarrınıń salmaqlı bolǵanı ma? Men onı bir qolım menen baylap kettim, — dedi jedellenip.

— Awırılıq onıń ózinde emes, kózinde. Biliń, dúnyada adamnıń kezinen aqqan jastan awır nárse joq. Jerge salmaq sala bermeń aqırı?

Tonawshılar at ústinde tańılǵan ólidey azmaz sóylemey turdı da, birden atlарın artqa burır qamshılap-qamshılap jiberdi.

Qápelimde olardıń kóz ushında jalp-jalp shawıp baratırǵanına Amanlıq:

— Gáptiń terkinine túsindi, — dedi.

— Áy, bilmedim, — dep Maman mallardı qayırıw ushın alǵa júre bergenı, kóz ushında kiyatırǵan onlaǵan atlını kórdı. Bular shikárga shıǵıp baratırǵan Ógayıp xan, Murat shayıq hám basqalar edi. Maman menen Amanlıq mallardı qayırıp, toplayman degenshe, bir qora iytler menen oлar jaqınlasıp qaldı.

— Bul ne mal? — dedi Ógayıp xan.

— Jalayırdıń malı eken, xanımız, jańa bir-eki urıdan alıp qaldıq, — dedi Maman.

Ógayıp xan ġarqıldap kúldı:

— Qádemlerińiz qayırılı bolǵan eken, aydap aparıp berińler. Esim biye aytıp barıńlar, ġayratlı jigitlerden padashılar qoysın.

— Awa, balalarım, xan maqul gáp aytı, — dedi shayıq, — mal degen eldiń óawǵası. Búytip uzaqqa baqtırǵansha, awılıníń dógereginde baqtırsın. Aytpaqshi, Maman, úyden qashan shıqtıń? Xelwetti kórdiń be?

— Haw shayqımız, jańağı gáp esten shıqpasin. Or qorǵanına ketetuǵın eliw piltabanǵa bas qılıp bunı jiberemiz, — dedi xan Mamandı iyegi menen nusqap.

Or qorǵanınıń qurılısunıń sozılıwına baylanıslı Kishi júzge adam kúshi salıngan eken. Abılqayırdıń ornına waqıtsha otırǵan balası qaraqalpaqlar eliw adam bersin dep aytıp jiberipti. Bul xabardı búgin tań azanda Or qorǵanınan kelgen Ógayıp xanniń ulı Ubaydulla sultan aytıp kelipti. Endi úlken xan buyrıǵın tárk etiwge bolmaydi. Qaraqalpaqlardıń bir biyi sol eliw adamdı basqarıp Or qorǵanına ketiwi kerek. Qorǵan pitkenshe basında boladı. Bul jumısqa Ógayıp xan Mamandı qolay kóripti. Murat shayıq xannan izde qalıp usılardı túsındırıp edi.

— Maqul, — dedi Maman qısqa óana.

Olar mallardı aydap kelip padashısına tapsırdı da, xan menen shayıqtıń tapsırmasın eskertip, endi jazıqlıq penen tup-tuwrı arqaǵa qaray shapqılasıp ketti. Bul jaqtan Sırdárya aǵadı, bul jaqta Ayǵara biydiń awılı turadı.

Jaylawlardı ótip, dalańlıqlardı izde qaldırıp, quyash túslikten awa baslaǵan gezde qazaq awılına jaqınladı. Awıl tórt tárepin jazıqlıqqa berip, qonıslasqan eken. Qublaşı gúl maydanshasına usaydı. Kóz jetpes kógalay keńislikte at bawırınan dala gúlleri ósken. Bul jas jigitlerdiń kewlin kóterdi, názik qiyallarǵa jeteledi.

— Usı gúl arasında bir qız ushırássa, ne qılar ediń? — dep saldı Maman,

Amanlıqtıń júzi qızıl gúldey qızarıp, aq gúl ǵumshasınday tislerin kórsetip kúldı.

— Nege kúleseń?

— Men qız ushıratıp kórmédim.

— Ayǵara biydiń dala gúline megzes qızı bar degendi esitip edim.

— Men dala gúlin jaqsı kóremen.

— Qalayınsha?

— Dala gúli dúnyadaǵı biyǵárez, aşıq gúl. Quyashta sonday jarqıraydı, úzip alıwǵa kóz qıymayıdı.

— Onday gúldı men de jaqsı kóremen.

— Onda Ayǵara biydiń qızı dala gúlindey jarq etip aldımızdan shıqsa ne qılamız?

Maman kúldı.

Ekewi ózleriniń sózlerine ózleri kúlisip baratır edi. Kóz ushında qızıl kóylegi ottay lawlaǵan birew kórindi. Ekewi teńnen qolların mańlayına tutıp, qarap "haqıyyat dala gúli eken" desti de, teńnen at qoydı.

Qızıl kóylekli qız haqıyyattan da Ayǵara biydiń qızı edi. Iyninde tezek salatuǵın qabı bolǵanı ushın ekewi de tanımadı. Susı bastı ma, hesh qaysısı gáp baslay almadı. Amanlıq qızdıń kózin alıp Mamanǵa ım qağıp "gáp ayt, amanbısań ayt" degen isharat bildirdi. Qız olardıń albırasııp turǵanın sezdi de, aldına qaray tezek terip ketti. Bular ya eriwdiń, ya qalıwdıń esabın tappadı.

Amanlıq shıdamadı:

— Ha qız, Ayǵara biydiń awılı qaysı?

— Usı awıl.

Ekewi de záñgige shirenisip aldındaǵı shoq-shoq qara úyler menen suwın—suwın qoslarǵa, olardıń arasında úyme-úy juwırısqan jalań ayaq tilenshilerge, hár jerde ekew-úshew bolıp jánjelleskenlerge qaraǵan bolıp, bir qaptallap qızdan kóz almadı.

— Atıń kim, qarındas? — dep soradı Amanlıq qızǵa qayrılıp?

Qız azǵana iybenip turdı da:

— Aqbiyday — dedi.

— Elińe barsaq suwsın ishermiz be?

Qız jáne azǵana gidirip:

— Qazaqta suwsın bermeytuǵın úy bolmaydı, ishersiz. Tartınsańız anaw biziń úyge barıńlar, — dep úlken aq otawdı kórsetti.

Maman da, Amanlıq ta qızǵa "birge júreyik" dey almadı. Qız jónine ketti.

— Bulardıń xanınan axiret kórsek te arǵımızda joq. Bul awıl azaplaşa, ashıw menen barıp bosatatuǵın tutqınlarımız qáne? — dedi Maman.

Bul astarlı sıqaqqa Amanlıq kúldı.

— Kóre bereyik, bul awılǵa yaramazan aytıp, nan tilep talay kelgenbiz. Qız siltegen otaw Ayǵara biydiki.

Qara saqallı, jalpaq murınlı, ósık qasları astındaǵı úlken kózleri ele ráwshan jiltıraǵan, qızıl júzli Ayǵara biy esiginiń aldına shıǵıp, qundız qıstırğıshlı malaqayıń sheship ásten ǵana basın qasınıp tur edi. Shaması oy ústinde. Qoli basınń qozǵalmayıdı.

Tuwrlılap kiyatırgan qos atlını kóre sala malaqayıń kiydi de, qarsı qarap júre berdi.

Jigitler biyden burın sálem berip úlgerdi.

Ayǵara biy olardıń sálemin qabil etip, ekewiniń atın eki qolına jetelep úyine qaray tarttı.

Maman bul kisiniń miyman doslıǵı, qonaqtı alıstan kútıp alatuǵını, hátteki, awıl arasınan, biydárek jolawshı ótip baratırsa, qayrııp eń keminde suwsın ishkizip jiberetuǵını haqqında esitken edi. At jetelegen biydiń kúnge kúyregen qaraltım jelkesin Amanlıqqa kórsetip "kórdińbe, at jetelettik" degen maqtanısh penen kóz qısıp qoydı. Ayǵara biydiń esigine jaqınlawǵa bata almay, sırttan qayır soraytuǵın Amanlıq, endi ol

kisige atın jeteletkenine qısınıp, shıp-shıp terge túsken edi. Maman bunı kórip "sır aldırma" degendey iyegin tisledi.

Qonaqlar úlken otawǵa túsirildi. Bul otawdíń oshaǵına jalınlı, tútinli ot jaǵılmay, tek tezek jaǵıladı eken. Úydiń kerege, uwıqları, shańıraqı murınnıń qanınday qızıl, kókleri shiykil sarı, kiyız úzikleri qarday aq, basqur-bawshuwları shılt jańa.

Ayǵara biy jigitler menen otırıp amanlıq-esenlik sorasti. Orazan batırdíń Xorezmge ketkenin biledi eken. Murat shayıq hám basqa da biylerdiń hal-jaǵdayın, den sawlıǵın sorastırıp bolıp, ózi shıgıp ketti. Ornına baǵanaǵı dala gúli Aqbiyday payda boldı. Jigitler óz-ara ım menen sóylesti; "Qızı menen dalda sóyleskenimizdi, qızınıń siltewi boyınsha kelgenimizdi esiginiń aldında turıp kórgen. Aqılli adam eken".

Aqbiyday qımız quya basladı. Bul jaǵday jigitlerdi hám terletti hám yoshtırdı. Dalada kórgende samal zálel etip, azǵana shań basqan lala edi, al qımız quyıp otırıp sırtqı álemenen biyqabar, házır ǵana birden ashılıp ketken laladay jandı. Basındaǵı qundız qıstırğıshlı qızıl maqpal tıslı degeleyiniń saǵımı menen beti qızardı. Júzi qızıl almanı sútke malıp alganday edi. Oń betiniń almasındaǵı kúlegish shuqırına, kása kózlerine, ekewi teńnen muptala. Hátteki birin-biri umitıp otır.

Keshqurın úuge bir topar jigit kirgizildi. Bári Mamanlardıń teń qurbıları. Ayǵara biy olardı biri-biri menen tanıstdırdı. Ógiz soydırıp kútti.

Jigitleri Ayǵara biydiń kebi sıyaqlı, ilme ǵayıptan sóylemeydi. Ashıq minez miyman dos eken. Azanda Mamanlarǵa "ketpeń" dep hámmesi mirát saldı.

Mamannıń jáne qonıw ishteyi bar edi. Biraq Or qorǵanına ketiw jónindegi xanniń tapsırmazı asıqtırdı. Jalına-jalına atlandı.

Aqsham birge otırısqan jigitlerdiń bassısı Ayǵara biydiń junǵar shabıwilında qazalanǵan jalǵız aǵasınan qalǵan qarar kózi Mırzabek atlı mirza edi. Mırzabek mirza úsh jigitı menen tórtew bolıp hár attı ekew-ekewden jılawlap, awıldan qaragórim shıqqansha uzatıp:

— Jerimiz, quyashımız, samalımız bir, sonlıqtan shırayımız, tilimiz bir, hátte jasımız bir eken Maman. Kelip turıńlar, — dep qaldı.

Mamanlar bunday izzetti hesh kimge qılıp kórmegen, ózleri de búytıp izzetlenip kórmegen edi. Bul ibarat alarlı húrmetke tań qalıstı.

— Amanlıq, ne sezdiń? — dedi jolda Maman.

— Tilim jetpeydi, aǵa. Biraq Abılqayır xannıń awılı menen bul awıldıń qayqurlım oylı — báleentin sezdim, — dedi Amanlıq júdá tańlanganınan hár sózin nıqlap.

— Amanlıq, men Aqbiydaydı jaqsı kórip qaldım. Ne deyseń?

Kókiregi óskin jas biy bul gáptı birinshi aytqanı ushın Amanlıq heshteńe dey almay tígildi. Sebebi, ózi de usı oyda edi.

Maman onnan tez juwap ala almaǵanı ushın qaǵa berdi qıldı.

— Amanlıq, dárt tilte ursa — sóz, kózge ursa — jas bolıp shıǵatuğının esitkenmen. Dárt ishte qalsa, tildi baylaytuğının házir bildim, — dedi.

— Keshirersiz, biy aǵa. Qam sút emgen bende qam qıyllarǵa berilip ketken bolar. Álipayım qazaqtıń bir lalası qaraqalpaqtıń úlken bir otawına jiǵa bolsa, nalıshım joq.

Awılgá jaqınlaǵan son Maman ózinen xabar bolǵansha Amanlıqtıń dem ala beriwine urıqsat etip qaytardı.

* * *

Dem alış, biyparıq, biyǵárez kúnler kópke sozılamadı.

Ğayıp xan gúllan urıwlardan qırıq segiz piltaban (rabochiy) jiynatıp, Maman hám Amanlıq penen eliw qılıp, jas Maman biydiń basshılıǵında Or qorǵanına jumısqa jiberdi.

10.

Qońırat urıwınıń qonıslasqan jeri Jańakentten atlığa bir mezgillik qublada, Aralǵa jaqın. Batısı teńiz, qalǵan úsh tárepi bir-birine usas. Kóz ushında órkesh-órkesh qumlıqlar, túye órkeshindey páskeltek tawlar, kóz jetkisiz keńislik dalalar, qıylı-qıylı giya ósken mal jaylawı.

Awıllar shoq-shoq bolıp, bólek-bólek qonıslasqan. Hár qaysısınıń arası bir-birinen at shaptırım, bazıları mezgillik jol. Hár bir shoq awıl úlken qońırag urıwınıń bir shaqabı. Biraq bári awız birlikli. Toy-merekesi menen sadaqa-jıyını bir-biriniń qatnasiǵısız ótpeydi. Bir awılında qanday waqıya bolıp atırǵanı ekinshi awılgá samaldan burın jetedi. Bas biy ırısqul biydiń awılı — hámmeſine derlik ortaq, ortada. Ózi tańlap qonǵan. Joqarıdan posıp kelgende, basqa awıllarınıń bárine qonis tańlap, ortaǵa úy tiktirgen ózi.

Gúllán biyler, aqsaqallar bir jaqtan qaytsa, áweli Írisqlul biydiń úyine kelip, ayran—shalap iship dem algánnan keyin diyxanniń bir alaqaninan shashılǵan tuqımday ján-jaqka tarqasar edi. Bul saparı awız birshilik qashti. Murat shayıq awılınan ashıwlı shıqqan biyler urıwdıń shetine kelgenshe úndespedi. Shetki awıl Jandos baydıń awılı edi. Ol awılına jaqınlap atınıń júwenin tarttı. Onıń menen bes-altı atlı ırkilip, bir tawıqtıń ógey shójelerindey, toparlasıp bólindi. Írisqlul biy kóz astınan bayqadı, úndemedi. Aq saqalı erge tiygen kishkene kisi, qońır — qasqa atınıń júwenin tartıp záńgige shirene jekirindi:

— Jandos bay, qayt keyniń!

Tınışlıqtı, tímırıqlıqtı buzǵan bul iri dawısqa hámme toqtadı. Jandos baylar da irkildi.

— Súyindik biy, boyıń shılım qabaqtay bolǵan menen dawısıńníń pátli ekenligin házır bildim, — dedi Jandos bay atınıń basın shekshiytip tartıp.

Boyı kishkene, biraq oǵırı iri dawıslı Súyindik biy orınsız qızbaytuǵın ǵarrı edi. Sonlıqtan basqalardan awır sóz esitkenin onıń tuwısqan inisi Saǵındıq bahadır hesh qashan kórmegen edi. Shıdamı tawsılıp, qızdı. Jandos bayǵa atın burıp, sawrısin qamshıladı, biraq kóphshilik ortadan shıǵarmadı.

Bayqoshqar biy Írisqlul biydiń júzine qarap, onıń ashıwǵa buwlıǵıp, qanasına sıymay turǵanın kórdi de, qıymılsız Esengeldi tárepke názer taslap "qıymıldama" degendey belgi berip, qamshısin silkti.

— Azǵana shıdańlar! — dedi Írisqlul biy.

Biyler shoqlanısıp, atları, kópirge tirelgen bir pada qoyday, biri-birine mingesip barıp jónlesti.

Jandos bay eń ataqlı baylardıń biri. Ózi biraz ójetlew hám oysız bolǵan menen gápıne qulaq asıwshıları enepat.

Írisqlul biy alǵa shıqtı.

— Jandos baydıń muddáhásın tıńlayıq! Aytsın!

— Ayttım jolda, durıs ayttım. Ózimniń Ájigeldi, Xojageldi, Sultangeldi, atlı úsh ulımdı qatarǵa qosıw ushın aytpadım, qońırat ushın ayttım. Írisqlul xannıń ıqlası ketken Esengeldi ushın ayttım. Dushpan tiri qaldı. Endi ya sol Maman óledi, ya Esengeldi óledi. Biliń, biliń! Usınnan Esengeldini

óltirse, qońırattein qalǵan balasınıń ayaǵına yabılar jip taǵıp oynaydı. Satıp jiberedi, biliń, biliń!

Jandos bay kóp sóylemeytuǵın, Írisqul biyge kóp qarsılaspaytuǵın bay edi. Onıń shır-pır bolǵanı biylerdiń hámmeſin abırjıtqan ústine abırjitti. Hátteki, Írisqul biydiń de miyi aylanıp ketti. Aqırın esitpew ushın eki qwlaǵın bastı.

Jas Esengeldiniń qaǵazday juqalań júzindegi qara kózleri oynaqshıp, súwen jaǵı qıymıldasıp sala berdi.

Bul jerde kóp turiw biypayda. Hujibatlı oy kelmeydi. Sol ushın Írisqul biy "Jandos bay qala bersin" degendey qolın bir siltedı.

— Súyındık, Saǵındıq, Aznabay, Xudaybergen... júrińler, — dep ilajsızdan ózine eń jaqınlardıń atlарın atap, atın burdı. Atı aytılǵan biylerge, jasawıllarǵa qosılǵısı kelgenler únsız ere berdi.

Jandos baydiń áwelgi bes-altı atlısı emes, onlaǵan atlı shoqlanıp qaldı. Bayqoshqar biy de irkildi.

Jandos bay awılına kelgen soń oylanıp kórdi. "Kóp qızıp ketken shıgarman. Uyıqlap, dem alayın. Ashıwım tarqasa, Írisqul biyge barıp keshirim sorarman".

Bay ırástan da qızǵan edi, ańsatlıqta pikirinen qaytpadı... Bir kúni at qoşshı — jasawılın alıp tártıp berdi:

— Aldıma on-onbes jetim tawıp ákel!

Ol sebebin túsindirdi, jasawlı sorawǵa batına almadı.

Jetimlerdi tabıp, jiynawdıń nesi múshkil. Jasawıl keshke taman bir top yarımlańash balanı at aldına salıp satırlasıp quwıp keldi. Bay burın qılmaǵanın qılıp, olardı bir úyine kirgizdi. Qoy soyıp kúttirdi.

Jandos baydiń bir ádeti — esigine kelgen jetimge, diywanaǵa shappattay nan bergizse, bul kimniń nanı, qaysı ırıwdıń nanı, sonı tákırarlatıp pátiya etkizer edi. Bul saparı ol máqsetin jedelli basladı.

— Balalar, jetimlik, jarlılıq, baylıq, qudaydıń isi. Liykin, ırıwdıń namısı hámmeńizdiń isińiz...

Jandos baydiń bunnan sońǵı gápi qońırat ırıwinınıń "tariyxı" boldı. Onıń aytıwınsha qońırat ırıwı qaraqalpaqtıń eń perishtesi, ırıwınıń adamına shıbıq tiydiŕmegen, tartısta payın jiberip kórmegen, jeńilmegen, tek sońǵı jılları ǵana azıraq shegi tayıp, jetimlerdi kóbeytip alǵan ırıw. Buǵan yabı ırıwı sebepker... Írisqul biydiń atın aytpay-aq, eki ırıwdıń

arasında kóterilgen jánjeldi aytpay-aq, balalardı yabi urıwınıń dushpan ekenine, eger, olardıń Mamanı óltirilmese, qońırattnıń jetimine kún joklıǵına isendiriwge urındı.

Bet-awzı kir, shashı ósken, úrpeк, kózleri shúńirek, isik qabaq qoyıw qara qaslı, murnınıń beli batıqlaw, aqqubadan kelgen gúlshe júzli bir bala basın kóterdi. Joldaslarına:

— Uqtıńızba? Men sizlerge aytqanman, — dedi.

— Uqtıq. Aytqansań, — dedi joldasları jabırlasıp.

Jandos bay túsınbey qaldı. Birinshi sóylegen balanıń atın sorap bildi, usı jetimlerdiń basshısı Elmurat degen eken.

— Ne uqtıńız? Sen ne aytqansań? — dedi Jandos bay.

— Sol yabılarǵa barǵanımızda Allayar degen jetimi "awılıńızda haqlań, aldımızdı kes-keslemeń" dep quwǵan edi. Atqa mingen Maman atqa mingizgen Amanlıqtıń puwı bar eken dá, onda, — dedi Elmurat.

— Áne, áne! Olar shetinen pátli. Sizlershe? Yaqshı, qoyayıq. Sol Mamandı óltirip kelseńiz, jáne qoy soyıp toydıraraman.

Elmurat joldasları menen birge baydıń tilegin orınlawǵa wáde berdi.

Olar tarqasıp úlgermey-aq, Ǵayıp xannıń bir jasawılı kelip, Írisqlı biydiń siltewi boyınscha Or qorǵanına awılınan bir adam beriwi kerekligin aytti.

Bay túsınbey uńqıl—shuńqılına shekem sorap, Or qorǵanına Maman ketetuǵın bolǵanına súyındı; "Xan adamdı durıs tańlaptı, Or qorǵanınan Mamannıń ólı súyegi qaytıwı kerek".

Ol usı oy menen awılınıń atınan Elmurattı jolǵa tayarladi.

* * *

Úlken qońırat urıwınıń bir sútini Jandos baydıń bul sumlıǵın basqa qońıratlar bildi me, joq pa, ol tuwralı óz qulaqlarına tiymedi.

Báhárge taman Ǵayıp xannıń bayaǵı jasawılı taǵı kelip:

— Eldiń ataqlı biylerine qosılıp, Or qorǵanına shaqırtıldıńız, Jandos bay, — dep asığıs habarlap ketti.

11.

Álemge báhár kelip, qıstıń ókshesi tayǵan menen, ańsatlıqta bir-birine orın bermey atır. Gá qar, gá jawın náwbetlesip, ashshı quyash

shıqqan bultsız kúnleri taw kánarları sel bolıp aǵadı, sál salqın tartsa, bayaǵı káddine túsedı.

Óz awılında báhár kórgen tómengi qaraqalpaq biyleri Or dáryasin jaǵalap, shaqırtılǵan qorǵanǵa jetkenshe, usı máwsim almasıwın baqlap bardi.

Qorǵanǵa bir shaqırım jerden, eliniń Murat shayıq basshılıǵındaǵı biylerin Maman qushaq ashıp kútip aldı. Maman biraz azıńqıraǵan menen niǵayıp irilengen, iyunleri keń, daw jigit bolǵan. Basında qara qozi terisinen tigilgen qalpaq tárizli qıs malaqayı, ústine orıssha kóp sádepli kamzol tawıp kiyipti. Júdá qonımlı. Onıń menen suwiq sálemlesip, suwiq qushaqlasqan tek Jandos bay boldı. Ol da qıyalına usılay sezindi. Bolmassa, Mamanniń biylerge, baylarǵa múnásibetinde hesh qanday alalıq bolmadı, Tek Amanlıq ǵana Jandos bay menen suwiq sálemlesti, al basqa biyler Amanlıq penen suwiq sálemlesti. Jandos baydını kewlindegi güptikey tarqamadı. Qaraqalpaq biylerine ajıratılǵan jayǵa kirgizilgen soń da Jandos bay izlene berdi, soray almadı.

Qaraqalpaq basshıların ǵayıp xannıń bas jasawılı Polat basqarıp kelgen edi. Polat jasawıl da hár iyninde adam otırǵanday iri, kúshli, hár bilegi anaw-mınaw adamnıń sanınday palwan deneli, shıyratılǵan murtları qulaqlarına jetken jigit. Bul sol qalaqbas ǵayıp xannıń kelgen jılı qaraqalpaq awılların aralap júrip ózine tańlaǵan jasawılı, házır qırıq jaslardıń oyaq-buyaǵında júr. ǵayıp xan tabım joq degen soń, jas úlkenlerdiń ózleri Polat jasawılǵa uriqsat etiń, basshılıq qılıp qaytsın, dep alıp shıqqan.

— Ózimizdiń basqa jigitler qayda? — dep soradı Polat jasawıl.

— Qaytarıldı. Úsh kúnlikte qaytarıldı. Abılqayır xannıń buyrıǵı menen qaytarıldı, — dedi Maman.

Olardıń awırǵanı, shetnegeni bolmadı ma, qalay qaytti, jol azıǵı jetkilikli me, hesh kim qızıqsınbadı.

— Ne gáp ne sóz? Shaqırǵanǵa hawlıǵıstiq, — dedi Murat shayıq.

— Qorganniń pitiwine baylanıslı zıyat pat berilmekshi eken. Abılqayır xannıń keliwi kútildi.

— Ele kelmey atır ma eken? — dedi Polat jasawıl shalt minezlilik qılıp.

— Keldi. Úsh kúnlikte keldi. Bul kárada úlken húrmet kórsetildi.

— Quda ózine bergen adam eken, — dep sózdi bóldı Polat jasawıl.
 — Ózi Xorezmniń xan taxtın taslap qayıptı dep esittik, jaqında úlken ulı Nuralı sultandı Xorezmge xanlıq qıl dep jiberipti.

Amanlıq чay alıp keldi. Maman adamlarǵa чаynek qoyıp júrip:

— Bári durıs eken, — dep maqulladı. — Endi ziyapatqa qaramay ketejaq. Qaraqalpaq biyleri qatnassa, qatnaspayman, dep qınırlıq etip atırǵan qusaydı. Sonsha jerden kelgen miynetti kúydirejaq.

Biyler ań-tań bolıp, bir-birine qarastı. Jandos baydıń eki kózi Mamandı jep baratır. Onıń noǵayı jaǵalı aq kóyleginiiń aq sádeplerinen baslap, hár bir qıymılına tańlanıwdıń ba, qızgınıştıń ba, ya qorqınıştıń ba, jaman kózleri menen qarap, ol birewdiń aldına kese qoyıp atırsa da, nanlardı ǵarrılarǵa qolaylap reçke qızdırıp atırsa da, kóz almadı.

Garrı baydıń suwlasqan kózleri jawtańlap jas jigittiń qıymılın baqlap otırǵanınan gúmanlandı ma yamasa ayıp sanadı ma, írisqul biy shıǵanaǵınan tartıp "чay ish" dep aldına kese isırdı.

Abılqayır xanniń mensinbegen gápıne biyler júdá namıslanıp, hátte sharshaǵanların da umıttı. Awzı jeńilleri xandi sırtınan sóktı de, bazıları miynette xalıq qatarı, izzette qul qatarı ekenin aytısıp, óz-ara geyne qılısti. Aqıllıları ózlerin ayıpladı.

Mamannıń endigi talabı olarǵa xızmet boldı, sózge aralaspadı.

Shayıq penen barlıq biy oylasıp-keńesip Abılqayır xanǵa sálemge hám tawellege wákil jiberiwge uygarısti. Wákilikke tórt adam belgilendi; Murat shayıq, Polat jasawıl, írisqul biy, Maman.

Xan bolıp atırǵan jaydıń esigindegi adam ishke tez kirip shıǵıp, xanniń waqtı joqlığın, eger júdá qıstaw, ólimlik isi bolsa, birewiniń ǵana kirip shıǵıwǵa múmkin ekenin xabar etti.

Jas úlkenler kiriwge júreksinbey, tez oylasıp, Polat jasawıldı jiberdi, ózleri esikte qaldı. Abılqayır xan bir jaqqa ketiwge tayarlanıp atır eken. Esikke arqasın bergen halında ǵayır naǵıshlı tonınıń jeńin suǵınıp Polat jasawılǵa burılmastan, qısqa jol bolsın soradı hám qısqa juwap talap etti. Polat jasawıl óz jas úlkenleriniń ótinishin aytı.

— Men otırǵan jerde sizlerden adam qatnasiwi hájet emes. Úlken esikten námálimniń tumsıǵı kórinse ayıp boladı, — dedi xan.

Námálim tumsıǵı qalay? — dedi Polat jasawıl tańlanıp.

— Sizler she? Kim biledi sizlerdi?

— Kim bilmeydi, xanımız?
 — Qısqart! Jurtqa biynoqıyańızdı ertek qılıp otırı almayman.
 — "Qaraqalpaqlar qayda?" dep sorap kelse qısınbaysızba, xanımız!
 — Kópeklerdiń jiynalıp pál bergenine tanawıń harriymasın, tazı!
 Sizlerdi soraǵanlarǵa juwabım tayın, qaraqalpaq degen qazaqtıń bir tiyresi deymen.

— Xanımız, biz óz aldımızǵa xalıqpız!
 — Xalıqpız, ha-ha! Bileseń be, bir padashınıń mırılaǵan qara malına onlaǵan jetim qozi qosıp baǵılgan menen, ol qoy baqtıım deyme? Demeydi. Men de sonday. Kishi júzdiń qazaǵı arasında qaraqalpaq degen xalıq barlıǵına ózim isenbey júrip, basqalardı isendire almayman.

— Aljımańız, xanımız, qaraqalpaq xalqı bárhá bolǵan, bárhá bola beredi! — dep sırttan dawısladı Maman. Gáptıń qaydan shıqqanın ańgarmay:

— Tiliń kesilsin, iyttiń balası, shegin keyin, — dep, xan iri Polat jasawıldıń ónmeninen keyin iyperip sırtqa shıǵıp baratır edi. Esiktegi Shayıq penen írisqul biy eki ayrılp, jol berip, iyildi. Hám ekewi teńen:

— Ulli xanımız, basıńızǵa is túskende, siz jumsaǵanda biz bárha bar edik, — dedi. Olardıń tájimi ushın ba yamasa jumsaq sózinен be, orıslarǵa jaqın ózge jer bolǵanı ushın ba, xan olardı jazalaw ornına:

— Shayıqqa tırıshılıq jaraspayıdı, — dep, bir gúrk etti de, moyın burmastan jónine ketti.

Murat shayıq ashıwǵa shıdamay taldı. Jıǵılajaq edi. Polat jasawı́l súyep qaldı. Olardıń keliwin asiǵıslıq penen kútıp otırǵan biyler, aqsaqallar bolǵan awhaldı esitip, gjinisti:

— Usı Abılqayır xan pishilmegen ógız bolıp baratır ma, qalay?
 — Qaraqalpaq degen el joq dep sırtımızdan aytatuǵının esitsek te, inanbas edik. Bul ne degen dońızlıq!

— Kózine may pitken...

— ...

Abılqayır xanniń sırtınan usılay tońqıldassa da, biylerdiń baslı juwmaqqa kele almaytuǵının bayaǵıda-aq sez gen Maman:

— Orıs puxarashılıǵına, óz aldına xalıq bolıp, qosılıwǵa etilgen arza tákirarlansa, qalay boladı? — dep saldı.

Bulkárada orıs qurılışshıları menen birge bolıp olar díń durıslı xalıq ekenine isenimi burıngıdan da artqan jigit tez usınıs etip salǵanına ókindi. "Ózlerin sóyletiw kerek edi". Ókinishi durıs shıqtı.

— Biytke ókpelep tondı otqa salıp almaysız ba? — dedi biylerdiń biri.

Maman Murat shayıqqa dámeli kózlerin qadadı. Ol kúsh menengi ashıwdıń zarpın shıǵarıǵısı kelgendey:

— Tondı otqa salsaq ta, orıslarǵa tikkeley qosılıp durıs bolarma dep oylayman, — dedi dawısınan biraz ókinish qayǵı bildirip.

Maman qustay ushıp túrgelip shayıqtıń shalǵayınan súyidi.

— Maqlı juwmaqqıa keldińiz, shayıq ata.

— Biz bunnan ne utar ekenbiz? — dep soradı Ubaydull biy shayıqtan.

— Házır anıǵın bilmeymen, — dedi shayıq oylı. — Biraq bir nárse ayan, orın utamız. Eń bolmasa, Kishi júzdiń xanınan biyǵárez bolamız. Ol shaqırılǵan jerge bizdi de xalıq dep shaqıradı. Házirgi kúnımız ólmes awqat degen dey, quyıqqıa baylaǵan quyıraq.

Biyler bir-birine qarasıp, ógorbańlastı. Shayıqtıń esi dúziwme eken degendey, onıń betine únilisti. Shayıq ashıwǵa ele buwlıgıp, demin entigip alıp otır edi. Biylerdiń qıyallarına túsındı.

— Solay, áziyżlerim. Kózimizdiń tirisinde qorlanbayıq, — dedi.

Baǵanadan beri sarsańı shıǵıp otrıǵan ırısqul biy sóyledi:

— Abılqayırdıń aqıretinen etimiz sılıníp, súyegimiz ge taqaldı. Eger Kishi júzge tólegen salıǵımızdı orıs patshasına beriw menen qutilatuǵın bolsaq, bizge kim menen qap qollasqanda ne?

— Ol jaǵın, usıkárada Mitriy tóre degen menen mırza Nepluyevke barıp sóylesip biliw kerek, — dedi Maman.

— Sóylesiw kerek, shayqımız. Abılqayırdan toyındıq Orıs mırzaları menen sóyleskende, orıstıń bendelerin azat etip kelip otırmız dey beriw kerek. Maman óz birimiz. Men jiberdim, dep kókiregine dúrs ettirmes, — dedi Dáwletbay biy.

Mamannıń ishi quwanıshqa tolıp ketti, biraq marapatlanbadı, "durıs islegenimdi moyınladıńız ba degendey turǵanına qarań demesin", degen oy menen, ayıplı kisidey júdá elewsız turdı.

— Ol jaǵın gáptıń utırına qarap kóremiz, — dedi shayıq.

Orıs adamlarına kimlerdiń bariwı jóninde uzaq tarıs bolmadı, bul saparı wákillik úsh adamǵa tapsırıldı. Murat shayıq, Polat jasawıl hám Maman.

— Ulli dárejeli patsha adamları: mırza hám tóre, — dep basladı shayıq qabil miyrasımında. — Sizlerdiń dárgayıńızǵa pútkil qaraqalpaq xalqınıń biy, aqsaqalları atınan keldik. Biziń arza-awhalımızdı aq patshańızǵa jetkeriń dep aytıwǵa keldik. Úyirinen ayrılgan bir topar qozımız. Pana kerek. Eger bizge Kishi júzdiń qazaqlarına japqan shalǵayıńızdıń bir shetin jaba alsańız, siz ushın kereginde, basımızdı sadaqa qılıwǵa keldik. Biraq bizdi xalıq deysiz, qaraqalpaq xalqı deysiz. Bárha esaptan shıgarmaysız. Sonda biz xızmetke sharshamaytuǵın bir qudanıń qulımız.

Patshaniń usı qaladaǵı jasırın keńesshisi mırza Ivan Nepliyuev penen Dmitriy Gladishevtiń ortasında otırǵan tatar dilmash shayıqtıń gápın olarǵa orısshalap túsındirdı.

— Tili, dini qanday eken? — dedi Ivan Nepliyuev.

Maman biy tikkeley orıssha juwap bergisi kelip, shayıqtan sóylew ushın uriqsat aldı.

— Musılmabız. Tilimiz qazaqqa, ózbekke, túrkmenge, tatarǵa jaqıp. Túrki tilde sóyleymiz.

— Oho, dedi Ivan Nepliyuev tańlanıp. — Orıssha biledi, Abılqayır xan ókpeletti me? — dep soradı Dmitriy Gladishev.

Bul sorawǵa Maman tikkeley juwap bermey, shayıqqa túsındirdı. Shayıq qaraqalpaqshalap juwap qaytardı:

— Et ketti, súyek qaldı. Namıs ketti, bet qaldı. Endi tiymeymiz dese de, sońğı on jılda eldi tórt iret talattı.

— Jas biy orıs tilin jaqsı úyrengen. Qáne aytıńız, bizge qanday jaqsılıq ettińiz? — dedi Ivan Nepliyuev.

Maman irkildi. Bul sorawdı shayıqqa tatar dilmash túsındirdı. Shayıqtıń qansız ǵarrı júzine qan tepti, qızar di. Sońinan juwap qaytardı.

— Qolımızda orıs bendeleri bar edi. Aldı menen olardı azat etip keldik.

Dmitriy Gladishev quwanıp qoya berdi.

— Mırza Ivan Nepliyuev, — dedi ol, — qaraqalpaqlar úlken milletten kishireygen. Babaları babalarımız benen nan sindırısqan degen gáp bar.

İras bolsa kerek. Biz Xorezmde bulardıń Orazan batır degeni menen de sóylesken edik. Onıń ózi kelip arza qıldı. Hámmeşiniń kewli bir. Orazan batır ullı atamız Petr Romanovtıń waqtında sarayǵa bir bargan ba, házır esimde joq, nullası biziń ullı Rustıń haqqına duwa qılıp, qabırǵasınan júregi kóringen mómin xalıq. 1731-jılda, kóphshiligi ahid etkenler. Onısın aytıwǵa qısınıp otırsa kerek. Eger, óz aldına erkin xanlıq berilse, orıstiń aldında bası menen jumalayıdı.

— Abılqayır xan menen keliśip jasay bergende ne qıladı? — dedi Ivan Neplyuev.

Mamanǵa jaqpay, qalt etti. Dilmash túśindirgennen keyin shayıq tígılıp, nuri kete baslaǵan ǵarrı kózlerde jas kóngeylendi. Polat jasawıl bir nárse dewge oqtalıp edi, áwelden sóylemegen soń, sóylemey-aq shıǵayıń degen oy menen úndemey, shayıqtı súyedi. Bunu kórgen Dmitriy Gladishev Ivan Neplyuevke bir nárse sıbırlap edi. Ivan Neplyuev kóp oylanıp otırmastan:

— Yaqshi, qaraqalpaqlar, biz sizlerdiń tilegińizdi ullı dárejeli patshamız Elizaveta Petrovnaǵa jetkeremiz. Biraq siz aldı menen ullı dárejeli patshamızdıń atına ant jazıp tayarlańız. Bul iste sizge mırza Dmitriy Gladishev járdem beredi, — dedi. Shayıq túrgelip barıp Dmitriy Gladishev penen Ivan Neplyuev otırǵan stoldıń mushına mańlayın tiygizdi. Shayıqtıń islegenin Maman biy de, Polat jasawıl da, tákirarlańı.

* * *

Kishi júzden kelgen qazaq, qaraqalpaq biylerine teń urıqsat etildi. Hámme qayttı.

Qaraqalpaqlarǵa wádesi boyınsha Dmitriy Gladishev te birge shıqtı, biraq ol qaraqalpaq biylerine xabarlaspay Abılqayır xan menen qatar kúymesin jolǵa saldı.

Kúymelerge jegilgen atlardıń qońırawları jańğırlasıp tar jol menen uzın-shubay dizilisip baratır. Qaraqalpaq biylerinde kúyme joq, atlarınıń shoǵın buzbay, eki-ekiden. sapqa dizilip, kúymelerdiń izinen shubırısıp jolǵa tústi. Biyler óz-ara qáterli. Mırza Ivan Neplyuevtıń "Abılqayır xap menen keliśip jasay bergende ne qıladı degeninen soń, Mitriy tóreniń Abılqayır menen jaqın baratırǵanı, olardıń qáwpin arttırdı. Endi ne qılsa boladı?

Qorgannan bir mezgillik jol asqannan keyin Abılqayır xannıń bir jasawılı biylerdiń aldınan keselep shıqtı.

— Maman biy, qaysıńız bolasız? Ullı xanımız kúymeme jetsin dep buyırdı, — dedi jasawıl.

Murat shayıqtıń ishi óım etti. "Aljastıq, Mitriy tóre eki júzli adam eken. Biziń arsı. etkenimizdi Abılqayırǵa aytqan. Jas jandı aldarqatıp duzaǵına túsirmese jaqsı.

— Maman, — dep shayıq hámmeden ayrılip alǵa baratırǵan Mamandı irkip, tánhá ózine ásten eskertti: — Abaylı bol, xan duzaǵı kózge kórınbeydi. — Xan jasawılı gómanlanbasın degen oy menen: — At kosshińdi ózińnen qaldırma! — dep dawısladı.

Maman Amanlıq penen xan kúymesine jetti.

— Oy, Maman biy, atıńdı at qosshıǵa ber de, biziń kúymege otır, — dedi xan.

— Siziń ullı dárejeńizge ılayıq bolǵanımız ushın minnetdarmız, xanımız, — dep Maman biy atınan ógarğıp tústi, júwenin Amanlıqqa uslattı.

Xan eki eziwindegi qara shoqalaq murtların almagezek sıypalap, bir larqıldap kúldı hám gáp basladı.

— Men seni sheshen biy den esittim. Sheshenler menen sóylesiw xan ushın da mártebe. Jol qısqartayıq dep shaqırdım. Tıńla. Sen birewlerge, eń salmaqlı nárse kóz jas ekenligin, kóz jas kóp tógilse, jerdiń sútini bir jaǵına tayıp ketetuǵının aytqansań. Onı qaydan úyreendiń?

— Xanımız, men bul gáptı qara atlı eki qaraqshiǵa aytıp edim, siz benen olardıń qalay sóyleskenine hayranman. Kúymeniń izinde Mamannıń atın jetelep, aqırın kiyatırǵap Amanlık juwapqa ház etip, ózinen ózi mırkıyıp kúldı.

— Saqalıma asılma, páderińe nálet! — degen xannıń ashıwlı dawısı esitildi.

— Keshirersiz, xanımız. Men sizge bul gáptı sol eki qara atlı ayttı ma dep oylappan. Men bul gáptı orıstıń bir dana adamınan úyrendim. Lekin, biziń shayqımız da, biylerimiz de, gúllán elimiz danalıqtıń káni. Joldı qısqartqıńız kelse, soray beriń. Úyrengenum boyınsha juwap beremen.

— Olay bolsa ayt, gáptıń qarnı ne boladı?

Maman azǵana oylandı. Bundaǵı qıyalı xanniń sorawlarına durıs juwap beriw me, joq pa? Eger, durıs juwap berse, aqıbeti ne boladı? Azǵana tómen qarap algánnan keyin durıs juwap bereyin degen sheshimge keldi. Sebebi, házir, ózi maqtandi; xalqı, biyleri danalıqtıń káni.

Mamannıń oylanıp qalǵanına xan kútá ırazı edi. Danalıq sorawlarga danalıq penen juwap bere almasa, qolınan heshteńe kelmeytuǵın bolǵanı. Haqıyqatında xan Ivan Neplyuev penen Dmitriy Gladishevke qaraqalpaq biyleriniń kirgeninen xabardar, biraq ne haqqında sóyleskeni óǵan qarańǵı edi. Dmitriy Gladishevten sorap hesh nárse bile almadı. Sol ushın jas biydi aldarqataman degen oy menen kúymesine mingizip otırǵanı. Onıń aqıllılıǵı jóninde burın esitkenlikten; "Neplyuev penen Gladishevke ne aytتınız?" dep tuwrlılap soramay, hár qıylı sorawlardan baslap, jas biydi aljastırıńqırap, bir túlki soqpaǵın tawıp, barlıq sırdı bilmekshi edi. Bunnan biyhabar Maman birazdan keyin basınń kóterip xannıń sorawına ún kattı:

— Gáptiń qarnı qulaq boladı, xanımız.

Xanniń túsi suwidı. Biraq ózin aldırmawǵa tırısti.

— Joldıń iyesi kim boladı, biy?

— Joldıń iyesi tuyaq boladı, xanımız.

— Eldiń iyesi kim boladı?

— Eldiń iyesi aqıllı xan boladı, xanımız.

Xan murtlarınıń ushın awzına salıp jalmadı.

Kúymeniń detershikleri tasqa dúktı me, sart-sart etip awdańlap ketti.

Xan ashıwlı bir nárse demekshi bolıp turdı da:

— Sheshenliktiń kúshi nede? — dedi.

— Sheshenliktiń kúshi shınlıqta, xanımız, — dedi Maman.

— Xanniń kúshi nede?

— Xanniń kúshi áskerinde, xanımız.

Maman bul juwaptı aytıp salǵanına azǵana ókindi. Sebebi bul danalıq pikirden paydalıp xan áskerin kóbeytse, aqıbeti patırat. Kóz jas sonda molayıp, sel boladı. Qasaqana, xan onıń sońǵı juwabına qanaatlakbaǵan túr bildirip:

— Xanniń kúshi onıń aqılında. Onıń aqılı qayda dersiz? Onıń aqılı dasturxanı menen tolı qorasında, — dedi.

Maman óz juwabına ózi isener edi, biraq, kúsh nan menen malda degenge de isendi. El basshısı gileń nani qalín, malı kópler óana. Abılqayırdıń óziniń de malı kóp, nani qalín bolǵanı ushın xan.

Xanniń pikirin ishinen maqullaǵan menen jas biy ójetlik etip pikirinen qaytpadı. Lekin, ójetligi ishinde qaldı.

Xan da, biy de endi tím-tırıs, biri-birin ańlısıp kele berdi. Oylı-báleñtlikke kelgende xanniń kúymesiniń qońırawlyrı sínǵırlap tınıshlıktı buzdı.

Xan endi tiykarǵı maqsetine kóshti. Tikkeley sorasa óziniń jaman qıyalı áshkara boladı. Tımsallawǵa bul jas biy qálegen gáp astarın tez ugádi. Sonlıqtan xan ástelep bardı.

— Suw ishken qudíǵına túkirgen adam tuwralı esitkeniń bar ma?

— Suw ishken qudíqqqa túkiriw, — aqılsızdıń isi desedi, xanımız. Qaraqalpaqta "bir kún duz ishken jerge qırıq kún sálem" degen gáp bar.

— Túsiniñlirek etip juwap ber, bala biy.

— Qudıqtıń suwı sasiy baslasa, túkirse de boladı, xanımız, — dedi Maman biy.

— Onda "bir kún duz ishken jerge qırıq kún sálem" degen qáde buzılmay ma?

— Suw sasımayıdı, xanımız. Suwdı sasıtatuǵın sheńberi bolsa kerek. Úlken dárya jaqın bolsa, qudíqtan dárya jaqsı, xanımız.

Sen jassań. Gápińe qaraǵanda taqıwa óarrısań. Qazaqtı, qaraqalpaqtı jungarlar shawıp, elimiz "aq taban shubırındı" atandı, eki eldiń tágdırı bir, eki el egiz. Biraq biz kóphshilikpiz. Kóphshilik bolǵanımız ushın sizdey tuwısqanlarǵa qudíǵımızdan suw bergenbiz, búginligi suw ishken qudíqqqa túkiriwdi qıyal etseńiz, ne qılsa bolar eken?

— Xanımız, keshirińiz. Aldıńızǵa barǵanımızda qaraqalpaq degen el barlıǵına isenbeymen dedińiz, búginligi "eki el" deysiz.

Óz gápıne shırmatılǵan xan ógarq-ógarq kúldı. Mamannıń kerń jawırıiai sıypaladı.

Dmitriy Gladishevtiń kúymesi alǵa túsip ketken edi. Mamannıń jawırında xanniń túye shuwdasınday sarǵışh júnli awır qoli jatsa da, ala kózleri aldaǵı kúymede edi. Onıń sol kúymeden dámeli kiyatırǵanın sezip xan:

— Meniń shamalawımsza, sen naǵız erseń. Erdiń tili, isi birew boladı, — dedi.

Xannıń ne demekshi bolıp kiyatırğanın Maman ańgarmaǵan menen marapatına quwanbadı.

— Álbette, xanımız, sózi menen isi bir bolıw tek erlerge ılayıq emes, hámmege miyasar, — dedi. — Quday kisiniń jaratıp oǵan bir til bergende, bir sóylesin, shaymalamasın dep berse kerek, xanımız.

— Maql gáp. Biraq, meniń oyımsha, aldımızdaǵı kúymede baratırğan Mitriy tóre qazaq penen qaraqalpaqtıń birligin buzama dep qorqaman. Birewge biz, birewge pišaq beriwdi shep kórmeytuǵın naysaplardan emes. Maǵan, qaraqalpaqlar Kishi júzdiń xanlıǵın jawlap alıwdı maqset etip júripti, degen gáp aytti.

— Siz inandıńız ba, xanımız?

— Inanbadım.

— Ne ushın?

— Házır óana kelispedik pe? Aqıllılar suw ishken qudıqqqa túkirmeydi. Demek, siz Kishi júzdiń arqasınan el bolıp otırǵanıńızdı umıtpassız.

Maman oylandı: bálkim, Mitriy tóre aytsa aytqan shıǵar, olar bir júrdı, bir tabaqtan as ishti. Shayıqtıń "xan duzaǵı kózge kórinbeydi" degeni esine kelip, irkildi. "Bálkim, bul aytıp otırǵanı xan duzaǵı shıǵar. Ózi talap etkenlerdi aldına aparǵanda, dürre urǵızıp, olarǵa qaraqalpaqları "tozǵaǵ el" dep atadı. Keshe óana qaraqalpaq milleti barınan góumanlanatuǵının jasırmadı. Búgin "eki el egiz el" deydi. Eki til, eki júz usı xannıń ózinde emes pe?"

Jas biydiń oylanıp kiyatırıp sóylemegeni ushın, sózime qulaq astı dep oyladıma, xan:

— Menińshe Mitriy tóreni aradan alaslaw kerek, — dedi.

— Xanımız, keshirersiz, siz bir nárse degendey boldıńız ba? — dedi Maman oǵan jalt burılıp.

— Xan bir gáptı eki tákırlamaydı, bala biy, — dedi xan hár sózin nishterlep.

— Xanımız, men durıs esitken bolsam, siz sál asıǵıs másláhát ettińiz-aw, deymen, shaması.

— Oho, bala biy, sózleriń zildey!

— Men jeńil sózdi onsha unata bermeymen, xanımız.

— Tilińe quda bergen eken. Biraq, bala biy, xalqıń saǵan isense, qárep boladı. Onnan da biziń eki xalqımız arasındaǵı qasıq atısıl jaqsı bolsın deseń, meniń tapsırmamdı orınlawǵa aşıqqanıń jón. Alasla onı!

— Sabır etińiz, xanımız. Sabırlılıq kún túsirmes saya bolsa kerek.

Xan aytar gápin aytıp salǵan menen birden ashıwlana qoymadı, jas biy qızbalıq etip, ortadaǵı bolǵan ángimeni birewge aytıp salama dep qıpsalandı. Suwiq qanlılıq saqlap, bayágısinsha sóyledi.

— Jaslıq — júwensiz at degen bar, eger elińiń ǵamın oylasań, esitken sóziń qarnıńda qalar, bala biy. Biraq, xan buyrıǵı quda buyrıǵı ekenin umitpa!

Maman biydin túsi ózgerip, denesinde qanı qaynadı, biraq astıńğı ernin tislep sabırlılık saqladı.

— Xanımız, men sizdi kóp qısındırdım, tússem bola ma? — dedi.

— Tús, páderińe nálet!

Maman jılısıp kúyemeden tústi.

Amanlıq atlardı qattıraq aydap kelip qalǵan edi. Xan artına bir qırınlap qarap, zilli dawısladı:

— Bala biy, atındı abaylap ayda, shań jutasań!

Xanniń qanday astar koyıp aytqanın uqqan Mamanniń keypi túsińkireyin degen edi.

— Xan dabilı góy, biyim, basıńdı kóter, — dedi Amanlıq.

Maman óziniń ázzilik etkenin túsinip basın kóterdi.

Biraz kún júrip, elge jaqınlaǵan soń Amanlıq:

— Bunday qolaylı payıt tabılmas, biyim, Ayǵara biydiń awılına barıp Aqbiydaydıń kolınan suwsın iship óteyik, — dedi. Bul keńes Mamanǵa qanat bayladı.

— Meyli, aqıllım. Jabıqtıq, kewil kótereyik.

* * *

Biyler Orskiyden júdá awız birshilikli shıqsa da, Mamanniń xan kúymesine mingeni olarda ala-awızlıq tuwdırdı. Jandos bay góne jaraniń qotırın tırnadı:

— Qońırat jáne utıldı, Maman ákesiniń burıńǵı sózin jańarttı. Shayıq tili menen mór bastı. Sóytip yabılar jáne hámmeni baslap ketti. Qońıratlar japıraq, quyıńǵa ergen japıraq ...

Bul İrisqlul biydiń de qıtığına tiydi. Shıdamay shayıqqa tońqıldıdı:

— Siz Maman jóninde qátelestińiz.

"Qátelestińiz" degen sóz sharshap kiyatırǵan shayıqqa oq bolıp qadaldi.

— İrisqlul biy, tilge erik berip erke bolıp baratırsız.

İrisqlul biy qaytıp sóylemedi. Hárkim ózinshe bir qıyalǵa berilgeni ushın ba, yamasa bir-birine bolǵan ókpe tereńlep ketti me, xan haqqında pikir júrgiziwler, hátteki, orıslarǵa qosılıw jónindegi boljawlar, ármanlar tınıp qaldı Birewleri atınıń boldırǵanın bánelep, júwenin tarttı, ekinshileri ozdı. Awılǵa jaqınlıǵan sayın árre-tárresi shıqtı. Polat jasawıl menen Murat shayıq atların jeldirip Dmitriy Gladishev ayrılatuǵın bándırgide izinen jetip, qaraqalpaqlarǵa qashan keletuǵının sorap qaldı.

— Tayarlanı berińler, Abılqayır xan menen isler bar edi, pitkerip tez arada baraman, — dedi ol.

12.

Ótken jıldını maysa shóbin pashırlatıp basıp, ken jazıqta jekke torı atlı kiyatır. Aynalası dala. Adam zerigerlik dala, atı da, iyesi de teń boldırǵan. Torınıń qádem taslawı qunarsız, buǵan iyesiniń de ishi pispeydi. Gónetoz qara qalpaǵı bir shekesine awıp, uyıqlap kiyatırǵanǵa usaydı. Qamshi uslaǵan qoli záńgilikke salbırıǵan; attıń júwenlerin barmaqlarına oraǵanı bolmasa, zernaǵıslı erdiń basın qamtıdap uslap otırıptı. Shepsız taqırılıqqa shıqqanda, attıń alayaqlıǵı bayqaldı. Japadan jalǵız kiyatırǵan alayaq torının ústindegi Orazan batır edi. Ol biltir jazdaǵı ketkeninen eline jańa oralǵanı. Xorezmnen kiyatır. Xorezm shuqırındıǵı qaraqalpaqlar arasında bolıp kiyatır. Oysız, hesh nárseden alaǵadasız qiyatır.

Ol oylap-oylap sharshaǵan. Ne qılsın, ol bargansha oylandı, barıp oylandı. Kóp tarıslardıń arasında boldı. Mańıgtırdıń Sherdalı biyin óltırıgen Xorezmniń Elbarıs xanınıń taxtan erkin sıpqanamay, ólı bısh etkeniniń gúwası boldı. Nádir shaxtıń ózi menen tillespese de, aytbatlı hawiriniń epkinin sezdi. Óz watanıńda kóp kórise almaytuǵın Kishi júzdiń Abılqayır xanın usı jaqta kórdı. Bárın de tek sırttan kórdı. Jaqınnan kórip tilleskeni — orıs elshileri. Olar menen de birden jolıǵısıw, tillesiw qayda? Azaplarǵa qorlıqlarǵa kónip kórdı. Orıs elshileri menen búytıp iyni kele bermeytuǵın bolǵanı ushın kóp kúnler kútıp jatıp tillestı. Ózgelerdi

aybındırǵanday tilli xanı, kúshli láshkeri bolmaǵan eldiń adamına kim xabarlassın. Áytewir, uyalmay xan menen orıs elshileri san—sháwket penen olay—bılay júrgende sáwyek iyttey erip júrip, diydine eristi. Sondaǵı kórgeni, tilleskeni Mitriy tóre (Dmitriy Gladishev) edi. Ol Iranniń Nádirshaxı menen Xorezm xanın jarastırıwǵa kelgen. Patshası jibergen.

Dmitriy Gladishev onı azǵana sóyletip, arzin tińladı. Soń xalqınıń sanın soradı. Meyli, az eken dep mensinbese mensinbesin. Ózleri esapqa bermey júrgen otız mińına salǵırtın salsa salsın. İrasın aytıw kerek. "Tek tómengi qaraqalpaqlardıń ózi alpis miń úy" dedi. Dmitriy Gladishev tiykarǵı barlıq qaraqalpaqlar tuwralı burınnan bileme, bilmey me, basın qayta-qayta shayqadı, ókingendey shayqadı. Bálkim, burıngı qaraqalpaqlardıń úsiri shelli qalmaǵanına shayqaǵan shıǵar, bálkim, alpis miń úydi alpis miń jan dep túsinip shayqaǵan shıǵar. Joq, qaraqalpaqtıń bes jannan kem shańıraǵı bolmaydı. Úysızler, quwıs—qoltıqta jatıp júrgenler, oǵan qosımsha. Sirá kóp xalıqtıń búlip azayǵanın ayap, bas shayqaǵan shıǵar.

Orazan batır Dmitriy Gladishevqa kewlindegisin bildirip orıs patshasınıń puxarası bolıwǵa eliniń burınnan arza etip kiyatırganın aytsa da, onıń bas shayqaǵanınıń liykinine túsinbey kóp oylanǵan. Xorezm xanınıń qol astındıǵı qaraqalpaqlardıń da, Sırdárya boyındaǵı óz watanlaslarınıń da táǵdirleri tuwralı oylaya-oylana sharshaǵan. Sebebi quri oy ashına tamaq emes, jalańashına kiyim emes, ólgenine kepin emes. Tek janǵa túskен bir jegi. Azdırǵanı, tozdırǵanı, gúrsindirgeni bolmasa, járdemi joq. Usınıń sebebinen ol qayıtsın awırıp, atta otıra almay, ózi izlep bargan urıwdıń bir bayınıń úyinde bir yarım ayday jatıp túrgeldi.

Endi eline aman jetiw niyetinde hesh qanday oysız kiyatır, alágadasız kiyatır.

Alayaq torı ayaqların zorǵa kóterip bassa da, tınbay adımlaǵanı ushin jol óndı, óngen ústine óndı, jol tanabı quwırılıp bara berdi.

Dalańlıq túwesildi. Yabı menen Qońırat urıwınıń arasındaǵı bir jal biyikliktiń basında quwırshaqtay súlder kórip, solay qayrıldı. Quwırshaq degeni on jaslar shamasındaǵı kız bolıp shıqtı. Kızıl kóyleginiń, qara beshpentiniń alba-dulba etekleri, mayda burımlar sekilli, sál epkinge-aq jelpildep turıptı. Bar dıqqatı pásste. Orazan. batır qızdıń dıqqatıń

awdarǵan páske qaradı. Jigirmalaǵan bala eki topar bolıp tóbelesip atır. Arashası joq, qádimgi degdi iytlerdey shaynasıp atır. Orazan batır olardıń ústine barıp qaldı. Aspannan tislese qulaǵan gárgalarday shaynasıp atırǵan eki qara bala kelip qalǵan atlını kórmey pısnasıwda.

— Qáne, toqtatıńlar!

Olar bunı da esitpedi. Orazan batır tez attan tústi, birin-biri jazdırıspay jatırǵan ekewiniń basın súyep tikeytti. Shóje qorazday ekewi halıqlasıp tur. Awzı-murınları kan. Birewiniń jartı qulaǵın, ekinshisi qanǵa qosıp túpirdi.

Tamashagóy irileri keyin-keyin básisip, eki toparǵa bólindi. Biyiktegi qız juwırıp túsip, Allayardıń toparına qosıldı. Orazan batır hár topardıń basshısimaǵın tutıp alıp kimligin, nenıń ústinde tóbeles baslańganın anıqladı. Qız kelip qosılǵan topar yabı urıwınıń jetimleri, basshısı Allayar, al ekinshi topar qońırat urıwınıń jetimleri eken, basshısı on altı jasar Elmurat. Jánjel bir awıldan ekinshi awılǵa qayır sorap ótpew jóninde baslańtı.

— Anawlar qońırattıń qor bolǵanına yabılar sebepker dedi. Ótirik aytti, — dep túsindirdi qız,

Orazan batır qızdıń kiyizdey kaliń qara shashınan baslap, tolıq shekeli jazıq aq mańlayına shekem sıypaladı.

— Bastan ayt, qızım, ne dediń?

Qarsı tárepten de, óz tárepinen de kóterilgen mushlar qızdı aljastırdı.

— Ájaǵamdı saǵındım, ata. Maman biy menen ketip edi, kelgen joq, — dedi qız.

Orazan batır óz ulınıń atına "biy" sózi qosılǵanına gá juwardı, gá qızardı. Baǵanadan beri sóylemey turǵan Allayar tilge keldi.

— Bunıń aytıp turǵan Mamanı siziń balańız, Orazan ata. Biy boldı. Meniń bir jorama rehim etip atqa mindirdi.

— Jorań kim edi?

— Amanlıq. Mınaw qızdıń ájaǵası. Bul qızdıń atı Almagúl.

Orazan batır bul balalardıń gápıne isenerin de, isenbesin de bilmedi. Biraq tóbelestiń sırı barlıǵın uǵıp, sóǵan orala berdi. Sebebin jáne soradı.

— Sebebi me? — dedi Allayar endi ózin basıp. — Sebebi joq, tóbeles. Özleri bizdi qońırat awılına ótkermeydi, biziń awılǵa ótkisi keledi.

Bunnan keyin Orazan batır olar menen kóp sóylesip turmadı. Bir nárse biliwge talaplanbadı. Qıstastırsa: qońırat jetimlerinen Jandos baydırıń yabilər jónindegi qızğanısh sum qiyalların bilip alǵan bolar edi. Atına mindi de, olardı topar-toparı menen eki jaqqa ayırıp quwıp, qaytti. Burıngı ádetinshe ol awılǵa kirmesten burın: qubladaǵı jetim emenniń astında eń keminde bir quman suw qaynaǵansha ırkiliwi kerek. Eger shayıq bar bolsa, aldınan shıgıp, kútıp aladı. Bul saparı onı Murat shayıqtıń úlken ulı Xelwet kútıp aldı.

Keshqurın, Or qorǵanınan qaytqan Murat shayıqtı usı emenniń astında Orazan batırdın ózi kútıp aldı.

Túnge qaray hawa buzıldı. Tańníń aldında abılaysanniń jawını baslandı. Birden shelekledi. Dalada júriw múmkın bolmay qaldı.

Murat shayıqtıń toǵız qanat otawı adamlarǵa liq tolı, urıp tıqqanday, hár qashanǵıdan da kewilli. Yabı menen jalayır uriwlarınıń biyleri, bayları Orazan menen shayıqtıń kelgenin esitip kelip otır. Olardıń kóbisi jawınnan burın kelip qonıp qalǵan, kete almay otır.

Jawın úzliksız úsh kún dawam etti. Túnligi, úzikleri lám ótkermeytuǵın otawǵa óz waqtında tamaq jetisip turǵanı ushin ba, qamalǵan qoyday tıǵılısqan biyler, baylar más, seksewildiń qızıl shoǵı átirapında sóylesip otırıptı. Gáp arasında bazıları düzde qalǵan maldıń halı qıyın bolǵanın aytıp qıylansa, ekinshileri quwanısti.

— Jawıı tınsın, izinen qara jer kórmeyseń. Kóklep ketedi.

Usı jawında haqlaw náwbeti kelgen Allayarlar xaqqında bir awız gáp bolmadı, bálkim, olardıń hesh qaysısı házır kózge kórınbegeni ushin shıgar.

Kóbinese gúrriń berip otırǵan Orazan batır.

— Mitriy tóre menen sóyleskenińizdi ol kisiniń ózinen esittik, — dep Orazan batırdıń ángimesine Esim biy bánt basıp qoydı. — Mitriy tóre jaqsı táśirlengen. "Qaraqalpaqlar qabırǵasınan júregi kórınip turǵan xalıq" dep atadi.

Otırǵanlarda janlanıw payda boldı. Jas úlkenleri saqalın sıypap, jas kishileri qozǵalısıp, álleqanday maqtanıshlı keyipte, jalǵız óana Orazan batırǵa emes, bir-birine qarasti, Geyde ángime bel úzdi bolsa, sırttaǵı tasır-tasır jawıngá hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp, mańlay jiyrar edi. Usı demde jawın burıngıdan da pátlenip, kiyiz

úziki sabalap atırǵanday bolıwına bolıwına qaramastan, mańlayı jıyrılǵan adam bolmadı.

— Abılqayır xanniń shapqan qısıwmetlerin aytpadıń ba? — dep soradı otırǵanlardın, biri.

— Aytpadım, biyler, aytpadım, — dedi Orazan batır. — Men olardı Abılqayır menen uzın bir soqpaqtıń jolawshıları dep aytpadım.

— Aytpaǵanıń jaqsı bolıptı, — dep bul gápke Murat shayıq bánt bastı. — Tas bawır xan esitse, oshaǵımızdıń kúlin suwırtadı. — Shayıq usılay dese de, ǵarrı kózlerin súzip oylanıp qaldı. Jurt shayıqtan, nege oylandıńız, dep soraw ornına, betine tigilisti. Shayıq túsinip bas kóterdi. — Mamandı balasınıp sol tas bawır Abılqayır kúymesyne mingizip edi. Túskennen keyin kóre almadım. Baladan qádigim bar.

Shayıqtıń qayǵı aralas ókinish dawısı menen aytılǵan gápi kewilli otırǵanlarǵa awır musallat boldı. Úydi samsazlıqtıń dumani qapladi.

Usı demde, suwdan shıǵarılǵan ólidey túsi bozarıp, kiyimi etine jabısqan Maman esikte payda boldı. Qolları qan, shekpeniniń jaǵası qaq—qaq ayrılgan.

— Atalar, ágalar, óltirdim, Jandos baydı óltirdim, — dep qarlıqqan dawısı menen sıbırlanıp, dústómenine quladı.

Hámme órre—órre túrgeldi. Adamlarıń teńselispesine keregeler lárzem alıp, sıqırr-sıqırr qozǵaldı. Dalada jawın ele quyıp tur edi, úydiń daladan ayırması bolmay qaldı ...

* * *

Amanlıq kelip kirgende, barlıq dosları tandırday dóńgelenip, otqa jılıníp otır eken. Onı kórip, quwanǵanınan Almagúl "Waa! Áje-áje! Ájaǵam!..." dep kiyiktey, atlıǵıp moynına sekirdi. Úkesiniń qattı qısqanına Amanlıqtıń kiyimleri sıǵılıp, jerge suw sorǵaladı. Ekewi de qaljawrap qalatuǵın bolǵanı ushın ba, sonsha kún kórispegenine qaramastan Amanlıq qarındasın keyin iyterip, otqa abındı. Allayar dalaǵa juwırıp shıǵıp oshaqqa tomar saldı. Ot lawlap jandı. Amanlıqtıń kiyimleri ottıń qasında puwǵa aylandı.

— Qáne, Amanlıq sóyle, sóylemeseń puwińnan kóre almay, seniń bul jerde bar ekenińdi umitamız, — dedi Allayar.

Amanlıqtıń sóylew tilegi joq edi.

— Esitpey-aq qoyıńlar. Izi oyran qayǵılı waqıya boldı, — dedi Amanlıq qısqa ǵana.

— Izinen baslama, basınan basla. Tap usı káradan shıǵıp ketkenińnen basla, — dedi Allayar.

Keń dalada erkinshe júrip uyrengengen balalar úsh kúnnen beri hesh jaqqa shıǵa almay, barlıq qızıq ángimelerin túwesip otır edi. Amanlıqtıń shırayında, dawısında bir hásiretti sezgen menen bári Allayardı quwatladı.

Joldaslarınıń sırin biletuǵın Amanlıq puw astınan emeskilenip gáp basladı.

— Bul jerden kettik. Kóp-kóp jol júrip Or qorǵanına jettik. Isledik. Ayanbay isledik. Qayttıq. Jolda, jónékey Ayǵara biydiń awılına qayırıldıq. Aqbiydaydı kórdik. Usı saparı tillestik. Ayǵara biy Mırzabegi menen kelip bizdi kerey urıwınıń Sedet degen jas mirzası menen tanıstırıldı. Mamandı kór de, Sedet kereydi kór. Yapırmay, adamda usayıdı eken-aw. Ekewi bir egizdiń sıńarları. Ol da qara niq deneli. Áytewir sonı kórip usı qazaqlar menen biziń babamız bir atanıń ulı degenge taqıyıq isenip qaldım... Sonnan shıǵıp Ǵayıp xanǵa jolıǵıp keteyik dep oyladıq. Men atlar menen boldım. Maman aǵa xanǵa kirip sóylesti. Waqtı xosh otırǵanının ústine barıptı. Polat jasawıl bizlerden burın kelip Or qorǵanında bolǵan waqıyalardı aytıptı.

Allayar shıdamadı:

— Sen nege Or qorǵanında bolǵan waqıyanı taslap, birdep Ǵayıp xandikine keldiń?

— Or qorǵanında jas úlkenler orıs tórelerine xabarlasıp, olarǵa qosılamız degen buringı arzasın aytı. Ǵayıp xan Abılqayır xandı jek kóredi eken.

— Aqırı, Ǵayıp xan da Abılqayır xanday úlken xan bolǵısı keledi—daǵı, — dep bóldı jáne Allayar.

— Solay eken. Ǵayıp xan Mamanniń bayaǵı gúnaların keshirip: "sonda durıs islegen ekenseń, Aldan kórgish bala ekenseń. Men endi saǵan usı orıslarǵa qosılıwdıǵı istin barlıq liykinin tapsıraman, biraq ózıne bek bol, saq bol. Qońıratlar jaman. Seniń aldına bárhá bóget boladı" depti. Meniń ishimde de kir saqlanıp júr edi. Ol mınaday kir: qońıratlardıń Jandos bayı Or qorǵanına Elmurattı jibergende "qolayıń tawıp Mamandı

tiri qaytarma" dep tapsırğan eken. Qorǵańga barǵannan keyin bunı maǵan Elmurat tıń ózi aytı. Men ol sorı qaynaǵandı ayap, aqıllandırdım. "Bunıńdı tisińnen shıǵarma, Maman aǵa esitip qalsa, dúmanlanıp, ómirine qádik tuwar" dedim. Sóytip ózim de Maman aǵaǵa aytpadım. Endi Ǵayıp xanniń ózi Maman aǵaǵa keshirim berip "qońıratlardıń sumlıǵıń" eskertken soń, men Maman biyden sırı saqlay almay qaldım. Elmurattan esitkenimdi dál aytı. Jandos baydiń Elmurattı qattı úgitlep óltır dep jibergenin aytı.

— Durıs bolǵan, óytpedende, seniki Maman aǵaǵa qılaplıq boladı. Awa, awa, — dep maqwladı Allayar. — Sol Jandos baydiń kesapatı ekenaw, áytewir qońıratlıń balaları taqırdan shań shıǵarıp tóbeleskish bolıp ketti.

— Sóytip qońırat awılıníń arqası menen kiyatır edik. Jawın da shelekledi me deń. Jawıńǵa aralasa jińǵıllıqtıń arasında atqa mingen bir qasqırdı bayqap qaldıq. Jerde adam dawısına megzes qattı qıyǵırıq shıǵıp, semdi. Gúmanlanıp tez barsaq, qasqır degenimiz qılqa tonın awdarıp kiyen Jandos bay eken, attıń súyretkisindegi Elmurat bolıp shıqtı. — Amanlıq óz-ózinen bir gúrsinip sózin dawam etti. — Ashıw qısıp kiyatırǵan Maman oylanıp turmadı. At ústinen rehimsiz Jandos qasqırǵa pánje urıp, ózi aldına óńgerip aldı da, alqımına pıshaq salıp qarqıratıp shaldı ...

— Wa—ay! — y! — dedi Almagúl.

Puw siyreklesip, qarańǵıdan jaqtıǵa shıǵıp baratırǵan adam sekilli kóringen Amanlıqtıń juzinde tek ashıw, tek kek ıza izleri... juwǵan bózdey sur bolıp ketipti.

Balalardıń bári tastan jonǵan súwretteý lal. Lámmiymsız.

Qaljırap kelgen Amanlıqtıń otqa abıńǵan halında boyı jılıp qalǵıdı, állen waqtta ózine kelgen Allayar onı súyep, qaptaldaǵı saban tósekke jatqardı.

* * *

Keshke taman jawın toqtadı, túń tınısh ótti. Azanda quyash hámmege kúlip jarqırayıjaq edi, oǵan qaraǵan insan bolmadı, yabı awılıníń ústín qońırat atlılarınıń dumani bastı...

13.

Tań sáhárden qara duman bolıp kelgen qońırat atlıları jekke emennen ótip toqtaǵan edi. Kúilmegen atlılardan hawlıǵısqan Murat shayıq awılıníń gúllán janı tik ayaqqa minip, minip, jaw shabiwılıniń aldın alıwǵa kiristi. Kim bar aзиq-awqatın jasırıwda, kim jaw aydap keteme dep jalǵız malın soyıp, etin tulıpqa tiǵıwda, boy jetken qızlar ayday júzlerine may aralas kúye menen kúl jaǵıp ǵojalaqlanıwda. Biyler, baylar jas jigitlerge qıyqıw salıp, atlarına mindirip, asıqqanları bos jurgen jalańash at bolsa tutıp minip, qolına shoqmar, tayaq alganlar ele bir jerge toplanıp bolmay atır. Bul tayarlıq biydárek atlılardı kórgen soń, atlılardan Murat shayıqqa elshi kelgen soń baslandı. Qońıratlardıń ırısqul biyi:

— Biykarǵa qan tógilmesin, janǵa — jan, bizge Mamandı shıǵarıp berse boldı, pesin namazına azan aytılgansha kútemiz,—dep jiberipti.

Kún shańqay túske shamalasti. Yabı urıwınıń da barlıq iyge tartar biyleri, bawırınan jel ótken insanı jawdan jeńilmewdiǵ ǵamın pitkerip shamalasti. Eki tárep eki bólek tau órkeshindey shoqlanısti. Bazda ortadan aq atlılar aq jalaw uslap shawıp ótedi. Bular bir-birine jiberip atırǵan elshileri, biri aytılgan müddet shamalasqanın xabarlasa, ekinshisi, Mamannın ornına pálen maldın sanın aytıp jiberip atır. Az dep oylaǵan shıǵar degen oy menen hár saparı jibergende maldıń sanın molaytádi.

Keshe ǵana bir tósekte otırıp, bir tabaqtan as ishken adamlardıń búgin dize búkpes jaw bolatuǵınına kimniń kózp jetken? Bir-birinen qaytpaydı. Birin biri tińlamaydı. Murat shayıq adamnıń bawırı erigendey gápler menen elshisin jiberse de, ırısqul biyler jibisiw bılay tursın, áwelgisinen ókterek juwap qaytaradı.

— Adamgershilpk, húrmət biz tárepte. Jatqan elińdi shetinen qırıp ketkende ne qılar edińiz? Onı qılmadıq. Karaqalpaq moyıntırigınıń bir jaǵın hám awdırıp hám sindırıp jiberetuǵın úlken Qońırat urıwınıń azamatları qansırap keldi. Shıdatpaydı. Eń ańsatı Jandos baydiń gellesine gelle, qandarımız Mamandı shıǵarıp berińiz.

Aqshamı menen uyıqlamay, jalǵızın bawırına basıp iyiskep, sóyletip, sózin tıńlap shıqqan Orazan batır jaw-jaraǵın asınıp, alayaq torısına mingin edi. At ústinde tip-tik shanshılıp otıratuǵın adamnıń beli sál búgilipti. Aq boz gunandı minip shıqqan ulın toptıń shetine shıǵarıp jayparaqat sóylesip, túnde ózi aytıp úlgermegenlerin házır aytıp tur:

— ... Eldiń oylı-báleñtin ańgarǵanıń júda jaqsı. Hár kim óz elin bile bermeydi, perzentim. Orıs bendelerdi de azat qılıp durıs islegensen, perzentim. Olar túbinde bosatıldı. Bolmasa, sendey jigerli birew bosatiwı kerek edi. "Minseń biyikke" degen gáp bar. Orıslarǵa arqa súyew — tawǵa arqa súyew menen, elińe tawdan qorǵan salıw menen barabar, perzentim. Orıs sawdageri saǵan jawırınshańız joq degende ırasın aytqan... Sen tuwralı bárin esittim, perzentim. Jetimlerden birewin atqa mingizgeniń de aqıl bolǵan. Hárkimniń óz eline degen júregi, mehir-muhabbeti bar. Sen sol jetimdi kele qıl. Biraq qatarınan asıp ketpesin. Elińniń ortasha qáddin sol Amanlıqtıń táǵdırı menen ólshe, sóytip ózińe esap beretuǵın bol. Sonda sayızdamisań, tereńdemiseń, bileseń. Men bunday nárselerdi isley almadım. Jawgershilik ústine jawgershilik, quwǵın ústine quwǵın boldı. Murat shayıq penen eldi usı jaqqı baslaǵanda, kewlimde bir ándiyshı bar edi, bir shańǵalaqtıń dánesin teń bólip shaqqan shayıqıma sonı aytpadım, bul ándiyshı — bir adım bolsa da orıslar menen shegaraǵa jaqınlasıw niyeti edi. Sebebi bul ata-babamızdıń eni áyyemgi tutqan joli. Olar orıslar menen bir jawǵa teń kókirek kergen babalar. Biraq zaman gárdishi ne qılmayıdı, usı kúnlerge túskenbiz. Abılqayır xan — túlki xan. Onıń "shań jutasań" degeni qorqıtqanı. Izinde eli bar, jigitleri bar adam qorqaq bolmawı tiyis. Orıslarǵa tezirek qosılıwdıń, taw qorǵanǵa tezirek tasalaniwdıń ǵamın jew — elińniń ǵamı, elińniń namısı. Házır másele hár kim óz atı menen atalıw jóninde bolıp tur. Abılqayır xan búgin Kishi júzde qaraqalpaq xalqı barınan shúbhalansa, erteń "joq" deydi. "Aljimańız" dep durıs aytqansań. Ólim erte me, kesh pe, áytewir bir keledi. Onnan qutilmaq joq. Sol ushın iyni kelgende, ishińdegini aytıp qalǵanıń jaqsı, perzentim...

Maman keshe qızıp ketip islegen isiniń izi ne menen ayaqlanatuǵınına soń túsindi, soń... Tań azannan ǵawlap basqan pútkıl qońırat atlılarınıń ırkilip ne talap etip atırǵanı oǵan esittirilmese de, barlıǵın ishinen sezıp turıptı. Álbette qun, qanǵa — qan! Ol óz atasın kútá qatal adam dep esaplap, oǵan jaraniwdıń qıyın ekenine isenetuǵın edi. Sol qatal atasınıń maqtaw sózler menen barlıq isin maqullaǵanına kewli razi. Tap házır ólip ketse de, dúnýada Ármanı qalmaǵanday quwanıshlı keyipte.

Múddet taqalıp, quyash tómen eńkeyip baratır. Waqıt jaqınlagań sayın adamlarda júrek aqırın soǵadı. Awılǵa pesin namazın xabarlaytuǵın

Eshniyaz axun azan dúmpégine mindi me eken desip, adam boylı ılay diígekke únsiz burılısadı. Jım-jırtlıq. Hátteki atlar da pısnaspaydı, oqırınbaydı.

Kóz ushında shawıp kiyatırǵan qos atlı kórindi. Olardıń jaqsılıq xabar menen keliwin kútıp turǵan xalıq solay qarasti. Olar topqa jaqınlap, júrislerin tosańlattı hám biri-birine bir nárse deskendey boldı.

Bul qos atlı Dáwletbay biy menen Ubaydulla biy. Olar Orazan batırǵa sálemge kelgeninde, awıl ústine dumanday dóngen qońırat atlıların kórip "ne degen menen xannın atı xan. Qan tóktirmey bastırıwǵa járdem eger, aqıl tabar, eki uriwdı mámle kılar" dep ǵayıp xanǵa shapqan edi. Sonnan kiyatırǵanı.

Sállesiniń mańlayına qolın tutıp Murat shayıq barmaǵın tisledi: quwanarlıq xabarları bolǵanda júristi páseytpes edi!

Orazan batır Mamanǵa "sen azǵana irkil" dep Murat shayıqka qaray júris qıldı. Sonıń arasında biyler jetti. Kók boz atı terge shomılıp qap-qara bolǵan Dáwletbay biy Murat shayıqtıń aldında toqtap, entige—entige jaǵdaylardı bayan qıldı.

— Shayqımız, nan pisire almay qayttıq. Xanımız ózim bariwǵa qástelenip atırman dedi. Maman biye buyrıǵım — buyrıq. Orıslarǵa qosılıwdıń barlıq liykini ózinde dedi. Qońıratlar kelisim berse — tırı qalar, Táwke xannan beri kiyatırǵap qanǵa qan alıw tártibin buziwǵa qudiretim joq, ólse ırza bolsın dedi.

Murat shayıq Dáwletbay biye sonday jaman názer menen qaradı, onıń ǵarri kózleriniń qarashığı batıp, ornınan máyektiń ağıwızı shıgıp kiyatırǵanday boldı. Dáwletbay biy, esitken haqıqatlığınıń qaltasın túbine shekem aqtarǵanına pánt jep, keyin básti. Ubaydulla biy de shegindi. Kún kem-kemnen awıp tómenge baratır. Írisqul biyden jáne atlı keldi.

— Azansı Eshniyaz axun nege joq? Óltırgensiz, — dep qosımsısha daw salıp jiberipti.

— Shayqım, bálkim, Írisqul biy meniń menen tillesip kóriwdi qáler, jáne soratıp kóriń. Bálkim, aya almay turǵan müddahási bar shıgar. Wáde etken mallardıń ústine meniń atımdı qosıń, jaw-jaraǵımnıń ózi bes arǵımaqtıń qunu, bunı da qosıń! — dedi Orazan batır.

Murat shayıq elshilikke yabınıń biylerin. jiberip tur edi. Endi yabı urıwınıń ataqlı Izbasar bahadır degenin qasına alıp ózi ketti.

Yabilar menen jalayırlar qońsı jasaydı. Sonlıqtan yabilardıń namısı ushın Esim biy de atlı jigitlerin ákelip topqa qosqan edi. Hámme-hámme úlken úmit penen Murat shayıqtıń izinen qarap turıptı.

Olardıń sóylesigi pitpedi.

Eshniyaz axun azan dúmpeginde ele kórinbeydi. Adamlardıń arasında axunǵa kewli tolıwshılıq ángimeleri aytıla basladı.

Kún batıwǵa meyil berip kiyatır. Eshniyaz axun namazlıgerde de azan dúmpegine minbedi.

Qońıratlar Murat shayıqtıń gápin, tilegin tınlamadı. Bir bólek bult qozǵalǵanday alǵa jılısti. Yabi urıwınıń ústine jawın bulti emes, qan búltı dónip kiyatır. Endi hár bir shańıraqqa qan jawadı.

Maman ne qıların bilmey "aǵa!" dedi alǵa jılısqan qońıratlılardı kórsetip.

Orazan batır ulına attan túsiwdı buyırdı.

Maman attan tústi.

Zángiligue jaqınlawdı buyırdı.

Maman jaqınladı.

Iyegin kóteriwdı buyırdı.

Maman iyegin kóterdi.

Orazan batır ulınıń ala kózlerine, samal qaqqan nıq qaraltım júzlerine, jazıq mańlayına, qalıń qızıl erinlerine, dóńgeleklew iyegine, alaqanday-alaqanday qulaqlarına qansha tigilsede, diydarına toymay, "qozǵalma-qozǵalma, perzentim, tura ber, tura ber" dep uzaq qaradı. Kózlerinen jas atlıqtı. Biraq bul ashshi jasti balasınıń betine tamdırıp almwı ushın taqımın sál qısıp, alǵa júrip ketti.

Orazan batırdıń ózin kórip írisqul biy qolın kóterip artındaǵıların iriki.

— Orazan batır bir nárse demekshi shıǵarsız? Shayıq aytı. Paydasız... At jaraǵıńız kerek emes, el birligi ushın ulıńızdıń ornına óz gelleńizdi berseńiz de, usı káradan qaytamız. Olay bolmasa, aqıllı adamlarǵa úyretip turıwdıń keregi joq.

— Men óz basım ushın mámlelik sorap kiyatırǵanım joq, írisqul biy, Qádirli dostım shayıq, sen de esit, búgingi oyqan qandarlıqtıń artı bolsın. Meyli, Jandosbaydı meniń perzentim qalay shalǵan bolsa, írisqul biy de

sonday jigit tawıp, meni at ústinen óngerip alsın da, shalsın. Má, shayıqım, jaraǵımdı alıp qal. Qılıştı balamnıń at qosshısı Amanlıqqa berińler. Ólim aldında soranaman, mennen soń eki urıw arasında shaqmaq shaǵılmazıń. Bek bolıńlar. İrza bolıńlar! — Orazan batır iyninen jaw-jaraǵın alıp Murat shayıqqa berip, súyisip ırzalasti.

Atlılar turǵan-turǵan jerinde qattı. Ortada, ólim maydanshasında jalǵız Orazan bar. Baǵanadan beri ákesinen "endi dúziwlen, atıńa min" degen buyrıq kútip turǵan Maman onıń júrip ketkenin állen ómirde sezip, kózlerin uwqalap jáń-jaqqa qarap, birden túsindi. Qasında muńlı turǵan atına miniwdi de umitti. Ortaǵa qaray juwırdı:

— Aǵa, aǵa, aǵa!!!.

Orazan batır ulınıń dawısın esitti, lekin, artına burılıp qaramadı. Maman "aǵa-aǵa" lawı menen súrnige-súrnige jetip, záńgisine asılıp jalbarındı:

— Soranaman, ótinemen, aǵa! Ózim jaqqan otqa ózimdi kúydırıń, aǵa!

— Qash keyin, qash!!! — dedi Orazan batır.

Maman tińlamadı, jalbara berdi:

— Aǵa, aǵajan?!?!

— Bos kókirek bolma, márt bol! Bilemen, márтseń! Men jasarımdı jasadım, asarımdı asadım, dana perzentim... Seniń ólimiń — maǵan ólim. Meniń ólimim saǵan júrim, perzentim. Qash keyin! Qun alıw burınnan bar. Qayıl bolmaǵan námárt — elin qıradı. Ekewimizdiń birewimiz házır bas bermesek, kóp gelle kesiliп, kóp kóz jas tógileyin dep tur. Óziń aytqanday, kolıńnan kelse kóz jastı kóp tóktırme! Erteń meni shalǵan adam menen, onıń urıwları menen jaw bolma! Sende eldi orıslarǵa qosıwdıń liykini bar eken. Xan bergen liykindi paydalan! Mitriy tóre kelgen waqitta jáne árre-tárre bolıp júrmeńler. Mennen soń qońıratlarǵa diq saqlap hoppiyma! Umit! Jum kózińdi! Shegin!

Orazan batır usını aytıp úlgeriwi máttal, qońır qasqaǵa jeńiltek minip, qara kiyingen bir gewmis jigittiń aldına óngeriwli ketti.

Mamay alayaq torınıń aldıńǵı tuyagın qushaqlawı menen jer súyip selk—selk jılap jattı.

Jurt turǵan-turǵan jerine kómilgendey qatıp tur edi, qanǵa boyalǵan Orazan batırdıń bawızlaǵan qoyday jerge ılaqtırılǵanın kórip, jerge qarasti. Hámme kózden jas aqtı, jas selledi.

Házir tógilgen kóz jastiń ba, yamasa úsh kúnlik jawınnıń izi me, piyadalar batpaq sızıp, atlardıń tuyaqlarından batpaqlar atlığıp hámme tarqasti. Yabi awılıniń ústine dóngen atlılar dumanı demde-aq joq boldı.

Kóz jasın ele sıpırıp bolmaǵan Murat shayıq jaqın biyleri menen kelip, muńlı alayaq torınıń aldıńǵı tuyağın jibermey jer súyip atırǵan Mamannıń qasına toqtadı...

14.

Quyashlı kúnler kóbeydi. Bawırına abilaysańnıń selin sińdirgen saqıy jer birotala iyip, janlı janıwar ushın jasıl gilemin betine tósedı. Uzaq-uzaq dalalarǵa kóz jiberip qaraw, biyikten oyǵa túsiw, oydan biyikke kóteriliw kewilli. Biraq bul sulıwlıqtıń iyeleri — adamlar, kóz kórgenine masayrasqan menen ishlerinde ele túyin jatır. Bul túyin abilaysańnıń jawınnıń keyingi dúgiskeń eki awıl atlalarınıń bultınan dóregeń kóz jas túyini. Jibitiw ushın ele de kóp-kóp quyashlı kúnler kerek. Degen menen óliniń izinen ólmek joq. Kúndelikli ómir ǵalmaǵalı ózgerissiz, keshegiden búginginiń miynetı awırlasıp, kúnler óte berdi.

Murat shayıqtıń qolı isten suwip, dúnyada jalǵız qalǵan sıyaqlańdı. Orazan batır menen bárha birge júrmese de, onıń bir jaqtan jańalıqlar ákeliwin ayriqsha taqatsızlıq penen kútıp úyrengén adam, endi hesh qashan kútpeydi, ol hesh qashan jańalıq ákelmeydi. Murat shayıq Orazan batırdı, Mamandı qansha jaqsı kóretuǵın bolsa, endi, ekewine eki bólingen ǵarrı iqlası birigip tek Mamanǵa awdı.

Mamandı shaqırıp aldı. Mamannıń shırayı andız shóptey sarǵayıp ketken edi. Tiri bendeni ólimniń izinen jubatiwdan awır nárse bar ma? Hesh nárseden dámelendirıw múmkın emes! Murat shayıq aldına shaqırarın shaqırısa da, onıń ólı shırayına qarap násiyatlawǵa sóz tappadı. Kóp waqıt otırǵannan keyin, Mamannıń bayaǵı óz tilegin esine salıp, Amanlıqqa ılashıq soǵıp beriwdi endi qolǵa alıw kerekligin, ol jumıstı ózi basqarıwi tiyisligin eskertti. Sóytip jetimlerdiń ılashıǵı menen awıl arasındaǵı ashıqlıqta eki kúnde-aq bir ılashıq tiklendi. Bul jumıstıń jaqsı jaǵı — Mamannıń sarǵayǵan júzin eki kún báhár samalı kaqtı. Onıń

menen Maman aspandağı quyashtay jadırap bir kúlmedi. Bir közli Allayar da onı kúldiriwge tırısıp baqtı, kúldire almadı, sebebi onı́ júreginde kúlkiniń gúlin shıgaratuǵın gunsha ezilgen,

Maman, Murat shayıqtıń balaları menen kitap oqısıp otır edi. Qulaǵı erbeń etip, jem kórgen qarşıǵaday álleqayda talpındı. Sırttan Polat jasawıldıń dawısı esitildi.

Shayqımız, Mitriy tóre kelgen edi. Sizdi, Mamandı, gullán urıwlardıń bas biylerin xan keňeske shaqırıp atır.

— Maqul, áziyzim, maqul, — dep qaldı shayıq. Polat jasawıl attan túspey ketti.

* * *

Amanlıqtan qara ǵunandı qaytip soraǵan adam bolmadı. İlashiǵınıń qasına baylawlı turadı. Allayarlar kelse, usı ǵunan ushın keletuǵınday. Hár kelgende qoltıqlarında eń hasıl eń jańa shóplerdiń bir dástesi. Sol ushın da bıyılǵı qayǵılı baharde birinshi kóklegen usı ǵunan. Qaziqta turıp-aq kókledi. Túledi. Házir hár túgi quyashqa shaǵılışip, jilt-jilt etedi. Gey kúnleri qara ǵunandı jetelep alıslarǵa áketip, alma gezek minip shabisadı, kewil kóterisip, óz-ara kúlisedi. Usınday waqtı xoshlıqtan keyingi olardıń gápınıń bası Maman boldı. Qaytkende, qalayinsha onıń kewili alınadı, jubanadı, miyılq tartadı? Aqırı olardıń ózleriniń kúlisiwine sebepker sol! Toǵaydan qara ǵunandı mingesip qaytip kiyatırǵan Amanlıq penen Allayardıń búgingi gápi jáne sonnan baslandı.

— Mamandı jaqsı kóretuǵınımız biykar, — dep Allayar úlken adamlarǵa tán salmaqlılıq penen tikenekletip sóyledi, — İras bolǵanda, onıń kewlindegisin soramay tabar edik. Dana biydiń kewlindegi muddáhási ne, bileseń be? Men bilemen, qónıratlardan ósh alıw. Orazan batırdı attan julıp alıp shalǵan kim? Qulanbay bahadir ya Alif Qarabay Qara bahadir. Meniń pámimshe, onıń oyi sol ekewiniń qaysısı ekenin bilse, óltiriw. Mamanniń jáne bir muddáhási — bayaǵı tas penen urǵan Esengeldini de óltiriw. Áne usı jaǵın bir jońkilli qılsaq, Mamanniń kewlin tawıp, kúlgenin kóremiz. Nege olyasań?

— Sen tappadıń, — dedi Amanlıq. — Or qorǵanına baratırıp jolda Esengeldi jóninde aytqanımda, "giyne qılıwǵa arzımaydı". Eger Esengeldi birinshi tas ılaqtırmaganda, basqa birew ılaqtırar edi. "Ol buyrıqtı

orınladı" dedi. Onıń ústine atasınıń "Mennen son, qońıratlarǵa hoppiyma, umit" degen násiyatı bar eken.

— Onda sen maǵan Ayǵara biydiń qızın táriplep ber. Kórgen jerde esine salıp kóreyin. Aqırı, onıń qatarları túwe bizlerdiń qatarlarımız balalı bolıp atır.

— O, o, o, Allayar!!! Nelerdi esime saldıń, jora? Eger Maman aǵanıń sondaǵı kewli bolsa, Aqbiyday degen attı esitiwden-aq sózsiz jadıraydı. Quyashtay jadıraydı. Ol qız qanday gózzal, qanday sulıw qız! Sonda ol "bul qızdı alaman" dep edi.

— Haw, seniń súyegiń de málhámlesip baratır góy.

— Aytpa, — dep Amanlıq jeńil gúrsindi.

— Jılama, betińdi berman qaratıp otırıp ayt.

Ásten júrip baratırǵan jalańash ǵunnanıń ústinde Amanlıq tikeyip, betin Allayarǵa burıp, atqa teris otırdı.

— Bir sóz benen aytqanda, ol qız ushın pútkıl yabı urıwın qalıń malına berse arzáydı.

— Way—oy, tígınsız kettiń-aw. Meniń pámmishe, sol qızǵa qosıp pútkıl tabın urıwın bende qılıp berse de, Maman biyge az. Sol ushın áwele maǵan ol qızdıń hár múshesin táriple!

— Dala gúlin kórdiń be?

— Esiń bar ma, ózińniń? Dala gúli arasınan kiyatırmız góy.

Amanlıq bir qaptalındaǵı kóp gúllerdiń arasınan hámmesinen gózzal, ǵunshası duǵıjim bir biyik gúldi kórsetip» "anaday" dedi.

Túsiniqli. Arjaǵına ózim oy jibere beremen.

— Kiyikti kórdiń be?

— Kórdim. Uslap ya jep kórgenim joq"

— Kózleri kiyiktiń kózlerindey.

— Ólı kiyiktiń be?

— Tiri kiyiktiń.

— Ayta ber.

— Tıńıq kól boyına ósken jal qamısti kórdiń be?

— Kórdim. Way-oy! Kirpikleri sonday ma?

— Sonday. Uzaqta ushıp baratırǵan qara qustı kórdiń be?

— Artıńa burıl, áne, birewi ushıp baratır. Áne, anaw saǵımlanǵan aq tawdıń bawrayına qara.

- Kórdim, kórdim. Qasları sonday. Buxardıń qızıl almasın kórippediń?
- Pay, ayttıń-aw. Nan tappay júrgen adamǵa alma qayda?
- Betin aytpaqshı edim. Sáruı taldı kórdiń be?
- Joǵın aytı ber.
- Bizler Orǵa barǵanda kórip edik. Tip-tik tal. Boyın sonday demekshi edim. Aysız túndı kórdiń be?
- Urınıń túnin kórdińbe de!
- Áne, shashı sonday. Dizgen marjandı kórdiń be?
- Eshniyaz, ahunniń táspisin kórdim. .
- Tisleri onnan da aq, mayda.
- Piskeń súttiń ústinen qalpıp alıp atırǵan qaymaqtı she?
- Eshniyaz axunniń esiginde awzımızdan suw shubırıp otırǵanda, qazan tolı súti, tasıp, qaqpagıń kóterip tógilgenin óziń menen kórgen edik góy! Umittiń ba?
- Ol kóbik góy, qaymaǵın aytaman. Ernin qaymaqtay demekshi edim. Bolar endi. Aytpaqshı, sen Eshniyaz axundi aytı berdiń. Ol kisi zıqna bolǵan menen bayağıda dawdı irkiw ushın pesin túwe namazlıgerde de azan aytpaǵalı jaqsı kóremen.
- Payaptıń dá, jańalıqtı. Ol kisini sonnan beri kim jaqsı kórmeydi?
- Háy qásiyetsiz biydáwletler, atqa óytip otırmań! — dedi qaptaldan bir dawıs.
- Eqewi de jalt burıldı. Bul Eshniyaz axunniń ózi eken. Siyırı dúzde tuwıp qalǵan usayıdı, ózi ariq, kishkene adam buzawın shalǵayına salıp, sállesin sheship gewmis qızıl sıyırunıń shaqına baylap, bir ushınan jetelep kıyatır. Saqalı qarday aq bolıp júretuǵın edi. Siyırdıń shuwına bilǵanıptı. Jaǵal-jaǵal.
- Axunniń ústinen ekewi pırq-pırq etip kúlisip alǵan soń, Amanlıq dúziwlenip otırdı. Awıl betten arqalanıp kıyatırǵan Bektemirlerge joliqtı.
- Jańalıq, jańalıq, — dep Bektemir mańlayınıń terin sıpırdı. Lyinidegi súzbe qaltanıń kók suwi sarqılıp, tirsegine tamshılap turıptı. Allayar attan ǵarǵıp túsip, Bektemirden qaltanı aldı... — Oo, áne bunıń jańalıq. Enapattay góy, urlamadıń ba? Há, solay de. Endi bizler-ám qurt jayıp alamız.

— Jańalıǵı sol, Maman biyler ketti. Hanǵa ketti. Shayıq penen ketti, — dedi Bektemir.

— Ketti, ketti degenshe, durıslap aytsa. Ne ushın ketti? Xanǵa ketkenin qalay bildiń?

— Izbasar bahadırlardıń úyinde gáp bolıp atır eken, Barlıq uriw basilardı xan shaqırıptı. Mitriy tóre degen kelgenbish.

— Mitriy tóre?

— Há, Amanlıq, Mitriy tóre dayıń ba? Quwanıp kettiń góy. Yaqshı, yaqshı sóylemey tur, bereket tap, Mitriy tóre jóninde bir emes, talay aytqansań. Al, Bektemir, sen sóyle.

— Izbasar bahadırlar, awılda adamlardıń joǵında qońıratlarǵa barıp, Orazan batırdıń haq qanı ushın bir is qılmaqshı qusaydı.

— Áne! Maman áganiń módáhásin bildim be? Sońǵı kúnleri seni taslap ketetuǵın boldı. Uqtıń ba endi?

— Olay deme, Allayar. Men kimmen? Bir qamshı. Qáleseń at uradı, qálemese, erdiń basına ildiredi, umıtsa, úyinde qazıqqa qıstırıwlı qala beredi.

— Áne, seniń ladanlıǵıń. Sen jaramsız qamshısań. Maǵan aǵıńdı berip tur, kórsetemen sennen, mennen qanday qamshı shıǵatuǵının. Sılbırısań. Házır baraman da Izbasar bahadırlarǵa qosılaman, qospasa ózim barıp-aq qońıratlardan Maman áganiń óshın alaman. Aqırı biz yabınıń qanınan dóregen kúshikpiz. Qanımız ushın úremiz, hámme biyler sóytedi.

Amanlıq ne qıların bilmey tutlıǵa baslap edi, Allayar atqa qaytadan ǵárğıp minip, Amanlıqtı iyterip túsirdi de, shawıp ketti. Amanlıq baqırıwı menen qala berdi.

— Allayar, qayt keynińe! Allayayaya... yar!!!...

15.

Gayıp xan kóship kelgende onsha mallı emes edi, eki-úsh jıldız ishinde ubır-shubır mallı boldı. Sonlıqtan qoraları en jayıp, qońsı keneges uriwına shekem jalǵasti, Sóytip keneges awılı burıngısinsha keneges awılı atanbay xan awılı atanıp ketti.

Xannıń ózine derek úsh otawı bir-birine irgeles, dóńgelene tigilgen. Alıstan, kúndız qarasań, ústine shóp shıqpaǵan órkesh qumday, túnde

qarasań, adam qorqitarlıq shógpip atırǵan qara tas. Burıngı dańqlı kenegeslerdiń kóp atala bermeytuğınıń sebebi usı "kúndizgi qumnıń", "aqshamǵı qara tastıń" kesapati. Bayları, biyleri bul kesapattıń biypaydalılıǵın túsinedi, biraq bárha gúń, tilsiz. Hesh qaysısı óz betinshe kete almaydı, kóbisi "xan awılı" atanǵanına masayrap, ózi kimligin umitadı, kúndiz-túni xan malın kóbeytiwdiń mashqalasında boladı, xannan mal kóbeytiwdiń shikarǵa shıǵıwdıń sırların úyrenip, keń óris iyelep atırǵanları da az emes.

Tún. Qádimgisinshe qula dalaǵa shókken qara tastay túnergen xan otawınıń shańıraǵınan shashıraǵan jalın, juldız sınıǵınday jalt-jult etip, qarańǵıǵa kirip ketip atır. Ishte xalıqtıń keleshegi haqqında ángime dawam etiwde. Kóbirek sóylep atırǵan Mitriy tóreniń dilmashi. Ol áweli óziniń atın Mansur dep tanıstırıp, müsílmancıń sıqpan sıqqıştı ekenine isendirdi. Sońinan Dmitriy Gladishev penen xan hám shayıq araların kepserlep, pikirlerin gá orısshalaq, gá tatarshalaq bulqıdı. Dmitriy Gladishevtiń hám Ivan Neplıyuevtıń aq kewil qaraqalpaq xalqı óz erki menen orıs tutqınların bosatqanı ushın jaqsı kórip qalǵanın, sol ushın qabırǵasınan júregi kóringen miyrim júzli xalıq eken dep ataǵanın, endi Mitriy tóreniń doslıq júreklerdiń sózin ak patshaǵa áketiwshi kepter sıpatında kelgeniniń átirin kelistirip, jupkerlestirip sóyledi.

Ó Gayıp xan qalıspay:

— Awa, orıs tutqınların erkımız benen bosattıq, — dedi hám Dmitriy Gladishevqa kóp tilekler aytı. Sózimdi shala túsindirmesin degen isenimsizlik penen dilmashtiń betine tigiliп otır.

— Ó Gayıp xan Kishi júzdiń jartısın meniń qol astıma alıp bersin. Aspannıń astında qaraqalpaq bolsa jıynatıp maǵan soratsın. Aytıń, Mitriy tórege, dep soranadı, — dep túsindirdi Mansur dilmash, Gladishevqa xannıń sózin.

Dimitriy Gladishevtiń dóńgelek kózleriniń aldı jalın sáwlesine qızarıp, kúle shıraylandı hám:

— Ishteyi keń eken, — dedi.

Bul gáptı dilmash xanǵa túsindırmmedi.

Xan Gladishevtiń kózleri kúlgeninen dámelenip:

— Ne dep atır? — dep soradı.

Mansur dilmash kúldı.

Xannıń bilgisi kelip otırǵanın abaylaǵan Gladishev:

— Bul jaǵın patsha biledi dep ayta góy, — dedi dilmashqa.

Shayiq kóp sóylemeydi, oylı. Mitriy tóre aldında masqara bolıp qalıw káwpi bar. Is shataq. Bular kelisken menen írisqlı biyler ne deydi, basqa biyler ne deydi?

Xan ne ushın írisqlı biydi shaqırtpaǵan? Awızǵa jaqınlıǵan suwsın jáne tóǵile me? Bul saparı tóǵilmewi kerek!

— Shayiq nege sóylemeydi, — dedi Gladishev, onıń oylanǵanın sezgendey. Dilmash wazıypasin müdirmmedi.

— Áziyiz Mitriy tóreniń kelgenine ırazımız, — dedi shayiq júdá minnetdarlıq penen. — Etekli kóp elmız. Arǵı bası menen bergi basın jıynap úlgere almay atırmız. Bir tilegim, aq patsha bizdi qazaqtay kórsin.

— Maqlı, maqlı shayiq. Aq patshaǵa jetqeremiz, — dedi Gladishev.

— Áziyiz tórem, wádemiz wáde, — dedi jáne shayiq. — Bizge aq patshaǵa qalay bariwdı, ne menen bariwdı másláhát etip ketersiz.

— Peterburg jaqın jol emes. Oǵan mına Maman qusaǵan shıyraq—shıyraq jas jigitler jetip qaytadı. Ózi de azlap orıssha biledi eken. Onıń kolına pútkil qaraqalpaq atınan ant tayarlap berersiz. Ne tilegińiz bolsa, sonda jazıńlar. Men bilemen, sizlerde urıwlar kóp, bazda hár urıwdıń ózi el, ózi xanlıq. Bassħıları bir-birine mensinbey kókiregine urǵanı, urǵan. Keleshekte bir búyırlep ketpewi ushın hár urıwdıń atınan da ant jazasız. Bárine móı basılsın. Baslawshı úlken antqa xan menen siziń mórińiz kerek. Balalarınızdıń atınan hám tayarlay beriń. Aqrı soranıp atırǵanda, waqıtsha emes, mángige, balalarınızdıń ómirlerine de dos bolıw shıǵar.

Mansur dilmash bul gáptiń júdá átirin kelistirip túsindirdi. Otırǵanlar: "solay, tóremiz, solay, balalarımız da dos boladı" desti.

— Alla ráhmeti jawsın, áziyizim, — dep shayiq Gladishevqa bas iydi. Izinen biyler de solay isledi. Gladishev tek qabıllawshı tóre bolıp qalmadı, gezegine túrgelip hámmege bir qol qawsırdı.

Azanda Dmitriy Gladishev qaytatuǵın boldı. Hámme "Qonińiz, bizde bolınıń" desip mirát saldı. Asíǵıs eken, jáne Orenburgqa bariw kerek, jáne Xorezm tamannan xabar almaqshı quşayıdı.

Keterde:

— Qala salıw sizlerge isenimdi arttıradı, — dedi ol. — "Jańakentti" qayta jańartıwdı baslap turıp, qoygansız. Dawam etiňler. Al ant tayarlaw jóninde keňes bolsa, — dep ant jazıw jolın túsındirdi. Májbúrlik jaǵday tuwsa tartınbastan Or qorǵanındaǵı mırza Ivan Nepluyevke jolígip turiwdı eskertti. Sol káráda Mansur dilmash bolatuginın, ózi de kóp keshiqpey oralatuğının aytı.

— Jolińiz bolsın, — dedi Ǵayıp xan — Ullı dárejeli patshańızǵa bizden aspandaǵı juldızlarday sálem. Xızmetine tah ólgenshe tayınbzı. Meniń qol astımdı keńeytip berse, qıyamet qayımǵa shekem qaraqalpaq xalqı orıslardıń dostı boladı.

— Dmitriy aǵa, aq patshaǵa aytıp bariń, tilegimiz qabil bolsa, orıslardıń jawına jawmız, eline elmız, — dep gáp kostı Maman.

— Men sizler tuwralı az ǵana bilemen. Uriw dawların bir jónkilli etiňler, — dedi ketip baratırıp Gladishev hám Mamanniń basınan sıypaladı. — Sen, jas biy, atalarıńday bolma. Xalqınıń namısın gózle. Aqırı orıssha bileseń. Qalay úyrengenińdi Kuzma Borodinnen esittim. Ózim deseń, ózgeniń zeynine tiyeseń. Ózge deseń óziń qalasań. Ekewin biriktir. Patsha sonda jaqsı qabil etedi. Awızı ala xalıq hesh kim menen dos bola almaydı.

Awızı alalıqtı bilmesin degen oy menen olar Orazan batırdıń ólimin esittirmedı, Gladishev umıtqan ba soramadı.

— Jaqsı adam eken, — dedi Ǵayıp xan olardı uzatıp kiyatırıp. — Eşitkenmen, haqıyatında orıslar bir sózli boladı, xanlıqtı keńeytsek, biziń baxtımız. Solay emes pe shayıqımız!?

— Ólseń de góriń keń bolǵanı jaqsı, xanımız.

— Kelmegen gejir biylerdi ne qılsa bolar eken? — dedi xan. Bul soraw menen xanniń biylerdi alaǵat shaqırtqanınıń sebebi jabılıp ketti. Shayıqlar, biyler túsinbedi.

— Xanımız, usı mäslelege qatań bariw kerek, — dedi Maman. — Orıslardıń kóp ertegeń esittim, batırların bilemen. Ullı Petr patshası jóninde esitkenmen. Eldi el qılıw ushın qatallıq kerek.

— Qatallıq kerek, — dedi maqullap xan. — Biraq qońıratlar bir biybastaq uriw. İrisqlı biydiń burınnan sońğı ádeti yabilardıń da ústinen ústemlik etiw. Sizlerdiń atıńızdı aytısa, tóbe shashları tikireyedi.

Batış tárepten atlilar kórindi. Ortadağısı İrisqul biydiń otırısı. Olardı kórip xan toqtadı. Xan irkilgen soń shayıq penen Maman biy de atlarınıń basın tarttı. İrisqul biy jaqınlar — jaqınlamastan-aq attan tústi, xangá sálem berdi. Shayıq xan menen qatar at ústinde sálem qabil etti. Maman biy kóp oylanbadı. Jası kishiligi qandarlıǵın umittırıp attan túsirdi. Sótyp ol İrisqul biy menen jerde sálemlesti. Mamannıń azǵın júzine qarap İrisqul biydiń atalıq rehimi qozdı, húrmet etip attan túskeneniniń bánesi menen "kóp jasa, balam, baxıtlı bol" dedi. Mamannıń kewli razı boldı. Ekewi de xan menen shayıqtıń uriqsatı boyınsıha atlandı.

— Húrmetli miymanlardı xázir uzattıq, — dedi xan úyine baslap kiyatırıp İrisqul biye.

— Bizdi kútpepsiz de?

Xan "Ayıp shayıqta" degen belgi berip shayıqtıń sırtınan iyegi menen kórsetti. İrisqul biy úndemedi, biraq yabılarǵa páseygen kek otı qaytadan bir úrlenip, ishin gíjlatti.

— Shayıq, — dedi xai, — Biz İrisqul biye sarqıt jegizip shıqsaq, hámmeńiz keneges Nuralı baydikine jiynala tursańız, qalay bolar eken?

— Ájep, xanımız.

Xanniń oyı sarqıt jegiziwden awlaq, İrisqul biydi óziniń kesh shaqırtqanın bürkew ushın imkaniyat izlew edi.

— İrisqul biy, — dedi xan úyine kelgen soń. — Siz kelmedińiz. Qansha—qansha gáp boldı. Esitpedińiz. Mitriy tóre qońıratlardı kóp soradı.

— Atlı barıwdan kiyatırǵanım, xanımız..

— Nálet bolsın, usı yabılarǵa, dawı ada bolmaydı. Mitriy tóre aldında İrisqul biydiń kóriniwi dárkár emes, barmız, dedi.

— Mitriy tórege aytajaq gápler bar edi, ziyanı joq, aytqan shıgar. Biraq birliksiz heshteme bolmaydı. Usı Mamannıń qasına biziń Qońıratattan Esengeldi qosıłmasa bolmaydı. Patırat kóbeyip ketti,

— Patırat?!

— Awa, xanımız.

— Usı yabılarǵa házirgi san-sháwketi az emes. Eleberin olardı qońıratlارǵa qul qılıp beremen. Esengeldini qasına qosaman. Biraq óziń basla. Azmaz jóhitlik kerek. Siz sıpayılawsız.

— Solay-a, xanımız?

Kóp tereńlestire beriw xannıń ózine de qıyın edi, shıǵarlıqta bir nárse sezilip qaladı. Sol ushın gápin jáne burdı.

— Orıslarǵa qosılsaq shegara kóbeyedi. Kóbeytiń dep ózim soradım. Tamamı qaraqalpaq jiyilsın dedim. Álbette sonıń ishinde kóp búlgeni qońıratlar. Tamamı qaraqalpaq degende tamamı qońırat degenim ekenin ugıp otırǵan shıǵarsız. Ubaydulla, barmisań? — dedi xan dawıslap. Úlken ulı Ubaydulla sultan súńgip kirdi. Ózi usaǵan keltebaqay emes eken. Iri, kósenamay, shiykil — sarı jigit. Analarınıń ya dayalarınıń birine tartsa kerek. Eki dizesin qushaqlap, atasınıń aldına iyildi. — Qońırattıń bas biyine suwsın keltirińler. Áy, nege oǵan tájim etpediń? — dedi xan.

Ubaydulla sultan Írisqul biyge tájim etti.

— Esengeldini qostıraman. Oylanbań, — dedi xan, ulı shıǵıp ketken soń.

Dárriw-aq suwsın ákelindi.

* * *

Nuralı bay júdá kem sózli hám kóp jiyındı súye bermeytuǵın adam. Onı bunday qılıp qoyǵan bet ajarı degen gáp bar. Jungarlar shabıwılında betiniń eki almasın nayza jırǵan tırtıq, astıńǵı erni túskен, bir kózi shapırasıńqırap júredi. Shikár menen de, daw-jánjel menen de, isi jok.

Keńes sorap kelgen jaslarǵa jalǵız násiyatı bar:

— Asíq oynaǵan azar, top oynaǵan tozar, hámmesinen qoy baǵıp kóten jegen ozar. — Ol usını kóp tákirarlaydı, ózi de gápıne sadiq. Tek mal menen aralasıp júrgeni. Járdemshileri menen ózi mal baǵadı, ózi suwǵaradı, ózi aranǵa qamayıdı. Onıń baylıǵın usı miynetkeshliginen dep túsingen kenegestiń jigitleri de kóp nárseňi qıyal etpeydi, mal baǵadı. Jetimleri de óz awılınan shıqpayıdı. Xan irgeles bolǵan soń keneges awılına topılıs ta kem, malları da urlana bermeydi. Xan ózliginen birewlerin xızmetke shaqırmasa, hesh qaysısı xanǵa barmaydı. Bul jaǵınan begligi basım awıl. Biraq xan azeigen derlik: Xan ózyne unamaǵan qonaqlardı solay ısrarıdı, bolmasa "bizde buwaz bolıp tur, soyıslıqqa qısır bersin" dep, qonaqqa malların alıp soyadı. Keshegi Mitriy tórelerge de soyılǵan mal keneges bayınıki. Olar soǵan-aq más.

Bir jaman jeri kenegeslerdiń Murat shayıqta oqıp júrgen hesh kimi jok. Sonlıqtan bul awılǵa keliwdi shayıq ta unatpaytuǵın edi. Xan siltegen soń naylaj biylerdi basqarıp keldi.

Nuralı bay qora tazalap júr eken. Kúnniń astına qalpaǵın saya qılıp shayıqtı tanıdı. Gúreginiń sabına iyek tirep turıp sálem berdi.

— Nuralı bay, xan buyrıǵı menen kiyatırmız, — dedi shayıq at ústinde: — Úy sazlat. Eldiń áziyiz bürkitleri úyińnen duz tatpaqshı.

— Toqtapolat! — Baydín dawısına dóńgelek jaǵalı bóz kóylekli, shashı óskin, adıraq kózli ontört-onbes jastaǵı jalań ayaq bala juwırıp keldi. — Shayıq atańa sálem ber, ulım, — dedi bay oǵan. Bala shayıqqa hám Mamanǵa qol qawsırıp sálem berdi. — Úlken úydi tósestirińler. Qonaqlar keledi, — dedi balaǵa.

Toqtapolat juwırıp ketti.

Bay koranıń ishin gúrek penen ısrıwin dawam ete berdi. Maman bul adamǵa tańlangan kózleri menen qarap edi:

— Minezi solay, — dedi shayıq.

Nuralı bay konaqlardı áwelinde suwiqlaw qabil etip, ústilerine kirmese de, xan sultanların ertip ırısqwl biy menen kelgen soń kewildegidey kútti. Daraw ara gelle qoydırıldı.

Biyler uzaq pikirlesti. Burıngı aytqanların jáne ortaǵa salıstı. Bir-biriniń kózinshe "biziń urıw pálen qıladı, biziki tólen qıladı" desip te, maqtanıstı. Istiń anıq pitiwajalıqqa keleyin dep turǵanında tal shaynaǵanları da boldı, birazları urıwınıń ishinde aytqanǵa júrmeytuǵın toń moyınlar barlıǵına shaǵındı. Kullası kóp ángime, qóp sóz, elde awız birshilik ele kem ekenligin kórsetti.

Xan urıqsatı menen Maman sóyledi. Ol:

— Xanımız, shayıq ata, bürkit atalar, ağalar, — dep burıngısinsha suwiq qanlılıq penen Borodinnen esitken ángimeleriniń kóbisin qısqa aytıp, orıs knyazleriniń atların misalǵa keltiriw menen, sóziniń aqırında birlikke shaqırdı. Biraq bul saparı ol bile-tura atasınıń sózlerin keltirmedı, daw shıǵıwı múmkin. Mamanniń sózinen el bir daraq, urıwlar sol sayalı daraqtıń shaqları, biyler tamırları sıyaqlandı. Shaqaniń birewine zálel kelse, sol sayalı daraq, tan sıń-sımbat ketip, onnan soń hesh kimdi qızıqtırmaytuǵın daraq bolıp kalatuǵını túsinildi. Mitriy tóreniń ketip baratırıp aytqan násiyatın esitpegenlerge jáne tákirarladi. Shayıq

Mamandı qansha jaqsı kórse de, búgingidey sóylemshek, aqılılı demegen edi, hayran qalıp tınladı. Biylerdiń bári oylanıp qaldı. Mamannıń sózinen soń ózin sol sayalı bir daraqtıń ózegi dei túsingén, Gayıp xan birden:

— Maman, aqılılı gáp aytti. Orıslarǵa qosılıw máseleniń iqtıyarın bergenim bergen, pármanım-párman,— dep saldı hám: — ırıwlardıń tabısı, álle qashan-aq, lín-jínsız bir mardanǵa quyyla beriliwi kerek edi. Shayıp shákirtlerin elge tarqatsın. Meniń gápıım eselensin, — dedi.

Hámme ses—semersiz. Bir-birewdi sınav, hal sınapa baslandı.

Írisqul biy xanniń gápında az gána júzgölyik sezgendey boldı, biraq úndemedi. Bálkim, basqalar da bir nárseler ańlaǵan shıgar, hesh qaysısı sóylemegen soń túsiniksız qaldı.

— Biyler, — dedi xanniń sózinen ruxlanıp Maman jáne, — Eger aramızda birliki buziwshı adam bolsa, gellesi alınsın. Solayınsha óz gellemizdi ózimiz kesip birikpesek, sırttan kelgen dushpan darawara gelle qıla beredi. Jas úlkenlerdiń gápi boyınsha burın kóp xalıq bolǵanbız, endi azayǵanbız. Azaymawdıń joli sol.

— Qattı kettiń, Maman, — dedi Írisqul biy. — Ózimiz az bolsaq, ózimizdi ózimiz gelle qılsaq ne bolǵanı? Shayqımız, endigi kúsh sizde.

Murat shayıqqa Írisqul biydiń hám juwas, hám astarlı gápi unamadı, qıslıp terledi, jeńislik bermewgé tırısti:

— Ótkenimizge kóz jiber, Írisqul biy.

Xan párman daǵazalap erikli qılǵan jas biydiń sózlerinen keyin kózleri álle-pálle bolıp jawtańlasıp otırǵan biyler hátteki sibırlaspadi.

Írisqul biy xanǵa, shayıqqa, biylerge kóz astınan bir qarap aldı hám:

— Maman balam, — dep jas biyge burıldı — Ata aqılı kól boladı, balam. Hám mantıqtıradı, hám qalqıtadı. Sol ushın keńeskeniń ózińe payda. Xanımız durıs párman etti. Meniń bir tilegim: qasıńa biziń Qońırattıń Esengeldisin ert. Sonda Qońıratlarǵa bir kóldıń suwin bir kólge quy deseń quyadı.

Írisqul biy haq kewili menen aytqan edi, basqa biylerge jaqpadi. Maman onıń aq kókirek penen aytıp otırǵanın túsinbegenlikten juwap bermedi.

Murat shayıq Írisqul biydiń shını menen pásine qaytqanın túsinip, nelikten de ayadı: bálkim, jigitleri gárrını baspalatıp, turǵan shıgar.

— Írisqul biy durıs ótinish etti, — dedi Shayıp.

— Ekewi de bir daraqqa málhám jetkersin, meniń eki barmaǵım bolsın, — dedi xan. — Bayağıda-aq ayttım. Anaw Amanlıq degenniń izinde ne bar? Huw-haq bar. Bayağıda ólimnen aman alıp qalǵan jetimler emes, Maman. Párman meniki! Túsindirsesh, shayıq! Umıtpa, orıslar shegarańdı keńeytedi, hámmeni jiydıradi. Orıslar jaqsı dep shákirtleriń elge daǵazalasın, Shayıq.

Shayıq xanǵa kelisim belgisin berip bas iyzedi.

Mamannıń qasına Qońıratlardıń Esengeldisin qosıwdı xanniń ózi quwatlaǵanı ushın Dáwletbay menen Ubaydulla biylerdiń de delebesi qozıp: "Xanımız, xanımız", — dep edi, xan olardıń ne aytatuğının bilmesten "Men sharshadım. Boldı endi, tarqańlar. Aytqan waqta adam jiberińler. Kútken Nuralıǵa algıs, iyman. Áwmıyin!" dep tikeydi. Sultanları da gúw túrgeldi. Kishkene balalardıń "qawın-qawın" oyınına topıraqtı úyip-úyip, birden buzıp ketkenindey, gúllán isti shala qılıp ketetuǵın bul xanniń isleri hámmeniń ishine qoz saladı, biraq ilajsız.

Usı saparı Ubaydulla menen Dáwletbay biy júdá ashıwlı edi, dalaǵa shıqqannan keyin xan Ubaydulla biydi qasına shaqırıp, arqasınan qağıp, bir nárse dedi. Onı hesh kim esitpedi. Ishine guptikey tolǵan ırısqul biy:

— Shayqımız, bir-birimizdi túsingenshe bul dúnya menen xoshlasamızgóy, — dedi sarsılıp. — Qalay da esapqa alarsız, yabılар qońıratsız hesh qayda baralmayıdı.

— Xanniń pinhamı sóylesigine tanawlar keńeye bermesin, — dep eskertti shayıq. Sóytti de Mamanǵa "ayda, kettik, balam" dep awılına qaytti.

* * *

Dáwletbay biy Ubaydulla biy menen bir tárepke ketetuǵın bolǵanı ushın kútıp tur edi, onıń shırayınan xanǵa ma yamasa basqalarǵa ma, ullası, gózeptin izlerin kórdi,

— Usı xanǵa kelgenshe tolıp-tasıp, kemisimdi tolkıraman, jetpesimdi jetkeremen, dep úlken úmit artıp keleseń. Qaytısın barińnan ayrılıp, push bolıp qaytasań.

Dáwletbay biydiń de xan menen pinhamı sóylesken waqtları bolǵan, sonda ne sóyleskenin ol da ortaqlaspaǵan, sol ushın Ubaydulla biy de oǵan ujıbatlı hesh nárse ayta qoymadı.

— Xanımız jılıktıń maylısıń biz tárepke awdarıwǵa niyetlenip júr eken,
— dedi tek.

— Sol waqıtta bizge de qasıq atarsız, — dedi Dáwletbay biy júdá
kewilsiz, júdá dıqlı. Hám atına qamshı urdı.

* * *

Xannıń ayırm biylerdi oňashaǵa alıp sóylesetuǵın ádeti búgingidey
ashıqtan-ashıq bilingen emes. Ádep sóyletpey, sońinan Ubaydulla biyge
pinhamı bir nárse degeni hámmenin, kókiregine ǵul-ǵula saldı. Xan túwe
Ubaydulla biyge de bir túrli kóz qaras qáliplesti. Bul kóz qarastiń
basqalarda da qálipleskenin sezgendey Maman biy jolda shayıqtan
soradi;

— Shayıq ata, usı xandı túsinesiz be?

Shayıq onıń ne tiytıl menen sorap atırǵanın birden túsinbey, xannıń
Esengeldi jónindegi pikirine qarsı kelip atırǵan shıǵar degen oyda boldı.

— Túsingende topıraqqa ot qoyaman ba, balam, — dedi ol. Xannıń
ózi solayırak. Biraq onıń Esengeldi menen birge bol degeni shep emes.
Bul Írisqul biydiń pikiri. Írisqul biydi búgin júdá serledim. Sıńǵan.

Maman akboz ǵunganın qaldırıp ákesiniń alaayaq torısın mingep edi.
Alaayaq torısı suwday jorga júrmel eken. Burıp úyrenip qalǵan janıwar
ústindegi iyesiniń jas kishi ekeninen biyxabar suwlıq shaynap, Murat
shayıqtıń aqboz atına teńlesiwge talaplanıp kiyatır. Bunı kórgen shayıq
Mamanǵa attıń basın eriksiz jiberiwdi eskertti. Eki at qatarlastı,
Mamanniń kewli ósip kókiregin kóterip, záńgige shirenip aldı.

— Shayıq ata, Írisqul biydiń kewli taza dep oylaysız ba?

Balam, onıń menen talay tabaqlas bolıp, talay ashshi-dushshını
tatışqanbız. Aqıllı edi. Iri sózli edi. Qońıratta Írisqul biysiz ógız
gúysemetyuǵın edi. Sońǵı gezde aljastı. Kókireginde erimegen muz bar.
Álle qartayıp, miyi ortalanǵanlıqtıń álamatı, álle elin basharta almay júr.
Degen menen, balam, xannıń aytqanınan shıqqan adam adassa, izi jaman
boladı. Sol Esengeldi menen dos bol.

— Ol jası kishi ǵoy, ata. Balalıq etip bayağılar ushın ózi qorqpasa,
men umıttım.

— Seydulla, atıńdı aydańqıra, — dedi shayıq izde kiyatırǵan at
kossħisına.

Shayıqtıń dıqqatı at qoşşısına awǵan soń, Maman da atınıń júwenyn tartıp izirek júrdı. Óz at qoşşısı Amanlıqtı esledi. Xan shaqırığına keterde ol xabarlandırmadı. Buǵan shayıq sebepker: "Ne qıłasań, balam, jurttıń ashıwına tayip? Amanlıqtıń atqa mingenisin kóre berse" duymjurttıń arqası qozadı" dedi. Arqası qozsa ne bolıptı? Ol biyshara ne bolǵanın bilmeymaǵan nálet aytıp jatırǵan shıǵar. Joq, ol aqıllı. Ğargamaydı. Kipkishkene bolıp Almagúldıń aqıllısin! Misli jasartıp qoyǵan kempir. "Maman aǵa, Maman aǵa" dep sóyleydi. Qáne, ol tezirek erjetse! Joq, qútemen! Diyanatlı, tiyanaqyai tuqımlar. "Qatarıń atqa minbey atqa minbeyseń". Bunı kim aytı? Allayar ma, Amanlıq pa? Meyli kim aytса da, hadalıy gáp. Hár kim óz zamanlısı, teńlesi menen. Ğarrılar tek aqıl úyretedi, pir-pir uyıqlaydı. Óz qatarıń menen bárha álpıń alısadı, túske. shekem urıssań, tústen keyin jarasasań. Dúnyanıń zawqı teńlesleriń menen. Áne, shayıq ta atqoşhısı menen kúlisip baratır. Amanlıq penen biz de solay kúlisemiz. Allayar bolsa qúlkiniń káni. Saw bolsın biyshara. Onı da úyli qılıwǵa imkaniyat tabıw kerek..." Murat shayıq:

— Maman! — dedi. Oy basqan Maman bas kóterdi. Alda birew jalp-jalp shawıp kiyatır, túrinen-aq jaman xabar menen kiyatırǵanı belgili. Ekewi de alǵa júriwdıń ornınan, kútti.

— Ne boldı, ne boldı? — dedi shayıq alıstan.

— Jáne bılamıq, jáne patırat! Awılǵa qońırat atlıları basıp keldi! — dedi atlı asıǵıs.

Maman alǵa eńterilip asıǵıs shappaqshı edi:

— Toqta! — dep irikti shayıq. — Izge qayt! Sen xanniń pármanı bar adamsań! Polat jasawıldı, eger erse jáne eki jasawıldı da qosıp ertip qayt.

— Usı saparı ayıpkerdi ayamayman! Gelle qıłaman! — dep Maman tislenip, atın keyin burıp, quyınlatiwı menen shawıp ketti.

* * *

Orazan batırdıń ólimi írisqul biye de áneyilikke túspedi. Bunısin ózgege bildirmeymen dep ishqısta boldı, ashıwshaq boldı. Bildirip qoysa, óz urıwınıń ar-namısın ayaqqa basıp túpirgeni. Onısız da qońırat urıwı bólek-bólek bolıp baratır. Jandos bay ushın Maman óltırılmey, Orazan ólgırılgene urıwdıń kóphıligi narazı. Bayqoshqar biyler óz awılın qoya berip jáne eki awılǵa tásiyrın ótkerdi.

İrisqul biy ózin ot penen suwdıń arasında turǵanday sezip, tek jalǵız júrip kúye berer edi. Qansha ashıwlı bolsa da, keshe ushırasqanda, Mamanniń attan túsip sálemleskeni kewlin biraz kóterdi, al Murat shayıq jóninde ǵayıp xanniń aytqanı jáne taz kebine túsirse de, Esengeldige kelisim bergenı jáne jubatti. Qullası, İrisqul biydiń kewli álemejuwa. Xanniń Ubaydulla biyge aytarın aytqızbay, hámmeňiń kózinshe bólek shıǵarıp sóyleskeni álemejuwa kewildi jáne bılǵastırıdı. "Háy aldamshı dúnýa!" — dedi tislenip hám qamshısın at sawrısına shırp etkizdi. Qońır júrmel suwday ağıp ketti. Iyin qıymıldatpaytuǵın bul júrmeldiń ústinde İrisqul biydi jáne oy bastı. Jáne ózine-ózi narazı. "Ne ushin qońıratlar qosıwısimnan shıǵıp baratır? Nege qattı qıslımaydı? Ne shayqaltıp júr? Garrılıǵım ba, boslıǵım ba, ózimde burıńı qatallıq qalmadı. Bos kókirekke, suw kózge aylandım. Áne, olar usınnan paydalındı! Maman durıs ayttı: Ózimizdiń gellemizdi ózımız alıp birikpesek, sırttan kelgen dushpan bárimizdi gelle qıla beredi. Aqıllı bala. Jigırma jasarında alpis jasar meniń pámim jańa-jańa alısatuǵın nárselerge túsinedi. Ol bunday aqıldı qaydan úyrengi? Orıssha da biledi. Quda bergen ózine. Eki dúnýası birdey abat bolsın jigittiń! Otı óre jansın!. Men de burın sonday ór kókirek edim. Qońıratlılar sol ushin sıylar edi meni. Aqırı qoriqpasa sıylamayıdı. Joq, joq!.."

İrisqul biy jalǵız ulın oyladı. Eliwge shamalasqanda kórgen ulı bar. Atıma uygas bolsın dep hám tóre bolsıń dep atın Tórequl qoydırǵan. Tórequl atasınıń oylaǵanınday bolıp shıqpادı. Tili shúljiń, oynasa tamagın umıtın júre beredi. Kele bolar degen dáme menen shayıqqa aparıp tapsırdı. Hápте sayın qashıp keledi. İrisqul biy usı balasınıń minezine ishinen kúyinip, awlaǵında qattı sarsılar edi. Qońır júrmel biyikten oyǵa jumalaǵan suwday ağıp kiyatırsa da, áne, usı ulı jónindegi oylarına jáne berildi. Gúmilji pikirleriniń bárin balasına baylanıstırıdı. "Elimniń qosıwısimnan shıǵıp baratırǵanınıń sebebi — jolımdı quwǵanday, atqa mingendey zúriyat joq. Kózım jumılǵan kúni Tórequldıń kókiregine túyip, biylikti ózleri aladı. Men ólmey-aq basladı. Bayqoshqar biyler hák ashti. Esengeldige el sorat deydi. Men soratpayman dep júrmen be? Qońıratlıń bir balasınıń tabanına shóńge kirse, meniń jiligim sırqıraydı. Túsinbeydi, olar túsinbeydi. Endi zamanniń baqtı awajaq. Maman dana boldı.

Qıyalında onıń yabı da joq, qońırat ta joq, mańǵıt ta joq, qıtay da joq, kenegeste joq, jalayır da joq Qaraqalpaq xalqı degisi keledi. Hámme xalıq bir daraq degisi keledi. Endi ájayıp zaman baslanajaq pa? Kewlim qayda baratırsań? Shayıq yabı dese, Orazan yabı dep ketken bolsa, tóli Maman umıta ma? Umitpaydı. Þayıp xan ne deydi? Olar Qońırattıń ústinen ústemlik etkisi keledi. Eń bolmasa Esengeldini qatarǵa qosıw kerek. Sózsiz qosıw kerek. Kózimniń tirisinde qońırat qorlanbasın. Þargá Þarganın, kózin shoqıy ma? Atı qońırattıń ulı... Írisqul aljıdını, túsinbeyseń! Jas dananıń danalığına iseniw — el boliw, xalıq boliw degen sóz. Qórmeyseń be orıs bendelerdi bosatıp, ólimge buyırıldı. Ózi qatarlı jetimler basın ólimge tigip aman alıp qaldı. Túbi aylanıp, orıslardı bosattıń degen attan bas tartıp júrgenler "biz bosattıq" degen sózge talasıp, mártebeli boldı, tili uzaydı. Aq patshaǵa bul xabar unaydı. Áne aldan biliw!..."

At bir bap jorgalasa oyı da bir bap, súrnikse, oyı súrnigip, kiyalları hár jaqlarǵa awıp kiyatırǵan Írisqul biydiń aldınan jılt etip qoyan qashti. Ol bunı ırım eter edi. Izinen quwa jóneldi.. Biydiń qaptallap shawıp baratırǵanın kórip qos at qosshısı asıqtı. Olar jetip úlgereyen degenshe biydiń ózi koyandı atqa bastırıp, izinen kelgen atlılardıń birine buyırıldı;

— Tús, soy!

Awılǵa aralasa bergende beli búkireygen. bir ǵarrı aldınan shıqtı. Otıńǵa baratır eken. ǵarrı ósık qasların keterip Írisqul biydi tanıdı:

— Qońırattıń xani, el búlip atırǵanda jorga súrip jürseń góy?

— Ne deyseń? Tákirarla! — dedi ashıwlı Írisqul biy at ústinde ǵarrınıń ósık shashınan qamtlıap.

— Tuwısqan-tuwısqandı talaw jáne baslandı!

— Ne deyseń, aljıǵan!? Túsındır ońlap! Adam ólmedi me?

— Áy, ǵarrı qasqır, jiber shashımdı! — dedi ǵarrı qaytpay, — Xabar etken tildi baylawǵa ırıngánscha, elíniń ǵamın je. Adam ólmedi. Bir jaydaq qara atlısı meni sabadı, — dep ǵarrı jawırının sheship qamshi tilgen izlerdi kórsetti. — Sabatıp júre ber. Sen dep ólip boldıq. Bolmasa hasanı Bayqoshqar biyge ber. Ol sennen jedelli. Jigitler menen daw-dawlap ketti.

Ógarrını zorǵa tınlap turǵan Írisqul biy artına burılıp, atqosshılarına baqırıldı:

— Áy, ońbaǵanlar, aydań tezirek! Házır tarqalıń, biyler menen onnan jigit ákelíń aldıma! Tez! Tez! Tez!

Írisqul biydiń qos at qoşşısı ne sebep ekenin sorap turmastan, eki jaqqa ayrıılıp shaptı.

Írisqul biy sol turǵan jerinen kozǵalmay baqırıp tur:

— Tez! Tez! Tez!!!

16.

— Áziyzler! Kók mańlaylar!.. ǵargıś urǵanlar!.. Musılmınlar!... Sorlı qaraqalpaqlar!..

Murat shayıq alıstan usılay súrenlep kiyatır. Onıń sózin tıńlaytuǵın hesh kim joq. Yabi awılıní qublasındaǵı alańda eliwlegen atılıar, piyadalar qızıl mush. Kimdi-kim urıp atırǵanın ayırıw qıyın. Órmekshiniń awına túskен shıbınday úymelesken atılıar bir-birin jiberispeydi. Ústilerinde bazda shoqmarlar kórinedi. Shashları jelkildesken hayallar, jalań ayaq balalar, ǵarrılar uzın sırıqlar menen mal quwıp júripti. Birewlerine oń túsip, dalaǵa ılaqqan mallardı quwıp baratırsa, atlılardıń toptan bilingeni shawıp barıp piyadanı qamshılaydı, mallardı qayıradı da, bólip aydaydı. Onı kórgen atlılardıń birazı jáne mallardıń izindegi atlığa jetip, taǵı ırkedi, shoǵırtpaqlasadi.

Murat shayıqtıń baqıra-baqıra dawısı qarlıgıp hesh kim qulaq aspaǵan soń qızdı. Ak boz attı toplamǵa urdı. Kúshlı janıwar toptı ayırıp baratır edi, qamshısın awzına tislep, alındıǵı birewdi attan awdarıwǵa talaplanın atırǵan Boyqoshqar biy shayıqtı kórip qaldı.

— Há, shayqımız, hám uri, hám ústem bolıwǵa uyalmaysız ba?

Qıyan-kesti oyqanda nenıń ne ekenin ańlap bile almay, shayıq Bayqoshqar biyge qamshı urdı.

— Shegin keyin! Uri hám ústem bolıp ústińe barganımız joq.

Bayqoshqar biy túindiriwge talaplanbadı. Qamshısın asıǵıs kóterip shayıqtı qaytarıp urajak bolıp atırǵanda, artınan Allayar kelip sıriq penen Bayqoshqar biydiń bilegine salıp jiberdi. Biydiń qolınan qamshısı tústi.

— Toqtańlar! Wájlesińler! — dep dawısladı shayıq jáne.

Toptıń astınan Izbasar bahadırdıń qanaǵan bası kórindi. Shayıq onnan bir nárse sorap biliw ushın alǵa umtila bergenı, birew onıń atın qamshılap-qamshılap jiberdi. Qamshı ketermeytuǵın aq boz at shayıqtı

qula dalaǵa alıp qashti. Aldınan Mamanlar shıqpaǵanda, at qańğıp ketejaq eken, zorǵa ırkildi.

Mamanniń qasında Polat jasawıldan basqa eki jasawıl bar eken. Jánjel jóninde shayıq olarǵa jartıwlı heshteńe uqtıra almadi.

— Túsınbeymen Basabas! Bayqoshqar biydiń "hám urısız hám ústemsiz" degenin esittim. Soǵan qaraǵanda gúná biziń jigitlerde qusaydı, — dedi tek. Mamanlar qaraterge shomılǵan atların irikpesten topqa bardı.

— Áy, adamlar, adamlar! Yabı qońıratqa, qońırat yabiǵa jaw emes! Toqtatińlar, qaraqalpaqlar! ǵargıs tiygen adamlar! Toqtatińlar!

Mamanniń dawısı kútá iri edi. Shettegiler burıldı. Mamanniń awzınan, "yabı qońıratqa jaw emes" degen sóz shıqqańına tańlanısp turıp qaldı. Bazıları xan jasawılların kórip, jeńleri menen mańlay terlerin, murınıniń qanların súrtip ırkildi. Biraq bul arashalangńanlar piyazdıń tek sırtqi qabıqları edi.

— Toqtańlar, súyekke toymaǵan iytlər! — dedi Polat jasawıl. Onıń dawısı Mamanniń dawısınan da iri edi. Atlılırdıń tobi jáne azaydı. Olardıń buwının tesetuǵın keyis sózler menen Maman jáne baqırıp, alǵa at aydadı jáne ádepkı gáplerin tákirarladı. Polat jasawıl menen joldasları at aydap, iyttey shaynasıp, biri-birin jiberispey atırǵanlardıń shetinen qamshiǵa tuttı... Órmekshiniń awı úzildi, shıbınlar tobi buzıldı. Ortada beli mertilgen eki at ǵana shońqayıp otırıp qaldı, eki adamnıń tek kókirekleri búlkildep sulap jattı.

— Qáne, durıs aytıńlar, bul ne álamat!? Kim basladı? — dedi shayıq.

Sharshaǵan adamlar haplıǵısıp, dáliyl izleymen degenshe Bayqoshqar biy sóyledi:

— Biletura soramańız, shayıq, — dedi ol ashıwlı, — Há, bileyiszler me? — dep kek etip tislendi jáne. — Aytıp bereyin be? Bir topar urı iytnıńız awılımızdı taladı, — dep Bayqoshkar biy murınıniń qanın sıpırıp, qarsısında turǵan kók denenli jigitti kórsetti, — Biz minaw iyttent kúydik.

Bul yabilardıń Áliy biy degeniniń úlken ulı Qáliy edi. Mamandı kórip kewli ósken Qáliy qaytpadı, Bayqoshqar biyge dápinip:

— Qońıratlılarǵa ele az! — dedi ol, — jalǵız Orazan batırdıń ruwxı ushın shetinen nayaǵa ildiriw kerek!

— Qısqart! — dep Maman Polat jasawılǵa burıldı. — Xan atınan buyıraman, baylań ananı atınıń quyrığına!

Polat jasawıl qasındaǵı joldasları menen alǵa umtılıp, Qáliydi attan awdardı hám moynına quriq salıp óz atınıń quyrığına bayladı.

— Nege tursızlar? Qamshılań attı! — dedi Maman qolı qaltırap turǵan jasawıldıń birine hám buyrıǵı orınlangánscha shıdamay kók dónendi qamshılap-qamshılap jiberdi.

Házır ǵana sóylep turǵan jigit attıń artçı ayaǵı arasında baratırǵanın kórip Allayar shıdamadı;

— Áy, jawız, qarabasıń ushın áweli ákeńdi berip ediń, endi urıwıńdı gelle qılıwdı basladıń ba? — dep qara ǵunanın eki jaqtan qamshılap Mamanǵa qaray jılısıp kiyatır edi. Baykoshqar biy:

— Áne, Maman, bizdi azaplaǵan bir kúshik usı. Eń jas úlken ǵarrımızdı sabadı, — dedi.

Qızıp turǵan Maman shıdamadı. Buyırdı:

— Baylań!

Awızdan lebiz shıǵıwı máttal, bul saparı jasawıllar shakqanlastı, bir demniń arasında ózi mingən jaydaq qara ǵunannıń artçı tuyaqları arasında hár jerge bir dúkip Allayar da ketti. Maman ózine aybat shaqırıp júdá qorazlandı hám qattı jekirindi:

— Jáne kim bar?!

Turǵanlar tilsiz, júrekler kútá aqırın soǵıp qaldı. Bir shette, Izbasar bahadır tur. Bayqoshqar biy oǵan tiklendi. Izbasar bahadır sóylemedi, lekin, Bayqoshqar biyden názerin almadı. Qarsı qaradı. Ekewi uzaq tigilisip qaldı. Izbasar bahadır qońırat urıwı ústine jigitlerin baslap barǵan soń ekige bólip bir toparına uyqıdaǵı awillardan mal aydattı, ekinshi toparın ózi basqarıp, japlарınıń saǵaların kómdirgen edi... Bir japtıń payapılına qarsı tárepten kelip qalǵan ójet tekelerdey bir-birine alarisıp turǵan ol ekewinen hámme kóz ayırmay tur.

Izbasar bahadırkıń awıl arasında kórinip adam azaplamaǵanı ushın ba, yamasa usınnan yabınıń ataqlı bir bahadırın at quyrığına baylatsa, óz ómirine qáwip tuwadı dep qoriqtı ma, yamasa pátlı ótkir kóz qarastan seskendi me Boyqoshqar biy tómen qaradı hám:

— Mına topardıń jigitleri de qatnasti, — dep Izbasar bahadırǵa qamshısınıń ushın shoshaytti.

— Tús, attan, Izbasar bahadır — dedi Maman. Izbasar bahadırǵa qosılıp onlaǵan atlı attan tústi.

— Baylań qolların!

Mamannıń bul buyrıǵı da tárk etilmeli. Izbasar bahadır menen kosıla attan túskен jigitlerdiń báriniń qolları baylandı.

— Jalańashlap aqsham shıbıngá taslańlar!

Barlıq buyrıq tek Mamannan bolıp atırǵanı ushın jurttiń kózi sonda, ań-tań. Kóphshilikte jas biydiń buyrıǵına kesent keltirmeyin degen Murat shayıq dıqqattan shette qaldı. Hesh kim betlespegeńi ushın kewli kóterilgen Maman:

— Bayqoshqar biy, endi janıń ráhátlendi me? — dedi.

Bayqoshqar juwap ornına, óz atlılarına qarap dawısladı:

— Mamanǵa alla ráhmeti! Qayttıq!

Jigirmalaǵan atlı gúw keyin burılıp baratır edi:

— Əy, qońıratdıń iytleri, anaw jaralı kópegińizdi súyretip ketiń, — dedi Murat shayıq, belinen mertilip shońqayıp atırǵan attıń qasındaǵı sulap jatırǵan jaralını kórsetip.

Bayqoshqar biy jigitleriniń birine ım qaqtı. Ol ırǵıp attan túsiп, jaralını aldına óngerdi. Barlığı shabısıwi menen ketti.

— Tarqalıń!!

Mamannıń bul buyrıǵına hátte Murat shayıq ta ketti. Polat jasawıl joldasları menen birge Izbasar bahadırılda awılǵa aydадı.

Kún batıwǵa jaqınlasti. Keń dalada jalǵız emen qaldı, sharshaǵan, muńlı alayaq torı ústinde jalǵız Maman qaldı. Ne qılıp qoyǵanın ózi de túsinbeydi. Atınıń aldındaǵı ayaqlarının kóz almay turıptı. Oǵan qozǵaw salıw ushın bir piyada kiyatıriptı. Hár iynine bir bala jaylasqanday iri piyada. Qalpaqqa megzes qara teriden malaqayı bar, qara saqallı, eliw jaslar shamasındaǵı piyada. Attıń iyegi astında taqalıp kelgen piyadani Maman tanımadı:

— Kimseń? — dedi.

— Seydullaman, Maman. Murat shayıqtıń atqosshısımán. Yabıman. Saǵan eskertiwge keldim. Jassań, balam. Uzaq jasawǵa talaplan. Uzaq jasaw ushın ǵárğıs alma, algıs al.

Mamannıń kózine jas tolǵan ba, yamasa qan quylǵan ba, Murat shayıqtıń atqosshısı Seydulla "dáwdı" ırastan da tanımadı.

— Joǵal! —dep jekirindi.

Seydulla "dáw" sóylemedi.

Maman ele qaytqan joq, ele turıptı. Qıyalına, aylana, onı hesh jaqqı jibermeytuǵın, tas qamalǵa megzedi. Qozǵalıw, ketiw qıyın. Jańa ǵana ashıq aspandı demde bult qaplap, tas tóbege eń qaraltımı jiynaldi. Tolayımı menen qozǵalǵan bir qara tas kibi zildey bult tómenlep kiyatırǵanday, onıń demi qısıldı. Kózleri tındı. Qusqısı keldi. Ne bolǵanın sezbey, kózlerin jumdı, ashıp edi, átiraplı duman basqan. Taw da kórinbeydi, awıl da kórinbeydi, jetim emen qaptalında joq. Aspan birotala jerje túsip ketkendey sezildi. "Meni qalayınsha basıp ketpegen! Bulttıń kúshi jetpegeni me? Maǵan? Joq, joq!" qulaǵına saza kelgendey boldı. "Jetimler! Mamandı qorǵańlar!.. Maman ushın... ólemiz!...", "Qorǵadi, óldı!" dep gúbirlenip Maman aldına eńterildi. Mańlayı erdiń basına saq etip kózin ashti. Atın jetelep kiyatırǵan Seydulla dáwdı kórmədi. Qıyalına atı ele bayağı ornında turǵan sıyaqli. Onı urıwǵa dińkesi joq. Ózin ólip baratırǵanday sezdi. Tiriligin biliw ushın murnın shımsıdı, bar kúshi menen shımsıdı, kózi ashıdı. At qoranıń ergenegin ashıp atırǵan xızmetkerdi kórdi. Bul Xelwettiń atqosshısı edi. Qasında Xelwet te turıptı.

— Ne qılıp qoydıń? — dedi Xelwet.

Maman juwap ornına jılısıp tústi. Úyge kiriwden qaptalǵa tósewli turǵan tósektiń ústinde dús tómenine jiǵıldı. Qulaǵı gúw-gúw: "Jetimler! Mamandı qorǵańlar!.. Jetimler!.."

Murat shayıq kelip Mamannan basqalardı úyden shıǵarıp jiberdi:

— Qozǵamańlar! Óz buyrıǵı ózin qısıp atır! Jatsın! ...

* * *

Bayqoshqar biyler muradına jetip qaytqan menen júdá shad emes. Qıyallarına yabınıń jigitleri aldarqatıp qaytarıp, bir alań da jetip gelle qılataǵınday. Bárhá artlarına qarasıp shabisıp baratır. Aldınan tozań kórndi. Bul İrisqul biyler edi. Óz-ara qansha arazlasıp júrse de, izinen úlken kúsh shıqqanın kórip, kewillerin bastı. Bayqoshqar biy jigitleriniń aldına shıǵıp İrisqul biye sálem berdi, bolǵan waqıyalardı qısqasha bayan etti.

— Eki jigitin at quyrıǵına baylatqanı ıras pa? — dep İrisqul biy qayta soradı.

— İras, qońırattnı́ xanı, ıras, — dep kewilli shawqımlastı́ jigitler.

İrisqul biy urıwını́ ataqlı biylerin, jasawılların ertip shıqqan edi. Olardı bir qatara kózden ótkerip alıp:

— Bayqoshqardan sizler sorańlar! Qulaǵıma inanbay turman! — dedi.

Súyındık biy qayta soradı. Bayqoshqar biy ádepki juwabın qayta tástıyoqladı.

— Jigitler, Maman durıs aytqan. Yabılar qońıratlıılarǵa ázelden dushpan emes. Men kelgenshe nege shıdamadińız hawlekiler! — dep İrisqul biy hám ashıwlı hám quwanishlı sóyledi. — Ádillikiń adamı jańa shıǵıptı. Birazımız alpısqı shıqqansha pámimiz alıspaǵandı jigirmasında túsingen bul ádıl buyrıq iyesine ǵaybana algıs bolsın! Endi minaw Qońırattnı́ kózine túskenn girtti attan awdarıńlar!

Buyrıq mult ketpedi. Bayqoshqar biy attan awdarıldı.

— Qundaqlap, bókteriwge kese taslańlar!

İrisqul biydiń bul buyrıǵı da tez orınlандı.

Jas Esengeldi qızajaq edi.

— Tıñış, kúshik! — dep buyırdı İrisqul biy. — Sharshatpa meni! Kirpi tikendey nege jiýırıłasań?

Ákesiniń at ústinde kese baratırǵanına Esengeldiniń ishi órtengeni menen ilaj ete almadı.

Atlıilar, jeńis penen emes, eń qádirli adamın jerlep qaytqanday, joldı únsız dawam ettirdi.

17.

Maman oyanǵanda tań saz berip kiyatır edi. Basın kóterip, ne ushın kiyimleri menen jatqanınıń sebebin esledi, esledi de, basın qaytadan dastıqqa urdı. Úydiń ishiniń hawası tawsılıp, demi qısilǵanday. Jáne túrgeliwǵe urındı. Tósegine jelimlenip qalǵanday, kókiregi kóterilmedi. Ádewirden soń, tań namazınıń azanın esitip, shapşıp túrgeldi. Dalaǵa shıqtı. Awıl arası álle qashan háreketke kiripty, sonda da, burıngıday kewilli kórinisler, shawqımlar joq, hátte, pada ushın bosatılıp atırǵan ana sıyırlar da móniirespeydi. Qulaqlarım pitip qalǵan joqpa eken dep, eki qulaǵın alma-gezek shuqladı. Bayaǵısı.

Namaz oqıp dalaǵa shıqqan shayıqqa sálem berdi.

— Basıńníń dumanı tarqadı ma, balam? — dep soradı shayıq.

Maman birden juwap beriw ornına, keshegi Izbasar bahadırlardıń qáyerge baylanganın soradı. Sońǵı gezde minezi ózgerip, ójet bolǵan, biraz menmensigen jigitti unatpaǵan keyip penen shayıq onıń betine tigilip turdı da, shashırap shıǵıp kiyatırǵan quyash tárepke iyek attı. Quyashtıń astında arbaǵa baylawlı turǵanlardı kórip Maman tómengi ernin tisledi. "Meniń pármanımdı hesh kim tárk etpegen. Meni oyatiwǵa batılı barmaǵan hesh kimniń. Qaydan keldi bul kúsh? Xan atınan buyırǵanım ushın bolsa kerek. Biyshara adamlarıń bala-shágaları túni menen shuwlasıp shıqqan shıǵar..."

— Maman, nege barmaǵındı tislep qaldıń? — dep shayıq onıń oyn bel úzdi qıldı.

Maman qolın jiberip jáne áwelgi ashıwlı keypine túsip:

— Xan buyırǵın orınlawım kerek, ata, — dedi. — Orıslarǵa qosılıw jónindegi májilisti sol arbaniń aynalasında ótkereyik. Jasawıllar qayda?

— Bizler mindamız, — dep Mamanniń art jaǵındaǵı úyden Polat jasawıllar shıqtı. Murat shayıq Mamanniń qıyalına túnsindi: "Adamlarıń bir jaǵın qorqınışhqa tirep sóylespekshi".

Maman Polat jasawıl menen. sálemlesiwdi umıttı.

— Shayıq ata, adamlarıń jiynawǵa xabar etilsin be? — dedi.

Ashıwlı shayıq biraz jadıradı, onıń jıllı júzin kórip, óziniń durıs islegenin túsinip, Maman Polat jasawıllar menen qatarlaśıp, Izbasar bahadırlar baylangan arba tamańga qarap turdı.

— Halqasqa awqat tayar etilgen edi, birotala jep shıǵıńlar, — dedi shayıq.

Ishke kirgen soń da shayıqtıń ózi sóyledi.

— Izbasar bahadırları bosatqan aqılǵa muwapiq. Óytpeseń, Maman balam, adamlarda qáhár toplanadı.

Maman juwap ornına jasawıllarǵa qaradı. Bul onıń óz kúshin kórsetiw belgisi edi. Shayıqtıń pikirine qarsı kelip ádetlenbegen jasawıllar ún demedi. Maman kóp otırmadı, baylaǵanlardı bosatiwǵa uriqsat etti.

Shayıqta guptikey payda boldı: "Izbasar bahadir bosanǵannan keyin sumlıq oylamasa jaqsı. Kesheden bergi ashıwdıń qurbanı bolıp dıq penen kelse, jiynalǵanlardıń awzın alalawǵa sebepshi boladı. Yabı urıwı jáne

búledi, onnan son basınan shirigen balıq bolǵanı. Buǵan jas Maman qızadı, hesh kimge isenbeytuǵın ózimshil bolıp aladı".

Shayıq usı oyları menen bánt bolıp, azanǵı awqat jelinip bolıngansha sóylemedi, shayıqta jaqsı keyip bolmaǵanı ushın basqalar da sóylemedi, bul jaǵday Mamanniń ashıwın saqlap qaldı.

Tús mezgilinde, yabı urıwınıń jaqın-juwıqtaǵı gúllán erleri, sol Izbasar bahadırılar baylangan arbanıń qasına jám bolıp, sóylew náwbeti kelgende de, Maman ashıwınan ajıralmaǵan edi. At ústinde záńgige shirenip qattı-qattı sóyledi. Óz túsiniginhe eldiń ala awızlıgınıń sebeplerin aytı. Hár urıwdıń óz aldına bir tóbe bolıp júrgenin dálillewge urındı. Ol xan jasawıllarınıń ortasında turǵanlıqtan ba, hesh kim sózin bólmedi, óz-ara sipsińlaspadı da, júdá dıqqat penen maqlı tuílap turıptı.

Maman jáne orıslardı táripledı. Kuzma Borodinler hám Abılqayır xanǵa ózi apargan orıs kárwan basisı menen qalay sóyleskenin, olardıń ne degenin usaǵına shekem qaldırmadı. Or qorǵanında xan tárepinen islengen qorlıqtı, qullası, sol kárada xalıq táǵdirine qaraslı qanday waqıya júz bergen bolsa, bárın aytıp, gápınıń haqıyqatlıǵına gúwa ushın húrmetli Murat shayıqtıń, kóp biylerdiń atlarıń keltirdi.

— Ağalar, atalar, men sizlerge úyretiw ushın aytıp atırǵanım joq, — dedi Maman kem-kem juwasıp. — Oylanıp kórińler. Aqıl juwırtqan insanǵa bir urıwımız jińgil, ekinshisi urıq, úshinshisi jantaq, tórtinshisi sólew, besinshisi qıysıq torańgil... Qısqası bir toǵaydıń árre-tárre ósimligi. Birewi jelinip qurtsa, ekinshisi jaǵılıp ketip atır. Bul toǵaydıń amanlıǵı ushın kúshli, jaraqlı qarawıl kerek. Bul átiraptıń kúshlisi — orıslar. Solarǵa tapsırıw kerek. Sonda Coden-Rabdan da, Ayuxan da, Abılqayır xan da heshteńe qıla almadı. Murat shayıqtıń shákirtlerin baslap alda turǵan Eshniyaz axunǵa qarap: — Axun ata, biylerdiń atınan orıs patshasına ant qaǵaz tayarlap berińiz, — dedi.

Murat shayıq Mamanniń aqılına, danalığına jasınan isengen menen, bunday shápit tapqırılıǵına isenimi kem edi. Hayran qaldı. Usılay etpese, qızǵan tandır suwıp, japqan nanı arqa taslaydı. Jigitti quwatlaw kerek!

— Maqulma, axun? — dedi.

Mamanniń sorawına juwap beriwigę irkilip shayıqtıń kewilin baǵıp turǵan Eshniyaz axun shalt ún qattı.

— Ájep, shayqımız!

Jurt ele jım-jırtlıqta. Birew-birewdiń betine tigilip, tınıshlıqtı buzıp gáp aytatuǵın márǵ júrekti izlesiwde. Azanda baylawdan bosanıp, qayta kiyinip atına minip kelgen Izbasar bahadırlarıń attı sál aldaraq aydaǵanına jurt hawlıgısayıń dedi, eger usınnan qıyan-kesti jánjel kóterilse, arbanıń astına tiǵılıwdı gózlewshiler de payda boldı.

Mamanniń da júregi háwlirdi. Polat jasawılǵa "abaylı bolıńlar" degendey qarap, Murat shayıq burıldı. Onıń júdá tınısh, biygárez turǵanın kórip, sabırlılıq saqladı, Izbasar bahadir óz atlılarınan alǵa shıǵıp, jurtqa sóylew belgisin bildirip qamshısın kóterdi. Qaytadan sheksiz tınıshlıq ornadı.

— Yabı urıwınıń ar-namısı ushın Mamanniń pikirin quwatlayman. Axun aǵa, orıs patshasınıń atına ant qaǵaz jazsańız aldı menen qol qoyaman, mór basaman, — dedi.

Basqalar sıyaqlı Eshniyaz axun da onıń ne sóyleyjaqlıǵın bilmey, topalań turǵızama dep qorqıp tur edi.

— Ant qaǵaz emes, ahidnama, inim, — dep bir jaǵın sál dálkekke alǵan bolıp, dúzetip juwap berdi.

— Ant qaǵaz, ahidnama, bári bir nannıń eki jaǵı, — dedi ol, — Orıslarǵa qosılıw, orıslar menen táǵdir biriktiriwge umtiliw — búgin ya keshe baslańgan jańa is emes. Orıs xalqı menen ázelden shalǵayma-shalǵay otırıp, bir tandırǵa nan japqan xalıqpız. Sonı da túśiniń, maqsetimiz tek pana izlew emes, áyyemgi doslıǵımızdı tiklew.

Adamlardıń arasında álle qanday erkinlik, júzlerinde jadırawshılıq payda boldı. Tip-tik qáddilerinen ayaqlarına dem berip bosasti.

— Shayqımız, orıslar menen áyyemnen dos ekenimiz kitapta jazılǵan ba? — dedi birew.

— Kitapta emes, babalarımızdıń súyeklerine oyılıp jazılǵan, — dep Murat shayıq xalıq awzında saqlańgan qısqa bir ápsana aytıp berdi. Ápsana boyınsha: babalarımıń bir jawgershilikte orıslardan ayra túskен. Biraq izimizden orıs doslar keler dep jollarına qaray-qaray moyın súyekleri qılysıq pitken, kózleri sarǵayıp ketken. Aqırı kelgen.

— Bul ápsanani barlıq awillarǵa esittiriw kerek, — dedi kópshilikten jáne bir dawıs.

— Men bunı jasımda qońıratdıń bir ǵarrisınan esitkenmen, — dedi de, shayıq kóp sóylep turmay shákirtlerin úyli-úylerine waqıtsha qaytarıp

jiberetuğının, sebebi, babalarımızdını orıs knyazleri menen iynlesip bir jawǵa qarsı urısqanın, bir-biriniń ar-namısı ushın qan tógip, jan beriskenin tastıyıqlaytuğın ángimeler menen ápsanalar kóp ekenligin, solardı duylim awıllarǵa házirden baslap túsındiriwdıń zárúriyatlıǵın aytti.

Maman quwanǵanınan attan tústi. Kesheden berli ońlı sálemlespey, sóylespey bultıyıp júrgeni ushın keshirim soraǵannıń belgisi sıpatında Murat shayıqtıń aq boz atınıń aldına barıp, iyılıp tájim qıldı. Pútkıl tómengi qaraqalpaq eliniń din házireti shayıq aldında kimniń bolsa da birewdiń iyilgeiin kórse, yabı urıwınıń hár bir adamı ushın iyılıp tájim etiw peshe bolıp ketken edi, turǵanlardıń bári qol qawsırıp Murat shayıqtıń aldınan óte basladı.

— Toqta — dep shayıq Eshniyaz axundi iriki. — Házir is baslaymız. Úyińe barıp qálem-qaǵaz, siya sawıtırdı sazlap otır.

Eshniyaz axun sóz ornına basın qayta-qayta iyzep "maqul" degen isharat penen ketti.

Toptı tarqatıp Murat shayıq penen Maman gileń biylerdi, jasawılları Eshniyaz axunniń úyine qaray basladı.

* * *

Ahidnama jazıwdıń úlgileri bunnan burın da islengenine qaramastan, usı saparǵı ahidnamanıń sózin tayarlawdıń warra- warrası eki künde tamamlandı. Ahidnamanıń sózlerine hár kim óz pikirin qosıp, qansha kegirdek sozıspa bolǵan menen, is pitti, is tabıslı pitti.

Ulli jolda birinshi adım atlandı. Yabılar ant jazdı.

Xandı tez quwantıw ushın Polat jasawıllar qaytti.

Murat shayıqtıń shákirtleri óz awıllarına tarqadı.

Orıslar menen qaraqalpaqlardıń áyyemgi doslıqları haqqında ángimeler, ápsanalar yadlap tarqadı.

Bazı bir qıyın gezlerde ákesin eslep, bazda kewlin qoshlap kúlisip qaytatuğın Allayarın óltırıp qoyǵanın eslep, ishki dártlerin ózi qozǵap alsa, qızıp ketetuğın Maman, Murat shayıqqa júdá shápeniy-shırtıldaq bolıp kóringenlikten shikárǵa ertip ketti.

Qaytısın, Maman joldaslarından izirek jekke kiyatır edi. Bektemirdi kózi shaldı. Bektemir de onı kórgen sekilli edi, biraq arman qashti. Burınları uzaqtan aldına shıǵatıǵın bala nege qashti? Mamanniń ishi gím

etti. Izinen jetpekshi bolıp atın burıp edi, Bektemir bir túp bürshikli jińğıldın tasasına shógiп otırıp qaldı. "Bir jaqtan urlıq etip kiyatırıp qoriqtı ma eken?" degen oy keldi Mamanǵa. Sol ushın qısındırmayın dep turdı da, arqalaǵan heshteńesin kórmegen soń izinen bardı. Bürshikiň astında jetim gójektey kózleri jiltırap otırǵan bala onnan sayın kishireyip, demin oǵırı ásten alıp otır edi. Maman at ústinen eńkeyip, jelkesine qamshı sabı menen túrtti.

— Túrgel, kórip turman.

Bektemir qalsh-qalsh etip tikeydi. Ún joq. Ólı shıraylanıp, solıp qalıptı.

— Nege qaltıraysań? Dorbań qayda? Nege awıldan alısta júrseń? Qaysı awıldan qayttiń?

Bektemir hesh sorawına juwap bermedi, qaltıldawın dawam etti. Maman attan túsip, Bektemirdiń, iyeginen kóterip kózlerine úńildi, jasawrap ketipti, qalshıldısı burıngıdan da kúsheydi.

Ne boldı, Bektemir?

— Óltirmeyseń be? — dedi Bektemir. Ol usını aytıwı máttal, kóz jasları sel bolıp, eki betin juwıp ketti. Maman waqıyaǵa endi túsindi. Jubatıp atına mingestirdi Jol boyınsha onı — mın shuqlastırıp sorap Bektemirden alǵan túyirli juwabı mınaw boldı.

— Házır sennen hámme adam qorqadı. Amanlıq awırıp atır. Táwir bolǵan soń bizlerge qayıtip qosılajaq...

Ol Bektemirge eki qoyan berip ılaşığınıń qasına túsırıp ketti. Úyge kelgen menen parasat ete almadı. Bir qırǵawıldı qoynına salıp, piyadalap Amanlıqtikine qaray bir qırınladı.

İlaşıqqa eki-úsh adım jaqınlawdan-aq Amanlıqtıń ińqıldap atırǵanın esitti. "Sorlı ırastan da awırıptı", — dedi ózinshe. Shiy esikiň kóterip, ergenekti iyterip edi, ilik emes, quri qawsırıwlı eken, sıqırlap ashıldı.

Amanlıq aǵash dastıqtıń ústine qıs malaqayın qoyıp, paxtası aqqan góne bót kórpeni beline shekem jamılıp shalqasına jatır edi. Mamanniń dawısın tanısa da, sálemin qabil etiw bilay tursın, basın burıp qaramadı. Maman ayaqların ǵaz-ǵaz basıp onıń bas ushına otırdı. Bir qaptalda qaziqqa ildiriwlı ákesiniń qınaplı qılıshın tanıp, kewli buzılıp barıp, ózin bastı hám Amanlıqtıń basınan áste ǵana sıypaladı:

— Qashannan beri jatırısań?

Amanlıqtıń denesi shoq bolıp tur edi. Mamanniń muzday qolı jaqtı ma, kózin sál ashıp:

— Úsh kún boldı, — dedi ásten ǵana.

— Ókpelediń be? — dedi Maman.

— Ókpelemedim. Sebebi usınday qılatuǵınıńdı biler edim. Adamgershilikten kóre, óz dańqın jaqsı kórgen adam ushın belgili wazıypa atqarıp qalǵanıma nalımayman. Almagúl qara ǵunandı tusawlawǵa ketip edi. Iyesine kerek bolsa qońsısı ókpelemeydi. Áketerseń. Kút.

Maman sózden utıldı. Ne qıların bilmey biraz otırdı. Amanlıq jáne sóyoledi:

— Kóp kútiwge zerikseń Almagúldıń aldınan shıǵa qoy. Tikeyiwge dińkem joqlaw.

— Jata ber, jata ber. Kewlińdi sorawǵa keldim. Qıbirlama, ashıwlınba. Attı áketpeymen. Kettim.

— Allayar menen qushaqlasıwǵa ket! — dep qaldı Amanlıq.

Murat shayıq namazlıgerge dáret alıwǵa shıǵıp tur edi. Mamanniń qaydan qaytqanın soradı.

— Allayar, Amanlıqlardıń kúlkı qabı edi, ayrılgan soń awıripti. Kewlin sorap qayttım hám ózimdi jazalawdı, qattı jazalawdı oylap qayttım, — dedi Maman.

— Keshirim soradıń ba?

— Soramadım.

— Olay bolsa, moynıńdı kóterip júr. Ájeli jetse kim ólmeydi. Biypana jetim issıdan da, suwiqtan da óledi. Qapalanıp ushına shıqpaysań.

Shayıqtıń bul gápi Mamanǵa unamadı biraq úndemedi.

Keshki awqat ústinde:

— Shayıq ata, is baslandı, buǵan ne deysiz? — dedi Maman.

Murat shayıqqa "bul mennen marapat kútti" degen oy kelip, házirgi kádemlerinin durıslı qádem bolıp shıǵıp atırǵanın maqtadı. Onıń tek qızba bolmawın ótindi. Tuwısqan atasınan ayırması joq, bul adamnıń keńeslerin zeyin menen tınlap, tiykarǵı aytajaq oyına kóshti.

— Biz Amanlıq penen qazaq awıllarına barıp, eliniń oylı-báleñtinıń parqın uqqan edik. Eń ishinde Ayǵara biy awılı bizlerge júdá unadı. Adamları báleñt eken.

Endigi jaǵında sol awıl menen aramızdan doslıq jibi tartılsa, jaqsı bolar edi.

Ol sóylep bolǵansha bólmey tírlap Murat shayıń jáne izin kútti. Maman gápiniń usı bólegine juwap kútti. Murat shayıq túsındı.

— Durıs aytasań, balam, — dedi ol. — Ayǵara biy eske túskende, Abılqayırdı da jaqsı kórip ketedi kisi. Ayǵara biydiń bir ózi emes: qońsıqobası, awıl-aymaǵı menen ilahida áziyz adamlar. Biz aramızda doslıq jibi bar dep júrmız. Sen doslıqtıń qanday jibi haqqında aytpaqshı ediń, balam?

— Men be? — dep Maman azǵana oylanıp alıp dawamladı. — Ayǵara biydiń qızı bar. Quda túsiw kerek... — Maman irkilińkirep edi, shayıq kútá sabırlılıq penen otırdı, tez juwap bermedi. Maman pikiriniń izin jalǵastırdı. — Sol kisiniń qızın Amanlıqqa áperiw kerek.

Murat shayıqtıń ishine sherebe quylǵanday boldı, lekin, parasat saqlap, jáne aytajaǵıń bar ma degendey kútti. Iziniń tuyıqlıǵıń bilip qamırdan qıl suwırganday ásten basladı:

— Balam, doslıq jibi kórpeniń astı menen tartılmayıdı. Tartıla qoyǵan jaǵdayda, bir چaynek ya kese ushın, hátteki, bir jaǵı kuye aǵash kósew ushın bunday doslıq shorta úziledi.

Maman bul jerde de utıldı. Gáp ayaqlandı. Murat shayıq onıń kewlin alıwǵa talaplanbay, ústemlikti ózinde qaldırdı: meyli aqıllı dállıl tapsın!

Qalay etken menen Maman pikirinen qaytpawǵa qarar etti. Azanda Amanlıqtan jáne xabar aldı. Bezgegi tutıp zirildep atırǵan gezi eken, basilǵansha otırdı. Amanlıq ózine kelgen menen xabarlaspadı. Maman ákelgen nan, qatıǵın Almagúlge tapsırıp qayttı.

Erteńine jáne bardı. Bul saparı Amanlıq biraz dúzlesti. Azannan baslap bezgegi tutpaptı:

— Sen bizlerdi bir Allayardan ǵana emes, kúlkımızden ayırdıń, kóz jas tógilmesin degen óz rawayatıńa qayshı is islediń, — dedi.

— "Bálkim, solay shıǵar. Al, men sonıń menen kóz jaslardı tiyarman, kúlkilerdi kóbeytermen, dep oylaǵan edim.

Amanlıq sóylemey uzaq jattı. Mamanǵa ol uyıqlap ketkendey kórindi. Oyatıp almaw ushın ásten ǵana túrgeldi.

Ol usılayınscha hár kúni xabar almaqshı edi, oylaǵanı bolmadı. Xannan jasawıl keldi: Jańakent qalasınıń qurılısın baslaw ushın awılǵa kóp adam

salınıdı. Sol adamlar óz aзиq-túligi menen bayaǵı Kuzma Borodinler jonǵan taslardı qalanıń tırnaǵına tasıp jetkeriwi tiyis eken. Al Mamanǵa tánhá tapsırma: Esengeldini ertip, tuwrı xannıń ózine barıp xabarlaşıwi kerek.

— Bar, balam, bar, — dep násiyatladı shayıq. — Atańníń gápin esle, díq saqlama. Iſiń sonda rawaj tabadı. Biyler jıynalǵan Jańakentke ahidnamanıń bir danasın ózim jetkeremen.

18.

— Siziń aqıl qabınız ortalanıdı, biy ata. Aljipsız.

Ákesiniń ayaq-qolı baylanıp, óz atına bókteriw bolǵan menen, awılǵa kórsetpey jazdırar dep dámelengen Esengeldiniń úmiti push shıqtı, ákesi awıllardıń ortası menen solayınsha alıp ótildi. Mine, sonda, Esengeldi shıdamay, írisqul biyge usilayınsha sandıraqlaǵan edi. Úlken biydiń jıǵırdanı qaynap, onı da baylatpaqshı bolıp turdı da, astıńğı ernin bir tislep, ózin tutti. Meyli, kisi gewkewisiz oyına kelgen bolsa aytsın! Ashıw kisige ne qıldırmayıd? Ele awzınıń sarısı ketpegen palapan! Ákesi ushın janı ashımasa, perzent boldı ma? Adam sol ushın perzent tileydi dá! Ulı ójet bolsa, ákesi de ayamayıd!

Írisqul biy Bayqoshqar biylerdi "júwensizler" dep atap, eki kún arbaǵa baylatıp qoyıp, bosattı. Ol usınıń menen, jaslar arasında ózine qarsı kúsh payda bolatuǵınına kewil awdarmaǵan edi. Bunday kúsh astırtın dúzildi. Baykoshqar biydiń tárepdarları dúzdi. Esengeldiniń qasına ezine teńles onlaǵan atlı qosıp "alıslarǵa ketińler, tisi müjilgen qasqırdan ósh alıw jolin máslahátlesińler" dep jiberdi.

Balalar awıldan alısırıq shıǵıp máslahát qurdi.

— Qáne, ne isleymiz?

Usı sorawǵa bári juwap izledi. Aqır sońı kelgen juwmaǵı: qıtay, mańǵıt awıllarına barıp jora tabıw. Kóbeyip alıp aldı menen sarı tisli írisqul biyge emes, aziwlı, kúshlı aziwlı Mamanǵa qarsı atlanısqı shıǵıw. Bul aqıldı birinshi kim taptı? Ol hesh qaysısınıń esinde qalǵan joq. Bárine maqul túsıp qıyrı dalaǵa shabisıp ketti ...

Maman tuwrı İrisqul biydikine tústi. Bul waqıtta İrisqul biy Jańakent qalasına adamlar jynatiw ushın hár awılǵa jasawıl atlandırip atır eken. Mamanniń ne jumis penen kelgenin sorap alıp, sol jasawillardıń birinen Esengeldini mında jiberiwdi qosıp tapsırdı. Sóytip Mamandı úyine kírgizip, arada hesh qanday ashıw-kek bolmaǵanday-aq, júdá jumsaq, álpayım sóylesti, eldiń alawızlıǵına janı tózbey kózlerine jas alıp sóylesti.

— Sırttıń hár qıylı shabıwılınan sótilgen jaralı qabırǵalardı biriktiriw ushın iriňlesken bırlı-yarımın ılaqtırıp taslaǵannıń ziyanı joq eken, balam. Durıs islep atırsań. Men endi túsindim, balam, Atırnıń jılawın usı bağıtıńnan ózgertpe. Esengeldiden de jerkenbe, balam. Dosıń kóp bolsa, isiń rawaj tabadı.

Maman júdá kewlin berip tıńlaǵanlıqtan ba, İrisqul biydiń bul násiyatı óz atasınıń, Murat shayıqtıń násiyatların esine saldı.

Soniń arasında Esengeldige ketken shaqırtıwshı kelip, onıń joqlığın xabarladı. Qay baǵıtqa ketkenin aniqlap, Maman atlandı.

Xan tapsırmasın orınlawǵa tınbay segbir tartıp, Esengeldilerdi kelesi kúni túnde, órkesh-erkesh qumlar arasında, ot jaǵıp otırǵan jerinen taptı. Jigirmalaǵan jigit bolıptı. Sırttan kelgen atlıdan seskenip, bári turdı. Mamandı tanıǵanları álleqanday kúsh sezip, biriniń sırtına bıri tasalanıp tur edi. Iri gewdeli Mamanniń altında kishkene bala sekilli kórinetuǵın Esengeldi aybat shegip, sálemlen burın, onıń qalayınsha qorıqpay, japadan-jalǵız júrgeniniń sebebin soradı.

— Óz qanalasların izlep júrgen adam qorqa ma? Qorıqpaydı. Ekinshiden, xanniń tapsırması menen júrgen adam qorqınıشتı umitadı. Sálemleseyik. Assalawma áleykwm!

Jigitler májbúriy sálem qabil" etti. Maman hámmesi menen birme-bir qol alısp, Esengeldi menen qatar otırdı. Bir istiń ushında qızarıp pisken qırǵawıl etin hesh kimnen uriqsatsız alıp jep, jabıqqanda ara-tura jiynalıp, usınday bázim qurıp turiwdıń jaqsı bolatuǵının maqtadı.

Ózin erkin tutıp, kem-kem hámmeniń ústinen ústemlik etip baratırǵan jigittiń altında balalar qırǵıy kórgen shımsıqtay shoqlanısp, sırlasıp úlgermedi. Maman kelgen jumısın xabarladı.

Xan shaqırtqanı ushın quwanıştından ba yamasa Maman kewlinde dıq saqlamay, ózi shaqırtıwshı bolıp kelgeni ushın ba, Esengeldiniń júzine qan juwırdı.

— Qashan ketemiz, Maman aǵa? — degenin bilmey-aq qaldı. Joldaslarınıń ań-tańı shıǵıp, Esengeldige isenimsiz kózlerin qadadı.

— Hárqalay asıqqan jón, — dedi Maman.

Esengeldi joldaslarına atlanıwǵa buyrıq berdi. Qalay etken menen Esengeldiniń qádigi joq emes edi.

— Umittińız ba? — dedi ásten. Maman "neni?" dep soramadı.

— Xan hámiri menen tas kótergen adam ayıplı emes, — dedi.

Esengeldi shaqqan ǵana qıymıldap, Mamannıń atın áqelip ózinen burın atlardırdı.

Maman Esengeldini qarsılasar degen oyda bolǵan edi, bunsha kishipeyillenip, ıqqa jiǵılǵanına tańlandı. Minezin sorap bilgisi keldi.

— Esengeldi, sen neni maqset eteseń?

— Qońırattıń awız birshiligin hám namentay uriwlar ústinen ústemligin kórgim keledi. Ózińiz nene maqset etesiz?

— Sen, men, mınaw ózimizdegi jigitler, qullası barlıq qaraqalpaq balası dawıs qosıp baqırǵanda, taw jarılıp, jol berse eken deymen.

— Biziń bir atalarımız, "shunataydíń ortań barmaq dárejesine ósip jetkenin kóriwdi qıyal etiw — túsinde qanat pitip ushqan menen barabar" degen eken?

— Sen túsińde ushasań ba?

— Ushaman. Hámme mártebeli adam ushatuǵın shıǵar dep oylayman. Mınaw jigitlerdiń birazı túsinde ushıp júrgen jigitler. .

— Esengeldi, ekewimiz eki jaqka ketpedik pe? Men dawıstiń kúshin aytsam, sey barmaqtı ayttıń. Negizinde, barmaqlar hár qıylı bolǵan menen hár qaysısı orńında bekkem qıṣılsa, tastı sıqpan qılaǵı degen gáp bar. İras bolsa kerek. Orıs knyzleri elin solay biriktirgen.

— Maman aǵa, eger, ekewimizdiń ángimemizdi aqıllı birew qaptaldan tınlasa, jańa bolǵan eki jilli sóylesip kiyatır eken dewi múmkin be?

Maman bunday sheńgel súwretiwdi kútpegen edi. Esengeldige olıya bir qaradı. Esengeldi mayda tislerin kórsetip kúldı.

Xan awılına jaqınlaǵan soń basqa jigitlerdiń tarqawına uriqsat etildi. Maman olarǵa ara-tura usılay jiynalısıp kewil kóterisiwdiń zárúrligin eskertip qaldı.

— Endi, uq, — dedi Maman Esengeldige. — Orıslarǵa kosılsaq, jaman-jáwdiklerdiń tonawınan qutılamız. El bolamız.

— Adam balası bar jerde tonaw, zorlıq-zombılıq qalmayıdı dep esitkenmen. "Murnıń bolmasa eki kóziń bir-birin jep qoyar edi" degen gáp jáne bar.

Bul gáplerdi Maman da biler edi, biraq onı biykarlaw ushın kóp waqt kerek. Tek Esengeldini isendiriw ushın eki-úsh iret kuyip-pisip túśindiryw jetkiliksiz. Sonlıqtan Maman Esengeldiniń ádepki maqsetine endi toytarıs bergendi maqlıaptı.

— Házır xanǵa baramız, inim. Ne jumıs buyıratuğının bilmeymen. Biraq eskertemen, tek óz urıwińníń ǵamına berilseń, qalpaǵıńdı samalǵa ushırıp. alganiń. Aqırı qalpaq bas kiyimi, bekkem bolıw kerek.

Usı táqlettegi gáptı Abılqayır xan ǵayıp xanǵa aytqanbışh degen mish-mish esitken Esengeldi túsinip te, juwap berip te úlgermedi. ǵayıp xan úyiniń iynewine súyenip, bulardı ay kútkendey kútıp tur eken. Ekewi de teń atlارınan túsip, uzaqtan qol qawsırıp keldi. ǵayıp xanda ele ashıw toplana, koymaptı.

— Kele berińler, kelińler! — dep ishten úlken ulı Ubaydulla sultanniń atın aytıp shaqırıp, tapsırdı:

— Kóp eglemey toydırıńlar!

Ubaydulla sultan olardı kishi úuge baslap kirip, awqat házirlenemen degenshe, dem alıwǵa urıqsat etti. Awqatlanıp bolǵanın esitip xan olardı ústine shaqırttı.

— Júdá bárekella, tınıǵipsız, — dedi xan olardıń júzine ǵamxor atalar kózi menen qarap. — Endi muqiyatlı bir tapsırma bar. Sizlerden basqalardıń qolınan kelmetyugin hám isenilmeytuǵın tapsırma. Bul tapsırmanı iseniwim — sizlerge, mehir-sayamdı salajaqlıǵım, túśiniń. Ózi jeńil jumıs. ǵayıri elden kelgen qonaqtı Türkstan qalasına shekem uzatıp salasızlar.

— Qullıq, xanımız, — desti ekewi birden.

— Men asığıs edim, erteń Jańakentke jetiwim kerek. Bul da shırpınıp tur. Búgin túni menen keteberejaq. Isenimli joldas qos dedi... Jaǵdayı bar, sizler qaytip kelgen soń aytaman. Házirlenińler!

Maman atlanayıń dep atırǵanda Ubaydulla sultan balalıq etip sıbırladı.

— Maman, uzatatuǵın kisińdi bileseń be? Bylip qoy, Junǵar xanınıń keńesgøyí.

— Junǵar! — dep qayta soradı Maman. Esengeldiniń qulaǵı erbeńlep, oǵan jaqınladı:

— Ne dedińiz?

— T-s-s-s! — dedi Ubaydulla sultan. — Qulaǵıńdı tut. Ákemniń sırin aytayıń. Ol sizlerdi jaqsı kóredi. Úlken biylerden artıq kóredi. Aqıllı jigitler deydi. Sol ushın sizlerge tapsırıp otır. Polat jasawıllarǵa da isenbedi. Bul Junǵar xanınıń keńesgøyí.

Maman sırdıń tórkinine túsinip Esengeldini túrtti:

— Tez atlan. Sultan haqıqat sırdı aytıp atır. Aman-esen aparıp qaytamız.

— Álbette, álbette, — dedi jáne Ubaydulla sultan Mamanǵa jaqın kelip. — Aqırı junǵarlarǵa burınnan dıqlı ata-aǵalarıńız óltırıp qoysa, jaqsı emes. Qaraqalpaqtıń ǵamı ushın xanı jiberipti. Joq, joq, qaytıp kelgen soń bárın xan ákem aytadı.

— Sizge alla rehimi jawsın, sultan, — dep Maman atına ǵarǵıp mindi.

Ǵayıp xan junǵar keńesgøyiniń atın jetelep kelip Mamanlarǵa kostı.

— Jollarıńız bolsın. Birińız aldında, birińız keyninde júriń. Óz-ara sóylespeńler, — dep xan junǵar keńesgøyiniń tilinde bir nárselerdi aytıp, qayırlasti. Junǵar keńesgøyı qaraqalpaq tilin túsinе me, túsinbey me, málimlenbedi, sebebi ol sóylemedi. Shırayı belgisiz, qarańǵıda kóleńkedey qarawitqan adam at ústinen eńkeyip xannıń betinen súyip, xoshlastı.

Ǵayıp xannıń tapsırmazı buljımastan: ǵayıp atlı ortada, úshewi dizilisip ketti.

19.

Sırdáryaniń Aral teńizine jaqın bir alabındaǵı áyyemgi Jańakent qalası ornalasqan ólı taqırıllıqqa jan endi. Bul jerden idiraldı imarat salıwǵa tómengi qaraqalpaq eliniń barlıq awıllarınan san júz qollar keldi. Jańa kala — Jańakenttiń qurılısı baslandı. Waqıt ta qolaylı. Diyxanniń eginin jıynawına, sharwanıń qıslawǵa kóshiwine ele waqıt bar. Olay bolmaǵanda da, xannıń buyrıǵı. Tek Ǵayıp xannıń emes, joqarıdan Abılqayır xannın, hátteki, orıs patshalıǵınıń usı kalanı salıwǵa álleqashan-aq usınısı bolǵan-

bışh. Bul qalanıń qurılısı qıyın. Kóp adamnıń eńsesine mingei tas, janın mújigen jegi bolıwına qaramastan, jıllar boylap qonısı payanlamaǵan xalıq ushın úlken úmit qurılısı boldı.

— Xan ılay menen tastan jay saldırısa, xalıqtıń ǵamın oylaǵanı, — degen gáp awillardan awıllarǵa, awızlardan-awızlarǵa kóshti. Imkániyatı bar adam usı qurılısqı bir kesek, bir tas ákelip beriwdi maba bildi. Awıllar menen Jańakent qalası aralarında shańgıtıp jatqan jińishke ayaq soqpaqlar, arba jollar payda boldı. Qurılıstıń basına qurılǵan xan shatırı misli bir arba degershiginiń gúpshegin, sol shatırdan hár jaqqı taraǵan jollar sol gúpshekke kadalǵan kegeylerdi esletti. Degershik teń qozǵalıs taptı. Jumıs qızdı, qol jumısı qızdı. Qapqa, shalǵayına ılay salıp arqalawshılardıń shinjırı Sırdáryaniń qándezegenen Jańakentke shekem bir soqpaq boylap dizildi.

Biyler, jasawıllar óz urıwlarınıń basında. ılay arqalawshılar shinjırınıń bir jeri úzilip qálmawı ushın tınbay atlı jaǵalap júredi, otırǵanların tikeytedi, gejirlerin qamshilaydı.

Jazdıń eń sońǵı xoshlasar ayı kútá ısip, álemdi laplatıp turıptı. Qurılısqı ılay ákelip taslaǵanlar shólden, qayıtip dáryaǵa jetkenshe asıǵı juwırısadı. Atlılar da, piyadalar da monshaq-monshaq ter tókip júripti.

Házlik tek ǵayıp xanniń shatırında. Jasawılların jumsap, jatısı-jatıs. Jatıwdan sharshaǵan waqta shatırdıń kóleńkesinde sháltiyip turıp adamlarǵa qaraydı. Dem alıp otırǵanlardı kórse "anarı turǵızshesh" dep bir jasawılǵa buyırıdı, tas arqalaǵan birewdi urıp atırǵan atlını kórse "ele de qattıraq, shırpıldısı esitilmeydi" dep xoshamelep, shińk-shińk kúledi.

Mıś qaynap, hátte, atlı jasawıllardıń júriwine múmkınhılık qalmaǵanlıqtan túslıkke urıqsat etildi.

Ubaydulla biy menen Dáwletbay biylerdiń qosları bir birine jaqın edi, birge kıyatır.

— Ubaydulla jora, bayágıda xanniń ne degenin talay sorasam da aytpay-aq qoydıń. Bekkem ekenseń. Shaması úlken sı̄r bar góy.

Ubaydulla biy jorasınıń sharshaǵan, kún alıp túlegen sarǵısh qaraltım júzine qarap turıp:

— Meyli, tıňla, — dedi, — Maǵan yabı menen qońıratdıń arasındaǵı jánjeldi ayttı. "Ekewi arazlassa, ayıramız dep nesine háleklenesiz? Qozlampaq arasınan bay jalawdı kútiń" dedi. "Men sizlerlikpen" dedi.

Gayıp xanniń Dáwletbay biyge de usı táqlette aytqanları, wádeleri kóp edi. Oylanıp qaldı: "Xan bizlerdiń urıwımızdı ayaytuǵın bolǵanı". Ol usı oyına isengenlikten, xan menen ózi arasındaǵı sóylesiklerin ortaqlaspatdı. Ubaydulla biy qızǵanıp bir sumlıq tawıp júreme dep qorıqtı. Eger ekewi teń ashılısıp, teń sırlasqanda kútılmegen álle qanday juwmaq shıǵarılıwi múnkin edi. Tek ǵana óz urıwınıń ǵamına qul biylerdiń kewil sandıqları qulıplı kúyinde qala berdi.

Dáwletbay biy ózine soraw beriliwinen qorqıp, Ubaydulla biydiń Mamanǵa tánhá kóz qarası qalay ekenin soradı.

"Kókireginiń kurtı bar kóremen, — dep juwap berdi Ubaydulla biy. — Kúshli qońıratlar menen arasındaǵı sheńgel háremdi alıp taslaw ushin Áliy biydiń balasına qosıp yabınıń bir jetimin óltirtkeni maǵan unadi, Izbasar bahadırlardı arbaga baylatıp, kóziniń otın alıp, ahidnama tayarlatqan deydi. Sol ahidnamaniń bir ushi bizlerge de keletuǵın shıǵar. Aqırı onda Gayıp xanniń pármazı bar góy.

- Murat shayıq quwatlaydı. Túsınbeymen bul shayıqka.
- Murat shayıqtıń Mamanǵa qalay pánt bergenin esittiń be?
- Yaq.

— Maman Ayǵara biydiń qızın atqoşshısı Amanlıq jetimge ápermekshi bolǵan. Orazan batır qılıshın berip ketken jetim she? Bayağı sínaspada sóylegen narkelle she?

- Túsindim.

— Áne, sol Amanlıqqa qızdı ápermekshi bolǵanda Mamanniń tapqan bánesi "eki xalıq arasındaǵı doslıq jibin júrgizemiz" depti. Shayıq sonda "Doslıq jibi kórpeniń astınan tartılmaydii degen.

— Sonday dál gápleri ushın shayıqtı jaqsı kóremen. Onday ádet shákirtlerine de ótken. Júdá pinhámilep sóyleytuǵınları kóp. Qaytadan bala bolıp oqıǵandama, hásseni! Mamanniń Gayıp xanǵa awız salatuǵın túri bar dep oylaysań ba, ya joq dep oylaysań ba?

Jane ashılısa baslaǵan áígime ayaqlanbadı. Keselep bir atlı shıqtı. Xan olardı qıstaw shaqırtıp jiberipti. Qayrıldı.

Xan shatırında ózinen, ini balalarınan basqa biraz biyler, jasawıllar jámlengen eken. Hámmeńiń diqqatı Murat shayıqta. Ol ortada dawıslap xat oqıp otırıptı. Hesh kimge selteń bermew ushın olar bir shette ásten

ǵana otırısıp tınladı. Shayıq xattı ayaqlaǵan edi, olardıń anıq esitkeni mınaw boldı:

"... Bu antqa ant ishtim: qaraqalpaq yurtınıń yabi urıgınıń Áshmuxamed, Írisbay. Berdibay yasawıl. Izbasar bahadur. Áliy biy, Bazar Atketár uglı. Oshbu yazılıǵanlar hámmemiz aq xanǵa bash salduq hám tamǵalarımıznı salduq."

Men Áshniyaz axun bul kishilerniń ámiri ilá qolum qoydum".

Shayıq qaǵazın aldına qoyıp, mańlayınıń terin sıprıdı. Jım-jırtlıq. Kim pikir aytar eken degen qıyal menen xan saqalın siypalap, otırǵanlardı sholdı. Shatırdıń bosaǵasında otırǵan Dáwletbay biy menen Ubaydulla biydi kórip:

— Ne aytasız? — dedi xan.

Eki biyi teń túrgelip xanǵa tájim etti, Dáwletbay biy juwap berdi.

— Basın esitpey qaldıq, xanımız.

— Aq patshaǵa — orıstiń Elizaveta Petrovna isimli aq patshasına ahidnama, dedi xan. — Yabi urıgınıń biyleri quwati iyetkunçá patsha hámirine sadıq bolarǵa, kereginde jan-tánini bererge axid etip quran ófken.

— Túsindik, túsindik, hámme bilán xatlanurmız, — dedi Ubaydulla biy.

Xan olardıń otırıwına ırıqsat etti. Otırǵanlar jáne sam-saz bolısti. Shetireqtegiler de óz-ara mish-mish sıbirli kóterildi. Payıttan paydalanıp Dáwletbay biy Ubaydulla biyge sıbirladı:

— Basqa biyleri erikli qol qoyǵan shıǵar, al Izbasar bahadir menen Áliy biy at quyrığına baylanıwdan qoriqsa kerek.

Ubaydulla biy "ásten" degendey iyek tisledi.

Sıbirli ortaǵa ótti. Úlken biyler, jasawıllar bir-birine qarasıp bir nárseler desken bolıp atır. Ǵayıp xan bul mish-mishlardi shayıqtıń jaqtırmay, shıdamsızlıq penen qabaq shitıp otırǵanın kórip, "shińk" etip kuldi. Shayıq burıldı, ashıw menen burıldı. Xanniń ya túshkirigin ya kúlgenin abaylamay qalǵanlar da mish-mishti toqtatıp, solay burıldı. Shatırǵa kirgen jerge birew belin shanship, basına qalpaǵın qıstırǵan eken. Shayıqtıń kózi túsip:

— Áziyzlerim, — dedi júdá záhárlı salmaq penen. — Anaw qalpaqqı qaraqlar, Birew almasa sol kúyinde baz basıp tura beredi. Dawıl tursa,

ushıp ketedi. Sol qalpaqtıń kúni tuwmasın deseńiz ahidnamanı quwatlanlar. Pikir aytıńlar. Hámme birikpese, patsha qabil etpeydi. Bunnan on jıl ilgeri jazǵan anttı qabil etpegenine qaraǵanda, alawızlıǵımızdı sezgen. Iylewi túspegen qamır tandırǵa jabılmaydı. Bunu bilemiz.

Sırtta júrgen jasawillardıń biri Mamanlar kiyatırǵaiın xabarladı. Nelikten de shatırda janlanıw payda boldı. Óz buyrıǵı boyınsıha pitken ahidnamaga pikir aytpay, nemqurayı otırǵan ǵayıp xannıń kózleri álle-pálle bolıp ketti. Sezikleniwiniń lekini bar edi: Junǵar xanı óz keńesgóyinen, ǵayıp xan tómengi qaraqalpaqları junǵar qol astına ótkerse, onıń áwladınıń áwladlarına shekem xanlıq taxtı múnásipligine gúwanama jazıp beretuǵınlıǵın aytıp jibergen. ǵayıp xan buǵan bir náwiye kelisim bergen edi. Sol ushın onı uzatıp salıwǵa Mamanlardı aldırǵan edi. Sebebi; házirgi elde bas kóterip kiyatırǵan jaslar sol ekewi; Junǵar keńesgóyi Túrkstan qalasına bargan soń bul ekewiniń kárın etiwge wáde etti; olar elin junǵarlarǵa qaray baslaytuǵın bolıwı tiyis, oǵan kelispese, ekewi de tiri qaytpawı kerek. Junǵar kenesgóyi qaytarmaydı! ǵayıp xan Esengeldiden de beter Mamannıń bir sózliligin biledi. Qalayınsıha onıń demde kelisim berip, amansaw qaytqanına isenbey hawlıktı. Onıń ústine, Túrkstanǵa jetip qaytatıǵın waqtı bolǵan joq. Hámme de bir qıylı erkin qozǵalań payda bolǵanlıqtan, xannıń otqa kúygen qızıl awırıqtay júzine urǵan ózgeristi hesh kim ańgarmadı. Kerisinshe Mamannıń Esengeldi menen dizilisip júrgenine tańlanıstı.

— Bárjay boldı ma? — dedi xan olardı esikte kóriwden otırǵansıha asiğıp.

— Bárjay boldı, xanımız, oyıńızdaǵını isledik, — dedi Maman.

— Meniń oyımda ne barın kim ayttı? — dep seskendi xan.

— Ózlerimiz túsindık, xanımız. Aqırı, siz. kem sózlisiz. Tilińizdiń tórinde ne barın bilmesek, xızmetker-puxara bolıw bizge dárkar emes. Esengeldi menen im arqalı oylastıq ta, solay isledik.

— Biňq bolǵanbısań, qısqa sóylesesh!

— Inansın dep onıń gellesin ákeldik, xanımız.

Xan qalaq basın qos qollap qısıp, ornına sılıq etip otırdı. Shot mańlayı dúńkiyip, ishinen kúyindi, tislendi.

— Ne ózi, ne? — dedi shayıq hawlıgıp. Sebebi ol usılayınsha dıqqat awdarmasa, hámmeniń keypin baklap alıp xan bir shep buyrıq berip jiberse, buzdırıw qıyın.

— Junǵar xanınıń keńesgóyi, — dedi Maman.

— Junǵar?!!! — Otırǵanlar bul sózdi kútá jerkenishli ashıw menen birden aytı. Kóphsiliktiń tańlaniw sestinen ǵayıp xan, basına suwiq suw quylǵan shala uyqıdaǵı adamday selk etti. İrasınan keldi:

— Awa, junǵar xanınıń keńesgóyi edi. Ol jaqtığı qaraqalpaqlar sálem aytıp jibergen. Ózi sizlerge kóriniwge qoriqtı.

Túyeniń ústinde buqqanday xanniń kóz kóreki kelispeytugın ótirik aytqanın birazlar túsindi, túsingen menen úndespedi.

— Ne sebep óltirdińiz? — dedi shayıq.

— Xanımız túnde jibergen soń óltır degen shıǵar dep túsindik.

Biyler eriksiz wahahalasti.

— Gelle qáne? — dedi ırısqul biy. Maman Esengeldige im qaqtı. Esengeldi juwırıp shıǵıp sharshiǵa túyyilgen túyinshik ákelip, Mamanǵa berdi. Maman túyinshiki jazdırıp, qanı qatıp qalǵan adam gellesiniń saqalınan kóterip aparıp, xanniń aldına qoydı Házır ǵana kúlisip, ıssıdan terlep-tepship otırǵan adamlarda suwiqliq payda boldı. Esik bette Maman menen Esengeldi ele tikeyip turıptı. Mamannıń júzinde kúlkı izi kórinedi.

Irısqul biy gelleniń murtların shóp penen qıymaldatıp, sol shóbi menen kózlerine túrtti. ǵayıp xan ele kirpidey jiyırılıp otırıptı.

— Junǵarlardın, gellesin almay, altın arqalatıp jiberseń-ám kewlindegisin qıla beredi. Gelle qılǵanı jaqsı bolǵan, xanımız, — dedi ırısqul biy.

Murat shayıq ózin jeńil sezdn. Adamlar "junǵardı óltiriw sawap" desip shawqımlasti.

— Izi jaman, — dedi xan.

— Qádigińiz bolsa, orıs patshasına anttı tezleteyik, xanımız. Qońırat eli axid etiwge tayın, — dedi ırısqul biy. Irısqul biyden usınday durıslı ózgerislerdi álle qashan kútetuǵın Murat shayıq:

— Qońırattıń biyi durıs aytadı, — dedi hám xanniń dıqqatın kútip, ele tikeyip, turǵan Mamanlargá "otıra berin" degen belgi berdi. Olar márdana otırdı. Usı gezde biylerdiń, jasawillardıń dıqqatı jáne Mamanǵa

awdı. Mamanniń júzinen kúlki joǵalıp, suwıq tartıptı. Bul suwiklıq olardı tońdırǵanday ma, ya, kerisinshe, ısitqanday ma, túsiniw qıyın, biraq olardıń xannan bir awız sóz kútıp otrıǵanı anıq.

— Tezletilsin! — dep saldı xan.

— Jaqsı sheshtińiz, xanımız, Musılmanniń jan shıqqan awzınan lebiz shıǵadı,— dep bánt bastı shayıq.

Biylerde burıngıdan kewilli janlanıw payda boldı. Xanǵa jaqın otırıp gellege qolı jetetuǵınlardıń bári túrkilep, kimi awzına, kimi kózine, saqalına, murtına túpiristi.

— Xanımız, — dedi Dáwletbay biy. — Abılqayır xanniń Mamanǵa "shań jutasań" degen qorqıtpay sózinen qutilıw ushın úlken xalıq orıslar aldında bas iyip, ahid etiwge tayınbız. Jawırıñshamız qalıń bolsın.

Sońǵı gezde onsha sóyley bermeytuǵın bolǵan Esim biy;

— Orıslardıń jawına jaw, eline el bolıw ushın ahid etiwge jalayırlar-ám tayın, — dedi.

— Junǵar keńesgóngınıń júrısı tegin bolmasa kerek. Tabjılmas taw orıs eline arqa súyeyik, — dedi Ubaydulla biy.

Bunnan soń biyler, jasawıllar óz uriwları atınan "biz ahid etiwge tayınbız... biz-ám tayın..." desti.

Házirshe saqlanıp úndemegenler de boldı, biraq kóp dawıstiń astın da olar elespesiz qaldı. Kóphshılıktıń dúmpıwin Ǵayıp xan juwmaqladı:

— Murat shayıq, Eshniyaz axunǵa adam jiberiń, kelsin, hámmege ahidnama jazın bersin.

* * *

Jańakent taqırılıǵınıń túni házlık. Gá dárya tamannan, gá teńiz tamannan esken ızgarlı salqın samal kúni menen sharshaǵan bedendi tez buyıqtıradı. Sonlıqtan xannan basqalardıń hámmesi ashıq hawada jatıp uyıqlaydı.

Úyrenispegen jerde birinshi aqsham uyiqlay almay Mamanniń juldız sanap jatırǵanın sezip, basqalardı oyatıp almaw ushın Murat shayıq ásten sibırıldırı:

— Uyiqla, aqılıl balam. Usı saparǵı batıl qádemıń de qayırlı boldı. Kesik gelleni kórip hámmeńi óz gellesi esine tústi. Ahidnamalar endi judá tezletiledi.

Maman mıyıq tartqan kúyinde uyıqlap ketti.

* * *

Bayqoshqar biydiń Írisqul biyge ele sol dúńkiyiwi edi. Írisqul biy Súyindik biyler menen bir shette, Bayqoshqar biy áz tárepdarları menen ekinshi shette jatadi.

Esengeldi túnde, Írisqul biylerden óz atası tamanǵa qaytısın, shabilǵan jíngılday qatara jatırǵan kóp adamlardıń qaptalınan ótip baratırıp, gúńkildilerdi qulaǵı shaldi.

— Ata-babamız da álimsaqtan beri orıslargá dos eken...

— Qaydan bildiń?

— Murat shayıqtıń shákirtleri sonday sáz taratıp júripti.

— Esengeldi ákesi tárepinde me yamasa Írisqul biy tárepinde me?

— Tınısh! Bárimiz ushın xan menen biyler biledi, — dedi bir hókterek dawis.

Esengeldi ózine tiyisli sorawǵa juwap bolmay qalǵanına ókinish penen atasınıń qasına kelip, tósekke kirdi. Tań atqansha kirpigi ayqaspay sol sorawǵa ózi juwap izlew menen jattı.

20.

Ele beli bekkemlenbegen el qıstiń ánjamına kirisiwi lazım. Sol ushın ızgırıq baslanıwdan alamanniń tarqawına uriqsat etildi. Jańakent shala qurılıp qaldı.

Ógajja-ǵaj jumis isletetuǵın biylerdi úyirip otira beriwdiń kesenti esapqa alınıp ahidnama jazıw biraz solǵın júrgizilgen edi. Alamandı tarqatıp Ógayıp xan Mamandı tánhá shaqırıp aldı, tapsırdı.

— Ahidnamanı dawamla. Jelkesin qasıǵandı, gejrlerde, ayama! Gelle qıl, bahadır!

"... Gelle qıl bahadır!" Xan óz buyrıǵına qanday astar qoysın, nenı maqset etsin, áytewir Mamannıń kewlin taptı. Óytpese, bolmaydı. Óz awılına barǵan soń hár kim ózinshe xan. Búldırgendey qarsılığı bolmaǵan menen, óz-ara oylasıq-keńesigin shubaltatuǵın biylerdiń tabılatuǵını sózsiz. Bunday jaǵdayda jedellik, aybat kóp nárse islep taslaydı.

Jas jitke "bahadır" laqabıda unadı. Ishinen quwandı. Qıyalı da yoshti. Xan hámmege, "bahadır" demeydi. Junǵar elshisiniń gellesin kórip

túyingen menen, sol dumalaq gelleniń biylerdi qorqıtıp, qozǵaw salǵanı – xanniń kúygine sebilgen dári bolǵan shıgar.

El shalǵay. Awıllar úzik-úzik. Uriw başlıqlarınıń jasawıllarınıń, biyleriniń atınan ahidnama jazıw qısı menen dawam etti.

Kim qorıqtı, kim úgitke erdi, kim tınıshlıǵın gózledi, kim Mamanlar keletuǵın kúni pútktıl awılın bir úyge jiynap ata-babası orıslar menen birge salǵan doslıq gúzarınıń batıl bolıp, endi, qaytadan, dańǵıl jel bolatuǵının aytıp, jas Maman bahadırı marapatladı, axun ahidnamanı kóshirip úlgerse, urıwdıń móri salınıp, tamǵası basılıwi onsha múshkilge túspeydi.

Jazǵa qaray Jańakenttiń qurılısı jáne qolǵa alındı. Aynala qorǵan ishinde jaylar tiklendi. Ğayıp xan góne qıslawın taslap Jańakentke kóshti.

Qala jurttiń úmit arqawı sekilli. Quwanttı. Al tek xanniń ǵana hár kúngi ishken ası qaraqan. Álle qanday jaw kelip qalıw káwpi tıshqan qılıp baratır. Junǵar xanı keńesgeyin qaraqalpaqlar óltirgenin esitse, házirgi qonıstıń astı ústine, ústi astına túsedı. Oǵan qosımsha "Abılqayır xan orıs patshasına ókpeleptimish" degen gáp esitti. Bul onıń ózi yarım júregin muz qıldı. Bas biylerdi máslahátke jiynawǵa májbür boldı. Máslaháttıń kelgen sheshimi: házırhe tayarlanǵan ahidnamalar menen Or qalasınan, Ivan Neplıyuevten xabar alınıwı tiyis. Ol nenı keńes etse, solay islensin.

Asıǵıs túrde Maman bahadir menen Polat jasawılǵa ahidnamanıń úlgileri tapsırılıp atlarına mingizildi.

* * *

Murat shayıqqa belgili Mamannıń jáne bir minezi — bir aytqanın qaytalamaydı. Oylaǵan adamǵa awırı — bir sózli adamnıń ótinishin orınlamaw. Sebebi onıń ne oylap júrgeni belgisiz.

Keyingi bir jıldıń ishinde eldiń jámlengenligi burıngıdan anıǵıraq sezildi. Kúshli, bazda hámmege qatal basshi kerek eken. Kereginde óz jaqının da ayamay, duym jurttiń kewlinen shıqqan adamǵa kózkóreki xanniń da qáhári kár etpes edi. Aǵısqı keselep turıw — jıǵılıw, mantıǵıw.

Mamanlar Or qalasına ketken soń, Murat shayıq awılına bardi. Amanlıq keselenen ayıǵıp, iske jarap ketken edi. Sonda da, úyinen kúndız tabıldı. Ol esigin shayıq ashadı dep ońı túwe, túsinde de oylap pa? Hám quwanısh, hám tańlanıw menen qarındası Almagúlden de burın uship túrgeldi. Pútktıl elge húrmetli adamdı, qay jerge otırǵızarın bilmey,

albüraǵanınan óziniń jırtıq qılqasın sheship, qaptaldaǵı saban tósektiń ústine awdarıp jaydı. Shayıq gárdiymedi. Úy iyesi kórsetken orıńga jaylasıp otırdı. Shayıqqa bul saparı ul da, qız da ájayıp sulıw, kelisken adamgershilikli kórindi. Hal jaǵday sorastı. Sońǵı kúnleri ahidnama mashqalası menen Mamanniń da kele almay júrgenin eskertip, keshirim soraǵanlıqtıń mánisin bildirdi.

Almagúl ҹay qaynattı.

Shayıq Amanlıqtıń babasınan berman qaray gáp kozǵap. ákesi Daniyar jılıqmanniń aqıllı adam bolǵanın qısqasha táriyplep, Amanlıqqá ózi at qoyǵanın, onıń aldında birinshi iret moyınladı. Bul Amanlıqtıń ákesin qayta tiriltkennen kem jańalıq bolǵan joq. Búkkesine túsip Murat shayıqtıń gewishin súydi.

Murat aqırınlap ǵana Ayǵara biy jóninde soradı. Amanlıq tómen qarap, shirt-shirt shóp sindirıp otırıp juwap berdi:

— Ayǵara biy me, ata? Onıń óz elinde teńi-tayı joq adam shıǵar dep pámledim.

— Qızı she?

Amanlıq basın kóterdi. Qoyıw qara qasları qıymıldap, qara kózlerinde kúlkiniń izi ushqınladı.

— Shayıq ata, ilahida zor qız.

Ol usılay dese de, shayıq sumlıq penen sorap otırǵan shıǵar, qız almaǵan balaları bar. Mamanǵa qıyanet islep, solarǵa ápermekshi shıǵar degen qáwip penen, saǵadan bóget baspaqshı bolıp, juwabin jalǵastırdı:

— Shayıq ata, ol qızdı Maman aǵa "alaman" dedi. Áǵaları berermen boldı.

Murat shayıqta ekileniw payda boldı: sonda nege ol ózine ayttırmay, buǵan usınadı? Ha, ha Amanlıqtıń qasları qıbırlap kózleri ushqınlawına qaraǵanda, qızda meyli bar, Maman, bálkim usını sezǵendi.

Shayıq kóp otırmay tuwrısınai keldi.

— Maman Ayǵara biydiń qızın saǵan áperiwdi sorandı balam.

Quwanıشتan ba, qorqınıشتan ba, Amanlıq Murat shayıqqa tigiliwi menen lal bolıp, tastan jonǵan súwrettey qıymılsız qaldı. Hátteki, kirpikleri de qozǵalmadı. Sırttan eki seksewil alıp kelgen Almagúl ájaǵasın kórip, shayıqtıń ayaǵına jiǵıldı.

— Atajan, ájaǵamdı báddiwa etpeń. Soranaman, ata! Soranaman!...

Murat, shayıqtıń ózi de ań-tań. Kesesindegi suwıp ketken چاين Amanlıqtıń betine serpip jiberdi. Ol shorshınıp, ózine keldi. Basın siliki. Almagúl shayıqtıń gewishine tamǵan kóz jasın alaqańı menen sıpırıp túrgeldi.

— İras aytıp otırman, tańlanba, balam, — dedi shayıq. Bul seniń jorań Allayardı óltırıp qoyǵanı ushın Mamannın ózine-óz jazası.

Bul túsinik shayıqtıń awzına qaydan tústi? Ózi de ańgarmay qaldı. Biraq durıs tawıp aytqanın Amanlıqtıń dirildegeninen, ápsherinen, kemseńlegen iyeginen sezdi.

— Solay balam. Mamannıń wádesi atılǵan oq. Artqa teppeydi. Tákirarlayman. Atıńdı baǵa ber. Kelesi jumaǵa Izbasar bahadır menen alıp qaytasań.

Shayıq ılashıqtan shıqtı. Amanlıq ya túsi, ya ońı ekenin túsinbey, bedeniniń hár múshesin shımsıp tartıp, ılashıqqqa súyenewi menen shayıqtıń izinen qarap qaldı.

21

Qıs aytı qalǵanday suwıq kelmedi: qarlı-boranı az, quyashlı kúnleri kóp boldı. Jalańash, jalpılıqlar bilinbedi.

Janǵa jaylı bul qıs eki el arasındağı kepserdi bekkemledi: Ayǵara biy Izbasar bahadırkıń qulaq qaǵıs gápıne-aq iydi. Qızın beretuǵın boldı. Endi eki awıl arasında da burıngıday mázi qatnas, haqıyyıq kelisim menen súyek alışwǵa tiykarlangan qudamdalılıq baslandı. Jurt kóriwge Ayǵara biydiń Mırzabekleri kelip ketti. Ózine tábiya qatar-qurbıları menen keldi. Murat shayıq olardı óz úyine túsirip, húrmetli miyman qıldı. Zamanabiy kútti. Daraw-ara tabaq, ekew-ara gelle qoydı.

Qıs onsha suwıq bolmaǵanı ushın ba, báhár hár qashanǵıdan erte kirdi. Hár bir atqan jańa tańnan ómirge jaqtılıq kútıp, hár kúngi tań quyashına jaqsı úmit artatuǵın xalıqtı, báhárdıń dáslepki belgileri-aq sheksiz quwandırdı. Kúnler jıllı. Balalarǵa shekem shad. Ushıp kelgen báhár quslarınıń jańa túrlerin kórip, alaqańların shappatlasadı, quslardıń izinen juwırısadı.

Usı báhárde bir ózgeshe bir qus payda boldı. Bul qus aspanda ushıp kelmedi. Jer menen keldi. Or korǵanı tamanınan keldi. Buǵan quwanıp hám tańlanıp awılları boyınsha kózleri menen uzatıp salmaǵan adam jok.

Úyler menen tólelerdiń, ılaşıqlar menen bastırmalardıń esiklerinen bas shıgarıp, hámmeńiń qarawına májbúr etken bul báhár qusı — Dmitriy Gladishev mingén kúyme edi. Maman menen Polat jasawıl ertip kiyatır. Qos at jetilgen kúymedegi orıs adamın jurtqa kóz astınan kórsetip, aqboz atlı Maman kúlip kiyatır. Iynewlerge súyenip qarawshılardıń úmit ushqınların lawlatıp kiyatır.

Kúyme Jańakent qalasına, Ğayıp xannıń otawına kelip toqtadı.

Erteńine tań azannan awıllar boylap jasawıllar, shabarmanlar atlandı.

— "Mitriy tóre tup-tuwrı aq patshadan kelgen...", "Qaraqalpaq biyleriniń ótken saparǵı ótinishine ullı patshasınan lebiz alıp kelgen", "Tórt san qaraqalpaq eline patshaniń sálemin alıp kelgen", "Áyyemgi doslıqtı tiklewge kelgen", ..., "Aq patshaǵa arsı qılıw ushın adam áketiwge kelgen", "ózi menen áketiwge kelgen..."

Usınday quwanıshlı uyǵarıwlар Jańakent qalasınan shıqqan hár bir shabarmanniń awzınan esitildi. Hátteki qaladan kóterilip ushqań hár bir báhár qusınıń hár muqamǵa salıp sayrawınan, keń qaraqalpaq dalası ústinde pálpellep kanat qaǵıwınan da esitildi, awıllar boylap taradı.

Dmitriy Gladishev Maman biy menen wshırasqanda, ahidnamanıń bir úlgisin Ivan Nepluev penen birge kórip shıqqan edi. Kelgen soń, qansha biy, qansha jasawıl, qansha aq saqallar aq patshaǵa ant tayarlaǵanın Maman biyden esitkenine qaramay, shaqırtılǵan biyler jıylanaman degenshe, Ğayıp xannıń úyindegi barlıq ahidnamalardı aldırdı. Mansur dilmashınan oqıwdı ótindi.

"AHIDNAMA"¹

Ben tóbən isimlánmish ahid átemen, ózimniń diynim ilá quranı shariyfi aldun da, bárche menim ruǵım birlá, qolum astundaǵı ózumniń kishılárırum, ilá shunıń ıchunga kim, malum qılunǵanlıq boyınpa ol sháwkátli wá kudrátli jumláye ráwshanraq márhemátlı ulug padshahımız imperiatrixa Elizaveta Petorovna házáratlárúndın mislán, menim xaqıyqat padshahımǵa kim jumlá, xalayıqlarǵa áshkar átulǵandur, oshbu mında yuzdá illi beshinči yılda jáddı yuldızınıń yedinči

---

¹ Ahidnama — ant tekstleri S. Kamalovtiń "XV ásirdegi karaqalpaq-russ qatnasiqları" (1966-j. Nókis, "Qaraqalpaqstan" basması) kitabından alındı.

kúnindá biyuk malumlıq yazuwi ilá qayım bolıwǵandur hám malum qılıńǵandur....."

— Durıs, hámmezi de bir úlgide jazılǵan eken, — dedi Gladishev aqırın tıńlawǵa asıqqanday. Oğan Mansur dilmash bir nárselerdi orısshalap túsinirdi. Soń Gladishev jáne bir nárseler aytı. Maman olardıń hámme gápıne qulaq. salıp otırdı. Gladishevke oqılǵan ahidnama Ǵayıp xanniń atınan tayarlanǵanı eskertilgen edi. Sonlıqtan xanniń kewline kelip júreme dep, Gladishev dilmashınan ahidnamanıń aqırǵı jaǵın dawıslap oqıwdı ótindi. Mansur dilmash hár bir gáptı sádde-sádde qılıp oqıwǵa, tıńlawshınıń barlıq dıqqatın ózine awdarıwǵa sheber edi. Gáp bólinip qalǵanı ushin Ǵayıp xan ókpelemedi me eken degen oy menen, sońǵı qatarların júdá babına túsim oqıdı.

"... Oshbu antta tóbán qaraqalqaq yurtınıń deńiz áliniń men Ǵayıpxan Áshim xan uǵlı bárča menim ruǵım birlə hám qolım astındaǵı kishilerim ilá ant ińtim həm quran sháriyfni obtum hám inanmaq üçun men Ǵayıp xan bárča menim qolum astındaǵılar üçun móhúrm bastum. Men Áshniyaz ahun Ǵayıpxan ámiri ilá yazdım hám qolum qoydum".

— Tereńnen tabılǵan gápler, tańlanǵan sózler eken!

Dmitriy Gladishevtiń tańlanıwin Mansur dilmash túsingirdende, Ǵayıp xanniń ǵarbız qarını qayta-qayta qıymıldap, kóterilip, jumiqlaw qılyıq kózleri oynaqşıp kúlimledi. Sultan inileri hám gúllán ulları atınan jekme-jek, ahidnama tayarlatqanı menen maqtandı. Mansur dilmashtiń Mitriy tórege oqıp beriwii sorındı. Dilmash tárepinen qarsılıq bolmadı. Gladishev bárin tıńladı...

Maman ketkende ırısqul biydiń ahidnaması tayar etilmegen edi, ele pitpey atır ma degen qáwip penen xannan sóylewge ijazat alıp, Mansur dilmashtiń aldında ele oqılmaǵan ahidnamalar arasında ırısqul biydiki bari joqlığın soradı. Mansur dilmash taptı.

— Tabılǵan gápleri, tańlanǵan sózleri biziki táqlette, Mitriy tóre inanmaǵa üçun tek izin oqısańız, — dedi xan.

Izi oqıldı:

"... Bu antqa ant ishtim quran shárifin obtim tóbán qaraqalfaq yurtınıń qońırat uruǵınıń xanı men İrisql xan rastlıqım üçün ózim móhrim bastım. İrisql xanniń ámırı ilə men Áshniyyaz ahun qol saldım".

Mamanniń júzinen endi ahidnama jazbaǵan bir de urıw yamasa biy qalmaǵanın túsinip, Gladishev kewilli otırdı. Mansur dilmash oqıwin dawam etti. Tínlawshılardıń dıqqatı áwelgi sózlerde bolmadı, kimlerdiń jazıp, kimlerdiń qol qoyǵanında boldı.

"... Bu antqa ant ishtim qaraqalfaq yurtınıń qıtay uriǵınıń aqsaqalı Dawletbay bahadur ámırı ilá men, Áshniyyaz axun, qolum qoydum, Men Dawletbay bahadur, tamǵam saldım".

"... Bul antqa ant içtim qaraqalfaq yurtınıń qońırat uriǵınıń biyi Baykočkar biyi mırń úyli kishi bilán bashsaldım, wá qolum qoydum, wá tamǵam bastım. Mek Áshiniyyaz axun Baykočkar biy ámırı ilə xat saldım"...

Şaqırtılǵan biyler menen jasawıllardıń aldı kele basladı. Tayar ahidnamalar oqıp túwesilmey-aq jiynastırıldı.

Tiyisli adamlardıń hámmezi kelip bolǵannan keyin Dmitriy Gladishev olarǵa aq patsha tárepinen bolǵan jańalıqları xabarladı. Ahidnamalardıń kópshılıgi menen tanısqanın aytı. Olardıń tayarlanıwına basshılıq etkeni ushın ullı dárejeli patshası atınan Aq atshanıń keńesshisi Ivan Nepluyev atınan ǵayıp xanǵa algıs aytı hám usı ahidnamalardıń baslawshısı qılıp jańa bir ahidnama tayarlawdı máslahát etti.

— Tóremizdiń máslahát etken ahidnamesi sonday bolıwı kerek kim,
— dep Mansur dilmash tóresiniń aytqanların túsındirdi. — Bunda xalqıńızdıń gúllán talabı, arzi-ármanı, óz ifadasını tapsınlar.

Bul oy barlıǵına unap qaldı.

— Aq patsha Abılqayır xanǵa Qutlumbat mırzadan sıyıqlar berip jibergen... Biz heshteńe talap qılmadıq. Qılmaymız da. Orıs patshasın tóbemizge kóteremiz, — dedi İrisql biy birinshi.

— Ullı dárejeli patshamız Elizaveta Petrovnaniń atına usı gápińız hám jazıla bersin, — dedi Gladishev. Onıń shını menen aytqanı otırısınan-aq, dawıs tolqınınan-aq bilindi. Biyler heshteńe qıpsalamadı. Hár kim óz oyın

ortağa saldı. Qazaq biyleriniń neshe mártebe shabıwl jasaǵanı da gáp boldı. Orıs patshasınıń qol astına jiberilgen sawdagerlerdiń kópshılıgi qaytarılmaǵanı haqqında aytıldı. Qullası, eller arasında qanday ókpe-giyneler bolsa ashıqtan-ashıq ortaǵa salındı. Gladishev aytılǵanlardıń hámmeſin qaldırmay, jasqanbay qaǵazǵa túsire beriwdi keńes etti.

— Órisimiz tar, — dep koydı Ǵayıp xan.

Biyler tárepinen bolǵan tileklerdiń hámmeſin Murat shayıq jazıp otır edi, xannıń bul gápi oǵan jaqpay qaldı. Gladishevqa da jaqpaǵanın onıń júzinen bayqadı. Sonlıqtan Mamanǵa:

— Xanımızdıń tilegi aq patshaǵa tánha aytılatuǵın aqıllı tilek, yadlap al, — dedi.

Xan qarsılaspadı.

Bul ant qaǵazlardı Peterburgqa kim áketedi? Aqırı, jol alış. Altı aylıq jolǵa jetip qaytıw ushın qarıw-kúsh, tózımlilik kerek. Bul da az. Patshaǵa dádimámile aytqanday danalıq kerek, Mamanniń atı burınnan awızda bar at. Oǵan dırrıqshılıq joq. Ishinen shulgıp otırǵanlar bolmasa, sırtınan kimniń tabanı Peterburgqa tartıp turǵanı namálım.

Maman, qasına Polat jasawıldı qosıp berse, áketetuǵının aytı. Polat jasawıl biylerdiń aldına iyiliп, xalqının, tapsırmazı ushın dúnyanıń qaysı burshına da payıwniyada ketiwge házırlıgin aytıp, bas iydi, quran ópti.

Biylerdiń kewli tolıp otır. Peterbugqa áketiletuǵın antlardıń bir-bir danası Orenburgta Ivan Neplıyuevke tapsırılıwı tiyis eken. Olardı aparıw ushın Súyındık biydiń inisi Saǵındıq bahadır, qıtay urıwınıń bas jasawılı Sher jasawıl, xatkerlikke Murat shayıqtıń ortanshıdan tete ulı Maman shayıq belgilendi. Eger Ivan Neplıyuev kerek dep tapsa, Murat shayıq óz ulı Maman shayıqtı amanatqa qaldırıp ketiwine de kelisim berdi.

Azǵana tarıs shıǵarǵan másele juwmaqlawshı ahidnamaǵa kimlerdiń atın jazıw ústinde boldı. Ǵayıp xannıń atına hesh kimniń dawı joq. Biyler azǵana warra-warradan keyin, Ǵayıp xannıń izinen Murat shayıqtıń hám ırısqul biydiń atların jazıwǵa kelisti.

Pútkil xalıqtıń táǵdiyri ústinde gáp bolıp otırǵanda, kim kórsetip tirsekeylik qıla alsın? Uyqısı kelgen ya sharshaǵan adam bolmadı. Hámme yoshlı, hámme quwanıshlı.

— Bunday saltanat ushın toy beriliw kerek!

Pesinnen tań atqansha kozǵalmay, kózgir almay otırǵan biylerdiń arasınan bul usınıstı kim jasaǵanı namálım qaldı. Lekin, hámmeńiń júzinde úlken iske ǵamxorlıqtıń nıshınların ushqınlattı.

— Álbette, toy berilsin!

— Pútkil el boylap toy berilsin.

— Toy qudanıń gózıynesi, tútin tútetken hár bir shańıraq toy bersin...

Tawıqtay, qarańǵı túsiwden ólı tósekke kiretuǵın, ǵayıp xanǵa shekem búgin sharshadım demedi.

Dmitriy Gladishev qaraqalpaq biylerinde bunday awız birlik bar dep oylamaǵan edi. Hám tańlanıp, hám quwanıp otırdı. ǵayıp xandı uyıqlap qalmasın deyme, ara-tura onı xoshametleydi,

— Bári siziń danalığıńızdan, ǵayıp xan.

Toy jóninde hámme usınıs kórsetip atırganda, Maman biy quri qalmadı, payıttan paydalındı. Ásten sóylep, Ayǵara biydiń qızın elge kelin qılıp, toydı-toyǵa ulastırıp jiberse, shep bolmaydı, degen tilek bildirdi.

— Iǵbalı artqan eldiń eki toyı bir boladı, — dep quwatladı biylerdiń biri.

— Eki bastan pútkil elimiz boylap toy berip, qádirlesimiz Ayǵara biylerdi shaqırmasaq toy emes, — dep qoydı ekinshi biy.

Biyler bir-birine qarsı kelmedi. Búgingi aqsham sonday birlik aqshamı boldı, kim ne uttı, neni uttırdı ol ústinde oylanbadı. Ilayım, sońinan da oylanbaǵay!

Jarqırap quyash shıqtı. Biyler atlandı. Jańakent qalasınan hár kim óz awılına tarqadı. Toy ánjamı kóriledi, úlken toy baslanadı!

Murat shayıq Izbasar Bahadırǵa yabınıń bes-altı biyin qosıp, Ayǵara biy awılına atlandırdı. Olar Amanlıqqa kelin túswireti hám pútkil tabın urıwına qosıp, Kerey, Aday urıwların toyǵa shaqırıp qaytadı.

ǵayıp xan uyqıǵa jattı.

Dmitriy Gladishev penen Maman suwiq suwǵa juwınıp alıp, hár qaysısı bir atqa mindi. Hesh kimge elespesiz awıllardı aralawǵa ketti.

* * *

Toy tátárrigi tutılmaǵan awıl joq. Batıstan shıǵısqı, shıǵıstan batısqı, arqadan qublaǵa, qubladan arqaǵa atlılar shabısıwda.

Ayǵara biy erlepti. Jawshılardı irikpey, qızın berip jiberipti...

Toy Murat shayıq awılınan jetim Amanlıqtıń kelinshek túsırıw toyınan saǵa alıp, bir-birine ulasıp ketti.

Ulli is ústinde qazaq urıwlarının shaqırtılǵanlar qalmay lók keldi. Pútkil Kishi júz azamatlarınıń jartısı derlik keldi. Barlığı da haq kókireklerin ashıp, doslıq júrekleri menen keldi. El miyman kútiwde de namısın koldan bermedi. Yabı menen Jalayır awıllarına jaylaspaǵanlar Qońırat, Keneges, Mańğıt awıllarına bólindi. Jigitleriniń ózleri ertip áketti. Ulistiń ullı kúnlerinde ala kózler orınlarına túsip, hátteki dushpanıńa da kúlip qarawǵa tuwra keledi eken. Júz túye tartqan Buxara sawdagerleri kelip qaldı. Burın olardan bajı óndıriletuǵın edi, endi olardıń hár biri eldiń qadırıli mehmanına aylandı. Túyelerine, atlarına jem alıp, kewip ketken aзиq-awqatın jańa pisken aзиq-awqatqa almastırdı, sharshaǵan kárwan kóklep, ózlerine hám kóliklerine dem berdi. Toydıń ishide bastan aqırına bolıp ketiwge irkildi. Sonlıqtan olarǵa da úyler bólinip, ot jaqqışhlar bekitildi. Solay etip, awılarda qonaqsız shańıraq, xızmetsiz jigit kalmadı. Xalıq birikse, bir jaqsı nárse hámmeńiń júregine teń ornıqsa, urıwlar arasındaǵı ókpe-giynelər teńizge túsken tastay biy belgi shúmedı eken. İń-jińlar, warra-warralar esitilmedi, alawızlıqlar sezilmedy. Barlıq tirsekey pikirler quwanısh teńizine batıp mantıqtı.

Gúllán tamashanı bir jerde — Jańakent sháhári qasındaǵı alańlıqta ótkeriw belgilendirip, xalıq aǵısı solay burıldı.

Hesh waqıtta bolıp kórmegen ulıwma xalıqlıq toyǵa tańlayın qaqpagań "pax!" demegen jan joq. Xalıq nege sheber bolsa, bári islendi: ógobız ba, dońıqabaq pa, duwtar ma, dombira ma, sırnay ma, úshpelek pe, balaman ba... — barlıq saz ásbapları jańladı. Gúres tutıldı, koshqar dúgistirıldı, kókmar berildi, aylawǵa atlar qashırıldı, qorazlar urıstırıldı, túyeler jarıstırıldı, qolda baǵılǵan kiyikler jarısı ótti, qálpeler qus ushırıp ańlar aldırdı; qısqası, ertekke usap ketti bul toyalar.

Toy tarqar kún — Mamanlardı jolǵa uzatauǵın quyashlı, hár qashanǵıdan jaqtı, inabatlı kún tuwdı. San mív alaman Jańakent sháháriniń dárwazasınıń altında kelip toplandı. Endi Maman jolǵa shıǵadı, olar uzatadı, haq jol tilep qaladı.

Dárwazada baltalı jasawıllar kórindi, demek, xan kiyatır, úlken saltanat penen kiyatır,

Jurt siltidey tıngán, kózleri dárwazada.

Óziniń ini-balaları, jasawilları qorshawında Þayıp xan menen Dmitriy Gladishev alda, izinen Murat shayıq penen İrisqlı biydiń ortasında Maman, olardıń izinen biyler, jasawillar, batır—bahadırlar toplaniwı menen shıgıp kiyatır. Turkmeni qızıl naǵıslı gilemler menen jabılǵan qos órkeshli nardan soń, dárwazadan shıqqan bende bolmadı. Nardiń ústindegi aq sálleli, melle shapanlı, jińishke, ariq adam Eshniyaz axun, dárwazadan iyilmey tikkesine ótip, toqtadı. Xan oǵan qol siltedi. Eshniyaz axun sol qálpinen eńkeymey, qolındaǵı shıyratıwlı qaǵazdı aldına jaydı.

Alamanniń diqqatı Eshniyaz axuniń jińishke qollarında shıtrlap jelbiregen qaǵazǵa awdı. Alaman ústinde axunniń qıráátke salıngan dawısı húkimdarlıq etti:

"...Ábúlmuzaffar wál mansur sayyidi dəwletli aq patshaǵa Elizaveta Petrovna ráximlik háraketlerińizge duwayı sálem bándelik arız qıldıq. Sóz ol kim temángi qaraqalqaq yurtı tórt san teńiz áli barçası aq fatshaǵa bash salduq. Alar bizge Mitriy tórelárni, Mansur hafızni bizge álcı qılıb iybergen ákan. Alarnıń yarıǵın ózgá qılmay, alarǵa bash qoyduq, alarnıń sózin ózgá qılmaduk, ál bolduk. Araǵa álcı salıb qarındash bolalı. Qarındash bolmaqnıń nıshani Mitriy tóráni, Mansur hafıznı əkáwin bizge iybársá əl bolǵanımız turur. Andın soń araǵa sáwdeger yursunlár, alarınıń əliga əlmiz, jawıǵa jawmız. Alarnıń dáwlatı turur, tórtsan qaraqalqaq ál bulduk ál bolmaknıń nıshani biziń qolımızda turǵan orısni alarǵa iybárduk, ol da alarnıń dəwləti turur..."

. .

Tıńlawshılar biri-biriniń esitiwine kesent keltirip almaw ushın ózlerinshe "pah-pah!" desip, bas shayqasti. Ara-arasında sıbirlılar da esitiliq turıptı:

"Maman dana eken", "... Kim jamanlıq qılsa kózi shıqsın!", "Moynı omırtqası úzilsin!", "Maman eldiń ázelgi dosınaptırı...", "...Qalay tabıwdı bildi...", "... Áke jolın quwdı, lekin ótkerdi...", "...Orıslar kókiregimizge naya ótkermes qalqan, jawırnımdı oqqa testirmes tas jawırinsha...", "...Balańdı jılatpaydı...", "... Mıń jasasin, Maman...", "Ilaya joli bolsın. Aman qaytsın! ....".

Báhárdiń jipek samalı tínlawshılardıń bul gáplerin úyden-úyge, shiyden-shiyge, adamnan-adamǵa, jaylawdan-jaylawǵa áketip turdı.

. . . . .

*tariyx miń yuz əllik altı yılda Muhárrám ayınıń on tokuzıńči kúni bitildi.
Jańket shákri qashında.*

Oshbu xatgá inanlıq ıçun móxir salduk: áuwel Ǵayır xan, əkinči Murat shayıq, ıçinči Ubaydulla sultan"

— Oyımız jazılǵan! — dep gúwledi xalıq.

İrisqul biydiń ornına xannıń úlken ulı Ubaydulla sultanniń atı qalay jazılǵanınan Maman biyxabar edi, soraw názeri menen shayıqqa qaradı. Ol túnsindi. Túsindirdi:

— Awa, balam, solay boldı. Xan talap qıldı. Mmyrasxorı jazılmasa, qol qoymaytuǵın boldı.

Maman nariyzalık penen basın shayqadi.

İrisqul biy atı shıqpay qalǵanına kútá isindi. Murat shayıq penen Mamannıń ne deskenlerin esitpey algá, xanǵa qaray júrdı. Qońırat biyiniń arıslan ashıwı menen adımlap kiyatırǵanın kórip xan kasındagılardan sál erekshelenip, aldınan shıqtı, ásten sıbırladı:

— Házır hák ashpa, narım, bári yabilardıń ılaysańı, sóń sóylesemiz.

İrisqul biy Ǵayır xanǵa inandı ma, inanbadı ma, tek toqtadı.

Xannıń bir jasawılı at ústinde tikeydi, jiynalǵanlarǵa buyrıq qıldı:

— Jol ashıńla—aar!

Alaman teń bólinip, ortadan tórt-bes at qatar ótip ketkendey jol ashti,

Maman kóp atlılardıń qorshawında hámmege qalpaǵın bılǵap bas iyip, jolǵa tústi. Alaman ózleri ashqan joldı qaytadan bekitti. Mamanlarǵa erdi, uzatiwǵa erdi.

Báhárde quslar tek kólge uya saladı degen biykar. Qaladan sál tıstaǵı alańda ósken hár bir túp ósimlik tuwalaqtıń ba, alasardıń ba, jılqıshınıń ba, shımshıqlardıń ba uyası eken. Xalıq dúbiri menen biri qalmay uship, mísan piyada jerde, olar aspanda qanatlarınıń sıpsıńlasqan epkini menen Mamanlardı uzatıstı. Esheyinde batıstan esetuǵın samal, usı kúni kún shıǵısqı aylanıp, Mamanlardıń arqasınan iytermelep uzatıstı. Hár bir

ósimlik tájim etken siyaqlı mayısıp uzattı. Qullası, hámme-hámme uzattı. Uzatiwshilar tobi azannan keshke shekem buzılmadı, hámme erdi, hámme niň awzında jaqsı tilekler:

- Pútkil bir xalıqtıń úmiti ketti sende, Maman, aman kel!
- Ullı úmitimizge ullı juwap alıp quwanıp kel, Maman!
- Áyyemgi ázeliy doslıgımızdı jetker Maman!
- Patsha bizdi azsınbasın! Júregimizdi úlken júrek desin, Maman!
- Jolda orıs kórseń, qaraqalpaqlar jawıńa jaw, elińe el dep tákirarlap ót, Maman!..

— .

Hámme hár qıylı tapsırma berip atırǵanda xan quri qala almadı. Burın talay aytqan tapsırmasın tákirarladi.

— Shegaranı umıtpa, Maman!

Kún bata, sharshaǵan piyadalar haq bol tilep topar-topar kala basladı.

Atlı jas jigitler jáne úsh-tórt kúnlik jolǵa uzatıp qayıtw ushın birge ketti.

Usılayınsha, 1743-jıldıń mart ayınıń ekinshi yarımında, kóp qonıstan aydalıp, samal ushırgán japıraqtay payan tappaǵan, qaraqalpaq xalqınıń ullı úmiti qaǵazǵa túsip, bir bahadır ulı Mamanniń qolında, orıs patshasına — Sankt-Peterburgqa ketti...

Xalıqtıń ullı úmitine, bahadır ulına qayırlı sapar talep, sende azǵana dem al, ádiwlı oqıwshım!

Ekinshi bólím

Shıraqlarım, sizlerdiń,
Baxitińızǵa ne boldı?
(Jiyen jıraw)

1.

Báhárdiń sál epkinli samalı áweli batıstan esip tur edi, jetinshi kúni, Mamanlardı uzatiwshı eń sońgı topardaǵı jigitler izge qaytqanda, shıǵısqı aylındı, jáne mańlay aldılarınan esti. Bul qubılış hámme yoshlandırdı, hámme sheksiz qıyal qushağına kirip, atlarınıń jalların taraǵan báhár samalı ushın qudayǵa ırzashılıq bildirip, óz-ara gápke kiristi. Kim ájayıp shayır tilinde sóyledi, kim bul dúnyanıń tórt burshın kórgisi keletuǵın qıyalpaz iretinde sóyledi, kim xalqınıń keypin aytı, kim óz júregin aytı. Qullası olar sóyledi, erkin sóyledi. Olardı báhár sóyletti.

Báhár!

Jıldırıń bul máwsimi gúllán názikliktiń, joqarı muhabbettıń, jaslıqtıń bası, quwanıştıń saǵası. Sonlıqtan ba, "báhár!" degende "áh!" dep, ya ókinishli, ya quwanishlı kúnin eslep; jambasına bir urmaytuǵın insan bar ma dúnyada? Eger báhár jaqsı kelse, isiń rawaj, jambasqa urılmayıdı, qollar ókinish tarına tiymeydi.

1743—jıldırıń báhári, hesh báhárge usamadı, ózgeshe boldı. Sır dáryanıń tómenin mákan etken qaraqalpaq eli ushın kórilmegen, kútilmegen, quwanish penen baslandı, ullı keleshektiń úmit saǵası bolıp baslandı. Endi bunnan bílay da ómir, bálkim, quwanishqa tolı, tınıshlıqta óter. El tozǵaq emes, jemisli elge aylanar, jáń-jaǵınan jaw kelimestey taw-tastan qorǵan salınar, sebebi bir káláta el usı ármanların ózleriniń dilwar-sheshen, bahadir ullanınan keń paytax Rus eline aytıp jiberdi, járdem soratıp jiberdi, patshasınan rehimli shalǵayınıń astınan pana soratıp jiberdi, eger, aq patshaniń saqıy qoli ashılıp, ógamqorlıq shalǵayınıń peshiniń kózdey jerin jabıwǵa wáde etse, bári gulálagúl.

Sırdáryanıń tómenin jaylaǵan gúllán qaraqalpaq eliniń arziw-ármanı usı. Úmitsız bende joq. Mamanlardı uzatiwshı jigitlerdiń ángimeleri de áne usı jóninde boldı.

Bul jigitlerdiń arasında Amanlıq ta bar edi. Ol da náwbetin quri jibermedi, joldaslar qıyal etse, qıyal etti, joldasları alıslarǵa kóz jiberse, kóz jiberdi.

Eldiń shetine kelgen soń hár kim óz awılına bet aldı, bir-birinen ajırastı. Amanlıq ta bólínip ketti. Jigitler de, atlar da sharshaǵan edi, hár kimniń sharshaǵanı jekke ketken soń bilindi, jollar ónbey qaldı. Al Amanlıqqa bul jekkelik quwat berdi, yoshti. Endi ol úyine baradı, kóp-kóp kúnlerdiń ǵalma-ǵalı menen ashılısıp sırlaspagań Aqbiydayınıń aldına baradı, kelinshegi ot jaǵadı, bul janbaslap jatadı.

Usınday ústemlik esine túskende atına ústemlik etti, qamshıladı. Qara ǵunan, iyesiniń keypi menen teń háreketke kirip, adımdı qeńnen kelepledı.

At ustinde qókiregi ósken jigit heshteńeden qáwetersiz, tap bir atlı tuwilǵanday, yoshlı kiyatır. Bazda, ayaq soqpaqtı keselep ótken jalań ayaq jetim kórip qalsa, júregi silkip ketkendey boladı da, qara ǵunanniń júwenin tartıp "Maman" deydi. Onıń "Maman" degeni "Alla" degen menen barabarlanatuğının ózi sezbesede de, ózine námálim bir zatqa arqa súyegendey, kewli jubanadı, jáne sol keypinde alǵa júrip kete beredi.

Jańakent qalasına jaqınlap, bir shoq qamışlıqtı aylana bergende, kútilmegen bir atlığa qarsılaşıp qaldı. Bul ǵayıp xan eken, Amanlıq attan túsip piyada sálem beriwi kerek edi, onıń jekke júretuğının esine keltirip kórmegen jigit albıráganınan atınıń basın kekshiytip tartıp, qalsha qarap qaldı.

— Tús!

ǵayıp xandı tanıǵan menen, onıń sózlerin alıstan talay mártebe esitken menen, tikkeley ózine qaratıp bir nárse buyıratuğunu tuwralı oylamaǵan edi. Xanniń qatınshaǵaladay sharq etken buyırıw dawısı, keshirim dawısınday esitlip, attan ǵabır-ǵubır sekirip túse sala, xan tusınan ótip ketkenshe, eki qolın kóksine salıp dizerledi.

Xan qusın qashırıp alıp, sonı izlew hálezhiliginde, joldaslarının ajırasıp qalǵan edi, jekke júrip qorqıttıń qushaǵında júrgen xan Amanlıqqa buyrıq berse de, tanımaǵan edi, qaptalınan bir shekelep ótip tanıdı:

— Túrgel!

Amanlıq ayağınan tik bastı, biraq eki qolı ele kóksinde.

— Atlan!

Amanlıq atlandı.

— Qaptalıma shıq! Ozba! Izirek!

Xan buyrıǵın tárk etpey Amanlıq erdi.

Xanniń eki kózi aldında, ján-jaǵında, gá aldına, gá artına, gá qopalıqlarǵa, gá torańǵillardın basına qaraydı, gá bir búktıń astına úníledi. Amanlıq ta xan qaraǵan jaqqa májbúriy burı�dı.

Bir waqıtta xan:

— Jetip júr! — dep buyırdı da, atın qamshılap górp-górp jortıp ketti.

Qara ǵunan uzaq segbirden sharshaǵanlıqtan jetiw bılay tursın, qamshiǵa jılıjimay qaldı. Amanlıq atının moynına júwenin taslap, ǵarǵıp tústi de, xanniń izinen piyadalap juwırdı. Onıń baxtına xan uzaq ketpedi, qara kórim jerdegi bir túp qarabaraqqa qarshiǵasınıń ayaq bawınan shırmatılıp atırǵanın kórip asıqqan eken, jetip irkildi. Sonıń arasında Amanlıq súrmeleklep kelip qarshiǵanı bosattı hám xanǵa áperdi. Xan kewillendi. Amanlıqtı izde qaldırmay qara ǵunan qalǵan jaqqa qaray atın burıp, júdá ásten júrip kele berdi.

— At mingén baxtıń ushın kimge minnetdarsań?

Amanlıq eglenbedi.

— Áwele qudaǵa, qala berdi Mamanǵa, xanımız, — dedi.

Xan jemtik kórgen qırǵıyday bir shekelep burıldı.

Amanlıq jerge qaradı.

— Mamannıń ishqır bajası!

Xanniń dawıs tolqını, ólgen tıshqannıń quyırigınan uslap turıp "tıshqan!" dep murnın jiyırǵannan da, jerkenishli esitildi. Amanlıq arlanıp atınıń júwenin tartpaqshı edi, qolları qaltıldap kúshi jetpedi, biraq, tula bedeni dirildep, úyine asıqqan yoshlı kewili muzǵa aynaldi, aql-huwıshsız, óziniń óli-tiriligin umitti.

Xanniń párwayı pánseri, ǵarbız qarnı erdiń gúmis basına tirelip, eki kózi alda ketip baratır. Kóz ushında dalbaylaǵan atlılar kórinip, iytlerdiń bir-birine úrgen dawısları esitilip edi, Amanlıqtıń bari-joǵın umıtıp solay qaray shaptı.

Amanlıq ári-beri turıp, xanniń eslemeytuǵının bilgen soń atınan tústi. Jalańashladı. Keńlew etip tusadı da, kókke jiberip, er-turmanın qushaqlap ákelip bir túp jıńgıldırıń kóyleńkesine taslap, dastanıp jattı.

Azǵana mızǵıp almaqshı edi, jol jaqın eken, ótip baratırǵan atlılardıń tuyaq dúrsili uyqı bermedi. Xan qaytadan kórmesin degendey, buǵıp, jíńgil arasınan úsh-tórt attıń tuyaqların kerdi, iyeleri óz-ara gúnkidesip kiyatır edi, tusına kólgende toqtap, bir-birine "kúteyik, kúteyik" desti. Saralap qalǵan birewin kútetuǵın shıǵar dep, shamaladı Amanlıq.

Jolawshılar qarap turmadı. Áwelgi sóz baslaǵanı bolsa kerek, aytıp kiyatırǵan gápin dawam ettirdi.

— ...Bir kórgenge, sırttan baqlaǵanǵa hasla onday emes. Párwayı pález siyaqlı. Attan tússe digildiktey jortıp jayına baradı, minse, ǵarbızday qarnı shámpiyip erge zorgá sıyıp melshiyiwi. Waqtı xoshlığı — shikár, talabı kúshik baǵıw. Sonday adamda jumbaq bola ma? Boladı dep oylayma kisi. Úwhh!... Menińshe, onı Ǵayıp xan demey, Ǵayıp jumbaq degen abzal. Sonda men de túsiner edim, jurt ta túsiner edi. Qalay túsineseń? Aqırı jumbaqtı sheshiwge tayaranasań, al xanǵa bolsa, iseniwge tayaranasań. "Sizlerdiń tárepíńzdemen deydi. Hesh nıshani joq. Búgingi gápi qońıratlarǵa narazı. Saǵındıq bahadırdıń ornına bizden — mańğıtlardan, adam jollamaqshı eken. İrisqul biy qayıl bolmaptı. "Óytetuǵın bolsańız mańğıtları shabamız, tuxım qurt qılamız" depti... Inanayıq pa?..."

— Saǵındıq bahadırdıń ketiwi kelisilgen emes pe?

— Sol ushın xan emes, jumbaq dep otırmandoǵı. Wyalmay túyenıń ústinde kiyatırıp-aq buǵa beredi. Sóylesip qarasań, Mamanniń orıs patshasına ketkenine ırazi, eldiń birliginiń tárepdarı. Isı, málsháti bir túrli. Suw qısımlaǵanday, hóli bar, suwı joq. "Qońıratlardıń aldın alarsız deydi. Ol ushın ne qılıw kerek? Aytpaydi. "Pándı násiyatım, qońıratlardan saq bolını" deydi jáne atlanarda. Usı jumbaqqa túsiniwge bola ma?

— İrisqul biy menen sóylesip kórgende ne qıladı?

— Sır aldırımız. Ázzi eken dep oylaydı. Ya bolmasa mańğıtlar solay-solay desip júr dep Ǵayıp xanǵa jamanlap baradı. Hátte olar biziń awzımızdan shıqpaǵan sózlerdi xanǵa qosıp jetkerip júrgen, "Ubaydulla biy Ǵayıp xandı awdarayıq dep qelip ketti" dep barıptı. Xan mennen "sol ıras pa?" dep soradı.

— Sonda Ǵayıp xan sizge isenetuǵın bolǵanı ma?

— Qaydan bileyin. Duyım jurt quwanıp atırǵanda, umitimiz orıs patshasına ketip, xalıq jaqsılıq kútip palapanday awzin ashıp otırǵanda,

qońıratlardıń jánjel shıǵarıwı, qıysań-qıysańı jaqpayıdı. Óiybat bolsa qudanıń ózi keshirer, kimniń qıysańpaz ekenin anıq bilmeymen. Menińshe bulkáradan awlaǵıraq kóshiw kerek. Xanǵa jaqın otırıw — ómirińshe jumbaq sheshiw eken. Sol ushın da kenegesler pishilgen ógızdey bas kótermeydi. Bul jóninde usı waqıtqa shekem sizlerge de túśindirip aytpadım. Bul ushın jalǵız ulım Orınbayımdı ógarǵap júrmeńler.

Amanlıq kútá dıqqat penen tıńlap jatıp, bul sóylesip turǵanlardıń mańǵıt biyleri, júdá sarsılıp sóylep turǵan Ubaydulla biydiń ózi ekenin tanıldı. Lekin, bas kótermedi. Izden eki atlı jetkensoń, sóylesip turǵanlar bir bap penen júrip ketti.

"Ógayıp xan — Ógayıp jumbaq" — dep sıbirlandı Amanlıq. Bul bir jaǵınan onı oylandırdı, ekinshi jaǵınan xanniń aytqan qasımav gápınıń salmaǵın kemeytip, ishki debdiwin jeńilletkendey boldı. Er-turmandı qushaqlap túrgeldi.

2.

Juwmaqlawshı ahidnamaǵa Írisqul biydiń atı jazılmaǵanına qońırattıń jigitleri qızıp, shawqım shıǵarajaq bolǵanda:

— Sabırlılıq saqlań. Xanǵa xabarlaşıp parqın bilemen, — dep olardı irikken Írisqul biydiń ózi. Sóytip wádesi boyınsha úlken urıwdıń biyine tán salmaqlı sher qádemler menen tikke xanǵa bardı. Jigitleri onıń xanǵa bir nárse degenin, xanniń bir gáp penen juwap bergenin sırtınan baqladı, wassalam. Olardıń ne deskeni túsiniksiz qaldı.

Írisqul biy xan menen sóylesti de, jigitlerine juwmaǵın aytpadı. Onıń tınıshlanǵanın kórip jigitleriniń kewilleri qararaptı. "Kelisti shaması" dep bir-birin aldarcattı. Óytpese jáne bolmaydı, sırttan kelgen miymanlar bar. Pútkıl el bolıp ádiwlı istiń quwanışhında júrgende jánjel kóteriw tek esıwaslardıń isi. Birewi gúdibuzarlıq etse, pútkıl qońırat urınıwınıń atına kúye jaǵıladı. Sonlıqtan olar bir-birin ańlıp, mereke buziwına jol qoymadı. Al qaytısın olar kútá nasaz keyip penen qayttı. Biyleri bir-birine qarassa, súzisetuǵın qoshqarlarday olıyıstı. Aldın baslap baratırǵan Írisqul biydiń sál dúnki eńsesine tepki názerlerin taslap qabaq úyisedi, murın jiyirisadi, bayraqtan ozatuǵın attıń júwenin sol jazdırımay kiyatırǵanday, oğan qamshı shoshaytip tislenisedi. Bayqoshqar biy shıdamadı.

— Qońrattıń xanı, — dep dawısladı. Onıń dawısında qaǵıtıw belgisi bar edi. İrisqul biy atınıń júwenin tartıp ırkıldı: Ol sharshaǵan edi. Quw párindey appaq saqalın, samay shashların shań basıp tozańǵıǵan ǵarrılıǵına qaramay qıp-qızıl bolıp júretuǵın júzi jer kelbetine kirgen, kózleri suwlasqan, qabaǵı jabatuǵın bulttay túnergen. Usı túri monen:

— Ne demekshiseń? — dedi.

Biydiń ashıwlı názeri jigitlerge álle-nárseni sezdirdi, hámme tınıshlandı. İrisqul biy olardıń ne bilmekshi bolǵanın túsinip kiyatır edi.

— Qońrattıń atınan Saǵındıq bahadır bar, jetkilikli, — dedi hám atın jolǵa saldı.

Juwap hesh kimdi qanaatlandırmadı. Awılǵa aralasqan soń hár kim óz toparı menen únsız tarqasti. Úlken biydiń aytqanınan shıqpaytuǵın Súyındık biye shekem İrisqul biye burıngıday "yaqshı, biz kettik" demedi, qalada qorjinin aldırǵan bazarshıday úskini quylıwı menen ketti.

İrisqul biy artına qaramasa da, hámmeńi keypinen habardar. Bárın ayaydı. Sebebi urıwdı súyiwdı, urıwdıń dańqın kóteriwdi olardıń sanasına sińdirgenlerdiń biri — ózi. Endi olarǵa shebekey úyretiwi — algá shapqan attıń quyrıǵına tas baylaw. Biraq buzılǵan wáde ushın xandı ayıpların da, Murat shayıqtı ayıpların da bilmeydi. Qalayda aqıbetin kútiw kerek. Aqırı xan óz awzınan "házip hák ashpa, narım... soń sóylesemiz" degen edi. Ol usı wádeni kútti.

Hápte ótti, dárek joq, on kún ótti, xan shaqırıtpaydı, ekinshi hápte tolǵan túni tań azanda, ol atın aytıp shaqırǵan shawqım menen oyandi. Dastıqtan asiǵıs bas kóterip tıńlap edi, sırttan kelgen jaw dawısına usamaydı, óz jigitleriniń dawısı. Burıngısinsha aybat shegip:

— Namazdan son keliń! — dep badabat qıldı.

— Dalaǵa shıǵıń! — dedi bir jas jigittiń dawısı. İrisqul biy onı tanımadı. Degen menen istiń jamanǵa ketkenin bilip júregi hawlirdi. Moynın belbewi menen qayta-qayta shandıp, saqlıq penen dalaǵa shıqtı:

— Elge jaw kelgennen aman ba?

— Jaw kelmese dárpembeyiszbe, qońrattıń xanı? — dep shanship sóyledi Bayqoshkar biy, — Biz mańǵıt awılıńa barıp japlарınıń saǵasın kómpip qayttıq. Endi yabı awılına baratırmız. Malın aydaymız, shabamız. Maqlı deseńiz basshılıq qılasız.

— Aqırı, biy ata, siziń atınız — pútkıl qońırattıń atı, — dedi shińkildek dawıslı bir jigit.

— Bul ne kópshik, bul ne máslik? — dedi İrisqlı biy. Jáne, Baykoshqar biy sóyledi.

— Balalar durıs aytıp otır. Siz aytpasańız da Ğayıp xannan xabar alındı. Xan anıǵın aytı. Qońırattıń atın ahidnamaǵa jazdırmaǵan yabılar eken. Bári sum Murat shayıqtan bolǵan. Ğayıp xan Ubaydulla biydiń de teris gápi boldı depti.

Uzaǵıraqta kiyatırǵan bes-altı atlı qórindi. Aldıńǵı atta otırǵan kishkene adam Súyindık biy edi. İrisqlı biy oylanıp alıw maqsetinde hám olardan aqılǵa dáramat bolarma degen maqsette kiyatırǵanlardı kútiw kerekligin eskertip edi:

— Pikirińzdi ayta berińiz, olar menen oylasılǵan. Hámmeńiki bir sóz, — dedi Esengeldi ákesiniń sózin quwatlap. Sonıń arasında Súyindık biyler jaqınladı. İrisqlı biydiń kasti-ǵárezi házirgi toptı tarqatiw edi. Oylap-oylap oy túbine jete almay, iynewge súyenip, alıslarǵa kóz jiberip turıp, erli qara ǵunandı minbey, jetelep ketip baratırǵan birewdi kózi shaldı.

— Anaw birewińiz de kelsin, — dedi İrisqlı biy oylanıw pursatın uzayıtw ushın.

Shetirekte turǵan jas jigitlerdiń biri qıyquwlap "qayrıł, jolawshı!" dep qol bılıǵadi.

Jolawshı qayrıldı. Bul Amanlıq edi. Amanlıq jetemen degenshe jıynalǵanlardıń biri jolawshınıń eldi sıylap, kóshe menen piyada baratırǵanın maqtanısh etti.

— Ózgeler sıylaydı, ózimizdi-ózımız ayaqqa basamız, — dep ekinshi birewi bánt bastı.

Jolawshı jaqınlap sálem bergende ǵana onıń Amanlıq ekenin jurt tanıdı, İrisqlı biy sır bermedi.

— Mamanlardı uzatıp qaytısıń ba? — dedi.

— Awa, biy ata.

— Júdá jaqsı bolǵan eken. Qalay, keyipleri jaqsı ketti me? Atları boldırmadı ma?

— Júdá jaqsı ketti, biy ata. Endi qayta beriń degen son qayttıq. Mınaw sori qaynaǵan boldırıp joldaslarımnan izde qaldım. Minsem jıǵıladı. Zorgá ayaq basıp kiyatır.

Házir ógana "eldi ózgeler sıylaydı" dep maqtanǵan eki jigittiń misi shıǵıp bir-birine qaradı. "Tutıp alıp, sabap qumardan shıǵamız" degendey im qaǵısıp, óz-ara kúlisti.

— Biziń Saǵındıqtıń atı qalay eken? — dedi Súyındıq biy.

— Bir ay ot-jem kórmese de moy bermestey etip baǵılǵan eken, jeti kúnge shekem bir tamshı ter shıǵarmadı, janiwar.

— Usılardı sorayıq dep shaqırǵan edik, joliń bolsın,— dedi İrisqul biy oǵan.

Amanlıq ketti. Ol dawıs jitirim alıslaǵan soń ırıs qul jiynalǵanlarǵa soraw qoydı.

— Jańaǵınıń kóterem atı kimge kerek?

Eki-úsh demge shekem juwap bolmay hámme tım-tırıs qaldı. Artbetten "ózine ardana bolsın" degen gúnkildi esitildi.

İrisqul biyge bul oń tústi.

— Házir báhár arıqshılıǵı. Jılqıǵa shekem kóterem. Semiz mal joq, tolı qap joq. Sol ushın meniń oyım, yabilardı gúzde, toyıngan gezde, kútilmegende shabayıq. Sonda ósh alamız.

— Aldaysız, — dedi bir dawıs.

— Aldasam qayda ketemen? Barman góy aldıńızda. Maǵan házirshe mawlet berińler. Gayıp xan menen sóylesip, bárin bilip qaytayın. Ol maqullasa, shabamız. Al, házirshe, úylerińge tarqap xalıqqa egin ektiriń. Suwıǵan temirdi eritiw ushın kórik qızbasa bolmaydı. Kórikti qızdıratuńın kómır. Suwıǵan temir degenim biziń orıs patshası menen doslıǵımız. Kómır degenim biziń baylıǵınız. Qalǵan jaǵına pám jiberip túsine beriń. Aqırı orıs patshası qarawına qosıp algan menen mańlayıńnan sıypamaydı. Gúlsheli bala súymege jaqsı.

Jurt jáne lám-miymısız qaldı. Súyındıq biy atın algá aydadı.

— Qońırattıń xanı durıs aytti, — dedi ol. — Gayıp xanǵa ózi barıp qaytsın.

Seńge quyash nuri túskendey boldı, at ústinde siresip turǵanlar sál bosasti. Amanlıqtıń shıń kewilden bergen juwabınan pántlengen shetki eki jigitti bul jerdiń waqıyasınan góre, oǵan tezirek jetiw hám sabaw qızıqsındırıp, kózden ǵayıp bolıp, dalańlıqtan jıńǵılıqqa kirip baratırǵan Amanlıqtıń izinen qarasıp tur.

Birge kelgenlerdiń iyi bosasa baslaǵanı ushın Bayqoshkar biy de İrisqlı biydiń qatallığın eslep waqıyanıń aldın alıwǵa tırısti.

— Meyli, Qońırrattıń xanı, — dedi ol, — Tarqaymız kúsh penen bolsa da, bir-eki uriwdı awızǵa qaratamız. Kúshliler menen sóytip bellesemiz. Lekin Qońırat namısın ayaqqa bastırmaymız.

— Bastırmaymız, — dedi İrisqlı biydiń ózi de.

* * *

Gayıp xan — xan bolǵalı eldiń bıyılǵı báhárdegeidey awızbirshilik penen jámleskenin kórmegen edi. Bul ájayıp, tań qalarlıq birlikke hám quwandi, hám qoriqtı. Nege quwandi, nege qoriqtı, bul onıń jalǵız basınıń sırı — shımsıq bas júreginiń tórine shókken bir qumlı tas. Taw tasların" qaq bólip, ortasınan shóp kógertken báhár quyashı házirshe onıń júrek shógindisine ilaj ete almaydı, onıń eń jaqsı kóretuǵın úlken ulı — miyrasqorı Ubaydulla sultanǵa da sol júrek shógindisiniń eritpesi túsinikli emes. Soǵan qaramastan xanniń júregin biliw ushın ashıwlı İrisqlı biy Jańakentke atlandı. Ádettegishe onıń kúshik oynatıp júrgeniniń ústine keldi. Biy qansha ashıwlı kelgen menen xandı kórip juwasıdı, qádimgisinshe sálem berdi. Xan sálemdi qabil etti, lekin, baladay, kúshiklerge et tisletip oynap súyrewin toqtatpadı. Biy ózin basıp, xanǵa jumıs penen kelgenin, Mamanlar keterde "... soń sóylesemiz" degenin eskertti.

— Sonda-aq bári yabilardın ılaysańı demedim be? Endi ne kerek? Awzıńa shaynap salatuǵın bala emesseń. Garrı tóbetke mınaday etip et tisletpey-aq tisley beredi.

Biydiń keń mańlayı jıyriq-jıyriq bolıp, ağarǵan qaslarınıń arasınan ter quyılıp, kózleriniń aǵı da, qarası da qap-qara bolıp ılaylanıp ketti. Kópten beri ishine shokken irınlı lárzem, tiliniń ushına shıǵıp-qaytip, shıǵıp-qaytip turdı. Bul ózgeristi xan tez seze qoydı. Aldındaǵı júnles aq kúshikiń basınan iyterip jiberip, júnles kishkene qolın biydiń iynine saldı:

— Qolıńızdı juwiń, — dedi júrek otı lawlap turǵan biy. Sóytti de keyin shegindi. — Yaqshi, xanımız, kettim! Sizge dárkar bolsa yabilardan ósh alıwǵa kettim!

— Maǵan emes, qońıratqa dárkar, — dep qaldı xan.

* * *

İrisqul biy Jańakent qalasınan shıgıp ketkenshe belgili bir nárse oylaǵan emes, artına da burılǵan emes. Jol boylap basınıń ishinde "maǵan emes, qońıratqa dáŕkar" degen buyrıq tákirarlandı. Bunu Ǵayıp xan emes, qońırattıń biyleri awız biriktirip aytıp turǵanday seziledi. Oǵan qosımsısha qulaǵına "Qońırat namısın ayaqqa bastırmaymız" degen saza kelgendey boladı. Joldıń yabı menen óz awılına bólinetuǵın bándırgısine jetip, lappa irkıldı. Shep qolınıń iri alaqanı jelkesinde...

3.

Quwanıshlar ele basılǵan joq. Qońsı-qobalar awıl arasında shoǵırtpaqlanıp, padashılar menen shopanlar dúzde, jaylawlarda jıynalısıp, biyler, bahadırlar úlken otawlardıń tór-qaptallarında jambaslap áıǵime quradı. Bas sóz — Maman. Hár biriniń kewli ál-aspanda. Maman aspandaǵı juldızlardı jiyip ákelip, hár kimge bir etekten úlestirip, "mine xalqım, sizlerge bazarlıq" deytuǵınday-aq, gápler kóterińki, kókirekleri yoshlı.

Sonnan sońǵı ángime Amanlıqtıń atqa mingeni, úylenip shańıraq bolǵanı haqqında. Haqıyatında da bul bir jurt tańlanganday waqıya edi. Kóp jıllardan beri usınday qútilmegen jańalıq júz bergen emes. Oylap qaraǵanǵa hám tań, hám quwanıshlı hádiyse. Keshe ǵana jalǵız qarındasınıń qolınan jetelep, pútkıl bedeni ashılıp, úyme-úy tentirep júrgen jetim búginligine etegin japtı, atqa mindi, ol da az bolıp, pútkıl tabın urıwınıń aqıllı biyi Ayǵaranıń arzıwlı suliw qızına úylendi.

Aqbiyday aqıllı shıqtı. Bay qızlarına tán minezde shekshiymeydi. Amanlıqtıń otawı hám mal-dáskesi joqlıǵın kisige bildirmeydi, ılashıqtıń átirapı mintazday, til menen jalap alganday tazalanıp qaldı. Eldi shını menen húrmetleydi, jası úlkeniniń de, jası kishiniń de aldınan kese ótpeydi, awır sózi, qattı dawısı joq, bir biyazar kelinshek. Końsı-qobalardıń, awıl hayal-qızlarınıń keypine qarap toydan soń hasıl-jipek kiyimlerin sheship, góne-kóksiler kiydi. Xızmetker kútpey-aq otın-shópkе ózi aynalıp ketti. Murat shayıq enshige eki qozı bergen edi, solardı jetelep baǵadı. Úydegi dıqqatı biykeshi — Almagúlde, óziniń bar suliwlıǵın, adamgershiliktiń ózi biletuǵın úlgilerin, oǵan bergisi keledi. Onıń jetim balalar menen bolıp, dúz balası minezin de óskenin esapqa alıp, qattı

heshteńe aytpaydı, álpayımlıq penen qasında otırğızıp, basın juwdıradı, miyizdey qara qalın shashların siypalap, óziniń müyiz taraǵı menen taraydı, hár kúni hár muqamǵa dóndirip óredi: sebet burım, mayda burım, qos burım, taq burım. Almagúldıń shashları ele qısqa, tek jelkesin ǵana jabadı. Mayda burımlardıń oǵan jarasatuǵını sonshelli, Almagúl kóriklenip ketti. Gúlshe jázi ağarıp, qıylıǵanday qoyıw qara qasları úyılıp, teben kirpikleri ortasında kese kózleri oynaqshıp, bazda uwdar-duwdarlanatuǵın shashları jılt-jılt etkende, hár kim, — "meniń qızım bolsa eken" degendey shıraylandı. Ol jeńgeli emes, analı bolǵanday. Jeńgesiniń gúmistey sińgırılaǵan názık dawıslarına eliklep gáp aytadı, bul sózge Aqbiydaydıń ózi túwe qaptaldan tıňlaǵan tas bawırdıń da kewli ejireydi, jáne esitkisi keledi. Ózgeler taza kelinniń usı isleri ushın da jaqsı kórip, gáp qılısadı, hátteki, ótken toyda eki el biyleriniń qız alısip-qız berisiw jónindegi jaqsı kelisimlerin esitken bazı bir kempirlər arnawlı kelip, balalarına kelin qılğınday qanday sińlileri barlıǵın sorap keletuǵın boldı. Aqbiyday bunday jaǵdayda hár qashanǵidan kewillenedi, kewillense, ol hár qashanǵısınan suliw, júdá ıqlas penen ańqawlanıp gáp tıňlaǵanda, qaymaqtay juqa erni sál salbırap, dizgen marjanday appaq tisleri kórınip, sútke juwǵan qızıl almaday júzindegi kúlegish shuqırları oyılıp, kózleri kúlimlegende, gáp aytıp otırǵan kempirlerge shekem "óppey!" dep saladı. Aqbiydayǵa kóringen kempir "ene", kóringen ǵarri "ata". Sóylep otırǵan kempirdıń "óppeyinin" sebebin túsingenlikten, qısındırmayın deyme, usı gezde ǵana bir jaǵın dálkekke alǵan bolıp, júdá minayım juwap qaytaradı: qazaqta qız kóp, ene, balańız mallı bolmasa da jigerli bolsın. Túbinde, el aǵaları tatiw bolsın.

Kelgen kempir juwapqa ırza bolıp, algıs aytıp ketedi.

Aqbiyday eldiń usınday jaqsılıq keypin soramay-aq túsinip, awlaǵında jaǵasına túpirinedi:

— Elge baqtı qaraǵan jılı kelippen, alla, óziń baxıtlı qıl.

Mamanlardı uzatiwshıllardıń aldı kele baslaǵanda Aqbiyday da, Almagúl de, Amanlıqtı kútpedi. Sebebi ol hámmeden de alısqı joldas bolıp, armanıraq uzatiwı kerek. Yarım ay ótti. Awıldıń barlıq jigitleri túwel kelip boldı, ol ele joq. Birge ketiwi múmkın emes, jurttıń aytıwına qaraǵanda, ketkenler tek sanawlı adamlar. Jolǵa shıqqan soń Maman alıp ketken dewge, taǵı múmkın emes, onday oyı bolǵanda awlaǵında bir

eskertip ketpes pe edi. Künde-künde jolǵa qaraw menen kelinshegi de, qarındası da azıp, úmitleri úzile baslaǵanda, Amanlıq payda boldı. Atı da, ózi de silinip, súyeklerine taqalǵan. Bul bir ǵana jol azabına usamaydı. Aqbiydaydılń kózleri apalaqlap qorqıp ketti. Almagúl shıdamay soradı:

— Ájaǵa, awırdıń ba?

— Joq, — dedi Amanlıq qısqa. Sóytti de qaptal bettegi teri tósektiń ústine sulap jattı.

Degen menen kókireginde bir sırlı ándiyshə saqlanıp qalǵanı ekewine de ayan boldı, soray almadı.

Amanlıq oylı kózleri menen ılashıqtıń ishki tazalığına, nart toǵay taldan soǵılǵan shaldıwardıń qurımsız, tap búgin shawıp ákelgendey etip juwilǵanına, balalar menen kelse shańıtip jatatuǵın edenniń sibalǵanına, taza oshaq salınip, aylanasına alaqshınlar qaǵılǵanına júdá kewillilik penen qarap jatırǵan menen, kewil ándiysheleri parasat bermeydi. Oylandırıwda. Ayriqsha, xan menen ushırasqandaǵı, onıń záhárli patas gápi. Ele hám jaqsı, Aqbiydayı pák shıqtı. Bolmasa, bolmasa, ómir-ómirinshe janına túskən jegi bolar edi, sol gápler. Sonday gáplerdi han túwe, jay adam tiline basar ma? Kimge shaǵınıwǵa boladı? Pátiwasız xanniń ústinen tek qudayǵa shaǵınasań, basqa ilaj bar ma? Amanlıq túwe, bir kálata urıwdıń basshısı Ubaydulla biydiń anaw nalısı. Ol da halsız, dimarsız. Kúshi bolǵanda "aǵa" dep izine ergen atqossıhi biylerine sır aldırıp, zerde tógerme edi? Onıki de qara basınıń ǵamı. Óziniń ishki debdiwin bosatqanı kimge payda? Sonnan joldasları shin dos bolsa jaqsı al, kewli buziq quyańqısı bolsa she? Xanǵa jetkeredi, onnan sońǵı kúni ne boladı onıń?... Áy, sorlı Amanlıq, sen de jurttıń sırtınan sayıp táselle bergendey ne aqlı, ne kúsh bar? Óz tesigińdi pite, óz awzıńníń qıysıǵın dúze. Aqılıń bolǵanda qońırat jygitlerinen tayaq jer me ediń? "At boldırǵan demey, elińizge húrmət ushın kósheńizden piyada baratırman" degende ne bále bar? Haq kókireklikte mańlaydiń qasqası ekendn túsinbey júrip bilgishsineßeń... Gayıp xandiki duris. Jumbaqlıq tek xanǵa emes, hámme insanǵa miyasar Óytpeseń, mańlayıńníń tórt eli qarası bar".

Amanlıq usınday kıyallar menen qozǵalmay, uzaq gúrsinip jatıp, ishki ándiyshelerin hesh kimge aqtarmawǵa qarar etti. "Kimge aqtaraman? Kim bólisedi? Aqbiydayım ba? Almagúlim be? Esitse, olarǵa da jeńil

túspeydi. Xanǵa kimniń dadi bar? Ubaydulla biydiń qıyalın birewge aytıw — quyańqılıq. Qońıratlı eki jigittin tutıp urǵanın aytqan menen kim ósh alısadı? Bektemirler me? Joq, joq eki qayraqtı bir-birine dúgistung — ot shıǵarıw. Ot birewdiń betin sharpiydi. Adam qewliniń jumbaq bolıwı durıs..."

Ol usı sheshimge kelip bir gúrsindi. Shıdamay ılashıqtın ishin jáne sholıdı. Oń qaptalǵa tutılǵan shiye súyewli bir qısim qızıl shıbıqtı kórdı. Narttan shabilǵan. Sipse emes. Buwılmaǵan. Qatara jayıp qoyıptı, Qızıqsındı. Kelinshegi dalaǵa shıǵıp ketkende, Almagúlden soradı:

— Anaw ne shıbıqlar, janım?

Almagúldıń gúlshe jázi qızarıp, aytarın da, aytpasın da bilmey, azǵana gidirdi biraq jalǵız aǵası aldında bir nárseni qıpsalap kórmegen jan ırasınan keldi.

— Kishem ákelip qoyıptı, ájaǵa.

— Ne ushın?

— Ájaǵańınıń nabada ashıwı kelip, urǵısı kelse, shıbıq tappay qoli awıradı, dep, ákelip qoyıptı.

Amanlıqtıń eziwinde kúlkı payda bbıdı. Baǵanadan bergi oyları birotala esten shıǵıp, ashılıstı. Bir dáste otın menen kirgen kelinshek eriniń kewilli jadırap otırǵanın kórip quwandi.

— Begim, bir nárse sorasam, juwap bererme ekenseń? — dedi.

— Jurt quwanıshlı, begim. Júregim birazın sezedi. Sol quwanıشتıń túp-dáregin óz awzıńnan esitsem bolarmeken degenim góy, begim?

— Bári, jaqsılıq, shabazım. Maman biy pútkıl xalıqtıń úmitin orıs patshasına áketti. Ata-babaniń batıl bolǵan súrdewin qaytalap gúzar qılıwǵa ketti. Jurtaǵı sonıń shadlıǵı, sonıń quwanishi.

— Begim, sonda nege azdıń?

— Jol azabi.

— Gúrsinbewińdi soranaman, begim, — dedi Aqbiyday. — Adam balası gúrsiniw menen, nalınıw menen baxıtlı bolǵanda, dúnyada baxıtsız adam bolmas edi.

Kelinsheginin aqıllılıǵıń burın biletuǵın Amanlıq dimarlanǵanday boldı, tikeydi. Son Aqbiydaydıń ótinishi boyınsıha qozılardıń birewin soyıw ushın dalaǵa shıqtı.

* * *

Jol azabın kóp shegip, óldim-azarda ılashığına jetken Amanlıq azanda ózin qustay sezdi. Sirá hesh qırınlıq kórmegendey. Esikten shıgp ılashığına arqasın berip, awıl kórkine qarap edi, átirap gúllep ketkendey kórindi. Artına, nart toǵay taldan soǵılǵan ılashığına qarap edi, ol usı awıldaǵı eń gózzal, en mehrli otaw sıyaqlandı. "Bul dúnýada lázzet bar eken góy" degen oy basına sıp etip, burın ózinde bolmaǵan naz benen kerildi. Murat shayıqtıń otawı tárepke kóz jiberdi, kirgen shıqqan adam joq. Áliy biydiń úybetine burılıp edi, eki diyxanniń eki kos ógizdi tirkep, gúnde súyretip baratırǵanın kórdi. Áh, men de sonday ógizli bolsam edi!" dep turdı ózynshe. Ókinse de, ásige kettim be degen qıyal menen alaqańın eki kózine bastı. "Áy, alla búginińdi kóp kóre kórmə?" dedi.

Izbasar bahadırlardıń úyi tamanǵa qarap edi, onıń at ertlep atırǵanın qórdi. "Qońıratlardıń buziq qıyalınan seziklendi me eken? — dep biraz qarap turdı da, basın qasıdı. — Qońıratlardıń sum qıyalları jóninde shayıqka, Izbasar bahadırlarǵa qulaq qaǵıs etsem be eken, joq pa?... Aytıw — otqa tamızıq salıw. Kerek emes, kerek emes!..."

Ol usılayınsha ádewir turdı. Quyashqa qaradı. Aspan girshiksiz edi, báhár quyashı kózlerin qamastırıdı. Biyshara ol, qay waqitta óz ılashığına jawırının qaratıp quyashqa erkin qaraǵan? Kózleriniń quyash penen soqlıǵısqanına quwanıștan uyalǵanday arqaǵa burılıp, taw etegine názer tasladı. Házır ógana quyashqa qamaskan kózleri taw etegindegi Bektemirlerdiń qosın kórmədi. Amanlıq ózin zorlamadı, jáne Murat shayıqtıń otawı tamanǵa burıldı. "Barıp sálem beriw kerek" dep alǵa qádem qoya bergenı, ishten Almagúl shıqtı.

- Ájaǵa, qayda?
- Shayıq atama sálem berejaq edim.
- Bektemirler ókpelep júrmese...
- Nege?

Ájaǵasınıń bul sorawı Almagúlge júdá tań kórindi.

- Haw ájaǵa! — dep saldı.

Amanlıq endi túsındı.

Gáp-sózsiz Bektemirlerdiń qosına qaray adımladı. Jarı jolǵa jetpey-aq bir qaptalında oqırangán at sestin esitip burılǵanı, Murat shayıqtı kórdi. Juwırıp aldın keselep, sálem berdi.

- Qashan keldiń?
- Aqsham, shayıq ata.
- Mamanlar aman esen ketti me?
- Ketti, shayıq aǵa, márdana ketti.
- Házir izińe qayt, juwın. Úyge bar.

Amanlıq gırra izine qayttı. Qaytadan juwındı, súrtindi. Onnan soń da ózine-ózi isenbey qarındasın aldına qoyıp bet-awzında kir qoń qalǵan-kalmaǵanın soradı. Aqbiyday onıń jaman qılqasına jabısqan úpelek, ılay daqların tili menen jaláganday qılıp artıp shıqtı.

Onıń sonsha tazalaǵanı, asıqqanı bir pul boldı. Murat shlayıq bir jaqtan sharshap qaytqan eken, uyqıǵa jatıptı, oyata almay pesinge shekem otırdı. Shayıq pesin namazınan dáret alıwǵa shıqqanda ǵana Amanlıqtıń esik aldındıǵı jıńgil qostıń sayasında qara jerde otırǵanın kórdı.

— Amanlıq endi esińde bolsın. Sen qaraqalpaqlardıń "ortadarmiyan shańaraǵı" boldıń. Tuwrı Eshniyaz axunǵa bar. Meni jiberdi du. "Hayal alǵan adamnıń — jańa shańıraq bolǵan adamnıń qalay júrip-turiwın úyretedi.

Shayıq úyine kirip ketti.

"Ortadármıyan" degen sóz Amanlıqtı hám quwanttı ham muńaytti. Quwanıshı — adam qatarına sanalıp Eshniyaz axunnıń tárbiyasında boladı, muńayǵanı — endi Bektemirler menen ashılısip aralasıw, erkinlik joq. Eshniyaz axun ne buyırsa, onı islep júre beredi. Degen menen "ortadármıyan" shańıraq degen sózdiń quwanıshı bastı. Úyine kelip barlıq zatın kózden ótkerdi. Eki kiyız, shoyın qazan, bir qatar ústi kiyim. Bári de Aqbiydaydıń ákelgeni. Onnan basqa ne bar? Tiri bir qozi. Barlıq shańaraqlardı kóz aldına keltirip, solardıń biri bolǵanına júregi sháwkildedi. Jol-jónekey Murat shayıqtıń atqoşshısı Seydulla dáwdikine kirip shıqtı. Onıń da Amanlıqtan artıq úyi-jayı joq, malı joq. Kerisinshe balaları kóp. Qóptıń biri bolıw jaqsı!

Ol Eshniyaz axundi úyinen emes, ózindey "orta dármıyanlarǵa" biyday ańızı ushın háremlik sheńgel shaptırıp atırǵan jerinen taptı. Axun bunı tınlap bolıp, kelgenine bárekellá ayttı da, shabilǵan sheńgellerdi páttelewge saldı.

4.

Biyılğı báhárdiń ótken báhárlerden ózgesheligi "urdı, urladı, "óltirdi" degen sózler tillerge kóp basılmadı. Báhárdiń baslanıwına ırza jurtshılıq ómir súriwdiń ógalmaǵalına jalpılamay kiristi: kim egin ekti, kim jaylawǵa mal shıǵarıp, mal kókletti, tólletti, jetim-jesirlerge de jumıs tabılıp, tamaǵı ushın mal-dáskelilerdiń gúmirashılıǵına aralasıp kún kóris jolın taptı. Hámmeńiń is penen bántligi urıwlar, awıllar arasında adamlardıń parıqsız qatnaw áǵıslarına waqıtsha tiyım salıp, jollardı, soqpaqlardı alaǵatlaw bolsa da, shóp bastı. Bul jaǵday eldiń bir birewge mehrin joǵaltpadı, kerisinshe, bir-birewdi bir máwsim kóre almaw — júz tanıslardıń da ózara saǵınıshların arttırdı.

Dáwletbay biy egislerin aralap kelip, qara úyiniń kóleńkesine tósek saldırıp, kishi hayalı Sháriypaǵa ayaqların qıstırıp biyik dastıqta jatır edi, issıda atın ayamay arqa betten quldıratın shawıp kiyatırǵan birewdi kórdi.

— Tınışlıq kózıktı, ishke kir, hayal.

Kózlerin sál súzip qaraytuǵın aq bozlaq kelinshek uwdır-juwdır naz benen tikeyip úyine kirdi. Biy ashıwlı tislendi:

— Tınış, náletiy!

Hayal tınışhlangán gezde atlı jetip, at ústinen biyge sálem berdi.

— Paraxatshılıq pa?

— Ubaydulla biy kóship atır. Meni hayalı jiberdi, Sizdi kelsin dedi. Imkaniyatı bolsa toqtatsın, elden ayırmasan dedi.

Ubaydulla biy menen Dáwletbay biy ekewiniń bajalığı da bar edi. Sırttaǵı xabardı esitip Sháriypa juwırıp-aq. shıqtı!

— Ne dedińiz?

Sháriypa atlınıń shabisınan jawdınıń xabarın aytıp kiyatır ma dep qorqıp árebek-sırgaların sıyıra sala, betine kúye jaǵıp ta úlgergen eken. Shabarman onı túsinbey, bul suliw tuqımlardıń kóriksız bolıp qalǵanına tańlana qaradı.

— Kırseńá, betińdi juwsańá! — dep jekirindi eri. Hayalı jińsız keyin bástı.

Dáwletbay biy esiginiń aldındaǵı qosqa qarap turıp:

— Omar, attı ákel! — dep buyırdı.

Qostan ishi duwtarday tartılğan arıq jigit shıqtı. At úydiń batısında otlap júr edi, ishke qayta kirip kisenniń giltin sínğırlatıwı menen solay qarap burılıp ketti.

— Yapırmay, ol nege kóshken? — dep tákirarlay berdi biy. Bul sorawına hesh kimnen, hátte shabarmannan da juwap kútpedi. "Nege kóshken? Kimnen zorlıq kórgen?", — deydi qayta-qayta. Hám óz sorawına ózi juwap izledi.

Ubaydulla biydi kórmegenine tek eki ay. Demniń arasında kóshiw pikiri qalay payda bolǵan? "Kimge ókpelegen? Maǵan ba?" Ol Ubaydulla biy menen sońǵı saparǵı ushırasqanın tolıq kóz aldına qeltirdi.

Mamanlardı Peterburgqa uzatıp kiyatırǵanda sol quwanıshlı waqıyaǵa Ubaydulla biydiń qalay baha bergenı esinde. Ol:

— Báhárdiń baslanıwı quwanıshlı, Dáwletbay jora, — dep basladı. — Jaqsılıq boladı, parahatshılıq boladı. Sebebi doslar biz benen birge iyn tiresiwdi qáleydi eken. Qálegeni emes pe, sultanatımızǵa qansha jerden mehman jıynaldi.. Súyek berip súyek alısıw qanday jaqsı. Ayǵara biydiń qızın elge kelin qılıp, kóp qazaqtı elge márgiya menen tarttıq. Mamannıń aqılı ma, Murat shayıqtıki me, ya Amanlıq jetimdiki me? Bári bir, jaqsı boldı. Sedet kerey degeni keterinde maǵan, awılıńníń jigitlerin jiber, qız mingestirip jiberemen, qudamdallasayıq dep ketti. Wáde berdim. Egisti egip bolǵan soń jiberemen dedim. Durıs emes pe, jora? Aqırı, egin egip alayıq. Qazaq qudalarımız etin tapsa, gúrtigi bizden, bir qazan asamız.

Usı gápində alaǵulalıq bar ma? Shinin aytti. Sonda Dáwletbay biy ne dedi? Zeynine tiydi me? Joq. Quwatladı. "Biz qıtaylar tabınlarǵa qız beretuǵın boldıq. Mırzabek jigitleri menen gúzde keletuǵın boldı" dep Mırzabek biy menen bolǵan áǵgimesin búkpey aytti. Dáwletbay biydiń úyi jolǵa jaqın bolǵanı ushın ekewi birge qayrlıǵan edi. Kútiwde kemshilik boldı ma? Joq. Dáwletbay biydiń úsh xızmetkeri miymannıń aldına teńnen juwırıp, birewi atın jılawladı, ekewi biydi attan-qushaqlap aldı, ayaqların jerje tiygizbey birotala qara úyge kírgizip, tósewli kiyizdiń ústine otırıǵızdı. Buǵan Ubaydulla biydiń kewli toldı:

— 3aman jaqsılıqqa dónip baratır, ayaqlar jer basıwdan qaldı, — dep kúldı.

Usınnan keyin ne boldı? Kewildegidey kútildi. Qoy gellesi qoyıldı. Yarım jolǵa shekem uzatıp salındı. Ayrılarda olar mınaǵan kelisti: "Maman

jaqsı xabar menen kelgende el qurǵın bolsın. Kóp qılıp egin egeyik. Qídírmayıq Amanlıǵı bolsa bir birewdiń mazasın almayıq." Bul pikirdi Dáwletbay biy baslaǵan menen ol "ishimdegeńi taptıń jora" dedi. Endi ne? Eldi taslap ketetuǵın jamanlıq xabardıń aldın-ala nege xabar etpegen?

Dáwletbay biy óz sorawına ózi juwap beriwe bosqa talpındı. Juwap taba almadi. Atlandı.

Jol boyınsha shabarmannan sorawǵa májbúr boldı. Onıń aytıwınsha, Ubaydulla biydi bir jola Ǵayıp xan shaqırtadı. Biy júdá narazı bolıp qaytadı. Onıń ústine qońıratlardan azǵana dákkı kórgen. Dákkisi sol — qońıratlar sağada bolǵanı ushın jabın kóme bergen. Suw áspeginen qutqarmaǵan. Kelisim menen suw sorap barganda, Bayqoshqar biy "Yabilarǵa qarsı biziń tárepimizde bolsańız suw ishesiz" depti. Ne ushın olay? Sondaǵı maqsetleri ne? Bul jóninde heshteńe túśindirmegen. İrisqlı biye bargan eken. "Awırıw" dep esigindegiler xabarlastırmaptı. Súyındık biy Bayqoshqar biydiń sózin jónlepti. "Shártke kónbeseńiz yabilardan suw sorań" depti. Sonnan soń Ubaydwlla biy awıldı taslap bir jaqqa bir ay biydárek qonıs kórip qayıtpı. Uriwdıń gárrıları táwelle qılsa da kónbegen... "Bunday qısqı — jaman qısqı" dep Dáwletbay biy joldasına esittirmey gúbirlendi, "Qońsını gewleme kóshireseń degen usı... Mańğıtlar bulkárada az. Endi kóp jaǵına qosılıp birotala jawlasıwǵa shıǵayıń degeni. Sorlı eldiń mushlaşıwları ada bolmadı..."

Ubaydulla biy judá asıqtırǵan eken. Dáwletbay. biyler diydilegen waqıtta úlgere almadi. Kóshtiń aldınan shıqtı Kóshti baslaǵan eki nar da Ubaydulla biydiń jaqın-juwıqları. Izinde jigirmalaǵan atqa, otızlaǵan eshekke júkler artılgan. Mańğıt awılıniń yarımi dizilisip kóship baratır.

Dáwletbay biy olardı irkiw múmkın emesligin sezse de, Ubaydulla biydi izledi. Ol qádimgi melle atına minip, padashılar menen birge bir qaptalda mallardı aydap kiyatır eken. Ózine kóbirek tán ádeti boyınsha suwiqlaw sálemlesti. Azǵana sóylesti. Dáwletbay biy ne aytarın bilmey:

— İras kóshkeniń be? — dedi.

— Ótirik úy buzıla ma? — dedi Ubaydulla biy astarlı kúlkı menen.

Dáwletbay biy shıdamay onıń kimge ókpeli ekenin sorap edi, Ubaydulla biy aytıwdı kálemedi.

— Aspanní astı keń. Qayda júrsek te qudanıń bólgen ırısqısın shópsheymiz, — dedi.

- Aldın-ala eskertkende kóshiń járdem berer edik.
- Iske qumbıl adamní qolın suwıtıwǵa bola ma?
- Men táwelleshilik etpekshi edim.
- Sóziń sınadı. Ókpeleymen...

— Áy, Ómirzaq, mallardı shashpay aydańlar! Nege irkildińiz? — dep Ubaydulla biy atın qamshılap, ásten jayılıp baratırǵan mallardıń izgilerin qamshılap-qamshılap, hámmäge tezlik pát endirip qaytıp keldi. — Solay, Dáwletbay biy. Óziń bileseń, jalǵız ulımnıń jilaǵanın kórmeyin de, kúymeyin de. Bález-qadalardan awlaq bolayın. Anaw İadanlardıń jáne bosańlatqanına qarashi.

— Elden ayrılıw ańsat pa? Qońıratlardıń qısqısın xanǵa aytپadıń ba?

— Xan emes pe, sonı dóretip otırǵan? Joq, arzıwlım, bálkım olay emesti. Hesh kimge ókpem joq. Tınışlıq kerek. Mamanlar jaqsılıq ákelse, el dúziwlense kelemiz. Biraq biz, mańğıtlar, ushın olardı kútiwden payda kórinbeydi.

Arasında adamımız joq. Sizlerdiń Sher jasawılıńız bar. Qıyın. Az bolıw qıyın. Kúshlilerden awlaǵıraq bolǵan jaqsı. Biri ekinhisine awız salsa, ayaǵınıń astında ázzını jenshedi.

Ubaydulla biydiń áwelgi pátinən bul quraqım da sóylesiw múmkın emes edi, kem-kem ashılısıp juwasıdı. Kógis jázi quwarıp, kózlerine kúl shashılǵanday betiniń nuri qashti. Melle at ıssıda sonaǵa shıdamay, sipse quyriǵı menen eki janbasın bárhá sabalap baratır.

— Sótse de ókpeńniń túyirin aytıp ketpeyseń be?

Ubaydulla biy esitpegensidi. Jáne atın qamshılap Ómirzaq degen jigittiń qasına barıp bir náselerdi tez-tez aytıp, qaytıp keldi. Júris áwelgiden tezletildi. Soraw juwapsız qaldı. Endi soraw beriw túwe, birge júriwdıń qolaysızlığı sezile basladı.

Toǵay arasınıń qapırıǵı atlardı da, iyelerin de terletti. Biri "kala ber" dey almaydı, ekinhisı "qalaman" dey almadı. Shıjǵırǵan ıssıda júris namazlıgerge shekem dawam etti. Aqır sońı Ubaydulla biy sóyledi:

— Biz jolǵa házirlengenbiz, arzıwlım, jaramassań, qala ber. Xosh bol. Olay bulay is bolıp kórise almasaq ırza bol.

Dáwletbay biyge qalıw da, júriw de awır kórindi. Kún batqansha birge júriп, yabı awılınıń tusına kelgende xoshlastı. Tuwrı Murat shayıqtıń úyine

qayrıldı. Shayıq úyinde eken. Shaqırtıwsız biymezgil kelgen biydi erkin sóyletti. Júzinde iza qaynap tınlap otrǵan shayıq gúrsindi.

— Ağash shaqasınan góy qurtılmaydı, biraq ózegine qurt tússe jaman, áziyizim.

Ol qónırat urıwınıń yabılarǵa alakózligi kúsheyip ketkenligi jóninde esitken edi, sonda da Dáwletbay biydiń aldında qónıratlarǵa til tiygizbedi.

— Ubaydulla biy uájleseyin dep barganda ırısqul biy ırastan awırǵan, — dedi gáptiń jáne bir aralaspasında, bolǵanı. Olda da ishki debdiwin jeńilletiw maqsetinde, elespesiz qılıńqırap, iyni kelmegen jerde-aq aytıp jiberdi. Dáwletbay onıń mánisin shuqlastırmadı.

Azanda shayıqtıń ózi qonaǵın uzatpaqshı bolıp atlanıp atırǵanda, Amanlıq payda boldı. Azgın. Burıngıday azǵana bolsa da órlik joq, júdá juwas. Tutqıńga túskendey óli shıray enip qalıptı. Kózleri júdá keńeyip, kirpikleri lámlengen.

— Taza shańıraq ańsat emes, — dep qoydı shayıq Dáwletbay biye kóz qısıp. Biy kúldı. Amanlıqtıń qalıń erinleri túrilip, tek kózabaǵa ırıjıdyı.

— Eshniyaz axunniń zeynин tiymey júrseń be?

— Tiymedim, shayıq ata. Qayın atamız shaqırtqan eken, axun atamız sizden ruxsat sorawdı ılayıq taptı.

— Esittim. Barıp qayıtnılar. Biraq, abayla. Biziń bir shańaraǵımız esabınan olardıń bir shańaraǵı artatuǵın bolmasın.

Bul gáptiń mánisin Amanlıq uqtı. Shayıqtıń keńesin kókiregine yad toqıytuǵının aytıp iyildi...

5.

— Garı qoshqar jol bermese, ya ózi baslamasa, jayılajaq padaǵa onnan jaman ne bar?

— Urlıq qılıwdı árman etken adam áwele óz qorasınan urlap kóredi. Siz de sóytpékshimisz, Ba-ay-qosh-qa-ar biiy!!? — dedi ırısqul biy tislenip.

Egisti tamamlap kolları bosaǵannan soń qónırat biyleri arasında qaytadan hawij alǵan tarıs jáne usılayınsha pát aldı.

Bayqoshqar biylerge ǵayıp xannan astırtın adam kelip, ırısqul biye xannıń paydalı keńes etkenin, izi tım-tırıslıǵın, Murat shayıqlar qónıratlarǵa topılıs qılıw ushın bildirmey tayarlıq kórip atırǵanın aytıp

ketken edi. Sonlıqtan ba, Bayqoshkar biydiń bul saparı tárepdarları xár qashanǵıdan da kóp, tek Súyindık biy joq, onıń ornına inisi Shamurat biy otırıptı, dápeń Alif Qarabay Qara bahadır bar. Báriniń maqseti bir sıyaqlı. Írisqluń biydi sóyletejaq emes "Qońrattı ayaqqa bastırmaymız" degen óz antın esine sala beredi. Alarisadi. Oliyisadi.

Gayıp xan menen xabarlasıp, onnan órt ushın tamızıq alıp shıqqalı aqılın keleńlep, bir jóńkili qıla almaǵan Írisqluń biy úyinen shıqpay jatıp, kóz aldına keltirmegen hádiyeseń joq. Murat shayıq, Orazan batırlar menen qashannan baslap dos, tabaqlas boldı. Qay waqitta, qalay hám nenıń ústinde arazlastı? Qalay kelisildi? Ne ushın kelisildi? Qayaǵınan kóbirek keshirim boldı? Bárin, bárin aqıl tárezesine saldı, oy túbine jete almay, sarsılıw menen bir ayǵa shamalas jatti. Kelgen adamlarǵa da xabarlaspadı. Diyhanlarına, padashı, shopanlarına ulı Tórequl arqalı tártip berip jatti. Eń aqırında Murat shayıq penen Mamanda basqa sumlıq joqlığına isendi. "Gayıp xan jurtqa pázne basıp, urıwlardı talastırmasa, elge iyelik ete almaydı" degen juwmaqqa keldi. Bul juwmaǵın aytqan menen hesh qaysısı túsingisi kelmeytuǵın bolǵanı ushın, bárin ishinde saqlap baqtı. Bul onı boldırttı. Burınnan da sál eńkeyińkiregen jawırını jáne búgilińkirep, quw párindey appaq saqalı ter menen gúnkirtlendi, qızıl júzi andızday boldı.

— Awılına páteńki keltirip, óz shaqamız Ubaydulla biydi kóshirdińiz, endi jurtına qaysıńızdıń óligińiz qoyılmaqshı?! — dedi Írisqluń biy záhárli.

Asıp-tasıp, gá boyı menen, gá oyı menen úetemlik súrip otırǵan biyler awızların ashpay, jer menen jeksen bolıp qaldı. Hesh kim sóylewge sóz, dálillesiwge dálil tappadı.

Írisqluń biydin, ishi-bawırı laplap, dalaǵa shıqtı. Quyash batıwǵa meyllesken, qan qızıl bolıp batajaq. Írisqluń biy talay-talay qan tógispeniń guwası. Sonlıqtan qan tússes zat kórse, dárrıw qaymıǵıp keter, óz urıwında bir hayaldiń ya qızdırıń aqtı qızılǵa boyaganın kórse, jazalatar edi. Batıp baratırǵan quyashtiń kanǵa súńgip baratırǵanın kórip ishtegilerdiń dalaǵa shıgwıń talap etti.

— Kórdińizbe? Sizlerdey ladanlar tuwısqanlarından qan aǵızǵan. Saǵımına quyash batıp baratır.

Ol usını ayttı da, juwap kútpesten betine qolın tutıp, keyin shegine bergenı, jaqınlap qalǵan biytańı úsh atlını kórdı.

Biydárek kisilerdiń kózinshe ózleriniń awızbırshiligin kórsetiw maqsetinde shoqlanıp turǵan biylerdiń jas kishileri olardıń atların jılawladı.

Qızıl rápiyda betli, qara murtları eki eziwinde turǵan, awzı kemedey, kesesine ósken birewi qamshısınıń bawın shunatayına ildirip, taltańlap basıwı menen İrisqul biyge sálem berip, qol alısti. Ol úshewdiń basshısı bolsa kerek, qalǵan eki joldası da, ol qalay júrip kelgen bolsa, solay júrip kelip, onıń dawısına usatıp dawısların sozıp, sálem beristi hám ol kimniń qolınan alsa, tek solardıń qollarınan alıp shıqtı.

— Qońıráttıń hanı, miymanbız, Abılqayır xannanbız, — dedi áwelgi rápiyda bet.

— Júdá jaqsı. Qáne jigitler ishke kırgizińler. Atların jaylastırıńlar. Taza urıq orıp kelińler.

Bul jerde hámme awızbırshilik kórsetti. İrisqul biy tártip berip kimge iyeń kótergen bolsa, sol, aytilǵan jumısti bejeriwge tarqadı. Ishke Shamurat biy, Bayqoshqar biy, Alif Qarabay Qara bahadırlar kirdi. İrisqul biy hámmeden tómen esik betke otırıp hal-jaǵday sorasti. Miymaplar úlken xan awılınan ekenin jáne aytı. Úy iyeleri bir-birine qarasa almaǵan menen hár kim ózinshe jiynaqlasılıńqıradı.

Dástúr boyınsha qonaqlardan kelgen kúni jol bolsın soraw ayıp. Sol ushın ba, miymanlar menen awıl biyleri arasındań gáppler tereńlemedi. Awıldıń diyxanshılıǵı, mal-halı, hawa rayı haqqında kóbirek gáp boldı. Miymanlardan birewi sóylese, Abılqayır xanniń dańqın, qazaqtıń úsh júzi túwe, pútkıl Xorezm, rusiyat arasındań abırayın kóbirek gáp qıldı. İrisqul biydi bárhamma "Qońıráttıń xani" dep sóyledi.

Awıl biyleri tarqasıp, úy iyesiniń ózi qalıp, jatar tósek salınar gezde rápiyda bet eki shoqalaq murtın sıypalap qoyıp qupiya gápın basladı.

— Qońıráttıń xani, bizden jol bolsın sorańız?

— Qonińız, miymanlarım. Búgin jol bolsın soraw "endi kete berińiz" degen sóz.

— Biz sizdi olayınsha kústani qılmaymız. Jaqın kewil beriskenler sínaspayıdı. Ulli xanımızdıń tapsırmazı menen kelgenbiz. Baǵanaǵı jalpıldaq biylerińiz benen soń ózińiz kelise berersiz, biz ketkenshe ústimirizge shaqırmańız. Ulli xanımızdıń sizge, tánha sizge, ótinish —

buyrıǵı bar. Qońırat ırıwın húrmet etkeni ushın, sayalı shapanınıń bir shalǵayına sizdi de alıwdı qálep, rehim júregi soqtı.

— Olay bolsa ayıpqa buyırmańız, qádirli miymanlarım. Jolińız bolsın!

Rápiyda bet eki eziwindegi eki shoqalaq murtların ornında turma degendey uslap kórip gáp baslaydı eken. Ol eki qolın kóterip, eki eziwine aparıwdan-aq joldasları demlerin aqırınlatıp, jótelmesten, tamaqların qırınbastan otırıp qaldı.

— Biziń ullı xanımız sizdi atı-shuwılı Qońırattein xanı dep esaplaydı, — dedi miyman bası. — Siziń jábir-japalarınıǵa kóp oy jiberdi. Yabı ırıwınıń sizge ústemlik etip, sizdi pájmúrdelik halǵa túsiriwine qayılshılıǵı joq. Muhammed payǵamberde jábirkesh jaǵındaman degen. Yabilardin óshine-ósh, qasına-qas, xanımız sizdi ullı Qońırat eline xan etip tiklemekshi. Tańlanbańız. Tereńnen oylanǵan, ólshep pishilgen gáp bul. Qazaq, ózbektiń qońıratların da sizge jiynap berip, Qońırat elin joqtan bar etpekshi. Sonda yabılar da, keneges te, mańǵıt ta, jalayırlarıń da qońırat bolıp shıǵa keledi.

Írisqul biyge miymanniń ashıq minezliliǵı, gáptı turıdan sóylewi unadı. Sebebi ol, hesh qanday astar qoymastan, óz xanınıń awzınan shıqqan sózdi sol turısında jetkerip otır dep uqtı.

— Jaraysız, miymanlarım, dedi.

Rápiyda bet gápiniń qonǵanına shad, biraz úlkenlik tutıp, oń qaptalındaǵı pár kópshikke jambasladi, joldaslarına alma gezek kóz qısti. Ortadaǵı tas shıra páseygen edi. Sonlıqtan onıń kóz qıspayıń Írisqul biy túwe, óz joldasları da ańgarmadı.

— Ullı xan saya salsa, biz qılt etpey bas iyemiz, miymanlarım.

— Bul juwabınıń quwantadı. Xanımız esitse, usınday, máslahát bergen dos-yaranlarına da ırza boladı. Olay bolsa, siz tınısh uyıqlay beriń. Biz-ám uyıqlaymız.

Írisqul biy ulı Tórequl menen bólek úyde jatar edi, onıń qattı uyqıda pırıldap atırǵanınıń ústine keldi. Miymanlardıń gápinen ishi dútkeşke aylanǵan biy biyǵam ulınıń qurıldısın jek kórgeni sonshelli, "ilayım usınnan turmaǵaysań" dedi sibırılanıp. Ol qansha sharshap, qansha azaplar menen kelse de, ulın hesh ǵarǵamas edi, jolda jatqan ólikseđen keyin kórmey, másili ayaǵı menen basına bir tepti. Tórequl sezbedi, basın sıypadı da, awnap jata berdi, Írisqul biy kórpege kirdi, lekin uyıqlay

almadı. Neshe álwan oylar, neshe álwan ógalma-góllı kúnler, sırlı jumbaqlar kóz aldına elesledi. Dawis shígarıp jílamadı, onnan basqanıń bári boldı basında.

Azanda tósek jiyiwǵa kelgen zayıbı "jıladiń ba" dedi. Biy zayıbınıń aq shashınan sıypalap, "sorama, sóyleme" degen jumsaq isharat penen, miymanlarǵa sálemge kirdi. Uyıqlamaǵanı attay anıq. Bet-awzı qalıqqan, kózleriniń, eti qızarıp, qabaǵı qatqan edi. Rápiyda bet bunı sezdi, sezse de, sezbegenge salıp, júdá ábjillik penen kúlimsirey berip:

— Qońirattıń xani, háraket eter kúnińizdi oylap shıqqan bolsańız, xanımızdı quwantamız, — dedi.

Írisqul biydiń, túni menen uyıqlamaǵanı, sheke tamırları shertilip, mańlay jıryıqları júdá maydalanıp, saz qayırdıń jarıǵınday ayǵız-ayǵız bolıp ketti.

— Miymanım, men háraket etkende ne qıłaman?

Miymanlardın úshewi de kúldı. Júdá mísqıllı kúldı. Biydiń bala sózin aytıp, kórmediklik kórsetkenine janları ráhátlenip kúldı.

— Yabilardıń Maman biyge kóp úmit artıp otırǵanınan habarlı bolsańız kerek. Ol keliwden Qońirat nıpqırt boladı. Keshe jolda Ayǵara biydiń kúyew balasın kórdik. Shayıq qaynatasınan járdem soratıp jiberipti. Sizlerge kim járdem. beredi? Usı jóninde oylamadıńız ba?

— Qızıq?! Qońirat xalqın tiklese, qaraqalpaq qayda ketedi?

— Sizge bári bir emes pe?

— Bári bir emes, qádirli miymanlarım.

— Ha,ha!! Biydi xan deseń írisqısına tebedi. Oylanıńız. Yabılıar menen jalayırlar bir jaq. Sizler bolsa mańǵıtları awzińızǵa qarata almay, kóshirip aldınız. Olarǵa kósh dep aqıl bergen Murat shayıq ekenin bilmey siz, qúmgelleler!

— Joq, qádirli miymanım! Appaq asımdı iship, ázázúllik etpeńiz!

Rápiyda bet qızbadı. Ğarrı biydiń kútá shıdamsızlanıp, saqalı qáltıdaǵanın qáwiplendi, biraq ırq bermedi, baspalatti:

— Miymanǵa degen húrmetti joǵaltpańız, Qońirattıń xani. Miyman sizge dáwlet bolıp kelip otr. Eger ullı xanımızdıń saylı shalǵayı sum Shayıqtıń tóbesine jabilǵanda, ol, onıń ağayın tuwǵanları, sizlerdiń qolıńızǵa tayaq uslatıp mal baqtıradı, qatın-balańdı haqlatıp, jigit-jeleńine jap qazdırıdı.

— Eger shayıqımız solay dese, biz qayılmız, miymanım. Oń qoldıń buyrıǵın shep qol islese, bas niyet etken jaqqa ayaq júrse, ayıp emes.

— Ho! Qońıráttıń xanı, júdá tereńlep kettińiz! Tereńdegi dawıs ólpeń shıǵatıǵının bilmey siz be?

İrisqul biy nursız kózlerin bir awdarıp, miymanların shaynap taslaǵısı kelgendey bir qaradı. Sóylemedi. Miymanlar da sóylemedi.

Qara úydiń ishin tınıshlıq iyeledi. Tas čayniklerdiń qaqpalaqları ashıq, keselerge quyılǵan čay tınıp qaldı. Eki tárep teke tirespesine tústi. Olar úshew, úy iyesi jalǵız. Usı gezde ol jalǵız otrǵanına ókindi. Biylerdiń birewi kirip kelgende, kózlerine tutılǵan perde ashılıp, dúnýa jarq etetuǵınday, esik betke qaradı, xızmetkerlerdiń birewi kirse, áketer hám túsiner degen oy menen tolı čaynigin ishpesten, keyin ısrıdı. Úy iyesi ushın bul háreketler júdá naqolay edi, lekin islendi. Miymanlardıń ar-sarı shıqtı.

— Tarrı tóbet, payda ziyandı biliwden qalǵan kórinesiz?

— Qádirli miymanlarım, óz úyimde ne deseńiz shidayman.

— Shıdatamız! — dep miyman bası ashıwlı tikeydi. Joldasları da órre-órré turdı. İrisqul biy ashıwlınbadı. Miymandoslıq keypin buzbay, jay-paraxat qádimgi qıymılı menen túrgeldi. Ishi janǵanına qaramay, eki eziwinde kúlki payda etiwge urınıp, ashıwlınǵan túr bildirmey, xızmetkerlerin shaqırıp, miymanlardı atlandırdı.

Iziniń ne menen pitetuǵının miymanlar da aytpadı, úy iyesi soramadı. Tek ajırástı. Hárkim óz qıyalı menen ajırástı.

* * *

Xızmetkerlerine sıń bermey miymanları ketkenshe kewilli keyip saqlıǵan biy úyine kirip, súre jígıldı, dústómenine kópshikke jígıldı. Onıń shırayınan, sóylegendegi dawısınan qanday jaǵdayda júrgenin aqıllı zayıbı Aysholpap ana sezer edi, ústine kirdi, qádimgi jas kúnindegisine salıp, bas ushında bir dizelep ǵana otırdı, uypa-juypa aq shashlarının sıypap, táselle berdi:

— Eliń barda nege búyteseń, begim?

Awıl biyleri keshegiden tarqamaǵan edi, qonaqlardıń qaytqanın kórip, toparlaşıwı menen sırttan:

— Sarqıt bar ma, Aysholpan jeńge? — dep úyge gúw kirdi.

İrisqul biydiń jaslıǵın da, hátte bunnan eki úsh jıl burıp da, awıl-kóshe biyleri búytip erkin sóylep, erkin kire almas edi. Bunday bassınıw İrisqul biyge, zayıbına, ádepki kúnleri bir túrli kórinetuǵın edi, endi uyrenip ketken.

— Sizlersiz tamaq barma, qáyinlerim, — dep Aysholpan ana úydi bosattı. İrisqul biydiń miyi meń-zeń, kulaǵı gúw-gúw etip, ele ózine kelmey atrı edi, shıdamay bas kóterdi:

— Qırğıy kórip putaga tígılıp, qırğıy ketken soń shıqtıńız ba, shımshıqlar!

— Öytic aldın almasańızda sırińız málım, — dedi Bayqoshqar biy.

— Biz benen sóylestirgińız kelgende, shaqırtapaspa edińiz? — dedi Shamurat biy.

— Siz artıńızda aybat barın jasırıp, eldi satajaqsız,— dedi Alif Qarabay Qara bahadır.

İrisqul biydiń aytar sózi eki kózinen jas bolıp aǵıp, quwargan qansız júzin teń bólip, saqalınıń ushınan kókiregine tamshılaǵı. Biyler tígıldı. Qara úydiń shańıraǵınan giddiman tas túsip, hámme jaq quwsırılganday, úydiń hawası taraydı, demler qısıldı, otırıs dawam etti...

6.

Ayǵara biy óziniń miynet súygishligi, kishi peyilligi, adamǵa miyrimliliǵı menen óz — urıwınıń muhabbetine erisip, biy ataǵın xannan emes, urıwınan algan adam. Daw jánjeldi bárha ádil sheshkeni ushın hámme onı "Ayǵara biy" atap jibergen, onıń ústine mineziniń jaydarılıǵıń, qonaqqa barsa orın tańlamaytuǵının jáne bir jaqsı tamanı dep túsinedi jurt. Junǵarlar shabıwilında ol jas jigit edi, ákesiniń tórt túlik malı menen bolıp, kóp shopan, padashi, kárwanları menen birge bir qasıq atışqan, bir zerennen bólisip sorpa ishisken. Ákesi junǵar ursında ólip, barlıq dúnyaniń iyesi ózi bolıp qaldı, lekin, qasıq atışqan adamların umitpadı. Hár qaysısına mal bermegen menen, hár qaysısına qız áperip shańaraq qılmaǵan menen, olardıń tamaǵın ash qaldırmadı, ózin joqarı tutpadi. Mal jaylawlarına barsa, shopan-padashılardıń qasında boladı, qısta olar menen teń terige oranıp, jazda sabanniń ústinde jata ketedı. Usı ádetleri ushın bolsa kerek, onı hámme urıwi, esigindegileri jaqsı kóredi.

Biyperzentligi ushın talaylardıń pátiyasın alsa da, jalǵız óana qızlı boldı. Sol qızı Aqbiyday. Bulay at qoyıwınıń sebebi bar.

Oraqtrí birinshi baslanǵan kúni izinen qatıq ákelgen hayalı biyday atızda tolǵattı. Seytip, usı qızı atızda dúnyaǵa keldi. Atın Aqbiyday qoysi. Buniń sırin hár kim hár qıylı jorıdı. Biraq qızalaq jollı shıǵıp, sol jılǵı qırmanı hár qashanǵıdan tasqın boldı. Biy sonnan baslap biyday oraq baslanarda qızıń atızǵa shaqırtıp, birinshi dásteni soǵan salǵızar edi. Bıylıǵı shaqırıwınıń da sebebi sol, oǵan birinshi dásteni saldırısa boldı, erteńine qálese erteńine, bir hápteden soń qálese, bir hápteden soń qaytaradı. Bosqa emes, arnap soqtırıp qoyǵan otawın berip qaytaradı.

Ayǵara biy qızı menen kúyw balasın kórip júregi suwlaǵı. Bularǵa ne bolǵan? Ekewi de súyeklerine taqalǵanınsa azipı. Jaqları quwsıyǵan, et joq. Hár betiniǵ alması pisken almaday qızarıp júretuǵın aq bozlaq Aqbiyday quwırırlǵan biydayday bolıp qalıptı, uzın qara Amanlıq pisken biydaydiń talshıǵınday sarǵayıptı.

Mehir júrekli ata shıdamadı, perzentlerine ne bolǵanın ózi sorawǵa uyalıp, Aqbiydaydiń anasınan sorattı.

Olarǵa ne bolsın? Hesh gáp. Keselge de shatılǵan emes, joqshılıq. Orta dármıyan jańa shańıraqtıń wazıypasin qılıp Amanlıq Eshniyaz axunniń esiginde júrdı. Aqbiyday bolsa kún sayın axunniń eltisine digirman tartıp berdi, kelisin túysti. Úyinde qalǵan Almagúldı kórseshi? Ol qansha azdı, ájaǵa-jeńgesiniń júrgen jerinde júrip azannan keshke shekem shópshegin terdi. Endi óana ol úyde bir ózi bolmaǵa qorqıp, Bektemirlerge qosılǵan bolsa, bir erkinlikte dem alıp júrgen shıǵar. Hár bir jańa shańıraq bolǵanlardıń áwelgi adımı usındaydan baslanadı. Axunǵa qansha jaqsı jaransań basına, shańıraǵına kewil bóliwge tezirek erkinlik tiyedi. Sonnan soń kimge jallansa, qayda barsa erikli. Sonda úyrenetuǵını ne? Jaslardıń, jańa qosılǵan juptılardıń qalay taza júrip, taza turıwin, jolina qaray bir-birin qalay siylaw kerekligi haqqında axunnan bir neshe iret táseleler úyrenedi, bolǵanı.

Aqbiyday anasının sorawına usılar jónynde aytıp, azǵan sebeplerin dálilledi.

— Onıń ústine jas juptılar, begim, áwelgi jılı azadı goy, — dep, ana eriniń jaslıǵıń esine salıp jubattı.

Aqbiydaydını kelgeninen pútkıl awıl xabarlanıp, tań atıw menen awıl arasında diyxanlardın, shadlı qosığı jańladı. Bul zúráát kosiğı, bul iske shaqırıq.

Ayǵara biy azanda qızı menen kiyew balasın ertip, biyday atızına qaray yol basladı. Olardıń izinen shoq-shoq diyxanlar erdi, kewilli erdi.

Ushı-qıyırsız sarı teńiz kibi tolqınlagań biydaylıq Amanlıqtıń da, Aqbiydaydını da hám sharshaǵanlıqların hám ázziliklerin umittırdı. Atızǵa jakınlaǵında bári tez-tez asığıs qádemler tasladı. Aqbiyday ózinin burıngı ádeti boyınsha ózine tán jaǵımlı, uzın ırǵaq penen:

"Erir meniń aldımda biyik jar tas
biyik jar tas!
Gúmis qılshıq aq biyday qoynıńdı ash!
dolanıp tas,
Dánińdı shash!!..."

dep shırqap, eńkeye shep qolı menen biyday qamtilap oraq sermegende, pútkıl atız boylap qatara oraq uslap turǵan mis deneli diyxanlar:

"...Gúmis qılshıq aq biyday qoynıńdı ash!
dolanıp tas!
Dánińdı shash!..."

dep Aqbiydayǵa ún qosıp japirola is basladı.

Tereń júreqlerdi terbeltip jańǵırǵan án ámelge qozǵaw salıp. ólpeń samal esti, gúmis ireń paqallar irǵalıp, birin-biri quwǵan teńiz tolqınliday shayqatila, kúshli ánge saz qosıp sitırladı. Qullı-páreń oraq baslandı.

Túske taman Mırzabek kelip Amanlıqtı mal jaylawına. áketti. Aqbiyday atası menen atız basında qaldı. Erli zayıp qayın jurtta usılay bólingeninen erteńine kóristi. Birinshi kúni kelip túskен áke otawında emes, jańa otawda olarǵa arnap, soǵılıp, búgin ǵana tigilgen otawda kóristi. Ekewi kóristi.

Amanlıq óz qulaǵına, óz kózine isenbey dalaǵa shıqtı. Otaw Ayǵara biydiń óz otawınan on-onbes adım batısırqaq tigilipti. Bul otawdıń ornında burın qamıs kos bar edi, yshinde súzbe qaltalar ilinip koyılatuǵın edi, házır

ol joq, sebebi mallar jaylawda. Ol kóp nárseni esine keltirdi. Usı otaw ornındaǵı qamıs qostıń ıǵına jasırınıp, qarındası Almagul menen súzbe qaltaǵa qol suǵıp, talay-talay jalap qashqan... Al házir she?". Pútiklley basqasha. Ol bárın, bárın, "jalań ayaq el gezgenlerin" eslep, endi ózine arnalǵan aq úzikli otawına sonday tolıqsıǵan quwanısh penen intıǵa qaradı, bunday quwanıshı onıń ómirinde birinshn iret — toǵay taldıń nartınan ılashıq soǵılǵanda, ekinshi iret — usı bastan keshiriwi. Úyge súńgip kirdi. Kazantabaq, oshaq ornı joq, biraq hámme jerge dóngelene kiyız tóselgen. Aqbiydaydı sonday intizarlıq háwyri menen qushaqladı, bunday háwir olardıń eń birinshi aqshamında bolǵan.

— ırzaman, ırzaman shabazım, — dep sıbirlandı. Kimge ırza, ol ózinen basqaǵa jumbaq. Aqbiydayı túsinip turıptı, ol usınday aqbetti oylaǵan adamǵa ırza. Mamanǵa ırza. Aqbiydaydı qushaǵınan shıǵarıp, jáne qushaqlap kewilindegisin de aytti.

— Mamanǵa ırzaman, áy, alla, meniń ata-anam jasay almaǵan jasti Mamanǵa qosıp ber! Aqbiydayım, gúmisim, renjip júrme, seni maǵan qıyǵan atańa ırzaman, seni tuwǵan anańa ırzaman, elińe ırzaman.

Aqbiyday onıń kóp sóylep, kóp nalınıp ses shıǵara beriwinen qısınıp, awzıń-awzıńa bastı. Sırttan birew jóteldi. Olar tarqap otırdı. Mırzabek kirdi.

— Jırsı kerek pe kiyew?

Amanlıq Aqbiydayǵa qaradı, ol "kerek" degendey im qaqtı.

Keshte aytqanı tayıń boldı. Pútikl tabın urıwı kosılıp án saldı.

Kelesi kúni Mırzabek, awılıníń úsh jigitı menen birge Amanlıqtı Sedet kerey awılına. ertip ketti.

7.

Murat shayıqtın at qosshısı Seydulla dáw boyına tán bolmaǵan háreket penen baladay quwanıp:

— Shayqmı, ullı shayqmı. Ayǵara biy erlepti, — dep bir topar koy aydap qorasına kirgizdi. Óz gezegine shayıq qıtımırlık etpedi. Sol kúni jup koy soyıp jaqın-juwıqların atqaminerlerde awqatka shaqırdı. Jıynalǵanlarǵa Ayǵara biydiń haq kewilligin, eki el arasında kirshiksiz qarım-katnas baslanıwına sol qazaq biyiniń bas sebepshi bolǵanın tańlanıw hám húrmet penen táripledı. Qullası, tilinde qansha maqtaw

sózler bolsa, bárin aytıp, Ayǵara biydi ullı adam sıpatında sóz etti. Qaraqalpaqlardıń usı Sır boyında túpkilikli qonışlanıwına da tiykarǵı kúsh bolǵan sol Ayǵara biy hám onıń urıwlasları bolǵanın jáne bir mártebe jurttiń esine saldı. Awqattan soń hámme shoǵın buzbastan Ayǵara biy ushın, onıń zúryadı, elge kelin bolsa da úlken adamnıń qızı bolǵanı ushın, Aqbiydaydı kóriwge bardı. Ákesi arnap soqtırıp berip jibergen otawdıń súyeklerin ilashiǵınıń qaptalına jiynatıp, úziklerin ústine japtırıp, Aqbiyday ishte biykeshi menen چay iship otrı edi. Daladaǵı adamlardıń hár qıylı gúńkildisinen-aq úyine kiyatırǵanın bilip, asiǵa dalaǵa shıqtı hám hámmeſine dize búgip iyilip tájim etti.

- Amanlıq qayda? — dedi awıllaslarınıń biri.
- Qaldı, kaynaǵamız. Ákem biyday qırmanın algansha qaldı.
- Kelin, óziń nege asıqtıń?
- Sen de qala berseń, birge keler edińiz.
- Kelindi qısındırmańlar, — dep bunnan aldın kelip jaǵdayların esitip ketken Seydulla dáw Aqbiyday ushın juwap berdi. — Ayǵara biy qayta ber qızım degen.
- Durıstaǵı, — dep birew onı xoshladı. — Oǵan qız bolǵan menen bizge kelin. Nashar bala qelin bolǵan eliniń azamati.

Tórkininde bolǵan bir hápteniń ishinde-aq. Aqbiydaydıń betine qan juwırıp, áwelgi qáddine kelip, kórkeyip ketipti. Jasıraqları onıń sulıwlığı aldında tura almay, qalltıldasıp, keyin-keyin sheginisti. Kelinniń júzine tikke qarawǵa uyalǵan jas úlken qaynaǵalar Ayǵara biydiń xızmeti ushın, Murat shayıqtı siylap eliw qoy aydatıp jibergeni ushın algıs aytıwǵa kelgenlerin bildirdi.

- Ózlerińizge enshi bermedi me? — dedi awzı jeńillew birewi.
- Mınav otaw, qaynaǵamız.
- Otawdı Maman biy kelgen soń tigemiz. Ájaǵam solay tapsırıp jiberipti, — dep Almagúl juwap berdi. Bul qızdıń gápıne hesh waqitta qulaq asıp kórmegen adamlar onıń tıqıldap sóylegenine tańlanıp qaldı. Almagúl gápıñ jalǵastırdı. — Awa, kisheme de sol maqul, maǵan da sol maqul. Nege maqul bolmasın? Bizdi adam etken Maman biy. Hámmeńizdi de quwantıp atırǵan Maman biy emes pe? Awa, solay. Há, ákelgen qoysińız qayda deysiz be? Joq. Ájaǵam almaǵan. Maman biy kelgen soń, qoysi bolamız.

Barlıq jaǵday túsinikli, barlıq is ońına qaraǵan menen Amanlıqtıń kelmey qalıwı Murat shayıqtı shiytkitti. Bunısın hesh kimge tisinen shıǵarmasa da: "hayalı azamat, ózi ázelgi kórmedikligin etti, sır alındırı. Qayta beriwi kerek edi" dep oylap qoydı. Sóytse de, kelesi kúni Esim biy menen Dáwletbay biydi shaqırıp sıyılı qonaq etip jiberdi. Ayǵara biydiń joqarı adamgershiligin jáne bir mártebe qulaqlarına quyıp qaytardı. Shayıqtıń shaqırıǵına tek ırısqul biy kelmey qaldı, ol shaqırtıwshıǵa jónlı juwap ta bermey jiberipti. ırısqul dese, ishine suwıq suw quyılıp jurgen Shayıqqa bul saparǵısı suwıqlıǵın kúsheytip, ishine muz qatırdı.

Sonnan berli bir aydan aslam waqıt ótti. Jazdıń sońǵı ayı da tamamlana keldi. Ele Amanlıq qaytpadı. Sebebi námálim. Murat shayıq hayran. Künde oylap kóredi, túsinbeydi, ol búgin de barmaǵın tislep oylı otır. Esikten kelgen bir jas jigit oyın bólди. Sálemin ańgarmay "ha" dedi. Jigit qayta sálem berdi. Jumısın aytti. "Tabaqlı" urıwınan toyǵa aytıp kelipti.

"Tabaqlı" bas urıwlardıń hesh qaysısına kirmeytuǵın kishkene urıw. Barlıǵı bolıp otız shańaraǵı bar. Azlıǵı ushın orıs patshasına jazılǵan ahidnamalarǵa da qosılmadı, durısırığı, qosılıń dep olardı kózge ilgen adam bolmadı.

Endi sol "Tabaqlı" urıwınıń aqsaqal-bayı Yusip degen ullı bolıptı. Ulınıń atın jurt úmitin artıp otırǵan Mamanniń húrmetine Maman dep qoypıtı. Toy sol jańa tuwilǵan Maman ushın berilip atr eken.

Bul bópe Maman biy Peterburgqa ketkeli elde tuwilǵan úshinshi Maman. Elde olardan tısqarı tuwılıp, atı Maman qoyılǵanları bar shıǵar, biraq solardan ekewi belgili, sebebi: ákeleri qurǵın bolǵanı ushın úlken toy berdi. "Tabaqlı" da toy berilejaǵı úshinshi belgilisi. Bunday saltanatqa barmaw múmkın emes. Murat shayıq at koşhısı menen Izbasar Bahadırı hám Áliy biydi ertip atlandı.

"Tabaqlı" urıwi ózleriniń az sanlı bolǵanı ushın ba, bári-bir adamnıń balasınday, miymandos. Kóp posıp úlken úriwdan kishireygen, al miymandoslıqtıń úlgisi pútkıl elge usı urıwdan tarqaǵan degen gáp bar...

Murat shayıqlardı hámme awıl kútıp, bir top balanı túye órkeshindey tóbeshik qumnıń basına mingizip jol qaratıp qoýgan eken. Olardıń xabarı menen shayıqlardıń aldına otızlaǵan adam japa-tarmaqay juwırdı. Hár attı úsh-tórtewi jılawladı. Iyeleriniń ayaqlarına shań tiygizbey kóterip aldı.

Ilgeri jillarǵı toylardıń tártibi boyınsha Murat shayıqtıń ornı toy iyesiniń úlken otawında bolatuǵın edi. Onıń menen birge basqa urıwlardıń bas biyleri ǵana otırıwı tiyis. Shayıq penen írisqlı biy arasındaǵı alakózlikti ele esitpegen, sezbegen Yusip biy burıngı tártip boyınsha úy sazlatqan edi. Shayıq sonda kirkizildi. Basqalar erte kelip otır edi. Shayıqtıń kirip kiyatırǵanın kórip bári tikeydi. Tek írisqlı biy tikeymey, shayıqqa óz tórinen orın awıstırıw ushın sál jılısti.

Aralarınan suwiq samal estirip, jurtqa biymálım sebepler menen birbirinen ala-kózlik payda etip algan shayıq penen írisqlı biyge basqa biyler sıń kózleri menen qarasıp, tereńirekten sıń ugıwǵa tırısıp baqtı. Bir-birine ashıwlı eki jolbarıs usını sezse kerek. Hár qaysısı ózinde jilli júzliliq saqlawǵa urredi.

Úy-ishindegiler menen bir qatar hal-jaǵday sorasıp bolǵan shayıq írisqlı biyge ádeyi burıldı.

— Tándarmısız, áziyzim? Elińiz, áǵayın-tuwǵanlarıńız tınıshlıq pa? Eginlerińizde illet, mal-janıńızda ólim-jitim joq pa?

Tánhá ózine qaratılǵan sorawlarǵa juwap bermew, kóphshilikte kórgensizlik bolatuǵının bilgen írisqlı biy utılmadı. Tuwrılap qaramağan menen suwiq qanlılıq saqladı. Juwap berdi, hám óz gezegin quri jibermey, orıs patshasınan qanday xabar-atar barlıǵı menen qızıqsındı.

Írisqlı biy ózin júdá tınısh tutsa da, dawısında tasqa-tas soqqanday otlı shaqmaqtan iz barlıǵı anıq bilinip turdı. Shayıq sezdi. Onıń ózindegı usınday otlı shaqmaqtı "áziyzim" sózi sırtqa tútinletpey, awsı bektilgen oshaqtay tek ishi pısqıp qala berer edi. Al tińlawshiǵa ishte ne bari, bastırıwlı kúyinde, jilliqliq bergençey boladı. Sol ushın ba, ishki ala-sapıran tútinge shıdap, usı sózge ayrıqsha júk artıp, máni berip aytadı. Biydiń sońğı sorawı júzgölyiktey sezilse de "áziyzim" di jáne bir iret egep kóriw ushın juwap berdi.

— Orıs patshasınan ózińiz qansha xabar bilseńiz, men de sol qurlım bilemen, áziyzim.

Bunnan sońğı olardıń gápleri esilip kete bermedi. Xár qaysısı "pálenshe mereke buzdı" ataǵın almwı ushın salmaqlılıq, tınıshlıq saqlawǵa urınıp baqtı. Biraq jalǵan júz jiltıratiwlar ózlerine de, otırǵanlarǵa da payda bermedi, hámme sezdi. Eki jası úlkenniń ishki teke-tirespesi bir úzik qara bult túsip, hawa shıǵar tesigin koymay shańıraqtı

kaplap alganday, úyde dem alıw qıyınlastı. Ótkir tumawdıl dem alganı sekilli álle qanday shuwıldısı bar nepeslerdi payda etti.

Shashı qara, saqalı aq Dáwletbay biy jalańbaslanıp tóbesin qasıdı, ol usınıń menen díqqat awdarıp birewiniń kúlkili sóz aytıwına sebepshi bolarman degen edi, jorası Ubaydulla biydiń ornı olqı bolıp turdı.

— Húrmetli shayqımız, — dep ol gáp basladı. — Qansha dárejede durıs-burıslıǵın bilmeymen, lekin, mınanday gáp esittim. — Dáwletbay biy otırǵanlarǵa sabaqtıń ushın shıǵardı da, máki basına arnawlı tigilgen awız qabaqtay qalpaǵın shalqasına qoyıp, ishinen pilteli aq taqıya alıp kiydi. — Bálkim, enedáreksiz gáp shıǵar. Biraq biziń dalamızda geze baslaǵan ángime bolǵanı ushın tutıp alıp, ayta bersem ayıpqa buyırmaysız.

Otırǵanlarda qızıǵıwshılıq, janlanıw sezildi. Hátte, Esim biy "ayt, ayt" dep qıstadı, İrisqul biy menen shayıqtıń názerleri Dáwletbay biydiń dóńgelek kózleri astınan tabısti.

— Orıs patshasınıń Orenburgtaǵı adamı Abılqayır xan menen málezlesken be yamasa xannın kóp sumlıǵın jaqtırmaǵan ba, bilmeymen, xandı ókpeletipti, xannıń ózi de áste-áste bara berse boladı góy. Biziń musılmanniń qanaháti joq xalıq. Hámmeşin astıma bassam, hámme meniń tabanımdı jalasın deydi. Abılqayır jek kóretuǵın Orta júzdiń aqsaqal-biyleri Orenbúrgqa bargan eken, xan mırza Neplıyuevke, "olardı irk, maǵan baǵındırıp ber" depti. Zańgar bolmasań sóyteseń be? Qaraptan-qarap Orta júzdiń aqsaqal-biylerin irkip, azaplap, Abılqayırǵa baǵındırıp mırza Neplıyuev jilli me? Abılqayır xannıń ótinishin itibarǵa da almaptı. Onısız da ashıwı murnınıń ushında júretuǵın xannıń qáhári kelip, orıs patshası menen Kishi júz arasında soǵıla baslaǵan kópirdiń bir tirepberdisin taydırıw niyetinde ketken. Ilaj taba almaǵan. Sóytip óziniń amanatqa tapsırıp qoýǵan Xojaxmet degen ulın Shińgis degen ulı menen almastırıp algısı kelgen eken. Mırza Neplıyuev buǵan da qarsı bolǵan. Sonnan soń xan mırza Neplıyuevtan birotala shiytkigen-bish.

Burıngı bas dushpanı Nádirshaxqa adam jiberip, qaytadan jarasqısı keletuǵın qusaydı. Ata jawı junǵarlardıń qanlı dastıǵına júnli qabaq basın qoýıwǵa niyetlenip, xanına qızın beriwge wáde etken.

Bul jańalıq biylerdiń boyın jeńilletpedi, kerisinshe shańaraqtı basqan tas kem-kem tómen japırıp kiyatrǵanday, buringı bir bap shuwıldı nepesler tereń gúrsiniwlerge aynaldı.

Toydıń sárenjamı kirdi. Túrik qalıń erinleri átirapındaǵı úypa-júypa ósik saqal-murtı, awzına jez qanat shóje tislep turǵanday, lopay awız bul jigit kirse, sebepsiz kirmeydi. Én tappasa, miymanlardıń xızmetke kewilleri pitip, ya pitpey otırǵanı menen qızıqsınıp, bir kúlkili sóz aytıp ketedi. Onıń kúlkili sózleri házır kerek boldı, sonlıqtan hámme onıń qıymıl-qıymıl etken murtına qarap kúldireme dep dámelenip, ózlerin kúlkige tayarladi.

— Shayqımız, Amanlıq kelgen eken, sizdi kórgisi keledi.

— Ha, ha. — dep kúldi Esim biy kúlki ushin aytıp atır ma degen oy menen.

— Qaynatası yabilardıń bas biyi qılıp jibergen shıgar, — dep selk-selk kúldi írisqul biy. Dáwletbay biydiń de eki eziwinde kúlki oynadı, biraq shayıqtıń qabaǵı úyilgenin kórip sóylemedi.

— Kirsin! — dep shayıq olardıń sıqaqların esitpegensidi.

Amanlıq hámmege qol qawsırıp boságanı atlaǵan jerde saqqa júgindi. Shayıq onıń júzinen bir nárse uqqısı kelgendey tigildi. Ol ketkendegisinen biraz semiripti, biraq jol azabınan bolsa itimal, júzine ólishıray enipti. Eki betiniń alması suwǵa malıp sıqqan bózdey. Kózlerine iriń katıptı.

— Tinışhlıq pa?

— Házirshe tinışhlıq, shayqımız.

— Sonda nege bunsha haplıqqansań? Ayǵara biy atańlar sálamat pa?

— Sálamat, shayıq ata. Usı otırǵan hámmeńizge sálem aytı. — Amanlıq demin bólip-bólip alıp otır. Sóylewge de dińkesi joq. — Shayqımız, ádiqli biyler, men jaman xabar menen keldim. Toy ústinde aytajaq emes edim, Ayǵara atam: "hesh jerge ırkilme, úyine qayrılma, tuwrı barıp ayt degeni ushin májbúrmen, Tórt kóz túwel ekensiz, aytayın.

— Nege soza bereseń? — dedi Esim biy shıdamay.

— İras, jas úlkenler. İras. — Amanlıqtıń kózlerinen ter monshaklap, tili sózge kelmey eki iyninen dem aladı: — Abılqayır xan biziń eldi talawǵa niyetlengen...

— Abılqayır biziń eldi talawǵa niyetlengen!!!

Ortalarına bir ólikse ákelip taslaǵanday, hámme selk-selk etisip, kózleri uyalarınan shıǵıp kete jazladı. Murat shayıqtıń Amanlıqtı shaynap taslaǵısı kelip, tislerinen túpirik shashıp jekirindi:

- Ne deysen?! Kim aytti?!
- Ayǵara atam aytıp jiberdi.
- Awzına kum, áziyz iyttin tuwǵanı!
- Natuwrı sóyleme, náletiy!
- Bul ósek!
- Tawıp kelgen jańalığına qara, kórmedikiń...

Hár kim hár jaqtan awzına kelgenin aytıp Amanlıqqa dápinip atr. Gápke aralaspay, júzi surlanıp otırǵan Írisqul biy sóyledi:

— Bunsha ne hóktelik, adamlar? Esitken qulaqta ne jazık bar? Má bir kese chay ish. Bastan sóyle!

Amanlıh suwıp ketken chaydan lıq etkizip bir jutti.

— Biz zayıbımız benen barganda tabın arasında qoy ústine torǵay jumalaǵan kúnler edi. Bizlerge kóp izzet-húrmet kórsetti. Qaynaǵamız Mírzabek biy menen biz atamızdíń mal jaylawlarına bardıq. Awılların araladıq. Báhárgı toyǵa kelip, elden duz ishkenler bizdi shetinen sıyladı. Dáwletbay biy atam menen Ubaydulla biy atamlar Mírzabek hám Sedet kereyler menen qudamlaśiwǵa kelisip shappatlasqan eken. Gúzge keledi desip pútkıl awıl-aymaǵı quwanishlı. Kútıp otır edi. Meni kórip jigit-jeleńleri, qız-kelinshekleri, kóp-kóp nárseler jóninde soradi. Toy-merekesiniń baslı, sıyılı qonaǵı qıldı. Ájik-gújik penen ırkilip qaldım. Kelinshegim qaytatuǵın waqitta qaytaman dewge uyaldım. Sebebi, izzet etip atırǵan jerge kórmediklik etkim kelmedi. Zayıbım, "men elge qaytayın, sen soń qaytarsań" dedi. Soǵan bola men qaldım. Qalǵanıma, atam góy atam, barlıq tabıp kuwandi. "Asıkpa, shıraǵım, azǵana kún qal, ulsız atań mawqın bassın, júreginiń jarası pitsin" desti. Sóytip biyday qırmanın alısip júr edim. Jaqında awıl birden ózgerdi. Jigitleri menen qasha basladı. Atamdı xan shaqırtıp ketip edi, hápteden soń bet-awzı isip keldi. Hámme hawlıǵısti. Atam heshteńe demedi. Aksham meni jekke shaqırtıp aldı. Shaqırarın shaqırsa da, meniń aldımda eki kózinen jas sorǵalap, eńiz-teńiz jılap jiberdi. "Balam, jaqsılıq degen shámshıl boladı eken. Kóz tiydi" dedi. Sóytip sóley almay buwlıqtı, dirildedi. Bezgektey dirildedi. Soń jáne sóyledi "Ulım, qıſıq kókirekten qıſıq aqıl shıǵadı eken.

Qıysıq aǵashtiń kóleńkesi de qıysıq boladı eken. Abılqaiır xan ázelden qısqı kókirek edi, qıysıq torańgil edi. Qısıqlığına, qıysıqlığına bardi. "Maman biyge: "atıńdı gartıp ayda, shań jutarsań" degen edim, tińlamadı. Atın qamshılay basladı. Akpatshaǵa ketti, wádemdi orınlayman. Qaraqalpaqka shan, juttıraman" dep hák ashti, shıraqım. Bizlerdi shaqırǵanınıń mánisi nóker salmaqshı eken. Júz nóker saldı" — dedi, Mırzabekti bas qılıp bereseń depti. Atam bayǵus shıdamay "qaraqalpaqlarda ne gúná, ne jazıq bar, mámleshilikte jasay bergende ne qıladi" degen eken, "jurttı aynıttıń, satqın" dep atamdı keregege baylatıp sabatıptı. Sedet kereydi de azaplap, júz nóker salıptı. Biyshara atam jılap otırıp usılardı aytti. Maǵan "túni menen qayt, elińe — shayıqqa hám biylerge bul sumlıqtı jetker, ózleri ilájin oylap tabar" dep, aqshamı menen ózi jolǵa shıgarıp saldı. "Abılqayırdıń bizge shań juttırgısı kelgendegi bas dáliyli ne?" dep sorap kórip edim, Abılqayır aqpatshanıń adamına ókpelepti. "Kókiregi ósken xan hámmeni bir taqımnan ótkerip, bir qamshı menen ayaǵısı keledi. Onıń ózinən basqa da shopan barın bilmeydi, ol ladan. Endi shıdamay "et ashıwın sorpadan alajaq" dedi. "Kimde-kim orıslardan shalǵay sorasa, jawında qalǵan jolawshıday, orıs emeniniń astına tasalansa rehim etpeymen, pit-shıt qılaman" dep, jurtqa aybaraq salıptı. Ayǵara atam ashıw menen usılardı aytıp-aytip "balam, xan ashıwınıń jáne bir tórkini — qaraqalpaqlar orıslarǵa qosılıp, solarǵa jiziya tóleytwǵını. Xan qaynawlı bir qazanın qalay tóksin? Pisik astan kim ayrıladı? Usını ayt, jas úlkenlerine" dedi.

— Dáwletbay, Abılqayır jóninde jańa ǵana aytqan gápiń dúziw shıqtı,
— dedi Esim biy.

— Adamnıń pásı dúzge ketse, jaman xabar menen qaytadı, — dedi toy sárenjamı jaqtırmay.

Amanlıq jer shuqlap otır. Hámme sam-saz. Awqat ushın qol juwdırıwǵa kirgen xızmetker jigit, qonaqlardıń tastan soǵılǵan súwretlerdey qıymılsız, jansız, otırǵanların kórip, mísqumanın uslawı menen ergenekke súyelgen ólidey, qatıp tur.

— Orıslarǵa qosılamız dep qaralı bola berdik, — dep sarsıldı shayıq,
— joq, joq áziyzlerim. Ataǵa qarap ul ósedi. Olay deyjaq emespen, súyegim tozǵan.

Sırtta quyash batıp, úydiń ishine qarańǵılıq shókken sekillendi. Dáwletbay biy girewgelengen kózlerin qolınıń sırtı menen sürtti:

— Shayqımız, buǵan meniń kewlim isenbeydi, keshe ǵana el biri bolıp súyek alısıp bir toyda otırǵan adamlar menen búginligi nayzalasıw aqılǵa uǵras kelmeydi. Bul esheyin gáp shıǵar,

— Shayqımız, biy atalarım, dep Amanlıq jer astınan sóyledi, — Meniń de nalısim qudayǵa sol. Tap usı xabarım ótirik bolıp shıqqay. Ótirik sóyledi dep aǵashqa assańız, ármansızban. Ayǵara atamnıń bir gápin umıtippań. "Aytıp bar, balam, nayzani nayza sindiradı. Tayarlanıńılar" — dedi.

Shayıqtıń kewli qawıp qaldı. Írisqul biy menen aradaǵı hal salıspa túyeniń tabanındaǵı qumırısqa qurlı bolmadı.

— Áziyizim Írisqul, siz ne deysiz? Eki el arasında tartılǵan doslıq jibi úzile qoyer ma eken?

Gáp baslanıwdan-aq "Abılqayırxannanbız" dep, kelip ketken úsh atlınıń háreketleri, gápleri esine túsip, bárın ólshep otırǵan Írisqul biydiń bası qalt-qalt etip ketti.

— Úzilmes, bálkim. Ayǵara biydiń aldın alıp xabar etkeniniń ózi doslıq kópiriniń tirepberdisin taydırmawdıń ǵamı.

Esikten kirgen matam elesi hámmeńiń kózin perdelendirip, bir-birewge miriwbet belgileri kemeyip, hár kim bir qıldırıń ústinde qaldı. Suw quywǵa kelgen jigitten soń kirgen toy iyesi Yusiptiń úskini quyılp, esikten kirgen jerde shógiп, birew ákelip taslaǵan zattay qıymılsız otıripti. Murat shayıq hámmeden de kóbirek onı ayadı.

— Áziylerim, námárt ájelinен burın óledi. Babalarımızda bolmaǵan námártlikti qaydan tawıp otırmız? Qáne Yusipbay, albıramay, toyıńıńı tamashaların, belgilengen náwbetińdi buzbay dawamla. Áziyler, bas kóterińler!

Toy iyesiniń Murat shayıqtan kútkeni de usı edi. "Qullıq shayqımız" dep, qol qawsırıwi menen esikten shıǵıp ketti.

Awqattan keyin úyme-úy juwırıp, toydıń tamashasına shaqırıp júrgen toy sárenjamınıń hawazası esitildi:

— Shabandoz bolsań aylawǵa, qoshqarıń bolsa maydanǵa, palwanıń bolsa gúres jayǵa shıǵa ber!...

Awılınıń bir topar atlılarınıń ortasında tek ǵana Murat Shayıq sóylep kiyatır.

— ... Oshaqtıń otın óshirmew ushın qozi barda háreket qılıw kerek. Otjaǵar áwelgi hawirine másirip otıra berse, ottı óshirip aladı. Kúldiń ústine ot jaǵıw tazadan jaqqannan qıyın. Sol ushın kozdı saqlap, aralarında úplep turǵan jaqsı. Doslıq otı da sonday. Adamlar, xalıqlar arasında doslıq otınıń qozi eki jaqtıń júrek oshaǵında saqlanadı. Bir jaǵı sónse, ekinshi jaǵına awır soǵadı. İnsanlıqtıń joqarı nıshani, aldı menen óz júreginiń otın óshirmew. Uqtıń ba, Amanlıq? Áziyz Ayǵara biydiń elinde qalıp qoyarma dep gómanlandım, Kelgeniń — namısı kúshli jigit bolǵanıń. Biraq jigittiń eki watanı boladı: birewi qayın jurt. Áziyz Ayǵara biydiń zeynine tiyip almay, barıp tur. Al, endi Izbasar bahadırı, Áliy biy, yabınıń atqa minerleri, Amanlıq ákelgen xabar jaqsı xabar emes. El basına múshkil tası túsejaq. Tastı ezip jiberiwdiń iláji ne? Oylanıńlar.

— Ayǵara biydiń "nayzanı nayza sindıradı" degeni durıs, shayqımız, — dedi Izbasar bahadır. Ottıń hawirin ot basadı. Bul saparı ǵapılda qalsaq, óz gúnamız ózimizle. Írisqul biylerdiń ne dep ketkenin bilermiz be, shayqımız?

— Onda kóp sıır bar, ayta almaydı. Biraq kewli taza ekenine isenemen. Awılına barıp jigitleri meien sóylesedi. Dáwletbay menen Esim biyler de solay etedi.

Murat shayıq esiginiń alındına tuwarıwlı jańa kúyme kórdi:

— Qarań, áziylerim, Mamanlar kelgen be?

Shayıqtıń quwanıshlı dawısı hámmeńiń názerin jana kúymege awdardı. Olar kúymeni kóriwge, sıırın biliwge aşıqtı.

Kúyme mırza Nepluyevke dárek bolıp shıqtı. Murat shayıqtıń úlken ulı Xelwet shayıqtı Orenburgqa áketiw ushın jiberilipti.

Erteńine tolayım yabı urıwı Xelwet shayıqtı Orenburgqa uzattı.

Bul shaqırıqtıń ya jaqsılıqqa, ya jamanlıqqa ekenin bilmey, úyine kelip hayranlıqta jatırǵan Shayıqtı Qońıratlardıń Aytuwǵan jasawılı táshwishke saldı:

— Shayqımız, eger quda bırligine turatuǵın bolsańız, Írisqul biydiń óli denesin qaytarıp beriń.

— Ne deysiz, ne deysiz?!

Aytuwğan jasawıl búytip jekke júrmeytuğın edi hám búytip ashıwlanbaytuğın edi, shayıqtıń túsinbey "ne deysiz..." degenine inanbadı.

— Shayqımız, pir bolsańız hámme qaraqalpaqqa birdey bolınız. Araǵa ot taslamańız.

— Bul ne jala, áziy়iz?!

Aytuwğan jasawıl Írisqul biydiń qashan hám qalay biydárek ketkenin túsindirip háleklenbedi. Záhárli ashıw menen qansha talaplansa da, nan pisire almaytuğının bilgen soń:

— El, birlik, tuwısqanlıq, paraxatshılıq deseńiz, oylanarsız, húrmetli shayıq. Júdá kóp oylanarsız, uyıqlamay oylanarsız, — dep, asığıp atlandı.

Shayıq heshteńe túsinbey, eki shekesin qos qollap qısıwı menen qaldı. Írisqul biyge ne bolǵan? Qayda ketken? Biydárek joǵalıp, zat emes, adasatuğın bala emes, birew jetelep ketetuğın shaqlı mal emes, birew urlaytuğın qoy emes! Qalay-qalay bolıp baratır bul zaman?...

Shayıq sharşap bir qaptalına janbasladı.

Shańıraqtıń dál ústinen qaytqan tırnalardıń qanat zuwıldısı, "tírrıw-tírrıwı" esitildi.

— Áy, jıldırım dáwran, jáne bir jazımdı alıp kettiń — dedi shayıq gúrsinip hám dalaǵa qarata dawısladı:

— Kim bolsań da Seydulla dáwdı xabarlandırıp qayt. Atlardı sazlasın. Erteń Jańakentke — Ǵayıp xanǵa atlanamız.

9.

Páskeltek taw eteginde bir top bala, taw tekelerindey birin-biri quwiп oynap júr edi. Olardıń shaqalaqlaǵan erkin kúlkileri, óz-ara sógiskenleri Amanlıqqa júdá jaǵımlı esitildi. Qara ǵunandı solay burdı.

— Qarańlar, atlı!

Biygórez jayılıp júrgen taw tekeleri qáwipli jırtqısh kórgendey úrpeyisip qarastı hám bir padaday shoqlanısti.

Amanlıqtıń eki iyni túsip, atta otırısı salpawsıp kózlerin iriń basıp súzilgen edi. Ózinen qorqıp turǵan balalardı kórip kewli ósti me, janlandı, eki iynin alma gezek kóterip qoypı, kózlerin jedi menen sıpırıp jiberdi. Balalardıń shoǵına tup-tuwrı at aydap kele berdi.

— Amanlıq aǵa ǵoy!

Bul Bektemirdiń dawısı edi. Balalardan qorqınış tarqamaǵanlıqtan shoǵın buzbadı.

— Bektemir, bul ne úrpeyisiw! — dedi Amanlıq.

Balalar sál bosasıp, shoǵı menen Amanlıqqa qarsı júrip kelip sálemlesti.

Amanlıq attan tústi. Balalardıń biri attı jetelep shetirektegi otaqlı maysaǵa arqanlap keldi.

Gileń jalańayaq, jalańbas, óskin shashlı, bet awızları kir-kir, baltırları qara ǵarǵanıń tuyaǵınday, kiyimleri quş tútkendey sıqılsız balalar, bul dalada biyǵáreə ósken xosh iyisli gúldey lázzet berip, Amanlıqtıń júzi bult astınan atılıp shıqqan ayday birden jadıradi. Bektemirdiń basınan sıypalap:

— Qalaysań, kepterim? — dedi.

— Tamaq toq, tınbay ushıp júrmız, — dedi ol.

Balalardıń arasında Amanlıq tanımayıǵın altı-jeti bala payda bolıptı, Óziniń marhum jorası Allayardıń egizindey bir balanı kórip, názeri sonda, qatıp qaldı. Haqıyatında Allayardıń dál ózi: jalpaq murın, qısqı kózlı, bası tandırday, qulaqları atqulaqtay, jılıkleri ayǵızlangan qara, ayaqları maladay. Allayar tirilip kelgen dese boladı. Jalǵız ayırması — Allayardan uzınlaw sıyaqlı, ashóleń. "Kóp waqittan beri kórmedim, ózgergen, boyǵa tartıp ósken shıǵar" dedi Amanlıq. Onıń ne oylap turǵanın Bektemir sezdi.

— Amanlıq aǵa, Allayarǵa megzettiń be? Durıs, dál ózi. Ózine aytsań inanbaydı.

— Atıń kim? — dep soradı Amanlıq.

— Kewlimjay.

— Bizlerge qosılǵanına kewli jay, — dep shıńkildek Bektemir kúlkige aylındırdı.

— Sızlerge kelgenime de qewlimjay, atım da Kewlimjay.

— Qaysı urıwdansań?

— Uriwın yadlaw shańaraǵı pútinlerdiń, qarnı toqlardań isi. Biz ashjetimler uriwınan bolamız.

Amanlıq soraw bergenine pánt jep, Bektemirdiń tóbesine qoyıp turǵan alaqańın mushlap jiberip edi. Beqtemirdiń bir qamtım shashın jula jazladı. Bir neshe jıl ilgeri biylerdiń otırıspasına tap bolıp, biriniń usınday sorawına "uriwımdı bilmeymen" degeni esine túsip, mınaw Kewlimjaydıń

keskir júzli pışhaqtay juwabınan shırayı qanqızıl gúldey qızardı da, úzilgendey birden solıp, quwardı. Bul keyipti hámme ańlap qaldı. Kewlimjay Amanlıqtıń qısınǵanına qısınıp:

— Amanlıq jora, sen tuwralı bilemen, — dep gáp basladı. — Men Bektemirlerge tamashaǵa kelgenim joq. Utılıp keldim.

— Neden utıldıń?

Kewlimjaydan burın Bektemirdiń qaptalında turǵan irgejeylidey dińkildegen, shámpik qarınlı, qıyıq kózli qara bala juwap berdi:

— Oyinniń túri kóbeyip ketti, Amanlıq aǵa. Juwırıstan utıp aldıq. Sen ketken soń, Allayar ólgen soń kúshimiz kemeydi. Mushqa kelse basqalardan utılamız. Bir artıqshalıǵımız bolıwı kerek ǵoy. Qashsań jetkermeytuǵın, quwsań adımların altı ashtırmayıtuǵın boldıq. Sóytip juwırıs básekesin ótkerdik.

— Qara qońız, sen de juwırasań ba?

— Ushaman.

— Awa, Qara qońız tezek jumalatadı, tappasa ushadı, — dedi Kewlimjay.

Hámme duw kúlisti.

Amanlıq ta kúldi.

— Júdá jaqsı. Qáne, Kewlimjay, sen bulardıń úlkeni ekenseń, ne jańalıq bar?

Kewlimjay joldaslarına qarap-qarap aldı, awzin sıypaladı, sońınan tilin shıgarıp murnınıń tesikleri jaladı. Bul da kúlkı tuwdırdı.

— Amanlıq jora, ne jańalıq bolsın? Keshe qawın urlıqqqa barganbız...

Oı ayta baslaǵannan-aq balalar bir tıma kúlisip aldı. Amanlıq esitpegeni ushın Kewlimjay kúlmey dawam etti.

— Jolda qaraqulaq ulídıma de. Qaraqulaq jolbarıstiń jarshi-qatını ekenin óziń bileseń. Bektemir bir jalınadı deyseń. Ne dep desesh? "Joralar, jan joralar, jalǵız edim, ortada júreyin" — deydi qaltırap. Basqalar atadan altaw ma? Altaw bolǵan menen kimniń jolbarısqa jemtik bolǵısı keledi?

Hámme shını menen duw kúldi, keń dala kúlgendey, aynala jańğırıp ketti.

Amanlıqtıń buytip iqlas penen kúlmegenine kóp waqıtlar bolǵan edi. Kewlimjaydıń iynine qolın salıp, kózlerinen jas aqqansha kúldi. Kúlkisin

tıyp, olardı úyine mirát qıldı. Balalardıń birine qara ǵunandı jeteletip, toparlaşıwı menen júrip ketti.

— Sizler, Seydulla dáwdıń eshitteki satıp alǵanın esittińiz be?

Kewlimjay irkilip soraǵanǵa hámme tańlanıp "yaq, yaq" desti.

— Bilmeseńiz, esitiń. Seydulla dáw úlken ulı Begdulla sobılıq penen Jańakenttiń bazarına túsip, jelini sasarqa bir eshki satıp aladı. Jelin bolǵanda qanday, jersızǵan, eshki bolǵanda qanday, shaqları uwıqtay, "máá" degende dir-dir silkinetuǵın, basqa eshki kórse, kózleri qızarıp, julqınıp turatuǵın ǵaybar qıylinan deydi. Araǵa dál—dálshı alıp, kishirek bir tuwshanıń pulına aladı. Úyine keledi. Begdulla sobılıq yol boyinsha bijıldap, endi bul eshkisi tuwsa, ilaqların ózi baǵatıǵının, sútın úkelerine beretuǵının aytıp, maqtanıp kele beredi. Esiginiń aldına baylap atırǵanda Seydulla dáwdıń hayalı dalaǵa shıǵıp: "Haw, aǵası, teke algansha nege eshki almadıń?" degende: "Teke bolsa góır bolsın, balalarǵa sawın bolsın", — depti.

Balalar kúlmedi.

— Sonda hayalı: "Dáwım" sobılıq ulım, laqabıńız biykar berilmegen — dep qıynaldı. Háy, nege kulmeysizler?.

Balalar endi duw kúlisti. Olardıń ne ushın kúlgeni hesh qaysısına belgisiz, biraq bári teń kúldı, hár kim óz túsinigi boyinsha kúldı.

Amanlıqtıń solǵın júzi jadırap, ózin júdá bir keń dúnýada sezdi. Aspan astınıń keńligine endi ǵana kózi jetkendey, alış-alıslarǵa kóz jiberip, tompaq Bektemirdiń basın qoltıǵına qısıp júrdı.

— Amanlıq aǵa, azǵınsız, sırqaslandıńızba? — dedi Bektemir.

— Awırǵan sekillimen be?

Bektemirdi sóyletpesten Kewlimjay soradı:

— Shayqımızdıń "orıslarǵa qosılamız dep qaralı bola berdik" degeni ıras pa?

— Solay dep pe? — Amanlıq jóbilengen menen bul gáptiń atlidan burın jetip kelgenine tańlandı. Kewlimjaydan juwap talap etpedi.

Xalıqtıń keypin qashırıp; awzı birshiligin buzatuǵın bul gáptiń ne ushın samaldan tez taralıp ketkenine qansha oy jiberse de, túsinе almadı. "Aq patsha túsinip Mamandı qus tósegine otırǵızıp, xalqımızdıń arzıw-ármaların — búlgenin maqul tırlasa, bolar edi" dedi ózinshe.

Kewlimjay jáne bir qızıq waqıya basladı...

10.

Qońırat urıwınıń awılları arasında duw-duw gáp:

- İrisqul xan óltirilgen.
- Tereńge kómilgen.
- Bári yabilardan kelgen bále.
- Murat shayıq penen arazlasıw — bul jaqtı dúnyadan námálim ketiw.
- El buzıldı...

Jurtshılıq usı sıyaqlı boljawlardan awlaq kete almadı. Birew gáp baslasa boldı, qalǵanları, ólimtik kórgen ǵarǵaday, joq jerden jetip kelip, shoǵırtpaqlasadı. Samal menen toplanǵan bulttay uylıgisıp, demniń arasında-aq alawızlanıp, qasqır quwǵan qoylarday tarqasadı. Haqıyatına kelgende İrisqul biydiń qalay hám qáytip joǵalǵanı haqqında ustaǵanlı xabar biletuǵın hesh kim joq. Hár kimdiki boljaw. Aysholpan ananıń aytıwına qaraǵanda, keshqurın kiyinip piyada shıǵıp ketken. Burınları qayda baratuǵının aytpaydı eken, bul saparı quday awzına salıp, "awıldıń mal-halın baqlayman" degen. Bolǵanı. Basqa túyirli gáp joq. Ómir ómirinshe izinen shaqırıp kórmegen úy ishi "qońsı qobalarda otırǵandi" degen oy menen, biyǵam jatıp qala bergen.

Hawa rayı da, adamlarıń keypindey ózgermeli bolıp ketti. Qápelimde nóser quyadı. İrisqul biy haqqında gáp tawıp uylıgisqanlar ángimelerin adaqlamaǵansha haslan tarqamaydı. Suwdan shıǵarıp alıp suwınlılangán bawlı pishendey súyenisip turǵanı turǵan.

Aytuwǵan jasawıl kelip Murat shayıq penen qalay áıǵimelesip, birbirine ne deskenin, qalay abay etkenin aytıwǵa jiynalǵanda jáne jawin baslandı. Biraq top buzılmadı. Aytuwǵan jasawıl at ústinen túspey sóylep, gápınıń aqırında:

- Shayıqtıń, ózin bilmeske salıp, ańqawlanǵanında bále bar, — dedi.
- Adamlar shuw ete qaldı.
- Xanımızdıń qanın alamız!
- Yabilar aldadı!
- Ilim-ikmeti menen aldadı!
- Qanǵa-qan, janǵa-jan!...

Samal kúsheygen gezde jawın shelekten kuyǵanday tasırlap, samal tıngan gezde, jawın bir bap penen pıtırlap tur. Bul hesh kimge kár etpedi. Bayqoshqar biy atın alǵa ayدادı.

— Orazan batırı ushın yabilardıń ele dígi bar eken, — dep saldı Alif Qarabay Qara bahadir qaptaldan.

Dáw deneli bul bahadırkıń alındıń sóylewge nelikten de kókiregi daway bermeytuǵın Bayqoshqar biy atın jáne aldıraq júrgizdi.

— Doslarım, abaylaytuǵın ba edińiz? Qońıratkıń xanı kemgáp bolıp ketip edi. Ol kisi ashıwlansa, ózgeden qáwip etse, sonday bolatuǵın edi. Ol yabilardan — Murat shayıqtan qáwiplenedi eken. "Tabaqlı" nıń toyın báne qılıp, qaraqulaq shayıq biziń eden jolbarısımızdı qolǵa túsirdi.

— Joq etti de, — dedi bir dawis.

— Joq etti. Bunda "Tabaqlı" lardıń qolı bar. Ózleri bir ázázúl urıw. Sol ushın enapat elden otız shańaraq qalıp otır. Solarlı qurtıw kerek.

— Sabır-taqat, Bayqoshqar biy, — dedi Súyindık biy. Sheleklegen jawınnan kiyimleri etine jabısıp, ábden kishireygen mayda súyekli bul biydiń iri dawısı hámmeńiń dıqqatın ózine tarttı. Súyindık biy záńgige shirenip tikeydi, qamshısın tawladı. — Qulaq salıńlar, qońırat márktleri. Írisqlı xanımız sabırlılıqtı jaqsı kórer edi. Hár istiń aqırına baqqan maqlı bolar. Men Jańakentke barıp Gayıp xanǵa xabarlasıp qaytayın.

Beli oqjayday búgilgen jalbır tonlı, qapa saqal bir ǵarrı atlardıń ayaqları arasınan "xalayıq, xalayıq", dep malaqayıń kóterip shıqtı.

— Súyindık biy maqlı gáp aytı. Ilajı bolsa shıbındı óltırmeń, hazar bermeń!

— Mańlayı qara búkir, saǵan ne joq? Yabilardıń qara atlısı urıp ketkende, sen emes pe Írisqlı xanǵa jılaǵan?

Jawın páseyip, batıs ashılıp kıyatır.

— Meyli, Súyindık biy, — dedi Bayqoshkar biy. — Ketseńiz házır ketiń. Men de barayıń. Ústimir jolda kewedı.

Súyindık biy úsh-tort atlı menen bólínip shıqtı. Ol sonnan tórtinshi kúni keldi.

Bul saparı olar jáne bayaǵı orıńǵa — Súyindık biy awılıníı arqasındaǵı túye órkeshindey egiz qumnuń dál ortasına jıynaldi.

Sol kúngi jawınnan soń kún ashılıp, espe qum álle qashan kepken. Sál izǵırıq samal biylerdiń ústine ısıldaǵan shege aydap, páteńge keltirdi.

Bundaylarǵa úyrenshikli adamlar qozǵalmadı, kózlerin, awızların ara-tura bir sıpırıp, jańalıqlardı esitiwge antalastı.

Sóylewge meyillesken Súyindik biy kóz ushınan Murat shayıqtıń akboz atın tanıp:

— Hawlıqpańlar, shayıqtıń ózi... — dedi.

Hámme solay burıldı.

Murat shayıq bes atlını baslap kiyatır. Júrisleri sergek. Qońıratlar tobın buzbadi. Hár kim ózinshe shayqasqa tayarlandı.

Murat shayıq olardı alıstan-aq kórip bir jaman qıyal menen jiynalısıp turǵanın sezdi. Joldaslarına "anaw-mınawǵa qızıwshi bolmań" — dep ásten eskertti hám kóphshilikke alıstan sálem berdi. Súyindik biy ayrılp kelip sálemllesti.

— Írisqul biyden ne xabar?

Shayıq Súyindik biyden sorasa da jiynalǵan toptan birew:

— Xabardı siz beresiz, — dedi.

— Meyli, meni tíńlańızlar, áziyzlerim, — dep basladı shayıq. — Bul sırlı joǵalıwdı Abılqayır xanniń qolı bar ma dep gúmanlanaman.

Shayıqtıń qanday dáliyl keltiretuǵının hámme bólmez tíńlap turıptı. Shayıq Ayǵara biyden qanday qáwipli xabar kelgenin, sonda Írisqul biydiń ne degeniń, Kishi júzdiń eki júzli xanına qanday ızalı kek penen toydan ketkenin aytti. Bul jóninde ǵayıp xanǵa barıp, jartıwlı keńes ala almaǵanına ashınıw bildirip sóyledi.

— Túsınbedim, áziyzlerim, xanlarda jumbaq kóbeyip ketti, — dedi sońında.

— Biykar, — dedi jas biylerdiń biri. — Siz jumbaq adamsız. Gápińizdiń tórkine pám jibersek, bir qazaq soymaqshi, ekinshi qazaq tiriltpekshi. Usınday jumbaǵınızǵa kim inanadı?

— Ayǵara biyi kótermelew ushın aytıp otırsız! Siz bizdi tabınlarǵa satpaqshısız, — dedi ekinshi atlı.

Bul gáppler jas úlken biylerge de unap turǵan sekilli, jaslarına hesh qaysısı tártıp bermedi. Shayıq ızalandı:

Áziyzlerim, baliq basınan shiriydi, degen gáp bar, — dedi ol júdá sarsılıp. — Qońıratlardı men atı qaraqalpaqqa bas bolar dep esaplar edim. Shirimegen menen iríňlesken ekensizler. Ne sebep usılay?

— Qattı kettińiz, — dep Bayqoshqar biy qızıp arǵa shaptı. — Yabilardıń qoltığına tiǵılıp baspan dew, qońıratlarǵa qorlıq. Onnan da aytıń, İrisqul xan qayda?

— İrisqul xandı birge izleymiz, áziyzlerim. Lekin bir-birewdiń aytqanına júriw — koltığına tiǵılıw emes!

Shayiq hár sózin sádde-sádde qılıp niqlap aytti. Jím-jırtlıq ádewirge sozildi. Payttan paydalanıp Alif Qarabay Qara bahadır qara murtların alma gezek sıypalap:

— Shayqımız, maql gáp aytti, — dedi. — Yabılarda ermeymiz degen menen, máselen men, Maman biydey bola almayman. İrisqul xanniń bir jola "Maǵan alpis jasta kelgen aqıl Mamanda házır bar" degenin eslein. Mamanǵa eriw — yabiǵa eriw emes. Aqılsızǵa aǵalıqtan, aqıllınıń otın jaqqan abzal.

— Satqın!

— Yyttiń balası!

— Ashırqaǵan kúshik!

— Qısqart! Yabilardıń aqılı menen qaramıqtıń dáni bolǵansha, óz aqılımız benen biydaydıń sabanı bolǵanımız artıq, — dedi biylerdin harıldaǵan dawıslı birewi.

— Oh, áziyzlerim, shirimeńler! Qaraqalpaqtıń "otı óre jansın deseńler, otının tasıwǵa arsınbańlar!

Jas Esengeldi zángiligine ayaǵın tirep shawqımladı: Esittińiz be, otın tasıńlar, deydi. Yabilardıń otının tasıtajaq!

— Áy, kózi ashıılmaǵan kúshik! - dedi Shayiq oǵan qattı qáhárli.

Atlılar tobi buzılıp tolqınlasiwǵa qaradı.

— Shayqımız, sıpayı halıńızda qayıtnız, — dedi Súyindık biy. Shayiq Súyindık biyden bunı kútken joq edi, oǵan alarıp bir qaradı, bet aldınan jıyrıqları jaqınlasıp, sheke tamırları qızardı:

— Oyi-boyi shelli, áziyz adam!

— Ne deseńiz de, ózińiz bilesiz, qońırat-qońırat, Yabı-yabı, — dedi Súyindık biy suwıq qanlılıǵıń saqlap. — Siziń duzaǵıńızǵa túspespiz.

— Áy, áziyz maqluqatlar, — dep dawısladı shayiq. — ǵapılda qalmańlar, jaw nayzasına qarsı nayza saplańızlar. Nayzanı nayza sindıradi. Pútkıl otaw. Otawdı qorǵawǵa tayın bolıńlar! Biliń, este saqlań, hár urıw sol otawdıń bir qanatı. Bir qanatı sínǵan úy buzıladı. Al sizler tórdıń

qanatısız. Tórgi qanat bolmasa, otawdín esigi ekew boladı. Eki esikli otawda jan saqlaw, bala asıraw, urınıń jolında teńge dastanıp uyıqlaw menen barabar!

Shayıq usını ayttı da, atlıları menen ashıwlı ketip qaldı.

Qońırat biyleri abırjıy berdi. Birin-biri ayıplap keyinip, sóginip birazǵa shekem oy túydekley almadı. Aqırında birewi Súyındık biydiń Ǵayıp xannan ákelgen xabarın tińlawdı eskertti, tolqın tındı.

— Xan menen sóylestik, doslarım, — dedi Súyındık ástelep baslap. — Biziń aldımızda Murat shayıq, Dawletbay biy, Esim biy, hátte Yusip baylar bolıp ketipti. Ne sóyleskenin bile almadıq. Biraq ırısqul xanniń joǵalıwında Ǵayıp xanniń yabilardan qádigi zor. "Adamnıń kewli dońızdıń gürkesi", dedi Ǵayıp xan, lekin kewil degen shınlıqtı sezedi. "Yabilardıń niyeti jaman edi" dedi. Xan basqa gáp aytpadı.

— Xan sol gápi menen bizge, qońıratlarǵa, qulaq qaǵıs etti, — dep Bayqoshqar biy qaptaldan qosıp qoydı.

— Solay shıǵar. ırısqul xanniń joǵalǵanın xan bizden esitti. Aldıńǵılar aytpaǵan. Soǵan qaraǵanda, yabilarda bále barı ıras, baǵana ózi aytqanday, tórgi qanattan basqanıń bárın awzına qaratqan. Ǵayıp xanniń boljawına qaraǵanda, Ayǵara biy dushpan. Bizge aldı menen ásker toplatıp alıp, Abılqayır xanǵa barajaq. "Qaraqalpaqlar sizdi shabıwǵa tayarlanıp atır" dep óshegistirejaq. Ǵayıp xanniń bası qısıq bas bolǵan menen xanniń basında bizdey qırıq kisiniń miyi bar.

Qumnıń ústin jalap esken samal kúsheyip, ıſıldaǵan shege suwırdı. Awzı ashılıp turǵanlar qum shógiп qarawıtqan erinlerin sıypalasti, kimisi ernin jalap tisinde shege ǵıjırlatıp, ózi menen ózi bolıp turdı. Sóylegen adam bolmadı. Úshıp kelip juqa jerlerine jabısqan sonalarǵa shıdamay atlar tepsinedi. Jım-jırtlıq ádewirge sozıldı.

Jaslar shıdamadı.

— Siz ne deseríz sol, — dedi Esengeldi.

— Qońırattıń xanı ushın bárine tayınbız.

— Balalar, toqtańılar! — dedi Alif Qarabay Qara bahadir qılıshın kóterip. — Shayıqtıń aytıp ketkeninde jan bar. Hár kim óz qanatınıń ǵamı ushın qılısh sermegen menen, kúshlı bola almaydı. "Tabaqlı" lar-ám bir qanat. Olar sınsa da otawımdıń baz-bayaǵı bir jaǵı úníreyedi.

— Sen qorqak jigitseń!

— Sen qara kúshke alıqsań, aqıldan qalıqsań, — dep Aytuwǵan jasawıl bólip tasladı. — Aytqan gápine qara. Menińshe sen Orazan batırdıń ólimi ushın qarabasıńnan qorqıp yabılarǵa kót tıqqıń kelip júr. Jigitler, bilesiz be, Xelwet shayıq Orınborgá nege shaqırılgan?

— Gayıp xan bunnan da biyxabar, — dedi bir dawıs.

— Buniń da sırı bar, — dep Bayqoshqar biy pátatlendi. — Ne sırı bar deysiz be? İrisqul xandi gelle qılıp, sıyılıq alıwǵa ketken dep gúmanlanaman. Gayıp xanniń tiliniń astında aytılmay qalǵan bir búklem gáp maǵan usını sóylep xur.

— Bayqoshqar biy, siz neǵıp İrisqul xanniń arına shabatuǵın boldıńız?

Bayqoshqar biydiń jambasına nayza qadaǵanday kózleri álle-pálle bolıp Alif Qarabay bahadırǵa qáhárli qaradı.

— İrisqul xan qıysıq jolǵa baslaǵan waqtlarında onı jek kórgenimdi jasırmayman.

— Ölgensoń tuwrı jolǵa túsip pe?

Adamlardıń ekew-ara bir baltamtabı jónge túsetuǵın túri boldı. Baǵanadan beri oylanıp, oyın juwmaqlaǵan Súyındık biy atınıń erine mindi. Qamshısın tawladı.

— Xalayıq, tińlańlar! Shayıp aytqan otaw tuwralı kim oylamaydı. Hámme oylaymız. Lekin, otaw ustemligi bar, otawǵa iye bolıw bar. Endi egin-tigindi tez jiynap, jer astına kómińler. Nayza saplatıńlar, qılısh egeńler, at baǵıńlar, yabilardıń sırtınan sayıp júriw-ám korqaqlıq. Endi anaw-mınaw dep gá urısıp, gá jarasıp júrmeymiz. Bir aqshamda shawıp, İrisqul xanniń qanı ushın kóshesinen qan ağızamız. Basqa máslahát bolmasa, tarqanlar. Wádeni shaymalaǵandı Jayılǵan babamızdıń árwaǵı ursın. Awmiyin!

— Awmiyin!

— Awmiyin!!

* * *

Usı kúni gúllán qıtay urıwınıń atqa minerleri de Dawletbay biydiń úyine oylasiqqa jiynaldi. Bas biy sońǵı gezde júz bergen qáwipli waqıyalardı bayan etip, biylerdiń, bahadırlardıń pikirlerin darama-dara tińladı. Sońında olardıń hár birine atma-at tapsırma berdi.

— Qara biy menen Maylı biy egin-teginniń aman esen jiynap jasırılıwına kóz-qulaq bolasız. Sırtqı jawǵa da, ishki jawǵa da tayarlıq kerek. Jiyenbay bahadır menen Qallibek bahadır jigitlerdi atqa miniwge úyretesiz. Telpek kiygen adam nóker boladı.

* * *

Sol kúngi májlis "Tabaqlı" urıwında ádawatlı ótti. Yusip bay jawatuǵın bulttay túnerip, ǵayıp xannıń qabilxanasında bolǵanın, Murat shayıq penen keńeskenin bayanlap, gápin bílay juwmaqladı:

— ǵayıp xan maǵan awlaǵında biraz gáp sıbırladı. Awhal qorjınlasajaq. Endi san mıń "qońıratqa" otız úyli "tabaqlı" qarsılasıwǵa májbúr bolamız. Uriw joǵalmawı tiyis. Awzına qasıq aparǵan bende ózine nókermen dep esaplaydı. Maqlı ma?... Maqlı demeske shara joq...

* * *

Jalayırkıń Esim biyi Jańakentten kelgen soń urıwlasların jiynap, elge dóngon qáwipti bílay bayan qıldı.

— Ayǵara biydiń xabarına qaraǵanda Abılqayırdan bále keledi. ǵayıp xannıń maǵan tánha keńes bergenine qaraǵanda, kenegesler ólı uyqıdan oyanǵan. Endi bizlerge topılaqaq oyı bar. Onnan jamanıraqı kóship ketken mańǵıtlar qusaydı. Olar awlaq ketip kúsh jiynap atırǵan. "Jalayırlar mańǵıt bolıw kerek" depti Ubaydulla biyi. Buǵan ne deysizler?

— Nálet bolsın deymiz!

— Kimge?

— ǵayıp xanǵa!

— Abılqayır xanǵa!

— Ubaydulla biye! ...

Kóphsilik kenegeslerdiń de, hárte yabı menen qońıratlardıń da atına nálet jawdındı.

Hámme ishki debdiwlerin shıǵarıp, tınıshlanǵan gezde Esim biy jáne sóyledi.

— Saqlıqtıń ǵamın oylap-oylap, úshinshi kúni bizikine kelińler. Birotala sheshemiz.

* * *

Ápshersiz Nuralı biy haqıyqatında da oyanǵan edi. Onı patıratlı ǵawǵalar, jumbaqlı sırlı gápler oyattı. Astıńǵı erni joq bolǵanlıktan onıń gápin tek balası Toqtapolat ǵana túsinedi. Aytar gápin soǵan aytıp, ózi atqa mindi. Bet awzın burıngıday bürkemedi. Awıl arasın aylanıp shawıp "Ha, ha!" dep dawrıq salıp, qamshısın bir tawlap óte berdi. Qamshısın dóńgeletip tawlasa "jiynalıń" degen belgisi edi. Túsimpaz kenegeslerdiń erkekleri biy úyine qaray aǵılıp, bir mezgilde jiynalıp boldı. Atasınıń atınan ulı Toqtapolat sóyledi:

— Qutırıńǵan jalayırlar biziń tınıshımızdı almaqshı. Túnde ǵayıp xannan adam kelip ketti. "Saq bolińlar, ańsatı aldı menen ózlerin tonáńlar" dep ketti. ǵayıp xan ózlerińge málim, biziń kenegeslerdi jaqsı kóredi. "Qórǵangánnan topılǵan jaqsı" dedi atam. Áne, gáp sol!

Jurt sam-saz. Bul jım-jirtlıqqa Nuralı biy shıdamadı. "Ha, ha!" dep baqırıp, qamshısın tóbesinen bir neshe mártebe aylandırdı hám atına jekirinip, ózi aldına eńterilip, záńgiliginiń tusına jaw kelip qalǵanday kúyip-pisip, qamshısı menen hawanı tildi, tildi, ústi-ústine tildi. Junǵarlar shabıwilında dańqı shıqqan ataqlı biyiniń búytip ǵárip hal bolıp qalǵanına urıwlaşları júdá ashınıp gunjırástı.

— Túsindık, biyimiz, — dedi egede biri.

Nuralı biy ashılǵan quyashtay jadırap sala berdi. Bunnan soń Toqtapolat jáne sóylep, atasınıń tapsırmazı boyınsha mal-halǵa bek bolıw, dán-pándı puxta saqlaw kerekligin eskertti. Hár bir kenegestiń sırtqa qulaq salıp, Jalayırlardıń sıyqır sumlıgınan xabardar bolıp juriwin hám olardan aldın topılısqı ótiwdı ayttı. Kóphshilikte alawızlıq gápler shıqqan menen bári Nuralı biydiń keńesine keliśip tarqasti.

* * *

Yabilardıń májlisi biraz sıpayılıqta, biriniń gápin ekinshisi jóplegen halatta ótti.

— Áziyzlerim, jaqsılıq kútpesten aldın jamanlıǵın oylamaǵanbız. Jaman kúnge tayın júrińiz. Qáwip bar. Abılqayır xannan káwip bar. Izinen ózli-ózimiz kelisermiz. Házırshe qońıratlardıń iǵına jiǵılıp, til biriktirmesek bolmaydı. Eger, olar topılıp qalsa, jaraq kótermegeyli. Keregin alsın. Ursı úndemeńler. Búginnen baslap írisqul biydi tabıw kerek. Qara qus kóterip ketken bolsa, taw arasında súyegi qaladı. Izlegeyli.

Murat shayıqtıń bul keńesine hámmeſi kelisti. Biyler bahadırılar astırtın izlew júrgiziwge dalańlıqlardı, tawlardı bólisti. Biraq Izbasar bahadırǵa eldiń ǵajarlı jigitlerin jıynap, hesh kimge bildirmey nóker toplaw tapsırıldı.

* * *

Yabınıń atqa minerleri oylasıq qurǵan májiliste Amanlıq ta boldı. Izbasar bahadır onı izge alıp qalıp aqıllandırıp jumıs tapsırıldı. Sol boyınsha ol Kewlimjaylardı jıynadı. Bul saparı tek yabi urıwı átirapınıń jetimlerin ǵana emes, qońsı-qoba awillardıń hám Kewlimjaylardıń aytqanına kónetuǵın topar bolsa bárın qosıp jıynadı. Jalǵız qozısın soyıp as berdi. Toyındırıp ózi sóz basladı. Eldiń ústine dónip turǵan qáwipli waqıyanı aytıp, kereginde, tayaq penen bolsa da, eldiń jawına qarsı turıw kerekligin túsındirdi.

Balalar áwele kútá qızıqsınıp tírlaǵan edi, sońinan olarǵa pútkilley jat áńgimedey esitlip, Kewlimjay túrgeldi. Jırtıq bóz kóyleginiń etegin kóterip, shámpiygen juqa qarnın tır-tır qasıcıdı.

— Amanlıq sóleyjaqpan, — dedi.

— Sóyle.

— Ǝy, sizler nege ǵawırlasasız? — dedi balalarǵa. Onıń hátte buyrıq sózinen kúlkiniń izin ańlaytuǵın balalar jımjırtlastı. Óz-ara ájayıp oyınǵa tayarlanıp, izinen kúlki kútti. Kewlimjay qarnın qasıp turıp dawam etti.

Qápe, oylanıńlar. Kim burın tapsa, mennen tákibay aladı. Tappasańız, bárińizden bir-birden tákibaydı men alaman. Shıbın qus pa yamasa haywan ba? Bilip qoyıń, qara shıbındı aytıp atırman.

Hár kim hár jerdei ózinshe iretsiz juwap berdi:

— Qus!

— Haywan.

Kewlimjay hámmeňiń jalańbaslanıwın talap etti. Balalar tártipti buzbay jalańbaslandı. Kewlimjay olardı aralap jurıp, baslarıpa shertip shıqtı.

Endi meni tírlańlar, — dedi ornına kelip — Shıbın adam. Sebebi me? Sebebi sol. Adamda, hám qustıń hám haywanniń, minezi bar. Kózlerińiz alarıp tańlanarsızlar-á pámsızler! Qara shıbinnıń adamdaylıǵı adamnıń jegen awqatın jeydi, qara shıbinnıń haywandaylıǵı taslandı haram

zatlarǵa da qonıp jey beredi. Ash bolǵanda onı bizler-ám jey beremiz. Áne másele sol jaqlarınan adam qara shıbıńga usaydı. Hámme emes, ózinen bir tekshe baxtı kemlerdiń taǵdiyrin bilmegen adam qara shıbıńga usaydı. Awa.

— Astapıralla!

— Usı tabadı, — desti balalar tańlanısıp.

— Endi bizden bir shımshıq qashtiǵa ótemiz, Kim baslaydı? Toqtań, ózim baslap beremen. Bizden bir shımshıq qashti... Hámme dawıs qosıp gúw etti:

— Neshik?

— Hár qulaǵı qırq teshik.

— Neshe ulı, neshe qızı bar?

Bul ádetke aynalǵan soraw kóphiliktiń birge shıqqan dawısı menen gúrkirep esitildi.

— Bir hayalı, bir sınlisi, bir atı, bir tigilmegen otawı bar.

— Usı úy! — dep balalar birden sheshti.

Endi basqa balalarǵa náwbet jetip oyın dawam etti. Basqa úyler haqqında gáp ketti.

Amanlıq ári-beri tıńlap baǵıp edi, olardıń tiykargı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı. Shıdamadı.

— Qewlimjay, baǵana men el táǵdiri haqqında gáp baslap edim. Izi mana-manaǵa aynaldi.

— Há-solay ma? — dedi Kewlimjay kek etip. — Jaw kelgende, sen hayalıńdı, mınaw tigilmegen otawıńdı qorǵaysań, bizlershe? Sizlerdi! Ket-áy! Bizlerge bári bir. Kelgen jawdıń atlارına ot orıp bersek-ám toydıradi. Há, házirgi toydırǵanińniń haqısına ma? Meyli, onda. Al, balalar, erteńgi tamaqtıń waqtına shekem Amanlıqtıń ne jumısı bolsa isleymiz. Xalqas bere almasa, ketemiz. Qáne, Amanlıq jumısıńniń atın ayt. Otıńǵa barayıq pa? Ózińdi arqalayık pa? Otawıńdi tigiseyik pe? Hayalıńniń ayaqların qısayıq pa?

Amanlıq gáp tabalmay eki shekesin qısti.

— Keshirersizler, qayta berińler, — dedi.

Balalar ústileriniń shańların kaǵıp, Amanlıqtıń ılashıǵınıń aynalasında dumanday shań kóteriw menen topırlasıp qaytti.

11.

Pútkil el alağadalıqta. Kewillerde shıdamsızlıq áseri. Qońsınıń końsıdan, uriwdıń uriwdan, eldiń elden qáwpi hámmeňi shırtıldaq etti. Adamlardıń ózleri óz pikirlerine qarsı kelip sóylese de, onı elestiretuğın, seniki nadurıs deytuğın kisi joq sıyaqlı. Biraq olardıń barlıq gáppleriniń basıda, ortası da, aqrı da Maman, Maman!

— Maman kelse bári gúlálágúl!

Usıǵan kewilleri qawıp qalǵanı sonshelli, jiynalǵanlardan, yamasa ángime dúqanın quriwshılardan kim usını qıstırsa boldı, tırławshınıń júzindegi qayǵı dumانı birden serpiledi, bulttay qabaqlar ashılıp, kózler quyashtay jarqıraydı, erinler erkine jayılıp, tisler jaltıraydı. Jawınnan qashqanday hámme úylerine, ya atız baslarına, ya otıńǵa, kim qayda jumısqa ketip baratırsa, solay qaray juwırısadı. Asıǵıs, quwanıshlı juwırısadı.

Ahidnamada Mamanniń qaytarılıwi soralǵan axrap ayı kirdi. Ele, Mamannan xabar atar joq. Jurt abırjıy basladı. Hár kimde bir gúdik payda boldı, gúman kúsheydi.

Usınday qúnlerdiń birinde Orenburgtan Murat shayıqtıń ulı Xelwet shayıq keldi. Neplıuev onı óziniń taza kúymesinde úlken saltanat penen qaytarıptı. Ak patshanıń pármanına ılayıq tarxan ataǵın beryp qaytarıptı. Bul jurttı jáne kuwanttı. Aq patshaǵa ketken Mamanlardıń xalıq úmitin aklap keletuǵınına da isenimdi arttırdı. Sebebi Xelwet shayıq tek tarxan atı menen emes, Maman biyler jóninde jańalıklar menen keldi.

— Olar Peterburgqa — patsha sarayına aman-esen jetipti. Ulli dárejeln Elizaveta Petrovna qabil etiwge wáde bergen. Soǵan náwbet kútıp qalıptı. Bunı aq patshanıń ózinen Orenburgqa tapsırma menen kelgen saray iyeleriniń biri xabarlap kelipti. Maǵan da tarxan ataǵın beriw pármanın sol ákelgen, — dedi Xelwet.

— Aq patshaǵa alla nuri jawsın!

— Mamandı elge aman quwıstır, alla...

Xelwetti tıńlaǵan baylar, biyler, ot jaǵarlar usılayınsha gúnkildesip, qıylları menen alısta jıltıldaǵan bir úmit ushqıńın kórip tarqasti.

Murat shayıq Izbasar bahadırı izde alıp qalıp, kewlinde bolǵan alǵaw-tolǵawın aytti.

— Áziyzim, Abılqayır xan bizdi kórpeshelen qudıqqqa iytere qoyer ma eken? Joq, áziyzim, kewlim isenbeydi. Jiypalǵan nókerlerińdi tarqatqanıń jón. Ne ushın deyseń be? Oydeme! Abılqayır xan, orıs qol astındaǵı xan. Biz de sonday. Orıs patshasınıń sharapatlı bir shalǵayı bizge de pana bolıwǵa qaradı. Awa, awa, mańlaysıńdı jiyırma, áziyzim. Eger, Abılqayır bizge ala kózlense, orıs patshası onı tas-talqan, tallı-beren qıladı. Inana ber. Aqırı Mamanlardıń xattaǵıdan tısqarı da aytar gápi kóp. Aq patsha — haq patsha, ádıl patsha. Bizge, kishi xalıqqa, málel jetkermeydi. Payǵambar jábirkesh jaǵında. Patsha onnan beter. Sol ushın biziń nóker tayarlap, bir sumlıqtı aldın alıp atırǵanımızdı hesh kim bilmesin. Bir aljasıq shıgar. Abılqayır qısıq kókirek bolǵan menen xan. Túsinedi. Nóker tayarlaǵanımızdan habarı bolsa, bizden burın bas saladi. Kim edi, bayaǵıda birew usilay dep durıs aytqan eken. Qońıratlardan ba edi, meyli áytewir qaraqalpaq adamınan shıqqan aqıl. Bunsha nege oylanıp qaldıń? Abılqayır jawlasa qoyer ma eken? Olar menen bir dawıl aydaǵan qos japıraqpız góy. Ayǵara biyde alaǵayımlıq joq, aqıllı biy, Abılqayır xan onıń zeynine tiyer me eken? Tiymes. Qáytkende de, ǵar qıldısı bir ǵargálardıń palapanları, bir qazaqtıń ulı, alashtiń áwladı. Basıńdı shayqama, bahadır. Onıń durıs, bul zamanda eki júzli emes adam joq. Bassıı bolsań, eki júzıń boladı. Óytpeseń, kún joq, bir júzıń xalıqqa qaraydı, bir júzıń atqa minerlerge qaraydı. Al endi usınnan Abılqayır xan Ayǵara biydiń aytqanınday "qaynawlı qazan teńizge batpasın" dep topilsa, kúshimiz, barma? Joq. Yabılıar ne qila aladı? Onnan da sen de tarqata góy. Abılqayır xan topılıp bolıp-aq, patshaǵa wájleskende: Qaraqalpaqlar músh kóterezak boldı, sol ushın aldı menen mush siltegenimiz ırasa dese, ne deymiz? Yabı urıwi, pútkıl qaraqalpaqtıń baxıtın qara qıladı. Sabırlılıq kesesin hesh kim shaypalta almas, áziyzim, nókerlerge barayıq, úyli-úyine tarqatayıq.

— Qońıratlar topilsa ne qılamız, shayıǵım?

Sóyleskeli beri gápin bólmez maqul tıńlap otırǵan bahadırkıń bul sorawı shayıqtıń ózin oyǵa shúmdirip jiberdi.

Tozıwi jetken úlken alaqańın jıyrıq mańlaysına tirep, tereńde jatqan kózlerin jumdı. Izbasar bahadır oǵan selteń bergisi kelmep edi, biraq hesh qashan qarsı kelmegen shayıqtıń gápin sindırıwǵa dáti shıdamadı.

— Oylanbańız, shayıǵım, jigitlerdi tarqatayıq. Qońıratlar topılsa, keregin alar. Qarsı qol kótermeymiz. Balamız jilaǵanda, aldı menen rehim etetuǵın óz birimiz góy, túsiner. Túsinbese, siz oylaǵanday, shıdam menen túsindireyik. Júdá bolmasa, eline haqlap barıp túsındirermiz.

Murat shayıq mańlayınan qolın alıp, ishi lawlap ketkendey qattı gúrsindi.

— Áziy়im, qıyalım algaw-dalǵaw. Nayzası bola tura qolı qaltırágan jigit dushpanınıń bendesi boladı.

Shayıqtıń hár bir gápi ústinde tereń oylanatuǵın Izbasar bahadır bul saparǵısın biymáni qaldırdı.

— Shayıǵım, bári siz aytqanday boladı, — dep tikeydi.

Sol kúni-aq hár qashanǵıdan da qattı dawılı qaqaman suwıq baslandı. Qoslardıń qamısın kótergen, tórt bawlı túńliklerdi julqıp jelpildetken dawılǵa qarap, allaǵa nalıs etip turǵan shayıq, awıldırı shetinde quldırap shabisıp kiyatırǵan atlılardı kórdi. Olar yabı urıwınıń nóker jigitleri edi. Tarqaǵanına beli mayısıp, ne derin de bilmey, ań-tańı shıqqan shayıqtıń aq sállesin dawıl ushırdı. "Astapiralla!" dep, aldına eńterile bergenı, qaptallap kelip qalǵan eki atlını kórdi. Tumaqların basıp kiygen qazaq atlıları edi. Biri oqqa ushqanday, atınan ǵargıp túsip, shayıqtıń sállesin kókiregine basıwı menen ózine ákelip berdi.

— Alıńız, shayqımız.

Suwıq atlılardıń da, shayıqtıń da kózlerin jasawırtqan edi, birin-biri tanımaǵanday, aldı menen kózlerin uwqalasıp, izinen sálemlesti. Biri Ayǵara biydiń, ekinshisi Sedet kereydiń atlısı bolıp shıqtı. Attan túskeni ekewdiń basshısı eken. Kiyatırǵan sebeplerin tez-tez sóyledi. Biyleri jiberipti: Abılqayır xannıń jaman niyeti raslanǵan. Oǵan qosımsha jańa bir xabar írisqul biy tiri eken. Ayǵara biy kóripti. Abılqayır xan álleqashan aldırǵan eken. Quwırshaq Ǵayıp xannıń tásilleri tez iske asa bergenı ushın asığıp urlatıp aldırǵan. Aldı menen qońıratlardı yabilarga jawlastırıw, sóytip eki urıw qorazday julisıp shuyık bolǵan gezde ańsat ǵana eki jaqtı aytqanına kóndiriw niyetin hesh kimnen jasırmaǵan. Írisqul biy xannıń shuǵıl sózine ermepti. "Hámme urıw ózim!" depti.

— Írisqul biy, taqıyıq tiri me eken? — dep shayıq ejelep soradı.

— Tiri, shayqımız tiri, — dep Ayǵara biydiń shabarmanı juwap berdi.

— Óz qózim menen kórdim. Biziń ullı biy araǵa mal salıp, xanǵa qátere

qıldı, bosatpadı. İrisqul biy azıptı. Shaması qıynağan. Biziń biy solay boljadı. "Áwele tawday dańq inam etken. Qóndire almay, tışqan inine tiğıp qıynağan. Bárekellá azamatqa, qısqıǵa, iskenjege shıdap atır. Öz elimniń jartısın búldırgenshe bir qolımdı kesemen depti, — dedi "Qaraqalpaqlara júdá birlikli, tózimli xalıq, úyrense boladı" dep biziń dáne Ayǵara biy júdá maqtadı.

Murat shayıq bul xabardı qońırat urıwına jetkeriw ushın tez ǵana bir atlı jiberiwdi oylap turdı da, "kelispeydi, ózim barıwım kerek" dedi gúbirlenip.

12.

Gúzdiń aqrıǵı ayı. Biraq qıs ortasınan ayırması joq. Qaqaman suwiq. Tańníń aldında qırıpıq qar tasladı. Bul qar dep qarǵa usamaydı. Záhárli suwiqqa shıdamay, aspan aq kirpigin tógiп atırǵanǵa megzeydi.

Kún shıǵa kúshli dawıl esti, jerdiń betin alaǵat jasırǵan qar shańǵıtqa qosılıp, uytqıp ketti, topıraqlı qardıń qayaqtan jawıp turǵanı biymálım, betletpeydi.

Qońırat urıwınıń yabilärǵa qarsı tayarlaǵan nókerleriniń shaqqanlıǵın kóriwge, óz tilegi menen astırtın shaqırtılǵan ǵayıp xan hawa rayı buzılǵanı ushın niyetin izge qaldırımaqshı edi, jáne oylandı: jurt aljaspasın, xan bir sózli eken desin. Qaytqan — aqıl.

Onı uzatıp salıwǵa barlıq biyler menen atqa minerler álle qashan tayıń edi, jiynalısıp keldi. Dawıl jabıwların kóterip — jawıp, denesine sharp-sharp urgınǵa geypara asaw atlar shıdamay oynaqlap turıptı. Hámmeńiń ortasında iqta qalǵan ǵayıp xan qamshı uslaǵan kolın úpledı.

— Biz ketemiz, qońırat biyleri. Keshegi gáp — gáp. Nókerlerińiz zor-zor. Bilmegenbiz. Mamannan Esengeldińiz basım. Pútkıl qaraqalpaq atınan aǵa tek Esengeldi boladı. Jaslar, qońırattıń jaslari, ugıńılar, qaytalayman. Tórt san qaraqalpaq elinde sizlerge jaw, sizlerge jaq jarıstıratuǵın yabilär. Ilim-ikmetlileri kóp bolǵanı ushın aldap-arbwaw, tásil salıw oyları joq emes...

— Abılqayır xannıń tásili jóninde aytpay baratırsız.

Suwıqqa búrisıp, ıqlas penen tıńlap turǵanlar bul sorawdı kim bergenin bayqamadı. Biraq barlıgınıń júregin túrkilegen soraw berilgeni ushın janlanıp, "durıs, xanımız, aytıńız" desti.

— Házir dúnýadaǵı kúshli xan Abılqayır xan. Oǵan til etiw, isenbew aspandaǵı quyashqa isenbew. Quyash bwdt abtında qalsa da, quyash. Biz kettik, — dedi Gayip xan.

Ákesi menen júrgende hesh qashan muńaymaytuǵın, gápke aralaspaytuǵın Ubaydulla sultannıń asıqtay murnı girjiyip, tap mańlayı keńeyip, sabaqtay qasları kerildi. Erinleri jıbir-jıbir etti. Bunı Alif Qarabay Qara baxadır bayqadı. Sóylese eken degen oy payda bolıp edi. Biraq ol sóylep úlgermedi. Xan atına qamshı siltedi, top ayrılıp jol berip, biyler awıldan iyt dawısı jetpestey jerge uzatıp qayttı.

Qar kelesi kúni azanda da tap keshegidey dawam etti. Dawıl basılmadı. Jerden qar aralas shańǵıt suwırıp úzliksiz uytqıp turıptı, bul qońırat biylerin joldan qaldıra almadı, azanda qaytadan jiynalıp, óz-ara másláhátke kóshti.

— Gayip xan aqıllı gáp aytti, este saqlańlar. Quyash bult astında qalsa da quyash, — dedi Súyindık biy.

— Bunday gáptı basqa adam aya almayma, ata?

— Áy, Esengeldi kúshik, sende usınday tersekey sózler payda bolıp kiyatır, jap awızırındı.

Esengeldi joldaslarına bir jımıńlap, úndemey qoydı, joldasları Esengeldiniń gápine ırza bolǵan keyip penen ózlerinshe mírs-mírs kúlisti.

Alif Qarabay Qara bahadır qamshısın kóterip:

— Xalayıq, tıňlańlar — dedi. Súyindık biy záńgige shirengenin qoyıp, erge jaylasıp otırdı. Bayqoshqar biy balasına hám joldaslarına ırazı bolıp, eki kózin sol tárepten almay tur edi, Alif Qarabay Qara bahadırkıń bir jańalık aytpaqshı bolǵanı ushın oǵan burıldı. Hámme solay burıldı.

— Xan ketti. Dawıl turǵızıp ketti. Topıraq penen qardı aralastırıp uytqıtıp ketti, biz qaldıq.

— Káramatı bolmasa xan bolama? — dedi bir dawıs.

— Káramatı bolmasa xan emes. Lekin, men káramatın aytıp atırǵanım jok. Uǵıńlar. Onıń gápi menen yabilárǵa barıp oyqan turǵızsaq, onı qolımız benen shep qolımızdı kespeymiz be?

— Qara bahadır sen bárha sóyteseń!

— Buzaqı!

— Satqın!...

Adamlardıń shawkımı basılǵansha Qara bahadır sóylemedi. Hár kim hár qıylı nishterli gáplerin ádewirge shekem dawam ettirdi.

— Meyli, — dedi Qara bahadır sońında. Olay bolsa, búginnen qolaylı kún joq. Alasapıran bolıp atrıǵan yabilardı, barayıqta toz-toz qılıyıq. Men baslayın. Nókerler tayarmısız?

— Tayarmız!!!

Bayqoshqar biy sorawǵa hám juwapqa qanaatlanıp, bir nárse dew maqsetinde záńgisine shirene bergenı, qubla tamannan eńkeyisip shawıp kiyatırǵan kos atlını kórdi.

— Anaw kimler?

Shań aralas uyıtqıp turǵan qırkıq kardıń astında atların quldıratıp kiyatırǵanlar Murat shayıq penen at qossalı Seydulla dáw eken. Hesh, kim tanımadı. Kóz ushınan besenedey belgili aqboz terlegenlikten, qarlı ılaydı, etine sháppiktey tartıp túrin ózgertken, qara qumay, jer túsles. Olar jaqınlaǵansha, hesh kim ornınan tabjılmadı. Shayıq atlılarǵa aralasıp, ılaylangan mańlayın jeńi menen bir sıpırıp, sálem bergende, jurt tanıdı. Biraq bul saparı biylerdiń hesh qaysısı attan túspedi. Olardıń jaman oyda, buzılǵan keyip penen turǵanın shayıq birden túsındı.

— Áziyzlerim, sizlerge írisqlı biy tuwralı jańalıq ákiyatırman.

Atlılar ań-tań bolıp bir birine qarasti.

— Awa, áziyzlerim. Írisqlı biydi Abılqayır xan urlatıp aldırǵan. Sizlerdi yabılarda qarsı qoyıw niyetinde urlatıp, bende qılǵan...

Shayıq qanshama jiger menen kúyinip, dawısında ıza qaynatıp sóylegen menen, onıń sózine isenetüǵın atlınıń túri kórinbedi. Shayıq sonda da pásine qaytpadı. Ayǵara biy menen Sedet kereyden atlılar kelip, usını xabarlaǵanın aytti.

— May aynısa duz salınadı, shayqımız, — dedi qaptaldan iri bir dawıs. — Al duz aynısa ne salınadı, shayqımız?

— Onday túpsız tereńge túskennim joq, áziyzlerim.

— Maqsetińizdi aytıńız, shayıq?

— Sizlerge keldim, áziyzlerim. Aqılsız eldiń jigitleri usap bir birimizdi qul demeyik.

— Taza gáp aytıńız, shayıq!

— Jaw kelse, biz de tiri janbız.

— Qasqır kelgende hár iyt iytyaǵınıń basında ırıldamasa, iytyaǵınan ayrıladı, áziylerim.

— Nishterli gápińızdi qashan ada qılasız, shayıq?

— Pámli adamlarǵa gápim nishter bolıp tiyse, bir qazanǵa túsken gellelerdiń tágdırı bir bolatuǵının ugádi.

Jigitler, ózimizdız ózimiz nege nayzalatıp turmız, tutıń shayıqtı! — dedi Bayqoshqar biy. Buyrıq kútip turǵanlar shayıq penen at qossısın gúw bastı. — Toqtańlar! — dedi shayıq júdá bádaybat dawıs penen basınan sállesin alıp, jalańbaslandı. — Áwele tıńlańlar, bassız áziyler! Aytqanı durıs shıqqan waqıtta bir-birińdi ayıplamańlar, tozǵan sebettey buzılmańlar. Lekin, oń qol menen sol qolıń bári bir óz koliń ekenine oy jiberíler.

— Esengeldi, shayıqtı baylamańlar, biraq qorshańlar, — dep buyırdı Súyindık biy.

Esengeldi ózine teńles bes-altı atlı menen shayıqtı aynala qorshap aldı. Sonıń arasında kóphsilikten birew shayıqtı endi sóyletpew kerekligin eskertti.

— Hámirińzdi tárk etpeymen, áziylerim, qáne qayda aparasız baslańlar!

— Jigitler! Nókerler! Nayza uslaǵan azamatlar! — dep Qara bahadır atlılıardı aynalıp shawıp, bir pada jılqıday iyirip, Súyindık biydiń qasına keldi. — Tayınbız, biyim.

— Qaptalıma kelińler — dep Súyindık biy kishi urıw biylerine tártıp berip, ózi teń ortada algá jol basladı. Atlar qatara taba tutıp júrip ketti. Olardıń izindegi uylıǵısqan topardıń ortasında baylawsız bende qılınǵan Murat shayxtıń úskini quylıǵan, sállesi mańlayına túsken, saqalınan suw tamshılap baratır. Kózleriniń astındıǵı qalta-qalta jırıqlar isip ketken sıyaqlı. Shayıq ushın kúsh jumsayman degen Seydulla dáwdıń eki qoli artına qayrılıp baylanǵan.

— Shayqımız, Abılqayır xannıń káramatı ma bul? — dedi, ol.

— Dozaqıy bolsın, ol áziy nálet!

— Shayqımız, biziń qalaq bas xan qashıp ketkennen aman ba eken?

— Kim deyseń?

Shayıqtıń dawısınan, misqıllı kúlgenin sezgen dáw óz tapqırılıǵına júdá quwanışlı túsindirdi.

- Gayıp xan she, shayqımız? Jurttıń bári onı qalaq bas deydi.
- Bul sol shóje bastıń ılaysańı, — dedi shayıq ásten. — Iláj qansha, biziń elge qámbar bas tóre áwladı awıspadı.
- Nanı bizden, dásturxanı ózgeden bolatuǵın kún qashan tawsıladı, shayqımız? Kitaptan qaramadıńız ba?
- Quday birlik úlestirgende, biziń xalıqqa awıstırmaǵan. Bırıksız eldiń bar dásturxanı da pırim-pırim, dásturxansız el — baxıtsız el.
- Wádege opa, shayıq! — degen buyrıq esitildi qońıratlılardan.

Shayıq úndemedi. Pútkıl qaraqalpaq eliniń úlken adamın bende qılıp, aydaw erki berilgenine marapatlangan gileń jas jigitler, atlarnıń ústine qaǵılgan shegedey tik, quwanıshlı. Bir-birine jımıńlasadı. Olardıń bassısı Esengeldi heshteńeden biyǵárez, shayıqtıń oń qaptalınan kóz almay, nayzasın aldına óngeriwi menen qabaǵınan qar jawdırıp algá baratır. Qońıratlıń barlıq atlıları algá, yabı urıwına shabiwlıǵa algá baratır.

* * *

Gayıp xanniń úlken miyrasxorı Ubaydulla sultanniń aqılı tolısıp, biraz nárse jóninde oylanatuǵın bolıp qaldı. Eń baslısı, ol xan ákesiniń kóp buyrıqlarına jurtqa bergen keńeslerine bárha qanaatlanbaydı. Biraq kelgen áp-ánedey biyler, bahadırlar, aqıllı adamlar hesh qanday qarsılıq kórsetpey, hámmesine "maqul, maqul" dep, kete bergenı ushın, ol óz oyına isenbeydi. "Bálkim xan aqıllı shıǵar" dep oǵan, qarsılıq etkisi kelgen orınlarda da, qarsılaspas edi. Qońıratlılardıń yabilardı shabiwǵa tayarlaǵan nókerlerin kórip, olarǵa pázne basıp qaytqan ákesine júreginde narazılıq otı payda bolıp, túni menen uyıqlamay shıqtı. Bul iyt talastırıw! Usınnan sol urıwlardıń bassıı biyleri, — óz-ara sırlassa, pikir alışıp túsinse! Sonda bul xan neshe pullıq kisi boladı?! Kúyikbas biyday. Tegarań samal menen tozańıǵp ketedi, tamam! Bálkim, alıjıǵan shıǵar. Óydewge, jańa baslaǵanı ma? Esimdi bilgeli solay. Basqalardı túsinbeydi deyme eken? Qáytken menen áke-áke. Aytıw kerek!"

Azanda kúndegisinen erte turıp sálemge kirdi. Gayıp xan seksewildiń shoǵına mańlayın berip, ǵarbız qarnın tır-tır qasıp chay iship atır edi. Ulınıń jaman xabar menen kirip kiyatırǵanın túsinip:

- Toqta, — dedi boságadan atlaǵan jerinde. — Kózleriń nege qızıl? Tús kórdiń be? Jáne qız algıń keldi me? Toqta, ayt!

Ubaydulla sultan albırap qaldı.

— Ańǵa shıǵayıq demekshimen.

— Otr.

Olar sáskege taman tórtew bolıp ańǵa atlandı.

Jańakentten kún batardaǵı qamışlıqtan shıǵıp kiyatırǵan Dáwletbay biyge jolıqtı. Jigirmalaǵan atlısı menen bir jaqtan shabisip kiyatır. Jigitlerin nókerlikke tayarlap júrse kerek dep shamaladı Ǵayıp xan. Kewlindegisin soradı da.

— Jaqsı kúnniń jamanı da bar, xanımız — dedi Dáwletbay qısqa.

— Durıs, Dáwletbay biy. Mańǵıtlardıń sizlerge alakóz ekenin aytpaqshı edim. Abaylı bolǵan jaqsı. Jalayırlardıń da qıtaylardı shaynamay jutıw oylarında joq emes.

— Ráxmet, xanımız. Burın da aytqansız, — dedi Dáwletbay biy.

Ubaydulla sultan bul eki adamnıń biri ústem xan, ekinshisi onnan ǵárezli biy bolǵan menen, unırap keteyin dep turǵan eki jar basındıǵı bir-birine jetpes qol uzatıwdıń tásilin salıp turǵanın túsındı. Ásirese xanniń ayaǵı tirelgen jardıń qulawı az qalıp turǵanday sezildi.

— Kóke, keteyik, — dedi shıdamay,

Balasınıń mańlayı tership bir sumlıqtı uqqanın Dáwletbay túsındı. Oǵan mısqıllı miyuq tarttı:

— Sultan, soqırdı jetelew — izgilerdiń adaspawına jaqsı — dep qoydı.

Xan esitpedi. Ubaydulla sultan Dáwletbay biydiń gápıne ashıwlaniw ornına minnetdarshılıq bildirdi.

— Bizdi irkpeń, biy.

Dáwletbay biylerdiń qarası shókkennen soń Ubaydulla sultan atınıń jılawın tartıp ákesinen soradı.

— Kóke, siz keshe qońıratlarǵa aytqan gápińizdi bayaǵıda yabılarǵa da aytqan edińiz. Búgin qıtaylarǵa da sol táqilette aytتىńiz. Aljaspadıńız ba?

Ǵayıp xan kúldı. Góne tamnan, góne tamǵa atlaǵan bayıwlınıń quwanıshlı dawısına salıp, shıńğırlatıp kúldı. Kúnniń ayazlığında umıtıp, tajılı tumaǵınıń astınan qolın suǵıp, shekesin qasıp-qasıp kúldı.

— Kókseń. Júdá pispegen kók túynekseń, sen.

— Yabılar jábir kórse de sizge keledi, qońıratlar jábir kórse de sizge eledi. Órmekshiniń awına túskenn shibınday bolıp qalmasańız, kóke.

— Ne deyseń? Órmekshiniń awı... Shıbin!.. Áy, náletiy kórgensiz. Shesheń jaman seniń. Tilińdi keseyin be? Tús attan, keshirim sora!

Ubaydulla sultan azǵana ójetlenip turdı da, attan tústi.

Biraq keshirim sorawǵa tili gúrmelmedi. Ózine pitken minezi boyınsha muńayıp turdi.

— Bolar, min atıńa, — dedi xan. — Túsiniп qoy. lyt baǵıw ańsat emes. Hám toydırıw kerek, hám talastırıp shúyik qılıp qoyıw kerek. Semiz iyt iyesin qabadı,

— lytlerdi pás kókirek qılma deytugıń edińiz?

— Ol ańshı iytlerge, ózimizdiń iytlerge tiyisli. Bilip qoy, ómirińshe bilip qoy, adam-ám iyt. Xalıqqa basshılıq etiw — bir topar iyt baqqannan qıyın.

— Men qetpeqshimen.

— Qayda?

— Qońıratlardı qoydırıman. Yabılarǵa baraman.

— Ladan! — Xan túpirindi, xırńq—xırńq murnın sińbirdi.

Jas jigittiń kewline kirip qalǵan oyı erkine qoymadı, ójetlengen ústine ójetlendi, áke sózi shıbın ızıńlaǵanı shelli sezilmedi. Atınıń basın izge burdı. Ǵayıp xan onıń artqa aynalǵanın kerse de, ketedi dep isenbay alǵa júre berdi. Ubaydulla sultan áwelinde adım-adım júrip, atasınan qashıqlaǵan sayın haqıyqatlıqtıń márgiyası ózine tarta berdi, tarta berdi. Birden atın qamshılap-qamshılap jiberdi. Qamshı tiydirmeytuǵın bedew arǵımaq kiyiktey atlığıp, kózden ǵayıp bolıp bádár ketti. Ǵayıp xan qasındaǵı eki quştı — shabarmanı menen sol turǵan jerinen ya alǵa, ya keyin keterin bilmey atı uymaǵa batqanday turdi da qaldı.

* * *

Dawıl kem-kem páseydi, aspandı bult qapladi. Bazda-bazda bult tarqap ketip quyash jiltıldadı jáne qádimgi qálpine kirip, quyash birotala bult astına sińdi, demniń arasında álem gúńgirtlenip, epeleklep qar jawdi, bul ózgerislerdiń hesh biri qońırat atlılarınıń keypine tásir etpedi, júris dawam etti.

Murat shayıq tım-tırıs. Moyın omırtqası úzilip ketkendey basın tómen alıp baratır. Kóz astınan Esengeldige bir nárse demekshi boladı jáne ózinen-ózi ay berip sóylemeydi.

— Jaw!!!

Gúllán atlardıń quyrıqlarınan teń tartıp qalǵanday, hámmesi gilt toqtadı. Bul jaman xabarǵa Murat shayıq ta bas kóterdi. Qolın mańlayına tuttı.

— Taw! — dedi.

Eki sóz de bir qıylı esitildi. Haqıyatında kóz ushında jılısıp kiyatırǵan bir úzik taw kórindi. Barlıǵı qarastı Qábırleriniń basına gileń sıriq shanshilǵan úlken áwliyeshilik. tolayımı menen jılısıp kiyatırǵan sekilli. Shayıq shıdamadı.

— Jaw, áziyzlerim, jaw! — dep dawısladı.

Ilgeri-keyin baratırǵan júzlegen atlı bir jerge toplandı.

— Aziyz jigitler, — dep shayıq pátłendi. — Jaw kelgende ókpe-giyne aytılmaydı. Jigerlenińler. Súyindik biy, Bayqoshqar biy, Qara bahadır, Aytuwǵan jasawıl... — shayıq hámme basshılarıńıń atın atap shıqtı. — Kiyatırǵanlar otawdıń jawı. Sál sabırlılıq etip sheginip turıńlar.

— Kóphshilik góy!

— Usınday-ám jaw bola ma eken?

— Áy, alla, óziń yar boll!

— Bir ózim onı menen bellesemen.

— Azamatlarım! — dedi Súyindik biy. Onıń qatal dawısına atlar iyirildi, ózi, ádetinshe, erdiń ústinde tikeydi. — Ańqıldadıq, ǵapıldıda qaldıq. Endi pútkil otaw namısın qorǵaw payımızǵa tiyip tur. Ne deysizler?!

Murat shayıq bunday bet burıspanı boladı dep oylamaǵan edi. Quwanıştan qanasına sıymay ketse de, olardı bólmedi. Úmidiwar moyın sozdi.

— Baslańız, eldi basqılatpaymız!

— Dastıqsız ólgen jigit kómilmesin!

— Aziyzlerim, tez qıymıldaytuǵın dem keldi. Esengeldi balam, toparıńız benen izge shabıńlar. Elge, duyım elge xabar etińler. Kókireginde janı bar bende watanın qorǵawǵa shıqsın. Maman kelgenshe jawdı irkeyik. Jaw házır pişiq kóringen menen tıshqan. Solay de, elge! Shap márıt balam, shap! Giyneńdi umıt, aqıllı balam, shap!

Murat shayıqtıń shıdamay biylikti qolǵa alıp ketkenine hesh kim oy jiberip, taban tirespedi.

— Shap balam, shap, — dedi Súyindik biy.

— Qáne, jigitlerim, aydańlar, atalar sózi sınbasın! — dep. Esengeldi óz tobı menen kóphilikten bólínip patır-patır shawıp ketti. Onıń jedelliliği murat shayıqqa unadı.

— Jaw kórseń ayama, kimdi jaw deseń gelle qılıp ót! — dep izinen bağırdı.

— Ulım, men de jawǵa kettim. Írza bol! Násiyatımdı tırıla. Órge shapsań, abaylap shap! — dep dawısladı ákesi Bayqoshqarbay biy.

— Áy, Bayqoshqar biy, námártlik etpe, ulıń aqıllı, ózi túsinedi, — dep, shayıq onı qaytardı, biraq Esengeldiler alıslap ketken edi.

— Áziyz jigitler, eli-xalqına paydasız azamat — ústine el qonbaǵan shól menen teń. Waqıt keldi. Páriwardigar yar bolsın! El ushın tiyiqtan ólıw — beyishiy bolıw, áziyzlerim. Qáne, aydańlar, jawdıń aldın keseleymiz.

Tayın nayza-jaraqlı atlılardıń qarsılığın kútpegen jaw toparı toqtadı. Tumaǵı ılashıqtay iri bir atlı alǵa shıgıp dawısladı:

— Áy, sizler kimlersiz?

— El iyelerimiz, — dedi shayıq.

Jaw atlısınıń basshısı qaptalındaǵı atlığa:

— Anawsın noqtalashı! — degeni máttal, uzın saplı nayza shayıqtıń ústinen zuwlap ótip, hesh kimge ziyan keltirmey jerge qadaldı.

Áziyzlerim, tákirarlańlar: bizge hesh kimniń noqtası siymaydı. Noqtalatpaymız!

— Noqtalatpaymız!

— Noqtalatpaymız!

— Ólemiz, noqtalatpaymız!

— Óz jerimiz ushın ólemiz!

Soniń arasında Ubaydulla sultanniń dawısı esitildi.

— Súyindik biy, Bayqoshqar biy, yabilarǵa sapardı toqtatıńız! Toqtatıńız!

— Tınlamań, áziyzlerim! — dedi shayıq onıń ne aytajaqlıǵın túsinbey.

Shıdamı ada bolǵan jaw atlıları qoy kórgen padalı qasqırdı gúw alǵa bastı. Hámme arpalisıp ketti.

Nenin ne ekenin ugalmay qalǵan Ubaydulla sultan shayıqtı kórip, aldın keseledi:

— Shayıq ata, qońıratlarda jazıq joq!

— Qoysańa, áziyzim. Jawǵa shap! Soń sóylesemiz!

Ubaydulla sultan qońırat atlalarınıń háreketen kórip solarǵa qosıldı. Jawǵa qarsı at aydadı, biraq, aradan kóp waqıt ótpey-aq, onıń eki ayaǵı záńgiden shıqpay, bası atınıń artçı ayaqları arasında baratırǵanı kórindi. Qula dalaǵa bet alıp qashqan biyik árgımaqtı qoldan shıgarıp almaw ushın ba, quriq uslaǵan úsh jaw atlısı izinde qiyqıwláp quyınlatıp baratır.

Basqalardıń onıń menen isi bolmadı. Murat shayıqtıń jurtqa ruwx, kúsh beriwshi dawısı esitiledi;

— Hawlıqpańlar. áziyzlerim. Bulardıń bári jaw emes eken. Bári jaw emes! Tabın jigitlerin tanıńılar!. Qashqanı kózabası... Kereylerge nayza siltemeńler!..

Kimdi-kim attan qulatıp atır, ayırıw qıyın. Nayzalar, qılışhlar ǵırsh-ǵırsh hárekette. Qashqannıń da, quwǵannın da awzında bir qıylı sóz bar "alla, alla!" At tuyaqları menen aspanǵa atılǵan qar aralas topıraq bólekleri nayza ushında, attan qulaǵanlardıń bórikleri menen qosila, tomp-tomp túsip atır.

Murat shayıqta da nayza payda boldı. İlaqqa úyrengen aq bozı qara ter. Marapatın jetkerip shúw-shúwleydi. Qaymıǵıp shawıp, nayza siltep júr.

Dushpan kóp. Biraq arasında Mırzabek penen Sedet kereylerdiń nókerleri bularǵa nayza siltemey, ózleriniń toparında basqı tuwdırǵanı ushın, esapsız nókerge júzlegen atlı keshke shekem tótepki berip, jawdı alǵa ilgeriletpedi.

* * *

Bes atlını baslap pútkıl elge asığıs xabar etiwge shawıp baratırǵan Esengeldi at ústinde entigip joldaslarından soradı:

— Shayıqtıń danalığına isendińiz be?

— Isendik. Usı jawdı bilip júr eken.

— Haqıqıy kózi ashıq!

— Til tiygiziwge bolmaydı, — dedi Esengeldi końır alayaǵınıń sawrısına qamshılaǵandı toqtatpay. — Qalaq bas hanımız kómpis eken.

Onı Shayıxtıń "quwırshak xan" degenin esitkenmen. Ras. Ol bizlerdi aldadi. Jaman aldadi. Qorladı. Nege tosańladıńız? Aydańlar!

— Biziń atlastı óltirmey tınım bolmas sirá, — dedi Alif Qarabay Qara bahadırdıń ulı Ğayıp bahadır. Esengeldi aqılǵa házır kirkendey, atınıń júwenin sál tartıp qaradı.

— Ğayıp, ne dediń?

— Ğayıp xandi óltiriw kerek!

— Anaw tóbede iytleri menen uwdır-shuwdır bolıp júrgen sol emes pe? — dedi balalardıń biri.

— Sol!

— Kettik. Óliremiz. Bul ushın Shayıx bizte qóp algıs beredi. Qarayǵoy, ózleri úsh atlı eken, sizler joldaslarına bas salıń. Men xanǵa nayza uraman. Awa, awa. Ózi meni nayzashıl dep maqtadı. Birotala maqtasın.

Olarda bunday kúsh, bunday jiger qaydan payda boldı, ózleriniń de aqılı jetpedi, oylanǵan da hesh qaysısı bolmadı. Uriwınıń aldına qoyǵan maqsetleri shebekeynine aylanǵanın, elge eskertiwsiz jaw kelgenin tek Ğayıp xannan dep túsingen balalar basqa sózdiń basına barıspay, solay burıldı. Balası tınlamay ketkenine ishqısta bolıp turǵan xan, atlılardı qórip, hawlıqtı, biraq Esengeldiler ekenin tanıp kókiregin bastı. Alistan badabat saldı.

— Qońırottıń kúshikleri, bul ne jedel?

Esengeldi uzaqtan bildirmey shókelep kiyatırǵan uzın, saplı nayzasın jyberip qaldı. Nayza xanniń qulaq sheke óńeshinen qadalıp. attan qulatti, aytar gápi kegirdegene sıymay, qorr-qorr etip, sóz ornına burq-burq qan bolıp, ağıp jattı. Usı mágħalde qashıwǵa meyillengen joldaslarına Ğayıp bahadırlar qarşıǵaday topılıp, attan awdarıp úlgerdi. Esengeldi elege shekem xanniń bet-ápsherin tolıq abaylamaytuǵın edi, ólim aldındıǵı xanniń kelte ayaq-qolları selteń-selteń etkeni bolmasa ishin ayranǵa tolı bir meske megzetti. Esengeldide burın payda bolmaǵan ızalı kúsh payda boldı. Xanniń kegirdegin tesip ótken nayzasın suwırıp alıp, qarnına urdı. Tırnaǵına, aydarına shekem sumlıq oylap, ózgelerge qazıp júrgen górine ózi jiǵılatuǵının hesh qashan esine keltirmegen xanniń garbız karnı pişsiyip ağıp, jatqan jerinde, ayaq-qolı tórt tárepke sozılıwi menen, at basqan baqaday jarbiydi.

Tiri qalmasın óltirińler!

Aldı-artı oylanılmağan bul buyriq hámme jasti mártlendirdi; alıldılarında qum tolı qaptay sulap atırǵan ólicherdi tewip kórdi. Bunnan són olar kóp irkilmedi, atlarına asığıs minip, toparlaşıwi menen shabisip ketti. Olardan kóp jerlerge shekem qalıspay, at ayaqları arasında shańqılasqan xannıń ańshı iytleri uzaq shıdamay, hár jer-hár jerde shońqıyısıp otırıp qala berdi.

13.

Jawǵa sırin aldırǵan elge quday qırın qaradı ısqırǵan dawıl betletpeydi, onıń ústine turaqsız. Bir maydanda batıstan arqaǵa, arqadan shıǵısqı, jáne birden batısqı aylanıp ketedi. Áptala adamlar qayaǵınan jańa kútinip bolsa, dawıl jáne kútinbegen jaǵına ózgeredi, qullası páteńge keltirip, jaqpas jaǵınan shıǵıp turıptı. Misli jaw. Jawǵa bolısqan qarlı boran qayaqtan esse de, qalay ese de, awıllar ústinen bir qıylı jańgırıqlar aydap turdu:

— İnsanlar! Maman keledi... Orıs patshasınan járdem ákeledi... Shıdańılar... Jaw pıshıq kóringen menen, tıshqan...

Bul jańgırıqtı óz awılında ózinshe jańgırtpaǵan urıw qalmadı. Dáwletbay biy qıtaylardıń telpek kiygenin atqa mindirdi, Yusip bay "tabaqlı" nıń awzına qasıq aparǵanın nókerlikke shıǵardı. Esim biy jalayır urıwınıń erkek áwladın jawǵa qarsı shıǵardı. Kenegeslerdiń Nuralı biyi awılıń aylanıp shawıp, "ha-ha!" dep dawırıq salıw menen, topar-topar jigitlerdi izine ertip, jawǵa atlandı. Yabilardıń tayarlıqli Izbasar bahadırı jaqında tarqatqan nókerlerin bir aqshamda jiynap aldı.

Pútkıl el dawırıq taptı. Awıllardan awıllarǵa, úylerden úylerge, adamlardan adamlarǵa ótken ullı úmit jańgırığı ma, yamasa, bóri kelgende óz-ózinen birigip ketetuǵın iytlerdiń qásıyeti urıwlarǵa da tán bolǵanı ushın ba, keshe ǵana birin-biri kóre almay, birin-biri shaynap taslaǵısı kelip júrgen adamlar qápelimde-aq ala kózligin qoyıp, jawǵa qarsı kókirek kerip shıqtı. Jaw qısımı aldında, quday qısımı — ullı nóserdiń bir tamshısı qurlım bolmay qaldı. Hámme el kozǵalań taptı. Kim bel, kim balta menen, kim jaba, kim shoqmar, tayaq penen jalpılamay jawǵa shıqtı. Dushpan kópligin, tayarlıqli jaraqlılıǵın qıldı, tótepki beriw qıyınlasti. Endi boran jerden shańgıt emes, qan suwırdı, awıllardan

awıllarǵa jańgırıq emes, tútin ayدادı, topar-topar mal, sıńsıǵan hayal, bala-shaǵa ayدادı.

Jaw-jaraǵı kemis xalıq usılay basqı tawıp, ıdırawǵa qaradı. Biraq nókerlikke házirlengen atlılar izge qaytpadı. Birin-biri yoshlandırip, birin-biri kótermelep, urıstı dawam etti... Úyler órteldi, qıslawlar lawladı, bir-birine ulasıp ketken jalınlar qıstıń aysız uzaq tunlerinde alıs mánzillerge jaqtı berip turdı, topalań urıstıń kúndız de, túnde de sawası bolmadı. Bunday jawdan emes, biri ekinshisinen-aq qáwiplenip dánin, qurt-toraǵın jasırıp úlgergen eldiń ǵarri-kemplerleri, hayal-balaları dushpan atları aldında aydalıp, nayzalarınıń ushlarında sálleńlep, shırqırawǵa shıdasti, lekin, awzı boslıq qılǵanları bolmadı. Basqınshılıq dawam ete berdi.

Toz-tozı shıqqan awıllar, ızıq-ızıq adamlar, tislesken, ayqasqan, qushaqlasıp tiresken atlılar toparın qaq ayırip Murat shayıq shawıp júripti. Melle shapanınıń shalǵayı artında jalpıldap, basına oraǵan sállesiniń bir ushı at quyrıǵınday jelkildep, tınımsız at qamshılawda, tınımsız baqırıwdı;

— Watanlaslarım, boldırmańlar!... Jılaǵan bala dawısına qulaq salıńılar... Ol sorlı qaraqalpaqtıń balası, Hár bir óksik ushın, hár bir tamshi jas ushın dushpanǵa nayza ur, nayza ur! Attan awdar... Qarap turma, tas ılaqtır!...

Ol uslayıńsha quyınday shawıp, jaw aydap baratırǵan mallardıń aldınan shıǵadı.

— Mallardı nayzalańılar, jawǵa bermeńler!...

Shayıq júrip ótken jerde jánjel keskinlesip, adamlar úyırkelesip qaladı. Ol adamlardıń birligine ırza, xalqınıń azlıǵına pushaymanı artıp, óz shekesine ózi bir shappat urıp ótip ketedı.

Jaw atlılarınıń bir toparın quwıp kiyatırǵan Esengeldilerdi kórip: "ha quday quwat bersin, balalarım, basıńılar, ayamańılar!" dep, qaptaldan kosıla shawıp, jaw quwıp ketti. Janıp atırǵan góne qıslawǵa tirelip, jaw atlıları ottan atlap ótemiz dese kerek, ózlerin otqa urdı, aldı góne tóle eken, úsh atlı izli-izinen ommaqazan attı.

— Ha, ha!...

Murat shayıqtıń bul kúlkisi jas jigitlerdiń yoshlanǵan ústine yoshlandırdı. Esengeldi qayrılıp kelip;

— Ata, bir jańalıq aytayın, — dedi.

— Ayt, balam, qısqa ayt!
 — Qalaq bas xandı óltirdim!
 — Ne dediń?
 — Ó Gayıp xandı óltirdim!
 — Inanbayman!
 — İras, ıras, shayıq ata, — dep joldasları tastıyıklasti.
 — Qurtqan ekenseń, balam. Xansız el, bası joq el. Bul isimiz kim ushın? Bas ushın, bas ushın! Eldiń bası ushın!

Qanı qızıp júrgen shayıq ne degenin bilmey mańlayına urıp keyindi:

— Áy, kórgensizdiń áwladı, aldımda nege tursań, joǵal, joǵal! Jaw jaǵadan alganda, etekten algan iyt!

Shayıqtan algıs esitemen dep dámelenip kelgen Esengeldiniń júregine shay tartqanday, úskini kuylıp, joldaslarına "júriń" dedi,

Shayıq jalǵız turıp qaldı.

Jerde jaralı jatırǵan Súyindik biydiń Esengeldilerge baqırǵan iri dawısın esitti.

— Jigitler, alǵa shabıńlar! El namısı jaw qolında turǵanda qasımda toqtamańlar. Bir ózim el emespen, qoldı suwitpańlar, alǵa! Kóp jábir shekken xalqım ushın! Tiyiq ushında jan beriw — beyishiy is. Tek ırza bolıńlar! Shayıqtı kórseńizler aytıńlar, qátelestim. Sizlerdi men qátelestirdim, el birligin buzbańlar, shayıq ırza bolsın! Írisqul xan...

Sharshap turǵan shayıq, suwǵa súńgip shıqqanday, sawrısınan ter tamshılaǵan atın qamshilap, dawıs tárepke burıldı. Qońıratlardıń Alif Qarabay Qara bahadır basqarǵan jigitleri shayıqtı abaylamastan, alda baratırǵan jaw atlıların kuwa jóneldi.

Olardıń hárız gána shoqlanısıp turǵan ornında qalǵan qadawlı naya sabı kórindi. Shayıq jetip keldi, naya ushında ayaq kolı sál-pál qıbırlap kishkene Súyindik biy jatır. Kózleri jumılǵan. Qaytip qıbırlamadı. Jaw ázzilik etip, úshinshi iret nayzasın suwırıp ala almaǵan ba yaması kishkene biy bárine shıdaǵan ba, eki jerinen — kókireginen, búyirinen qap-qara kan burqıldap atır.

— Murat shayıq, jigitlerińizge eskertińiz, basqı tappasın, jaw kúshi kemeyip kiyatır, — dedi bir tanış dawıs. Bul Ayǵara biydiń inisi Mırzabek biydiń dawısı edi. Onı kórip shayıq jılap jibere jazladı.

— Alla ziyat etsin, áziyzim, quday quwat bersin!

Mırzabek altı-jeti atlısı menen shabisip Qara bahadırlar menen nayzalasıp atırğan jaw atlalarınıń eńsesinen barıp nayza urdı. Bul kórinis shayıqtı quwantıp, Súyindik biyge qadawlı nayzanı pát penen suwırıp ala sala, ekinshi tárepke, Dáwletbay biydiń jaydaq kók bozin kuwıp baratırğan atlınıń izinen at qoydı.

Bud urıstaǵı hámmege qanıq bir nárse — jawdınań kóp nókerleri ushın jeńiw már emes, kóp olja túsirıw már sıyaqlı, Mırzabek biy aytqanday, jaw atlalarınıń siyreksip kiyatırğanı ıras qusaǵan. Payına mal, dán, dáske tiygenler suwıqqqa, eldiń qarsılıǵına shıdamay zım-ǵayıp bolıp atırsa kerek.

Murat shayıqqa sol jaw atlısı hámmeden beter báledey kórinip izinen qalmadı. Ol bir bádaybat birew eken. Izinen quwgıńshı qiyatırğanınan biyxabar, bókteriwinde bir kiyız qolp-qolp etip, tumağı jalpıldawı menen aldi-artına qaramay quwıp baratır. Jaw atı da, Dáwletbay biydiń atı da boldırsa kerek, araları jaqın, júdá mamırlasıp baratır. Murat shayıq quwsırıp kelip, esik tórlı aralıqtan jawǵa nayza urdı, nayza gózlegen jerinen dál tiydi, bádaybat atlınıń ádep tumağı ushıp, izinen bir qaptallap barıp ózi jalp etti, nayzanıń sabınıń pashır etip sínǵanı esitildi. Dáwletbay biydiń atı, bolǵan háddiysege túsingendey, birden artına qayrılıp, kisnedi, "áy, janıwar, janıwar dewi menen shayıq attı jetelep izge qaytti. Bir tóbeshiktiń qándezinde awnap atırğan Dáwletbay biydi taptı. Kók jedkesin qılısh kesipti. Tislerin ǵashırlatıp, turıwǵa meyillengen menen basın kótere almay, ommaqazan atıp jíǵıladı. Saqalı, murtı alqaraǵan, sarı tonı qanǵa boyalıp targıl-targıl bolıptı. Qolların jerge tirep, saqalı kókiregine basılıp atırğan biy bası kóterilmese de, jer astınan qarap shayıqtı tanıdı.

— Qeldiń be, shayıǵım. Jılama, haqqıma duwa qıl, shayıǵım. El birligin buzıp júrgen qalaq bas ǵayıp xan eken. Jańa-jana aqılım uǵrasıp kiyatır edi. Túbine jete túsinbey aytı almadım, onnan saq bolıńlar. Biziń qıtaylar qaraqalpaq otawınıń aynımas bir qanatı. Tiri bolsań áwladıma usını jetker, shayıǵım. Mamanǵa da solay de...

Éń qádirli zamanlaslarınıń ólimin kóriw shayıqqa ańsat emes edi. Kókiregi buzılıp, oǵan ǵayıp xanniń óltırılgıen xabarın aytıp úlgermedi, dizerlep, kókiregine iyegin tiregen biy qaptalına sılq etti.

Ólini jerlewge, hátte júzin jasırıwǵa waqtı joq edi, shayıq alǵa qaray ketti.

* * *

El arası ele ızıq-ızıq. "Apa", "aǵa"laǵan, birewdiń atın aytıp shaqırıp jilaǵan, sıńsıǵan dawıslar qulaq jańlatadı, bul qayǵılı hawazlardı mallardıń móńiresip, qoy-jallıqtıń mańırasıp, jılqlardıń kisinesip, túyelerdiń bozlasıp, uw-shuw bolǵanı basıp, túsiniksiz awır shawqım dóretip turıptı. Onıń ústine "hiń-hiń" esken qarlı boran toqtamadı. Usılayınsha, tirsekleri qantalap juwırısqan balalar menen adım jerde ommaqazan atıp jiǵılǵan kempir-ǵárrıllardıń zarlı gúñireniwleri, Sırdáryanıń tómengi jaǵalawlarında jer solqıldatsa da, hesh jaqqa esitilmedi. Aǵashlar ósken jerinde quladı, maqluqlar tuwilǵan, jaylıǵan jerlerinde bozladı...

Bozlaw toqtamadı. Jaw siyreksigen jerlerde arman-berman shapqan jeńiltek atılılardıń xoshamet hawazları esitiledi.

— Bárekellá, jábir shekken adamlar, shıdańlar, Maman qayttı degen xabar bar, jawdıń kúshi suyıldı!

Urıstiń birinshi aqshamınan baslap tınim tappaǵan yabı urıwınıń jigitleri Izbasar bahadırdıń basshilígında jaw menen shaynasiwda, qatań shaynasiwda. Qońıratıń awılları ústinde bolǵan qatań urısta olardıń talayı bawday-bawdai quladı, biraq basqı tappadi.

— Qońırat balasının kózlerinen shıqqan jas — biziń júrek qanımızdıń tamshısı!

Bunday haqıqcät júrek sózlerin qútpegen qońırat urıwınıń hár bir adamı qaraqalpaqsha sóylegen atlı kórse, tileginde allaladı. Hár birine uzaq ómir, ǵayrat tilep shuwlastı, álle kimlerdiń atların aytıp ǵargádi.

Urıs yabı urıwınıń ústine dóndı. Awıldırıń arqasındaǵı tawdan qulap kelgen jaw heshteńeni shıdatar emes, baspalattı. Qubladaǵı jalǵız túp emenniń túbinde de shoǵırtpaqlanǵan atlılar kórindi. Eki toparǵa bólinip bir jaǵı qashıp, ekinshi jaǵı quwıp urısıp atır. Izbasar bahadırlar, tawdan jumalaǵan tastay, quyyla dóngén atlılar menen qızǵın qılıshlasıwda, nayzalasıwda edi. Jawdıń bir topar atlısı birden keyin qashti. Olardıń keyin báskenen kórip, hámme atlılar keyin sheginiwge qarap edi, Izbasar bahadırdıń ózi áwelgi qashqan ala atlınıń izinen jetip nayza menen qulatti.

Qasha baslaǵan qol Sedet kereydiń jigitleri edi. Olar basqalarǵa kóz qılıp, jorta kashıp, Abılxayır xanǵa sadıq gúllán áskerlerine basqı taptırmaqshı edi. Qubladaǵı topardan shawıp kiyatırǵan Murat shayıq kereylerdiń jigitlerin tanıp, "Izbasar, kózińdi ash", — dep baqırdı. Degen menen bul aljasıq jaqsı nátiyje bermedi. Izbasar bahadırdıń, jazıqsız jorta qashıp baratırǵan adamǵa nayza urgının uzaqtan serlep turǵan kereydiń atlıları qızıp ketti. Gúwlep kelip Izbasar bahadırdıń jáń-jaǵınan nayza urıp, aspanǵa kóterdi. Onlaǵan nayzanıń ushında ayaqları selkildegen Izbasar bahadır jan aybat penen "jigitler, jigitler!" dep, dawısladı.

Urıs qaytadan qızdı. Endi dos ta, dushpan da biypariq bolıp ketti. Kim, kimdi nayzalap atırǵanın jáne hesh kim ańgarmadı.

Tárepler bir-birin tińlamadı, urdi, qırdı, attan qulattı, moynına shılbir taslap súyretti...

Jaw kem-kem baspalattı. Qaraqalpaqlar keyin serpildi. Qanǵa boyalıp atırǵan bahadırdı kórip Amanlıq attan tústi, shettegi bir ılashıqka aparıp jatqızdı. ılashıq áptada ılashıq edi. Esigi, túńligi joq, tek ilekerlenip turǵan ǵana bir iqtırma edi. Izbasar bahadır tek inırsıp: "ket, Amanlıq, jawǵa bar, yabınıń qılıshın islet. Orazan batırdıń qılıshi qarap turmasın, ket, ket" dep buyırdı. Amanlıq shıdamadı, jalǵız qaldırıp ketiwge qıymadı. Gólegeylep tur edi.

— Ket, Amanlıq, meni sıylasań ket! Orazan batırdıń húreyi ushın ket. Shayıqtın aytqanın tińlańlar, ól dese, óliń! Maman biyge ayt, men tek yabınıń ǵana emes, pútkıl qaraqalpaqtıń adamı bolıp ólip baratırman.

Amanlıq atına ǵargıp minip, qubladaǵı jetim emen túbinde úyırkelesip, shúyırkelesip, bir-birin jazdırmay tislesip atırǵanlarǵa shawıp ketti.

Álle qaydan ózi qashıp júrgen bir jaw nókeri Izbasar bahadırdıń dawısin tanıp, shawıp kelip bir doyrı urǵanda ılashıqtı qulattı.

Ústine jaw kelgenin sezgen bahadir shıǵanaqlap eń sońğı kúshın dushpanǵa qarsı jumsamaqshı bolıp, ılashıqtıń bir baqanına asılıp edi, halı kelmey sılıq etti. Jaw atlısı ǵarq-ǵarq kúldı.

— Bahadir, bul ılashıq kimdiki?

— Ózimizdiki, — dedi Izbasar bahadir, haldan ketse de, sır aldırǵısı kelmey.

— Áy, bahadır, seni tanıyanın. Bir doyırğa shidamağan ılashıqtı úyim bar dediń be?

— Kúlme, qorlama! Jilaǵan gezde seniń de awzıń qıysayadı! — dedi bahadır.

Ol usını aytıp úlgerdi, bolǵanı, haldan ketip kózleri tındı, ne bolǵanın bilmedi. Kim menen sóylesip, kimge sır aytıp atırǵanın ańgarmadı.

"Men óletuǵınımdı bilgende bul ılashıqqa da miynet zaya etpes edim... joq, joq... bendeler, bul dúnyada ǵalma-ǵal, urıs-jánjel kerek emes! Bári bir óleseń!... Bul dúnya lázzetsiz... Soniń ushın bir kún jasa, lázzet izle, urma, óltirme, alma... berme... Sen byrewdi óltirseń birew seni... adalatsız dúnya, bul dúnya..."

Oniń dawısı usılayinsha semdi, jaw atlısı Izbasar bahadırı búytip aql-huwıştan ayrılp, dizgindi qoldan beredi dep oylamaǵan edi. Sebebi, urıs baslańgalı oniń menen talay betlesip, sıńbaǵanın, ruhi túspegenin, kúshliligin kórgen edi. Sonday mıqlı bahadırıń bul dúnyadan ketip baratırǵanda sandırığı oǵan birden tásır etti. Moynı salpawısıp, tumaǵı.. kózine tústi. Eriksiz baqıra jóneldi:. Joq, joq, bendeler, bul dúnyada ǵalma-ǵal kerek emes. Bul dúnya lázzetsiz. Bári bir óleseń!... Sen birewdi óltirseń, ózge seni óltiredi..."

Ol usılayinsha awıldıń shetine shıǵıp baratırıp, artına burılıp edi, aldına hayal óngerip, quldıratıp shawıp kiyatırǵan atlını kórdi. Hayal dawısı sińsip, jalınıwda.

— Aǵajan, taslap ketiń, men hayalman, men sizge kereksizben, juptımnan ayırmań...

Izbasar bahadırıń gápin tákirarlap kiyatırǵan nóker oniń qazaq kızı ekenin bilip, janlandı, shaptı, izine jetip, atlını nayza menen qulattı, qızdı jerge túsirdi.

— Ne qılıp júrgen jansań?

Bul Aqbiyday edi. Sóylemedi. Soniń arasında áwelge atlınıń ekinshi joldası kelip, mınaw atlını doyır menen sulaytip, Aqbiydaydı aldına óngerip ala qashti. "Bári bir óleseń. Sen meni óltirseń, birew seni... dedi doyırdan ólimshi bolıp qulaǵan jaw nókeri hám qazaq kızınıń zarlı ánine on eki müshesi málhám bolıp, júrek-bawırı qan bolıp jattı:

"Qamshım sabı qaraǵay sıńbas pa edi,

Erkek bolsam jawıma barmas pa edim?
 Quday-aw, hayal qılıp kem jarattıń
 Qol-qanat el-jurtıma bolmas pa edim..."

Aqbiydaydıń dawısı kem-kem uzaqlap semdi. Onıń ornın ekinshi nashar dawısı almastırıldı:

— Kishe, xosh, kishe, way-way, jawızlar! Adamlar, kishemdi áketti, járdem etiňler!...

Bul baqırıp jılap kiyatırǵan Almagúl edi. Jalańayaq. Úyılıp qalǵan qar tóbeshigin, taslardı, tikenli shópliklerdi sezbey basıp, eki jiliginen qan josıp, anasın qasqır áketken qozıday shır-pır. Jelkesin japqan kalıń qara shashları jayılp, kózlerine kózildiriklenip, hár jerde bir súrnige jiǵılıp kiyatır.

Qarǵa awnap atırǵan nókerdiń júregi alıp ushıp "áh ádellatsız dúnya!..." dedi sarsılıp. Sóytti de, qar úrginine qarsi juwırıp kiskelep zarqaqqan qızdıń aldınan shıǵıw ushın óńmenin kóterdi, biraq boyın tikley admay, jer tislene jiǵıldı...

* * *

Esengeldiniń bir minezi birewden esitken jaqsı gápin de, jaman gápin de esten shıǵarmay, awlaǵında tákirarlap, mánisi ústinde uzaq bas qatırıp oylanar edi. Bunday qılıwdı ákesi úyretken, tárbiyalanıwshıllarına Murat shayıqtıń ózi úyretken.

— Ózińe qaratılǵan gáp saǵan berilgen zat. Uslay bil. Sıypap bil. Ishin aqtarıp bil. Sırtı paxta, ishi ot bolmasın!

Usınday tereń aqıl bergen Murat shayıqtın "joǵal... Jaw jaǵadan alganda etekke asılǵan iyt"... degeni Ǵayıp xandı óltirgeni ushın jıllı sóz esitemen dep dámetip qelgen. Esengeldiniń etegine qoz salǵannan keyin bolǵan joq. Tula bedeni qızıp aylanani ot alıp ketkendey sezildi. Onıń keypin túsingen joldasları Esengeldiniń júreginde lawlap baratırǵan otqa tamızıq salıp almaw maqsetinde hesh gáp aytpadı, qalay baslasa solay erdi.

Esengeldiniń ishi kúyıp pısqıwı menen óz atası Baykoshqar biydi izledi. Biyshara atası hám násıyyatlap hám ırzalasqanday gáp aytıp qalǵan edi. Bul ǵawǵalı qılısh sermewlerde, nayza ırıwlarda aman jürse jaqsı,

eger, bir bále bolıp qalǵan bolsa, jaw emes, quday, jaǵasınan alıp, etegenen Murat shayıqtıń asılǵanı. Bul dúnyada jasawdıń keregi bolǵan menen, múmkinshılıgi tabılmay qaladı.

Úsh kún izledi. Ózin Murat shayıqtan awlaq tutıp izledi. Sóytip júrip, talay tislesken atlılardıń ayrılısıwına sebepshi bolıp, óz adamların ólimnen qutqardi. Yusip baydıń háraketleri unap qaldı. Qıyquwlaǵan dawısınan, atta otırısınan tanımasań, tanıw qıyın. Jaw nókerleriniń birin jiǵıp, kiyimlerin kiyip alıptı. Sol turısına jaw atlılarınıń arasına tappa-tuwra kirip ketip, esli birewiniń moynına quriq taslay sala, súrey jóneldi. Atı hám júyrik, hám qayımshıl eken, izinen toparlasqan jaw quwıp bir góne tólelikke yamasa biyik ırashqa kelgen gezde bárın aldap, birden izge qaymıǵadı, adam óytip qayrıla almas, jaw atlıları toparı menen tólege qulap, ya ırashqa soqlıǵısıp, biriniń ústine biri jiǵılıp atırǵanı. Esengeldiler Yusip baydıń háraketlerine qızıǵıp, bir kún tamasha qılıp, izinen júrd.

— Ya "tabaqlı"nın piri! — dese bolǵanı, kózden ǵayıp bolıp, jáne bir topar jaw atlısınıń aldın da zıtıp kiyatırǵanı. Endi tutıldı-aw deseń, izindegilerdiń ózli-ózin diydilegen jerine túye bastı qılıp, jalǵız ózi mańlayınıń terin sıpırıp shığa keledi.

— Azdíń hiylesi usı, deydi kúlip Esengeldilerge.

Ol Esengeldilerdi yoshtırdı. Olar da sonday háraket etpekshi boldı, biraq, kelistire almadı. Ózleri shelli atları táspaz bolıwı tiyis eken, tayarlıqsız oyınǵa aralasıp bir jigitinen ayrıldı. Alǵa ketti.

Olardıń dıqqatın awdarǵan bir nárse, bir shoq piyadaniń iyesiz úylerge kirip, jeńil-jelpi kórpe-tóseklerdi qushaqlap qashıp baratırǵanı boldı.

— Qarańlar, eldi tuǵıyansız qaldırıjak eken. Piyadaları kelipti, — dedi Esengeldi joldaslarına. Biraq bul piyadalar onsha kóphilik emes edi. Hár qaysısına altaw-jetiwi qarasa da, kúsh bermeytuğınını isengen atlı jigitler olardıń ústine táp qoydı. Piyadalar qashıp, korallarıń, úylerdiń quwıs-qoltığına tiǵılıstı. Ólgen attıń ton etin bólın arqalap baratırǵan úshewi jasırına almay qaldı. Alif Qarabay Qara bahadırdın ulı ǵayıp bahadır jetip:

— Taslańlar! — dedi.

Úsh jigit ań-tan bolıp, qıp-qızıl etlerdi tasladı.

— Haw, sen Bekmurat jetimekpisen?

Bekmurat úndemedi, Óz adamları ekenii tanıp qoralarǵa jasırıńǵanlar bir-birinin atın aytıp, shaqırısıp shıqtı. Jaw quwıp, iyesiz qaran qalǵan awıllarda qalǵan tıshqanlarday, kereginshe asır salıp oynap, qereginshe kórpe-tósek jamılıp, qalǵan aqsaq-mayıp mallardı soyp jep júrgen bul urı piyadalar Kewlimjaylar edi. Betlerine qan juwırıp bári shıraylanıp qalıptı. Shaqqanlasqan, tirishelengen.

— Bular jaw emes, Esengeldiler góy, — dedi Kewlimjay úrpeyisip turǵan balalarǵa. — Júrińler. Bálkim bular bizlerden bir toymaqshı shıgar. Qosqa júrińler, Esengeldi. Et iyıraqın. Awa, awa. Inanbay tursızlar ma? Sasıtıp almasaq kelesi qısqa jetedi. Kemip atırmız.

— Sizler kimlersiz? — dedi Esengeldi qısqa.

— Tanımaydı, — dedi Kewlimjay basın shayqap kúlip. — Semirip ketippiz be? Etikten tanımay tursız ba? — dep ol sherim etikli ayaǵın kóterdi. — Hár qaysısımızdıń eki-ekiden etigimiz bar. Adam ólse bizlerdiki.

— Qanday adam ólse?

— Kim bolǵanda ne? Adam jerkenbestey kiyimi bolsa bári bir.

— Dushpanlar ma?

Kewlimjay qıyalına kelgen shin oyın qıpsalamadı.

— Bizlerge bári bir.

— Oy, náletiy, — dep Esengeldi Kewlimjaydí ústine at aydap, qamshı menen tilip-tilip jiberdi. Balalar tıım-tıraqay qashti. Hár qaysısı alǵa at aydap, izine jetkenleriniń eńselerine shırp-shırp qamshı urdı.

Artıq-aspay gáp bolmadı.

— Bulardıń elge sanlıǵı joq, — dedi Esengeldi atlı joldasları qaytadan jámlenip jolǵa túskennen keyin.

Jetimler bunnan ózge ne qılsın? El jigitine sanalmasa, hesh kim hal jaǵdayın soramasa, kimdi qorǵayıd? Qalay qorǵayıd? Ne ushın qorǵayıd? degen sorawlar hesh qaysısınıń basına kelmedi.

— Górbär degen usılar shıgar, — dep qoydı Gáyıp.

Olar awıl arasında shabisıp, atlılar kórınbese, qayrılmadı. Sebebi úyi örtenip, kóshede aqlıqları menen úyılıp-tógilip qalǵan kempir-ǵarrılardı kóriw qıyın. Qansha tas júrek bolsa da óz adamları, qayrılıp bir nárse dew kerek yamasa júgin kóterisip bir jerden ekinshi jerge jılıstırıw kerek.

Qońırattıń bir topar atlıları keneges awılıníń ústinde júrgende tap kelgen Esengeldi ákesin alıstan tanıdı. Mawıtı shapanı appaq qarǵa shaǵılısıp, qońır qasqasınıń ústinde eńkeyip, bir jaw atlısı menen taqımlasıp baratır eken. Ol at qoydı. Izinen járdemshi kiyatırǵanın sezip dushpan atlısı Bayqoshqar biy menen asılısqan zatın jiberip qaldı. Bunday bolatuǵının oylamaǵan Bayqoshqar biy pát penen tuw sırtınan uship ketti, qalpaqtay uship ketti. Końır qasqa ılaǵıp kashti. Esengeldiniń at penen de, jaw menen de isi bolmadı. Ákesiniń qasına barıp, atınan ǵarǵıp tústi. Bayqoshqar biydiń astına tap arnawlı tóselgendey türkmeni bir gilem jatır. Kózdiń otın aladı. Qan-qızıl gúlli oydırma gilem. Esengeldi atasınıń biykar. talaspaganına ırza boldı, betine úñildi. Ákesiniń jaǵı tayıp ketipti. Astıńǵı jaǵı qulaǵınıń túsında turıptı.

— Járdem! — dep dawısladı Esengeldi.

Úsh-tórt atlı jetip keldi. Aytuwǵan jasawıl atınan ǵarǵıp túsip, Bayqoshqar biydiń basın dizesine qoydı. Eki kolı menen biydiń jaqların qısın turıp "tóbesine ur" dedi Esengeldige. Ol oňlap ura almadı. Aytuwǵan jasawıl ashıwlandı:

— Áy, náránjan tuwǵan maqluq! Qos qollap, ur! Qollarıń qamıstay bolıp ura almasań ket! Qáne, sen ur! — dep at ústinde turǵan duǵijım jititlerdiń birine hámır etti. Jandos baydiń ulı Sultangeldi attan tústi, Aytuwǵan jasawıl qalay ur dese, solayınsha tikeyip turıp, tóstin ústine koýılǵan temirge balǵa uratuǵınday gózlep, qos mushı menen Bayqoshqar biydiń shúy tóbesine qoyıp saldı.

Biydiń bir tislem nanday tili bir adım jerge tors etip, awzınan qan loq etti, biraq jaǵı ornına tústi. Esengeldi ákesiniń jaǵı ornına túskenine quwanǵanınan ba, ya huwshın aldırdı ma, topıraqqa bılǵanǵan qıp-qızıl tildi qolına aldı.

Bayqoshqar biydiń eki kózinen suw, awzınan qan loqsıp, suwǵa mantıqqan adamday bir náselerdi gúbirlendi, gúbirlendi, aqırı ayaq-qolın sozıp sap boldı. Esengeldi shıdamay, birese Aytuwǵan jasawılǵa, birese Sultangeldige qaradı.

— Quda táǵdiyri, — dedi Aytuwǵan jasawıl shını menen kózine jas alıp. — Qudadan biyhújim is joq. Biysharanıń saǵan aytajaq gápleri bar edi. Sonı aytalmaǵanı maǵan da árman bolıp tur.

— Ne dep edi?! — dedi ashıwlı Esengeldi.

— Biyshara kózi aşiq eken. Usınday bolatuğının aldan bildi. Pursat tapsa, meni shaqırıp, "tiri bolsań balama ayt" dep násiyat berip edi.

— Jılaymanlanbay aysańa, jasawıl!

— Biysharanıń janı jánnetten bolsın. Aqıllı edi. Erteńgini. oylaytuğın edi. Atı qońırattıń belgili jońqası edi. Qaraman aǵash edi. Quday qayıstırdı. Endi, Esengeldi balam, ákeńniń násiyatına sadıq bol. Atı qońıratqa sadıq bol.

Ortada sozılıp jatırǵan óliniń úreyi ushın hámmesi parasat saqladı, bolmasa, bir Esengeldi emes, báriniń de ishi pisip, kóp kópirip turǵan jasawıldı qaǵındırıp jiberetuğın halda. Aytuwǵan jasawıl gáptiń toq eterine kelmey, Bayqoshqar biydi jáne táriplep ketti.

— Haqılyqat qoqırat edi. Sadıq edi. Súyındık biydiń ólgenin esitip, pútkil qońırattın dizginin qolına alıp edi. Jawǵa payın jibermes márıt edi. Mınaw gilemdi jawdıń qolında kórdi de, qattı. Bunday hasıl zattı kóre tura jawǵa beriw adamgershilik emes dedi. Aqıllı insan edi. Qońırat qaraqalpaqtıń bas urıwı, hámmesine bas bolıwı kerek deytuğın edi. Murat shayıqtıń otaw jónindegi gápinen soń, qońırat sol otawdıń hám tóri, hám ergenegi deytuğın edi.

Esengeldiniń kózlerine jas quyıldı. Qanǵa boyalıp jatırǵan gilemniń bir shetin ákesiniń júzine qawsırıp japtı.

— Esengeldi shıraǵım, tıńla. Seniń ǵayıp xandı óltirgenińdi esitip, barmaǵın tisledi. Endi qaytip hár kimniń pań-pańı menen órge túpirmesin dedi. Órge túpirse betine qaytip túsedi dedi. El buzıldı, eldiń bası joq, qutı qashqan kóldıń qutanı úsh jıl burın ushadı, kóshyek dedi. El qutı qashqan kól boldı, eldi baslap kóshsin dedi. Mamanniń keliwin kútpesin dedi. Kóshpese, tuqımqurt boladı, yabılar tuqımqurt qıladı dedi.

— Qayaqqá kóshemiz?

— Biy aqıllı dana edi. Qayaqqá kóshetuğının da aytti. Órge kóshse, jáne junǵar bar, ıqqa kóshse, yabınıń Mamamina ústemlik beretuğın orıs bar, arqaǵa kóshse, Abılqayır jáne bar, qublaǵa kóshsin dedi. Xorezmniń shuqırına qaray jılıssın dedi. Bul ǵawǵanıń izin kútpesin dedi. Ózi baslap kóshpekshi edi, mine, biysharanıń...

— Siz qalay qaraysız, jasawıl?

— Kóshyek, Abılqayırkıń qazaqları bárimizdi tulıp qılmastan burın kóshyek.

— Kósheyik, — dedi Esengeldi.

Qara bahadırkıń ulı Ğayıptan basqalardıń bári bir awızdan "kósheyik" búgin kósheyik" desti.

Bunnan soń olar kóp irkilmedi. Baykoshqar biydi gilemge orap, jatqan jerine jerlep, ólı tutıp qalatuǵınday asiğıs, atlarına mindi. Ján-jaqta ne bolıp atırǵanına qaramay, dizilisip awılına qaytti. Jol boyınsha ushıraqan adam bolsa, dawırıq penen ótip baratır.

— Bul makannan kóshemiz, tirilikte kóshińler!

Olar bólingen jalǵız ǵana Ğayıp bahadir bul xabardı ákesine jetkerip oylasıp qılıw ushın, dóńniń arjaǵında ińqa-ińq qızıp atırǵan sawash maydanına qaray ketti.

* * *

Suwıq kem-kem hawijge mingən sayın Abılqayır nókerleriniń de shıdamı tawsılıp, mal-dáskeli bolǵanları qayıwdı basladı.

Ayǵara biyden qattı tapsırma menen kelgen tabın urıwınıń jigitleriniń páti bosamadı. Kelgendegi háreketinde. Házir olar mal aydap qaytqanlar menen ósh. Aldırların shıgıp alıp qaladı. Shetke qaray birewinen aydatıp jiberedi. Azǵana buzǵan kereydiń jigitleri boldı. Izbasar bahadırkıń aljasığınan soń biraz ashıwlanısqan menen, soń dúzlesti. Qádimgisinshe doslıq kewilleri menen jür. Búgin Mırzabek biy menen Sedet kerey ushırasti. Abılqayırdıń basqa nókerlerine bildirmey bir pikirde kelgen eki urıwdıń ásker basıları at ústi sálemlesip, tillesti.

— Mırzabek, jigitlerińnen shetnegenleri boldı ma?

— Bar. Tuwısqan qaraqalpaq jeri, eli ushın onbes lashın ushpay qaldı.

— Bizden jigirması qazalandı.

Usı soraw-juwaptan keyin ekewi de ishinen dem alıp, azǵana únsız qaldı.

— Hesh gáp, Sedet. Endi bul biysharalardıń mallarına tiyilmese jaqsı.

— Bir toparının, "kóshemiz"... "kósheyik" dep shawqımlasıp baratırǵanın esittim.

Ne qılsın biysharalar. Qıyın, qıyın. Abılqayır xan qırın qarasa, biz de kóshemiz.

— Anaw mal aydaǵanlar kimler? — dep Sádet kerey qırıq elli bas maldı aydap baratırǵan atlıılargá qamshi shoshayttı. Túnde qar jawıp,

quyash azannan berli shaǵırayıp turǵanlıqtan, alıslarǵa kóz jiberiwge qıyın. Mırzabek mańlayına qolın tutti.

— Jigitler, sizler de qarańlar, kimler? Áq, jigitler, biziń Ayǵara biydiń gápi bar. Jarlıníń kiyimin jırtıw — urgánnan jaman. Usı jaǵına itiyaj bolıw kerek. Bul awıllar hálsız, jarlı bolıp qaldı. Tanídınız ba, kimler? Jaǵalbaylınuń atlılıarı usaǵan. Aydańlar!

Shoǵın buzbay mal aydap baratırǵanlardıń izinen jetti — Qaytıńlar, qaytarıńlar maldi!

Mırzabektiń ashıwlı buyrıǵı mal aydap baratırǵanlardı turǵan-turǵan jerinde iriki.

— Bólisemiz, — dedi quwǵıńshılardıń biri.

Sedet kereydi taniytuǵın birewi qasındaǵı joldasına bir nárse sıbirlap edi, joldaslarına qaramay ekewi teńnen hayt qoydı. Olardıń izin ala basqları da órmekshiniń awınday úzik-úzik bolıp tım-tıraqay qashti.

— Qorqaqlar! — dep Mırzabek mırs etip kúldı. Bári kúlisti. Mırzabektiń úsh-tórt atlısı mallardıń aldına shıǵıp, qaytarıp keldi.

Bul Aytuwǵan jasawıllarǵa ón tústi. Olar aldındıǵı Mırzabeklerdi jaw ma dep bir qırınlap tım-tırs baratır edi. Mırzabek shaqırdı.

— Qayırlıńız, óz mallarıńızdı áketińiz!

— Tabınnıń jigitleri góy. Qudalar góy, — dep sıbırladı Aytuwǵan jasawıl. — Esengeldi, jáne bunnan beterine tap bolarmız. Bul mallardı men aydap turayın. Qáleseń pay! bererseń, bolmasa, bári de seniki.

— Biz de bir pay, — dep qoydı Sultangeldi.

— Ayda, — dedi Eseigeldi qısqa. Aytuwǵan jasawıl jas biyden buyrıq alıwı máttal, padanı dúrkiretiwi menen qublaǵa qaray aydap, jíńǵıllıqqa kirip ketti.

Esengeldiler ırkilip Mırzabeklerge algıs, raxmet aytıp, sol úskini quylıǵan kúylerinde qaytti.

14.

Állekim Murat shayıqqa Xelwetten kishi eki balasınıń jaw qolında qazalanǵanın xabarladı.

— Ah! — dep bir gúrsindi shayıq. Dizeleri dirildep dińkesi qurıdı.

Ishek qarnı silingǵanday eki búgile shógiп, úyne keldi. Jaw atlılıarı úydi aylanıp shawıp ishine ziyan tiygize almaptı. Biraq eki balasınıń moynına

shılbır salıp súyretip, óligin úyiniń qasına ákelip taslap ketipti. Eltisi eki óliniń basında jılap otır. Shayıqtıń góne atızday keń mańlayı jıryıq-jıryıq bolıp tislendi.

— Úyden shıqpaǵanda, bul bolmas edi, — dedi eltisi.

Eltisine pálen-tólen demedi. Úyne súyenip, eki mushın mańlayına tirewi menen oqjay bolıp búgilip otırdı. Sállesi, eri menen urısqan hayaldiń oramalınday, jartı jaǵına awıp ketken. Qıbırlamayıdı. Dem alganı bilinbeydi. Usı gezde esikiń aldına bir atlı kelip irkildi. Qıymılınan biyjaǵday atlı. Ol shayıqtıń otırısın kórip, atınan túskен jerinde lal bolıp tur. Awzına sóz kelmeydi. Onı bayqasa da, shayıq bas kótermedi. Hátte jaw kelip usı otırǵanda basın alıp ketse de, qayıł sıyaqlı. Kelgen adam shıdamaydı.

— Ulli shayqımız, ullı shayqımız...

— Sóyley ber, — dedi shayıq basın kótermey.

— El kóship atır, shayqımız. Qońıratlardıń kóshi jolǵa shıktı.

Shayıq bas kótermedi. Únsız. Júrek bawırı ezilip otırǵan adamǵa bul xabar júdá jeńil nárse bolıp esitildi me, yamasa hámmeńiń basına jáne túskен bul sawdaǵa qayıłshılıq etti me, úndemedi. Kelgen adam bir qáddinde, qazıqtay qaqaýıp, turdı-turdu. Shıdamadı, taǵı tákirarları.

— Shayqımız, el kóship atır. Qońıratlardıń kóshi jolǵa shıktı.

— Xelwet bar ma?

— Kórmédim, shayqımız.

Shayıq júdá tereńnen bir gúrsindi. Qaptalına qoyılǵan qumandı kóterip muzday suw simirdi. Kúnniń suwiqlığına qaramay, mańlayınan shıp-shıp ter sorǵalap, tikeydi.

— Áwele biziń baxtı qara attı ákel! Háy, kempir, sen bulardıń betin jap. Túrgel. El menen tolı hásiretti ózińe bólip alıp jılama. Jayǵastırıwǵa házirlene ber, — dep súyretile atına qaray júrdi. Xabarshınıń járdemi menen zorǵa-zorǵa erge otırdı hám barlıq ashıwin aq boz attan algısı kelgen sıyaqlı, qalınıń jetkeninshe qamshıladı. Qamshı kótermes janıwar bawırın kóterip bar kúshi menen algá jeldi.

Qońırat urıwı kóshıptı. Kim eshekke, kim ógizge, kim sıyırga, kim baspaqqa, kim óz eńsesine júk artıp, balaların jetelegenler hasaların tayanıp, bellerine túyinshik túygen bukir kempirler, ǵarrılar jolǵa sıymay entelesip baratır. Barlıq kózlerde jas, barlıq júzlerde qayǵı. Hámme muńlı

ińırısıp baratır. Olardıń awır qayǵılı muńına átirap qosıla gúnírengendey. Kar suwırǵan samal gúw-gúw, tikeyip turǵanına qayılshıǵı joq shópler mort-mort sınadı. Alıstaǵı taw-tas gúnírenip qumlardıń ústi ińıldastı.

Bul qayǵılı hásiret dawısına buzawlarının ayrılgan sıyırlardıń móńiregenleri, qozısınan ayrılgan qoylardıń mańıraǵanları, qulının joytqan biyelerdiń pısqıra kisinep, ingensiz botalardıń bozlaǵanları qosılıp, jer kóktı titirentip baratır.

Shayıqtıń qıyalına gúllán janı bar maqluqat jılash turǵanday, qudaydan biyhújim quyashtı bult baspaytuǵınına isenetuǵın shayıq "búgingi bult astına kirgen quyash bul dúnyanıń hásiretin kóriwge namışlanıp tur" dep qıyal etti. Kózlerine jas quyılıp, sol turǵan jerinde atınıń tórt ayaǵı jerge kirip ketkendey sileydi. Junǵarlar shabıwılınan keyin eldiń aldı tap usılayınsıha posıp, azalı seske usılayınsıha mantıqqan edi. Házirgi aza úrgininiń onnan bir epkin ayırması joq. Qayta tereńirek, qayta awırraq. Shayıq mantıqtı. Tili sóylewden qaldı.

Kóshtiń basına jetip ırkilgennen, izi tamam bolǵansha bir awız sóylemey turǵan iyesin kóteriwge beli shıdamay, aq boz at tentireklep barıp, tórt ayaǵın bawırına tarttıda, birden jattı.

— Kóz jas awır, biyshara aq boz haywan bolsa da kótere almadı, — dedi shayıq gúbirlenip. Shayıqtı shaqırıp kelgen atlı:

— Shayqımız, insapsızlıq emes pe? — dedi.

Ol ne haqqında yamasa kim haqqında aytpaqshı boldı, shayıqtıń qulaǵına kirmedi. Tórt ayaǵı kólbeb jatırǵan aqbozdıń qasında qaraqshıday qaqayıwı menen tura berdi. Azalı ún qosıqqa aynaldı:

Babam jigit bolıp, mamam qız bolǵan,
Türkstan topıraǵı bizden hosh endi.
Insanlardıń júrek bawrın qan qılǵan,
Biyrehim türkstanım xosh endi...

Álemdi titiretken bul zarlı hawaz kem-kem alıslap baratır. Jáne usı taqilettegi qayǵılı hawaz esitildi. Shayıq burıldı. Sırdáryanı boylap órge kósh tartqanlardıń dizbegi baratır. Qayda? Junǵarlarǵa ma? Qıtayǵa ma, Buxaraǵa ma, Hindstan menen Afǵan ellińe me?... Bir-birine ulasqan aza tolı bul zargá shayıq ún qospaqshı bola ma yamasa óz ishinen duwa

oqıp, qudaǵa nalıs etip tur ma, túsiniksiz, tek erinleri qıbırlaydı, ǵarrı bettiń qalta-qalta jıyriqları jibırılasadı, nursız kózler astınan shıq tamshısınday jaltıraǵan suw sorǵalap turıptı.

— Túsim bolǵay, túsim... — shayıqtıń esitiler-esitilmes bul sandıraqı joldasınıń da halın ketirdi. Onıń atı da, ózi de jígıldı. Shayıq ta shıdamadı. Samal menen qulaǵan terektey awır turpatı menen aq boz atınıń ústine gúrs etti.

Sol jatıstan ol tań saz berip, kún shıǵıs qulan iyek bolıp kiyatırganda kózin ashti. Atı tikeyip otlap júr edi. Ol ótken waqıyanı kóz aldına keltire almadı. Bası meń-zeń. Túsi ekenine, ońı ekenine túsinbey, keshegi súriwdıń júrip ketken izine bardı. Qoy bawızlap súyrep ketkendey, kar ústine, izlerge qan tamǵan, sorǵaláǵan. Qan súyretkisine uzaq qarawǵa hám olardıń izinen júriwge ǵarrı júregi shıdamadı, atına qaray júrdı.

Xelwet kórindi. Ol atasın izlep kelip, násiyatlay almay tur edi. Shayıqtıń saqalı dırr-dırr etti, jıłamsıradı:

— Ketti, balam. Jáne posıw baslandı. Irıkpedim. Irkiwge kúshim jetpedi. Erteń ne bolatuǵının bilmedim.

Esim biy payda boldı.

— Qartaydıq, Esim biy, — dedi ol dimarsız: — Alpis miń shańıraqtı junǵarlardan aman alıp shıqqanda, bunday sharshamaǵan edim, qartaydıq. Hal joq. El jáne postı. Qońıratlar kóshti. Endi kenegeslerdiń de birazı kóshedi.

— Men olardıń aldınan shıǵıp edim, tińlamadı, shayqımız, — dedi Esim biy.

— Tińlamaydı, — dedi shayıq ızalı. — Qalay tińlatarsań? Baspana qayda olarǵa? — dep Murat shayıq baladay eńirep jiberdi. Esim biy de jıladı. Eki ǵarrınıń bet jıyriqların toltırip aqqan jasti kórip Xelwet te jıladı. Kóz jaslarǵa álem teńselgendey, dўnya ǵır-góbelek aylandı. Átirap qarańǵılanǵanday úshewi de jol tappay otırıp qaldı.

Zar-giryani shıǵıp shırayı andızday bolǵan Almagúl jetip keldi:

— Atalar, ájaǵam ele joq. Izlep júrmen. Kishemdi jaw áketti!.. Ústi-bası alba-dalba. Kózleri qıp qızıl. Beti hesh qashan juwilmaǵanday: júzin juwǵan kóz jasınıń ústine shań basqan, batpaq. Tek qara kózleri jıltıdaydı, sóyley almay tıǵılıp qalıp marjan tisleri márwerttey jıltıraydı. Jalań ayaqları qar ústinde qalshıdaydı... — ...Atalar, kishemdi jaw áketti!...

— Kishemdi jaw! — dep Murat shayıq tabanı astınan jılan shaqqanday uship, túrgeldi. — Qashan áketti?

— Úsh kún boldı, ata. Ájaǵamdı tabalmadım. Kóp ólikler arasin qídırdım. Joq; joq! Kishem, kishem — anam, ájaǵam...

— Ózimiz tawamız, ket úyińe! — dep jekirindi Xelwet.

Qız úyine qaytpadı, qar ústinde qalshıldawı menen "kishem, ájaǵam, kishem, ájaǵam"... dep, álle qaylarǵa shapqlap ketti.

Shayıq iyninen túsip ketken melle shapanın sál kóterip jamılıp atlandı.

Úshewi de atlandı.

Jónekey ele urısıp atırǵan bir shoq nókerlerge tap keldi. Bul Alif Qarabay Qara bahadırdıń basshılıǵındaǵı qońırat jigitleri edi. Olar awıllarınıń kóshkeninen biyxabar bolsa kerek, iqlas penen nayzalasıp atrı.

— Áy, párwárdigar, erlerime medeg ber! — dep dawıslap, Shayıq ózin topqa urdı. Xelwet te, Esim biy de aralasıp ketti. Qasaqana jawdıń úsh atlısı basım kelip turǵan eken. Esaplaǵanday jekpe-jek nayzalasıw baslandı, Shayıqtıń dawısın esitken qońırattıń jigitlery "alla, alla? lap ǵújırǵa mindi. Ińqa-ińq ayqas, ǵırsha-ǵırsh nayzalasıw bir ǵaynek ǵay ishim dawam etti,

Dushpan basqı tawıp, keyin serpilip edi, qápelimde Alif Qarabay bahadırdıń moynına quriq tústi, bir dápeń atlınıń súyretkisińde ketip baratırıp "ırza bolıń... bizge dárek qońırat kóshpeydi, Maman biyge miń sálem..." dep-aq úlgerdi.

Hámme onı qutqarıwǵa talpınıp umtilǵannan payda bolmadı. Jańa quwsıŕǵan gezde jaw atlısı quriqtıń bir ushın kesti, atı nayatıj júyrik eken, qoyanday sekirip, demde kózden ǵayıp boldı. Alif Qarabay Qara bahadir álle qashan jan táslım etken eken...

Jerlep úlgeremen degenshe arqa betten onlaǵan atlı quyılıp kelip qaldı. Hámme atlarına juwirdı, joq, bular jaw emes, kenegestiń jigitleri eken. Basında sharshaǵan Nuralı biy kıyatır. Súyretkisi bar. Jetegindegi attıń házır ǵana Alif Qarabay Qara bahadırdı súyretip qashqan jawdıń atı ekenin, súyretkidegi ózi ekenin tanıdı. Nuralı biydiń izindegi jigitlerdiń sanınan-aq shıǵını kóp ekenin túsingen shayıq olardan "basqalarınız qayda?" dep soramadı.

— Naǵız jalatay jawdı tutipsız, — dedi álleqanday márt dawıs penen.

Hámmesinde mártilik sezimler oyanǵanday boldı. Jasları jáne jaw kórinerme degendey, alis-alıslarǵa názer taslastı...

15.

Suwıq kúnnen-kúnge beterlesti me, páseydi me, hesh kim elestirmeytuǵın bolıp ketti. Jaw menen arpalskan ǵálmaǵal kúnde bola beretuǵın waqıyaday, jurt buǵan da úyrenisti. Eldiń shetten buzılıp kóshe baslaǵanı ǵana qalǵanlarǵa jaman tiyip, jawǵa qarsılık etiwge qolları suwidı. Bunnan paydalangan jaw nókerleriniń alǵanın alıp, almaǵanın dalada qaldırıp qaytti.

El ústinen awır musallat alıp taslaǵanday júrekler biraz jeńil tarta basladı. Degen menen jaw shapqanniń qádimgi izi os-oyran bolmaǵan nárse joq, júregi jaralanıp tilkimlenbegen adam joq. "Way-way" úzilmedi. Urısta shala jaradar bolǵanlar úyinde tamaq jetispey, jıllı baspana, jan saqlaǵanday iqtırma jetispey, kún sayın ólip turdı. Kóz jaslar hámmeni mantıqtırdı, awıllar háreketsiz qaldi.

Sońğı nayzalasıwda Murat shayıq bir jambasınan jeńil jaradar bolǵan edi. Úyine kelip, eki ulın jerlegenshe sır bermey shıdadı. Jawdín serpilip, eldiń tıńshıǵanına kózi jetkensoń, nayza tiygen jarası kozıp, tósek tarttı.

Jas jigitlerdiń kóphshılıgi qayda júrgeni ele biymálım. Olardiń sońğı jaw atlıların shegaradan arman quwıp ketkeninen biyxabar edi. Jas úlkenler tıńshısızlandı. Olar kelmese, eldiń qulaǵı tıǵılıp, tili kesilgeni, kózi tańılıp, el ólı elge aynalǵanı. Ózleriniń zawqı-sapası menen qaygilardı umittıratuǵın jaslar. Biraq sırttan qaraǵanda, awillardıń arası onsha háreketsiz emes sıyaqlı. Shawqımlar, qıyǵırıqlar, hátte, kúlkiler bolıp turadı. Bul háreketler, tún ishinde shom jaǵıp jibergendey, hámmeniń diqqatın awdaradı, hámme olardı jek kóredi. Bul shawqımdı döretiwshiler Kewlimjaylar edi.

Shırtıldaq jası úlkenlerdiń birewi barıp olardıń orınsız kúlkilerin tiyiw kerekligin eskertti.

— Kete ber, — dedi Kewlimjay kelgen adamǵa. — Bizler jılawǵa toyǵanbız. Qabaǵımız qatıp ketken. Kóz jas shıqpaydı.

Ójet, hesh kimnen sózin alıp qalmaytuǵın basshisınan qorıqqanlıqtan ba, sózine qalıs isengenlikten be, yamasa, haqıykqattan da, jasınan kóp jılap qabaqları qatıp, tas bawır bolıp ketkenlikten be, barlıq jetimler onıń

sózin sóz desip, ózlerinshe oyın-zawiǵın toqtatpadı. El ústinen ushqan quşlar ǵana olardı kórip, álle nárselerge jiq-jiqlasadı. ǵargalar ǵarqıdasadı. Túnge qaray qaraqulaq, saǵallar awıldıń tap irgesinde uliytuǵın bolıp ketti. Ashıq tesikten urlap jiynap, tamaǵı toyınıp júrgen biyqayǵı jetimlerdiń shawqımına sol jabayı haywanlardıń túngi ulıwları qosılsa, bir ájayıp ses payda etedi...

Jawdıń sońǵı atlıların quwıp ketken jas jigitlerdin toparında Amanlıq ta bar edi. Olar túnde qaytip kiyatırıp, awıl arasında oyın-zawık qurğan kúlkili, hesh qanday irkinishsiz quwanışhqa tolı kúlkili, seslerdi esitip, hayran bolıp irkildi. Hámmeſi ań-tan. Hesh qaysısınıń kewlinde adasıp kiyatırmız degen oy joq edi.

— Basqa awılǵa shıǵıppız, — dedi biri.

— Tıňlań, tıňlań, — dedi Amanlıq. — Toqta, toqta. Joq jigitler, adaspappız. Kewlimjaydın dawısı.

— Óy degen kim?

Amanlıqtın "jetimler" degen sózge tili barmadı, olar haqqında jaman sóz aytıwǵa kewli erk bermedi.

— Barayıq, — dedi.

Jaslar, jaslar emes pe, túngi shawqımlı oyınǵa qayrıldı. Jetimler húrkás oynap atır eken. Bir úzik bulttay ústilerine kelip qalǵan atlılardı kórip, hár kim turǵan-turǵan jerinde putanın túbine shógpip jasırındı.

— Jiýnalıńlar, jaw emespiz, — dep súrenledi Amanlıq.

Kewlimjay onıń dawısınan tanıp: "túrgelińler, qorıqpańlar, Amanlıq keldi" dedi. Kelte baqay jińǵıllıqtıń hár túbinen ekew-úshewden adam sobıraydı. Kewlimjay alǵa shıqtı.

— Amanlıq, sizlerdi jawmeken dep edik.

— Jaw bolsa qasha ma eken?

Bul sorawdı bergen Qara bahadırdın ulı ǵayıp ekenin ańgarmay Kewlimjay:

— Álbette qashadı, — dedi. — Aqırı olar bizlerdiń ilǵıy jetim ekenimizdi túnde bile me? Bilmeydi. Qırıp ketedi.

— Juwindınıń iyeleri, — dedi ǵayıp ashıwlı.

Bunday qorlıqlı góptı esite-esite qulaqları ger bolǵanlıqtan ba, hesh qaysısınıń kárine de kelmedi. Kewlimjay bayágısınsha:

— Amanlıq, esittiń be, súygılıgińdi jaw áketti, — dedi.

Qarańǵıda Amanlıqtıń shırayı qalay ózgerip, jaralı júregine seksewildiń qanday óshpes qozi túskeni, basqalarǵa jumbaq bolıp qaldı. Amanlıq shıdamay Kewlimjaydın ústine dónip qamshısı menen bir tarttı. Kewlimjay keyin shegine putalıqqa kirip ketti. Joldasları olardıń túrin jaman kórip tım-tıraqay qashti. Suwǵa súńgigendey bir demde qarańǵığa sińip-sińip joq boldı.

Sharshaǵan atlilar úyli-úylerine tarqasti. Amanlıq ilashiǵına jete almadı. Buwinları bosastı. Dimarsız. Bul urısqa ne ushin aralasqanı, kimdi qorǵaǵanı, kim ushin adam óltirgeni ishi-bawırın qamılttı. Kózleri jer kórmeli. Qara ǵunannıń júwenin erkine jiberdi. Neshe kúnler tınımsız segbir tartqan janıwar iyesiniń qanday halatta kiyatırǵanınan biyxabar, ózi menen ózi bolıp, malaqayday dúmpeshikke súrnikse, ommaqazan atıp tóńkerilip túsejaq bolıp kiyatır.

Ilashiqtıń oń qaptalında qaqaýǵan qaziqtıń qasına kelip irkildi. Amanlıq onı baylamadı, jabiwin jappadı, súyretile ishke kirdi. Túnnıń yarımı awıp, ay tuwǵan edi. Oshaqtıń qaptalında eki búklengen dastıqtay shókke túsken qarındasınıń jatısın tanıdı. Biyshara heshteńe jamılmaptı. Jılap-jılap uyıqlap qalsa kerek. Amanlıq oshaqtaǵı shala janıp qalǵan tomardıń astındaǵı qozdı ásten úplep alıstırıp, Almagúldı oyattı.

— Kisheń qayda?

— Ájaǵaa?...

Almagúl birden Amanlıqqa atılıp moynınan oraldi. Onıń dawısı tún tınıshlıǵıń buzǵan ájayıp jańǵırıq bolıp, alıs-qıyırlar "ájaǵaa!..." dep tákirarladı.

Amanlıq qarındasınıń qolların moynınan jazdırmastan oshaqqa abınıp otırǵan kúyinde, azǵana kóz ilindirdi. Tańniń atıwi menen tikeydi.

— Almagúl, ózińdi bek kem tut, shıraǵım, men kisheńdi izlep kettim.

Almagúldıń kúshi tek eki kózine jetti, bolǵanı. Ol, ayaqların zorǵa kóterip basqan qara ǵunan ústinde, awıldan jekke shıǵıp alıslap baratırǵan ájaǵasınıń izinen qarap, ilashiqtıń súyelgen ólidey qatıp qaldı.

* * *

Murat shayıq bir hápteden keyin ózine keldi, Atlandı. Qayǵı-hásiretke kómilgen elin aralawǵa atlandı. Ómirden góder úzip, bul dúnyanıń tirishiliginen túnílgenlerge násıyatınıń bası mınalar boldı.

"Ash bolsań ekinshi anańdı em. Ekinshi anań miynet..."

"...Adam dúnyaǵa ólıw ushın payda boladı. Ólimdi atlaw joq. Ólgenge iyman, tirige júrim..."

"El namısı ushın tiyiqtan ólıw o dúnyadaǵı baxtıń. Janıń lázzette boladı..."

"Tuwısqanıń o dúnyada ráhát kórse, sen bul dúnyadan ráhát izlep baq..."

Ólgenniń izinen ólmek bolǵanda bul dúnyada adam qalar ma edi. Kóz aldińda adam ólip, seniń erteń be, arǵı kúni me paymanań tolatuǵınına kóziń jetse de, jasaǵıń kelgenin koymaydı eken... Bul dúnyaǵa qánáát joq, toyıw hesh qashan múmkin emes. Tirilikke urınasań, tirilikke urınıwdıń ózi ózine ólim izlew. Biraq adam balası usını túsingende sóyter me edi? Bir-birin talap, bir-birin qırar ma edi, kúnde-kúnde ólim barın bilse de, adam óz ólimine hesh qashan inanbaydı, inanǵan kúni ólgeniń. Sonlıqtan da, kim bir kún, kim bir hápte, kim onnan sál kóbirek hásiret shegip, bawırın suwıq jerge bergen menen, kózlerine ólim kóringende tikeyedi. Basına tayaq tiygen jiľanday tawlana-tawlana ómir gúmirashılıǵın baslaydı. Aman qalǵanlar jiynalısıp, qıysayǵan shańıraqlardı dúzetedi. Qádimgisinshe jáne tútin tútetedi.

Solay etip bul jaqtı dúnyanıń ǵalmaǵalı jáne burıngısinsha shawqım menen baslanıp ketti.

Murat shayıq Almagúlge bergen wádesin umıtqan edi. İlashiǵınıń qasınan ótip baratırıp, bayağı Ayǵara biy berip jibergen otawdıń súyekleri sol turısında kúl bolıp atırǵanın kórdi. Nelikten de ayanışh sezimleri oyandı, súrenledi:

— Amanlıq!

Ishten saza bolmadı. Ekinshi iret súrenlegende ǵana basına góne qılqa ton búrkengen Almagúl shıqtı.

— Ájaǵam joq, ata. Kishemdi izlep ketti.

— Kishemdi?! Ha...

Qızdıń suwiqtan qıp-qızıl bolǵan jıngılday jılıkleri dirildep, atın keyin burıp baratırǵan shayıqtıń izinen dawısı qaltırap jalbarındı.

— Ata, ájaǵamdı ákelip beriń, kishemdi taptırıp beriń... Bereket tabıń...

Murat shayıq úyiniń qasında jigirmalaǵan qaramal menen alpis-jetpsi
qoy úyirip turǵan atlılardı kórdi. Kiyimlerinen tanıdı.

— Assalawma áleykum!

Atlılar shayıqtıń táńır sálemin álik qabil etti, Biri Ayǵara biyden,
ekinshisi Sedet kereyden kelgenin aytıp ózlerin tanıstırıldı.

— Biziń el de Abılqayır xannıń iycin qaqpayına ushıradı, — dep Ayǵara
biydiń jibergen atlısı jaǵday aytı. — Az da bolsa, kóptey kóresiz.
Kewilimiz deysiz. Ayǵara biy solay dedi.

— Solay, shayıq, — dedi Sedet kereydiń adamı. — Biziń el de
qaljawrap qaldı. Jas biyimiz "men qoy jiberdim dep otırǵan joqpan,
kewlimdi jiberip otırman" dedi, alınız.

Shayıq óz esigindegi xızmetkerlerine tártip berip, ákelingen mallardı
qoraǵa qamattı, atlılardı jılawlatıp úyne túśirdi, hár biryne "áziyizim" dep,
"quda-quda" dep, kútti. "Quda-quda" degen sózdi kóp tákirarlay bergenı
ushın ba, olardı jibergen soń qattı oylandı: "Quda, Ayǵara biy quda
bolmastan burın da usılay. Qıyın-qıstawda qol-qabisın ayamaydı. Keshegi
basqıñshılıqta onıń jigitleri bolmaǵanda, el birotala julǵan tawıqtay
bolatuǵın edi. Bereket tapsın!"

Ol Esim biydi shaqırıp aldırip, Amanlıq haqqında, onıń kelinshegi
haqqında sóz basladı. Maman biydiń ıqlası ketken jigitti elge qaytarıw,
tek qara basın emes, juptısı menen qaytarıw kerekligi jóninde keńesti.
Qáytken menen de, Amanlıq eldiń jigit, onıń úyi buzılsa, jańa tiklengen
bir úy jáne buzılǵanı, ózi ólip ketse, jáne bir qalpaqtı dawıl ushırganı. Bul
ápiwayı qalpaq emes, ishinde Maman biy jaqsı kórgen bir jigittiń bası
ketedi. Eki eldi tuwısqanlastırıp júrgen Ayǵara biydiń ıqlası kúyedi. Bul
jaman... Olar usılayınsha pikir alışıp, uzaq otırdı.

— Ayǵara biy bul saparı maldı qızı ushın jiberip otırsa kerek, — dedi
açıránda Esim biy — Ózi bargan menen Abılqayır xan qızın berdirmeydi.
Olay bolmaǵan menen de jesir biziki.

— Bul bir názik is boldı,—dep gúrsındı shayıq.

— Jawǵa mal beriw, qız beriw, bende beriw burınnan bar. Kúshliniń
demi digırmán tartadı. Jesir beriw — jigitke, basshiǵa ólim.

Esim biydiń sózi shayıqqa battı ma, júdá salmaq penen kóteretuǵın
úlken basın birden kóterip, biyge olıydi. Onıń menen nederin bilmedi.
Jáne tómen qaradı.

— Jawǵa ketken jesir jáne birewge hayal bolatuǵınına hámmeńiń kózi jetedi. Ákelgen soń Amanlıq "tifu" dep mákiriwge aylandırmas pa eken?

Xelwet tarxanniń bul gumanı basqalarǵa ustaǵanlı pikir bolıp kórindi. Óğan ırzashılıq bildirgen kózler, júzler qadaldı.

— Amanlıqtıń ózi izlep ketken, balam, — dedi Murat shayıq állen waqıttan soń. — Gáp jalǵız jesirde bolıp turǵan joq. Áziy Ayǵara biyde. Ayǵara biydiń isenimin joǵaltsaq elshilikten qalamız, áziylerim.

Bunnan soń góptiń izi kesilip, biraz tınıshlıqtan keyin jalǵasti.

— Amanlıq túkirse túkirsın, jesir qolǵa kelse, jáne bir góripke beremiz, — dedi shayıq. — Al, Abılqayır xan bizge bergize me, másеле sonda.

Xelwet sóylep: Maman biyler ketken saparı Qazan, Ufa tárepke ótip ketken Buxara sawdagerleriniń qaytatuǵın waqtı bolǵanın aytıp, solardıń kárwan basına jalınıp kóriwdi keńes etti.

— Awa, shayqımız, bir ákelse, sol ákelip beredi, — dep quwatladı Esim biy — Abılqayır xan orıs patshasınıń qaramağına ótpesten burn Orta júz benen Ulli júzdi awzına qaratıw ushın Buxara ámirinen járdemge bir túye zer alǵan degen gáp bar. Bir iytayaqtan as ishken iytler ırıldassa da, aldı menen toyıwdı niyet etedi. Keliser.

Soniń arasında sırtta júrgen úy xızmetkerleriniń biri el shetine uzın shubay kárwan kirip kiyatırǵanın xabarladı.

— Biyshara kelinniń biziń elden tatar duzı kóp eken, — dep shayıq ushıp túrgeldi. Hámmeńiń órre-órra turdi.

Kárwan bası ala-buwrlı saqallı, dúnki mańlayındaǵı jal-jal qamıstay ósık qasları, iri kózlerin suwı tartılǵan hawızday shúıgil kórsetken, quis murınlı, tonniń sırtınai ala shapanın taslamaytuǵın, basına sállesin úyip orap jüretuǵın, beti súykımlı adam edi. Kárwan bası joqarı ótip baratırǵanda toydıń ústine kelip bajı pulınan qutıldı. Altı aylıqta, hár bir adamı túwe, hár bir quis waqtı xoshlıq penen sharqıldasıp, pál-pállep ushıp-qonǵan eldiń araları qarabaqanaǵa aylanıp, bazı bir qıslawlardıń ele janıp bolmay, pısqıp atırǵanına tańlanıp, biybelgi jawǵa tap bolaman ba, degen qorqınışhta kiyatır. Ótken saparı sál epkinge qıymıldaǵan hár bir búrtik olarǵa qayırılı jol tilegen siyaqlı edi, al, házır sál samalǵa tótepki bere almay, ızıldasıp iyiliп, olardan qayır sorap turǵanday. Kárwan basınıń

júregi muzday suw. Eki kózi dógereginde. Eki úsh atlı menen júdá salpawsıp qarsı kiyatırǵan Murat shayıqtı kórip irkildi.

Shayıq, esik-tórlı jerden sálem berdi hám birinshi bolıp attan tústi.

Kárwan bası túyesinen tústi.

Olar sálemlesip, birazǵa shekem úndespey, oyǵa shúmdi, Soń shayıq ele Maman biydiń kelmey atırǵanın aytti, "ol haqqında xabar-atar bilməysiz be?" — dep soradı. Kárwan bası shúnirek kózlerin júnles barmaqları menen uwqalap, el basına túsken qayǵığa kewil aytti. Shayıqtı bir nárse sorap tur ma degen qıyal menen, otız arshın shit beriwge wáde etip, basqıdan izgi ekinshi túyenı jetelegen kárwanǵa:

— Tashmat, túyeńdi shógor, — dep buyirdı.

Kárwan basınıń bul adamgershilik rehimine shayıq "alla ziyat etsin áziy়izim" di qarday boratıp, sońnan júdá aqırınlıq penen gáp baslap, Abılqayır xannıń qolına túsken bir jesirin qaytıp ákelip beriwge járdem sorawǵa kelgenin bildirdi. Gáp arasında Abılqayır xan menen Buxara ámiriniń ortasında burınnan jaqsı qarım-qatnas bar ekeninde esine salıp qoysi.

Kárwan bası saqalın sıypap, azǵana oylandı da:

— Sol zer berilgende men bar edim, — dedi.

— Jol iyesi, biziń sol kelinimizdi elge quwistırsańız, qudaǵa miń qátli shúkirlik etip, haqqıńızǵa duwa qılamız, — dedi shayıq qol qawsırıp. — Biziń Mamanımız jaqın arada kelip qalar. Oris patshasınan nóker ákelse arımızdı jiberip otıra bermespiz. Kúsheysek, ázziligimizde qol sozǵanlardı umitpaymız.

— Biziń sawǵamız ne bolar eken?

Shayıq kárwan basınıń bir nárse soramay qoymaytuǵınına túsiner edi.

— Jesirimizdi qolǵa ákelip, dushpannıń ústine shıǵarsańız, er moynın da qıl arqan shirimesine isenińiz, áziy়izim, — dedi.

— Isenemiz. Bir basqa bir bas, — dep kárwan bası túyelerin awılǵa shóktırıp, kárwanlarına dem ala beriwdi tapsırdı da, qasına úsh jigitin ertip Abılqayır xanǵa ketti.

Amanlıq tuwrı qayın atasına barıp bolǵan awhaldı bildiriwge uyaldı. Er jigit qaytadan qayın júrtqa qol jayıp jılap barsa, ne bolǵanı. Araǵa suwiqlıq túsip, ákesi qızın qaytip alırsa eken, onda keshirim sorasa hesh gáp. Qızıńızdı jaw áketti, qaytadan ákelip beriń dewge qalay beti shıdaydı?

Ol Ayǵara biydiń awılı túwe Sedet kereydiń awılına jaqınlamay ótip ketiwge qarar etti. Sol awıllardıń hesh adamına kórinbey Abılqayır xan awılına ótiw ushın kútá aynalıshıtan aynalıw kerek edi, qayıł boldı. Kóp kúnlik urısta tınim tappay azǵan qara ǵúnandı hár jerde toydırıp, qar astında selewi bar otlaqlı dalańlıqlar menen jolǵa tústi...

Bul átirapta qısta burqasınlaǵan úrgınlı kúnler kóp boladı. Sonday jaǵdayda adasıw qáwpi bar. Adassań bolǵanı, ómir menen qoshlasasań. Onnan da bir ágashtıń astına kirip yamasa jaqınıraq jerden úngir tawıp alıp panalaw jaqsı. Eger, úngirge otın alıp kiriwge úlgerseń, jan-jaǵıńdı qar basıp ketse de, tońbaysań, kerisinshe, iq boladı, jaǵıp otırıp, úrgın tıngánnan keyin jolıńdı dawam etiwge boladı. Amanlıq óziniń kóp jüretuǵının bilgenlikten, jolda otqa jılıniw ushın itiyajdan qoynına eki shaqmaq tas saldı.

Áwelinde arqaǵa júrdı, soń kún batarǵa aynaldi. Sebebi jol boylap Tabın, Kerey uriwları enlep jatır, kún shıǵısınan aylanıp ótiw ushın kóp kún júriw kerek. Qısta sharwalar júdá keń dalanı enlep qonıslasadı hám padalardıń jaylıw ushın kún shúwaqlı toǵaylor, tóbeshik-tóbeshik qumlar, taw órkeshleri, bar.

Kún batısta, at arqasınday kóringen, páskeltek bir taw jatır. Onnan arqa jaǵı ushi-qıyırsız dala. Daladan arman bir neshe kún jol júrgennen keyin ǵana taw saǵımları kórinedi.

Amanlıq ne ushın ketip baratırǵanın júrttan jasırıw ushın, awıllaslarınıń da kózine túspewdi maqset etti. "Birew bolmasa birew, júrt ólisine shıdaǵanda, sen, qatın tabılmayıǵınday, jaw áketken jesirdiń izinen jılap izlep baratırsań ba" dep, irew berip júremə degen oyǵa keldi. Bunday gápler irke almaytuǵınına óz kewli mustakam, degen menen "Aqbiyday, Aqbiydayım" dep soqqan taza júregine hesh kimniń girbiń salmawin tileydi.

Qońırat awıllarınıń góne qıslawınıń arqa tárepin jaǵalap, jolsız, qalın jıńgilliqlar, sheńgellilikler arası menen jemtik izlegen qasqır kibi jekke ketip

baratır. Júrisi bir bap. Qamshi súymese qara góunun iyesiniń ayaqları temir zángini sál sínígírlatsa, bolǵanı algá asígadı jániwar.

Amanlıq asıqpادı. Qolaylı iq gezlesse, atına dem berip, ózi ot jağıp otıradı. Nan qızdırıp jeydi. Jáne jolǵa túsedı. Orazan batır bergen jaw-jaraq iyninde. Bazda qoyan kuwadı. Jetip ala qoysa atına jáne dem beredi, jáne ot jağıp qoyan etin isleydi. Keshke qarasa, ertelew irkilip, atına ot jıynaydı, jıńıllar sindırıp iqtırma sógadı da, ottı gürletip jağıp qoz etip, ústin kórpeshelep kómedı de, jıllı jerge bawırın berip kózgir aladı.

Kóz ushında saǵımlanǵan atarqa tawǵa jaqınlap, kenarında uship júrgen qara qusqa kózi tústi. Qara qus biykarǵa ushpayıdı. Jemtiki aylanıp júr. Bálkim, kiyik shıgar. Qústan burın alıp jol azaq qılıw kerek... Qara qus pál-pállep barıp, biyik, jalǵız torańgilǵa qaray sarıqtı da, qona almadı ma, yamasa ańǵa kúshi jetpedi me, qaytadan diń aspanǵa kóterilip, torańgıldınıń ústin aynaladı. Ol, qara qus ózin tikke ura almaytuǵın jerde, jasırınıp jatırǵan ań barına isendi. Bunday ańlarǵa jaqın barıp naya menen shanship alıw ańsat. Qustıń ótkir pánjesinen qorıqqan ańnıń eki kózi aspanda — qusta boladı, artınan bargan jandı sezbeydi. Amanlıq qara qustıń sarqıp kóterilgen tamanına burıldı. Jaqınlap sıǵaladı. Heshteńe kórinbeydi. Bárha iyegin kóterip, aldına qarap kiyatır. Atınıń tuyağı bir shóptı "shırt" etkizip sindırǵanına qayılshılıǵı joq. Atın júdá ásten-ásten ayدادı.

Bir qara kórindi. Bası shópkе kirip ketken siyaklı. Amanlıqta "ólikpe?" degen oy payda bola qaldı. Irkildi. Neniń óligi? Saqlıq etip nayzasın urıwǵa qolaylastı, eger, shapshısa, shabiw ushın qılıshın tayarladı. Joq, selt etpeydi. Kem-kem jaqınladı. Adamnıń ayaqlarına usaǵan. "O, bir jolawshi suwıqqa tońıp ólgen eken, nede bolsa topıraqqa aralastırıyın" dep, attan tústi. Qasna keldi. Dústómenine jatır. Jelkesine qol tiygizip kórdi, jan barı-joǵı gúman. Ağashtay. Eplep betin joqarı qarattı, qarattı da, sárriyip qatıp qaldı. Betin qap-qara jún basqan birew. Qulaqları mushtay isik. Murnınıń ústi qırshılgan, eki betinen aqqan qan qızıl jiptey bolıp qatqan. Mańlayları sheńgel menen tırnalǵanday. Kózleri jumiq. Kirpikleri, qasları qar, awzın basqan murtları qar. Tek murnınıń tesikleri ele pitelmepti.

Amanlıq aqıl-huwshsız. Ólik taq emes, juplasqanday, qıymıl, joq. Aradan qansha waqıt ótkeni biymálım, Amanlıqtıń tili gúrmeldi:

— Maman!...

Usılay dedi de, ol aǵash deneniń basın sılıq ettirip jerge tasladı. Murnına qulaǵın bastı. Epkin bar. "Ya alla!". Dárriw otırı sala Mamanniń betine qar súykep ısa basladı. Denesin de ısti. Sóytip júrip ot jaqtı. Qozın kórpeshelép kómpı, Mamandı súyrep ákelip ústine jatqardı. Sóytti de, denesin qar menen ısa berdi, qara suw bolıp terledi, tınbacı, ısa berdi...

Atqa mingizip áketiw de múmkın emes, ushi-qırı joq keň dalanıń kóz jitirim bir jaǵında el kórince, sirá. Qalay bolmasın, onı kele qılıwı kerek. ısa berdi, ısa berdi. Keshke taman Mamanǵa jan endi, ayaq-qolı bosasıp, bawırına tarttı, awqat jemegeni ushın ba, shóllegen be, Mamanniń erinleri túrilip, isip ketken. Amanlıq qar asap, awzında ısıtıp, onıń erinlerine jaqtı. Mamanniń eziwleri háreketke kele basladı. Alıp shıqqan nanınan shaynap awzına saldı. Biraq ele alıp ketiwge múmkınhılıq joq. Ol aylanadan tez-tez otın jiynap kelip, ottı óshirmedı.

Qolınan kelgeniniń bárin islep atır. Maman adam keypine kele basladı. Awırsınıp mańlayın jiyirdı, bir nárselerdi aytpaqshı boladı, biraq tili awzına sıymay baǵır-baǵır etip, álle bir nárselerdi aytadı. Oǵan Amanlıq túsinbeydi.

Ekinshi kúni kózlerin ashti, nursız bolsa da, Mamannıń kózleri ashıldı!... Soń sóyledi. Maman sóyledi!

— "In... sap... sizlar... in... men... tórt.... tórt.... sa...n qaraqalpaqtıń úm.... mi timen.... úmitimen! ketiń! Joǵalıń! po...l.... laat! úm....it.... — dep tili ayqınlasti. — Joǵal! Joǵal! úmitti joq ete almaysız... Bul úmit qaǵazı..., Bermeymen... Xalqımnıń úmitin bermeymen... Óltır, óltır... bermeymen... jawız naysaplar!"

Mamannıń kózleri aslıq, biraq Amanlıqtı kórmeydi. Onıń qanday úmit haqqında aytıp atırǵanı Amanlıqqa qarańğı. — Meni kórip tur degen oy menen: "Maman, Maman aǵa! Men Amanlıqpan, Amanlıq" deydi. Maman kórmeydi. "Joǵal, naysap! Xalqımnıń úmitin joq qılıwǵa haqınız joq!".... dedi taǵı.

Endi Amanlıq kóp irikpedi. Qara ǵunandı oyǵa tartıp, Mamandı erge otırǵızıp, tańdı... Attı jetelep, keyin qayttı...

Buxaranıń kárwan bası kóp keshikpedi. Aqbiydaydı ákelip Murat shayıqqa tapsırdı. Asígis ketiw kerekligin aytıp, Shayıqtıń wádesin esine saldı.

Shayıq qarday basın sıypalawǵa májbúr boldı. Kárwan bası gápin minberletti:

— Shayıq, siz nege oylanasız! Siz ushın joldan qaldım. Siz ushın qazaqtıń abıraylı biylerine on arshın shıt sarp ettim. Túsinińiz. Ámirime bir qız sawǵa etpeseńiz, meni dargá giripdar etesiz. Jaqsılıqqa jamanlıq bolmasın.

Murat shayıqtıń mańlayı qırıqqatlanıp, ulı Xelwetke hám úy xızmetkerlerine buyırdı.

— Házır atlanıp, jetimlerden on qız ákelińler, qálegenin berip jibermesek bolmaydı.

Tústen keyinge qarap, aldı on segiz, keyni on úsh jasta on qız tayıń etildi. Kárwan bası júdá shápeniy adam eken, Shashları jelkildegen yarım jalańash jetimlerdi birim-birim kózden ótkerip, hesh qaysısın qálemedi.

— Biziń ámirdiń kánizleriniń shash taraqshısına jaraytuǵını joq, — dedi kárwan bası.

Murat shayıq namıskı buwlığıp, say-súyegi sırqıradı.

— Juwınsa, toyınsa, kiyinse....

Kárwan bası bas shayqadı.

Shayıq hám qorlanıp, hám arlanıp, erteń azanǵı ashawǵa gil yabı urıwinıń iyge tartar qızlarınıń onıń kiyindirip, juwındırıp ákeliwdi tapsırdı.

Kárwan bası bul saparı kewilli quwjınladı. Taldırmash boylı, beli qamıstıy jińishke, gúlshe júzi ottay janǵan kulaqları aq qaǵazday, piste murınlı, shashı sebet burım, on úsh jasar Almagúlge im qaqtı. Basqa qızlar úylerine tarqatıldı.

Almagúl, jalǵız qalǵanına bórige baylangán qozıday, shıbıjińladı, iláj qansha, qaramıqtay kózlerinen jas sorǵalap, shayıqqa bir, Esim biyge bir, Xelwetke bir, kárwan basıǵa bir qarap jaqsılıq kútti.

— Keteyinshi, ata, keteyinshi, aǵa, — dedi ótinip.

Oǵan ele Aqbiyday kórsetilmegen edi. Amanlıq kelgen soń almay júreme degen qáwip penen shayıq onı úyine jibergizbey, óziniń bir úyinde saqlap qoyıptı. Amanlıq murnın jiyırsa, awillasınıń birewine beriwi kerek. Bul dástúrge de qayshi kelmeydi. Ayǵara biy de ókpelemeydi. Qızın

qaytarıp jiberip qorlamasa, bolǵanı. Qız degen barǵan eline batıwı kereq. Qalqıp shıqqan qız, ata-ana emes, pútkıl awıl namısı. Jesir jóninde de sol. En jamanı jesirdiń ketkeni. Awıl arasında birewden birewge ótkerip qoya beriwge brıdı.

Almagúldıń zarlap "ata, aǵa" degenin tıńlar qulaq bolmadı. Shayıq onı úyine aparǵızıp awqatlandırdı. Kárwan basında, bul qızǵa qolay, tayıń kiyimler de bar eken, shıgarıp berdi. Kiyindirildi. Qız bir sumlıqtı túsinip qamsıǵadı, jilaydı, sínsıydı. Kim esitsin? Hátte keterde, eń sońǵı mártebe jeńgesi menen ırzalastırıp, xoshlastırıwdı hesh erkek esine de keltirmedi.

Kárwan bası barlıq kárwanlarına túyelerdiń júgin artıwǵa buyrıq berdi. Almagúldıń qolınan Murat shayıqtıń ózi jetelep alıp shıqtı.,

Qız shayıqtıń betine jasawraǵan kózlerin qadap, "ata, ata, shayıq ata."... — dep izin ayta almay, kirpik qaǵadı. Merwert kibi jıltıdaǵan jas tamshıları eki betiniń almasın juwadı, jaǵasına quyladı. Biraq bunıń menen hesh kimniń isi joq. Qız túyege miner gezde talshıbıqtay tawlanıp, birden ókirdi:

— Shayıq ata, meni jiberiwdiń sebebi bardur, soraǵan menen aytpaysań. Tilegim — mennen jalǵız ájaǵama sińlilik, tuwısqanlıq sálem ayt, mehribanım kishem kelse, sálem ayt. Ájaǵam meni izleyjaq bolsa, jolın aytayıń. Shań kóterilip atırǵan soqpaqtan júrip izlese, tappaydı. Men júrip ótken soqpaq kóz jasımnan ızǵar bolıp jatadı. ızǵar soqpaq kórse, Almagúl usınnan júrip ketken desin. Ele kóz jası keppepti desin. Izlesin!

Qız basqa gáp aytpay, sharbayalanbay túyege mine berdi.

Murat shayıq qızdıń jasına qarap, búytıp muńlı hám tereń mánili etip sóyleydi dep oylamaǵan edi. On eki qabırǵası pitır-pitır sótilgendey, "Maman biydiń juptısı bolıwǵa qolay nashar eken, náyılaj ketti" dep, ishegine ot túsip, qıynaldı. Sonda da irikpey, kárwan basınıń qolına uslattı.

Qız bir awız sóylemesten mártlik penen túyege ózi minip, biraq aǵiltigil kóz jasları jerje tamshılap turǵanın bilse de, shayıq onı jubatıp jiberiwge sóz tappadı. Kárwan basıǵa:

— Jolıńız bolsın! — dedi dawısı dirildep, bolǵanı.

Kárwan qozǵalıp, anıq jolǵa túskende. qızdıń ashshi, eń sońǵı dawısı esitildi.

— Xosh, elim! Xosh, balalıǵım! Xosh, ájaǵa! Xosh kiske! Xosh, shayıq ata! Xosh Türkistan!...

Qızǵa arttan saza bolmadı.

Kárwan bası awıldan ketkenshe Murat shayıq uwayım menen-aq dem almaǵan edi. Onıń ústine júz túyesiniń ot-jemi eldiń basına tústi. Burıngıday kóp jigit-jelesh abıroylı biyler joq. Barları da júrek shaydı bolıp qalǵan. Tamamı jumısqa ózi aralasıp júrdı. Kárwanlardı jolǵa salıp, dem alıwǵa jattı. Biraq náreste Almagúldıń "xosh, shayıq ata!"... degeni miyin ǵuwlatıp, úyqi bermedi.

Kozǵalmay úsh kún jattı. Biraq, jazıqsız janniń "xosh, shayıq ata!" degen sesti uykısınan talay-talay oyattı. Bası meń-zeń. Jata beriwge taqatı jetpey, dalaǵa shıqqanı da sol, "Maman... Amanlıq... Maman!" — degen quwanışlı hawazlardı esitti. Awzı ashılıp, lal boldı. Miyi awıljığanday, jer teńselgendey. Qulaǵına jer-shóp: "Maman, Maman, Maman...." dep sibirlap turǵanday.

Esikiń alındıda Mamandı úsh-tórt jigit qoltıqlap attan túsirip atırıptı. "Shıraǵım, áziyzim..." dep ústine boy tasladı. Eki qoltığınan eki jigit súyep zorǵa ayaǵında turǵanına qaramastan, Maman: "ata, ata" dep aldına abındı. Shayıq bawırına bastı. Ekewi jiptey esildi. Jazdırılıspadı, jigitler ekewin de kóterdi.

Amanlıq Mamannıń jatiwi ushın tósek tayarlatıwdı aytayıń dep kishi uyge kirip edi, arzıwlısı Aqbiydaydı kórdı. Quwanıştan tili tiǵılıp, bosaǵada qaziq bolıp qaqaqdı. Aqbiyday da burıngı ushqırılıq, burıngı keyip joǵalǵan. Amanlıqtı kórip tikeyse de, alǵa dárpenbedi, qayta jiyırılıp, keyin bástı, qırǵıy kórgen shımsıqtay irgege tiǵıldı.

Amanlıq ońı-túsi ekenine isenbey, kózlerin qıpılıqlatıp-qıpılıqlatıp ashti, jumdı, ashti, jumdı...

— Sen Aqbiyday emespiseń?! Aytsa! — dep Amanlıq shıdamay onıbara qushaqladı. — Qalay kelip qaldıń, arzıwlım? Men seni izledim. Mamandıaptım. Eki quwanışhim birden boldı. Basıma baxıt qondı, nege úndemeyseń, Aqbiydayım? Qushaqla, qattı qushaqla. Súyiklim... Seni Abılqayırdıń putkil baylıǵına, xanlıǵına, hátte eline almastırmayman! Sóyle, janım! Sóylese... Men ushın seniń bahań, teńiń joq, súyiklim...

Aqbiydaydını kózlerinen jasta shıqpadi, solqıdap jılamadı da, qattı quşaqlamadı da, biraq onısın Amanlıq sezbedi, quşaqlawı menen jükke súyep otırğızdı.

— Otrı, shabazım, házir kelemen. Mamandı jatqarıp kelemen.

Amanlıq asığıp shıgıp ketti. Shayıq Mamandı quşaǵınan ele jazdırmaǵan edi. Ekewi de eńk-eńk sıńsıydı. Hesh nárse aytpaydı. Maman barlıq waqıyaǵa ishinen túsinip tur. Soramadı, Murat shayıq heshteńe ayta almadı, kewip ketken kózlerinen jas shıqpay, awızları kemseńledi. Álden waqıtta ayrılistı.

Maman tósekke jatqarılıdı wyge ot jaǵıldı.

Mamannıń kózleri uyuqıǵa ketti.

— Tıniș uyıqlasın, shayqımız. Soń sóylesersiz. Hesh uyıqlamadı. Aqbiyday qalay kelip qaldı, shayqımız? Almagúl kelmedi me? — dedi Amanlıq.

Shayıq Almagúl tuwralı aytpayın dep turdı da, bári bir biledi, úyine barıp oyran bolıp jilaǵansha, házir esitsin degen oy menen.

— Sińliń joq, balam, — dedi.

Amanlıqtıń júzi suwǵa salıp sıqqan bódzey bozardı.

— Sorama, Amanlıq balam, nashar bári bir kisi esigi ushın jaratılǵan, men jiberdim, — dedi shayıq.

Amanlıq jılayjaq edi, kózine jas kelmedi, sóyleyjaq edi, dawısı shıqpay buwlıqtı.

— Xelwet, Amanlıqtı kelin menen úyine aparıp qayt, — dedi shayıq.

— Quwanısh kesesi bárha orta bolıp jaratılǵan ekendaǵı, shayqımız. Men góy, bir pútin quwanbadım. Yarım quwanışhımnıń ózi de kóz jas penen almaslaǵan waqtı joq, — dep sarsılıp, Amanlıq juwap kútpey, úyden shıqtı.

— Yarım bolsa da, quwanısh jaqsı, — dep qaldı Murat shayıq.

* * *

Aqbiyday qapa.

Amanlıq qapa.

Ekewi de bir-biriniń kewlin alıp, kókirek ándiyshesin jeńiltkisi keledi. Túsinispeydi. Júkten oshaq basına qulaǵan qarshınday ekewi eki jerde alaqshıńǵa bas qoyıp jatır. Hár kim óz qıyalı, óz ishiniń zárdesi menen

bánt. Aqbiydaydań qapalığı — erine sadıq bola almaǵanı. Shabıwilda ol quri baylawlı bende bolıp qalǵan joq, zorlıqqa ushıradı, bir láshker basılıǵına úsh kún qatın boldı. Eriksizlikten eriniń kózine shóp salǵanı ushın óliwdi de oylaǵan edi. Óliwge múmkinshilik bolmadı. Moynına salǵan oramalı julıp alındı, qoli artına qayırıp baylandı. Qaytıp sulıw Aqbiydaydını jekke qalıwına jol qoymadı. Basında adam otırdı.

Buxara sawdagerleriniń kárwan bası alıp qaytqanda, ol ne ushın hám qayda baratırǵanın bilgen emes. Jolda kárwan basınıń óz joldasları menen ózbekshe sóylesken dawısınan "men satılǵan ekenmen" dep oyladı onnan arı ketpedi. Aqırında satılmaǵan bolıp shıqtı. Endi oǵan birewdiń júzine qaraw, erine kúlimlew múmkin emes. Qalay kúlimleydi? Kúlki júrekten shıǵadı, júrekke daq tússe, kúlki ada bolǵanı!... Aqbiyday usılardı oylap, qıyalı hár jaqlardı sharıqlap jatır. Tek óliw... Amanlıqtıń súyiklim... men ushın seniń bahań, teńiń joq.. degeni buwinların jep baratır... Biyshara eri bilse edi?... Kókiregi jamanlıqqa barmayıdı. Sonsha názik janlı, názik kewilli adam, Jaw aman jiberedi dep oylamay ma eken? Qalay, qalay? Jaw-jaw bolar da, jawlıǵın qılmış pa, biyshara, begim... Onnan da házır túrgelip ursa, ursa... Ayamay ursa... Óz qolınan óltirse!... gúnasınan pák bolar ma edi, álle qáyter edi?!

Amanlıq bunnan biyxabar. Bul dúnýaǵa nalıs etip atır. Jetimlikten jetiliп jańa kamalǵa keldim degende bári keri ketip, baxıt kesesiniń shaypalǵanı nesi? Murat shayıqqa aytqanın ózinshe tákirarlaydı..." ne ushın quwanısh sirá pútin emes? Bárha yarım, bárha yarım. Quday sonshama soqır ma? Asqınlamasın dewge asqınlaytuǵın nesi bar? Jalǵız qanalası Almagúl kóz aldında júrip, tórt túligi say bolǵanda da asqınlamas edi. Tek qánáátinen basqa pútin berip qoyǵan quwanıshi bar ma qudaydını? Ózi yarım, onıń da jartısın áketti. Sıqmar quday... Ol usılayınsha ishinen qıylanıp, kewline jaqsılıqlar aladı, esleydi. Tek jaqsılıqlardı esleydi. Túyırılısı, ózin jubatqandayı, kisi aytqandayı qaysı? Ózi de bilmeydi... Degen menen erkek! Qaptalında hayal kóbep jatırganda erkektiń tompayıp jatısı kelişpeydi! Ol bas kóterdi. Hayalınan ótinish qıldı;

— Aqbiydayım, kóter basıńdı!

Aqbiyday májbúriy basın kóterdi, onıń kózleri qızarıp qabaǵı isip ketipti. Amanlıqqa tiklenip qaray almay júzin tómen aldı.

— Óytpo, shabazım! Ekewimiz usılay jatsaq, bizdi jubatatuğın adam joq, Almagúl bolsa ketken. Túrgel, belíndi buw?!

Aqbiyday Almagúldiń qayda ketkenin, ne ushın ketkenin, kim jibergenin bilmeytuğın edi. Bul dúnyadan waz keshkisi kelgen adamǵa biliwdiń nege keregi bar? Soraǵanda da, soramaǵanda da bári bir, onıń menen kewli jubanbaydı, erine jaqsılıq qıla almaydı. Aldı qarańǵı adam qayda soqlıqqanda ne?... Áwelgi waqıtta kózlerine jas tamshıları shıqqan sıyaqlı edi, endi, jası tıyıldı. Bir shekelep qolın tayanıp otır. Sheke tamırları shertilip, andız shóptey bolǵanın erniniń bir jaǵı ayǵız-ayǵız jarılǵanın Amanlıq endi kórdi.

— Shabazım, awırdıń ba, sóyle?

— ...

— Saǵındıń ba?

— ...

Aqbiydaydan saza bolmadı. Amanlıqtıń qıyalına túrli-túrli oylar kelip ketti. Ǵayıp xanniń bir waqıtta "Mamannıń ishqır bajası"... degenin esine túsirdi.

— Mamandı saǵındıń ba?

— Mamandı bir men emes, duymım jurt saǵındı.

— Sóylese, janım-aw...

Aqbiyday jáne lal boldı. Amanlıq onı qushaqlamaqshı bolıp, qasına jaqınladı, ol ne qılajaǵın bildi me, qalsh-qalsh etip arman jılısti. Irgege qaray qashti. Amanlıq túsinbedi.

— Eldiń búlgınhılıgine me?.. Atań bergen otawdıń órtengenine me? Almagúldiń joqlığına ma?... Aytshi, sóyleshi, shabazım, meniń jalańashlıǵıma ma?... Joq, Aqbiydayım, olardı oylama, jaqsı bir nárseni kút, jaqsılıqqa árman et! Bileseń be, men bárha jaqsı bir nárseni kútemen, qıyal etemen! Neni kútemen, neni árman etemen, ózim de bilmeymen. Biraq kútemen. Sen de solay et. Adam balası erteńinen kútse, dúnyada jasaǵısı keledi...

Tesik mestiń tiǵını alınganday, Aqbiydaydıń kózlerinen jas sawıldadi. Óksigin basa almay, ókirip jılap jiberdi. Amanlıqtıń da kewli buzıldı.

— Jılama, shabazım...

— Onda sen jılaysań... Maǵan úmit etiwdıń keregi joq, begim... Men bul dúnyanıń tırı insanı emespen. Jazıqsız quyashqa qarap hadal, biygúna

jerdi basıp haramlawǵa haqım joq. Meni ákelmew kerek edi. Men kelmewim kerek edi, men bilmey keldim. Ákemniń bir gápi bar edi. Qatın, jigittiń hám ómirlik joldası, hám asqar tawı. Asqar tawdín basında qar jatsa, qay waq, bir waq etegi sel boladı, begin. Seniń asqartawińniń ústinde qar payda boldı. Nesin jasırayın begin, men jaw qolında sennen basqaǵa qatın bolıp qoydım.

Amanlıq tula bedeni túrshigip, túrgele sala hayalın bir tepti. Onısız da shırayınıń zapırarı shıǵıp, eti súyegine taqalǵan dala gúli birotala solıwǵa qaraǵan edi, bir tepkiden murttay uship, jılawǵa da halı kelmey, iyegi kemseńlep jattı. Kóz jasları da kewip ketti.

— Ur, ur, tep begin ayama! — dedi tislenip. — Seniń tepkiń may tepki, urıwǵa qıynal ma! Tayaq áperiwge shamam joq, jánetep, jáne tep, begin, jáne ur! Eń bolmasa, gúnam jeńilip óleyin!

Ayaqların zorǵa basıp tikeygen Amanlıqtan kúsh ketip, hayaldíń ayaq ushına quladı. Halı jetkenshe qolın háreketke keltirdi, urdı, urdı...

— Hay, hay, janım ráhátke kirsin, qattırap ur, begin, begin... begin... — Aqbiydaydín dawısı semdi. Amanlıqtıń ishi órtenip, tawlandı, ińırsıdı. Sessiz, álle nárselerdi sıbirlanıp atırǵan hayalın endi urmadı. Eki shekesin qısıp:

— Ah quday, soqır, nainsap kuday!...—dep qaptalına quladı. Taldi. Sol jatıstan keshke taman ǵana ózine keldi. Aqbiydayǵa qaradı. Onıń kózleri aşıq. Aşıq kózlerinen jas úzliksiz sorǵalap tur. Ol hayalına sonday diqqat penen sońğı qaraw etip bir qaradı, ol hesh qashan da búytip qaramaǵan edi. Quw súyegi shıqqan hayalın endi kórdi. Hátte, aysız túndey shashlarınıń arasında aq talshalar payda bolıptı. On jeti jasında shashın aǵartqan-á! Ráhim xújdanı oynap ketti:

— Túrgel, shabazım, keshirdim. Bil sonı, men ayipliman, hámmeſine men! Inan, túrgel! Gúlin súyegen adam tikeninen bezbeydi, shabazım, basıńdı kóter! Ázelden quday usılay jaratqan. Pal ushin uw-záhár jaratqan, kúlkı ushın kóz jas jaratqan, túrgel! Ótinemen, bul isti hesh qashan esińe alma, meniń de esime salma. Jaman kúnler umıtilsın, Almagúldı de eske salma.

Aqbiyday dir-dir etip ornınan tikeydi, biraq ayaqların basa almay, súrmeleklenе oshaqqa jiǵıldı.

Amanlıq onı súyep, arqasın ılašıqtıń shaldıwarına súyep otırǵızdı.

Sırtta sóylenip kiyatırǵan Kewlimjaylardıń dawısı esitildi.

Házir Amanlıqtan bilemiz. Quday bir-kóziniń qarashiǵınan ayrılgan, bir kózi saw. Onısında geyde aq basa jazlap perdelenedi. Aqırı janlı maqluqtı ayayıdı...

Üyrenshikli, kelse kúlkili gápten bazarlıq ákeletuǵın doslarınıń dawısın tanıp erli-zayıp orın-ornına otırdı. Aqbiyday kóz jasların bildirmew maqsetinde keń jeńi menen betin sıpırdı.

Kewlimjaylar toparı menen irkilmesten kirdi. Bektemirdiń qolında qırqaǵarıday duzlanǵan et bar eken, Aqbiydayǵa uslattı.

— Jazılısıp bir shorpa isheyik dep kiyatırmız, jeńge. Aqbiyday jer tayanıp tikeydi:

— Otń usaqlawǵa shamam joqlaw, qáynim. Kómekles.

— Al, Amanlıq bul ne? Tostaǵandı juwǵanbısız? Hayalıń urdı ma? Haw Aqbiyday...!? Men usını bilip qız almay júrippen. Ya hayalıń seni uradı, ya sen hayalıńdı urasań, áytewir bir bále boladı... Há mut otawıńız órtengende ún qosıp jıladińız ba? Ázelden úyli bolmaw kerek edi. Bayığan adam shıtayı boladı...

— Sırtta aytıp kiyatırǵan gápińdi dawam etse, Kewlimjay, — dedi Amanlıq eziwinde júdá bir hálısız kúlkı oynatpaqshi bolıp.

— Ho, júdá tamasha ángime! Tek aqıllı jigitler ǵana menikin durıs deydi.

— Kóphshik, kóphshik...

— Meyli, kóphshiksiz... — dep Kewlimjay awzin sıypalap, sál algá qozǵalıp otırdı, — Aqbiyday qurdas, bir sorpa pisir, shekemizge urıp-urıp isheyik.

— Olay bolsa dámsız pisiremen, — dep Aqbiyday házilge házil menen juwap berdi;

Onda Bektemirdiń shekesine urıp ishemiz.

Balalar duw kúlisti. İlashiqa jılli júzlik miriwbet kirdi.

— Bektemir, sen ot jaǵıp otırıp tıňla. Amanlıq-aw bizler tarıstıq. Qudaydiń kózi bar desem, mınalar inanbaydı, bar ma, joq pa?

— Bar. Joq bolǵanda birew jılap, birew kúlermedi? — dedi Amanlıq ele gáptıń nege keletuǵının túsinbey-aq.

Áne, dananıń gápi. Qudaydiń kózin kórmedik deydi mınaw shaymiyler. Kún de kórip júripti. Sen, Amanlıq oy jiberip qara. Men

qudaydín kózinaptım. He seniń de murtıń qibırladı. Kúlmekshimiseń? Házir aytsam, aqlıń bolsa, tań qalasań. Ishiń jibırıldı ma? So aytpay, pánt bereyin be? Qudaydín kózi ekew. Birewi ağıp túsken, endi birewi jarqırap turıptı. Bil qáne, áy, sizlerge ne dedim, tınısh, ımlaspańlar. Yaqshi, soza bermeyin. Qudaydín saw kózi kún, ağıp túsken kózi ay. Eki kózi teń aqqanda, bizlerge jaqsı bolar edi. Ásige ketti dep kóz alartpa, urlıqqa óń túser edi dá.

- Mássızler...
- Awa, máspiz. Báhárge shekem murınımızdı balta kespeydi.
- Onnan soń?
- Jawgershilik jáne boladı...
- Bayıwlı! — dedi Amaplıq záhárli.

Bul sózdiń mánisin Kewlimjayǵa túsindirip otırıw kerek emes. Birden ugıp, júregine nayza qadalǵanday boldı. Yoshıp otırǵan keypinen birden qayǵılı keyipke ótti, tınıshlıq dawam etken sayın júregin túyregen nayzanı suwırıp almay, birew ishinde olay-bulay tawlap turǵanday seziledi. Tar mańlayı jiyrılıp, bir eli boldı, dúńki qabaǵı úyilip, qısqı kózlerin jasırdı, alaqshıńǵa tiygizip otırǵan maladay kir-kir ayaqların tasbaqanıń moynınday qılıp astına tarttı.

Birese oshaqqa otın salıp, birese Kewlimjaydíń júzine hákkedey qaranıp otırǵan Bektemirge óń tústi.

— Kewlimjay órmekshiniń awına túsken shıbınday qanatlarıń elp etpeydi góy.

- Túrgel, ózim ot jaǵaman.

Kewlimjay oshaqtırı awzına abınıp Bektemirdi keyin ısrırdı. Bektemir ırkıyıp kúlip qaptalǵa shıǵıp otırdı.

Óz ayıbın moynılaǵan adamdı gáp penen jáne qısa beriw úyden ket degendey kórinetuǵın bolǵanı ushın Amanlıq áwelgi gápke oraldı.

- Qudaydı da baqlap turǵan kózler bar ekenin bilesizlerme?

Balalar ań-tań boldı.

Qudaydı baqlap turǵan adamlardıń kózleri. Ol qaysınday deysiz be? Aqshamǵı juldízlar. Áne, urlığıńdı olar kórse, quday kárgennen jaman. Aqıret-azabı bar...

— Urlıqqa iytermeleytuǵın sol adamlardıń ózleri... — dedi Kewlimjay.

Hámme jím-jirt bolıp qaldı.

Qazannıń juǵır-juǵır kaynap atırǵanı esitilip turıptı. Ash balalar qazanǵa qayta-qayta qutanday moyın salıp antalasiwda. Kewlimjay ılashıqqa shókken tınıshlıqtı hám óz iynine túskен awırmanlıqtı isırıp taslawǵa jolaptı.

— Aqbiyday, kazannıń qaqpágin salmasań, mınalardıń túri jaman, birewi shomp etip, birge pisedi...

Balalar kúlisip keyin-keyin bástı...

18.

Mamanniń muzlaǵan denesi jibiskennen keyin tilge kelmey kóp jattı. Awıl adamları tınıshsızlıqqa tústi. Hár kúni keledi. Kewlin sorawdin bánesi menen, ne aytıp quwantar eken dep keledi. Biytap qıymıldasa, quwanıştan bári kıymıldayı, kerilse, bári keriledi. Maman kóbinese sandıraqlaydı. Keyinedi, birewlerge jekirinedi: Úmit qaǵazı... xalqımnın úmit qaǵazı bul.., Aq patsha berdi... qol tiygizseń kor bolasań... qor..."

Ol kózlerin ashti. Betine únílip otırǵanlardıń bári kózlerin kípılıqlatıp bir-birine quwanıshlı qarasti. Maman átirapındaǵılardı tanımayı, úlken ala kózlerin alartıp, kóphilikke sıǵalandı. Bul kózlerde ullı jábir izleri emes, jabayılıq kórindi. Adamlar bul jabayı kózlerden seskenip, sál-pál keyin-keyin sheginisti. Maman erinin kíbırlatti. Hámme qulaǵın tuttı. Biraq heshteńege, túsinip bolmayıdı. Murat shayıq aǵash tabaqka suw quyp Maman biydiń awzına tuttı. Ol suwdı sonday ishtey iqlas penen ishti, qarap turǵanlardıń qıyalına jabayılangan Maman tabaqtı ǵashırlatıp shaynap jabermese bolar edi, degen oy keldi. Jok, Maman olay etpedi, suwǵa qanıp, shalqasına jiǵıldı. Tandırday úlken bası sandıqqa saq etti, hámme ayadı, ilaj qansha? Bası awırǵanın sezbey, ol jáne sandıraqladı:

"...Men tórt san qaraqalpaq eliniń úmitimen... tiymeńler!... Meni óltirińler, umit qaǵazı qalsın. Denemdi shoqıǵan ǵárğa aq jetkerer elime..."

Onıń bul sandıraq-sıbırılısı hámme júreklerge qozǵaw salıp sıbırlattı. Gúñirengen ızalı sesler úydin keregesin isırıp jibere jazlap, alista taw jańğırlaǵanday, jer teńselgendey boldı. Keshki ızǵırık samal bul gúñireniwdi mánzilden-máñzilge, asıwlardan-asıwlarga, elden-elge alıp ketti.

Xalıqtıń ırabayına qarap Murat shayıq Mamanniń basın dizesine qoysi.

— Esińdi jiy, biy balam, halqıń kelip tur.

Maman jáne suw soradı. Shayıq jáne bir tabaq suw tuttı. Maman biy suwǵa betin basıp, kus kibi silkinip-silkinip jiberdi, hám uyqıdan jańa oyanǵan kisi qusap jáń-jaǵına apalaqlap qarandı, óz xalqı arasında ekenin endi ǵana anıq bildi. Buwını qatpaǵan baspaqtay ayaqları qaltıldap, tikeydi hám Murat shayıqtıń aldına dús tómenine jiǵılıp, shalǵayınan súydi:

— Shayıq ata, keshiriń meni, keshiriń, elimnen keshirim alıp beriń.

Jas biydiń hesh waqıtta búytip jilaǵanın kórmegenler únsız jılastı.

— Túrgel, biy balam, — dedi shayıq, — El basshisınıń kózi emes, jüregi jilar bolar. Túrgel. Átirapıńda xalqıń otır.

Maman biy eplep tikeyip, otırǵanlarǵa qayta-qayta iyiliп tájim etti.

— Xalqım, ata-analarım, el basına túskenn misiwbetten xabarlıman... waqtında jete almadım. Keshirersizler. Dushpan qolına tústim...

Ol xalqınıń tapsırmasın bárjay qılǵan edi. Peterburgqa aman-esen jetti. Orıstıń ullı patshası Elizaveta Petrovnaniń dárgayında bolıp, sózin ornına otırǵızdı. Patsha awzınan, endi qaraqalpaqlar orıs patshalıǵında boladı, qaraqalpaqtıń balası jılasa, biziń balamızdıń jilaǵanı degen isenimli wádesin esitti. Ǵayıp xanniń tapsırmazı boyınsha qaraqalpaqlardı bir jerje toplaw hám shegaranı keńeytiw máselelerin aytıp edi, Elizaveta Petrovna bul tilekti de keleshekte qanaatlandırıwǵa kúsh jumsaytuǵının, al shegaranı keńeytiwge kelgende, tek kúldı bolǵanı onnan artıq sóylemedi. Bul ızgarlı kúlkiden soń Maman ol máselege qaytip oralmadı. Qaraqalpaqlarǵa xanlıq beriw jóninde soraǵanda, elińdziń patshalıqqa sadıqlıǵı kórsetedi, dep bul máseleni de eki ushlı qaldırdı. Degen menen tiykarǵı maqset pitti. Halqınıń ármanı orınlarıp, orıs pyatshasınıń qaramağına ótetuǵın boldı. Patsha óz wádesin tastiyıkławshı jarlıq (gramota) berip qaytardı. Sılyıqqa bir orıs kúymesin (payton arba) berdi. Dmitriy Gladishev penen Mansur dilmashlardı qosıp qaytardı. Jolda kesellenip, qaytıs bolǵanlardan basqası Orenburgqa da aman jetti. Usı kárada Dmitriy Gladishev Kishi júz xanına baratuǵın bolıp, Maman óz joldasları menen eline qaytti. Olar júdá asıǵıs qaytti. Peterburgtan aylap jol júrip sharshaǵanına qaramastan túni menen de tınbadi. Qos at

jegilgen kúyme gedir-budır jollarda şartıldıq, qardı sıqırlatıp basıp kiyatır edi, qarańını qaq jarǵan bir topar atlı aldın keseledi. Hesh qaysısı sóylesip turmadı, birewleri kúymeden atlardı jazdırdı, ekinshileri kúymeniń qaqpagaǵın ashıp, nayzaları menen aybat etip ishtegilerge "şığıń" dep buyırdı.

— Jigitler, bul kúyme, aq patshaniń kúymesi, — dedi Maman, usılay desem, qoyer degen oy menen.

— Bilemiz, Maman biy, sol ushın tús, — dedi qarıldaǵan iri dawıslı.

— Patshaniń kúymesine iyelik etetuǵın haqiń joq. Kúshiń bolsa házır shıǵar, bolmasa tús, — dedi ekinshisi.

— Nege baltamtap aytısıp tursız, nayza menen túyrep túsır, — dep art betten birewi alǵa ilgerilep, qarańığa nayza urdı. Bul Polat jasawıldıń búyirine qadalıp "waq" degeni sol, Maman birewiniń nayzasın julıp aldı da, ǵargıp tústi. Awırıp kiyatırǵan Saǵındıq bahadır birewin qushaqlay kúymeden jígildi. Azǵana waqıt nayzalasıw baslandı, bunnan payda bolmadı. Polat jasawıl sol jerde-aq úzildi. Saǵındıq bahadır birew menen bígırlasıp sap boldı. Maman biy gúwenlendi. Ári-beri típirshıladı, biraq kóphsilikke ilaj ete almadı. Talawshıllarıń tayaǵınan quladı.

Patsha jarlıǵı ishki kóylegine tigilgen edi. Talawshılar tappay kúmeniń sawtanaq jerin qoymay tintti. Soń Mamannan talap etti.

— Joq! — dedi Maman qısqa.

Tonawshılar inanbadı.

— Bermeseń, óleseń!

— Ólmeymen, ólmeymen! Siz óltiriwge, men óliwge haqılı emespen! Úmit qaǵazı... xalqımnın úmit qaǵazı bul. Ak patsha berdi, qol tiygizseń óziń qor bolasań, orıslar qor etedi... Doslarımız qor etedi sizdi...

— Dáw júrek! — dep kek etip kúldı birewi.

Tań atıp, adam-adamdı tanıyǵuǵın bolǵan gezde "dáw júrek" degen adam bayaǵı mal aydaǵan kos qara atlınıń birewi ekenin tanıdı...

— Óz uyasn talaǵan kasqır! — dedi Maman oǵan. Qara atlı ashıw ornına ǵarq-ǵarq kúldı:

— Dáne, bayaǵı sóziń esińde me?

Sonda túlki bolıp quyıq qısqanıń esińde me, — dedi Maman qaytpay.

— Dáne biy, ayağında qaqpan, moynında quriq turǵan adamǵa ójetlik jaraspaydı. Utildiń, Dáne biy. Kóz jasqa jer tótepki bermey oyıladı dep ediń. Elińiń kóz jası túwe, qanı suwday aqtı. Jer oyılmadı. Aman.

— Áy, ladan, góŕ tıshqan!

Qara atlı shıdamay baylawlı jatırǵan Mamannın awzına tepti. Mamanniń gúrek tisi opırılıp, awzi tolı qandı oǵan túpirdi, biraq samal jetkermey, óz betine shalp etti.

Tonawshılar Mamandı jáne dumalatıp tewip, ústi-basın sheshindirip, jarlıqtı tawıp aldı.

Kúymege ot berdi. Mamannın júzi tómen basılıp maylı qaraǵaydıń shıtı́r-shıtı́r janıp atırǵanına tawlandı, buratıldı, tislendi:

— Sizler de óz elińizdiń azamatısız. Mleniń sorlı elimniń úmitine tiymeńler. Ózimdi óltırıńler, jarlıqtı qaldırıń. Ózim menen qaldırıń...

Tonawshılarǵa gáp kár etpedi. Atlarına asığıs minip patır-patır shabısıp ketti.

Maman qansha waqıt jatqanıı bilmeydi, azmaz kózı ilinipti. Denesi muzlap qalıptı, biraq kewli sergeklengen sekilli. Kókiregi menen ásten-ástenlep eline qaray jılıstı. Onnan sońğı jaǵı esinde joq. Neshe kún, neshe tún tasbaqa menen jarısqanın bilmeydi, Amanlıqtıń qáyerden tawıp alǵanın da sóyley almadı. Bul waqıyalardı, qorqınıshlı bolǵanı ushın emes, júrekke jáne de salmaq túsire bermew ushın eslegisi de kelmes edi. Azlap aytıwǵa májbúr etti...

— Men shekken jábir-japa, sizler kórgen misiwbettıń úsirindey joq, xalqım, keshirersizler? — dep kóp sóylegeni ushın keshirim sorap, olarǵa jáne bas iydi. — Mine, kesseńiz, basım aldıńızda. Hálsızlık etip aq patshaniń jarlığınan ayrıldım. Úmit qaǵazınan ayrıldım... — Moyın omırtqası úzilgendey basın kótermedi. — Xalıq úmiti hesh qashan joǵalmayıdı, soǵan iymanım kámıl, — dep jáne tákararladı. — Aytıń, eli-jurtım, xalıqtıń úmitin joq qılıw múmkın be?

Jurt lám-múyım bolıp turıptı.

Xalıq úmiti joǵalmas, biyim, jırtıwǵa kúshi jetpes, biyim, — dedi Amanlıq.

Maman biyge azǵana yosh kirgendey bolıp, qáddin tikledi, Ózine keldi. Jıynalǵanlardı birim-birim kózden ótkerdi, arasında kóp adamlardıń joklığınıń mánisi — ótken urısta kazalanǵanın Maman túsinip gúrsındı.

Soń ol "siz ne deysiz?" degendey shayıqqa qaradı. Shayıq jurtqa sır bergisi kelmedi, ózin bekkem tutti.

— Gápiń bolmasa, til batıl bolar eken, kárwanı bolmasa jol batıl bolar eken, áziylerim, qayǵılanbańlar. Aspannan ne tússe, jer sonı kóteriwge jaratılǵan.

Bunnan keyin shayıq, kútá awır gúrsiniwler menen, baspana izlep kimniń Xorezmge, kimniń joqarı Junǵar tárepke, kimniń Qıtayǵa, kimniń Buxara tamanǵa posqanın gáp qıldı.

— Gayıp xandı óltirmew kerek edi, bári bassızlıqtan boldı, — dedi gápınıń aqırında.

Ákeleri urısta qazalanǵan jas biyler menen aralas jas úlken biyler shayıqtıń gápinen gólet tappay bas iyzesti..

— Esengeldi dástiyar jigitlerden edi, ketken eken-á? — dep Maman ókinish penen biraz oylandı. — Shayqımız, meniń shamalawımsha ol ayaǵın ańlap basatuǵınlardan edi. Sebebi bar shıǵar?

— Ókinbeńizler, xansız kúnlerimiz bultsız kúnlerge usap ketti, — dep qoýdı jas úlken biylerden biri.

— Men kóylegimniń sádeplerin jazdırıp, ayaǵıma keń etik kiyip júrgendeymen, — dep Esim biy áwelgi biydi qoshlap sóyledi. Pikirine qarsı pikirler aytılǵanına Murat shayıq ashıwlınbadı. Jáne bir gúrsındı.

— Bálkim, solay shıǵar, áziylerim. Maǵan da jeńil. Lekin, liykini bar. Bassısız alaman — shopansız qoy.

Úy ishine jáne jím-jırtlık ornap, taǵı da hámmeniń demi taraydı. Adamlardın shıp-shıp terge túsip náylájlıqta otırǵanın ańlaǵan shayıq esiki sál túrip qoýıwdı eskertti. Sırttan húw-húw kirgen suwiq samal, balqıp otırǵanlardı azǵana jiynaqlastırdı. "Hámme góptin izi tuyıq bolıp tarqaspasaq bolǵanı" dep gúmanlana baslaǵan biyler Maman biydiń aqıllı keńes aytıwın kútıp, úmidiwar kózlerin oǵan qadadı. Suwiq samal kirip denesi shıyraqlasqan Maman jurttıń aqıllı keńes kútıp otırǵanın túsındı.

— Ádiwli adamlar, orıs patshasınıń kalasınday ilahiyda sulıw, gózzal qala kórmedim. Úyreniw kerek. Xalıqtı xalıq etetuǵın ilim-hikmeti, bilimi bar eken. Sol ushın Peterburgqa bala jibersek degen oyda qayıtip edim... Bári, bári... Joq, qayǵırmańlar. Xalıq xalıqtan batır degen gáp esitkenmen. Az bolsaqta, álemge kúshimizdi kórsetermiz, tıńıtıp es jiynayıq, kúsh toplayıq.

Adamlar ásten-ásten turıp tarqasti. Kóp uzamay Maman biy menen Murat shayıq oylasıp, at izlerin shań basıp ketpesten burın "úmit qaǵazın" izlewge kelisti.

Awıllardan awıllarǵa jarshılar shaptı:

— Kimniń atı bolsa, kimniń kókireginde eline muhabbatı bolsa, Maman biyge kelsin. "Ulli úmit qaǵazı" izlenedi.

"Ulli umit qaǵazı" tuwralı bolǵan xabardı esitken eldiń bas kótergen jigitleriniń bári kele basladı. Kelgenler topar-toparǵa bólınip "ullı úmit qaǵazın" izlewge atlandı.

19.

Ádiwli oqıwshım, solay etip 1743-jılǵı Abılqayır xanniń shabiwılı 1723-jılǵı "Aqtaban shubırındı" atanǵan álemge mashhur Junǵarlar shabiwılınan bir de keyin bolmadı, qaraqalpaq eli jáne toz-toz bolıp postı. Kim erikli, kim eriksız junǵarlar menen qıtay tárepke, bazları Afgan eline, Buxara tárepke, jáne bir bólegi Xorezm tárepke qaray arqalandı. Xalıqtıń úşten bir bólegi ǵana — eń turaklı tiykarǵısı, otırıqshı bolıp qaldı. Olardin hár biriniń táǵdirı haqqında gáp qılıw, saǵan ókinishten basqa heshteńe bermeydi. Onnan da saǵan tanıs, Maman biy ıqlas etken shańaraqtıń múshesi, Almagúl haqqında aytıp qoya qoyayıń. Satılsa da, tamaǵı toqlarǵa satıldı, tamaǵı toqlıq — qayǵısı joqlıq. Kóp gúrsiniw tez qartaytadı. Bálkim, Almagúldıń bastan keshirgenleri diywana bolıp ketkenlerdiń taǵdiyrinen jeńillew bolar. Onıń ústine qayda possa da posqanniń atı posqan, diywananıń atı diywana, táǵdirleri bir-birine usas...

Buxara ámiriniń kárwan basısı hár saparında ámirge sawǵa menen barıp úyrengen. Sawǵası jas ǵana sulıw qız, Ámir hár xalıqtıń qızın jańa iyisli gúl dep súyedi. Júdá saqıylıq penen kárwan basıǵa shapan jabadı.

Kárwan bası oljasına quwanıshlı; qáddı-qáwmeti kelisken qız aparatır. Shomıldırıp, qayta kiyindirse, tap peri boladı.

— Tashmat! — dedi ol dawısı tolqınlanıp. — Ámir usı saparı qanday shapan jabadı?

— Ne ushın?

— Qumkelle!

— Jappaydı,— dedi Tashmat ójetlenip.— Biz keterdiń aldında elge posıp kelgen qaraqalpaqlardıń on eki jasar ariwin aldırǵan edi góye

Kárwan basınıń úskini quyıldı.

Haqıqattan da solay. Gúl úzgen atızınan gúl aparsa sarpay bılay tursın, ámirdiń gózebine tap bolıwı mümkin. Onnan da bul jas güldiń iyisin ózim iyiskeyin, ózim úzeyin degen qıyal payda boldı kárwan basıda.

Almagúl bas nardıń ústindegi kúymede edi. Ashıw menen túyeniń ústinen ózin taslap jibereme degen qáwip penen kúymeniń janbawına qolı baylawlı. Ol elden shıqqanda ağıł-tegil jılap edi, kóz jası ada bolmadı, jańa ashılǵan bulaqtay jas sarqılmay kıyatır. Eki beti qıp-qızıl. Áwelgi pátte tuwlap kórdi, qıbir ete almadı, soń tek jılay berdi. Aqırı sharshap uyıqladı. Qárwan bası menen Tashmat pikir alısqanda, ol uyqıda edi. Kárwan bası sum qıyal menen qızdıń qasına otırıp, betin sıypadı. Kókiregine ásten qolın apardı. Qız awırsınıp, "way, ata!" dep baqırıp, kóz ashti.

Kárwan bası usı jasına shekem "ata" degen sózdi esitpegen edi, eti titirenip, shorşıp ketti. "Ózim úzeyin" degen qıyalı órshelene túsiwine qaramastan, jún basqan bilekleri dir-dir etip, kúymeden awdarılıp kete jazlap:

— Qorıqpa, qızım, — dep saldı ol.

"Qızım" dep nege aytqanın da ańgarmadı, biraq aytıp bolǵannan keyin kókiregi ábden suwıp qaldı da, qızdan kolın alıp, kózleri óli pıshıq kózlerindey mólerdi.

— Ata, mehribanlık qılıń, ele de taslap ketiń, elimdi tawıp bara alaman, — dep jalbarındı Almagúl. — Bereket tabıń, ata, qaldırıń. Mendey qızınız bar shıǵar. İlayım baxıtlı bolǵay, iymanlı bolıń. Hár kúni dárgayıńızǵa duwa qılaman, ata. Qudayǵa mıń qátle shúkirlik etip, siziń iymanıńızdı tileyment, ata. Atajan, siz ózlerińizdiń qızınız bolsa, meni sonday kórip ayań, qaldırıń...

Kárwan bası manawsıradı. Qabaǵın. birese shıttı, birese úydi. Shıdamay kúymeniń artqı tesiginen. qızıl qumdı qaq bólip kıyatırǵan kárwanına kóz tasladı. Jipke dizilip súyretilgen ádiraspanday júzden aslam túye Qızıl kumnıń shegesin ısıldatıp basıp, bir bap penen qádem taslamaqta. Ol qıyalǵa ketti: Usınshama túyeniń ústindegi jükten qansha payda ónip atır? Sirá onıń paydası qolına kirmeydi. Bári ámirdin naádíl buyrıǵı menen túpsız qurdımgá quyladı, izi joq, sonsha túnlerdi uyqısız ótkergende, tatarlar menen bashqırtlar arasında bir teńge ushin kegirdekke suw bürkip aytısqanda, qaltasına túsetuǵın paydası joq.

Buxaraǵa keldi — Ámirdiń qolına qaraydı. Sonsha miynet penen ǵaznaǵa payda bergen adamǵa jabatuǵın bir shapanı da úlken bir saltanat, úlken bir gáp. Sonday shapandı ózi satıp alganda bolmay ma? Qansha payda túskenen tórt diywäl arasındaǵı ámir qaydan biledi? Endi bul qızdı ámirge apariw — payda emes. "Ata" dep qoydı qíńır qız. Ol oylanbastan, abaysızda "qızım" dep saldı. Endi zina qılıw góuna, Óziniń bel qızı Almagúlden eki ese úlken. Joq. Bunday jawızlıq, betsizliq tek ámirlerge, xanlarǵa miyasar. Quday olardı keshiredi. Biz olarǵa ákelip beriwe tiyispiz. Qudaydıń jerdegi kózleri ámir, xan, patshalar, bendelerine ne qilsa erikli. Biz amaymız. Amiydiń isi xızmet. Bul qızdıń tilegi qabil etiliwi tiyis! Házir qaldırıp ketse adasıp óledi. Jol tappaydı, ǵarǵa-quzǵıńga jem boladı, ya ash kasqırlarǵa tap boladı. "Bul sordıń obalına da qalmayın, ózim de quri qol bolmayın. Pal tuttım, barmaǵımdı jalamasam, qanday sawdagermen" dep ózine ózi soraw berip, qızǵa burıldı:

— Qızım, jılama, tilegińdi qabil etemen.

— Mín jasań, ata. Áwladıń jamanlıq kórmesin. Hesh qanday jamanlıq kórmegey. Balalarınıń mańlayına shań tiymesin. Qulıń bolayıń, ata...

"Qulıń bolayıń... — dep sıbirlandı kárwan bası. — Qız durısaptı. Satıp jibergen menen qudaǵa ási bolmayman. Miynetim sińdi. Miynetime aldım. Sawdaǵa aldım: Qulım sıpatında sataman"

— Qızım, men seni ózimizdiń ámirge bermeymen, — dep kárwan bası qızdı tınıshlandırdı. — Ol zulım. Bayaǵıda satıp aparǵan bir qızım óldı. Azapta óldı. Sendey ǵana bir gúl edi.

Ol qızdı tınıshlandıraman degen menen qorkınıshlı waqıya aytıp otırǵanın sezbes edi. Qız ol sóylegen sayın dir-dir etedi. Biraq zulımǵa tap qılmayıtuǵınına kuwanıp, kárwan basınıń ayaǵına basın tiygizip dús tómenine jattı.

— Rehim etiń, ata.

— Túrgel, — dedi kárwan bası. — Qáne qolındı shesheyin.

Kárwan bası qızdin qolı baylangan qıl shılbırkı qos bawındaǵı pıshaǵı menen kesti. Almagúldin kózleri oynaqshıp, jas juwǵan júzi jaynap, qaraqalpaq sahrasında jekke ósip, azanǵı shıqta turǵan aq lalaǵa megzedi. Kárwan basınıń ayaqların qushaqladı, másisin súydi.

— Mín jasan, ata, ulı-qızın jamanlıq kórmesin, bay bolıń...

Kárwan irkilmedi. Jollar dawam etti. Qız ele qaldırılmadı. Kárwan Ámiw dáryasınıń boyına jetip irkildi. Kárwanlar shatır qurıp dem aldı, kimisi uyıqladı.

— Sen jılap ses shıgarma? — dep kárwan bası Almagúlge juwan dawıs penen eskertti. — Kóz jasiń qabil eken. Seni Xiywa xanına aparıp beremen. Ol biziń ámirden jaqsi. Jas, zor jigit. Qudaytala jas xanniń kókiregine jaqsılık salsa, seni eline qaytaradı. Ara jaqın. Sherdalı biydiń basshilígındağı bes júz úyli mańgitlar usı xan qaramağında jasaydı. Maǵan tanış bala, qolda ósken. Aparıp taslan dep aytıp ketemen.

— Way mıń jasań, atajan, — dep kuwandı Almagúl. — Sherdalı biy dediń be? Sherdalı biy dep esitkenim bar. Ilayım-ilayım mıń-mıń jasaǵaysız. Ta ólgenshe sizdi umıtpayman, hár tamaqtan keyin haqqnízǵa duwa qılaman.

Nárwanlarǵa "dem ala berińler" dedi de, kárwan bası Tashmat penen úsh jigitti ertip olja qızdı Xiywa xanına satıw ushin dáryadan ótti.

Olja kız haqqında kóp nárwanlar biletuǵın edi, biraq soǵan qaramastan, onıń kózine tek dúnşa kórindi. Buxaraǵa bargánnan keyin kóphsilik gáp etip ámirge jamanlaydı degen basına kelmedi.

— Jigitler, — dep sıbirladı ol jolda joldaslarına. — Bul qızdı Elbarıs xanniń áwmeser balasına satamız. Elge barǵan soń satqanımız tisińizden shıqsa tuxımqurt bolasız.

— Qullıq, qullıq, — desti bári.

Xan sarayıńıń barlıq dárwazası ilik edi, bulardıń hesh kim qabil etetuǵın túri bolmaǵan soń kárwan bası dárwazamanǵa badabat urdı:

— Áy, ash dárwazanı. Biz Buxaradan xanǵa sawǵa menen kiyatırmız.

Dárwazaman aybaltasın kese tutıp, bir tájim berdi dep ishke juwırıp ketti hám azdan keyin kelip:

— Xanımızdıń siz benen sóylesiwigə waqtı joq,—dedi.

— Olay bolsa aytıp barińiz, sawǵaǵa kız ákelgenbiz. Qaraqalpaq sahrasınıń adam iyiskemegen bir lala ýumshasın ákeldim. Názer salsın, sıyımızdı bersin. Ketemiz.

Dárwazaman juwırıp ketip, bir kese чай ishimnen soń, zer jaǵalı shapan kiygen, birewdi ertip keldi. Quwırshaqtay jasanıp kiyingen zer jaǵalı bul adam hanniń hám aqıl qaltası, hám hámiyan qaltası — bas wázir

edi. Onıń tasırayǵan qızıl kózleri birden-aq Almagúlge tústi hám túkirigin juttı.

— Ne alasız?

— Elbarıs xanniń ulı Abdulǵazı Muxammed xan ákesine usap jolbarıslıq qılar degen dáme menen kelgenbiz. Bolmasa, óz ámirimizge áketemiz.

— Lágen,— dedi wázir oylanıp turmay.

Dárwazaban juwırıp ketip, taqiyaday lágen tolı teńge ákeldi. Kárwan bası bunday kóp pulǵa sataman dep oylamasa kerek.

— Qız suliw ma edi? — dedi qayıtsın joldaslarına.

— Bunday ilahida suliw dúnyaǵa bir keledi, — dedi Tashmat. Basqaları onı quwatlap "wah, qız eken!" desip tańlayların qaqtı.

Kárwan basınıń júrek-bawırı qamılıp, tula bedeni dir-dir etti. Bul dirildi qızǵa janı ashığanlıqtan yamasa náwshe gúldey suliw kızǵa berilgen óz nápsinen emes, qolǵa túskен teń-taysız bir suliwdı satıp qoyǵanın ámir eeitse, óz táǵdiri ne bolatuǵınınan qorqınıştan payda boldı. Állenemirde ózin bastı. Dáryanıń ótkelinde joldasların irkip, ózgelerge tisinen shıǵarmawdı jáne zinharlap tapsırdı hám teńgeniń teń jartısın úshewine sańırıwıslap bólistirdi.

* * *

Xorezmniń Sherǵazı xannan keyingi eń jawız hám sum xanı, Elbarıs xan boldı. Ol xanlıqtı keńeytiwden is basladı. Arallı ózbeklerdi bağındırdı, junǵarlar shabıwılınai posıp tirsegi qaǵısa-kaǵısa Aral boyın panalap qelgen qaraqalpaqlardı qısimına aldı, soń Sherdalı biyin eltirip pútkil urıwdı puxaralıǵına ótkerdi. Końsılas xanlıqlarǵa ara-tura shabıwıl jasap, zıqın ótkerip turdı. Bul Iranniń Nádir shaxın tınıshsızlandırdı. 1740-jılı ústine topılıp kelip, on eki jıl xanlıq hújım súrgen Elbarıs xandı gelle qıldı. Urısta hálsıregen Nádir shah bul jerde bekkem húkimdarlıq ete almadı. Orıs patshalıǵınıń aralasıwi menen xanlıq qazaqlardıń qolına ótti. Kishi júzdiń xanı Abılqayır xan boldı, Nádir shaxtıń tásirinen bul jerdegi jergilikli xalıqtıń narazılıǵın kúsheytip, Abılqayır bir jıl shıday almay, taxtı taslap qashti, ornına Nádir shax tárepinen qoyılǵan Muxamed Taxır xandı óltirip, Abılqayırdın ulı Nuralı bir jıl xan boldı. Bul dáwir de uzaqqı barmadı, orıslardıń tásirinen qoriqqa Nádir shax Xorezm xanlıǵınıń

júwenin óz qolında uslap turıw maqsetinde Elbaris xanniń Abdulǵazı Muxammed atlı jarımes ulın xan kóterdi. Bul shınjırma-shınjır kiyatırǵan jergilikli xanlar tuxımınıń maqsetine shep bolmadı. Jigırma bes jasar xan Abdulǵazı Muxammedtiń túyedey boylı bolıp, túymedey oylaǵanınan hámme paydalındı. Saray adamları kolınan kelgenshe dáwran súrdı. Nádir shah qálegeninshe dizgin qaqtı.

Jas xanniń ákesi Elbaris xan atayı qatınpurish edi. Ulı Abdulǵazı onıń kóp shabiwillarınıń maqseti usı qatınpurıshlıqtan dep túsindi. Sebebi, hár shabiwilda saray jańa qızlar menen tolatuǵın edi.

"Dúnyaniń lázzeti — ǵumshası ashılmaǵan qız qushaqlawda" — dep ǵarrı xanniń kekirenip, bas wázirine maqtanıp otıratuǵının talay-talay esitken ulı da, xanlıqtı sonday lázzet izlewden basladı.

— Sulıw qız ushın ǵaznanı ayaw — maǵan dushpanlıq, — dep daǵazaladı bas wázirine.

Quwırshaqtay kiyingen bas wázirdıń sulıw Almagúldı kórip, oylanbastan taqiyaday lágen menen teńge bergizgeniniń sebebi de sol edi: Xorezm xanınan biyǵárez Buxara sawdageri qızdı bermey ketse, hesh kimniń dırıqshılıǵı joq. Eger sonday bir gózzaldı jiberip qoyǵanın jas xan esitse, kúni qárep boladı, dar kútedi.

Almagúl kárwan basıǵa ishinen ırza bolıp, ayrılıssa, da, oǵan áste ǵana "raxmet" dep, teben kirpikleri lámlenip qalsa da, dúnyaǵa shıǵıp kórmegen xan sarayına kirgende, ózin beyishke kirip kiyatırǵanday sezdi. Qáne, usı beyishtiń házligi bolıp, eline qaytarsa, ájaǵasına, jeńgesine qossa!

Wázirdıń izinen erip kiyatırıp eki qaptalına qaraydı, bir baǵ ishine súńgip baratırǵan sekilli. Wázir hesh sóylemeydi. Almagúl onnan mehir dáme etip, bir nárse dewine intizarlıqta kele berdi. Wázir qarańğı dálız benen kelip, bir aǵash qapınıń awzında toqtadı. Qızǵa "kir" dep ı́m menen isharat qıldı. Qız túsinbedi. Apalaqlap, wázirdıń qalta-qalta júzine qaradı.

— Kir, kir, — dedi wázir.

Qız esiktiń zulpın uslap turdı da, ashıwǵa batına almadı. Qapı ashılsa, arjaǵında jasında esitip júrgen dozaq otı háwlirip turǵanday. Wázir shıdamay, qapınıń zulpınan tartıp ashti da, "kir" dep, qızǵa jáne ımladı. Qızdıń dóngelek kózleri tas tóbesine shıǵıp, qorqıp, wázirge qalsha qarap turıp aldı. Wázirdıń xanǵa atalǵan qızǵa qol tiygiziwge huquqı

bolmaǵanlıqtan iýterip kirgize almadı, qız onıń bul sırin túsinbey, "maǵan qansha jaman kózi menen qarasa da, zorlap kirgiziwge atalıq mehri kúsh bermey tur, juwasır" degen oy menen, qozǵalmadı. Sonıń arasında ishten, basına aq sálle oraǵan, aq shapanlı, saqal-murtı qırılǵan, iyegi másiwektey, beli búkir birew shıqtı. Almagúl onı dáslep kempir me dep shamalaǵan ední, joq, bul xannıń qız baqtıratuǵın qatınek suwpısı edi. Qatınek suwpı jeńin túsirip jiberip qızdıń bilegin tuttı hám ishke tarttı. Qız tentireklep barıp kirdi.

Ishte hesh kim joq edi, qatınek suwpı menen ekewi qaldı. Qız ań-tań, jáń-jaǵına qaraydı. Jaydıń ishi hár qıylı lipaslarǵa tolı, murınnıń qanıday qızıl gilemler, palaslar. Qız bul kóriniske qarap apalaqlap, óziniń qayda kelip qalǵanın bilmey, onı ya túsi ekenine isenbey turǵanda, suwpı ekinshi esikten bir lágen menen mísquman ákeldi hám qızǵa "shomıłasań" dep isharat bildirdi. Erkek adam túwe, hayal alındıra tolıq sheshinip kórmegen qızǵa bul ólim kórinip, tula, bádeni qalsh-qalsh etti. Onıń tura beretuǵının bilgennen keyin suwpınıń ózi kelip qızdıń ónír túymesin jazdırıldı. Qız birotala huwıștan ketip, lal bolıp tur. Qızdıń kóylegin sheshtirgeninen keyin suwpı onı góır gúbelek aynalıp, onıń müsindey sulıw denesine kózi toymay qayta-qayta qarap:

— Shesh! — dep balaǵın kórsetti.

Qızda huwısh joq. Qatınek suwpı: "meni óz atam de, uyalma, tınısh, nárestem, tınısh" dep qasına kelip, balaǵın ózi sheshti hám qızdı góır gúbelek aylanıp, hákkedey shıq-shıq qúldı. Qız jılap jiberdi. Qatınek suwpı qızdıń tóbesiien jıllı suw quydi.

Biyshara qız ele ózine ózi isenbeydi. Qasındaǵı adamdı kórmeydi. Jıllı suw denesin balqıttı, qolları eriksiz qıymıldap, óziniń jaltırıǵan appaq denesi ústinen jorǵalaǵan suwdı názık qolları menen sıpıra berdi. Geyde ózinen ózi uyalıp, kókiregindegi qos túymesine óz qolı tiyip ketse de, qıtıǵı kelip sekiredi hám mırs etip kúledi. Bunnan sayın qatınek suwpı suwdı kóp quyıp, onıń kóz ashıwına imkaniyat bermeydi, qızǵa bul suw birew quyıp atırǵan suw emes, al beyishtiń suwı kibi seziledi.

Qız bul hádiyselerge túsinbey, ústine qwyılıp turǵan suw tamam bolsa da, úlken mis lágende biraz otırıldı. Tı̄m-tırıslıqtan paydalanyıp kózın ashti, qarasa qasında bir qatar hayal lipası jatır. Eziwinde azǵana kúlkı

payda boldı. Qatinek suwpi qızdıń bul káranı álle qanday orın menen shatastırıp turǵanın túnsindi de:

— Bul beyish, húr qızı. Sen húr qızı boldıń, — dedi, sibirlap. Qız inandi. Kárwan bası jamanlaǵan Buxara ámirinen qutılıp, beyishke kelgenine ırza. "Túsım bolmaǵay túsim, beyishten quwma, alla. Gúnam joq, hesh gúna islegen emespen" dep gúbirlendi.

Qatinek suwpi sıp etip esikten shıǵıp ketti de, sırttan ildirdi. Qız shayıjipek lipasqa bólenip, qasına qoyılǵan appaq pár dastıqqa bas koydı. Jilay-jilay sharshaǵan qız hesh nárseden qáwetersiz uyıqlap ketti. Mamiq tósek onı bir kún, bir tún oyatpadi. Ózi oynǵanınsha selteń beriwshi bolmadı. Ǵarri qatinek ǵana ara-tura xabar alıp, uyqıdaǵı perige tańlanıp, tiliniń suwın sorıp ketedi, bunday gózzaldi birinshi iret ushıratıp atırǵanın aytıp xanǵa barıp súyinshi soraǵısı keler, biraq biyádeplik bolar dep ózin ózi irkedı.

Qız ekinshi kúni túste oyandı. Hawlıǵıp oyandı. Dem qısılıp atırǵanday. Jaydiń ishiniń hawası tarlıq etip, esikke juwırıp edi, ashılmayıdı. Tildey uzın áynekke juwırdı. Baǵ ishindegi háwiz boyında dolanıp júrgen bir topar qızlar kórindi. Endi haqıqattan da beyish eken dep isendi ol.

Qatinek suwpi payda boldı.

— Sulıwlıq baxıt, he, hehe... Gózzal bolıwǵa ne jetsin he, he, he... Men nege sendey sulıw emespen, he, he, he, he.. e — dep oyaq-buyǵına shıǵıp aylandı.

Qız jáne ań-tań. Qulaǵında:

"Sulıwlıq — baxıt..." degen sózler gúwlep, qayta-qayta tákirarlandı.

— Dúnyaǵa shıqqalı xan sendey sulıwdı kórgen joq, he, he... e. Sárwi boylarıń he, he, tal shıbıq shashlarıń, jan algısh kózleriń, tananıń müvizindey qos mámmeń, he, he... e.

Qız denemdi álle kim kórip qoyǵan eken dep qáwiplene shókke túsıp otırdı.

— Kepter kibi otırıwiń, he... he... e.

Qız onı kórmey ján-jaǵına apalaqlap qaradı. Bir waqıtta qatinek suwpiǵa kózi tústi. Júregi qanasına sıymay háwlirdı, eki alaqańı menen kózlerin basıp, búkkesine otırıp qaldı.

— Jılaǵanı qanday gózzal-á! ... he... he...

Almagúldiń miyi aylandı, pár dastıqqa quladı.

Esik ashılǵanday boldı. Bas kóterdi. Tula bádeni júnles, maymılday bádbesher, dáwdey birewdi kórip "way, way, apa!" dep, esikke qaray juwırındı. Esik jabıldı. Bul kirip kelgen maymil tús Abdulǵazı xanniń ózi edi, asaw qızdıń "way, apa!" dep, shıńǵırǵan sestinen lázzetlendi me, "hahahalay" lars-lars kúldı. Bul kúlkı qızdıń esine iyt ırıldısın saldı. Ósık qara murtları arasınan xanniń soylaq sarı tisleri kóringende, qız "meni shaynap jiberetuǵın bále shıǵar" dep, dyywalǵa arqasın berdi:

— Ata, suwpı ata, qaydasız?

Qatınek suwpınıń "he, he, he" degen hákke kúlkisi esitildi.

Qız astıńǵı ernin tisledi.

— Atıń kim? — dedi xan juwasıپ.

Qızdıń ala kózleri uyasınan shıǵa jazlap tur edi, xanniń juwas sorawına órsheleniwdi paydasız dep bilip ras atın aytti.

— Almagúl?! Ha, ha, ha! Úyinde bir shılım uni joq adam qızınıń atın Maydabiye qoyadı eken. Mákansız qaraqalpaq eline almanıń gúli ne qılıp barıp, saǵan at bolǵan?

Qız onıń qasımay gápıne, túsinbedi me, yamasa el atına kelgen namıslı gáp arın keltirdi me:

— Biziń elde de alma ósken, — dedi.

— Alma ósken... Ha, ha. Alma da qáyerde ósetuǵının bilmeydi. Tilsiz, miysız jemis. Joq, qız! Sen onı qoy, Almagúl saǵan jaraspayıdı. Búginnen baslap Maydabiykeseń!

Onıń bul gáptı ne ushın aytıp atırǵanın qız túsinbedi.

— Meniń atımdı Maydabiye dedińiz be? Joq, joq. Almagúl dedim góy! Ata-anam, tuwısqanlıram Almagúl der edi, elim Almagúl deydi, dep zar-giryan bolıp jılamsıradı. Xan jáne hahahalap kúldı.

— Kóp erkeleme sahrayı qaraqalpaq qızı. Súyiwdıń mánisin bilmeseń kerek. Jılaǵanıń kel degenińbe? — dep qızǵa jaqınladı. Qız keyin shegindi, biraq ılay diywıl oǵan jol bermedi. Kózdi ashıp-jumǵansha Almagúldiń ayday júzine dáw deneli jas xanniń tebendey murtları shanshıldı. Jaraǵan túye tabanına tap bolǵan shımshıqtay Almagúldiń shırıldap "ata, suwpı ata!" dep baqırǵanın esiter qulaq bolmadı... Kózdey tesikten sıǵalap turǵan qatınek suwpınıń kózi gá jasardı, gá kúldı, porrıqtay appaq deneli,

óziniń bir qolı shelli ǵana, náreste ústinde botalaqtay shókken bátbesher xanǵa qızǵanıshlı qarap, tisiniń suwın sorıdı.

Almagúl esten tandı.

Shırqıraq, bozlap xanǵa qatın boldı...

20.

Patshadan alıp qaytqan jarlıǵı bir jerde jelbirep jatırǵanday Maman biy Murat shayıqtıń mazasın alıp atlılar jiynatıp izlewdi dawam etti. Kóp kún izledi. Átiraptıń, toǵayı, qumlardıń quwis-qoltıqları, dalańlıqlar kuri qalmadı. Qoyan qashıratuǵın ańshıllarday hár túptı bir túrtip izledi. Birew-ekew júrgen sayaq-sandıraqlar, urılar bolsa, talaǵanlar usılar emes pe degen gúman menen talaydı qamshiǵa tuttı. Aqıbeti push, quri hálekshilik boldı.

Kókireginde azǵana úmit ushqını janıp, qollı bolǵan jarlıqtı tawıp ákelip elin quwandıratuǵınday, kewilli ketken jigit júdá qapa. Elden ádewir shıǵınıp ketipti. Jete almay júdá salpawsıp kiyatır. Peterburgta kórgenlerin, orıs eliniń eń aldaǵı mádeniyatın, kiygen kiyimlerin, júristurısların, oq-jaraq isleytuǵın ustaxanaların eslep barmaǵın tisledi. Nege orıslardan qalamız?..." Qıyalı álwan-álwan bolıp ketti. Qaraqalpaq sorlı el boldı, erteńi ne boladı? Usı barısında joq boladı. Nesi qaldı? Endi bir dawılǵa ushırasa, qırmanın suwıradı, birotala úpelek bolıp ushadı, óziń ushıp júrip, tabanlı bolǵanıńa birewdi isendir, Áy, sorlı kók mańlay el! Ketkenlerdi qaytarıp, ya qalǵanlardı olardıń izinen kóshirip, qalay jiynaw múmkin? Qáytkende birigedi? Biriktiriw?! Iske aspaytuǵın nárse, Xorezm jaqın bolsın, al Qıtayǵa ketkeni? Buxara xanın panalaǵanlar, Afǵan eline asıp ketkenler qayta ma? Ázelden duwa ketip, tariday tógilgen sorlı el. Bunıń bári kimnen? Xannan ba?... "Esengeldi Ǵayıpxandı sol ushin óltirgen be? Joq, joq, shayıq durıs ayttı, "xandı óltirmew kerek edi. Bári bassızlıqtan boldı. "Basshisız alaman shopansız qoy". Eger, xalıq óz xanın ózi óltirmegende, búytıp pospas edi. Ol hám xandı óltirdi, hám óz uriwın ertip kóship, eldi idırattı. Posıwǵa bas boldı. Ooo, eldi postırıwǵa bas boldı! Bul oy kimniń oyına kelmesin! Qaraqalpaq biyi óz elin postırıwǵa bas, al biriktiriwge?... Joq, joq, biriktiriwge bas bolıw kerek! Áy, Maman, sandıraqlama, Qıtayǵa, junǵarlarǵa, Buxara menen Afǵanıstanǵa qaray posqanlarǵa da sol ayıplı ma?... Qalay-á? Álbette, sol ayıplı. Aqırı xan

xalıqtıń bası, bas ketken soń gewde qayda taslanbaydı. Bul el birigiwi tiyis. Orıs patshasınan úlgi alıp, jawǵa qarsı kúsh toplaw kerek. Xalıq-xalıqtan batır, xalıqtıń xalıqtan artıqmashlıǵı joq. Basqalar usap nege otırıqshı bolmaymız. Qala-sháhárler nege salmaymız, nege qorǵan salmaymız? Bılıy shıqsasıń dúnnya qansha keń. Dúnyada qansha-qansha xalıqlar bar eken. Orısiyat, ukrain, Hindistan, Mısır, Rum, Qıtay, Túrkiya... Bárinen úyreniw, bárinen hóner biliw el ushın ne degen baxit bolar edi. Biziki bárha arqalanıw, posıw-posıw. Bul dúnnya kim ushın payansız? Tek awzi ala qaraqalpaqlar ushın!...

Xannın óltırılgıni maqul bolǵan. Jurtqa bas bolǵan menen, ózbası gewek sıyaqlı edi. Jurt onı qalaq bas dep biykar laqap bermegen shıgar. Ólsin, náletiy! Eger, xalıqtıń xalıqtan artıqshılıǵı bolmasa, jawdan jeńilip posqan eldiń gúnası ózinde. Xalıqta ne góna bar? — Gúna xanında. Ólsin náletiy! Ele hám kesh emes, hámmeniń basın jámlew kerek. Bul ushın zamanniń baǵıtın biliw zárúr. Zaman qayda baratır? Ilim-hikimetliniń izinen. Ilim-hikimetli kim? Orıslar! Orıs patshalığı! Dúnyanıń tórt burıshınan koli bar. Basqa elden adam shaqırtıp bala oqıtadı, basqa elge bala jiberedi. Olardan tálim alıw kerek. Sózsiz alıw kerek. Bizde ne bar? Heshteńe, heshteńe! Eń bolmasa, úst kiyim óziniki emes. Kóylegi noǵaydiki, dambalı hindtiki, beshpenti bashqırdiki, naǵısı ukraindiki, tonı qazaqtiki. Orısqı qáyeri usas edi? Qaysarlıǵı. Tayǵaqlıǵı she? Óziniki. Qalpaǵıshe? Óziniki. Qara bolǵanı ushın, matam kiyimi bolǵanı ushın óziniki. Ilim-tili she? Ózbektiki. Aydar tulımı she? Túrkmen menen arabtiki. Nesi bar bul sorlı eldiń? Heshteńesi! Basında azası, minezinde tayǵaqlıǵı bar. Haqıqatın alganda, usıǵan kim sebepker? Qaraqalpaq balası kimnen kem? İras-á qaraqalpaq balası kimnen kem? Adam hámme jerde adam. Eldi kúshliler qatarına kóteriw kerek. Büldirip postırǵanlardıń ústine barıp, nege pay ala almaymız? Alıw kerek! Balańdı jılatqanniń balasın jılatpasań kózińen jas ketpeydi. Ózgelerge de xalıqtıń kem emesligin bildiremiz! Kúsh penen! Kisiniń balasın jılatqanniń qanday bolatuǵının bilsin, isensin!...

Ol usı oyǵa kelgende tislenip, sonday kúsh penen ǵujırlandı, hátte atın qamshılap-qamshılap shawıp ketti. Qara kórim jerge barıp ózine ay berip, atınıń júwenin tarttı. Basına kelgen dujırımlı oydi joldasları menen ortaqlasıwdı maqul kórdı.

Izine ergen on atlı Mamanniń nege óytip ketkeninen biyxabar, uýqıdan qalıp sharshaǵanları aza qalpaqların kózlerine túsirip múlgip kiyatır.

Maman atınıń basın burmay joldasların kútıp artına burılǵanı sol, júregine shay tartqanday silkindi. Er ústinde misli tasqa aylanǵanday, kózleri alarıwı menen qatıp qaldı. "Ulli úmit qaǵazı..." dep sonsha kún jar saldırǵandaǵı jiynalǵanlar usılar, on atlı! Bulardan kúsh boldı ma? Bul iyinsiz adamlarǵa, az sanlı atlılarǵa arqa súyep bola ma? Sonsha láshkerli Minin menen Pojarskiye, Bogdan Xmelnickiye jurttiń awzınıń suwi nege qurimasın? Usı on atlıdan jaw qorqa ma, ósh alına ma? Hám az, hám dármansız bul atlılar menen ǵayıp xan ne qila alatuǵın edi? Áttewir ǵana jandalbas xan bolıp júreken. Biyshara-áy! Sonnan kelgen oni jurt kústani qılıp, qansha túrli at taqtı. Qızıq, ol qanday adam edi? Arıq pa, semiz be, aqıllı ma, aqılsız ba? Zulim ba, jaydarı ma? Joq, onda názer joq, edi... "Xansız kúnlerimiz bultsız kúnlerge usap ketti" degen kim?... Ataqlı Esim biyge shekem xan ólgeli kóyleginiń sádeplerin jazdırıp, ayağına keń etik kiygendey. İrastan da solay ma? Solay. Meyli, meniń sahrayı xalqım usılay bostanlıqta jasap kórsin. Joq, joq, elge basshi kerek. Oylasqanday, basshi kerek. Qoy baslar qoshqar kerek, jılqını úyirer ayǵır kerek. Kishi júzdiń xanı she? Joq, endi Abılqayır xanǵa barsaq qazaqsha sóyletedi. Orıslarǵa qaytadai bet alsak, ózi laplap turǵan xan alısıp, birotala tuxım qurt qıladı? Bir aqshamda Edilge qaray kóshkende ne qıladı? Áy, bassız Maman, balanıń oyın oylaysań. Bir aqshamda kóshkendey eliń bar ma? Kólik qáne, kúsh qáne? Eń baslısı bir adamnıń aytqanına júretuǵın awız birlik qáne? Awız birlilik?!....

Amanlıq Mamanniń bir nárse oylap óz-ózinen ǵujırlanǵanın túsinip, ásten kiyatır edi. Onıń otırǵanın kórip, oyına selteń bermew ushın tómen qarawı menen tusınan óte berdi.

— Amanlıq., — dedi Maman birden. — Jaw shapqan kúnleri Kewlimjaylardıń ne qayıri boldı?

— Tógilgendi jaladı, talanǵandı taladı.

Maman basın shayqap, astıńğı ernin tisledi de, aldına dúziwlenip otırdı... "Xalıq, xalıqtan batır" degen gáp qaydan shıqtı? Borodin aytı ma? Peterburgta patsha sarayıń bilgishleri aytı ma? Bul esitilgen waqıtta júdá rux beriwshi gáp edi. Endi she? Atqa minerleri bir-birin

múnjise jalań ayaqları jiǵılǵannıń basına tepse, usı elshilik, usı insanlıq pa? "Tógilgenin jalaydı, talanǵanın talaydı, bul qaralı xalıq. Joq, xalıqtıń atı xalıq. Xalıq kóp... Gúná ǵayıp xanda. Ol biriktire almadı. Qarnı sonıń ǵarbızday emes pe edi? Awa, ǵarbızday edi. Tek ózi toyǵanǵa másirip, jurttı jámlemedi, qaytama óshegéstirip qoydı. Onı da ózi bilip emes, quwırshaq edi..." "Qaraqalpaq balası kimnen kem?..." Sonda minaw on atlı eldi qayda aparadı? Hesh qayda! Bálkim bir tumǵuyıqqa. Joq, Amanlıq usap Kewlimjaylardıń da atqa miniwi kerek. Sonda tógilgendi jalap, jiǵılǵandı teppeydi. "Awa, awa..." dedi óz-ózinen gúbirlenip. Bul aqıl basına qalay kirgenin ózi de bilmey, quwanıp ketti.

— Amanlıq, Kewlimjaylar neshew?

Amanlıq sorawǵa túsinbey kúldi.

— Elde sondaylar neshew?

— Bes altı mıń bar shıǵar.

— Olar atqa minse ne qılar edi?

— Aqudaylap, quwanadı.

— Jawǵa shaba ma?

— Álbette, biyim. Astına mingen atınan ayırlığısı keletugin adam bola ma? Olarǵa at qayda?

— Olarǵa at qayda? — dep qayta sorap Maman wahalap kúldi. Yarım mezgillik jol asqansha bir awız sóylemey kiyatırǵan atlı jigitlerde janlanıw sezildi. Taqımların qısıp atların qamshılap, júwenlerin qaǵıp, záńgilerin sıqırlatıp bári Mamanniń izine jetip aldı, shoǵırıtpaqlanıp júrip ketti. Maman jol boyınsha ne oylanǵanın, nege kúlgenin olarǵa aytpadı. Awılǵa jaqınlap, hámmeni úy li-úylerine tarqattı da, Amanlıq penen Kewlimjaylarǵa ketti.

Bektemirdi qarawıl qoypıb bári uyıqlap atır eken.

— Kúpá-kúndız bul ne uyqi? — dedi kózlerin uwqalap manawsırap turǵan Kewlimjayǵa.

— Qudaydan tasalanıp otırǵanımız, — dep Kewlimjay qolların tarashlap turıp kerildi.

— Urlıq etesiz be?

— Basqa ne talap bolsın biyimiz?

Hálsizdiń talabı usı, elimiz de hálsız bolıp qaldı,— dep sóylenip, Maman attan tústi. — Má,... Bektemir attı bayla. Kewlimjay, sizler menen sóyleseyik dep kiyatırmız. Ishkerileńler.

Uyqıdan jana oyanǵan balalar bir urlığınıq izinen keldi me dep qáwipsinip, qorqısıp tur edi, jaydarılıqqa bári quwjińlasıp sala berdi. Ishkeriledi. Qostń ishi hár qıylı kiyizler menen alashalarǵa tolı, bári tóselgen edi.

Maman tańlanıp bosaǵada ırkıldı.

— El postı desek, sizler bayıpsız?

— Quday birewden alıp, ekinshige beredi.

— Buniń ornına at, jaraq tapqanıńızda el qorǵar edińiz.

Kewlimjay Amanlıqqa qarap "ne demekshi?" degendey bir kózin qıstı. Amanlıq heshteńe bilmegensidi.

— Otrırıń, jigitler, sırlasayıq. Atlı bolıwdıń jolın sóyleseyik.

Úyiwlı jatırǵan kiyizler jıldam-jıldam tóselip, ortadaǵı oshaqtı aynala ámme mollam-dógerek otırısti.

21.

Qıstaǵı shabiwil Ayǵara biy menen Sedet kereydiń awılların da áneyi qılıp ketpedi. Tabınlar menen kereylerdiń. qaraqalpaqlarǵa bolǵan kóz qarasın túsingen Abılqayırdıń kóp nókeri jol-jónekey alganın aldı, almaǵanın awdarıp, tónkerip ketti. Tek uzaq qıslawlardaǵı malları ǵana aman qaldı. Sonda da olar qanı aralas qaraqalpaqlardan qol úzbedi. Bar mallarınan berip jiberip, biraz úzilgen bellerge dáramat boldı. Qalay da, búlingenniń atı búlingen. Buzılǵanların, sıńǵanların, awdar-tónker bolǵanların jazǵa shekem dúzetiw menen háleklandı. Bazı awıllar qıslawların taslap jaylawlarǵa kóship, qonıs awdarıp jattı. Óz gúmirashılıqlarınıń bántligi — posıp, os-oyran bolǵan qońsıları menen baylanısti waqıtsha úziwge sebepker boldı. Ásirese, miylerin aylandırgan nárse kún jilitqannan urı — ótiriktiń kóbeyip ketkeni. Bir topar malı álijiwazlaw padashilar menen bólinsel bolǵanı, padashı da qaytpaydı, mallar jer jutqanday joǵaladı. Jılqımanlar kóp shaǵınatuǵın bolıp ketti. Túnde birewi kóz ilindirse bolǵanı, tap qasqır kibi ańlıp turǵan baspashi joq jerden jılqılarǵa shawıp, ishindegi júyrik birewin mine qashadı. Onı quwsa joldasları innen shıqqan qumırısqaday kóbeyip, qalǵan jılqıların

mine-mine qashadı. Sol ushın birew-yarımının ayrılsa, hesh gáp, deydi de, jılqımanlar aldındaǵısın dúrkiretip aydap, awıllarınan qashıqlamayıtuǵın boldı.

Tonawshılar kimler? Bul sorawǵa shopanlar da, padashılar da, jılqımanlar da bir juwap beredi.

— Qaraqalpaqlar!

Juwap Ayǵara biy menen Sedet kereydiń ózlerin inandırmaydı. Múmkın emes!

Biraq izi ada bolmadı. Adamları shaǵınıp kele beredi. Uri qaraqalpaq jitgitleriniń páteńkisine shıdamaǵan Sedet kerey, olardıń bassıhsına barıp júz qızartısqannan kóre, Ayǵara biy menen másláhátleskendi maqul taptı.

Miyman dos Ayǵara biy ózine tán kishi peyilliği menen, alıstan aldınan shıgıp atın jılawladı, jas biydiń shırayınan, qasına ertken joldaslarınıń keyiplerinen qanday ashıw-giyne menen kiyatırǵanın uqtı. Biraq aldı menen ózi gáp baslamadı. Óytse, óz awılıniń shaǵımın aytıp, jilaǵanniń aldınan ókirip shıqqan boladı. Olay etkeni — eki urıwdıń dawısın qostırıp, qaraqalpaqlarǵa qarsı ıza otın alıstırǵanı. Sonlıqtan túkirigin jutınıp Sedet kereydiń ózi sóylewin kútti. Jas biyde qızbalıq joq edi, sol ushın ol da birden gáp baslamadı, hal-jaǵday sorasıp, qádimgisinshe sóylesip otıra berdi. Ara-tura óz teńlesi Mırzabek penen degiship, álle qanday kúlkili sóz tabadı da, jańa dónip kiyatırǵan ashıwdı bulttay tarqatıp jiberedi.

Gáp Abılqayır xan ústinen dawam etti.

— Qaraqalpaqlardan basıp algan qara malınıń ózi jigırma mıńnan artıq eken, — dedi Ayǵara biy tamsanıp. — Bilmedim, bul ne qılǵanı. Ándamlı qudamdallı el edik.

— Xanımızdıń tabanı ójilaǵan qoz ústinde-aw, dep shamalayman. Tabanları úlbirep kúygen kúni jáne kimnen járdem sorar eken?

Sedet kerey ózin tolqıtqan bul sorawdı ortaǵa salıp, túlki teri tumaǵı astınan kóringen uypa-juypa ósık shashın sıypadı, qıyıq óana kózlerin, aldındaǵı qara چay quyıwlı keseden almay, oylı qaldı. Ayǵara biy ol óz oyn aytıp otır eken degen qıyal menen juwap beriwigę talaplanbadı. Mırzabek aqıllı biylerden sóz úyrengisi kelip, eki qulaǵın olardıń áǵımesine berip, tınısh otır.

Ot jaǵar kirip, dalada bir jılqımannıń qos at urlap baratırǵan eki urını tutıp ákelip turǵanın xabarladı.

Urılardıń kimler ekenin burınnan biletuǵınday-aq Ayǵara biy albıramadı. Miymanniń tınıshın alıp gáptı bólmeuw ushın.

— Tólede saqlay turińlar, — dedi.

— Qaraqalpaqlar ma? — dep saldı Sedet kereydiń joldaslarının biri shıdamay?

— Dál ústinen tústińiz?

Ayǵara biydyń mańlayı jıyrıldı.

— Jaqında da eki jigitin tutıp jiberdik. Biysharalar ne qılsın? Bul túlki zamanniń izinen jetiw ushın tazı bolıp atırǵan. Jetkerse bul zaman? Jetkermeydi, Sedet, bileseń be, jetkermeydi. Esitiwime qaraǵanda, olar barlıq, ash-jalańash jetimlerge erk berip, kóringendi talay beriń degen. Hár kim ózi mingendey at tapsın dep buyrıq bergen. Dana Maman biyi buyrıq etken.

— Sonda...

Sedet kereyege sońın aytqızbay Ayǵara biy dawam etti.

— Sonda biziń menen ne jumısı bar demekshimiseń? Albıraǵan úyrek aldı-artınan súńgiy beredi. Ne qılsın? Ásker toplayjaq. Elin jiynayjak. Xansız — bassız qaldı. Esengeldi degen júwernemegi xanın óltırıp, uriwın kóshirip áketken. Sedet shıraǵım, kelgeniń júdá jaqsı boldı. Dana Maman biyi júdá qorlanıp kelgen deydi. Aq patshadan algan jarlıgın Abılqayırdıń tonawshılarına aldırıp, ózi ólim halında eline quwısqan deydi. Barıp hal-jaǵdayda sorasa almadıq. Bileseń be, adam albırasa shalşıq suw da teńiz bolıp kórine beredi. Kishi júz elin shapqanı ushın olarǵa barlıq qazaq bále kórinedi. Jalań ayaq jetimleri mınaw tabın yamasa kerey, álim yamasa jaǵalbaylı, yamasa aday eken, tiymeyik, al mınawsı Abılqayıır xandiki eken, bassalayıq dep saybaǵıslay ma? Atı qazaqtıń bári jaw kórinip júrgen. Ekewimiz eline barayıq, aqillasayıq, Ozsa nókerlerine on-onbesten at bereyik.

Bul haq kewillilik, kókiregi keń jomartlıq otırǵanlardıń hámmezin de álle qanday ayanışlı sezim oyattı. Ayǵara biyge degen jaqsı intizamlılıq payda etip, hámme ózinshe ráhátaptı. Jas úlkenleri maqullap bas shayqadı. Sedet kereyege de namaqul túspedi. Kózleri oynaqshıp, jańa tutılǵan urılardı házır bosatıp jiberiwdi ótingisi kelip otırdı.

Ayǵara biy onıń oyların kózlerinen uqtı. Urılardı házir aldına ákeliwdi buyırıldı.

Qolları artına qayrılıp baylangan, tamırları taramış-taramış eki jigit qosaqlasıwı menen úuge kirdi. Qulaqları atqulaqtay tabırayǵan tandır bas, qısıńqı kózli, jilikleri qap-qara, kir-kir ayaqları maladay aldińgısı onsegiz — jigirma jaslarda, ekinshisi ele oneki — onúshten aspaǵan bala. Kishisi sharshasa hám ash bolsa kerek, jas úlkeninin, iynine ósik shashlı basın súyep, tómen qarap turıptı.

— Sizlerge ne kerek edi?

Sedet kerey jaslıq etip Ayǵara biyden burın soraw berse de, jas úlken biy minlemedi.

— Aytıńlar, ne kerek edi? — dep ol xoshlap qoydı.

— At kerek.

Pikirinen qaytpay birden juwap bergen jigit qazaq biylerine únadı.

— Atıń kim, úlken urı?

— Atım Kewlimjay. Biz urı emespiz, urlasaq óz malımızdı urlap júrippiz. Sizlerdiń zorlıq penen áketkenlerińzdi qayta urlaymız.

Biyler bir-birine qarasıp, kózleri menen pikir alısti.

— Hár qaysısına bir at mindir, — dedi Ayǵara biy, ergenekke súyenip turǵan jılqımanǵa. — Kewlimjay, awılıńa aytıp bar, kelesi piyshembige shayıqqa sálemge baramız. Sedet penen Ayǵara keledi de.

Kútilmegen aqıbet hámmeni tańlandırdı. Óz qulaǵına ózi isenbey Kewlimjay kesirtke kórgen tawıqtıń qarası menen moynın sozıp, Ayǵara biye bir shekelep qaradı, qasındaǵı joldası kúnge qaraǵan ayǵabaǵar gúlindey ashılıp, jerden Kewlimjayǵa kúle qaradı.

Olar shıǵarıldı.

* * *

Mamanniń oylap-oylap aqırı jetimlerdiń qosına baslap kelgeni nátiyjesiz bolmadı. "Qaraqalpaq balası kimnen kem? Büldirgenlerdiń ústine barıp búldiriw kerek. Bilsin, xalıqtıń xalıqtan kem emesligine isensin!..." Onıń bul ızalı, rux beriwshi gápleri hámmesinde belgisiz kúsh payda etti. Kewlimjay birden quwandi:

— Uriqsat bolsa at tawıp minemiz, — dedi.

Basqaları onıň juwabın tákirarlap... "awa, awa..." dep jabırlasti. Jaqında ógana olardıń ózgelerdi talamawı, urlıq etpewi haqqında pikirlesip násiyatlap ketken Amanlıq ta sol saparı ózgerdi. Qara-páreń júzi kúlimlep, Mamanniń pikirlerin quwatlaǵan túr bildirip, hár gápıne bas iyzedi.

— Sizlerdiń bir nárseńiz ushın, hám isenemen, hám quwanaman, — dep Maman júdá kewilli keyipte. — Sizlerdiń uriw-suriw menen isińiz joq. Uriw qız alısqanda sorasılmasa, kerek emes. Eń baslısı, bárimiz aza qalpaǵın kiygen babalar áwladımız, — dedi.

Úylerden úylerge barıp qayır soraǵanda, tamaq ushın qoqtasınılı adamlardıń jumısın qılıwǵa barganda, qarnı toqlar urıwın sorap, bilmegenleriniń qulaǵın burap, bárhamma qaǵa berdige ushırap júrgen balalarǵa dana biydiń gápi mayday sińdi.

— Durıs aytasız, biy aǵa. Basımızda qalpaǵımız jirtılǵan menen ızası kókiregimizde qalǵan,—desti.

Úy-dáskelilerdiń kóbisi qorası menen úyi arasında malınıń tezegin tazalawdan basqa, yamasa jap boyınan jer qıtyaqlap qol serippeden bir-eki taqıya tuxım shashıwdan basqaǵa pámi alıspaytuǵının Maman túsinetuǵın edi hám olardıń kóphiligine qádik penen qarar edi. Hesh nárseden biyǵarez, awılma-awıl gezip, aqıllı, aqılsız gáp aytqanlardıń awızlarına únílip jüretuǵın bul jetimlerdiń tereń mánili juwabına ırza boldı. Kóp jasaǵannan kóp gezgenniń kóbirek biletuǵınına burıngısinan da bekkemirek isendi. Olar menen birge otırıp qaq góshlerinen isletip jep, eldiń basına dónip turǵan káwipti kóbirek túsindirdi. Peterburgta, qayıtısın jolda kórgenlerin maqtadı. Orıstiń Lomonosov degen bir balıqshısınıń balası payıw-piyada neshe kún jol júrip, úlken qalasına oqıwǵa kelip, ataqlı adam bolǵanın esitkenin, onıń hátte Sır boyına kelmekshi bolǵanın da aytıp, balalardıń awzınan suw aǵızıp tamsandırdı. Sóziniń arasında Peterburgtaǵı Petro-Pavlov tas qorǵanı haqqında aytıp, wádesin orınlamaǵanlardı, óz xalqına qıyanet etiwshilerdi ayawsız jazalawdıń zárúrli ekenin eskertip qoydı. Balalar Petro-Pavlov qorǵanı haqúndaǵı gáptı, demlerin ishine tartıp, júdá qorqınıshlı tińlasa da, Maman biydiń házirden baslap-aq sol Petro-Pavlov úlgısı menen Jańakent átirapınan yamasa ilgeride Borodinler qamalǵan úńgirden tas qorǵan salıw niyeti barma degen qáwip penen, betine jalt-jult qarasıp otırdı.

— Qorqınışlı-á? — dedi Maman olardıń oyların túsinip.

Dana biydiń jaydari júzinen súysingen balalar "jaqsı" ya "jaman" dewdiń ornına tek ırkıysıp kúlisti. Maman ol haqqında qaytip gáp qozǵamadı. Qozǵamaǵan menen hámmeſinde álle qanday qáwipli sezim oyandı. Maman sóyleſe, hár sózin danalıq dep túsinip, baslarınan rehimli alaqań sıypap atırǵanday, gásine tańlanıp, gásine qozǵalısıp, tamsanıp otırǵan balalarǵa endigi aytılǵan hár sóz, baslarıń sıypap ótip turǵan qırılı tas kesektey elesledi. Sońinan óz eliniń bir kesegin orınsız qozǵamawǵa, uzaq awillardan, júdá uzaq awıldan at urlawǵa, at ushın júrip, kolaylı oljaǵa tap bolıp qolǵa túsirse, tapqanların ámengersizlerge bólistiriwge, házirgi bar góshlerin kóp balalı ash úylerge ózleri búgin-aq aparıp beriwe iqrar etisti.

Maman kelesi kúni bul isleri jóninde Murat shayıq penen keńesip edi, ol biraz narazılıq bildirdi. Ásirese, onı narazı qılǵan nárse hámmeſi urlıqqa iyteriwi boldı.

— Basqa ilaj jok, ata, — dedi Maman. — Bul túlki zamanda qasqır bolıwǵa talaplanbasań, kún joq kórinedi.

Shayıq óz pikirinde qaldı, biraq qarsılaſpadı. Sóytip Maman barlıq jaslardıń urlıq etip, at tawıp miniwine uriqsat berip jiberdi.

El xansız qalıp, birotala pitırap ketpewi ushın shayıq penen Maman keńesip, sol kúni-aq Xeluet tarqan, Esim biy usaǵan kátquda jas úlkenlerdi jıynap el aralawǵa, kimler kóshkenin, kim qalǵanın, kimniń óli-tirisin anıqlawǵa shıqtı. Ólgen biylerdiń orınlarańa balaları bolsa, balaların, bolmasa, awılı qálegen adamları biy qoyıp shıqtı. Qońıratdıń kóshpey qalǵan uriwları basında buringı biyleri qaldı. Urlanǵan ırısqul biydiń ornına ulı Tórequldı, Súyindik biydiń ornına inisi Shamurattıń abırayın kóterdi. Eń úlken biyi Dáwletbay biydiń óliminen soń basqı tapqan Qıtay urıwinını da birazları joqarıǵa Sırdı jaǵalap, birazları Esengeldiler izinen Xorezm tárepke kóshıptı. Degen menen basım kóphılıgi qozǵalmaptı. Olarǵa da qońıratlarǵa qollanǵan ádisin qollandı. Dáwletbay biydiń ornına, Qurbanbay atlı balası er jetkenshe, dep, kátquda káywani hayalı Sháriypaǵa pátıya berildi. Kenegeslerdiń kóshpey qalǵanlarına Nuralı biydiń ulı Toxta-polat saylandı. Hámme uriwlardıń tabaqlısı, birliklisı "tabaqlı" lar bolıp shıqtı. Ótken urısta teń jarısı joq bolıp on bes shańıraq aman qalıptı. Tirilerinen basqa jaqqqa kóship sepsigeni joq. Uriwdıń jas

úlkenleri el birligin buzbaymız, ata shınıjırın úzbeymiz dep urısta qaza tapqan Yusip baydını ornına emiziqli ulı Mamandı biy dep daǵazalawdı talap etti. Jalayırdıń Esim biyinen basqalarınıń ornı da solay tolıqtırıldı. Yabilardıń dereksiz ketken, bende bolıp ketkeni de biymálım Áliy biyiniń zúriyadı bolmaǵanı ushın Maman biydin tilegi menen Amanlıq biy dep daǵazalandı.

Ómir ushın tartıslar, ádawatlar toqtamadı, Burnıǵısınan beterirek dawam etti. Jetimlerdiń, jaslardıń basqa jaqlarǵa birlikli türde urlıq etip turıwı hár uriwdıń gileń taza biylerine tapsırıldı. Hámmeſine ádil basshılıq etiw Mamanniń jumısı bolıp qaldı. Ol bárine de kóndı. Bazı aqshamlarda qasına eki-úsh jigit ertip alıs awıllarǵa, orta júz tamanlarǵa ketip, jekke-siyrek atılıldı, jolawshılardı tonawǵa qatnasıp júrdı.

Degen menen oylarınıń iske asıwı júdá shaqqanlaspadı, is tosań bara berdi, ne ilaj, shıdaw kerek. Qazaq dalalarında bulardan basqa da uri-sayaq kóp. Tapqanların ózinen zorlarǵa aldırip, eki barmaǵın murnına tígip bos qaytiwshıllar da bolıp turdı, tutılıp bir müshesinen ayrılp mayıp bolǵanlar da tabılıp turdı, ara arasında urlıqtan ólgenler de bolıp turdı, biraq bunıń menen heshteńe toqtamadı. Maman biydiń "tulki zamanda qasqır bolıwǵa talaplanbasań kún joq..." degen gápi hámmeſine jollama jaraq bolıp, hesh kim túlkiniń aldında tawıq bolǵısı kelmedi, halınıń kelgeninshe qasqır bolıwǵa urındı.

Sóytip úlken, biyrehim shabıwıldan sońğı payda bolǵan únsız, ádawatsız kúnlerge tiyım salındı. Awıllar arasında janlı shawqımlar payda boldı, sırttan tıňlaǵanǵa birew menen birew urısıp atırǵanday emes al asıqtan-ashıq júdá kewilli keńesip, bir-birin xoshametlep atırǵanǵa usayıdı...

Túngı shabıwılınan hesh nárse túsire almay, bos qaytqanlıǵı ushın kewilsiz sharshap kiyatırǵan Mamanniń aldınan Qewlimjay shıqtı. Astında shubar at. Er-turmanı dúziw. Qasındaǵı oneki jasar Bóribaydıń da ariq ǵarrı torısı bar. Kewlimjay más. Uzaqtan shawqımladı:

— Maman aǵa, ha, Maman aǵa!

Mamanniń uyqıdan qalǵan kózleri shayday ashıldı:

— Oń bolsın!

— Áwmıyyın! Meni áljuwaz deydi-aw, Maman aǵa. Áljuwaz degenlerge óshegisip, mına osıraq Bóribaydı erttim. İrasın aytıw kerek,

bul balaniń atı bóri bolǵan menen joldası — aǵası bórilik etti. Qazaqtıń ortan qolday eki jigitin bir ózim attan awdarıp bayladım, meni Alpamıs deń, ya Qoblan deń. Qáne, Maman aǵa, óz awızınızdai aytshi. Alpamıs... Qoblan, qáne, qáne...

— Alpamıs! — dedi Maman kewilli.

— Áne, osıraq, saǵan ayttım, mende Alpamıstiń kúshi bar, — dep Kewlimjay atın ókireńletip barıp, ǵarrı torıda quyashtay kúlip otırǵan balanı qamshı menen túrtti. Ol sargışh tislerin kórsetip quwanıshlı ırkıyǵannan basqa heshteńe demedi.

Maman, Qewlimjaydıń kúlki ushın maqtanıp atırǵanın túsinip, ishindegisiniń barlıǵın aqtartıw ushın atın burdı.

— Ayda, Alpamıs, Bektemirdıń tawıp ákelgen atın kóremiz.

— Ayda! — dep kewilli Kewlimjay joldasınıń atın ózinikinen burın urıp, aldına saldı. — Maman aǵa, rasınan keleyin, Ayǵara biy dáryaday keń peyilli adam eken. Jigitlerine tutılıp edik. Bosattırdı hám at mindirip jiberdi....

— Gúllán qazaq sonday bolǵanda ma?!

* * *

Amanlıq yabınıń bir káláta awılına biy dep daǵazalandı. Amanlıq biy!... Hám tańlanǵanday, hám inanbastay hádiyse. Hámme hayran. Jaqında ǵana moynına dorba asınıp júrip, búginligi atqa minip biylık dárejege jetkenine ózi de inanbaydı. Kókirek quwanıshın Aqbiydayǵa ayta almadı, inanbawı múmkin. Bálkim, túsi shıǵar! Inanbay oylı jatır, ayaqların aqyastırıp shalqasına jatır. İlashiqtıń dútkeşinen ara-tura aǵıp ótip turǵan aq bultka qarap, baladay shóp shaynap jatır. Zayıbı onıń kúndegisinen ózgeshe keypin ańlap ya quwanarın, ya qıynaların bilmey, moynın sál sozıp qaradı, eriniń awzında shóp, eki eziwinde kúlkiniń izi.

— Begim, biykeshten xabar joq pa?.

Amanlıq oǵan Almagúl jóninde de hesh nárse esine salmawıń eskertip qoyǵan edi, shıdamadı. Biyshara ne qılsın, saǵıngan. Eń jaqın sırlası edi. Ol "kishe" degen sózdi sonday názıkkı penen, álleqanday jumsaq qılıp aytqanda, Aqbiydayǵa "kishe" degen sóz "apa" degendey esitilip, bawırı eljirep sala berer edi. Amanlıqtıń joǵında ekewi bir birine es, dúnýadaǵı eń joq nárseler haqqında árman etisip, qumırıday juǵırlasıp

sóyleser edi, shash juwísip, bir-biriniň shashın órer edi, bir-birine ayna bolar edi. Sol biykesj joq. Onıń ústine Aqbiydaydını kewli jaralı. Jaralı bolǵanda hesh qashan hesh kim em tappas jara... Sorlı usılardı eslep qansha qısınadı, qansha demigedi, júregi zárdege tolıp, awlaǵında ózine-ózi pıshaq salıp, ya asılıp ólgisi keledi, átteń, janı tatlıma, yamasa Amanlıqtıń shıń muhabbetin qıymay ma, sirá óle almaydı. "Pal ushın uw-záhár... kúlki ushın kóz jas jaratqan..." Gúlin súygen adam tikeninen bezbeydi..." Amanlıqtıń usı gáplerin qayta-qayta tákirarlap, gúbirlenip, ózin-ózi jubatsa da, kewli bárha keňesgóy izleydi, qáne, sol keňesgóy?. Biykeshi jas edi, jas ta bolsa aqıllılıǵına qarap "qudayım kempirdi qız kebine salǵan ba" dep ishinen tańlanatuǵın edi. Qáne, sarsıqlı demlerinde biykeshi bolıp, júrek zárdesin síissa, irińin aǵızsa... Oylana-oylana, barmaǵın tisley-tisley, júreginde qansha iriń toplandı, qansha mágde jatır. Tek bildirmeydi. Bunısı ábden janın jep, kúnnen-kúnge shóp bolıp azdı. Amanlıq onıń azıp baratırǵanın kórip júrse de, ilajsız. Zeynine tiymewge tırısadı. Jatsa tur demeydi, tursa otır demeydi. Aqshamı menen basına qolın dastıq qılıp onıń kózlerinen aqqan jas shıǵanaǵın juwıp jatsa da "jılama shabazım" dewdiń ornına, ekinshi qolı onıń jipek shashların sıypalaydı...

Hayalınıń bergen sorawı Amanlıqtıń tánhá waqtı xoshlıǵın tiydi. Jalmap atırǵan shóbin túpirip, tikeyip otırdı.

— Xabar joq, shabazım,—dedi.

Óz júreginiń jarasın ǵana emes, Almagúldı de eske salmaw jóninde erine wáde qılǵan kelinshek eriniń óni ózgergenin kórip, qalt-qalt ete qaldı. Ózin sál gúnalı sezse, dir-dir etetuǵın bul hayalǵa Amanlıq ne qılsın, tek "pay, shabazım, pay" der edi. Bul saparı onıń dirildegenine máni bermedi. Asıqpay otırıp ǵayıptan baxit qusı qonıp biy bolǵanın aytti.

— Biy?! — Aqbiydaydın eziwinen kúlki izi kórinse de, eki kózinen pırt-pırt jas sorǵaladı. — Qutlı bolsın, begim.

Biylik jetiskenine kewli alıp ushsa da, izine ergen jalǵız sińlisiniń usı baxıttı kórip, birge quwana almaǵanı ushın ishine sherebe quyılǵanday ashidi. Almagúl qayta-qayta kóz aldına keledi. Lekin, bunısın sırtqa shıǵarmaydı. Onda Aqbiyday qıynalıp qaladı — Ázzi jan!... Dalaǵa shıqqısı kelmey, qudaydıń kózi — quyashqa qaraǵısı kelmey, keshke shekem iyne jutqan ash iyttey buratıldı da jattı. Bul únsız jatis Aqbiydayǵa jaqsı tásır

etpedi. Onı oy bastı. Biraq kewlinde ne góptikey payda bolıp, ne nárseler oylap atırǵanın sorawǵa batına almay, jataraldoında, óz boljawıń ortaǵa saldı.

— Begim, meniń atamnıń mınaday gápi bar edi. Jigittiń jambaslar kóphshigi, arqa súyer diywali, atqa salar eri — qatını boladı. Jigittiń atın shıǵaratıǵın da, jigitti qor qılatuǵın da qatını. Qatın jigittiń ómirlik joldası ǵana emes, maqtanatuǵın asqar tawı. Asqar tawdıń basında muz jatsa jaman. Qaywaq-birwaq eriydi, etegin sel qıladı. Seniń asqar tawıńnıń basında payda bolǵan muz bar, aldın alıwdı ótinemen, begim. Baxtıń ashılsın, alla razı bolsa, men razı, basına dáwran kelipti, bir qız ala ǵoy, begim.

Aqbiydaydıń kózlerinen jas shıqpadi, biraq, erinleriniń qanı tartılıp, karday bolıp ketti. Eskealsa júrek qıtıqlap, sheke tamırǵa bızin qadaytuǵın hádiyse jáne eske alıngan menen Amanlıqqa eń áwelgi esitkenindey tásir etpedi. Hayalı sóylegei gezde ózin qalay tutıp, qalay tınısh tıńlaǵan bolsa, izinde solay ǵana júdá suwiq qanlılıq penen sóylep tamamladı:

— Nege eki aytqızasań, shabazım? jaman kúnlerdi umıtayıq demedim be? Sarsılma, qamıqpa. Ómirdiń gárdishine ishimnen kóngenmen.

Bul sóylesikler sol kúni olardıń ekewin eki tósekke ayırmadı. Qádimgisinshe bir tósekte jattı, qádimgisinshe bir-birine bileklerin dastıq qılısıp, shash sıypasti. Bir arqanniń eki talınday esilisti...

Azanda da kúndegisinshe ómir ǵalma-ǵalı dawam etti... Jetimlerge, atsızlarǵa tapsırma berilip, hár kim ózine at tabıw mashqalasına túskende, hámme biylerdiń shaqqanı, sol iske belseñe qızıqqanı Amanlıq boldı.

Ótken aqshamdaǵı atlanısında Bektemirdi atlı qılǵanına más. Amanlıq Aqbiydaydıń jambasına shıǵanaqlap terlep-tepship çay ishiň otırǵanda, daladan Maman dawısladı.

— Amanlıq biy, barmısań?

— Barman aǵa.

Ol terin sıpırmastan qoyanday atlığıp juwırıp-aq shıqtı.

— Tayarlıq kórińler, qonaq kútesiz.

— Bildirersiz be, aǵa?

— Shayiq atamlar menen oylasıp-oylasıp sizikine túsiriwdi maqul kórdik. Piyshembige Ayǵara biyler keledi.

Aq jawlıǵın bürkengen Aqbiyday esikten suwırılıp shıǵıp, Maman biyge mirát qıldı:

— Ullı biy, attan túsińiz, suwsın ishińiz.

Mamannıú Aqbiydaydı kórmegenine kóp waqtılar bolǵan edi, onıń azǵın shırayın kórip, "sen zulım jigit ekenseń góy" degendey Amanlıqqa túksiyip bir qaradı da, Aqbiydayǵa burıldı. Almagúldı soraǵısı kelip ózin irkti.

— Suwsın alıp shıǵa góy.

Aqbiyday ılashıqqa súńgip kirip, bir zeren shalap alıp shıqtı.

22.

Almagúl esine kelgende Abulgazı xan álle qashan shıǵıp ketken edi. Bolǵan waqıyaǵa endi ǵana túsinip, birden ókirip jiberdi. Túnek ılay diywaldıń lárzem alıwına sál qaldı, eger, onıń dawısı qatınek suwpı qaraytuǵın kózdey tesikten shıǵıp turmaǵanda, kúshli óksikten ılay diywaldıń paqsaları unırap sótiletuǵını da sózsiz edi.

Qatınek suwpınıń pálledey awzı ashılıp, ishek-silesi qatıp, tım-tırıs kúlip tur. Onıń ishektey jińishke barmaqların biriktirip turǵan qaqpash alaqanı jazdırılıp ketse, Almagúldıń óksigin tiyw imkaniyatı bar. Soǵan da batına almay, suq barmaǵı menen, qan-jini tazalanǵan qarınday mırjımtırjı betin sızıp, bas shayqap qoyadı, terlep-tepship kúledi. Qıyalına, kúlkisi — mınaw meńirew qaralı diywaldıń sútini sıyaqlı. Almagúl kóz jasqa állenetken kúlkiden sútin barlıǵın bilmedi. Qatınektiń demin jutıp shıqlıqlap turǵanın da kórmedi. Jılay berdi. Qara shashların jayıp, eki betin tırnap jıladı, túrgeliwge shaması kelmey, basın pár dastıqqa qayta-qayta kóterip-taslap jıladı, mushı menen mańlayına urıp-urıp jıladı, usı kúnge tap qılǵan Búxara sawdagerine nálet aytıp jıladı. Qudaydıń atın aytıp, nalınıp jıladı, nashar bolıp jaratılǵanına jıladı, bárine jıladı, tınbay jıladı...

Qatınek suwpı keyin básip, asxanaǵa kire sala, tayın tawıq sorpadan sarı ala aǵash zerenge quyıp ákeldi.

— Xanımsha, sorpa ishińiz, jazlısız.

Ele solığı basılmaǵan qız:

— Áket, ket! — dep baqırdı. Qatınek suwpı zerendi bas ushına qoydı:
 — Meyli, uyalsań jalǵız otırıp ishe góy.

Almagúl zerenniń bir shetinen uslap, shıǵıp baratırǵan qatınektiń izinen shıńgitti. Zeren qapıǵa bılısh etti. Qatınek suwpı uzın bóz kóyleginin etegin aynaldırıp kóterip, gírra izine aynaldı.

— Óybey, óybey! Xan esitpegey, adam esitpegey. Seni ayayın, tilime ǵana baspayın!... — Qatınek suwpı usılayınsıa shińk-shińk sóylenip, gúbirlenip qaq bólingen zerenniń sıniqların jiynap etegine saldı. Palasqa ele sińbey gilkildep atırǵan sorpanı kórip dústómenine jattı:

— Óybey, xanımsıa, sen qurıdını... — dep tili menen palastı bir jaladı... — men de qurıdım, — dep taǵı jaladı. — Ekewimiz de qurıdıp, kel sende jala... — dep eńbeklep júrip, sorpa shashıraǵan jer bolsa bárin jalap shıqtı. Almagúl oǵan qaramadı, qarasa, tońqayıp palas jalaǵan qatınektiń háreketlerine kúlerme edi, álle-qáyter edi. Qatınek pıshiqtay sekirip hámme jerdi mintazday etip, sorpa kóbirek sińgen jerlerin erinbey sorıdı.

— Áne, xanǵa óziń de aytpa...

Qız onıń sózlerin esitpedi. Tek eki kózine kúshi jetip, úsh kún tamaq ishpedi. Biraq bul ójetlik uzaqqa sozilmadı. Qatınek suwpı gijiń-gijiń miyin aylandırdı.

— Kúl, quwan, xanımsıa, xanǵa birinshi mártebe etegin ashtırǵan qızǵa dozaq otı haram.

Ol hár kúni hákkedey shıqılıqlap kelip, usı gápin miń qaytalaǵan shıǵar. Qız inandı ma, azǵana kewlin basıp tınıshlandı. Tamaq ishti.

Hápteden soń baǵqa shıǵarıldı. Jaqtı dúnyaǵa jańa shıqqanday endi bir keń nápes aldı. Kún de bir aǵashtiń sayasında otırıp jáń-jaqqıa kóz jiberip, tíń-tíńlaydı. Bazda xan sarayındaǵılar ólip qalǵanday tím-tırıs, bazda iyttiń ketegindey ulı-shuw. Túsinbeydi. Onıń sırtınan baqlap júrgen qatınek suwpı aspannan túskendey qápelimné payda bolıp, gápke aylandırdı:

— Búgin shawqım joǵına hayranbısań? Hayran bola góy, xan joq. Xan joqta usınday ǵana ǵawırılı boladı...

Kókiregne payda bolǵan jumbaqlardı tez túsinip juwap bere bergenı ushın ba, qatınek supıǵa úyrenisti, biraq hesh sóylemeydi. Ishqıstalıq azdırıldı. Sabaǵınan úzilgen gúldey solıy basladı.

Káywanı kanızlerdiń biri sırtınan baqlap júrgen edi, suwpınıń alısta júrgenin bilip qasına keldi. Tájiriybesiz náresteniń zapıranday shırayın kórip tez-tez aqıllandırıldı.

— Oy, sorlı sińlim, búytıp oylanıp, búytıp azıp, hálekseń. Men bul xannıń ákesiniń waqtında kelgenmen. Qatınnıń zarın quday esitkende, bul sarayǵa jasıl túsirer edi. Onnan da házligíne qash ta júre ber. Sulıw ekenseń, xanǵa kádirliseń. Etińniń qızğını barda xannıń oyaq-buyaǵına shıǵıp, ózińniń kele bolıwińdı gózle. Óytpeseń, ne ilaj? Quday ázelden tágdırıńdı usılay jaratqan. Deneńniń qızğını qashsa, bul kúnlerge de zar bolasań.

Bul keńes jas, bos júrektiń jáne de qatayıwına járdem etti, tawbege keldi. Jayına kirgenien keyin "ne ilaj? Quda tágdırıńdı usılay jaratqan..." dep ózine-ózi hay berdi, basıldı.

Xan kelse, oǵan jaranıwdıń jolın izledi. Biraq qalay jaranıwdı hám xan qáytkende unatatuğının bilmeydi, tek bolǵanı — xan kelse, aspannan úzilip túskен gúldey aldına jiǵılıp, jadırawǵa tırısıp, aq gúl ǵumshasınday tislerin kórsetedi. Xanǵa bul unasa kerek, qara júnli jarǵaq tislegendey ósık murtları astınan qızıl-kógis erinleri túrılıp, "Maydabiye, keypiń jaqsı ma? dep keledi. Almagúl áwelgi kúngisin umıtıp, Maydabiye, basqa kanizektiń atı shıǵar dep pámledi. Xanniń kewilli gezinde "Xanımız, men Maydabiye emespen, Almagúlmen" dedi. Xan selk-selk kúldi: "Sen Maydabiykeseń. Qaraqalpaqlar jasaǵan jerlerde alma góli bolmaydı demedim be? Umitqaniń — xalqıńa húrmetiń, umitpasań, óz xalqıńdı masqara qılǵaniń".

Xanniń eń birinshi talabı kele sala basına eki kóphik qoyıp, pártósekte shalqasına jatadı da, arıstay uzın ayaqların Almagúlge qaray sozadı. Bul "ayaǵımdı qıs" degeni. Almagúlde erk joq. Iri júnles baltırları alma gezek kóterip uwqalaydı. Xanǵa bul jaǵadı. Soń on eki múshesiniń hámmesin uwqalawdı buyiradı. Baliqtay jas náresteniń hálısız barmaqları oǵan qanday ház beretuğunu namálım, biraq onıń aldında misli óliktey jatıp, pıshıqtay "pır-pır" uyiqlaydı. Oyansa, onıń kelte ǵana burımlarınan ózine tartıp, "koysańız da, rehim egińiz de..." degenine qaramay, dastıqqa jígadı.

Kem-kem xanniń qızıǵıwshılıǵı kemidi, keliwdi siyrekletti. Ásten-ásten kónligip kiyatırgan qızdı bul tańlandırıldı. "Ne bolǵanı eken?"

Baǵqa shıqqanında ótken sapardaǵı káywani kanızdı kórdi. Hal-jaǵday sorastı. Qız ırasın aytti.

— Olay bolsa jáne bir biyshara ákelingen, — dedi kanız: — Endi meni ne qıladı?

— Jaqsı kóre me ele? Shariq bergen joq pa?

— Kelgeni — jaqsı kórgeni shıgar, shariq bergen joq.

— Olay bolsa ǵamındı je, sińlim, men ákesinen aldanǵanman. Bul da ákesine tartqan. Nege aldandiń de. Meni birewge sarqıt dep berejaq edi, balalıq etip, "barmayman, sizdi kórip júremen" dermen be. "Meyli", dep qaldırdı. İqlasıma kóre sonnan bir ayda bir kórinse bolmay ma, basımıdı tırnay-tırnay qala berdim. Kórgenim-bilgenim paxta, shariq bolıp qaldı. Eger bul xanniń kewline jaqsılıq kirip, "seni birewge beremen" dese, "óziń bil" de. Xanniń qatını bolıp ish qıstalıqta júrgennen, bir jalańash payına tiyse, malxanada jatqanıń abzal, sińlim.

Kanizek durısın aytti ma, ya kúndeslik etip jamanlıq qılmaqshi ma? Almagúl oylasarǵa basqa adam tappadı, biraq, úlken oyǵa shúmip júrdi.

Xan bir kelgeninde táwekel eskertti de:

— Xanımız, men sizdi siyrek kórsem saǵınaman.

Xan, dawısı qarlıqqan iyttey, lars-lars kúldi.

— Erkek saǵınsań birewge bereyin.

Almagúl kanizektiń keńesin esledi, biraq "yaqshı" dep te, "joq" dep te aytalmadı.

— Sen bir júni jatiq jıllı pıshıq ediń, ara-tura qoynıma alıp turarman. Sol ushın rehim etemen, — dep xan onı burıngıśınsha sheshindirip denesin uwqalattı. — Ya ketkiń kele me? Onda biziń bir at seyis bar. Seniń menen bir uyalas qannan, qaraqalpaq. Soǵan bereyin be?

Qızdıń ishinde álle qanday úmit ushqını jilt etkendey boldı.

— Xanımız, "pısh" deseńiz de, dánxanaǵa quwsańız da ózińiz biliń.

Xan basqa súygiliklerinen bunday sóz esitpegeni ushın ba, ya burınnan esitilip júrse de, aqıllı, názik qızdı kózi qıymaǵanınan ba, jáne dastıqka jiǵıp:

— Házirshe bola bereseń, dedi.

Almagúldıń ishin jilitqan issı lepke suwıq suw búrkılıp, tek sıńsıcı.

Sol kúni ketkeninen xan qayıtip aynalmadı. Bir ay da, eki ayda ótti. Qızdı zeriki dep oylaǵan qatınek suwpı:

— Kúlip júr, xanımsha, xan el jawlawǵa ketti, — dedi.

"El jawlawǵa" dep qız ishinen gúrsindi:

— Eli az ba?

Qatinek suwpı, "oy, ladan xanımsha, oy ladan xanımsha" dep shińkshińk sóylenip, aldına dumalanıp oynadı. Tóbesinen asırılıp tońqalaq astı. Bóz ıshantanınıń balaǵın túrip, bas jibi sheshilgen buzawday, jaydúń ishinde juwırıp oynadı. Almagúl buǵan túsinbedi, biraq ishek-silesi qatıp kuldi. Onıń birinshi kúliwi edi. Sol ushın ba, endi qatinek suwpı kirgende, burıngıday jorǵalap kelmeydi, basınan tońqalaq asıp, samal aydaǵan qańbaqtay dumalanıp kiredi, hár saparı bir hóner menen kiretuǵın boldı. Bazda tusawlı eshektey sekirip kiredi, bazda bir ayaǵın moynına asınıp hákke bolıp keledi. Qullası Almagúldı kúldiriwge urınadı. Bara-bara bul kórinişler qızda kúlki tuwdırmay qaldı. Awlaǵında, xan aytqan at seyis qaraqalpaqtı izlep kóriwdi oyladı, tanış qanizekten sorap kórip edi, ol onday seyis haqqında esitpepti.

— Men de ózińdey bir qazıqtı aylanǵan tusawlı baytalman, — dedi, ol.

Almagúldıń ishi-bawırın órteytuǵın úlken hádiyse baslandı. Bul tuwısqan ájaǵası menen jeńgesiniń kóz aldınan ketpewi. Áwelgi kúnleri olardı kóp oylap, kóp jilar edi, túsine ense, aqshamı menen zarlanıp, azanda qabaǵı isip shıǵadı. Jekke bastıń qayǵısı bazda-bazda olardı umittıradı da, biraq xansız erkin kúnler Amanlıq penen Aqbiydaydıń hár demin de kóz aldınan shıǵarmadı. Qapı ashılıp ketse, ájaǵası kirip kiyatırǵanday, esikke jalt burılsa, úyrenshikli qatinek suwpınıń jımıńlap turısı. Júregine chay tartqanday murnın jıyırdı.

Kelgeli neshe kún, neshe báhár kórdi, esaptan jańılısti. Gúlge malıngan alma ágashına súyenip otırıp zarlı ińıldadı:

"Tozańlı kósheńe kóz jasım serpip,
Qara shashım sipseń qılay ájaǵa.
Haslı nashar demey izleseń meni,
Qas jawıńa qalqan bolay ájaǵa..."

Baǵdı mákanlaǵan barlıq qus áwladı qızdıń aynalasına ushıp kelip, zarlı únge qosılıp óz tilinde "ájaǵa" dep sayradı. Búlbıl menen jarısa sarı

shıṁshıqlar, karlıgashlar sayradı. Zar epkinine, alma gúlleri ushıp túsip jatti. Qarsı aldındıǵı shaqaǵa qongan álle qanday bir shıṁshıq onıń diqqatın bólip, ornınan tikeytti. Bunday shıṁshıqlar Türkstanda tek báhárde ǵana payda bolar edi. Xan baǵında bunday shıṁshıqtı ele kórmegenlikten, tańlandı. Qaydan kelgen shıṁshıq? Shaqadan shaqaǵa ushıp-konıp júripti. Tap usı ǵana sarı shıṁshıqtıń yabı awılıniń qublasındaǵı jetim emenge qonaqlap, shaqalardan shaqalarǵa tap házirgidey sekirip júrgennn talay mártebe kórgen. Uslamaqshı boldı, sarı shıṁshıq pırr etip ushıp ushqı shaqaǵa qondı.

Usınday ayralıqta qustıń qanatına sálemnama jazıp jibergenler haqqında erteklerden esitkeni bar edi. Türkstannan sálemnama ákeldi me eken dep dámelendi. Shıṁshıq haqıyatında dámelendirdi. Ózinshe "shıq-shıq" sayradı.

— Túsibeymen, janım, jaqın kelip sayra, — dedi Almagúl jalbarınıp.

Sarı shıṁshıq onı túsingendey shaqalardan shaqalarǵa atlap, tómen túse basladı. Qız eki qolın kóksine qoyıp egitile jalbarınıp:

— Mennen Türkstan eline sálemnama jetker, janım, ájaǵama, kisheme sálem de. Shayqımızǵa sálem de. Ájaǵamnıń arqa súyeri Maman biyge sálem de...

Sarı shıṁshıq álle nárseden úrkip, pırr etip ushıp ketti. Almagúldıń ele aytajaqları kóp edi, jáne keletugın shıǵar dep kútti, sarı shıṁshıq qayıtip oralmadı, ushqan jaǵına qarap kúte-kúte kózleri taldı. Moyın omırtqası sal bolıp, ornınan ásten ǵana tikeydi. Diywal-háremniń ústinen sarı asqabaqtay sarı qurash kórindi. Onıń janlı adam basında ekenin yamasa ágashqa kiydirilgen qaraqshı ekenin ańlamay qız qarap qaldı.

— Xanımsha, dawısıńnan bildim, qaraqalpaqsań góy, — dedi qurash astınan adam dawısı. Qız basqa birewdiń kórip qoyıwınan korqıp jáńjaǵına bir qarap aldı da.

— Siz kimsiz? — dedi.

— Men de qaraqalpaqpan.

— Kárińiz ne?

— Xannın at seyisimen.

— Tolıq nege kórinbeysiz?

— Men seni jarıqtan kórip turman. Jassań. Sulıwsań. Kórgiń kelse jaqınlı, boyım jetpeydi.

Almagúl jáne jan-jağına qaranıp qurashqa jaqınladı, Kózleri kúldey nursız, betinin alması asqabaktıń pálegindey tırjıyǵan, saqalı, murtı aq jaǵal seysti shalalaw kórdi. Garrı seystiń irkilip, sóylespey, nege qaymıǵıp baratırǵanına hayran bolıp artına burılsa, qatınek suwpi kiyatır eken.

— Xanımsha, bolar endi, búgin xan keledi, — dedi de, ol qolınan súyrep áketti.

Almagúldiń kewlinde quwanışh payda bolǵan sıyaqlandı. Neden? Ózi de túsinbeydi. Bálkim, óz eliniń sarı shımsıǵın kórip, onnan sálemnama jibergeni ushın shıǵar, bálkim, garrı seysti kórgeni ushın shıǵar, bálkim, "xan keledi" degen xabardan shıǵar. Degen menen quwanış...

23.

"... Bir dáryanı jaǵalap qonǵan eki el bir tonniń eki jaǵası. Teń kawsırılıp, teń ilinbese, onday ton qızǵınsız. Qızǵınsız ton paydasız. Bir dáryadan suw ishkenlerdiń, bir tabaqtan as ishken bir atanıń ullahınday, bir-birine mehriybanlıqtan basqa sumlıǵı bolmawı tiyis..."

Qazaqtıń ataqlı biyleri menen qaraqalpaq biyeleriniń arasındań jıllı-jıllı ángime usı taqlette boldı. Biriniń barımına biri barıp, awız birlikli tarqasti.

Olardı Amanlıqtikine túsirıwdiń sırı — sebep penen Ayǵara biye kúyew balasınıń ırgesin kórsetiw edi. Súyikli biyler bul kelisinde aday urıwının da bir aq kewil biyin ertip shıǵıptı. Qazaq baylarına, biyelerine tán minezde bopsa etip, alıstan badabat salmay-aq keldi, qonaq iyeleriniń bari-joǵın minlemez jaydarı qayttı. Qaraqalpaq biyeleriniń nóker tayarlaw jónindegi pikirlerine júdá góna doslıq pikir qosısti.

— Durıs. Bul zamanda kisi qorqıtqanday mushıń bolsın, — dep Ayǵara biy jáne úsh at inam etip edi, Sedet kerey menen aday biyi de qalıspadı. Jup juptan jılqı beretuǵın bolıp ketti. Usı kúnnen baslap hámmege tártip berildi.

— Abaylı bolińlar, atı qazaq bolsa jaw emes! Tabın, Kerey, Aday awılları tamanda jılaǵan bala kórseń, kóz jasın tiliń menen jalap keptir, móńiregen malın kórseń, ot aparıp salıwǵa erinbe.

Bunıń menen áwelgi tártip bosańlaspadı, baslaǵan kásiplerin toqtatpadı. Top-top bolıp elden bir neshe kúnlik alıslarǵa ketip buringıśinsha jolawshı taladı. At jiynadı, kúsh jiynadı, nárenjanları ótken-

ketkenge qol jayıp, kewip ketken nan jiynadı, qullası, eli ushın, ózleri ushın artıq-aspay ómir jiynadı.

Kún-kúnnen kúsh kóbeydi. Otızlaǵan at jiynaldi. Endi bir óńkey jigitler saylanıp atqa mindirildi. Mamanniń óz basshılıǵında ata bilmes alışlarǵa shabıwıl jasalıp turıldı...

Olar, mine, náwbettegi shabıwıldan qaytti. Keń dalada duman-duman shań uytqıtıp, eki saltań at jetelep, bes-altı qaramal aydap, onlaǵanı aldılarına qoy óngerip kewilli qaytip kiyatır. Asıgıp kiyatır.

Kóz ushında qos atlı kórindi.

— Olja! — dep baqırdı biri. Maman alaqańın mańlayına tutıp sıǵalandı.

— Kózińiz ildi me? Atlarınıń júgi bar. Qashalmaydi. Amanlıq biy, shap!

Saltań kiyatırǵan Amanlıq penen úsh atlı bólínip shıqtı. Mamanlar tobın buzbay alǵa qaray júre berdi. Namálím qos atlı tamannan miltıq dawısı gúrp etti. Keń dalanıń ústi gúnírenip ketti. Maman gilt toqtap, Amanlıqqa ergen úsh jigittiń biri atı menen ommaqazan atıp jígilǵanın kórdi.

— Basıń! — dedi jigitlerine. Jigitler óńgergen koyların jerge atıp-atıp urıp, miltıq atqan kos atlığa gúw xújimge ótti. Oq jeter jerde júrislerin bosańlatıp, qazan oshaqtay qawsırıla, taba tuttı. Janlar qıl ústinde, hámmeńiń qádigi kúsheydi, miltıq awzı qalay, kimge qaratılǵanına hámme teń qarap, sıǵalanıp kiyatır. Bir miltıqtıń awzı Mamanniń ókpe tusına qaratılǵan. Ol albıramay eki kolın sermep "alǵa" dep baslap baratır. Jolawshılardıń ekewi de teń atıwǵa qolaylasıp, miltıqların dál gózlep turıptı.

Jaqınlatıp atajaq. Bir waqıtta birewi tislene badabat saldı:

— Toqtańlar! Kim endi bir atlasa óledi!

Qaraqalpaqsha aralasqan orıssha dawısti Maman shalalaw esitti. Soradi:

— Borodin aǵamısań?

— Mamanbisáń?

— Jigitler, attan túsińler! — dep Maman atınan ógarğıp túsip, Kuzma Borodinge qaray juwırdı. Qushaqlasti. Kútilmegen ájayıp ushırasıw boldı. Qapa saqallı Kuzma Borodin Mamanniń keń jawırınına dúrs-dúrs urıp tur.

— Jigit bolǵansań, súyegiń qatqan, qasqır! Haqıqattan da qasqır deppen, jol bolsın?

— Túlki kuwıp júrmız, Borodin aǵa.

— Jaraydı, jaraydı. Óytpeseń, túlkiniń quyrığı uzın, jetkermeydi, — dep, atı menen ommaqazan atıp jiǵılǵan jerinde jata-jata ústiniń shanın qaǵıp kiyatırǵan jigitke burılıp kúle shıraylandı. — Sum eken. Jawın tıngan soń turıp kiyatır. Men tek atın attım.

Jigitler kúlisti.

— Qáne, Maman biy, awılıńa basla. Biziń at sharshaǵan, júgin jeńilletseńiz jaqsı bolar edi.

Maman attan jiǵılǵan jigitke ólı atınıń er-turmanın jaydaqtıń birewine salıwdı buyırıp, ózi Kuzma Borodinniń atınıń júgin túsirmekshi boldı. Qozǵalta almadı. Kuzma Borodin kúldı.

— Awır ma?

— Ne ózi, aǵa?

— Sizlerge sıyılıq.

Eki kiyzıge orap taylap artılgan bul júk — miltıq, oq dári edi. Kólemine, salmaǵına qarap Maman shamalap bildi.

— Haqısınan binay ómirde kutıla alarmızba eken?

— Qalıs. Baspúkil. Kóz jaslardıń tógiliwine sebepker bolsa da, sizler ushın ákelgim keldi. Elińiz búlindi, postı dep esittim, inim.

Maman quwanǵanınan jerge jiǵılıp Kuzma Borodinniń etiginen súymekshi edi, ol Mamannıń jelkesinen uslap tikeytti:

— Qoy, jaramaslıq etpe, inim. Tabanımdı súydireyin degen niyetim joq, doslıq kewlimdi bildiriwge ákeldim. Eliw miltıq. Bir-birden asınıńlar.

Jigitlerdiń kóphshılıgi miltıq dawısın esitse de, uslap kórmegen. Hár qaysısı bir miltıq alıp mańlaylarına tiygizdi. jazatayım birewge atılıp ketiwinen korqıp, aspandı gózesip, qulaqların shırt-shırt qaytarıp basıp kórdı.

Kuzma Borodinniń qasındaǵı joldası ózi sıyaqlı temirshi usta eken, onıń menen tanıstdırdı, miltıq penen áwere bolıp oyaq-buyağın sıypap turǵan jigitlerdi ruxlandırıw ushın, "uslawın, atıwin úyretemen" dep qoystı.

Olar apaq-shapaq bolıp, olja mallardı aydap jetkeriw ushın bes atlı qaldırıp, tikke awılgá tarttı. Kuzma Borodin jol-jónekey barlıq jańalıqlarıdı

soradı. Kóp sóylemeytuğın Maman, tap óz ákesine shaǵıńǵanday egitilip, ózi Peterburgqa jaqsı niyet penen xalqı atınan ketkende, eliniń qalay tarqap, qaylarga posqanın, urıs baslaraldında Abılqayır xannıń sumlıq penen eń áwele qońırattıń ataqlı biyi İrisqul biydi bende qılıp urlatqanın, naǵız ǵajja-ǵaj urıs gezinde biraz biylerdi biydárek bende qılıp áketkenin, házir olardıń qáyerde, qanday halatta ekenin bilmeytuğının, talay sapar túnlerde shabiwilǵa barıp bendelerdi izlegen menen, ustaǵanlı juwmaq shígara almaǵanın sóylep, qamsıǵıp kiyatır.

Kuzma Borodin bólmeý tińlap, júregi eljirep kiyatırgan jigitte ayap táselle berdi. Ótken iske qapa bolıp ózin qurtpawdı, márt bolıwdı, jigitlerin márıt tutıwdı eskertti. Peterburgqa — patshaǵa barganın júdá maqullap, ele járdem bolmay atırǵanınıń sebebin — türkler menen urıstiń bel úzdi qılıp turǵanınan dep jubatti.

— Ele járdem kelmegen bolsa, meniń járdemimdi orıslardıń járdemi dep túsin, inim. Al, biydárek bendeler jóninde ǵam jeme, kúshińizdi esitse, sum xannıń ózi qaytaradı, — dedi.

Orıs patshasın maqtap-maqtap, ele quwanarlıq járdemi bolmaǵanına jiggitiń iyni túsip, ishinen qurıp júr edi. Kuzma Borodinniń gápi beline belbew buwǵanday boldı.

Usı kúni keshten-aq awıllardan awıllarǵa atlılar shabisıp:

"Orıs patshasınan járdem keldi... Kuzma Borodin keldi" dep dawrıq saldı.

Keń qaraqalpaq dalasında "orıslardan járdem..." degen sózler kúshli samal menen qulaqtan-kulaqqa ótti. Oǵan qarsı, Kuzma Borodinniń ózin kórip tanıǵanlardıń arasınan: — "bayağı qolda bende bolǵan Borodin orıs aldawlıqta hámmeni qırıp ketiwge kelipti" degen ólpeń jel de esti. Kún ótken sayın kúshli samal ólpeń jeldi basıp, qorqınısh dumanların serpiwge qaradı. Elge ruxlandırıwshı shaqırıq taslanıp, awılma-awıl jáne atlılar jollandı. Isenimli oq jaraqtıń atın esitken "men" degen jigitler atlı, piyadasına qaramay nóker bolıwǵa kele basladı.

Kuzma Bsrođin menen Maman jigitlerdi bir wádege — erkeklik wádege qalay baylawdıń ádisin oylasti. Kelisti: hár bir jigitke "erlik ne menen pitiwaja boladı?" degen? soraw berip, "erlik — el ǵamın oylaw menen pitiwaja boladı" degen keskin bir juwap alıwı tiyis.

Usılay islendi de...

Bir ayǵa shamalasqanda atlı-piyada nókerlerdiń sanı júzge jetti. Olar eki toparǵa bólínip, hár bir toparǵa jigırma besten miltiq úlestirdi, qalǵanlarına góne nayza, qılısh, jetpegenlerine balta, shoqmar berilip, Kuzma Borodinnmń basshılıǵı astında hámme árman etetuǵın, biraq hesh kim oylamaǵan, áskeriy mashqı baslandı.

Borodinnen qalǵan bayağı teri kórikke hesh kim kewil bólmez, sol ornında — taw arasında, qısnaqta, ele baz basıp jatır eken. Borodinniń joldası onı iske saldı. Qasına onlaǵan kómırshi, kórik basıwshi alıp, shoyın, qorǵasın eritip, qalıń terilerden ushı shoyınlı, qorǵasını uzın saplı qamshılar órıldı. Solayınsha bir ájayıp, jaslardı qızıqtıratuǵın is baslandı. Maman Borodin menen keńesip Ayǵara biydiń wádesi boyınsha Mırzabekti ertip keldi. Ol dushpanına alıstan doyır uriwdıń haqıqyqı sheberi eken. Ushı qorǵasını, shoyınlı qamshılardı qalay paydalaniwdıń tásillerin ol úyretti.

Borodin kúnde tań azanda, nókerlerdi mashqıǵa áketer aldında, olardı mártlikke úyretiwshi jáne bir soraw hám oğan juwap tawıp tákirarlattı.

— Urısta nókerdiń dastığı ne?

— Urısta nókerdiń dastığı — dushpanı. Dastıqsız ólgen jigit — er emes!

Bul áskeriy tayarıqlardıń izi nege kelip shógedi, ne menen tamamlanadı, oğan juwap izlegen adam joq. Adamlar shad. Bir-birin kórse quwjınlasıp, kúlisip, kimniń miltıqtı qalay atatuǵını, kimniń qalay atta otırıp, qalay nayza uratuǵını, kimniń qalay uzaqtan qamshı silteytuǵının, kimniń nege shaqqanlıǵı haqqında óz-ara tarısadı. Mamannıń aq patshaǵa barıp járdem alıp qaytqanına jurt endi isenisti.

Awıl arasın tozanǵıtıp shapqan óz atlıların, bir-birin quwıp juwırıskan shoq-shoq piyadaların kórse:

— Áne patshaliqtıń kúshi, — desti el.

Kuzma Borodinniń awırıw hayalı, úrpe-shúrpe tórt balası qalǵanı ushın, altı aydan keyin qaytarman boldı. El qıylandı, ilaj qansha? Jaǵdayı bar. Birge kelgen temirshi joldası ázelden shıqqanda qaraqalpaqlar arasında qalıwǵa wáde etip shıqqan eken, ol qaldı, Borodin qaytti. Biraq ol jalǵız qaytarılmadı. Bir qalada orıssha oqıwına járdem berersiz dep, on eki jasar shaqqan Boribaydı qosıp jiberdi. Bóribay ǵarri torısın jas kók

dónenge almastırıp, bul aybatlı, aqılı orıs adamı menen joldas bolǵanına quwana—quwana ketti.

Borodinlerdi uzatiw saltanatı Mamanlardı Peterburgqa uzatiw saltanatınan kem bolmadı. Uzatiwǵa pútkil el shıqtı.

24.

Kuzma Borodin menen kelgen temirshi ustaniń atı Vladimir edi. ǵarri shayıqtıń tili aylanbay birjola "Bektemir usta" dep edi, hámmege "Bektemir usta" boldı da ketti. Katań miynetkesh adam eken. Keshke shekem ustaxanada "shıq-shıq, jań-jań" balǵa dawısı tınbaydı. Ustaxana misli ziyaratxanaǵa aylanıp ketti. Keliwshilerdiń, ketiwshilerdiń izi úzilmeydi.

El posıp, qatar-qurbisiniń kóphshiliginen ayrılgan shayıq kewilsiz jüretugın edi. Jaslarǵa esittirmey, birli-yarım ǵarri menen otırıp ásten ǵana:

— Adamnıń adam bolıwı teń-qurbı menen eken. Teń kurbıńnan ayrılgan soń, olar ketken o dýnyaǵa adamnıń kewli asıǵadı da turadı eken... — dep sarsılatuǵın edi.

Kuzma Borodinler kelip, elge qaytadan jan engeli oǵan da jan endi. Ólim haqqında umıttı. Azanǵı halqasın asıǵıp iship, qartań aqboz atına minedi de, ustaxananiń qasına kisenlep jiberedi. Sonnan awqat mezgili bolǵansha ustaxananiń kómırshileri menen kórikshilerine "hay bárekellasın" dóndirip otırısı-otırıs. Kúnniń suwiǵında da, ıssısında da qara terge shomılıp, mańlayın sıpırıwǵa pursat tappaytuǵın usta Vladimirdiń kómır aralas terin óz sállesiniń bir sheti menen ara-tura bir sıpırıp jiberip "kásipińnen bereket tap, qaraqalpaqtıń kálegen qızına iyek at, áperemen" dese, bolǵanı, ustaqanadaǵılardıń hámmesi jedellenip, kúlisip "oylanba, qaraqalpaqqa kúyew bala bol, usta" deydi. Vladimirdiń qara ter sorǵalap turǵan qızıl erinleri arasınan qashawday iri tisleri jaltırap kórinip: "Azǵana is kórseteyin, sonnan soń qız izleymen" dep kúlimsireydi.

Nókerlikke basın tikken jitlerdiń kúshi menen Quwandáryaniń boyına egilgen eginlerdiń de zúrááti mol bolıp, jurttiń qolı uzarıwǵa qaradı...

Jaralardıń ornı pitip, kemişler tolışıp, jaslardıń oyın-zawiǵına urıqsat etildi. Burnıları jasırın, bir-birinen qıpsalanıp jüretuǵın jaslar endi erkin oynadı, erkin qosıq aytti, erkin kúlisti. Aqshamına qaray bas jibi sheshilgen baspaqtay shapqılasqan balalar kóshelerdi toltıradı.

Bul quwanıştıń akibeti qayırlı bolmadı.

Báhárde, Murat shayıq ustani úyine qondırıwǵa aparǵan kúni, aqsham Vladimir ushti-kúydi joq bolıp shıqtı. Eldiń ústine jáne bir qayǵı bultı payda boldı. Nókerler menen awıl aynalasında mashqıda júrgen Mamanlarǵa xabar jetip, jáń-jaqqa atlan-shap atlılar ketti. Mamanlar keshke taman Vladimirdı urlap qashqan qos qara atlını tutıp, ekewin bir shılbırǵa qosaqlap súyrep keldi, onıń paydası ne, izinen quwǵıñshi kóringennen-aq qaraqshılar Vladimirdı buwıp óltiripti. Olar bunnan úsh jılday ilgeri jalayır awılıní malın quwıp baratırǵanda eliniń oylı-bálentin kóriwge atlanǵan, Mamanlarǵa joliqqan qara atlılar — eki gellekeser gázzap eken. Vladimirdıń ólimi ushın olardı kimniń qalay urıwına erk berildi. Kim qulaǵın kesti, kim tilin kesti, kim kózlerin oydi, kim etinen et kesip, buwınların baltaladı, gelle keserler iyeginen jan shıqqansha barlıq azaplarǵa shıdadı, biraq kimniń tapsırması ekenin aytpastan ólip ketti.

Murat shayıq úyine qondırǵan orıs ustasınıń túnde námálim joq bolǵanınan baslap, qayta-qayta gúrsiniw menen óz mańlayına ózi qos qollap uradı. Biraq onıń menen, seńdey soqlıǵısıp, kóp kún aranǵa qamalǵan tanaday tuwlasqan adamlardıń oǵan gúmanı kemimedi. Sol ushın ba, yamasa basqa sebebi bar ma, báhárdıń bir azanǵı shımirı samalı menen:

— Murat shayıq óz kózlerin ózi iyne menen shanshıp aǵızıptı, — degen suwiq xabar awızdan-awızǵa ótti.

Búǵan el tańlandı. Shayıq ne ushın solay islegen? Sırın adam bendege aytpadı. Hátte ol óz ulı Xeluetke, Maman biye de heshteńe bildirmedi. Maman biy ashiwlandı. Izli-izinen ońbaǵan háreketlerdi oylap lebizin jaya bergen Abılqayır xanǵa sırtınan tislendi, ashiwlandı. Hátte ashiw menen Abılqayır xanniń biyǵam láshkerleriniń bir shetinen tiymekshi bolıp jigitlerge shaqırıqta qıldı. Biraq hasası menen jer shwqılaǵan Murat shayıq payda boldı, áyle-páylege qaramadı. Jigitlerge qarata bar dawısı menen sóyledi:

— Öz kóz jasımız tiyilmay júrip basqanıń kóz jasın tógiw insanlıqtan ba, erlik pe, áziyzlerim? Ne dep shabasız? Kishi júzdiń bizge, biziń kishi júzge qarsi atlanıs jasawımızǵa sańlaq joq. Lebiz shıqqan awızdan jan shıǵadı. Orıslarǵa biz dospız dedik pe, dedik, olar dospız dedi me — dedi.

Endi qazaqlar menen saǵası bir, quyar teńizi bir Sırdáryamız, bilse, túbeksiz Abılqayır xan kiygen tonniń eki jaǵasımız. Jáne kóniňler, námártlik bizden bolmasın, doslıq bárjay bolsın.

Bul gáp jigitlerge irew saldı. Maman oylanıp-oylanıp, ǵarri shayıqtıń keńesine kóniwge májbúr boldı. Biraq burıngıśinan qatallandı, awılma-awıl at qoyıp, qıraqlıqtı kúsheytti.

El taǵdiri — suwi gá tasıp, gá tartılǵan Sırdáryanıń ılaylı ağısına megzeydi. Qarıwlı temirshiniń tósine túsip salmaqlı balǵaǵa tap bolǵan suwiq temirdey, eriksiz qızıp, suwiq suwǵa taslanganday birese wajıldadı, birese balǵa kúshine shıdamay ushqınlınap unırap ketti. İssı suwiq penen, suwiq issı menen kóz ashtırmay, almasqan turaǵı joq túsiniksiz zaman boldı...

Jazǵa qaray qayǵılar jáne umitılıp, elge jáne quwanısh aralastı. Ótken urıstaǵı. biydáreklerdiń bári Abılqayır xannıń áskerlerine bende bolıp túskен eken. Tirilerin lók qaytartıptı. Solay etip jaz haqıqat jaz boldı, aspannan quyash jadıradı, xannan kútilmegen bostanlıq keldi. Tartılǵan ayaqlar sozıldı, tiri ǵayıplar el arasın apaq-shapaq etti. Eń hayran qalarlığı — ırısqul biy tiri keldi.

ırısqul biydiń shırayı gúzgi japıraqtay sarǵayıp, eki betiniń alması sógi tógilgen shanashtay mirjımlanǵan, azǵan. Biraq kewil sarayı bayaǵınsısha. Saǵı sınbaptı.

— Xanniń bir jalpıldaǵı kelip "orıslarǵa dos bolǵanıńız ushın xanımız bosatiń dep párman berdi" dedi. Adam iseneme? Menińshe, Abılqayır xan jarılpap bosatpaǵan, álle qanday kúshten qoriqqan, — dedi ol qalay bosatqanın soraǵanlarǵa. Elge Borodin kelgennen sońǵı jańaliqlardı esitkende:

— Qaraqalpaqtıń dastiqsız ólmewine ant etken nókerine dastıq beriwden qoriqqan eken góy, — degen juwmak shıǵardi.

Eshyinde kem sóyletuǵın biy sóylemshek bolıp ketipti. Basına tiyip-qaytip denesin juwlatqan ájel qılıshları haqqında kóp gáp qıldı: Yusip baydırń toyınan kelgen kúni aqsham awıl aralawǵa jalǵız shıqqanında,

kóleńkedey eki adam birden payda bolıp, awzın basıp gúbirletiwi menen qapqa saladı. Onnan sońğı ótkergen kúnleriniń bári til jetpes qayǵılı. Qapqa pıshıq salıp qosıp sabatqan. Talay doyırkıń páti menen terektey sulaǵan... Sondaǵı xanniń biyge qoyǵan talabı: yabi urıwına shabiwil jasatiw, kenegeslerdi talatıw, qıtaylarǵa Esengeldisin biy etiwge talaplaniw...

— Sonnan xan ne óndirmekshi deysiz be? Kóp nárse óndirmekshi eken. Ózimizdi ózimizge talatıp, shúyk bolǵan gezimizde moynımızdan qısıp-qısıp ılaqtırıp, kewline ne kelse, áwladımızǵa sonı qıldırmaqshı eken. Túsindim. "Jawda da bir úyiń bolsın" degen. Xan xızmetinde tabınnıń bir jigit bar eken, xan awılına aparılǵan aqshamı basıma qarawıl bolıp, xanniń buziq niyetin sol sıbırladı. — dep Írisqul biy haq kewilli haqıqıy dos qazaq jigitlerin kútá maqtanısh etip sóyledi, Tamaq beri w qadaǵan etilgende qaltasına pisken gósh salıp kelgen bazı bir xan qarawılların eslep, olarǵa "alla ráhmeti jawsın" dep qoyadı. Tabın jigitı bir saparı qashırmakshı bolǵanda, onnan sońğı basına túsetuǵın múshkildi kóz aldına keltirip, qashpay qalǵanın aytqanda, tıńlawshıldarıń birazı tańlandı:

— Qashıw kerek edi, — desti.

— Birewge kúlki, ekinshige — kóz jas. Ózim kúlip ketip, onıń kóz jasına qalǵım kelmedi, — dedi Írisqul biy.

Tiri kelgen biyler Amanlıqtaǵı óz orınların aldı. Áliy biydiń biyligi ózine qaytarılıp, Amanlıq nókerlikte qaldı. Írisqul biy ornına jalǵız ulı Tórequldıń biy bolǵanın esitkende ishi góim etip "izinde bar ońalar degen usımekeń" dep kuwanıp turdı da, ulınıń jarımesligin eslep, sorı qaynaǵan mómin xalıq, "aǵashqa baǵın deseń, baǵına beredi" dep, astıńǵı ernin tisledi. Bunısın hesh kimge uqtırmawǵa tırısıp, astıńǵı juqa ernin jalaǵan bolıp, ketik tisleri menen bir qamtıdı. Hár istiń izine baǵıwdı oylap, heshteńe demedi de. Biraq, elge kelgendegi belin bükken hádiyselerge qosımsısha Murat shayıqtiń óz kózin ózi shansıp shıǵarǵanı haqqındaǵı xabar awır oylanttı. "Sonsha qatal sawashlarda beli búgil mesten, putkil eldiń tuwı bolıp alda júrgen adam ne ushın usınday ázzilik etti? Ne müddáhási bar eken? Aljıǵan ba? Teris qaytip satqınlıq etpekshi boldı ma eken? Tásıl menen ustani miyman qılıp, isler isin isletkennen keyin artı ashılıp qalıwınan qorqqan ba? Óz gúnasına ózi hawlıqqan ba? El dúmpiwine

shıdamay, ózin-ózi jazalaǵanı ma? Múmkin, solay shıgar. Aqırı, ashıw ústindegi xalıq tutıp alıp áyle-páylesine qaratpay kózin oysa, taajip pe? Biziń xalıq ózgege ilaj ete almaǵan menen bir-birin jazalawǵa teperish. Qaraqalpaqtıń minezin shayıqtan jaqsı biletuǵın adam joq. Álbette, solay..."

Írisqlı biy sońǵı pikirinde toqtap qaldı. Murat shayıqtıń halın sorawǵa barmadı. Bir kúni dalaǵa shıgıp turǵanda, hesh qanday dábdebesiz, esiginiń aldında attan túsken shayıqtı kórdi. At qossıhi Seydulla dáw bayagısinsha izinen júriwdiń ornına aldında, qamshısınıń bir ushınan uslap jetelep kıyatır. Kirshiksız aq basına bárha suliw oralatuǵın sállesi kirlepti, bir shekesine awıptı. Shayıqtı kórse, uzaqtan sálemlesetuǵın ǵarrı biy tura berdi. Húkimdarın xabarlandırıw máqsetinde Seydulla dáw birinshi sálem berdi. Írisqlı biy qabil etip, shayıq penen qol alısti. Sonsha waqıt kórmegenine shayıq qamsıqsa da, Írisqlı biydiń miriwbeti buringıday bolmadı. Úy iyesiniń dawıs tolqınına qarap, "ishkerileń, hosh keldińiz" degen sózleriniń keri mánisin hár bir aqıllı adam ańlaǵanday edi. Shayıq heshteńege máni bermedi. Qaptal betke tóselgen aq kiyizdiń ústine saqqa júgindi. Amanlıq-esenlik sorasti. Írisqlı biy bul saparı ózin ábden qısti. Jadıramadı. Kóp sóylemedi. Shayıqtıń kózleri kórmese de, Írisqlı biydiń azǵın shırayın, búgingi myymandoslıǵın, júregi menen kórip otır. Biraq minlemedi. Aqırı shıdamadı.

— Áziy whole, Írisqlı, biy, — dedi aldındıǵı chay kesesin qarmalanıp otırıp: — Ózgergenseń. Men de ózgerdim, Mine keseni tabalmay otırmam.

— Janıqaslıq qılsańız kerek, shayqımız.

— Kelgeniń jaqsı boldı, áziy whole. Bolmasa, ishimde ápketejaq gápıım bar edi. Aytayın saǵan. Meniń ómir jolım ózińe ayan. Bar aqılımdi, bar kúshimdi, matam qalpaǵın kiyip "qaraqalpaq" atalǵan eldi el qılıw ushın jumsadıım. Bul dúnaya ashshı ayranǵa tolı bir shirik mes eken, bir jaǵın piteseń, ekinshi jaǵı tesiledi. Jaqtı dúnaya bárha shebekeyine qaradı maǵan. Eń sońında úyimdegi áziy miymanım suykli orıs usta Vladimir urlandi. Haq edim, xalıqqa tiriley masqara boldım. Ilaj qansha? Dúnaya qılqpqa, bir-birewge qaslıqqa zor eken. Túńildim. Sóytyp haramılıqqa, urlıq-ǵarlıqqa tolı bul jaqtı dúnyanı talaq ettim. Kórmeyin, kúymeyin dedim, áziy whole. Seydulla bolsa maǵan pısqı. Sen de aziwi müjilgen ǵarrı

arıslansań. "Murat shayıq bul dúnýadan solay-solay waz keship, talaq etipti" dese, bizden sońǵı jaslar inanıp, qıyınıqtan qorqıp jasawdan waz keship júrer, túnílip júrer. Bul jaqtı dúnýaniń lázzeti menen zahmetin hár kim óz kózi menen kórsin... Sol ushın usı gáp usı jerde qalsın, áziyzlerim.

Írisqul biy óziniń Murat shayıqqa qılǵan ókpe-geynesine, gumanına pánt jep, astıńǵı ernin qattı tisledi, müjilgen tislerdiń ne kúshi bolsın, shanashı shıqqan astıńǵı erininde araları eki eli eki tistiń batqan izi qaldı...

Qonıp, azanda qádimgisinshe degishpe menen qaytqan Murat shayıqtıń, kesh bolǵanda, qudíqqa jiǵılıp ólgeni haqqında xabar keldi...

— Uaq, jalǵansı dúnýa! jaqsı bolıp júrseń de, jaqsı at penen óliw joq eken — dep sarsıldı, Írisqul biy.

* * *

Amanlıq biylikten bosaǵanın Aqbiydayǵa ayta almay jarılıp keteyin dep otır.

Aqbiyday onıń ashıwın bayqap qılپıldap júr. Shıdamadı. "Jaw qolına túsip nahaqlıq etkenim qaytadan yadına túsip otırma" degen qıyal menen, daladan bir qak jińǵıl ákelip qaptalına qoydı, jawırnın ashti.

— Ur, begim, ashıwıń tarqasın. Meniń de gúnám jeńilisin!

Amanlıq qaq jińǵıldı uslap, urıwǵa qolaylasıp turdı da, qayırıp bırh etkizip sindirip, otqa tasladı.

— Begim, bilesen be, usı úydiń quyashı senseń. Júzińdi bultqa bastırsań, óz úyiń qarańǵılanadı...

Amanlıq juwap ornına suwiq demin alıp gúrsinip bir qaptalına qıysayıp, hayalına dastıq áper demesten, panasız kúnlerindegi ádeti menen alaqańın dastanıp jatti.

Aqbiyday eriniń nege qapa bolǵanın erteńine, úyine kelgen kempirlerdiń sıpsıń gáplerinen esitti. Endi ǵana bir uwıtın tawıp erine táselle berdi.

— Gúrsinbe, begim. Meniń kókemniń bir násiyatı bar edi. Adam búgin óziniń qay záńgide turǵanın bilgisi kelse, keshegi záńgisiz kúnin kóz aldına keltiriwi kerek... Begim, kuday kópsinbesin, perzent kórejaqsań.

Amanlıq quwangánan sóz tappay, hayalın bawırına qattı-qattı qısıp, mańlayınan, eki betiniń almasınan shorp-shorp súydi...

Tańaldında, "Murat shayıq ózin qudqka taslap ólipti" degen xabardı esitip, ekewi birden, tóseginen jilan shıqqanday, sekirdi. Boságasın atlamay-aq Aqbiyday sínsip, Amanlıq "waywaylap" jilawı menen, shayıqtıń úyine qaray juwırısti. Shayıqtıń ólimine jilamaǵan maqluq kalmaǵan day uw-shuw.

Hár kim hár jaqtan bir kólge quyǵan bulaqtay úzliksiz aǵıp kiyatır.

Esikińaldında kelige otırǵan Mamanniń eki qoli mańlayına tirewli. Solq-solq jılap otır. Onıń hesh qashan búytıp jılaǵanın kórmegen Amanlıqtıń kewli buzıldı. Aqbiyday da jıladı. Olardıń sesleri ulı-shuw, qım-quwit seslerge shúmpip ketti...

25

Almagúldiń quwanıshı bir maydanlıq quwanısh eken. Xanniń ózin kórgende, qasqır kórgen qozıday, qatınek suwpınıń qoltığına tígildi. Paydası ne? Xan larsıldap, qatınek suwpı shıqılıqlap küldi.

— Naz, naz! Seniń basqalardan usı naziń artıq, — dep, xan jabaday qolların sozıp, Almaguldı ózine tartıp, qatınek suwpınıń qulaǵına sırt etkizip shertti. Jalań put qatınek suwpı tóbesinen bir shónkerilip túsip, jas hanniń ishek-silesin qatırıp, shıgıp ketti.

Sharshap kelgen be, yamasa kúle berip dińkesi quriǵan ba, xan haldan ketip qara suw bolıp terlep, óliktey sozilip jattı.

— Qáne, ayaq-qolımdı qıs.

Almagúl qáddin tiklep otırdı.

— Hámme jerimdi uwqala.

Xan tilegi bárjay etilip atı...

Xan sáskede túrgelip ketti. Túni menen kózi ilinbegen qız endi mızgóp alajaq bolıp, dastıqqa bas qoyǵanı sol, qatınek suwpı jańa shariq, bir jumaq paxta menen kirdi.

— Mine, xanimsha, saǵan ádeyi soǵılǵan. Iyiresen.

Qızdıń júregi suw etti. "Áne, endi biziń de kórgen-bilgenimiz paxta shariq bolayıń degeni"... Oyi ıras shıqtı. Xan háptesine ya ayına bir kelse keledi, kelmese onıń xabarın alatuǵın adam joq. Esigin qatınek suwpıdan basqa jel ashıp, jel jappaydı. Talabı keshke shekem pilte basıw, yarım qarańğı tórt diywalǵa qısılıp, sharq yyiriw, zarlanıw, gúrsiniw... boldı.

Bul ańsatqa túspedi. Ishi dútkeshke aylanıp, hesh jerge sıymayıdı. Eli, ájaǵası, kishesi kóz aldında turǵanı... Bazda-bazda qatınek suwpınıń uriqsatı menen baǵqa shığa qoysa, eki kózi jawtańlap at seystiń sálle asqabaqtay qurashın izlep, diywal tamanǵa tigile qaraydı. Ol da batqan kúndey. Joq, joq... Diywaldiń jarıǵın sıbap jiberipti. Ústinde olay-bulay shapqıłaskan pıshıqlar júredi, top-top bolıp juǵırlasqan shımsıqlar otırıdı. Palapanların ertken shımsıqlar onıń júykesin qurttı. Eline sálem tapsırgan shımsıǵına usas shımsıqlar ushıp júredi... "Kórmeyin, kúymeyin, sarı shımsıq elime sálem áketti degen isenimim jaqsı" dep, soń baǵqa shıqqandı da toqtattı.

Usılayınsha tórt báhárdı ısırip saldı. Kámamatqa jetti. Endi ǵana waqtı xoshlıq qılatuǵın erkek kúsedı. Biraq bári kasaqanasına. Xanniń mawsiminde bir kóringeni bolmasa, keliwdi birotala toqtatqan esabı. Beti un sıpiraday qatınek suwpıdan basqa erkek áwladı kórinbeydi.

Kózleri tınıp sharıqqa mańlayın tirep awır oy ústinde otırǵan Almagúldı qatınek suwpınıń "Maydabiye" degen dawısı shorshındırıp jiberdi. Dárrıw jumısına kiristi.

— Toqta, Maydabiye, sen azat bolajaksań.

Almagúl óz qulaǵına isenbey, suwpınıń ayaǵına jígildı. — Qaytadan aytıńız, ata.

— Azat bolajaqsań.

— Satti ma? sarqıt qıldı ma?

— Ol jaǵın bilmədim. Qáne túrgel, izime er.

Olar dizilisip baǵdınıń ekinshi jaǵındaǵı bir esikten kirdi. Betine jawlıǵın túsırip, awzın alaqańı menen basıp turǵan qız kóz astınan qarap úsh adam kórdı. Biri Almagúldı taqıyaday lágen tolı teńgege satıp alıp qalǵan wázır. Sondaǵı kuwırshaqtay kiyimi. Ózgertpepti. Ekinshisy teńiz kózlı, sarı qaslı, sarı shashlı qırıq-qırıq bes jaslardıń shamasındaǵı orıs adımı. Kárwan bası. Úshinshisi sol orıs adam táqlette kiyingen qara kózlı, qara shashlı, qara qaslı on altı - on jetiniń shamasındaǵı jas jigit — orıs sawdageriniń dilmashi Bóribay Qaraqalpaqov — Túrkstannan Kuzma Borodin ertip ketken Bóribay edi.

Kuzma Borodinniń úyinde bir jıl bolǵannan keyin bir bay aǵayınleriniń járdemi menen Moskvadaǵı bir gimnaziyaǵa kirgen. Atı ózgeriwsız qalǵandaǵı, al óz ata-anasınan júdá jaslay jetim qalǵan bala xatlanıwǵa

barǵanda, ákesinin, atın bilmey "men qaraqalpaq balasiman. — Ya — sín qaraqalpaqov" dey bergeni ushın Qaraqalpaqov bolıp ketken.

Almagúl kóz astınan Bóribay Qaraqalpaqovqa sıǵalanıp, onıń ısiq júzinen ısiqlıq sezgen menen, olardıń hesh qaysısın tanımadı, olardıń hesh qaysısına ózin, — xanniń taslandı bir túpirigin minásip kórmedi. "Bálkim shorılıqqa satıp alar" degen oyǵa berilip, júzin kórsetpey tura berdi.

Bóribay Qaraqalpaqov orıs kárwan basısı menen orıs tilinde bir nárse sóylesip alıp, qızǵa burıldı.

— Atıń kim?

Almagúl tórt jıldan beri óziniń ıras atın esitpegenlikten xan qoyǵan atqa inanıp ketken edi.

— Maydabiye, — dedi ásten, hám jılamsıradı..

— Jılama, jılama, Maydabiye. Elge qayıwdı qáleyseń be?

— Qáleymen, házır ketemen. Siz kimsiz? Elden ketkeli qaraqalpaq tilinde sóylegen adam kórmédim. Bir at seyis qaraqalpaq bar qusaydı. Kórmédim.

Bóribay Qaraqalpaqov hár sózin óziniń kárwan basına túsındırıwi kerek edi. Qızdıń juwabın túsındırgende "xo, xo, moledec", jivaya" dep qoyadı kárwan bası.

— Áne, Maydabiye, xojayınım seni maktaپ atır. Shaqqan, tirishe qız eken dep atır, — dedi. Sońınan qısqa sózler menen ózin tanıstırdı. Kuzma Borodinniń atın esitkende qızdırı iyegi kóterilip, jasqa tolı kózleri jaynap, Bóribay Qaraqalpaqovqa tuwrılap qaradı.

— Nege tańlanasań? Tanıysań ba? — dep soradı Bóribay Qaraqalpaqov.

Bulardıń ángimesi wázirge birese jaqpay, birese kárwan basıǵa, birese Bóribay Qaraqalpaqovqa qarap alıp, názerin qızda toqtattı:

— Xanımsha, uyattı bil, kóp sóyleme.

Almagúldıń tańlayı tiline tiǵılıp, kózlerinen sorǵalaǵan jas eki betiniń almasın juwǵan qáddinde, aǵash bolıp sárriydi. Bóribay Qaraqalpaqovtıń endigi sorawlarına, jawlığının mushın tislep turıp, "awa", "joq" degennen basqa jartıwlı juwabı bolmadı.

— Kim menen qaytadı? — dedi kárwan bası Bóribay Qaraqalpaqovqa.

— Jańa ózi aytqan seyisti shaqırıp sóylesip kórsek qáytedi?

Kárwan bası wázirden seyisti aldırıwdı sorandı. Óz pikirine, dástúrine, tutqan jolına bekkem wázir orıs kárwan basisınıń ótinishine qarsılıq etpedi. Seyiske shaqırtıwshı jiberip:

— Xanımsha kete bersin, — dedi.

— Áne, endi elińe qaytasań, qızım, — dep orıs sawdageri orninan tikeyip Almagúldıń basınan sıypaladı. — Júdá shaqqan qız ekenseń. Meniń de sendey qızım bar. Atı Marya. Sen de Marya. Bóribay, Maryaǵa ayt, bul azatlıq orıs patshası menen qaraqalpaqtıń bas biyi Maman biy arasındań sóylesiktiń aqibeti. Maman biyge sálem aytıp barsın. Patshanıń ózi, láshkeri kelmegen menen patshasınıń lebizin orıs adamları orınlayıdı, júrgen jerinde orınlayıdı eken dep barsın.

"Maman biy" degen at atalǵanda Almagúldıń qulaǵı eobedlep, sol attıń qayta-qayta aytıla beriwin ańsap, awzı ashılıp turdı. Bóribay Qaraqalpaqvotıń túsindirgeninen keyin qızdıń tula bádeni bosasıp orıs sawdageriniń ayaǵına jiǵıldı:

— Mángilik, ol dúnýalıq qızım deń, orıs ata. Bóribay siz, aytıń, Maman biy saw-salamat kelgen be? Meniń ájaǵamdı bilesiz be?

Qızdıń ne haqqında aytıp atırǵanın túsinsedesede, ayaǵına jiǵılǵanın ayap, orıs sawdageri qızdıń burıminan sıypalap joqarı kóterdi.

— Kete ber, qızım.

Bóribay qızdıń sorawlarına qısqa-qısqa juwap berip, bunnan úsh jıl ilgerigi amanlıq xabardı aytı. Qız awzına tislegen jawlıq túsip, beti tolıq ashıldı. Ol azǵın edi, sonda da, jaydını ishinde on tórt kúnlik ay tuwǵanday boldı. Wázir, usı waqıtqa shekem qızdı ońlap kórmegendey, túpirigin jutıp, qılǵındı. Bunday jaǵdaydını izi jaqsılıqqa shókpetytuğının bilgen Bóribay Qaraqalpaqov qızdı asiqtırdı:

— Qapalanba, shıgıp tura góy! Házır seyiske tapsıramız. Biz Hind eline baratırmız. Qaytısın joliǵamız. Gúzden keshiksek kete berersiz.

* * *

Almagúldıń kózine bir iret kórine sala qarasın batırǵan sarı shógirmeli adam Qudiyar seyis edi. Seyis degei laqabı usı xan sarayında berilgen, burın tek Qudiyar jılqıman der edi.

Qudiyar jılqıman Almagúldiń ákesi Dániyar jılqımannıń tuwısqan inisi. Ekeviniń arasında eki jas ǵana pariq bar, bolmasa ekewi bir túsles, egizdiń sıńarınday usas adamlar edi. Eger, házir Amanlıqtı Qudiyar menen qatar otırǵızıp, biri ulı, biri ákesi dese, hesh kim tańlanbaydı. Qudiyar da uzın, ariq, qara kisi, biraq sakal-shashi jaǵal eshkiniń júnindey, aǵı basım, uzın kir moynı quwrayday tozıp, tamırları iyretilip turıptı, jabaday alaqanları biraz kishireyeyin degen. Ol úylenbegen edi. Sırdáryanın joqarısında aǵayıylı ekewi mańǵıt urıwınıń bir bayınıń jılqısın baǵar edi. Ekewi tapqanın jámlep, eplep-seplep bayǵa jalıp, jas úlken Dániyardı mańǵıtlarıń bir qızına úylendirdi. Onnan soń kóp uzamadı, álemge mashhur Junǵarlar shabiwılı boldı. Shabiwıldan soń xalıq "ak taban shubırındı" atanıp, hár jaqka bólinip kóshkende, Qudiyar aldı menen óz bayınıń jılqısın alıp qashti da, aǵası Dániyar kóshke ere almay, aǵayınlerine kosıldı. Sırdáryanı ıqlap kóshti. Bunnan soń eki tuwısqan bir-birinen xabar esitken emes, izlewge qaysısınıń qayda ketkenin bilmeydi. Órlep Junǵar ishine ketti me, qıtayǵa qarap kóshti me, Buxara tárepke qashti ma, biliw ushın ómiri boyınsha izlewi tyyis. Onıń ústine olardı jurt biletuǵın ataqlı bay emes, ya otırıqlı, úy-dáskeli adamlar emes, bárha toǵaylarda, taw aralarında, qum asıwlarında jılqı baǵıp, otlaq quwıp jüretuǵın adamları tabıw qıyın. Sol ushın olar bir-birin qaytip kóriwden pútkilley naúmit bolıp, eske túsken gezde, maylı tamaq ishse, izinen bir-biriniń jolına duwa oqıp, kudaydan, ol dúnyada jánnette ushırasıwın tilep qoyadı.

Qudiyar jılqıman birge ketken mańǵıtlar Ámudáryanıń ayaǵına taman kelip, bir jaǵın teńizge berip jaylastı. Awıl jańa kele bolıp, boy tiklep, toyınıp kiyatırǵanda, házirgi xanniń ákesi Elbarıs xan láshker alıp barıp, awıldı shaptı, "baǵınbayman" dep bas kótergen jigitleriniń ayaq-qolın baylatıp, dáryaǵa ılaqtırttı, mańǵıtlarıń bas biyi Sherdalı biydi qılıştan ótkerip, awıldı basshısız qaldırdı. Kól eteginde jayılǵan malların, jılqıların xan gózıynesine alındı. Usı Qudiyar seysis, sonda zorlıq penen, ózi baqqan jılqını Xiywaǵa aydap keldi, xan ámeldorfuları onıń jılqlarıń aydap qashıp ketiwinen qorqıp saray seysislerine járdemshi qılıp aldı. Solay etip Qudiyar qashıw múmkinshiliginen ayrıldı. Biraq jırımsız hadal miynet, jılqlarıń jaqsı biliwi, onı abırayǵa jetkerdi, Ol baqqan bedewlerdiń ishinen qara qasqa yawmıtısı túrqmenlerdiń bir toyındagı báygide bas bayraq alıp,

Xiyua xanınıń dańqın bir basqıshqa kóterip tasladı. Sonda Elbarış xan shaqırıp alıp oğan:

— Bárekella, seysis, saǵan sarqıt awıstırıp qatınlı qılaman, — degen edi,

Jalǵız óziniń tapqanı heshteńege jetpeytugının bilgenlikten ol qatın alıw jóninde oylaǵandı pútkilley toqtatqan edi, al, xannıń wádesi, óshik kókireginde azǵana yosh payda etti, xan sarqıtı ekenine ol waqıtta túsınbegen edi, basqa seyslerden sorap, soń bildi,

— Xannıń ádeti — sarayǵa ákelingen bende qızlardı eki-úsh jıldan artıq qatın qılmay, jaqsı kórgen adamına sarqıtqa beredi. Xan tiline basılıp, oń kózi túsken sen de baxıtlısań, — desti basqa seysisler. Kóp uzamadı, Elbaris xan ólip ketti. Sarayda talay ózgerisler boldı. Biraq seysisler sol kúyikke qaldı. Onnan sońğı xanlar da onday wáde de bolǵan joq, seystiń kókiregi taǵı óshti. Sarayǵa bir qaraqalpaq qızı ákelingenin esitkende, onıń menen tillesiwge, sırlasıwǵa, elinen xabar sorawǵa quşhtar boldı. Sálle asqabaqtay sari shógirmesin kiyip alıp xan baǵınıń sırtqı diywalın jaǵalap, jarıqlardan sıǵalap júriwiniń sebebi de usı quşhtarlıǵınan edi. Aqırı jarıqtan kórdi, azǵana tillesti. Onnan soń oğan jol tiyıldı, kóre almadq onnan xabar da bolmadı.

Kútilmegeide wázir shaqırttı. Bul shaqırık onı bir jaǵınan korqıttı da. Óytkeni wázir áneyilik penen shaqırmayıdı. Sılylıq beredi yamasa jazalaydı. Sılylıq bere qoyadı dewge, sońğı gezde islengen ájayıp ózgeris joq, qara qasqa yawmitidan basqa báygiden ozatuǵın at payda bolmay atrı. "Jazıǵım bolǵandı, birew sırtımnan sayǵandı, — dep gúmanlandı. — Bálkim, ulı ákesiniń wádesine opadarlıq etip, mendey tulǵa sarqıt awıstırsa taajıp emes. Qaraqalpaq qızın tórt jıl saqladı. Kóp müddet. Sonı sarqıt eter me eken? Ol uwızday jas góy... "Ertip ket" dese, "alla zıyat etsin, qatın alıwdan qalǵanman" deymen!...

Wázirdıń miymanxanası aldında kúnshuwaqqqa betin berip tamǵa súyenip otırǵan qatınek suwpı menen Almagúdi kórdi. Tanımaǵansıp ótip ketti.

Hár qashanǵı ádeti boyınsıha bosaǵanı atlawdan dús-tómenine eńbeklep, mańlayın hár jerge bir tiyigizip kiyatırǵan Qudiyar seysti kórip, Bóribay Qaraqalpaqovtiń ishi janıp ketti. "Túrgel" dep aytpaysız ba degendey, óz xojayınına jalınıshlı qaradı. Kún shıǵıstiń talay xanların,

adamların kórip kózi úyrengen orıs sawdageri oğan dıqqat awdarmadı. Qudiyar seyis datqa jayǵa kelip mańlayın jerge basıwi menen dústómenine jattı.

— Qáne, Qudiyar seyis, basırdı kóter, ayt, — dedi wázir jalın reń uzın saqal-murtın sıypalap, — orısıyat elinen kelgen tóremiz, sizdi eline qaytarıwdı qáleyme eken, dep sorayjaq. Biz, qaytqısı kelmeydi dedik. Ózińiz ne deysiz? Bóribay dilmash, meniń Qudiyar seyiske ne degenimdi tóreńe túsinidir.

Orıs sawdageri wázirdiń soraǵanın ayıpqa sanamadı,. "orınlı, orınlı" dedi.

Qudiyar seyis eline qaytiwdı álle qashan árman eter edi. Nuri sóne baslaǵan qızıl kózleri jasawrap, alardı, ne qıların bilmedi, "bálkim, sınaw ushın sorap atırǵan shıǵar, ketemen desem, Xiywaǵa narazımisań, dep, izinen gelle qılsa..."

— Aytıńız, — dep qıstdı wázir.

— Ol jaqta meni saǵınatuǵın ámengerim, tuwısqan-tuwǵanlarıım joq, ullı wázir.

Wázir mardıyıp, mıyıq tarttı.

Bóribay Qaraqalpaqov shıdamadı.

— Aziwi sinǵan dońız, — dep saldı.

Jas jigittiń keyisiniń awırlıǵı emes, taza qaraqalpaq tilinde aytılǵanı Qudiyar seyistiń júregine nishterdey qadalıp, bul kárada álle qanday sır barlıǵıń bayqadı. Biraq aytqan gápin shaymalay almadı.

— Meyli, qaytpasańız usı jerdiń topıraǵına torqa bolıń, biraq, xan sarayına túskен bir qız bar eken. Tóremiz qunın tólep, azat etti. Sonıń táǵdırı saǵan beriledi. Ózińniń jolına salma. Biz kelgenshe saqlaysań, — dep oğan ne aytsa, bárin tóresine túsinirdi.

— Biziń jolımız asıwları kóp jol, nábada, gúzden keshiksek, bular sarǵayıp otıra bermesin, — dedi orıs sawdageri. Bul gáptiń mánisin Bóribay kóbirek sóylep, wázirge qarap, tóresiniń atınan bul sorılılardı eline quwıstırıwǵa járdem soradı. Wázir sóylemedi, biraq "yaqshı" degen mánide bas shayqadı.

Kudiyar seyis urıqsat alıp dalaǵa shıqqanda, Almagúl menen qatınek suwpı ele sol ornında otır eken. Qatınek suwpı ǵarǵıp turıp, qızdıń jińishke bileginen tartıp jetelep kelip, Qudiyar seyiske. uslatti. Shińk-shińk kúldı.

— Xanımsha, mağan ırza bol. He, he, he... bap tústińiz, bir-birińizge minásipsiz. Qup jarasasız, he, he...

Qudiyar seyiske de, Almagúlge de bul waqıya tústey kórinip, jetelesip baratır. Almagúldiń moynınan sheńgel buǵaw alıp taslanǵanday, boyı jeńil, qádemleri shaqqan. Xan sarayıńı dárvazasınan sırtqa atlaǵanda, álem endi keń kórndi, hawa júdá-júdá ǵana taza siyaqlanıp, kekiregin kernek, tola taza hawa juttı.

— Úh, — dedi. Sonıń menen jalın lebin dárvazadan ishte qaldırǵanday, artına qaramastan, Qudiyar seyistiń jeteginde ketti.

26.

Kishi júz xanlıǵı ústinen silpilegen bult qosıwıs qaraqalpaq awılları ústinen sel bolıp ótedi. Biyǵam, paraxat jıllar sirá kópke sozılmadı. Bárha qáwip, bárha basabas, jawgershilik. Kishi júzde bunday bola beretuǵınıńı bas sebebi — xanı Abılqayırdıń ózinde. Qurt izlegen ala-toǵanaqtay turaqsız, shaqadan shaqaǵa atlaǵanı atlaǵan. Tınımsız, qanaatsız. Biykitı kúseydi, sóytip júrip, talay-talay iret tabanı sıpqanap ketip atır, argısında joq. Qısınbaydı da. Taxtınan, mártebesinen qádigı zor. Onı alatoǵanaqqa usatıp qoyǵan da sol qádigı. Kóbinese orta júzden qáwiplenedi. Orıslarǵa janapaylap, amanatqa ul berip, patshasına salǵırt tólep otırǵandaǵı maqseti de, qazaqtıń barlıq júzleri ústinen ústemlik etiw. Ol maqseti ózi oylaǵanday iske asa bermedi. Ivan Neflyuev barımına barmadı. Or qalasında Orta júzdiń Batır, Barax atlı sultanların irkip, baǵındırıp bermedi, amanatqa tapsırǵan ulı Xojaxmetti Shıńgis atlı ulına almastıraman degende, ótinishin orınlamadı. Bul jaǵdaylar onıń Ivan Neflyuevke giynesin arttırdı, orıs patshalıǵınan shiytkitti. Endi ol tirekti Nádir shaxtan izlendi. Bundaǵı paydası — Xorezmge ústemlik etip, ulı Nuralı azǵana waqt Xiywaǵa xan boldı. Jaralı qasqırdı hár quwısqı bas tiǵıwdan arsinbadı. Eliniń ata dushpanı junǵar xanına qızın berip, hámdamlıq etti. Hár jaqqa tamır jayǵanına isenip, aynalasına ziqın ótkerdi. Láshker jiberip końsı-qobaların talatti. Onıń menen mártebesi artpadi, xanlıq ázziledi. Sebebi tiykarǵı kúsh, sońğı doslarında emes edi. Orta júz kóterildi. Abılqayırdıń qas dushpanı — Orta júzdiń shekti urıwinan Batır sultanniń ǵayıp degen ulı Xorezmge xan bolıp ketti. Bul onıń júykesin qurttı, ábden qurttı. Hár jaqtan tumsıǵı uwılǵan, saqtı sına

baslaǵan han áwelgi qol bergen dosqa qayta oralıwǵa — ullı Rossiya tárepke qaytadan moyın soziwǵa májbúr boldı.

1748-jılı Or kalasına orıs patshasınan wákıl kelip, Abılqayır xan menen Niflyuev arasındaǵı arazlıqtı jumsarttı, jarastırdı. Amanatqa tapsırǵan ulın ekinshi ulına almastırıp aldı. Bul kelisimnen soń bir ay ótpey-aq, Abılqayırdıń jáne kúsheyip ketiwinen qorıqqan Orta júzdiń Barax sultani, Batır sultani bas bolıp, kóp láshkeri menen Kishi júzge topılıs basladı. Olardıń tayarlığı mol edi. Kishi júzdiń xanlıǵına qáwip tuwdı. Kishi júz qazaqlarınıń ataqlı biyleri astırtın Jańakentke másłahátke jiynaldi. Buǵan İrisqul biy menen Maman biy de shaqırtılǵan edi. Tutqında sawlıǵı nasharlap, ele qáddin dúzey almaǵan ǵarri biy baralmadı. Bul gezde Maman biy qum arasında atlı jigitleri menen áskeriy mashqıda edi. İrisqúl onı shaqırtıp aldı:

— Ulım, ekewimizdiń atımızdan Jańakentke barıp qayt, — dep tapsırdı.

Maman biy jas úlkenniń betine tiklenbedi. Sol kúni Jańakentke atlandı.

Dástúr boyınsha hár is aqıllı bir jas úlkenniń násiyatı menen islengeni jaqsı. Sonlıqtan Murat shayıq ólgennen keyingi eldiń jas úlkeni İrisqul biy bolıp qaldı. Maman qazaq biyleriniń oylasıǵında túyilgen túyinniń sırların qaldırmay bayan etiw ushın Murat shayıqtıń ulı Xelwet tarxandı ertip, İrisqul biydiń úyine keldi... Beli iyilgen ǵarri biy dastıqqa bir jambaslap jatıp, Mamandı dıqqat penen tiíladı.

...Abılqayırdan buringı qattılıq qalıp, dógeregindegi biylerin keńeske shaqırıp keńesip, soń tapsırma hám ótinishler menen alıs-alıs awıllarǵa atlılar jollaǵan. İrisqul biydi tutqınnan bosatiwǵa talaplanıp, ashırqaǵanda nan ákelip bergen, Abılqayır xannıń bir jasawılı — tabın urıwına jiberilipti. Awıllarında jiynalısıwǵa múmkinshilik tappay, diydilegenlerin Jańakentke jiynaǵan. Qazaq biyleriniń aldında jalǵız ǵana másele turdı:

— Kishi júzdiń xanlıǵın saqlap qalıw kerek pe, joq pa?

— Kerek!

— Olay bolsa, Abılqayır járdem soraydı. Barax sultan menen Batır sultanǵa qarsı urısqı shaqıradı.

Kishi júzde xanlıqtı saqlap qalıw niyeti ústinde hámme bir túyinge birikse de, "Abılqayırǵa járdem" degen sóz barlıǵınıń basın qasıttı. Bas qasıw menen müshkil jeńillespeydi. Barax sultan menen Batır sultannıń kolına qarap qalsa, Kishi júzdiń sandalǵanı. Biyler sandalmawdıń túyinin túyisip, urısqa shıǵıwǵa bel bayladı.

Jaylawǵa mal jayısıp, Kishi júzdiń ashshi—dushshısın birge tatsısan, bir jaylawda mal baǵısqan, bir dáryadan suw ishisken qaraqalpaq eli ne qılar eken?

Biyler Mamannıń awzına qaradı.

Ayǵara biy júdá ashınıwshılıq keyipte. Ilaj qansha? Oǵan da ańsat túspeydi. Orta Júz ústemlik alsa, aldı menen gileń sonday baylarǵa, biylerge salmaq saladı, toz-toz qıladı. Sonlıqtan Ayǵara biy Mamanǵa dámeli kózleri menen qaradı. "Eki kózdi bir-birine jaw qılǵan quday, — dedi Maman ishinen gúrsinip. — Biz bularǵa arqa súyeymiz desek, bir qazaqtı bir qazaq shabadı. Sırdıń saǵasınan ayaǵına shekem tolayım jaylaǵan keń paytax el. Bul qılıǵınan bizge usap tozip-tozip azayadı góy"... Ol kóp waqıtqa shekem til qatpadi.

Qazaq biyleri onıń ne ushın sóylemey otırǵanınıń sebebin túsiner edi. Jaqında óana Abılqayırdan azap shegip búlingen, tarqasqan el, búginligi járdem beriwe qalay júreksinedi? Jamanlıq etkenge jaqsılıq hár kimniń qolınan kelmeydi. Ol ushın adamlarında qarapayım adamlardın júregi emes, ózgeshe, pútkilley ózgeshe júrek bolıwı kerek!

— Maman balam, ańsat sawda emes, qıstanba, elińe, jigitlerińe, írisqul biyge oylas, — dedi Ayǵara biy...

Maman biy usılar jóninde, írisqul biyge bayan etip, qazaq biylerine járdem beriw ushın, el atınan táwekel wáde etip qaytqanın aytti:

— Qáyteyin, biy ata. Ózińiz biletuǵın doslarımız, kúyip keteyin dep tur. En baslısı, Kishki júz orıslardıń dostı. Dostımızdıń dostı bolǵan el menen dos bolmasaq, dostıń basına shıbin qonǵanda jelpimesek bola ma? Bárın de bildim. Ańsat emes. Abılqayır salǵan jara ele pitpey atr. Jigitler de narazı boldı. Keshe bizdi talaǵan eken desek, Orta júzge tilekleslik járdem bergen bolamız. Dushpannan dos izlegen insan, dostın dushpan qılıp aladı. Men bunı Abılqayır xanniń xanlıq tásırlerinen kórdim. Birese orıslarǵa, birese Iran shahına, birese junǵar xanına qol berdi. Hesh qaysısı menen bekkem hámdam bola almadı. Aqırı aynalıp dushpanın

kóbeytti. Bizge ne qılğanın artımızǵa salayıq, doslıqtı bárjay keltireyik dep oyladım, biy ata.

Bilekleriniń tamırları shertilgen írisqul biy dastıqqa jambaslaǵan halında jaǵın tayandı. Oylandı, oylandı. Maman biy onı asıqtırmadı. Onıń birden shapshımay uzaq oylanıwınan dámeli. Óz kewlinen shıǵatuǵın nátiyje kútıp, júdá biyǵamlıqta kesesin asıqpay úplep, chay iship otır.

— Balam, Kishi júzge járdem ber dep orıs patshalıǵı aytsa eken. Sonda dostıń sózin sindırmaw bir qup.

— Ata, aytqanda kim járdem bermeydi. Hár kim jaman bolsa qudaydan tapsın, doslıqka doslıq bárqulla qalıs bolǵanı jaqsı emes pe, sanasqan dos—julınsız omırtqa. Gewdirek keledi.

Maman biy bul waqıyalar jóninde Xelwet tarxanǵa ádeyi, aytpaǵan edi. Ol tırılap otırıp jigittiń batıl háreketlerine hayran qaldı. Ózine tarxan ataǵın bergizgen orıs patshasınıń adamlarına ırazi bolǵan menen Abılqayır xanǵa járdem degen sóz shımbayına battı.

— Maman biy, óytip Abılqayırdıń qazaqlarınan qarızımız joq góy, — dedi.

— Ulli tarxan, olay demeńiz. Adam-adamǵa óle-ólgenshe qarızdar. Túsingen adamnıń adam balasınan qarızı ada bolmaydı. Adam kúni adam menen...

Kózlerin perdelep ele oy teńizine shúmip, qarday aq basın sıypap otırıǵan ǵarrı biy állen waqitta iyek kóterdi.

— Meyli, balam. Hár kim jaman bolsa qudaydan tapsın. Jigitleriń kónse boldı.

Xelwet tarxan únsız kelisti.

* * *

Qum arasında jigitlerdi áskeriy mashqıǵa úyretiw isi Kuzma Borodin ketkennen soń da salpawsımaǵan edi: Basshılıqtı Mamanniń ózi qolǵa aldı. Mashqını burıngıdan da qatal, shıyrıq, júrgizdi. Olar Qızıl qumnıń eteginde shatır qurıp jatatuǵın edi. Hár kúni tań azannan jigitlerdi ekige bólip at shabıstırıdı, piyada juwırıstırıdı, qumnıń ústinde gúrestiredi, hár jerge shom baylatıp solardı at ústinen nayzalatadı, shawıp baratırıp qılıshlatadı, doyır urǵızadı. Qullası tınim bermeydi. Bosańların, isley almayıǵının kúni menen ashqa baylap, atınıń ústine teris mingizip erge

tańadı, sóytip awıl aralatadı. Buğan áwelgi kúnleri kónbegenleri boldı, jánjel de shıqtı. Bári bir, sońinan hámme kelisip, bul bir dástúrge aylanǵan, ádettegi is bolıp ketti. Biraq olardin ağıǵı jollarında edi. Özleri menen ózleri boldı.

Maman biy Jańakentke, qazaq biyleriniń keńesine, shaqırtılǵanda, ornına Shamurat biydi qaldırıp ketti.

Súyindık biydiń tuwısqan inisi Shamurat biydiń Mamannan on jastay úlkenligi bar, sumlıqlı adam edi. Ağasınıń tiriliginde enhisine narazı bolıp ishinen tútikpegen waqtı kem. Biraq onısın óz aǵası túwe adam bendege bildirgen emes. Súyindık biy ólgennen keyin onıń jawdan aman qalǵan dáskesi túwe, basqarǵan urıwı qol astına ótkende, oǵan bul da az kórindi. Kóshpey qalǵan qońırat urıwınıń gúllánine basshılıq oyı tuwdı. Sebebi ol Írisqlı biydiń ulı Tórequldıń pámsızliginen paydalanıp, alaqanında oynatiwdıń jolların biletuǵın edi. Tutqın bolǵan Írisqlı biydiń qaytip keliwi onıń ishki sarayınan shıqpaqshı tútinnıń jolına qaqpaq boldı. Jáne ishi órteniwde qaldı. Elge tártip bolǵanı ushın, pútkıl el Mamandı húrmetlegeni ushın, ilajsız kónlikkeni bolmasa, onıń menen birkálle keriw niyeti bárha joldası. Maman Jańakentke ketip, liykin qolına tiygende, eziwinde azǵana kúlkı oynap, ishinde pısqıǵan tútin dem berip, sırtqa shıqqanday boldı.

— Jigitler, men sizlerdi iyneniń ústiie qoymayman. Emin-erkin dem alıńlar, awnańlar, — dedi.

Jigitlerdiń qútkeni de usı edi. Hámme atların kisenlep jiberdi. Kim qumnıń ústinde uyuqıǵa jattı, kim óz-ara asıq oyınına kiristi. Kewlimjay bir topar jigitlerdi úyirip, Bektemirdiń jawırnına urıp otırıp, qızıq áıǵime basladı. Shamurat biydiń ózi Tórequldı ertip kiyik atıwǵa ketti. Tórequl mergenlikke shorqat edi. Aldınan qashqan kiyikke oq úzgen gezde Shamurat biy qosila oq úzip, kiyik awnap tústi.

— Jigitseń, Tórequl, jigitseń, — dep koydı.

Tórequl ákesiniń ornına biy laqabın alıp atqa mingeni menen ákesi kelgen soń attan túsip edi, biraq onıń awır-jeńilge oy jibermey hallaslap baratırǵan qıyalın bel úzdi qıldı. Írisqlı biy onıń kóp qılıqlarına kúyinip, awlaǵında keyip, hátte urıp alatuǵın edi Áke, áke emespe. Ol qaytip tilge kelmeydi. Sol ushın sońinan násiyatlap, jáne jiberedi. Pitken aqıl bolmasa sürtken aqıl ne bolsın. Bılay shıqtı, áke násiyatın umitadı. Eger, sol kúni

Shamurat biy menen gezlesip qala qoysa, onıń marapatına eligip, óz ákesine jek kóriwshilik qıyalları payda. boladı.

Atka minse, taqımı bos, gúresse, tek qara kúshke salǵanı bolmasa, hiylesiz, sóylese, gúdibuzarlıq etip, oq atqanda, oqtı kóbirek zaya qılataǵın sol Tórequl edi. Sonlıqtan ol Mamannıń da dıqqatın kóp tartadı, kóp keyisnamaǵa galadı.

Ol házirgi oǵınıń bir degennen kiyik qulatqanına isenbey, kózlerin uwqaladı. Quwanıştan awzi ashılıp:

— İras meniki me? — dedi Shamurat biyge.

— İras, seniki.

— Olay bolsa...

— Túsindim, Tórequl biy, qıyalına, Maman biy seni qorlap júripti. Bileseń be, sennen qáwli zor. Sebebi, sen qońırat xanınıń balasısań. Seni aqıllı dese, seni mergen dese, jurt seniń izińe eredi.

— Maman biydiń aytqanın ağám da aytadı góy.

— Awzıńníń sarısı ketpegen palapan tusinbeyseń. Ákeń tutqında bolıp, miyi awılıjıp keldi. Hamalpurısh bolıp keldi. Seni qaǵaberdi qılataǵınıń sebebi sol. Yadińdama, ákeń kelmesten burın qanday ediń. Al házir?... Yaqshı, qoyayıq. Kiyigińdi soy.

Tórequl attan túsip kiyikti soydı, qanjiǵasına bayladı.

Shamurat biy, qayıtsında, onıń miyine qurt boldı. Qońırat urıwınıń shirip baratırǵanına kúyındı. Shiritpew ushın duz kerekligin aytti. Ol usı pikir esine kelgende shennen tıs quwandı da.

— Tórequl, eldiń duzlığı — biyleri. Sen bir tatımlı dúzsań. Qońırttı shiritpe, biriktir. Awzıńa qaraymız.

Tórequl at ústinen Shamurat biyge juwas ǵana bala názeri menen burıldı. Onıń hesh nárseden qátersiz, tómen qarap sóylep kiyatırǵanın kórip, ǵujırlandı.

— Aytiń, ne qılayın?

Shamurat biy jambasına urıp bir kúldı. Onıń júdá más shaqalaqlaǵanı Tórequldı ezip jiberdi.

— Nege kúlesiz?

— Jańa jolǵa túskenine, qońırttıń mendey jigitinen keńes soraǵanıńa quwanıp kúlemen. Tórequl biy, jańa túsindiń. Qońırttıń jigitleri yabilardıń gúweninde baylawlı. Házır kim ataqlı? Yabı. Jurt kimdi

táriypleyi? Yabını. Seniń aljığan ákeń kim menen oylasadı? Yabi menen. Bul kúnde eldiń duzlığı Maman bolıp qaldı. Al Yabi degen kim? Úlken qıpshaq urıwınıń bir gúmalağı. Sumlıq penen qıpshaqtı páske túsirdi. Qońırat ta páske tústi. Páske túsiw túwe, eleberin qońırattı umıtasań.

— Shamurat biy, kóp sóyley bermeńiz. Ne qılatuǵınimdı aytıń. Keńes beriń.

— Olay bolsa keshte qońırattıń azıwlı jigitlerinen besewin ertip bólek shıǵasań.

Tórequldıń ákesin sıylaytuǵın, ózine min taqpayıtuǵın jigitlerden besewi emes, onı shıqtı. Bólek ot jaǵıldı. Tórequldıń kiyigi islendi. Shamurat biy sóylemedi, tek, Tórequldın awlaǵında aytatuǵın gápi barlıǵın eskertip, onıń sóylewine jol ashti. Tórequl Shamurat biydiń jolda úyretkeni boyınsha yabınıń gúweninen jırılıp qońırat, urıwınıń hámmege ústem boliwı kerekligi haqqında sóylep, Shamurat biydiń aytqanların sol turısında totı qustay tákirarlađı. Kesheden beri Mamansız erkin dem alıp qalǵan jigitler bárha usılay bola beredi degen qıyalda, onıń gápin uyıp tınladı. Tórequldıń úzik-úzik gáplerinde Shamurat biydiń de, bala gezlerinde ataları jaǵıp júretuǵın ottıń ushqınları sál-pál jilt-jilt etisti.

Bul ángime erteńine qayta jańardı. Bul saparı kóbirek jigitler qatnasti. Songı kúni qońırat urıwınan nókerlikke qosılǵan jetimler shaqırtıldı.

— Bul Maman biyge qılaplıq emes pe? — dep saldı Bekmurat.

Jigitler, uýqıdan suwiq suw serpip oyatılǵanday, bir birine jalt-jalt qarasti. Tórequl da albıradi. Shamurat biy sının buzbadı. Ol asıqpay sóylep, basqa birew túwe ózleri anıǵın bilmeytuǵın Kewlimjay menen Bektemirlerdi yabı urıwınan dep shıgarıp, Tórequl biydiń atınan, końırattıń arına daq túsingisi kelgen Bekmuratqa bir dürre urıwdı buyırdı. Tórequl oylanbastan:

— Urılsın! — dedi. Hesh kim dárpənbedi. Óz buyrıǵın ózi orınladı. Hámme jim-jirtlandı.

— Usı oylasıqtı sırtqa shıgarǵan adamnıń tili kesilsin, — dedi Shamurat biy. Tórequl jáne totı boldı. Bunnan soń kim erikli, kim eriksiz, usı anttı tákirarlawǵa majbúr etildi...

Maman biy oyaq-buyaǵı eki hápteden keyin Amanlıq penen qaytti. Nókerleriniń awız birligi qashıp, báhárgı muzday idıray baslaǵanınıń ústine keldi. Ol birden-aq abayladı. Jigitlerge bir nárse bolǵan. Sebebi

qońırat urıwınıń jigitleri burıngıday emes, bassısı kelgenin bildirip jıynaqlaspadı da. Maman hesh kimnen gómanlanbawǵa, sır bermewge tırısti. Olardı bir jerge tolap, Jańakentke ne ushın shaqırılǵanın bayan etti. Qanday oy menen kelgenin xabarladı. Shamurat biy birden shamırqandi:

— Jawǵa járdem etedi degen ne sumlıq? Bizge salsa, qazaqlar birin-biri qırsın!

Maman biy bas shayqadı. Jigitler de janlandı.

— Maman aǵa, bul insapsızlıq emes pe? — dep saldı Kewlimjay. Onıń usılay deytugıñına kewli isenbeytuǵın Shamurat biy qaptalındaǵı Tórequldıń búyirine túrtip jiberip edi.

— Barmaymız! Maman biy, qara basıń kete ber, — dep birden tikeydi ol. — Qáne, qońıratıń jigitleri, tikeyińler! — Ádebinde hámme tı̄m-tırıs edi, baslap Shamurat biy tikeydi. Bunnan soń hár jer, hár jerden nákánsayaq jigitler kóterile basladı. Tórequl otırǵanlarına alma-gezek qol shoshaytti. — Há, sen ne, qońırat emespiseń?.. — Tórequldıń qol shoshaytqanları birim-birim túrgele berdi.

— Maman biy, kórgish edińiz, kewil shıraǵıńız óshken, — dedi Shamurat biy. — Kewil shıraǵı óshken adamǵa aqtı aq, qaranı qara degiziw qıyın.

Endi qońırat jigitleri pátlendi.

— Satqınsız, — dedi olardin arasınan bir dawıs.

Maman biydiń kewlin sumlıq jaylap, aǵasınan gómanlandı. Írisqul biydiń "jigitleriń kónse boldı" degenin esledi, debdiwi sırtqa shıqtı:

— Əh, ǵarrı jolbarıſ!

Onıń kim haqqında aytıp gúrsingenin túsingen túśindi,. túsinbegenler mánisin soramadı.

— Qáne, Tórequl, óz xalqındı súyesen. be? — dedi Maman túrgelip.

— Óz urıwımdı súyemen.

— Áy, xalqı joq, zańgar!

— Óytip atasına til tiygizbe, — dep Shamurat biy pázne bastı. Maman biy ózin-ózi aqlawǵa urınbadi:

— Jigitler, orıs Kuzma Borodinniń óz xalqın súygen adam xalıqtı súyedi degenin umittıńız ba?

— Borodin orısıńdı úyińe apar, bizge sózi de, ózi de kerek emes!

Tórequldı búytıp qızadı hám Maman biye dásme-dás juwap qaytaradı dep oylamağanlar tek tınlawshı sıpatında qaldı. Onıń menen qaptallasıp turǵan Shamurat biy "durıs, durıs" dep, basqalarǵa bildirmey tek ózine esittirip sibırladı.

— Tórequl, jigitler, bárińizde miltıǵıńızǵa úńilińiz, qorǵasını ornında ma, qamshılardıń ushların túwelleńiz, qılıshińızdıń júzlerin kórińiz.

Ásker basının hárwaq-hárwaq qaytalanatuǵın bul buyrıǵı úyrenshikli buyrıq, úyrengən ádetleri boyınsha hámme qollarındaǵı jaraqlarına úńildı, shań bastı dep gúmanlanǵanları shalǵayları menen sıپrdı. Basqalar qatarı Tórequl da miltıǵınıń kundaǵın qoltığına salıp ısip-ısip jiberdi.

Buyrıǵınıń tárk etilmegeninen Maman biy dámelendi:..

— Ne bayqadıńızlar?

— Heshteńe! — dedi Tórequl keskin.

— Qayta qarańlar, jaraǵıńızda orıs Kuzma Borodinnıń kúshlı qollarınıń izin kóresiz.

Túsingenler jım, túsinbegenler iynlerin qısıp hayran bolıstı.

— Jaraq bergen, kúsh bergen xalıqtıń dostın nege qorǵamaymız?

— Maman biy, búldırme jurttı, — dep Tórequl miltıǵın iynine salıp keyin básti. — Qáne, qońırat jigitleri, atlanińlar. Boldı, endi yabınıń gúwenin územiz, — tikeyip turǵan jigitlerdiń toptı buzıp ayrıla baslaǵanına Tórequl yoshlandı. — Qáne, Maman biy, márt bolsań, jaw maydanına shıq. Ya qońırat, ya yabi?

Olar bólinip tez-tez atlandı. Maman biydiń bayaǵıdan beri urıwlar arasındaǵı alawızlıqtı saplastıraman degen niyeti push bolıp, atlanbay qalǵan jigitlerge burıldı. Olarǵa da alaǵadalıq túsken edi.

— Maman biy, mingén shoqqım biyik bolsın desen Tórequlǵa juwap ber, — dedi birewi. Maman biydiń, qanı qaynap ketti. Atlandı:

— Toqta, Tórequl!

Shamurat biy Tórequlǵa "irkıl, wádeńe opalıq et, qońırat arıslanı" dep sibırladı.

Tórequl atınıń basın keyin burıp, miltıǵın atıwǵa gózledi. Onıń anıq atatuǵınıń bilip Maman biy nayzasın jiberip qaldı. Tórequldıń miltıǵı qula dalaǵa gúrs etip, ózi attan quladı.

Qońırat jigitleri ólik kórgen ǵarǵaday Tórequldíń ústine shoǵırtnaqlasti. Maman biydiń onı óltireyin degen oyı joq edi, nayza menen qolınan miltığın túsirmekshi edi. Diyldinen sál aljasıptı; kókiregine nayza qadalǵan Tórequl shalqasına. jatir. Maman biy ókinishli, hesh kimge bildirmey iyegin tisledi. Nayzasın suwırıp almaqshı bolıp sabınan uslaǵanı sol, Tórequldíń qulındaǵı dawısı shıǵıp shıńǵırdı.

— Qane básińler!!

Maman biydiń ashıwınan seskenip hámme keyin serpildi. Shamurat biy meni kórmesin degendey, basqalardıń artına tiǵıldı. Maman gúreske túsken palwanday ortada bilegin sıbandı:

— Jáne kim bar?

Alǵa hesh kim dárpənbedi.

Nayzaniń ushında balıqtay tuwlap atırǵan Tórequldíń qasına barıp, betine úníldı. Erinleri qaq-qaq jarılıp, ólı shıray enip qalǵan eken. Nayzaniń sabınan kos qollap uslap, tartıp jiberdi. Nayza menen qosıla qan burq etti. Tórequl tawlanıp-tawlanıp tím-tırıs boldı. Úzildi. Maman shıp-ship terge tústi. Tórequldı bara qushaqlap, baladay kóteriwi menen atına qaray júrdı.

— At! — dedi Amanlıqtı kórip.

Tórequldı otırǵan halında qushaklawı menen erge mingizip, ózi. bókteriwde attıń júwenin bos jiberdi. Adım-adım júrip baratırıp jigitlerge buyırdı:

— Jetińler, Írisqul biyge baramız.

Endi úlken oyqan bolatuǵını sózsiz. Bunı hámmeniń ishi biledi. Olardıń bazıları óz-ara qas-kózleri menen ımlasıp, alışqanı bolmasa, úndespedi. Erdi. Qońırattıń jigitleri sál izirekte toparlasıp kiyatır.

Írisqul biydiń awılına jaqınlaǵanda, Maman biy irkilip attan tústi, ornına Amanlıqtı otırǵızıp, ózi Amanlıqtıń atı menen alǵa ozdı.

Írisqul biy quyashlamada tósek saldırıp, úlken samarda sapırıp qatıq iship atır edi. Kóz ushında toparlasıp kiyatırǵan júzlegen atlını kórip, qasıǵın qoya sala, mańlayına qolın tuttı. Sígalandı. Atlardıń birazı ózine tanış bolǵanlıqtan, jáne óz káddinde qatıǵın sapırıwdı dawam etti. Maman basqalardı izde irkip, jekke kelip, Írisqul biyge at ústinen sálem berdi. Onıń dawısınan albıráganlıqtıń izin sezip Írisqul biy shiye jawırnın berdi:

- Balam, dawısıń algaw-dalǵaw shıǵadı. Jigitleriń kónbedi me?
- Ata, men sizden bir nárse sorawǵa qayrıldım.
- Sora.

— May aynisa duz bar, duz aynisa emi ne bolar eken?

Usı gezde gileń qońırattıń jigitleri alǵa shıǵıp shúwlasıp kiyatır edi. İrisqul biy olardı kórmey, tómen qarap azǵana oylanıp aldı da:

- Qaysı eldiń duzı aynisa sol eldiń kúni tutılǵanı, — dedi.
- Eldiń kúni tutılmasın dep, jalǵızıńız Tórequldı óltırıp keldim, ata.
- Ha!!!

Garrı biydiń ashshı dawısı hámmeni turǵan-turǵan jerinde qaldırdı. Jerdiń júzinde háreket toqtap qalǵanday, bir kese چay ishim tınıshlıq shóktı. Samal espedi, shóp koymıldamadı, atlar oqıranbadı, jer tebispedi, tóbeden qus ushpası, hátte birewdiń demi birewge esitilmedi. Moyın omırtqası shorta sínǵanday tómen qarap qalǵan garrı biydiń buyrıǵın kutip hámmási lal. Qońırattıń jigitleri, garrı biydiń "basiń!" degen buyrıǵın esitse, Mamandı qorshap nayzaǵa ildiriwge qayımlasıp, jaqın turıptı. İrisqul gúllán ómir joli kóz aldınan ótip atır... Maman biydiń aqıl ziyrekliligin, xalıq ushın janın pidá qılıp jurgenin, bunnan kóp ilgeri Mamanǵa baha berip "maǵan alasha kelgen aqıl buǵan jigirmasında keldi" degenin esledi. Ózin kúshli tutıp tikeydi. Kózlerin jeńi menen sıpırdı:

— Jigigler, jaqınlańlar!.. Bassı eliniń quli. Qul iyesine haq xızmet etemen dep súrnikse — súywew, qátelesse keshiriw babalarımızdıń joli. Eldiń kúni tutılmasın. keshirdim!.. Kishi júzdin jawına atlanińlar!

Ata ushın bala ólimin keshiriw ańsat sawda emes. İrisqul biy hár sózin sádde-sádde qılıp aytıp, tentirekleńkirep iynewge súyendi.

Maman biydiń kózlerinen jas shıǵıp ketti. Attan qulap, İrisqul biydiń ayaǵına jaǵıldı.

— İrzaman, ata, ırzaman ata...

Tórt-bes jigit kóterip Tórequldıń denesin úyge kirkizdi.

Nókerlerdiń úyli—úylerine tarqap bir tún túnewine urıqsat etildi...

Amanlıq ullı bolǵan edi. Idiraldı perzentiniń atın Maman biyge oylasti. Ol Amanlıqtıń quwanǵanına quwanıp "jaqsılıq!" dep edi. Uldın atı Jaqsılıq atandı. Er-zayıp bul atqa hádden tıs shad: Amanlıq! Jaqsılıq!

Aqbiyday, bárqulla bende bolǵan kúnlerin eslep, sarsılaw menen, kóringennen júz jasırıw menen-aq azıp baratır. Amanlıq talay násiyatlasa da, sirá etke shıqpaydı. Bazda perzent kóretuǵının eslep quwanıp, jas bosansam bári umıt bolar dep oylaytuǵın edi, umıt bolıw qayda? Tuslerinde shorshınıp shıqadı. Endi ol nárestesi Jaqsılıqtıń aldanda gúnalı sekilli. Oǵan da tuwrılap qaray almaydı. Ol da "ana sen, gúna islegenseń" dep betine basatuǵınday. Namıs qısqan ústine qısti. Biraq ulın jerge taslamaydı, ne jumis qılsa da, bárha jawırında.

Búgin áskeriý mashqıdan elge kelip bir ǵana aqshamǵa mawlet alǵan Amanlıq daladan "Aqbiyday Jaqsılıq! — dep dawıslap, úyne kúle kirdi. Átashtannıń bası til jalaǵanday. Oshaqta dúmshe qaynap tur. Amanlıq tańlandı:

- Meniń keletuǵınımdı qalay bildiń, shabazım?
- Biliw shártpe, begim? Qatınnıń oshaǵı bárha iyesin kútiwi lazım.

Ol Aqbiydaydını qushağınan Jaqsılıqtı kóterip aldına aldı. Bópe ele uyqıda. Túsinde emip atırma, erinleri búlk-búlk etedi. Ol ulına júdá shıntlap, ırzalasıw qılıp qaradı. Ózin aynada kórgendey. Qulaqları úlken, moynı uzın, qara bala bolajaq. Jumıp atırǵan mushın jazdırıp, óziniń jabaday kolına salıstırdı, usas!.. Amanlıqtıń sharshaǵan júzinde kúlki izi kórindi. Aqbiyday hár bir qıymılında erine názer taslap, onıń keyiplerin bárha baqlap otırar edi, olardıń qayda atlanajaqlığı tuwralı awıl arasındası sıpsińlardan esitip bilse de, eriniń ulına suqlanıp qarawınan gúmanlanıp, óz awzınan anıǵın bilgisi keldi.

- Paraxatshılıq pa, begim?
- Qamırındı iyley ber!

Hak kewilli Aqbiydaydını kózlerine jas quyılıp, qamırına tamshılap atr. Biraq úndemeydi. Kewli qorqınışhta. Álle nárseden káwipsinedi.

Amanlıq jónin aytpadı, aqsham da aytpadı. Azanda atın ertlep kelip Jaqsılıǵın kolına aldı, shorp-shorp súydi. Ol onsha óytıp telezimeytuǵın sıyaqlı edi. Barlıq háreketleri qayıtip kelmeytuǵın adamnıń háreketlerine usap ketti.

— Begim, Abılqayır xan jaw emespe? Qılıshi sınǵan qandar jawǵa qılısh berip kúsheytiw qalay bolar eken? Jaralı moyındı jáne qılıshqa tutıw bolmas pa eken, begim?

— Ne aytıp otrsań?

— Jawǵa ketejaqlıǵıńdı aytıp atırman, qorqaman, begim.

— Gápińdi azayt?

Aqbiyday qayıtip sóylemewge tırısti. Amanlıq atlandı.

— Begim, jolın bolsın. Jaqsılıǵımız jaqsılıq kórsin!

Amanlıqqa sońǵı gezde payda bolǵan bir ádet — atlana sala atına bir qamshı urıp, birden sekirip ketiw edi.

— Jolımdı keseleme, shıq! — dep, atına qamshı siltegeni, ushı záıǵiligine basın qoyıp turǵan hayaldiń mańlayına shırp etti. Sızatlanıp qan shıqtı. Hayal endi jılamadı, sabaqtay sızatlangan qandı sıpırmadı. Biraq eriksiz aqqan kóz jasları qanǵa aralasıp, betin juwiwı menen Maman biydin sárkardalığında awıldan topar-topar shıǵıp baratırǵan atlılarǵa qosılǵan eri kózden ǵayıp bolǵansha kozǵalmay, aq jawlıǵınıń shashaǵı menen qosila, mayda burımları samal epkinine jelkildegen halında, balasın qushaqlap qatıp qaldı.

Ata-anasınıń ayralıǵın endi sezgendey bópe birden shırr etip jıladı. Ana awzına emshek saldı.

— Jılama ulım, jılama, ákeńniń jolina kes bolasań, qudayım ákendi aman quwıstırǵay, kuwanǵaymız, — dep jaǵasına qayta-qayta túkirinip, jáne uzaqlarǵa telmirip qaradı.

27.

Qudiyar seystiń saray xızmetkerleri bolıp arttırgan dúnjası tórt diywali bar qarabaxana tam. Onı da qasqa yawmıtı ozıp kelgen soń xan inam etken. Ortaǵa ot jaǵıladı, áynek ornı gewek, qısta saban tıǵadı, jazda samal kirip turadı. Onnan tısqarı pátikte dútkeş bar, tútin sonnan shıǵadı, bultlı kúnleri gúńgirt, ashıqlıqta kózi úyrengen kisi ishte ne barın erkin kóredi. Ólı dúnjadan — jalǵız sabayaq, ábden tozıwı jetken soń xan sarayınan shıǵarıp taslaŋan sabayaq, ústine bir qara kiyız benen astı-ústi bóz bir jırtıq kórpe jiyıp qoyıladı. Dastiǵı etigi menen úst kiyimleri. Bir qumanı, taqıyaday ǵana bir qazanı bar. Nabada birew kelip qalsa, kerek boladı dep, aǵash tabaqtı, tas keseni juptan-juptan qılǵan. ɬaynigi joq,

чайды qumanniń ózine demleydi. Bazı kúnleri bürseńlep, suwıqka qatqannan, pátigin bastırıp ot jağıwdan tamníń tórt qanatı da tóbesi de qazanniń kýyesindey qap-qara is. Hátte tóbedegi arǵittíń qanday tústegi aǵash ekenin, dúziw-qıysiǵın ayırıw qıyın, quwıslarındaǵı qarlıǵash uyaları da bilinbey, hámme jerin is basıp, tep-tegis bolıp ketken. Arǵıtqa kese taslańgan kadalar bar ma, joq pa, biliw múmkın emes, qap-qara kúl menen bir tegis sıbap qoyǵanday. Sonlıqtan seystiń kózleri de qızıl. Almagúl kórmegen edi. Eń birinshi kórgeni xannın sarayı. Onda hámme nárse orınlı ornında siyaqlı edi, al minaw jaydan untaq kúldiń qalay tógilip ketpeytugınına tańlanıp, joqarı bir qaradı da, Qudiyar seystiń sabayaqtıń ústinen alıp tósegen qara kiyiziniń shetine otırdı. Góne sherim gewishin sheshpey otırdı. Kudiyar seysis oǵan pálen-tólen demedi, qumandı oshaqqa koyıp ot jaqtı, чай demledi:

— Qısınba, al, чай ish qızım.

Almagúldiń esiytiwge quştar sózi usı ma, zapıranday sarı júzi gúldey jaynadi. Qap-qara tórt diywalǵa pátikten nur tógilgen sekilli, jaydín ishi birden jaqtılanǵantay boldı. Gewishin endi sheship taslap, sál jayǵasıp otırdı da:

— Ata, ózim quyıp bereyin, — dep qumandı aldına aldı.

Jas gezinde anasınan basqa hayal adamniń qolınan hesh qashan чай iship kórmegen ǵarrı seystiń qolı dir-dir etip, qumandı qızdıń aldına qoysı.

Ekewi dím úndespey чай ishti. Terley kele sorasti. Almagúl basınan ótkenlerin sóylep berdi. Ájaǵası Amanlıqtan Qudiyar degen aǵası bar eken dep esitkenin aytqanda Qudiyar seystiń kúl reń nursız kózleriniń aǵı paxtaday aǵarıp, qabaǵı qattı, tili gúrmeliwge kelmey, állen waqıttan soń ókirip jılap jiberdi.

— Onda tuwısqanım boldıń, shıraǵım, tuwısqanımnan tuwǵan tuwısqanım! Alla, ózińe ırzaman, alla, alla...

Kókiregi quwanıshqa tolı Almagúl jılamadı. Qaytama kókiregi bos aǵasın jubatti.

— Jılama, Qudiyar aǵa, — dedi ol jayparaxat keypin buzbastan. — Siz jılaǵanda men ne qılıwım kerek? Jılamań. Perzent kóz jasın ata qolı sıpiradı. Jılamań. Tágdirge qayıl bolırı.

Qızdınıń mártilik gápi seyistiń kóz jasın tiydi. Eki kózin eki jeńi menen almagezek súrtti.

— Olay bolsa koydım, shıraqım. Meniń bul qaladan arttırǵan bir dosım bar. Shaqırıp keleyin, quwanışhta birge bolsın.

Qudiyar seyistiń adamlar arasınan arttırǵan eń isenimli dostı usı qalanıń Matyaqub sharbaqshı degeni. Qońsı. Jazda ústine kóylek kiymey jalańash etine qayıs buwıp júretuǵın japakesh adam. Ol sol turısında keldi. Ushıp turǵan Almagúldıń qáddı qáwmetin kórip "Túpálám, túpálám" dep tósekke shıqtı.

Qızgın gáp baslandı. Aldı menen Almagúldı sóyletip, búlingen qaraqalpaq eli haqqında soradı, Matyaqub sharbaqshı kórmese de, Qudiyar seyisten talay esitken edi, Murat shayıq, Orazan batır, jas Maman biyler haqqındaǵı qızdınıń bunnan bes jıl burıngı xabarlarına júdá qızıǵıp ıqlas qoyıp tínladı. Qızdınıń, Qudiyar seyistiń qalayınsha azat bolıp, Abdulǵazı Muxammed xannıń "aqıl qaltası", "yad qaltası" atanǵan quwırshak wázirdıń qalay bawrı erigenin esitkende, Matyaqub sharbaqshı tańlayın tıqıldatıp, bas shayqadı.

— Tabanı muzda turǵan soń ańsat kelisken, — dedi.

Kóp bazarshılarǵa xızmet etip, kóphsilik ángimesin tínlaytuǵın sharbaqshı hámme nárseden taqıyyıq xabarlı eken Aytqanınday-aq kóp uzamay saray ishi alasapıran boldı. Abdulǵazı Muxammed taxtan quladı. Kósheme-kóshe jarshi júrip, qazaqtıń Orta júzinen Batır Sultan ulı Gayıptıń xan bolǵanın daǵazaladı.

Qalada jańasha tártip ornadı. Kiriw-shıǵıw kadaǵan etildi. Aldıńǵı arba qaydan jürse, sońǵı arba da sonnan júredi. Gayıp xan da dańq qumar bolıp shıqtı. Aradan kóp ótpey-aq báhárde toy berip jarısqa at qostırıman, jaqsı bedew tańlattıraman dep, Qudiyar seyistiaptırdı. Toyǵa túrkmen, qazaq aralarınan, buxara jaqtan atlar keletuǵının aytıp, eger, atı ozbasa, jańa xannıń dushpanı dep, eski xannıń seyisin gelle qılıtuǵının eskertti.

Bul xabarlar Almagúldı quwantpadı. Maman kelgenin eslep edi, Qaraqalpaq elinde qoy ústine tórgay jumalap, ájayıp jaqsılıq bolıp atırǵanday túyildi. Ol usı oynı Qudiyar sáyisqe talay mártebe ayttı da.

— Awa, awa, Qudiyar aǵa,oris adamnıń aytqanına, qılǵan miyrim-shápáátine qaraǵanda solay solay, — deydi hár saparı.

Olar gúzdi kútti. Bóribay Qaraqalpaqlardan dárek shıqpادى. Qis ta ótti. Xabar bolmadı. Báhárde olar óz-ara oylasıp, Matyaqub sharbaqshı menen másláhátlesi.

Ol asıqpay keńes etti:

— Qus uyasına ushadı, haywan úyirine asığadı, adam eline talwas qılıdı, Qudiyar jora. Túsinemem. Kete berińler. Járdem bolsa ayamayman. Ámiwdiń ayaǵında bir topar Qońırat wrıwı da bar deydi. Solardı tapsańız — elinińge qosılǵanıńız.

Qalay ketiw kerek? Jańa xanniń pármanna muwapiq izlerinen quwǵıńshı quwsa ne qılıdı? Olar usı soraw ústinde kóp bas qatırdı. Aqır sońında júyrik qasqa yawmıtını minip qashıwdı maqul taptı: Bir aqshamda talay joldı asadı, hesh kim quwıp jete almaydı.

Olar usıǵan toqtadı. Sharbaqshı jol azıqqa taqan tayarlattı. Solay etip, báhár ayınıń bir jılımq túninde, Qudiyar seysis basqa seysislerge bildirmey, qara qasqa yawmıtını alıp shıqtı. Matyaqub sharbaqshı menen qushaqlasıp, xosh-alliyar aytısıp, Almagúldı artına mingestirdi. Ózinıń on jıldan aslam jasaǵan túnek tamına sońǵı ret qarap:

— Xosh, qaralı Xiywa, xosh, qarabaxana baspanam. Aldımızdı alla ashśin, — dep, at sawrısına shırp etkizip qamshı urdı. Qara qasqa yawmıtı mingesiktiń salmaǵın pisent etpey, oynaqlap alǵa shapshıdı.

Kúndizgi jibimtik túnge qaray qatar edi. Qatqalaqta yawmıtınıń ayaqları taqıldap qaladan asıp baratır. Garri seysis te, qız da ishlerinen alları yadlap, qayta-qayta duwa oqıp baratır.

Seyis bazda-bazda artına qaraydı. Almagúl onıń belinen qapsıra qushaqlap alǵan. Ayaqlarında záńgi joq, qızıl boyawǵa boyalǵan bót balaǵı túrilip, sherim gewish ayaǵınıń ushına zorǵa ilinip kiyatr. Qudiyar seysis attıń bir bap júrisine qanáát etpey, sawrısına qamshılap jibergende, qızdıń bir gewishi túsip ketti. Alǵa qaray taslaǵan hár bir qádemdi baxıt qádem dep túsingen qız "gewishim tústi" demedi. Ekinshi ayaǵındaǵı gewishiniń túsip qalıwınan qorqıp, kóterip qolına aldı.

Tún jarpi awǵan sayın Qudiyar seysis asığadı, attı qamshılaydı, ol kúyinip at urǵanda, qamshı usı qızdıń ayaqlarına shırp-shırp tiyedi, biraq sóylemeydi, tek bolǵanı "alla, alla, elge aman jetker" lep qamshı tilgen ayaǵın sál kóterip, qanın sıypalap jiberedi.

Tań qulan iyek boldı. Ele Ámiwdárya uzaq. Olar Ámiw dáryadan qalay ótiwdi oylaspaptı, dáryaǵa jetkende bildi. Dargá ótkere me yamasa ekewi teńnen attıń quyrığına asılıp júze me, oylanıp bilmedi, jeter jerde dargá joq. Suw qaymaǵı muz.

— İqqa ketsek el jaqın, — dep gúbirlendi seyis. Bul onıń nabada quwǵıńshı shıqsa, jol taslamaqshı bolǵanı, iǵraqta Xoja eliniń tusında Ámiwdárya jińishkeredi sonnan júzermiz yamasa dargá tabarmız dep oyladı.

Tan attı. Salqın samal esti. Quyash shıqtı.

— Aǵa, artımızda shań kórinedi! — dedi qız.

Seyistiń dińkesi qurıp, attan jiǵıla jazlap, boyın zorǵa tikledi, artına burıldı, haqıqattan da quwǵıńshılarǵa usadı. Endi ol qara qasqanıń basın toǵayǵa burıp, bas-kóz demey qamshıladı. At bar kúshi menen jorttı. Biraq mingesikke álle qashan boldırǵan edi, mamırladı. Seyis penen qız úmitsizlenbedi. Erbekey torańǵıllıqlar, jińǵıllıqlar, sheńgellikler kiyimlerin ilip jırtıp, ayaqların tırnap qanatsa da, qaramadı. Sóylespedi.

— Shıraǵım, belimnen bekkem tut, — deydi seyis bolǵanı.

Qalıń toǵay ishi menen Ámiwdáryanı jaǵalap, Xoja eliniń tusına jaqınlagań jerde kútilmegen alańlıqqa gez keldi, bul jaman boldı, Eki atlı quyınlatıp kelip aldın keseledi.

Mehriybanım, qurıdıp. Tiri qalsań, meniń elime sálem ayt. Baxtıń ashılıp mańlayıńa quyash túsetuǵın kún bolsa, meniń jolıma bir iyis pisir, quran oqıt. Tiri qalıp adassań, quyashqa qarap júriwdi umitpa... — dedi seyis.

Qız oǵan juwap berip úlgergen joq, quwǵıńshılardıń sawıt kiygen, murtlı, hár beti awırıqtay birewi kele sala ǵarrıǵa nayza urıp joqarı kóterdi. Biyshara ǵarri, nayza ushında ayaqları selgeńlewi menen, "way, sińlim, elim..." dep zorǵa aytıp úlgerdi. Sawıtlı quwǵıńshı onı shanıshqıǵa ilingen balıqtay qılıp dáryanıń iyrimli qaytpasına silkip jiberdi, ǵarri seyis sambır etti, bolǵanı, há demey-aq qaynawıllań suw ústine burq etip qan kóterildi, sálle askabaqtay sarı shóǵirme qan aralas suw ústinde qalqıp, iǵıp ketti. Bul kórinis Almagúldı aqlı-huwshınan ayrdı, attan quladı. Ekinshi quwǵıńshı onı shanıshpadı, attan túse sala jilan urgänday qılıp, qolındaǵı nayza sabı menen kerile bir urdı. Qız suwdan jańa alınıp

kırğa taslanǵan balıqtay bir shapshıp, dóstómenine jer tisledi. Awzi murnınan loksıǵan qan qara jerdi boyap jattı.

Sawitlı quwǵıńshı, seyis qaytıp shıǵatuǵınday, suwǵa qarap turıp turıp izine aynaldı. Gezegine qızdı túyremekshi bolıp oqtalǵanı, ekinshisi irew berdi.

— Tiyme. Birin suwǵa taslap baliqlardıń pátiyasın aldıq. Bunısın kırda qaldırıp ǵarǵa—quzǵınnıń pátiyasın alayıq. Qarap jiber, tisleri tilin kesip ketipti. Anaw qarawıtqan tiliniń ushı emes pe? Báribir óledi. Ayda!

Sawitlı quwǵıńshı qara qasqa yawmitını jeteledi.

Olardıń qarası batıwı máttal, Almagúldıń tóbesinde bir topar ǵarǵa payda boldı...

28.

Kishi júz ústinde urıs... keskinlesken.... ǵajja—ǵaj...

Kuday qırıńdı alsa, dushpanıń sırıńdı alatuǵın ádeti. Baraq sultan toparıńı topılısı Abılqayırdıń tárepdarların shıdatpadı. Kishi júz eliniń pada-pada malları, súriw-súriw qoyları aydalıp atırǵanda, jawǵa tótepki berip irkiw bılay tursın, Abılqayırdın nókerleri "jan sawǵa" aytısıp keyin básip, xan shatırına tiǵılıp kiyatır.

Xan qos órkeshli úlken quba nar ústinde tikeyip, urısti baqlap turıptı. Nókerleriniń basqı tawıp básip kiyatırǵanına shıdamay, dawısınıń jetkeninshe qıyqıw saldı:

— Meniń suńqarlarım, ortańızda men turman, atıńızdı irkińler! Jawǵa qaray alǵa! Ur! Qır! Baraxtıń nókerin, nayzalańlar! Qılıshlańlar! Qashpańlar!..

Xan dawısı iri edi. At ayaqlarınıń dúrsildilerin, qıyqıw-qıyǵırıqlarıń basıp hámmäge esitildi. Alda básip kiyatırǵan nekerler atlarınıń basın tartıp, turǵan-turǵan jerinde ırkıldı. Izlerine burılıp, quwsırip kelip qalǵanlarǵa qılısh urıp kalqan tutti, nayza saldı...

Alasapıranlık tuwdı. Orta júzdiń áskerleri innen shıqqan kumırısqadı kóbeyip, alındıa bóget bolıp turǵanlarǵa ayawsız qılısh siltedi, ǵırsh-ǵırsh nayza urıw, "allalap" qılısh siltew, birewdi attan awdarıw qızıp ketti. Xanniń jalǵız ózi narda, xoshemetkóyleri jerde, Nardıń tórt ayaǵı menen teń, xan ne aytsa sonı tıńlap, quwansa quwanıp, jekirinse jekirinip, qıyqıwlasa qıyqıwlap turıptı. Xan olardı qasaqana nárǵa mingizbey,

urıstiń barısın kórsetpey, olarǵa ózi xabar aytıp tur. Qanday jaǵdayda da olardıń keypin túsingisi kelmey, nókerleriniń jeńetuǵınına isenimi mol ekenin qayta-qayta tákirarladı. Xóshametkóy biyler túyelerge minip qarawǵa xannan batalmadı. Xanniń awzında "Jeńis" sózi izli-izinen tákirarlańǵan menen, olarda isenim kem sıyaqlı. Degen menen qıyqıwın jetkerip atır. Xan shıdamay nar ústinde tepsinedi. Shır-pır, álle qaydan járdem kútedi. Bazda aspanǵa qaraydı, tas tóbede samal menen qalqıp baratırǵan qaraltım bulttiń jawıp qalıwinan ba, yamasa bult astınan quyash jarq etip, kútilmegen jaqsılık etiwinen dáme ete me, gá yosħlanadı, gá tislenedi, gá mushın túyip keyinedi.

— Bárekellá, azamatlar! Hár birińizge bir gelle sıy, basıńlar! Shabińlar! Biylerim, kishi júzdiń márt biyleri, hár nókerge sarpay tayarlańlar! Áne biziki urdı, áne biziki shaptı...

Xan sheginbegeni ushın hesh kim sheginbedi. İńq-ıńq qan tógispe bolıp atır. Qańgíǵan atlar, qalpaqtay ushqan nókerler menen hesh kimniń isi jok. Atlı at ústindegige topıladi...

Xan óń qaptal tárepinen bir bólek bulttay atlı kórdi. Júregi suw etti. Ishinen: "bular bizdi qorshalańǵan eken" dedi. Anıqlap qarap-qarap, aldında kiyatırǵan Ayǵara biy menen Sedet kereydn tanıdı. Taǵı da alısırıq kóz jiberdi. Úshinshi atlı Maman biy edi. Xanniń tula bádeni qaltıradi. Áne, qandarlar endi kiyatır. Jaw jaǵadan alganda iyt shalǵaydan asılıdı. Ázzilegenimizden paydalaniп, qısıwǵa kiyatır.

— Biyler! — dep tómendegi biylerge qaradı. — Qarańlar, anawlar kimler?

— Bizge járdem! — dep shuw etip quwanısti biyler.

— Xanımız, keshirersiz, — dedi biylerdiń biri. — Siziń atıńızdı satıp qaraqalpaqlardan járdem soraǵan edik.

— Járdem bolmay shıqsa ne qıłasań, ladan! — dep jekirindi xan.

— Albiramańız, xanımız, — dedi áwelgi sóylegen biy, — Ulıńız Nuralı menen oylasqanbız.

Xan sóylemedi. Eki júzlegen atlısı menen kiyatırǵan Maman biydi baslap kelgen Ayǵara biy Abılqayırǵa qısqa sálem berip:

— Elin postırsań da doslıq júregin qolına uslap Maman biy keldi. Jawıńızǵa qarsı shabıwilǵa uriqsat etińiz, — dedi.

Abılqayırdı namıs qısti ma, yamasa quwanıştan huwishi ketti me, ayağına tik tura almay jığıldı. Jerge shúy tóbeden qulayqaq edi, quba nardıń ayaqlarına súyenip, qorshap turǵan biyler xandı qaqsıp aldı. Biri kelip xanniń betine suwiq suw quydı, xan tez-tez kózin ashti, qayta narǵa mindi. Haliqlap sóyledi.

— Ayǵara biy, ayt, qaraqalpaq mártnleri meni keshirsin!

— Aytılǵan! — dedi Ayǵara biy.

— Maman biydiń orıs patshasınan algan jarlıǵı mende, jeris penen kelse, aq kókiregimdi ashıp qaytip beremen, — dedi xan.

Xanniń janı kózine kórinip, jandalbaşlıqtaǵı ilajsız wádesi ekenine hesh kim baha bermedi.

— Jigitlerim, doslıq ushın qan tógiw — sawap is, — dedi Maman biy óz nókerlerine qarap. — Basıńlar algá!

Kóphsilikten Kewlimjaydıń "xan, iytke súyek tasladım dep oylama" degen dawısı shıqtı. Hámme duw kúlisti.

Maman algá, jaw ústine qaray shaptı. Izinen jigitleri gúw at qoydı. Kishi júzdiń nókerlerin júdá kóp jan qıynamay-aq baspalatıp baratırǵanı ushın jaw árqayın edi: járdem kelgenin kórip shıyraqlasti. Urıs qaytadan shiyelenisti. Miltıqlar atıldı. Attan ushıp túsiwler jiylendi. Iyesiz qula dalada basın alıp qashqan atlar kóbeydi.

Jaw basqı taptı. Keyin básti. Ayǵara biy menen Sedet kereyge derek jigitler Maman biydiń atlıları menen aralasıp jawdı quwıp ketti.

Xan bul kóriniske júdá más.

— Túyelerińizge minip qarańlar! — dep buyırdı jerdegilerge. Biyler shalt juwirisip, tayın túyelerge ushew-tórtewden mindi, jawdıń qalay qashıp baratırǵanına júdá qızıǵıwshılıq penen qarasti.

— Xalıq xalıqtan batır degen usı, xanımız, — dedi xan menen qatar turǵan nardıń ústindegi biylerdiń — doslıqtı bárjay etiw ushın ortaǵa kómilgen sheńgel áremniń tikeneklerin mańlayı menen ısrıǵan qaraqalpaq biylerine raxmet. Bul ushın ózimizdiń aqılı ziyrek Ayǵara biyimiz benen Sedet kereydi qalay sıylasańız arzáydı. Ózińiz tárepinen qaraqalpaqlardıń kózine suǵılǵan iynelerdi ustalıq penen ala bilgen qazaqtıń dana biyleriniń aldına bas iyersiz, xanımız.

Xan esitpegensip, mańlayına alaqańın kóleńke qılıp tura berdi. Xandi tırnap sóylep turǵan biy xan tárepine burılmadı, dushpanlardı quwıp baratırǵan tárepdarlarının maqtanışlı názerin awdarmadı.

Olar usılayınsha alǵa qaraw menen, art jaǵınan gúwlep kiyatırǵan mıńlaǵan atlını abaylamadı. Biri kórip qalıp:

— Anaw qaysı atlı? — degende, hámme albırasıp qaldı. Qorqaqları narlarından sekirip túsip, qırğıy kerǵen shımsıqlarday jíngíllıqlar arasına búgejeńlep qashti.

Kelip qalǵanlar Barax sultanniń miń atlısı edi. Olardı tanıp janı kózine kórince de, tárepdarlarının sı́r bermew ushın Abılqayır xan qashpadi, qolına tuvdı aldı.

Jaw atlıları Abılqayır xandı korşap aldı, xan menen birge narlarından túspegen biyler de qorshawda qaldı.

— Abılqayır, jiq tuvíndı!

Abılqayır xan úndemedi.

Buyrıq ekinshi mártebe tákirarlandı.

Abılqayır jáne úndemedi.

— Sońgı ret buyıraman, Abılqayır, óz qolińnan jiq tuvíndı!

— Xanniń tuwi — xanniń gellesi, jiǵılmayı! — dedi Abılqayır xan niq.

— Jigigler, kóteriń nayzaǵa!

Abılqayır xan tuwın qushaqlawı menen, jigirma—otız nayzaniń ushında, ayaqları sálleńlep, "Jigitler, tuw ele joqarı da" dep, baqırdı... sap boldı.

Abılqayır xanniń denesi Sultan Baraxtıń aldına taslandı. Sultan Barax gellesin kesip at dorbaǵa salaman degenshe, Abılqayırdı panalap qalǵan xoshemetkóy biylerdiń de birazı nayza ushlarında bir baw pishendey ayaqları sálleńlewi menen, mardanǵa taslanǵan balıqtay bir shuqanaqqqa suwınlana berdi.

— Jánibek tarxan, anaw biybastaq atlılarǵa bar, ayama!

Sultan Baraxtıń buyrıǵı menen Jánibek tarxanniń basshılıǵında bes júzlegen atlı bólinip, qaraqalpaq atlılarına qaray shıqtı.

Jánibek tarxan menen Maman biy bir-birinen xabarsız edi. Olar úshinshi kúni xan awılınan bir kúnlik joldaǵı góne saydıń boyında ushırásti.

Maman biydiń jaraqlı atlıların kórip Jánibek tarxan. Iáshkerlerine "toqtań" dep buyrıq berdi hám bir túrdegi aq at mingen kos jigitti elshilikke taynladı.

— Ótetiliw tarxan, — dedi Jánibek tarxan aq atlınıń. birine, — Qaraqalpaqlarǵa aytıp barińlar. Jaraǵına isenbesip, tuwın jiqsın. Buyrıqtı qabil etpese, qaraqalpaq bolıp tuwilǵanına pushayman jeydi. Abılqayırına isenimi bar bolsa, gellesi Súltan Baraxtıń at dorbasında, eriniń basına qıstırıwlı degeysiz.

Ayǵara biy, Sedet kerey, Maman biydiń jigitleri ele birge edi. Qarǵılasıp kiyatırǵan biyesap atlılardı kórip irkildi hám olardıń qanday etip topılıs jasaytuǵınıp azaarqan baqlap, jigitleriniń azlıǵın bildirmey, ján-jáginan topılıw ushın olardı qalay bólsheklewdin, jolın gózlep tur. Aq jalaw menen kiyatırǵan qos atlını kórip, kútiwge májbúr boldı.

— Sóyleseyik, durıslıq bolsa, kelisermiz, — dedi Ayǵara biy.

Aq at minip aq jalaw kótergen qos elshi atlarınıń basın shekshiytip tartıp, qatar turǵan Ayǵara biy, Sedet kerey, Maman biylerdiń qarsı aldına on kádemdey jerde irkildi hám Jánibek tarxan ne dep jibergen bolsa Ótetilew tarxanı sonı aytı.

"Qaraqalpaq bolıp tuwilǵaǵıńızǵa pushayman jeysiz?..." degen nishterli gápke Maman biydiń buwınları sırqırap ketgi.

— Badabat salıp, kópligine isenbesin, — dedi.

— Jánibek tarxannıń bul sandıraqı ólim aldındıǵı sandıraqı bolsa kerek, — dep Ayǵara biy Mamannıń kewlin jubattı.

— Aqılsız buyrıq — jan qaslıq. Urıs maydanın belgilesin! — dedi Sedet kerey qızıp.

— Áy, qazaqtıń satqın quzǵınları. — dedi Ótetilew tarxan, — Sizlerge ne joq? Jıłasa, qaraqalpaqtıń balası jılaydı, ólse solar óledi. Sultan Baraxtıń hamirin tárk ettirgen sizdey namıssızlarǵa qazaq eli kúlmey me?

— Qazaq eli sizdey adamgershilik hujdanı joqlarǵa kúledi, — dedi Ayǵara biy. — Pútktıl Kishijúz qazaǵınıń malın aydap, balasın jılatpaǵa kelgeni qazaqtıń qazaqqqa doslıǵı ma?

Elshileriniń keshikkenligine parasatsızlanǵanlıqtan ba yamasa olarǵa isenbedi me, omırawlı kók jal bedewin oynatıp Jánibek tarxannıń ózi jetip keldi. Jigırma qádemdey jerde irkiliп elshilerin qasına shaqırdı. Dem

alıwǵa ketken Sultan Baraxtan Abılqayırdıń gellesin sorap alıp shıqqan eken, dorbası menen nayzaniń ushına kóterip:

— Qalay qaraysızlar? — dep maqtanışlı soradı.

— Asıqpańız, Jánibek tarxan. Óz gelleńizdiń dorbaǵa túsiwine kóp waq qalǵan joq, — dep saldı Maman.

— Maman biy biziń kewlimizdegini ayttı, — dedi Ayǵara biy menen Sedet kerey dawıs qosıp.

— Sizlerdi gelle qılmay tınsam, atamníń tóli emespen, — dep Jánibek tarxan kók jal bedewin jedel menen izine burıp, shawıp ketti.

Aradan kóp waqıt ótkermey esapsız atlı menen qaytip keldi. Urıs qaytadan qızdı. Bir-birewdy ayaw bolmadı. Kishi júzdiń baskı tapqan láshkerleri qaytadan janlandı. Birese Kishi júz quwdı, birese Orta júz quwdı. Tınım joq. Túnde de tınım kem boldı... Kishi júzdiń xalqı qansha búlinse de shıdap baqtı-namıstı qoldan bermedi. Balasınan ǵarrisına shekem urıs maydanında boldı...

Sultan Baraqtıń láshkerleri tayarıqlı edi, aqır-ayaǵında jeńiske eristi. Biraq Kishi júzdi tolıq baǵındıra almadı. Baǵındırıǵan jaǵına shekti urıwinan Eralı degendı xan kóterip, qaytti. Urıs toqtadı... Kishi júzdiń jartı jaǵı óz xanlıǵın saqlap Abılqayırdıń ulı Nuralını xan kóterdi.

Solay etip, Kishi júzde eki xan payda boldı.

Ayǵara biyler, Sedet kereyler, Maman biyler Nuralı xanǵa qutlı bolsınǵa kelip, ákesi Abılqayırdıń bergen wádesin ortaǵa saldı. Maman biy "ullı úmit qaǵazın" tawıp beriwdi ótindi.

— Hár kim óz tusında xan, meniń wádem endi baslanadı, — dedi Nuralı, bolǵanı.

Maman biy shıdamay, bas barmaǵın tislep, tırnaǵı menen qosa qan túkirdı, biraq onı sezbedi. Bunnan Amanlıq ǵana xabarlı edi. "Biyshara, aljasqanın jańa túsındı. Jazıqsız gellelerdiń obalına qalıp baslap keldi, ya qolında "ullı úmit qaǵazı" joq, ya ákelgen jigitleri túwel emes. Qıyın..."

Isengen Nuralı xanniń solay degenin esitken qaraqalpaq jigitleriniń bárinde alawızlıq baslandı. Basshisı Mamanǵa qaramay qaytpakshi edi. Amanlıq olarǵa keńes bergen boldı:

— Jigitler, óz barmaǵın óz tisine qıydırıǵan jigittiń bawırına qurt bolmayıq, shıdayıq.

Olardın, abırjiwın sezgen Ayǵara biy menen Sedet kerey kelip, hámmege qol qawsırıp bas iydi:

— Ápiw etińiz, jigitler. Áwelgi degershikiń izinen sońǵı degershik júretuǵının bilmeppez. Xızmetińiz ushın alla húrmeti. Ólsek bir shuqırmız, tiri bolsaq bir tóbemiz, qaraqalpaq azamatlar. Meniń sózimdi barlıq sahrary puxara qazaqtıń ıssi júrek sózi dep túsiniler. "Ullı úmit qaǵazı" dep aljastırǵan bolsaq, keshirińiz, sizler ushın aldińizǵa óz gellemizdi qoyamız...

Ayǵara biydiń bul gápleri tas bawırları jibitti.

Qaraqalpaq jigitleri óz-ara kóz qarasları menen pikirlesip:

— Ápiw ettik, — desti.

— Tuwıskanlıq járdemińiz benen Kishi júzde bul qurlım yarım xanlıq qalǵanına shúkir. Túbinde bar ońaladı. Iyin tiresemiz ele.

Jaqsı sóz-jan ağıǵı. Jigitler miynetiniń bahalanıp qazaqtıń ataqlı biyinen algıs alganına kewillendi.

Maman biy tislep alǵan bas barmaǵın aq shúberek penen tańdırıp izirekte tur edi.

Ayǵara biydiń jaqsı sózine jigitlerdiń kewilleri jibiskenen sezip alǵa shıqtı:

— Ayǵara ata, qalay degen menen qoldan jaraq taslaytuǵın waqt emes.

— Usınday qáwiplerge kim ayıplı eken? — dedi Sedet kerey.

Ayǵara biy irkimesten juwap berdi:

— Hámmeňiń kókiregine jaqsılıq nurın teń quymağan, bir qudaydılń ózi ayıplı.

— Sonda qudayǵa ne túsedı eken? — dedi birew. Bul sorawǵa hámmeden aldın Kewlimjay juwap berdi.

— Soniń ushın da ol quday. Eger ádıl bolǵanda quday, quday bolmas edi...

— Jaqsı, jigitler, kóp básekiden payda joq, tarqasayıq, — dedi Ayǵara biy. — Abılqayırdıń balası Nuralı xan alday berse, adamgershiligidimizdi kórsetemiz.

— Kórsetemiz, — dep Sedet kerey onı xoshladı.

Hámme qaytti.

Ayǵara biy, Sedet kereyler óz jigitleri menen awılawıllarına tarqasti.

Maman biy ókinishli bolǵan menen, jigitleriniń jámlesken kúshine, azda bolsa kóp láshkerge tótepki bere bilgenine quwanıshlı edi, jasırmadı:

— Jigitler, tań qalarlıq kúsh kórsettińiz. Aybatıńız Jánibek tarxanniń astıńıǵı ernin tisletkenin kórdim. Endi jáń-jaqtaǵı shashırap júrgen qaraqalpaqlardı jiynayıq.

Mamanniń bul pikirine jigitleri qarsılıq etpedi. Ishkirne, ójet Shamurat biy de "makul" dedi.

Dańq degen nárse — bul adamnıń dushpanı. Oǵan jetiw ushin Abılqayır xan, Sultan Baraxlarǵa shekem de talay-talay jan qıyılıp, gelleler kesilgen. Onıń ústine dańqtıń ózi kelmeydi, birewlerden keledi. Abılqayırdan dańqtı tartıp alıw ushin Sultan Baraxlar qansha gelle qıydi, qan tóktı, ózleri de julǵan tawıqtay bolıp qaldı. Pár shıgıp káddine kelemen degenshe kóp waqıt kerek.

Qaraqalpaq biyleri mine usılar jóninde áıngime qılısıp, házirshe jaw topılalmaytuǵınına isenisti. Onıń ústine báhár taqalıp qaldı. Ómir ǵalmaǵalı hámmeni kútıp tur. Maman biy jas úlken, jas kishi biylerdi jiynap írisqul biydiń úyine ertip keldi. Qaraqalpaqlarǵa tán qádimgi warra-warra baslandı. Lekin bul saparı warra-warra jiynaqlı baslandı. Eldiń erteńi oylasıldı. Áwele, hár jaqqa pítırap ketken qaraqalpaq awılların kóshirip ákelip bir jerge jiynaw jónindegi Maman biydiń pikiri bas másele bolıp ortaǵa salındı. Hár biydiń pikiri tıńlandı. Bálkim, ishte búkpey saqlap qalǵanları bolǵan shıgar, biraq kópshılıktıń dúmpiwine narazılıq bildirgei adam bolmadı. Hár tárepke atlılar belgilendi. Xorezmniń qaraqalpaqlarına barıp qaytıwdı írisqul biy óz moynına aldı, at qoşshılıqqa Alif Qarabay Qara bahadırdıń ulı ǵayıp bahadırdı soradı. Buxara tárepke Esim biy bas bolıp bariwǵa kelisti. Sır dáryanıń joqarısına — Junǵar qol astındıǵı qaraqalpaqlarǵa Xelwet tarxan baratuǵın boldı.

Eldiń basshılıǵı Mamanǵa tapsırıldı. Házirgi kúnde eldiń basında ǵaybar jigit turmasa bolmaytuǵının dálillep, buǵan tilek bildirgen írisqul biy:

— Egis keldi. Quwandáryadan jap shıgarmasa bolmayıdı. Onıń ústine, bul sahrada jaralı qasqır kóp... — dedi.

...Nókerlerdiń táǵdiri haqqındaǵı oylasıq júdá kópke sozıldı. Birewler olardı birotala tarqatıw tárepin jaqladı, ekinshileri qarsı shıqtı,

úshinshileri bala-shaǵalı, shańıraqlı jigitlerdi jıl úmitinen bos qaldırmawdıń tárepdarı boldı, pikir aytıwshılar kóbeydi. Nelikten de, kim sóylese de gápınıń izine bánt baspay Maman biye jalt qarap, óz pikiriniń bántın sol basıwinan dámelendi. Hátteki, Írisqlı biye shekem sheshimli hesh nárse demey, Maman sóylese, sonıń pikirin dujırımlı oy degen juwmaqqa keleyin dep otır. Usını bilip Maman sóyledi:

— Pikirlerińiz durıs, tórelerim, — dedi ol. Onıń dawısı irilenip, qalın qara murt shıqqan edi. Murtın sıypaladı. — Shıbın ańqawdıń awzın ańlıydi degen gáp bar. Awızǵa shıbın qonsa, qustiratuğının bárińiz bilesiz. Sol ushın eliw nóker qaldırayıq, basqası tarqatılsın. Jıl úmitinen bos qalmasın.

Qayshı pikir aytılmadı.

Kelesi kúni nókerlerdiń baspanası barları úyli-úyilerine tarqatıldı. Astına at tiyip jetimnen nóker bolǵanlardıń kóphshılıgi qazıwǵa beldar dep sanaldı, eplileri bir-biri menen sheriklesip báhárgi egiske jer tayarlap, uwıtın tawıp egin ekse urıqsat etildi. Jetimlerden hám biy, bay balalarınan qaynaqay aziwday eliw atlı eldi jaralı qasqırlardan qorǵaytuğın gúzetshi bolıp qaldı.

Eliw nókerdiń mákan jayı. Jańakent bolsın dep kelisildi...

* * *

Aqbiyday Amanlıqtıń qayıtip keliw-kelmewin uwayımlap jáne azıp ketken edi, onıń qara at ústinde ırkıyıp kúlip kiyatırǵanın kórip aldına qustay qanatlap ushti:

— Saǵındıńba, begim, men saǵındım!

Amanlıq attan túsip hayalın qushaqlap, iri qolları menen dawırnın sıypalap, ósik murtların betine basıp aymalap atır,

— Endigi jaǵı paraxatshılıq bolarmeken, begim.

— Aspannan qashanǵı qurbaqa jawar deyseń, bolar, shabazım, bolar. Jaqsılık qalay, kúle me? Haw, minaw mańlayıńdağı ne tırtıq?

Keterde óz qamshısınıń ushı tiygenin ol umıtqan eken, Aqbiyday esine salmadı.

— Jıńgil túbirge súrniktım, begim, — dedi.

— Áh, náletiy túbirler! — dep ol hayalınıń aldına túsip ılashıǵına basladı. — Jaqsılıq qayda?

— Házir kózi ilindi, begim, otın maydalawǵa shıgıp edim. Qarasam, janiwar qara atıń, ústinde sen! sen!..

Góbeleklep júrgen hayaldıń háreketleri Amanlıqtı yoshlandırdı. "Qap qollasatuǵın hayalım bar eken" dep oyladı.

Ezikten kiriwi máttal, ákesiniń ayaq dúrsilin sezgendey Jaqsılıq shorshınıp shırr etti. Erli-zayıp teńen asıldı. Ekewi teń otırıp, bılqıldap atırǵan bópeniń bir qolın ákesi, ekinshi qolın anası uslap, hár kim payına tiygen jaǵınan náresteii shorp-shorp súydi. Hár súygen sayın Aqbiydaydıń qaymaq erinleri dirildep, kózlerinen pırt-pırt jas tógiledi. Quwanısh jaslarınıń kóp aǵa bergenin qálegendey Amanlıq oǵan tásselle bermedi.

Erteńine Amanlıq awıl erkekleri menen Quwan dáryadan sağa alatuǵın Jańa japtıń qazıwına ketiwge tayarlandı. Qáne ásbap tabilsa! Elde jetispeydi, Amanlıq atlı ketip qońıratlardıń góne jurtınan qırǵıshitay bir ketpen tawıp, birewlerge jalbarınıp bel ákeldi.

Eriniń hár bir qıymılına baǵıp, bet-ápsherinen ishki qıyalın oqıytuǵın hayal onıń usı quwanıshı ústinde Almagúldı esledi: "Átteń, quwanısh yarıı, qayǵı pútin shıgarılıǵan. Oshaq basımız túwel bolǵanda ma?... Biyshara sheksiz quwanar edi". Onıń bul oyı ishinde qaldı...

Jaqsılıqtı shetke shıgarıp, arqanday esilip uyıqlap atırǵan erli-zayıptı tań alagewgimdegi Mamannıń dawısı oyattı.

— Adamlar, turińlar! Kún shıgıp ketti!

Kún shıqqannan soń turǵan adam, quday ırısqı bólistirgende keshigedi degen rawayat penen hár kúni usılay jarshi qışhqıratuǵın edi. Búgin ózi baqırıp júripti. Erli-zayıplar uship-uship túrgeldi. Tez-tez jumıslarına tarqadı. Amanlıq belin taqımına basıp at ústinen ulın bir súyip, qazıwına jónedi. Aqbiyday óytip-búytip úy gúmirashılıǵın tamamlaǵansha kún shıqtı. Jaqsılıǵın jawlıǵına salıp arqasına tańıwi menen, totı ısilǵan qırǵıshitay ketpeni azanǵı quyashqa jalt-jult etip, jer ashiwǵa ketti...

29.

Amanlıq penen Aqbiydaydıń quwanıshın yarıı qılıp ketken Almagúl Ámiwdáryanıń Xoja eli tárepindegi jaǵalawına jiǵılǵan jerinde qıymılsız eki kún jatıp kóz ashti. Awzı-murnınan loksıp aqqan qandı shoqıp atırǵan ǵarǵalardıń dürlep ushqańın kórip, hawlıqqanınan ne bolǵanına túsinbey

jáne esinen tandı. Neshinshi kún ekeni ózine namálím, sáske gezinde sál ózine keldi. Jer tayanıp tikeydi. Ján-jaǵına qarandı. Dút toǵaydı qaq jarǵan úlken dárya boyındaǵı keń alańlıqta jatır. Túrgelip, jaltıraqan suwǵa qaradı. Tamırları shoshayıp iǵıp baratırǵan bir torańgıldı kórip korqıp ketti: Qudiyar seyis esine tústi. Kózin bastı. Onıń sońǵı násiyat sózleri qulaǵında gúwildaǵı: "Mehribanım qurídıq... Tiri qalıp adassań, quyashqa qarap júriwdı umıtpa..."

Ol jańa ǵana ǵaz-ǵaz ayaq basqan baladay qalt-kalt etip, eki kózin quyashtan almay aspanǵa qarawı menen apıl-tapıl júrip ketti... Torańgıllarǵa dúktı, sheńgellerge súrniki, tomarlarǵa abındı, túyesińrlerge oratılıp jígildı. Biraq baǵıtınan qaytpadı, quyashqa qaray ketti...

Azanda kún shıǵısqı, túste qublaǵa, tústen keyin kún batarǵa qaray baratır, baratır... Qanatı sıńǵan qırǵawılday basın tiǵarǵa pana tappay, jampańlap baratır, baratır...

30.

Nekensayaq uri-ótiriktiń xabarı esitilgeni bolmasa, 1750-jılǵa shekem, eldi gúyzeliske túsirgendey ǵawǵa, daw-jánjel sırttan da, ishten de bolmadı. Bıylıǵı jıldın tórt máwsimi paraxat ótti. Quwan dáryadan alıńǵan jap suwlı boldı, qısınıp—qımırıla gúzge jetkenler párawan qıs aziq aldı.

Maman biy burıńǵı gúreń atın ózgertti. Murat shayıqtıń aq bozınıń tuxımınan bir dónen mindi. Aq boz dónen menen el arasında shabisı-shabis. Gá diyxanlar arasında, gá sharwalar arasında.

Ol, ásirese, Jánibek tarxanlardan káwiplenedi. Jurttiń qolın suwitıp almaw ushın ol tuwralı hesh kimge aytpaǵan menen, uwıtın tapsa Jańakentke shabadi. Bul jerde ǵayıp xannıń burıńǵı jayın mákanlaǵan nókerler arasında bolıp, olardiń qıraqılıǵın arttıriw ushın hár saparı bir jańa gáp tawıp keledi. Olardıń tek el qorǵawdan basqa is penen mashqul bolmawın eskertedi. Sorawlar beredi:

— Elge ne káwiplı?

Áwelgi kúnleri nókerler bir awızdan "ashlıq qáwiplı" deytuǵın edi, endi "bildirmey kelgen sırtqı jaw qáwiplı" deytuǵın boldı.

Maman biy olardan búgin de usı juwaptı aldı, biraq, Jánibek tarxannan kádigi barlığın jasıra beriwge shidamı jetpedi.

— Esiízde me jigitler, ótken sawashta Jánibek tarxan ne dedi? "Sizlerdi gelle qılmay tınsam atamníú tóli emespen!" dedi. Qazaqtıú bir sózli ójet sultani qaywaq-birwaq oraladı.

Bul nókerlerdi Shamurat biy basqaratuún edi, Maman biydi ishinen jek kórgen menen qarsı daw aytalmayıdı, sebebi óz nókerlerine isenbeydi. Olardıú arasında Kewlimjay, Bektemirlerden aybinadı: "Jalañashtan kiyingenler qudayǵa sıyınbasa da, Mamanǵa sıyınadı". Ol óziniú usı oyına oratılıp, Mamanniú sózin sóleydi. Nókerlerinen burın Maman biye dásme-dás juwap beredi.

Olar Jánibek tarxannan tuwatugın qáwip jóninde pikirlesip, náwbettegi mashqı ushın Jańakentten atlanıp baratırǵanda, qarsı kiyatırǵan írisqul biye duwsharlastı. Garrı biy burıngısınan da azǵın, atı da boldırǵan edi, jigitlerdiń tomp-tomp attan túsip atırǵanın kórip, at ústinde ózin quwnaq tuttı, qol qawsırıp kelgen Mamanǵa at ústinen qol uzatıp:

— Jigitler, hámmeńizge, hámmeńizge Xorezm shuqırınıń qaraqalpaqlarınan sálem, — dedi.

Qara bahadırkıń ulı Ǵayıp bahadir uzaq segbirden sharshap kiyatırǵanına qaramastan, atınan ırğıp túsip, jigitler menen alma-gezek kushaqlasıp shıqtı. Olar búgingi mashqını qoypı, toparı menen izge, Jańakentke kirdi. Nókerlerdiń jayda qalǵanları çay, suwsın, awqat keltirip atır...

...Írisqul biy Ǵayıp bahadir menen Xorezm xanlığı qol astında, burın Sır dáryanı jaǵalaǵan, Jańa dárya boyların mákan etken qaraqalpaq taypalarınıú kóphshiliginde bόldı. Esengeldi biy Sherdalı biydiń urıwı menen qatnas jasaydı eken. Qonıslasqan jerleri de qolaylı. Úsh jaǵı teńiz, dárya, bir jaǵı qurǵaq. Jaw jıldırıń tórt máwsiminde teń qáwipli emes, qurǵaq tárepke gezen qurǵızıp nóker qoysa, jaw kele almaydı, tek qısta qáwipli eken. Írisqul biye bul mákan unadı, biraq Esengeldidegi, basqa jas úlkenlerdegi ózgerisler unamadı. Olar házirgi qonısınan tabjilmaw bílay tursın, Xorezmshe kiyim kiyiwge eliklepti. Matam qalpaǵı ornına kóbisi qurash kiygen. Tillerinde maylılıq bar sıyaqlı. Kóp háraketleri jorta

islenip atırǵanday túyildi. Sonda da Esengeldilerdi Sır boyına qayta keshiwge, birlikti saqlawǵa úgitledi.

— Kóshpeymiz, Írisqul ata, — dedi Esengeldi biy keskin. — Órge túpire berip óz betimizdi ózimiz jaǵallap boldıq. Xiywaǵa baraman, elge baspana alaman.

— Xiywa xanı túpiremen dese, betińdi juwıp tutasańba? — dedi zilli Írisqul biy.

— Órge qarap túpirmewge sert aytqan adam qalay barsa, keypi gellesinde.

Írisqul biy onı jáne úgitledi, eń bolmasa úlken mákanǵa jaw topılǵanda járdem etip turiwdı sorandı. Esengeldi biyden nan pisire almadı. Jańa dárya boyların jaylaǵan Ubaydulla biy awılında kóp kúnler miyman boldı. Bul el biraz qurǵınlaşqan. Ubaydulla biy Orınbay atlı jalǵız ulınıń atına qala saldırıptı. Ubaydulla biy Ǵayıp xanniń ólgenine júdá quwanıshlı eken. Abırqayır xanniń ólgenin esitip ábden shad boldı. Usı mákkannan ózgermey-aq tómengi qaraqalpaq eline járdemin ayamawǵa, eger, Esengeldi biy aytqanına júrmese, Sherdalı biyden qalǵan mańǵıtları jiynap, kerek waqtında jawına qarsı nóker jiberiwge wáde etti...

Írisqul biy usı bolǵan ángimelerdiń eń jaqsı tamanların gáp etip, Esengeldiniń jaramas sózlerin ishinde saqlap otır.

Ǵayıp Bahadır jaslıq etip Írisqul biydiń bárın aytpaǵanına shıdamay, shıbjınlap, úlken biy jigitlerge rux beriw márqsetinde, olardı kóbirek maqtap, Xorezm qaraqalpaqlarınan bolatuǵın járdemdi bórttirińkirep otırǵanlarına xóshemetshi bolayın dedime:

— Olardıń mákanı biz sıyaqlı posqan górip-qáserge qolay mákan eken, — dep saldı.

— Bilshildama! — dep jekirindi Írisqul biy, — Ólmesten burın ólip, elinen shıǵıńǵan námertlerdiń izinen kóshiw — suw kórmey etik sheshken, jaw kórmey attan jiǵılǵan qatın-erdiń isi.

Hámme jím-jırt boldı. Shamurat biy Ǵayıp bahadırǵa burılıp "soń sóylesermiz degendey im qaqtı. Írisqul biy oylanıp sóylep, kóp úmitli gópin dawam etti, biraq Esengeldiniń gópin el basshılarınan jasırıw — olardıń arqasın báhárgı muz diywalǵa súyegen menen barabar

bolatugúnin bilgenlikten, keshte Maman biy menen Shamurat biydi erek shıgarıp, ırasın aytı.

— Esengeldi ózgergen. Órge túpircisi kelmeydi, oljaqtan isenim kem, — dedi.

Maman biy kútá ashıw menen bas shayqadı, tislendi, qayta-qayta murtın sıypap, bir neshshe mártebe qozǵalıp otırdı.

— Órge túpiriw, órge túpiriw!...

Shamurat biy onıń usı saparǵı tislengeninen aybınbادı.

— Bir esaptan Esengeldiniki durıs, — dedi.

Írisqul biy onı shaynap taslaǵısı kelgendey kóz alarttı. Maman biy ashıw menen qabaq shıtıp, Shamurat biydi alakózleri menen atqlıap, ústine ot basqanday qıldı. Shamurat biyge bular kár etpedi, sonlıqtan qarsılaspadı. Wádelesip qoyǵanday-aq, erteńine Esim biy payda boldı. Buxara qol astındaǵı qaraqalpaqlar da qolınan kelgen járdemlerin ayamaytuǵının aytıp jiberipti, lekin elin qozǵamawdı ótinipti.

Olardıń keliwinen dámelenip, kóp úmit penen júrgen jitlerge bul xabarlar kúsh bergen menen, qazanǵa túspegen astan ishemen dep dámlegendey, tek tamaqların keptirdi.

Birlik artıwdıń ornına, qısqa qarap Shamurat biy hák ashti. Qońıratlardıń arın arlamay, Esengeldi biydiń sırttan sayıp kústanı qılǵanlar menen jánjel kóterdi.

— Mamandı tınlamaymız, — dep shıqtı.

Sorı qaynaǵannıń qawının bárhá qúyash urıp, qasqa qıla beredi eken. Alawızlıqqa tórelik berilip úlgermey, eldiń tınıshlığı buzıldı... Tańǵa jaqın Jańakentti úsh mińlaǵan jaw nókeri qorshadı... Bular Jánibek tarxan nókerleri edi. El basına jáne kún tuwdı. Qala menen átirapınıń xalqın jámlenemen degenshe, nókerlerin jaw aldına shıgarıw ornına, Shamurat biy ıqlap qaladan shıqtı. Ózine dárek uriwdı kóshiriwdı basladı. Írisqul bul qorlıqqa shıdamadı. Gayıp bahadırı qasına shaqırıp, hámmeňiń kózinshe Shamurat biydiń ayaq-qolın baylap ákeliwge, urıs pitkenshe darwazaǵa baylap qoyıwǵa buyrıq berdi.

Gayıp bahadırıń jas bolǵanı ushın hálsizlik etetuǵının bilip bul buyrıqtı Maman biydiń ózi bejerdi: Shamurat biy Jańakent qalasının darwazasına tańıp taslandı.

Hámme jawǵa atlandı. Írisqul biy basladı.

— Áy, Jánibek tarxan, azǵana wájleseyik, — dep alıstan badabat salıp, kaptalındaǵı Maman biye sóylep baratır:

— Maman balam, bir násiyatım bar, usınnan jeńlseńiz qopaǵa kettim dep arsınba, eldi Xorezmge qaray, Esengeldiniń izinen baslay góy. Basqa ilaj házir joq. Pútin búyreklilik jaqsı. Sonda orısqa eldi pútin qosasań. Biz orıstan jamanlıq kórmédik. Orıstiń miltığı xalıqtıń atın shıǵardı, bizlerdi bendeshilikten azat qıldı. Aytarım: aldındaǵı qoyına qasqır shaptırmay túwel baqqan shopandı jurt jaqsı shopan deydi, ósirip baqqan shopandı dana shopan deydi. Bul zamanda dana boliw awır, jaqsı shopan boliwǵa. talaplan balam. Basıńa qansha zúlmet tússe de, tirilerdiń basın buzba, eldi, óziń jarlıq algan orıs patshasına túwel tapsır, dostı-dostına qos, balam. Bazda elińe tiriden ólı paydalıraq. Qońıratıma qádirim qashqan adamman. Ágáyinlerim, tuwısqanlarım qashırdı. Usınnan ólsem, kóbisi ókinedi, tabıtımıma barlıq qońırat. eredi. Eger, jazatayım paymanam tolıp qazalansam, Qońırat eline "Írisqul biy óldı!" dep atlı jiber. Ógayıp bahadırdı shaptr, izin kóreseń...

Ol sóylew menen jawǵa jaqınlasti. Míńlaǵan atlısın baslap turǵan qos atlınıń biri Jánibek tarxan, qartań, qońır atın górs-górs jorttırıp kiyatırgan Írisqul biydi kórip, alıstan qıyqıw saldı:

— Garrı qoshqar, bizge Mamanıńniń gellesin óziń kesip berseń, sarpayımız bar...

Írisqul biydiń tula bádeni dirildep, atınıń júrisin bosańlatpawı menen Jánibek tarxanǵa nayza ilaqtırdı. Gózlegeni káte ketpedi, qos atlınıń biri quladı, biraq bunısı Ótetilew tarxan edi. Jánibek tarxan jigitlerine qıyqıwlap alǵa táp berdi. Kók júrmeliniń páti menen kelip Írisqul biydi atınan awdarıp aldına óngerip áketti.

Urıs qızıp ketti...

Maman biy álle qashan-aq Amanlıq penen jáne úsh jigitti yabı, qıtay, keneges, jalayır awıllarına atlandırıǵan edi. Ógayıp bahadırǵa dawısladı:

— Shap qońıratlarǵa!...

Ógayıp bahadırdıń dumalaq qońırı qayshi qulaǵın kerip quzdırawı menen kózden ógayıp boldı.

Urıstiń úshinshi kúni barlıq el tik ayaqqa mindi. Qıtaylardı baslap Sháriypa keldi... Írisqul biydiń aytqanınday pútkıl qońırat ullı biyiniń qádirine endi jetken be, kókireginde janı barı gúwlep jaw aldına shıqtı.

Kimde tayaq, kimde balta, kimde bel... Qońırat urıwınıń hár bir túp jińgilına shekem kelgen jawdıń kózin ashtırmay shırpıldap tiydi...

Bir háptege barmay jaw keyin shegindi.

Jeńis qolǵa kirdi.

Ćurijǵa mingen elge bul óz aldına bir kútilmegen jeńis boldı.

Shamurat biydiń qolı sheshildi.

Endi kóp waqıtqa shekem jaw kelmeytuǵınına kózi jetken Maman biy payittan paydalaniп, Orenburgka barıp, aq patshanıń jarlıǵı jóninde Ivan Nepliyuev penen júzbe-júz sóylesip qaytiwdı oyladı. Báhár bolsa jazda, jaz bolsa gúzde bararman menen, jıl ótti. Anıq jeme-jemege kelgende ózi joqta eli jáne búlinetuǵınday yamasa ishki biylerdiń ózleri alawızlıq tawıp jánjel shıgaratuǵınday, elin taslap kete almadı. Eger, 1743-jıldını waqıyası endi tákirlarlansa, xalıq birotala tarqasıp, atın joǵaltıp alıw qáwpi bar. Onıń bul oyǵa keliwiniń sebebi, Jánibek tarxan jeńlgennen bir jıl soń, Junǵar qaraqalpaqları arasınan zorǵa jan sawǵa qılıp shıqqan Xelwet tarxan minaday xabar ákeldi: Junǵar xanlıǵınıń qaraqalpaqları tómengi qaraqalpaqlarınıń hal-awhalın esitip qıynalıssı da, "járdem bere almamız, abzalı bizdi qıynamańız, jigırma segiz jıldını ayralığı tilimizdi ózgertti, úrip-ádetimiz junǵarsha bolıp baratır. Bizdi umıtńılar", depti. Xelwet tarxannıń kóbirek sóylegenin jaqtırmay, basshılarıńı biri onı altı ayǵa shekem jer tólege qamatıp, qayıtip el úgitlemewge lebizin algan soń bosatıptı. Solay etip Junǵar qol astınıń qaraqalpaqlarınıń táǵdirı menen, olardıń qayda ketip, qayda baspanalaǵanı menen qızıǵıwshılar kemeyip qaldı. Al Buxara hám Xorezm qaraqalpaqları menen qatnas jaqsılanıwǵa qaradı. Ara alıs bolsa da, topar-topar atlılar kelip, elge kóz alartqanlarǵa aybat bolıp júrdı. Ara-tura sırttan payda bolǵan topılıslarǵa. ásirese, Jańa dárya boyınıń qaraqalpaqları kókirek kerisip, tómengi qaraqalpaqlarǵa, ózleriniń ázelgi kóshken máqanınıń jawına, talay-talay qalqan bolıstı.

Ayǵara biy menen Sedet kerey urıwları, adaylar menen álimlerdiń barlıǵı el ázzilegen gezinde belbew buwısip, mal-jannan járdemin ayamadi. Óz dáwirine tán adawatlı, shawqımlı, birgelikli tınısh ómir, sol qonısta, Sırdıń ayaǵı menen Quwan dárya boylarında, 1762-jılǵa shekem dawam etti...

1762-jıldını gúzi erte tústi. Kún birden suwitti. Jurt mallardı qıslatiwdıń ánjamın erteden qolǵa alıp atırǵan kúnlerdiń birinde, azanda

jarqırap shıqqan quyashti, sáskege taman qara duman bastı. Burın kórlimegen dúbeley turdı. Daladaǵı dalada, joldaǵı jolda, úydegi esik aldında qazıq bolıp qaqaqdı. — Jańakentke ot tiydi. Aziwlı nókerlerdin birazı jatqan ornınan tura almay, ústine úshek quladı. Awıllar ústinde alasapıran qızıl jalın burqasınıldı. Bunıń bári biymezgil turǵan dúbeleydiń kesapatınan dóredi. Bul dúbeley — Ortajúzdiń sultani Abılaydıń dúbeleyi, quyashti japqan duman — onıń jigırma mınlıq láshkeri edi.

Jaw baqayına shekem qurallanıp, tosattan kelgenine qaramastan, Maman pútkıl eldi tik ayaǵına turǵızbaqshi bolıp, tútin arasında gúbelektey ushti, biraq, onı bir tanıs atlı tawıp alıp toktattı. Bul atlı Ayǵara biydiń shabarmanı edi. Tútinge shaqalıp tez-tez sóyledi:

— Maman biy, bul kúshke tótepki beriw qıyın... Bular keshe Ayǵara biydi óltirdi. Meni Mırzabek biy jiberdi. Ilajın tawıp xalqınıń baspanasın izlesin, abzalı kóshsin, dedi. Bizdi de teńseltip kóshirdi. Sedet kerey awılları da kóship atırǵan, adaylardıń da, álimlerdiń de bir toparı qozǵalań taptı. Gúllán Kishi júzdiń xalqı gúyzeliske tústi. Waqıt az, xosh, Maman biy, men de úy qóshiremen,

Maman biy tús kórgendey ań-tan, dimarsız lal bolıp tur. Bir waqıtta esin jiyip aq boz atın qamshıladı. Awıl arasında quyınday shawıp, bárhá qıyqıw salıp baratır:

— Doslarım, qanalaslarım, kóshińler! Aral teńizin jaǵalap, Xorezmge kóshińler, eski súrdewdi quwalap kóshińler, jámlesip kóshińler!

Maman biydiń hawazı dawıldan kúshli bolıp, awıllardan awıllargá jetti. Hámme úy jiqtı, hámme mal aydadi.

Jaw láshkeri aralasıp úlgerdi. Jígilǵan úyler órteldi, jiynalǵan mallar Orta júz tárepke qaray quwıldı. Malların shetke shıgarıp úlgere almaǵanlardıń bári qol juwıp qaldı. Xalıq jáne shuwlastı, jáne jılastı. Atasın shaqırǵan balanıń, anasın izlegen qızdıń, "perzentim!" dep qıyqıwlaǵan ata menen ananıń, qullası gúllán xaliqtıń zarlı únleri bir-birine ulasıp, úlken müsyibet baslandı. At dúbiri astında ayanışlı sıńsıwlar, xoshlaşıwlar, ırzalasıwlar jer solqıldatadı.

Maman biy tútin, duman arasın qaq bólip bir jerde jarq etip kórinse, kózdi ashıp-jumǵansha jáne bir jaqta payda boladı.

— İrza bol, mehriybanım!

— Xosh, qaralı baspanam!

— Xosh, kiyeli ata mákanım!... — degen sózler úziliksiz esitilip, izíňlaǵan suwıq samal menen kem-kem kúsheyip, álemge jańgırıldı. Qayǵılı jańgırıqqa ses qospaǵan janlı maqluq bul átirapta qalmadı. Tawlardıń júyi sótilmegen menen gúnírendi, aspannan tınbay epeleklegén qar kóshkenlerdi ommalatıp, jolların bógredi, barlıq japıraqları túsp sıptay bolǵan taw ósimlikleri qar suwırgan dúbeleyge shıdamay bas iydi, "bizdey jalańash qalsańız da, báhárde kiyingeysiz" degendey izíńlastı, qayǵığa tótepki bere almay mortıldasıp sındı.

Garrı aspan bul bálayı gázebetke kózin ashıp qaramay, tınımsız jıladı. Biraq, jas ornına aq kirpigi jarpaq-jarpaq bolıp úziliksiz tógle berdi.

Pútkıl xalıq júreginen shıqqan 1743-jıldırı zarı, Sır dárya boyınan Ámiwdáryanıń quyar ashalarına shekem bıylı da tınbay gúnírendi:

Babam jigit bolıp mamam qız bolǵan,
Túrkstan topıraqı bizden xosh endi.
Tórt san eldiń júrek-bawırın qan qılǵan,
Biyrehim mákan jaylor xosh endi...

Ústinen eshekli, mallı, piyada arqalanǵan ızıq-ızıq adamlar ótip atırǵan dalalar menen shoqalaq qumlar, taw kánarları, hátteki ayaqlar astında sınıp atırǵan shóp-sharlar da usı muńlı qosıqtı tákirarlap "Xosh endi..." dep jattı. Ashlıqtan, kesellikten, gárrılıqtan qatarǵa ilese almay, jol boylap top-tobi menen qulaǵan óliklerdiń ruxı dúnaya menen xoshlaspay, ata jurtı menen xoshlaśiw qosıǵın máńgi aytıp atırǵanday. Muńníń úzigi joq...

El taslap kóshken qıslawlarǵa mal aydaǵan Abılayǵa dárek. baylar kóship kelip, góne kora-qopsılardı iyemlenip jattı...

Maman biy aq boz atınan túskен emes. Neshe túnlerdi uyqısız ótkerip jibergenlerin umitti. Orta júzdiń mallı bayları iyemlengen qıslawlar boylap shaptı, xalqın izleydi, olar jıllı qıslawlardan álleqashan quwıp shıǵılǵan, shet-jebirdegi ilashiqlar menen jartı jaǵı janǵan qıslawlarda qalǵan mayıplar, kóp balalılar, gárrı-kempirler ushırasadi. Hasasın iyegine tiregen bir gárrı onı iriki.

— Maman, neshedeseń, balam? — dedi.

Maman bul ógarıǵa ań-tań bolıp qaradı. Tanıdı. Jetim Allayardı atqa súyretip qula dalada jalǵız turǵanda qasına kelip násiyatlap "kóp jasawǵa talaplan, alǵıs al" degen Seydulla dáw. Házır beli sıńǵan oq jayday búgilip, hasaǵa súyengen halında eki iininen dem alıp tur.

— Ne dey jaqlıǵımdı uqtıńba, balam? Bul izi qarabaxana dúnýada mendey bolıp jetpis jasawǵa talaplanba, demekshi edim, balam...

— Balalarınız qayda?

— Kóshti. Úlken ulım meni arqalamaqshı edi, ornıma aqlıqlarımıdı arqalatıp jiberdim. Bileseńbe, Murat shayıq nege soqır boldı, nege óldı? Bul dúnýaǵa giyne qıldı. Haramılıqlardı kórgisi kelmey, bul dúnýanı tárk etip óldı. Men de tárk ettim. Nege oylanıp qaldıń? Irkilme, naqızıq dúnýa bul, bar, atıńdı qamshıla, soń túsineseń... — dep Seydulla dáw bir jaǵı qulaǵan góne ılashıqqa qaray burıldı.

Maman alǵa shawıp ketti....

31.

Jıllar ótti... Amanlıqtıń ulı Jaqsılıq on tórtke shıqtı. Úy mashqalası jeńilip dúzelip kiyatırǵanına qaramastan kóp sarsıq, ishley kúyinip Aqbiydaydı jińishke japsaqqa tap qıldı. Túnlerde kózi ilinbes. Lars—lars jótel.

Úydiń endigi barlıq mashqalası on tórt jasar ulı Jaqsılıqtıń moynına mindi. Otın, suw, anasına digirman qollasıw, keli túyisiw, at oti orıw...

Egin-tegin jiynalǵalı Amanlıq Jańakentke kóp qatnaytuǵın edi, hayalınıń keselbántligi ushın nókerlerdiń izinen aзиq aparıp kóbinese qonbaytuǵın edi. Qasaqana jaw kelgen aqshamında ol Jańakentte qonıp qalǵan edi, nókerler jatqan jayǵa jaw ot berip, hámme ishte qalǵanda, bunıńda júrimi bolıp, argıtı, pátigi pıshır-pıshır janıp, ala-tútin qaplaǵan jaydıń qapısın zorgá tawıp aman-esen shıqqanlardıń ishinde ol da shıqtı. Dalada shaqalıp, qusıp otırǵan Bektemirdi kórdi, Kewlimjay shıǵar ma eken dep kútıp edi, tamníń úshegi quladı, Kewlimjay ishte qaldı.

— Quday, kúlkiden ayırdıń! — dep bir gúrsındı, qaytip hesh kim menen xabarlaspay awılına hayt qoydı. Jolda shawıp júrgen Maman biydiń dawısın esitip, atın qattıraq qamshıladı. Úyine kelse, (qayın atası biltır óana jana otaw tiktirip bergen edi) esiginiń alındıǵı úyiwlı otınnıń ústinde biytanıś tórt jigit otır, júregi suw etti. Sonda da sır aldırmay, attan

túsiwi máttal, otınnıń ústindegilerdiń biri attıń dizginin usladı, qalǵan ekewi eki nayza kóterip Amanlıqka janasa ishke kirdi.

— Qáne, qazaq qızı, kúyew bala keldi. Qarasıq usınday-aq bolar. Kóter girkireńdi! — Pıshaq uslaǵan tórtinshisi Amanlıqtı túrtti, — Jol azıq al da tart saldawıńdı! Nege burıłasań, qarındasımızdı apqalmaymız. Ert izińe. Bizden sawǵa. — Usı mágħálde sırtta at jaylastırıp qalǵanı ishke baqırdı:

— Nege irkilip atırsız? Kiyatır!

Amanlıq sırttan járdem kiyatır ma dep dámelengen edi, ishtegi úshewdiń hawlıqpay, tek asığa bergenine qarap járdem emesligin túnsindi: "oljanı bir birinen qızǵanıp atırǵan!..."

Biri nayzasınıń ushi menen júkti awdardı, ekinshisi keregeniń basındaǵı sók shanashti alıp Aqbiydaydıń moynına ildirdi:

— Bosatıńlar úydi!

— Sizler bosatıńlar! — dep qarsılastı Amanlıq. Onıń sheke tamırları shertilip, saqal-murtınıń hár túgi iynedey shanshilip tur edi. Aqbiyday istiń nasırǵa shabatuǵının túnsindi. Moynındaǵı shanashtan sók sawıldawi menen erinin ayaǵına jiǵıldı.

— Óytle, begim, jalǵız ulıń jetim qalmasın, begim! Jaqsılıq, qolımnan tart, balam. Ágaylar, kiyewińizge aşıwlanbańız, biz ketemiz.

Jaraklı jaw olardıń háyle-páylesine qaratpadı. Ata-bala qolına ilingendey ol-puldı iyunlerine tırmışlap, nárenjan, awırıw Aqbiydaydı ortaǵa alıp súyep, úyden shıqtı. El izǵıp baratırǵan ullı kósh súrdewine tústi...

Posqınhıllarıń kóphiliginen bulardıń jaǵdayı jaqsı edi. Shıqqan pátte joldı óndirdi. Aqbiyday erine de, ulına da azar bermey, óz boyın ózi tiklep júriwge talaplandı. Dizlik qardı teń bólgen súrdewdi jaǵalap dem alıp otırǵanlardıń talayınan ozdı.

Elden alıslay kele jol boyında sharshap otırǵan xalıq jiyilendi. Hátteki, ólikler payda bolıptı. Kem-kem olar da kóbeydi. Ólı anasınıń kókiregine basın tıqqan mayda balalar jatır. Hár jer-hár jerde qar ústinde jalań ayaq juwırısıp jolǵa talasqan balalar izde kiyatırǵanlardan qayır sorap, qol jayıp turıptı.

Áwelgi gezde bular qayır soraǵanlardıń alaqańlarına bir qısım sók, shappattay nan salıp kórip edi, soń ózlerinin awhalı qıyınlasatuǵın bolǵanı ushın bárinen kóz jumpıp óte berdi.

Aziq túwesildi. Kózleri kóńgeylenip, ayaqları awırlasti. Ushı-qıyırı kóz jetpes maydanǵa kelgende, júrisleri ábden tosańladı. Bul dalańlıqtıń hár jerine qoslar dúzetylgen, tútin shıǵıp atırǵanları bar. Qoslardıń átirapında baylawlı mallar da kórinedi, shógiп atırǵan túyeler de bar.

"Aldı menen kóshken tásilpaz baylar bolsa kerek" dep oyladı Amanlıq. Olarǵa ırkilmey, júrisin dawam etti. Ashlıqqa qosımsha úrgın kóz ashtırmayıdı. Napaqa túwesiliwge qaraǵanda ulı ushın óziniń payın giznep, hesh nárse jemegen Aqbiyday birden quladı, hátte, loqsıtıp qan qusti. Amanlıq qapsıra qushaqlap, maqsetli jerje jetpey-aq, góne sheńgel túbirge ilingen qańbaqtay, ırkiletügünün túsinse de, Aqbiydaydı eki qolına jatqarıwi menen alǵa júrip baqtı. Jol boyında maldas qurınıp nan jep otırǵan úsh adamdı kórip, Aqbiyday tamsandı, erine sıbırladı.

— Irkil... begim... dem al.

Amanlıq otırdı. Jaqsılıq ta otırdı. Ata-bala anaw nan jep otırǵanlarǵa názer salmawǵa tırıstı. Bir waqitta olardıń suw ornına qar asap jáne júrip ketkenin kórip, Aqbiyday erine qol uzatıp sıbırladı:

— Túrgeleyik, begim, anawlardan qalmayıq.

— Olarǵa jete almaspız, shabazım.

— Pay, begim, túsinseń netti? Birewi jańa jegenin qussa, jer edik...

Amanlıqtan erk ketip, kózlerinen ashshı jas mólt etti... Súrdewdiń shetindegi bir tóbeshik qumǵa Aqbiydaydı jatqarıp, iğiniń qarın ısimıp, qara jer ashti. Ján-jaqtan biyık jińǵıl sindırıp kelip, pana qıldı, Ulına aqpas juldırıp tósek qıldı, ortaǵa ot jaqtı. Alıp shıqqan topkı qazanın asıp, ishine qar ákelip salıp suw qaynattı. Hám ashlıqtan, hám suwiqtan, hám keselden qaljawraǵan hayal otqa jaqın jatıp, az óana boyı qızdı, erinlerine qatqan qan jibip óz-ózinen "sorpa!" dedi.

Qáne sorpa?

Amanlıq jińǵıl qostan súyretile shıqtı. Esik-tórıli jerdegi aqbastiń túbinde bir aq qoyan jatır eken, "hásseni!" degizdi bolǵanı, kózden ǵayıp boldı. Izde mezgilllik jolda qalǵan qoslarǵa ketti. Mushtay et tawıp keshke oraldı.

Aqbiydaydıń kózi ilingen edi. Balası ot jaǵıp otır.

Amanlıq etti kazanǵa salıp, Aqbiydaydını bas ushına shıqtı. Aǵı basım jipek shashların júdá náziklik penen sıypalap otırdı...

Azanda Amanlıq ulın súrdewge shıǵarıp, ótkenlerge qol jayıwdı sibırlap, qosına kirdi. Túndegi sorpadan azǵana qalǵan edi, jılıtip Aqbiydayǵa urtlatti.

— Begim, kete berińler, — dedi hayal ínırsıp. — Meniń kele bolıw úmitim joq, kózim jetip turıptı, irkilseńiz usı shuqanaqta sizler de qalıp qoyasız dep qorqaman.

— Óydeme, shabazım. Kele bolasanı, ara jaqın qaldı.

Aqbiyday ózinshe "ara jaqın qaldı" dep, ásten ǵana gúbirlendi. Biraq eriniń qanday aralıq haqqında aytıp otırǵanınan biyxabar edi, qaytip sóylemedi, tím-tırıs jattı.

Amanlıq ta jolǵa shıktı. Kún jılıtqan eken. Mal jetelegen birewler ótti. Bir jaǵınan ol quwanadı: elde bolsa — eringe tiyedi".

Kóp balalar arasınan ulı Jaqsılıqtı taptı. Jol jaǵalap dizbe qatar turǵan balalardıń qatarında onıń da qolı jayıwlı. Hámmeden duǵıjm, kúshli, saldamlı, iri, aqıllı kórindi kózine. Óziniń jas gezi esine túsip, kózlerine jas quyıldı.

— Shınjırma-shınjır qol jayıwdan shıǵarmaǵan, alla, — dep nalıs etti.

Kóz ushında eki túyeli kórindi. Ústinde hayal, balalar otır. Eshekli birew jetelep kiyatır. Izinde onlaǵan sıyırı bar. Olardı kórgen balalar quwjıňlasıp:

— Áy, alǵa ótpe! — desip birin-biri keyin tarttı.

— Talaspańlar! — dedi Amanlıq olarǵa jaqınlap.

— Qoysańa saqalı kesilgir, — dedi bir bala. — Aldap óziń almaqshısań.

Amanlıq ol balaǵa pálen-tólen demedi, balasınıń basın qoltığına súyep hámme balalardıń izinde turdı.

— Jolníz bolsın, mirza!

— Kóp jasań!...

— Balalarıń bizdey bolmasın...

Hár kim hár nárse aytıp shuwlastı. Túye ústinde baydını balası muzlaǵan bir jilikti kemirip kiyatır edi. Qol jayǵanlardıń ortasına ılaqtırıp jiberdi. Ash balalar bir birin jiberispewi menen jilik túskenn jerge óńmenin atıp jiǵılıp, ústi-ústine mingesip, top bolıp qaldı.

— Áy, ǵarri, sen nege ash iyińdi jibermey tursań? — dedi eshekli bay Amanlıqqa. — lytińniń, bas salsa bárinen basıp alatuǵın kúshin sezbey tursań ba? Jiber, sıpayılıqtan tirilik payda.

Sakal-shashı toǵay bolıp ǵawlaǵan Amanlıqtıń jası qırıqqa jetpey-aq "ǵarri" degen sózdi birinshi esitiwi edi. Ashıwlanbadı. Ol haqqında oylamadı da.

— Iyman júzli adam, hayalım ólim halında jatır edi. Járdem etiń, — dedi.

— Balańdı sat, — dedi bay.

Amanlıq juwap ornına lal boldı.

— Áy, ǵarri, túsin! Úsh kúnnen keyin balań ayaǵınan tik basa almay qaladı. Taslańǵan súyekke juwırmaǵanıńız ushın diyanatlı tuxım kórip aytıp atırman. Bolmasa, qara tamágına xızmetker kóp, — dep, bay kóshin baslap algá kete berdi.

Amanlıq ulı menen súyenisip qaldı.

— Ága, tanıysań ba olardı? dedi Jaqsılıq.

Amanlıq "joq" degendey bas iyzedi.

— Olay bolsa meni satıń. Apam aman qalsın, — dedi bala. Amanlıq ne qıların bilmey birden ókirip jiberdi. Jaqsılık matam tıslı qoy teri qalpaǵın qolına alıp baydıń izinen baqırdı.

— Áy, shápahátli adam, toqtańız!

Bay irkildi.

— Ága, juwırıń, bunnan qalsańız apam óledi, — dedi Jaqsılıq izine burılıp.

Amanlıq hesh nárse oylanıp jetpedi, kóz jumıp baydıń izinen juwırdı.,

— Áne, aqılıńa kelgenseń, — dedi bay. — Hayalıń aman qalsa bala qoldan keletuǵın nárse, jas kórineseń. Mal beriw qudaydıń isi. Balańa ne soraysań?

— Bala satıp kórmegenmen...

— Anaw buǵanı bir qoýdıń sanı menen qırqaǵarı tarıǵa aldım, — dep izde on sıyırdı aydap kiyatırǵan engezerdey jigitti nusqadı. — Al, seniń aqıllı balańa bir qoýdıń jartı eti menen on seri basalay un beremen.

Qansha nárse berse de, balasına baha bolmas edi, biraq kóp sawdalasa berse, baydıń ketip qalatuǵınına kózi jetip tur. "Usınnan qalsaq

bul sirdanda úshewimizdiń de óletuǵınımız taqıyıq, eń bolmasa qarar kózımız jer basıp tiri qalsın" dep Amanlıq qısqa qıyalınan ótkerip:

— Beriń. Atınız kim? Aytıp ketiń-a...! — dedi.

— Sonday shárt penen: Atımdı aytpayman. Hesh qashan balańdı izlep barmaysań.

Bul shártke juwap beriwden qaymıǵıp izdegi balasına qol bılgadı. Jaqsılıq bárın esitip tur edi. "Apamdı kórip shıǵayın" dep qoska qaray juwırıp ketti.

"Anasına aytıp salıp, halın tómenletpese bolar edi" dep qorıqtı Amanlıq. Jaqsılıq kóp ırkilmedi. Keldi. Balanıń shırayı kewilli edi. Áke hayran bolıp tur. "Bizden qutilǵanına quwanıshlı ma eken"?

Ákesiniń qıyalın túsingendey balası qulaǵına jaqınlap sıbırladı:

— Aǵa, apam táwir. Ketetuǵınımdı aytpadım. Jolǵa shıǵaman, tapqanımdı ákelip turaman, dedim. "Awzımızǵa as salatuǵın bolǵanıńnan aylanayın" dep súydi, kúldi. Tez jazılatuǵın shaması bar. Meni tawıp alarsız.

Amanlıq sóylemey, maqullap bas iyzedi.

— Má, óziń toyıp al, bala, — den túye ústindegi hayal Jaqsılıqqa bir tarı zaǵara tasladı. Jaqsılıq zaǵaranı qaqshıp alıp ákesiniń qoltığına tiǵıp: "apama apar" dedi.

Bay ekinshi túyenı shógorip júgin sheshti, bári sur gósh, yol ağıǵı eken. Wáde etkenin Amanlıqqa berip, túyenı tikeytti hám Jaqsılıqqa buyırıldı.

— Tart túyenı!

Jaqsılıq túyenıń aldına shıqtı.

Amanlıq ulına qaptallasıp mańlayınan qayta-qayta súydi de:

— Artıńa qarama, alındı alla ashşın, balam, — dep kóz jasın sıpırıwi menen izine burıldı.

Ulınıń da eki betin jas juwıp ketken edi, áke násiyatına opadarlıq etip, artına qaramadı. Túye tartıp baratırıp:

— Aǵa, apamdı qádirle, táwir bolsın, — dep baqırdı tek.

Amanlıq ta sol burılganının izine aylanbadı. Qosına keldi. Qoy eti menen basalay unın shaldowarzá jasırıp ishke kirdi.

Aqbiyday betin esik betke qaratıp jatır eken.

— Keldiń be, begim? — dedi.

— Táwirmiseń, shabazım?

— Táwirmen. Biziń Jaqsılıq awzımızǵa as salıwdıń ǵamın oylaytuǵın bolıptı.

— Mine, saǵan jibergeni, — dep qoynındaǵı zaǵaranı shıǵarıp berdi. Aqbiyday muzday zaǵaranı mańlayına tiygizdi, soń qoynına salıp jattı.

— Je, — dedi Amailıq.

— Ózine ısitıp beremen, begim.

— Ózi toydi. Awısqanı.

Aqbiyday bir tislemín awzına saldı da, qalǵanın erine usındı.

— Sen jey góy, begim.

Amanlıq ta bir tislem sindırıp awzına saldı.

Qalǵanı jelinbedi. Ana qaytadan alıp kóyleginiń ishinen kókiregine bastı. Kózin jumdi. Amanlıq oyatpadı. Keshki awqattıń ánjamın jedi. Jasırǵan etinen bir asım kesip ákelip qazanǵa saldı.

Sorpa tayar boldı. Aqbiyday kózin ashpadı. Yarım aqsham awdarılǵanda "Jaqsılıq..." dep sóylendi. Amanlıq awzı menen onıń erinlerine sorpa tamızdı. Tek jalmaǵanı bolmasa, jutpadı. Kózlerin bir awdarıp, bir nárseňi qadala soraǵanday boldı. Amanlıq tınıshsızlandı. Ne qılların bilmey hawlıǵıp, hayalınıń basın dizesine qoydı.

Sol jatıstan Aqbiyday úsh kúnge shekem kózin ashpadı. Denesi birese jandı, birese suwıdı, tórtinshi kúni tań aldında Aqbiyday tamam boldı.

Amanlıq óz mańlayına ózi ǵarsh-ǵarsh urıp artına quladı. Állen waqıtta ózine kelip qostan shıqtı. Qumnıń basına minip baqırdı:

— Jaqsılı—i—ıq!! Há, Jaqsılı—i—i—ıq!!!

Taw, tas, ushi—qıyırsız dala, qar basqan qum "Jaqsılıı—ıq! Jaqsılı—q—ıq!!!" dep tákirarladi.

Ol jáne shaqırdı, aynala onıń hawazına jáne ses beri "Jaaaqsi—lı—ıq!.." jańladı. Ulin qoy etine satıp jibergen birden esine túsip, qıspanıń túbine jasırǵan etti arqalay jóneldi. Jol boyınsha baqırıp baratır: "Jaqsılı—i—ıq!!! Jaqsılı—i—ıq!!!"

Bir topar jas jitler menen egede adamlar ashtan buratılıp jolda otır edi, bir qoydıń jartı etiń arqalap baqırıp baratırǵan Amanlıqtı kórip:

— Tutıń, anaw awmeserdi! — dedi birewi.

Gileń haldan ketip otırǵanlar jer tayanıp tikeyisti. Qaslarına jaqınlawdan Amanlıqtı gúw bastı.

Amanlıq etten ayrıldı, biraq "Jaqsılı—i—ıq!!!" dep shaqırğanın koymay, sibay-saltań juwırıp kete berdi. Shiyki etke toyıp algan ójet birewi, Jaqsılıq Amanlıqtıń balasınıń atı ekenin bilmey, izinen:

— Háyyyyy!! Qayt izińeee!! Jaqsılıq o dúnyadaaa!!! — dedi.

Joldaslarına da unap qalsa kerek. Bári ún qostı:

— Jaqsılıq o dúnyadaaa!!!

Amanlıq izine aynaldı. Jáne eńkildep juwırıwı menen basqasha baqırıp ótti.

— Aqbiydayyy!!!

Etin basın alıp toyıngánlardıń ózine kelgenleri wahahalasti.

— Mınanı jin urǵan eken, arpaǵa jarımay júrip aq biyday izlewi nesi? — dedi biri.

Amanlıq olardı tıňlamay jıńgil qosına qaray ótip ketti. "Áwmeserdíń jáne bir nársesi bar shıǵar" dep hámme izinen juwırısti.

Ólı hayaldın ústine boyın taslap eńk-eńk jılap otırğanın kórip, bári ańırayıp turıp qaldı.

Amanlıq kóz jasın sórtip tikeydi. Jaqsılıq bergen zaǵara ana qoynınan túsip atır edi, armanıraq kókiregine ısırıp qoydı. Oǵan antalasdaklardıń hesh qaysısı da tiymedi.

Kóshten adasqan jekke-jarımlardıń napaqasın basıp jep kúneltip kiyatırǵan bul gileń ash gázzaplardıń basshısı Bektemir edi. Jańakentte tútin jutqalı sawlığı biraz nasharlangan. Oǵan qosımsha ashlıqtan kózi kórmey Amanlıqtı tanımaǵan edi. Házır ǵana ash ózekke jegen shiyki et buwınına túsip, ornında buratılıp jatıp qalǵan edi. Eplep túrgelgen soń joldaslarınıń izinen kelip, jıńgil qosta aqbas tósengen ólı Aqbiydaydıń betine únilip, aǵashtay qatıp turǵan Amanlıqtı endi tanıdı. Eki kolı menen sermenip hámme keyin ısrıdı. Óliniń ústine jiǵıldı. Állen waqıtta tikeydi. Heshteńe ayta almay birazǵa shekem iyegi kemseńledi, dawısı qarlığıp, esitiler-esitilmes sóyledi:

— Amanlıq, Amanlıq, senbiseń, ele? Jılama! Ushqan uyańa qayıtip keldiń, basla bizdi, basla, qudaydıń soqır kózine sıyınamız...

Amanlıq onıń júnli teridey qap-qara betine qabaǵın úye qarap, keyin shegindi... Álle qanday kúsh onı ullı kósh súrdewine saldı, azǵana gidirispeden soń esine endi kelgendey, izine qayıtip barıp jıńgil qostı buzdu. Aqbiydaydı jatqan ornına jerledi.

Túske taman hámmeniń aldında, Xorezm tamangá bet alıp, jolǵa ráwana boldı, joldasları qol uslasıp, gáde úzilgen shınjırday bólek-bólek tentireklesip erdi...

* * *

Kóshtiń aldı, shóllegen padaday, Xorezm shuqırına qulap Ámiwdáryanıń quyar ayaǵına — Aral teńiziniń jaǵalarına júgin taslap, ólmestiń ǵamına kirisip, muz oyıp balıqqa ilme qurıp otırǵanda, izi Sırdárya boyalarınan ele jılısıp bolmaǵan edi. Maman biy, sońǵı kóshke shekem, qıs shıqqansha, elin taslap ketpey, aq boz atın qara terge shomıltıp bárhá awıl araladı. Kóshkenlerdiń qıslawlarına qonıs basıp atırǵanlar ushın janı ashıydı, awlaǵında bazı-bazıların atqa súyretkisi keledi, ilajı qansha, eline qáwip. Degen menen shaynasıwlar joq emes. Úyrenshikli ata mákandı hesh kim qiyıp kete almaydı. Quwıs-qoltıqlarda tayaqlasıwlar, bılsa-bılsıh tóbelesler bolıp atırǵanı.

Seydulla dáw usaǵan kóp ǵarrılar, aldında mıqlı ámengeri joq meshew, awırıw adamlar, kóp balalar qalıp qoydı, qaqaman suwiqtı olardı qozǵaw — ólini górienen shıǵarıp, janınan dámetken menen barabar edi.

Maman biy ǵujırlandı. Kóshtiń aldına jetip, belgili qonıs qídıraman degen oy menen súrdew boylap at shawıp ketti. Quwan dáryaǵa jetpey-aq júregi qan boldı. — Úzigi joq xalıq, onıń xalqı, ele shojıp baratır, jılasıp baratır, jer solqıldatıp gúnirenip baratır... Jalbarınıp járdem sorap, qol sozǵan atalar, analar, balalar, awırıwlار... bárın ayayıdı, bárine járdem etkisi keledi, biraq qaysı birine úlgeredi, jalǵız aq bozına neshe mingesik alsın, naylaj kóz jumıp, naylaj qulaǵın tıǵıp, hámmeniń ústinen shawıp óte berdi.

Jańa dáryaǵa jaqınlaǵanda, jol shetindegi, qasına bir eshek baylawlı, qostıń janında, joldı bógep qatara maldas qurıp otırǵan jeti egede adamǵa joliqtı. Olardıń peyil-aqpalın jaman kórse de, Maman atın iriki. Ústi órim-órim, ayaqlarına. kórpe jırtıǵın oraǵan, qara saqallı dápeń birewi Mamanniń atın jılawladı. Kózleri jasawrap, irílesip ketken adam at ústindeginiń, áwele kim ekenin bilgisi kelip, bir shekelep tigildi.

— Há, Maman biymiseń? Áne, kerek adam! Xalıqtıń qandarı! Tús attan! Janıń barda tús!

Bul dápeń Seydulla dáwdiń ulı Begdulla qara saqal edi. Onıń kúshli qolların julqıp ketiwge aqbozat ta dimarsız. Maman kóp oylanbay attan tústi. Begdullanı tanısa da tanımaǵanǵa salıp, saqal-shashları dirildep, ash kózleri shatnap turıptı.

— Bılay júr, — dedi art betindegi jíngıl qostı nusqap hám burılıp baratırǵan Mamannıń bóksesine ılas ayaǵı menen bir tepti. Maman biy artına bir qarap turdı da, eki iyninen entige bir dem aldı, til qatpadi. Qosqa kirdi. Altı hayal menen onlaǵan úrpe-shúrpe buyra shash bala oshaqqa betlerin tutıp dastıqtay sulap atır. Bárinde de jan bar, tek kırliklerin kaǵıp atır. Maman biy shıdamay dalaǵa shıqtı, jeti jigittiń úshewi aq boz attı álle qashan soyıp taslaptı. Mamanniń qabaǵınan qan jawajaqlıǵıń bilgen áwelgi dápeń Begdulla qarasaqal, aq boz attıń noqtajúweni menen onıń qasına keldi.

— Úskiniń kuyılmasın. Bassısań — bizdey xalqıńa qulsań. Iyesi qulına ne qılsa, erikli. Sal basıńa noqtanı, ózińdi minemiz. Nege sóylemeyseń? Nege qashpaysań? Yaqshı, biz keshirimli iyemiz. Áy, sizler, tezletińler, — dep eshektiń qasında turǵan ekewine olıydı. Olar eshekti sheship ákeldi, — Min, Maman biy, terisine min! Bolmasa, kárińdi qılamız.

— Iyem buyırsa ilajım ne? — dep Maman biy bir sóyledi de, eshekke mindi, olardıń hámırın tárk etpey, júzin eshektiń artına teris qaratıp mindi. Begdulla qara saqal háyle-páylesine qaratpadı, aq boz attıń júweni hám arqanlaw shılbırı menen Mamandı eshektiń erine bekkem shındı. Joldaslarınıń birine ım qaqtı, ol attıń jartı san góshiniń qanın aǵızıwi menen ákelip Mamanniń bókteriwlígine bayladı.

Begdulla qara saqal Mamanniń ósık murtlarına qolınıń qanın jaǵıp, basın qublaǵa, Xorezm tamanǵa burdı, balanıń gellesindey mushı menen eshektiń sawrısına dúrs-dúrs urdı:

— Bar, joǵal! Ele de iyeń keshirimli. Sol ushın ayaǵıń jerden tórt eli joqarı. Kórinbe, sóyleme, ket, ket!!!

Maman bir awız sóylemesten súrdew boylap ketti. Jánjaǵına da qaramadı. Qarasa, ózi sulap jatıp kúlip "Anaw Mamanǵa qara... tamasha!... qızıq!..." dep qol shoshaytqanlardı kóredi, keyis-sógislerdi esitedi.

Iyesi — xalqı, qalay jazalasa, soğan qayıł biy biyliginen, elinen jurday bolıp, kók eshek ústinde tersekey otırıwı menen, ishinen gúnírenip, qan jılap kete berdi... Bir insannıń rehimi túsip, jazdırmasa, ózliginen bosanıwı, eger eshegi súrnigip jiǵıla qoysa, tikeytiwi túwe, óziniń tikeyiwi mümkin emes. Neler islep káteleskenine, endi ne menen dúzetetuǵınına oy jiberip, túsinbeydi. Eshek óz baydalına otlap ketken jerde tiriliginen xabar etip "hıq-hıq" lap, shayqatılıp baratır.

Ekinshi kúni sáskede atlı hayal baslaǵan kóshke ilesti. Bul hayal Dáwletbay biydiń jesiri Sháriypa edi. Ol Maman biydi tanıp attan tústi, erkeklerge "Mamandı sheshiń" dep buyrıq etti.

— Hesh gáp, tiymeńler,— dedi Maman biydiń dawısı ólpeń. — Iyem usılay etti, táǵdir shıgar.

Sháriypa, onıń "iyem" dep kim jóninde aytıp turǵanın uqtı.

— Bir iyeńiz baylasa, jáne bir iyeńiz sheshedi. Jolińız bolsın, arıslan tulǵalı, lekin sharshaǵan, dana biy!

Qıstıń báhárge awısqan kúnleriniń erimeginen be, yamasa tógilgen qanlı kóz jaslardan ba, jollar gilkildegen ılayǵa aylanǵan edi. Maman biy erde dúziwlenip otrırıp, ılay súzip jolın dawam etti...

Bálkim, jáne bir kúyikli bende — "iyesi", tutıp alıp eshegine zorlıq qılııp, ózin piyada aydar... Ol bárine qayıł. Qulaǵına jetken uzın murtları samal menen azǵın júzin hómmeden jasırıp, eshekli biy alǵa baratır, tek alǵa, kóshtiń basına, jańa qonısqa!...

Ádiwli oqıwshım, endi sen de eldiń jańa qonısına barasań — olar qonıslasa bersin, sen azǵana tınıgıp dem al.

ÚSHINSÍ BÓLIM

Tozadı eken, tozadı eken bári de,
Tek juldızlar qaladı eken máńgige..".
(X. Ulmambet)

1.

Xiywaniń xanı Ğayıp xan (qazaqtıń shekti urıwınan jádige áwladı Sultan Batırdıń ulı) ishki, sırtqı dúbeley-dúrsildige tótepki bere almay 1757-jılı taxtı taslap, qashkannan keyyn, ornına inisi Abdulla xan bolıp qalǵan edi. Ol bir jıl ǵana dáwran súrdı, bolǵanı. Xanlıqqa buxaralıqlar aralasti.

Xan sarayındaǵı sózi itibarlılar qońıratlı inaxlar edi. Olardıń ishten iritkisi qazaq xanlarınıń qaytadan taxqa keliwine múmkinshilik ashti. Sóytip, birese Abılqayırkıń áwladları, birese onıń dushpanları shekti — urıwınan Jádige awladları taxqa minip, sarayda "qan oyını" baslandı.

Qaraqalpaqlardıń sońǵı, 1762-jılıǵı Türkstannan posıw dáwiri Xiywaniń usı "xan oyını" dáwirine dus keldi. Sonıń ushin ba, olardan qonis qızǵanıwshı da bolmadı. Baspanadan ayrılgan el, shóllegen padaday, shubırıp, Ámiwdáryaniń tarmaqları menen Aral teńiziniń baliqli jaylımlarına jantalasa jetken jerlerine koqtasılılıarı júklerin túsimip, jarlı-jalań ayaq, jetim-jesirleri túyinshiklerin taslap, jaqtı dúnyanıń, azǵantay da bolsa, lázzeti ushin qádimgi arpalsıqan shayqasların tındırmadı. Súrdew boylap aydalǵan malday shubırǵan el, asılısıp, tarmasıp keliwin dawam etti.

Bul káranıń Sırdárya alaplarından ayırması — eki jaǵasın shayıp juwıp, jaǵaǵa ósken torańǵıllar menen hár qıylı ósimliklerdi túp-tamırınan qoparıp, asap jiberetuǵın eser Ámiwdárya. Aral teńizine quyarda, mayda shaqaplarga bólinedi. Bulardan tısqarı qazansha kóller kóp. Dáryası da, qazansha kólleri de baliqli, hár qaysısı óz aldına ómir aydırı. Jáne bir ayırması — toǵaylor ústinen pál-pállep ushqan hár qıylı quslardıń, aydın shalqar suw jaǵalap kógalay-kók teńizdi tolterǵan úyreк, ǵazlardıń, shaǵalalardıń sharqıldısınan basqa shawqım kelmeydi, qulaqsız, tilsiz, meńirew kopaklıqlar, qoltıqlar, yarım atawlar, atawlar, jekke júrgen adamnın shıqqan jerin qaytip tabıwǵa gúmana dút-toǵay. Toranǵılları

jańa qońis basqanlar menen táǵdirles sıyaqlı. Putaqları ebeteysiz tilenshilerdin qollarınday, tóbeleri qus tútken qalpaqtay, ǵırrıqları árre-tárre. Juwanlıǵı jiliktey qańıratpa jíńıllar, nauqaraǵay qamıslar toranǵıllarǵa aralasıp ósedı. Jíńılları túwe qamısların anaw-mınaw kisi sindıra almadı, balıqqa toyıp suwǵa qanǵan jas jigitlerdiń bazda isi erikse, tamashaǵa qamıs sindırısadı. Qamıslar sonday shatnap shart etedi, maldıń súyegin dizege qoyıp sindırǵannan hesh ayırması bolmaydı. Sonıń ushın da áwelgi qoslar, ılašıqlar qamıslardan soǵıldı.

El elshiligin qılıp kóbeyip, nıǵayıp begenlese berdi.

El kóbirek mákanlaǵan eń jaqsı qonis "Kók ózektiń" eki boyı edi. "Kók ózektiń" usılay atalıwı suwı misli kók shırsha reń, tabaqqa quyganday, tóppeleme bolıp, júdá ásten, iyrimlenip ağadı. Balıqli. Jazda jaǵasında otırıp, qısta kók aspanday muzın jappan qardı isırıp taslap únılgıne kisiniń haslan miyri qanbas, kózleri toymas. Báhárde kók quwalaǵan padaday dúrkın-dúrkın balıq birin-biri quwıp, oynap baratırǵanı. Qózge kóringenge hiyle mol. Jas balaǵa shekem qast etse, qısında úki oyıp, ilme menen, jazında suw astına súńgip-aq birli-yarım balıq tutıwına imkaniyat bar.

Bul imkaniyatlar talay ashıwshaq penen shırtıldaqtı parasatlı qıldı, shápeniyerdi jaydarıllandırdı, kesellerdi jazdı, kóz jaslardı tıyıp, jáne kúlkı tuwdırdı...

Mine usı "Kók ózekte" kúni menen balıq awlap, ústi-bası malpaq-salpaq bolǵan bir topar balıqshı salın shetke shıǵardi. Tabısların tepe-ten bólisip, hár kim payın ashılı jíńıǵıl jormallarǵa ildirip qayttı. Ózleri júdá más. Kewilli. Bir-birine gáp náwbetin awıstırǵısı kelmey ǵawırlasıp sóylesip kiyatır.

— ... "Kók ózekti" nege teńlestiretuǵınımdı dál aytayın ba? Misli bir aq kókirek sawdırıağan bala.

— Kókiregi aynaday bala de. Qoynında ne barnın jasırmayıdı. Eger balıqları kórınbegende, jurt irkimes edi.

— Haslan irkimes edi!

— Bir gáptıń mayın shıǵaratıǵın ezbe bolǵan ekensiz.

— Siyır súzip óltırıgen Qońırat Aytuwǵan jasawıldıń jesirin kim biledi?.. Bilmeseńiz bilip qoyıń, Abadan aq baltır deydi. Ónsheń jesirlerdi jıynap, jalań put balıq uwlaydı-mışh.

— Shabaqlardan qáwıp etpey me eken?

Hámme duw kúlisip aldı.

— Özleri qay tamanda eken?

— Arqań qozdı ma? Bizden órde, Ğayıp bahadırdıń awılında deydi.

— Pah, sol awıldırıń boydaǵı bolmaǵan ekenmen.

— Boydaq kórse tútip jeydi, deydi.

— Onısı qalay?

— Jetispeydidaǵı.

— Oy, oy, iyi, maǵan tap bolarma edi, bir ózim besewin...

— Maqtanba! Sendeyler kórpeniń issısına-aq awzınıń suwin tamshılatıp qoyadı.

— Tuwíp qoysa, ne qıladı eken?

— Qaydan bileyin, men sol hayallardıń dambalınıń awıman ba?

— Basqasın qoyıń, Maman biy nege qatın almayıdı, ya beli joq pa eken?

Hámme bir demge lámmiyimsiz qaldı.

Balıqshıldı baslap, hámmeden bası ziyat kiyatırǵai dápeń, qarasaqal Begdulla buǵa qaras qılıp, joldaslarına ashıwlı názer tasladı.

— Bizler kóship kiyatırıp onı kók eshekke teris mindirip, erge tańip jibergende, sheshken kim? Dáwletbay biydiń jesiri. Balıq miyin jep shaymiy bolmasańız, beli joq erkekke hayaldıń rehimi túspeytuǵının biliń, aqırı.

— Házir Maman biy qayda?

— Basınan baxıt tayǵan soń qashqanı.

— Men de solay oylayman. Bardamlılar námárt boladı. Ash bolsa qaytip toymaytuǵınday kóredi.

— Jáne buzıp baratırsız, — dep Begdulla qarasaqal ekinshi ret gápke aralasti. — Maman biy námártlerden emes. Qayda júrse de, eldiń ǵamın oylap júrgen shıgar.

— Kim aytadı, Maman biy aqıllı ma, Esengeldi biy aqıllı ma?

— Maman biy, — dedi kóp dawıs.

— Menińshe Esengeldi biy, — dedi soraw bergen dawıs. — Qarsılaspay tińlap alıń... Qutı qashqan kólden burın ushqan qutan bolıp mártebe arttırdı. Izine ergen el aman qaldı. Ózi úy-dáskeli. Kesheden beri awılında toy. Maman she? Jalǵız baslı jalǵızaq.

— Nurabilla, seniki durıs, — dep saldı biri. — Maman biy shıqqan pátte pátli edi. Dizgini qoldan ketip óziniń de qutı qashti, biziń de qutımız kashti.

— Bul dúnýadan waz keship ketpese, jaqsı — dedi Begdulla gúrsinip. OI usını aytarın aytsa da, Murat shayx tuwralı óz ákesi Seydulla dáwden esitkenlerin, kósherde onıń ırzalasıپ: "Xosh, balam, men bul dúnýadan o dúnýaǵa jaqınman, meniń ornıma aqlıqlarımdı arqalap ket..." degenlerin esine túsirip, iyegi alqımına tireldi, qara qapa saqalı kókiregin jawıp, qamışlıqtı bólgen soqpaqqa siymay ayaqları shalisti. Aldına abınıp barıp, shettegi shoq qamıştan. uslap qalıp, soqpaqqa tústi. Joldaslarınıń qódireň ángimelerine qulaq salmawǵa tırısıp, adımların keńnen-keńnen tasladı. OI ozıp ketejaq edi, kese soqpaqtan úsh-tórt jigit shíǵıp qaldı. Bular Amanlıqlar edi.

— Sıralqi, — dedi Amanlıq Begdullanıń keypiyatın túsinbey.

— Qaydan qayttıńlar?

— Toydan, — dedi Bekmurat.

Onıń Amanlıqtan burın sóylegenin Bektemir jaqtırmay, oǵan súykengen bolıp shıǵanaǵı menen túyip jiberdi.

— Ásterek, palawdınıń mayın sıqtıń, — dep Bekmurat sibirlanıp, kaltasın uslap keynirek shegindi.

Esengeldi biydiń taza otaw tiktirgen toyı haqqında sibir-sibir gáplerden Begdullalar da esitken menen awılıniń toyǵa shaqırtılmaǵanı ushın (biy kewil berip toyǵa shaqırtılǵanday bardamlı úy awılınan tabılmadı) hesh kimniń bası aynalmaǵan edi. Bulardıń uyatsızlıq etip, shaqırtılmay barǵanın túsındı.

Balıqshılardıń biri kekesine nıqırttı.

— Shaqırtılǵan shıǵarsız, Amanlıq?

— Qası! — dedi Amanlıq shıdamay. — Bizdi qaysı iyttiń artqı sıyrığı dep edin. Bardıq. Toyǵan máp.

— Arsız kópeklər, — dep gúbirlendi jáne biri.

Bul gáp Amanlıqqa qattı battı, biraq moyınlagańlıq bildirip sóylemedi. Bektemir onıń qatal juwap beriwin kútıp, kóp jerge shekem dámelı bardi. Aqırı shıdamay Amanlıqtıń kóyleginiń etegenen tartıp "izde qalayıq" degen belgi berdi.

Qorlıqlı sóz esitip gápten jeńlgennen keyin bólingenin abzal kórip Amanlıq júristi tosańlatıp edi. Begdulla irkilip artına burıldı.

— Amanlıq, júre beriňler, úyge baramız. Erteńge quday razaq, mına balıqtı birge tatisayıq.

Sırdárya boyında jasaǵan pútka qaraqalpaqtıń din házireti Murat shayxqa xızmet etken adamnıń qarar kózi bolǵanı ushın ba, yamasa onıń ójet minezine qosımsha kúsh-ǵayratı menen bir sózligi ushın ba, qatar-qurbıları sózin sindırmas, aytqanıń aytqan, degeniń degen der edi. Sol ushın da gileń bassısz kóshkenler, soǵan erip, usı "Kók ózek" boyında jáne bir awıl payda etken. Amanlıqlar bárinen xabarlı edi. Irkilip qalıwǵa siltaw tappadı. Erdi.

Begdulla awılınlıń "Kók ózek" boyına mákanlasqan kóp awillardan bir ózgesheligi: jer tóle joq. Ónsheń qamıs qoslar. Ekinshi ózgesheligi — awıl menen "Kók ózek" arasıń eni qırq-elli adımlıq jal qamıslıq bóledi.

Bul jal qamıs álle qanday sulıwlıq sán berip turadı. Sonlıqtan ba, yamasa ómir qazanı, — "Kók ózekke" jas balalardıń túsip ketiwinen qorǵan bolǵanı ushın "káramatlı" orın dep sanay ma, bul qamıslıqtan hesh kim bir shóp almaydı, qamısların qayırmaydı, sindırmaydı. Al Begdullaniń qosı óz awillasları menen teń — tegislikke soǵılǵan menen, shaldıwarı ózgeshe nar qamıs aralas ermanı jińgıldan. Ózgederdikinen sál biyik. Bunnan tısqarı bul awıldıń basqa awillardan eń baslı ózgesheligi — jas balaları barshılıq. Tútin tútetken ılashıqtan keminde bir-eki bala shıǵadı, Begdullada úsh bala bar. Bári qıppa-taylaq jalańash. Anası qaslarından bir maydan ayrılsa, oynap ketip suwiqta qalatuǵın qıylıları. Salqınlaw kúnleri túye tawıqtay quyashlamaǵa shıǵıp otırǵanı bolmasa, altı ay qıs dalaǵa shıǵıp murın simgirgen emes. Jazdan beri erkin bolıp qaldı. Keshte ash palapanlarday awzın ashıp shúyırkelesip, ákesiniń aldına juwırısatuǵın edi. Búgin de sol ádetin qıldı: ákesiniń aldına juwırısp moynınan qushaqladı. Amanlıqlardı kórip, olarda jatırqaw ornına, bir toyıw ushın qayrılatuǵın bunday kelgindi-miymanlardıń talayına sırlas balalar, anasınıń mirátin tákirarlastı:

— Otrıń, tórgé shıǵıń.

Begdullaniń eziwi jayılıp hár balasınıń basınan bir sıypaladı, jormaldan sitıp úshewine úsh shabaq uslattı, qalǵanların qırshıw ushın

hayalına berdi. Qonaqlardıń zerikpewi ushın awqat piserge taman eki qońsısın shaqırtıp keldi.

Tósengenleri shiy, shipta, jambaslaǵanları ishi topańga tolı teri kópshilikler bolıwına qaramastan, qostıń ishi mazlap ketti. Oshaqtı aynala jambas taslasıldı. Qańıltır dúmsheden چay ishilip atır. Gúrtik salıwǵa kóp ǵárejet bolmasa da, qazanǵa salıngan bir qısım júweri uni sorpanı pal tatıtıp jiberipti. Bári tamsanısıp, jańa qonıstı, bul jerdiń baliǵın, sorpanı pal qılıp pisirgen Begdullaniń hayalın qayta-qayta maqtap, awız birlik penen terlep-teþhip awqatlandı. Ángime dúkanı kurılıp, keshki awqattan soń da چay ishiliw dawam etti. Ótken kúnlerden gáp qozǵalıp Murat shayx, İrisqul, Dáwletbay, Súyindık, Bayqoshqar biyler hám Izbasar bahadır, Orazan batırlar haqqında kóp ángime boldı. Hár qaysısınıń atı atalǵanda, olardıń húrmeti ushın hár qaysısı janbasınan kópshigip ıſırıp qoyıp, tiklendi, jáne janbasladı. Balalar anasınıń ján-jaǵınan qushaqlap uyıqlap qaldı. Erlerdiń ángimeleri ada bolmadı.

Maman biy haqqında gáp bolǵanda, olar kóbirek "Ulli úmit qaǵazın", Kuzma Borodindi esledi.

Bul jerdiń hesh jaq penen baylanısı joq bir ataw ekeni haqqında birewi ókinishli aytıp salsa, qıyalqusları jáne Sırdárya ústin sharıqlayıdı. Awıllar ústinen hár qıylı zatlar alıp ótetuǵın kárwanlar haqqında aytıp, orıslardıń qalası jaqtan kóp hasıl zatlar shıǵatuǵının maqtasadı. Orıslardıń oq-jaraǵı menen az sanlı qaraqalpaq eli jaw ústinen biraz ústemlik etkenin eske alısıp, sol kúnlerdi árman etip, tańlayların kağıp, "waq-waq" lastı... El başına qongan iǵbal qusı payanlamay posqanların esleskende, "ah-uh!" shegip, állekimlerge gijinisti. Sóytip ıſırıp, bul káranıń jaw kele almastay bir qopalıq ekenin aytısıp, quwanisti da. Maman haqqındaǵı gápke taǵı oralıp, Begdulla onı jolda kók eshekke teris mingizgenine pushaymanlıq bildirip edi. Qońsılarınan biri jubattı:

— Ziyani jok, Begdulla. Maman biy giyneshillerden emes. Eger onıń atın soyıp jemegende, mınalarıń aman jetpes edi, — dep, anasınıń ústine ayaqların taslap, heshteńeden qáwetersiz pır-pır uyıqlap jatırǵan balalardı nusqadı. — Bular endigi el góy. Maman usılardı túsinedi. Júdá túsinedi biyshara. Ol eli ushın tuwilǵan bir arıslan góy. Qáne hámmeniń kewli sonıkindey bolsa...

— Awa... Maman haqıqat Maman—dana... Ele bir jaqtan kelip qaladı. Sóz joq, bir jańalık penen keledi. Áytewir xalqı — biz ushın jaqsılık ákeledi...

Olar ústi-ústine чay ishe berip, чay satatuǵın sawdagerlerdi jáne gáp qılısti. Olar haqqındaǵı jaqsı sózler Begdullaǵa jaqpay, qızıp ketip, eske salınbaytuǵın bir waqıyanı qozǵadı.

— Jigitler, sawdagerlerdi maqtaysız-aw, — dedi sarsılıp. — Olardıń tuyelerin, hasıl zatların, satlıqqa tabilituǵın müliklerin maqtaysız. Ne bir rehimsizleri bar edi. Eslesem, tóbe shashım tik turadı, tislerimdi ǵışhırlataman. — Ol óz úyi ekenin de umıtıp, ayaqların bawırlarına tartıńqırap, shaldıwardan bir qıyaq sindırıp alıp, tisin shuqlaw ornına awzına salıp bırhı-bırhı sindirdi. — Almagúldıń qalay jılap ketkeni ele esimde.

— Biziń Almagúldıń be? — dep Amanlıq tikeyip otırdı.

— Awa, Amanlıq, — dep ol bir gúrsinip dawam etti. — Ol jas ketti. Qanday aqıllı edi deń. Hátte, Murat shayxtıń on úsh jasar qızdıń aqılına qayıł kalıp, Maman biy menen teńlestirgeni esimde. Qız sonday márт eken, ǵayıř elge siy bolǵanın bile tura ya kózine jas alsa, ya shayx atama qarsılassa. Tek aytqani: "ájaǵama, kisheme sálem deń. Ájaǵam meni izler bolsa, jolın aytayın, shańǵıtlı jol menen júrse tappaydı, ızgar jollar menen júrse aljaspay tabadı... — dedi.

— ızgar jollar menen júrse!? Onda bárha jılap ketkeni góy janımnıń!

— Amanlıq eki shekesin qısıp ses-semersiz tislerin ǵashırlattı. Begdulla qarasaqal káte islegenin endi túnsindi, biraq biypayda edi, onıń da moynı tómen iyildi.

Tań atıwǵa meyillenip, qosqa jaqtı túse baslaǵanda, hár kim sol jambaslaǵan kúyinde tím-tırıs qaldı, kimisi qorıldı, kimisi murnı jelpinip "pir-pır" etti.

Ótken ómir jolın eslegisi kelmeytuǵın Amanlıqtın búginge shekemgi ómırı birme-bir kóz aldınan ótip, ishi-bawırına pıshaq tuyrelgendey iyretilip jattı. Tańǵa kózi ilinbedi. Soń-soń tóbesi biyik qamıs qosta tarlıq etip, úyretile esikten shıqtı, mańlayına kos qollap bir urdı, dizesinen hal ketip shókkesine otırdı..

Burshikleri teńlep qırqılǵanday, ushları tep-tegis jíńǵıllıqlar ústinen gá bası, gá kókireginen joqarısı jalt-jult kórinip, misli tereń jaylim suwdan boylap baratırǵanday, qıymılı tosań, qara qalpaqlı jekke adam kiyatır.

Jíńǵıllıq tawsılǵan soń kólatlıqqa aralasqansha yarım shaqırımlıq ashıqlıq bar. Soǵan shıqqanda, onıń atlı ekeni, atı torı ekeni bilindi.

Ol atınan ásten túsp, bóktergisiniń oyaq-buyağın aynaldı. Bókteriwde kese jatırǵan tolı qara qaptı jíńǵıl ilip jırtıptı, jerden bir qısım kók shóp julıp qaptıń tesigine tiqtı, Qaytadan atına mindi, kólatlıqqa kirip ketti.

Torı at kók maysa qamıslıqlar arasında qara torı at sekilenip, jol shalıp baratır. Iyesi, bóktergisindegi qara qaptıń tesiginen qádiklenip, tiqqan shópligin qayta-qayta sıypap kórip baratır.

Bul atlı Maman biy! Biydárek shıǵınıp ketkennen qayıtip kiyatırǵanı...

Ol sol jılı... posqan kóshtiń eń sońinan atlanıp, kóp tenteneklikten soń kósh basına jetti. Esengeldi biydiń awılın tawıp alıp, onıń ózi menen birge qonıs qaradı. Maql túskeni "Kók ózek" boyları.

Úy-dáskeli Esengeldi biy, "sońǵa qalıp elge azap shektirdiń" degen mánide, Maman biydiń háreketlerin talay gápplerine astar qılıp, talay mártebe kózinshe, talay mártebe sırtınan qustanı qılıp, ózinshe onıń ústinen erkin ústemlik etip júrdı. Bul Maman biyge awır tiyer edi, biraq, bárhamma elestirmegenge saldı, gáp ólshemedi. Ol ol ma, kóshe-kóshte jol azabın shekkenler menen tuwısqan-tuwǵanlarından, ata-analarından, perzentlerinen ayrılganlar talay ret kózinshe sóktı de, talay ret izinen kesek ılaqtırdı da. Bárine shıdadı. Sebebi sirkesi suw kótermeytuǵın adamlar menen házır tarısıw orınsız. Sonlıqtan qulaǵına paxta tiqqanday, qonıslar, qoslar, ılashıqlar arasında tınbay at shawıp, qalın qopalıqlar arasında shashaw-shashaw mákanlasqan eldiń jabayılanıp ketpewi ushin qamıslar menen jíńǵıllardıń basların túyip, jol salıp, bir-birin tappay adasqanlar ushin "oń tárepte Ayırsha...", "Kún batısıń Úsh say", "Qublań "Jalayı", "Pálensheler, Kók ózektiń órin de".... "Pálensheler Qara tereń tamanda", "Qara tereń qayaqta deyseń be?... Qublada!..." dep súrenlep, geypara orınlarǵa ózinshe at qoyıp, geyparaların burın qonıslasqan Sherdalı biy urıwları hám Esengeldi biyler qoyǵan at penen atap, eldiń jarshısı bolıp júretuǵın edi. Bul bul ma, jurttı jedellendirip, bileginıń kúshi barlardı ázzilerge, nárenjanlarǵa, ámengersizlerge járdem beriwe

násiyatlap, úgitlep, jalbarınıp óter edi. Orní kelse, attan túsip, keselbentlerge, dártlilerge qamís orısıp, jíngíl sindırııp qos soǵıwǵá járdemleser edi...

Ol usılayınsha, jańa mákanǵa tiri jetkenlerdiń esabın da aldı. "Tómengi qaraqalpaq" atanıp Sırdáryaniń boyın jaylaǵan alpis miń shańıraqtıń úshen birinen sál kóbi-aq quwısıptı. Esengeldi biyge oylasıp sarsılganda:

— Bári dana biydiń danalığınan, — degen hákis juwap aldı.

Ne qılsın, barmaǵın tisledi. El qáytkende, el boladı, qáytkende kóbeyedi? Jolın tabıw máqsetinde elden shıǵınıp ketti. Bul átirapta kimler jasaytuğının biliwi kerek, ozsa járdem sorawı tiyis. Ol usı maqseti menen Qońıratta boldı... Xiywaǵa da bardı... Qaytısın Shabbazda irkildi... Sondağı alıp qaytqanı anaw bóktırgısındegi bir qap biyday. Ektiriwi tiyis!

Ol tup-tuwrı Amanlıqlardıń qosına bet aldı. "Kók ózek" tiń górra jaǵasındaǵı bir dúmpeshikke ósken shoq qamıstiń arasına soǵılǵan qosta Amanlıq penen on boydaq turadı. Bári biregey bilekleri juwan, júnles baltırılı, kúshli jigitler. Gúndeni ózleri súyrese de bir bále qılıp, mınaw qara qaptaǵı biyday tuxımdı ornına shashıwǵa imkaniyat tabadı!

Sharshaǵan qara torı at hár ayaǵın zorga kóterip bassa da, ashqa shıdamay, tósin sıypaǵan qamıslıqtıń ayılday enli japıraqların patırlatıp asap, górt-górt shaynap kiyatır edi, "Kók ózek" boyında sóylenip júrgen bir hayaldı kórip qayshi qulaqların alǵa tikireytti, irkildi. Bóz gúpisi pırrımpırrı, qara jiyekli qızıl kóyleginiń etekleri qaq-qaq ayrılgan, basındıǵı aydıllı pákenesi buzılıp, halaqası ekew bolıp ketken bir hayal óz-ózinen gúbirlenip, bir baltanı aspanǵa shıńgıtıp oynap júripti. Tóbeme qayıtip túsip bir jerimdi shabadı eken demeydi, júzin joqarı qaratıp diń aspanǵa ılaqtıradı. Tússe, jáne alıp jáne ılaqtıradı. Esawas dewge júris-turısı onsha usamaydı, shóplikke túsken baltanı qarap tawıp aladı hám qolına uslap turıp bir nárseni gúbirleydi de, jáne aspanǵa shıńgítadı...

Maman onıń ne dep júrgenin bilgisi keldi, atınan tústi, jaqınladı, Tińladı.

— Há, góı quday, seni shawıp-aq óltireyin!...

Kúyikli hayal eken. Bunday kúyikliler az ba, qaysı birin jubatıp boladı... Keyin básip turdı da, oylandı: júrse júre berer. Usılaytip birotala aqıl-zayıł bolıp ketse, táájip emes. Bálkim, tinar, bir nárse aytıp kóriw kerek.

— Kelinshek, kuday balta jetkendey jerde emes. Onday jaqın jerdegi qudaydı adamlar álle qashan tuwrama qılar edi.

Hayal gilt toqtadı;

— Sen kimseń?!

Ol jalpaq juqa júzlidén kelgen aq kuba óana jas kelinshek edi. Jası da jígirmanıń oyaq-buyağında. Biraq kóp jilaǵanlıqtan ba, uyqısızlıqtan ba, úlken kózleri girtiyip, qabaǵı qatıptı, betiniń alması qalqıptı.

Maman onıń sorawına juwap beriw ornına ózinen soradı: — Atıń kim? Kimniń keliniseń?

— Atım Baǵdagúl. "Tabaqlı" urıwınıń kelinimen. Bileseń be, "tabaqlı" urıwı tamam boldı. Bir ózim qaldım. Usınnan baltam qudayǵa jetpese, bári bir tınbayman. Maman biydi tawıp baltalayman! Seniń balań bar ma?

Hayaldoń qolındaǵı baltaniń kúnge shaǵılısqan júzi házirak júregin tilkimlegendey, usı waqıtqa shekem hayal almaǵanına endi pushayman jep, Maman selk etti. Sulıw Almagúl esine tústi. Mańlayı jıyrıldı.

— Súygen adamım jok.

— Sonda sen nege balta alıp shıqpaysań? Áy, siz erkekler, nenıń qádirin biletugıń edińiz! Tuǵıyansız bolsań, saǵan atqa miniw ne dárkár? Bul dúnyada jasawdıń ne keregi bar?

— Bayıń bar ma?

— Ha, sóz salajaqsań ba? Jolama, miyirmsiz jan. Bayım, balam keshe aqsham óldı. Bezgekten óldı. Ten jan tapsırdı. Bul áneyime? Nege adırayasań? Meni jilli dep tursań ba? Jillı emespen. Siz erkeklerde ar joq, hújdan joq. Onnan da balta ákel, búgin biziń urıwdı joq etken quday erteń seniń urıwıńdı joq etedi. Arǵı kúni taǵı bir urıwǵa degish qaratadı. Barabara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı. Murnıńızǵa qolińızdı tiǵıp jure berińler. Bar, ket! Nege qozǵalmaysań? Qıyalıń buzılıp tur ma? Berman jaqınlasań moynındı shabaman, bar atıńa miń!. Eger Maman biydi kórseń aldarqatıp aldıma ákel. Biraq óziń óltırme, balta menen moynın ǵırh ettip men bir ház eteyin. Onnan soń ármanım joq, ózimdi "Kók ózekke" taslayman.

— Úyiń qayda?

— Bás keyin!

— Úyińe ertip barayıń, dem al. Sonnan soń Maman biydi ertip ákelemen.

— Duzaǵıńdı basqalarǵa qur. Keteseń be, joq pa? — dep Baǵdagúl alǵa qaray jılısti.

Maman biy keyin shegindi. Atın jetelewi menen qamışlıqqa kirip baratırıp: "Bara-bara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı"... dep ózinshe gúbirlenip edi, dizesiniń dimarı ketip, tentireklep, atınıń moynınan qushaqlap qaldı, kózlerine jas quyıldı. .

— Assalawma áleykum, biy aǵa!

Maman biy ásten artına burılıp Amanlıq penen bir qosta jasaytuǵın eki jigitte kórdi.

— Wáliykim assalam. Qayaqtan kiyatırsızlar?

Jigitler bir-birine qarasıp jımıńlasıp kúldi.

Eki jaǵınıń súyegi bilingen adıraq kóz, ariq birewi juwap berdi.

— Maman aǵa, ishimiz pisip ketti. Jańaǵı kelinshekke ańsarımız awıp, qopalıqqa kirsin... dep ańlip júr edik. Sizdi quwǵanın kórip góder úzdisk.

Mássızler, toqsızlar, jalǵızaqlar. Amanlıq qayda?

— Shikáslenip atır.

— Basqalarınıń aman-esensizler me?

— Siz ketkeli eki jigitimiz óldı. Qońırat jaqqa urlıqqa barganda, mal iyesi tutıp óltiripti. Oy, oy, biy aǵa, saqal-shashıńız ósip ketipti. Eki iynińizde bas emes, qampayǵan jún turǵan sekilli.

Awa, jigitler, bul bastıń ishine de jún tolıp ketti. Júrińız qosıńızǵa barayıq.

Amanlıqtaǵı ishqıstalıqtıń awırıwı edi. Qarındası tuwralı Begdulla qarasaqaldan esitkeli janın koyarǵa jer tappaydı. Aradan neshe jıl ótse de, on úsh jasar Almagúl ele sol kúyinde bárháma aǵıl-tegil jılap baratırǵanday.

Maman qosqa kirip, tórgı shaldıwardı súyewge kómilgen aǵashqa asıwlı qınaplı qılıştı alıp (bul ákesi Orazan batırdıń Amanlıqqa inam etken qılıshı) mańlayına tiygizip, ornına ildirdi.

Kózleri qantalap ketken Amanlıq penen kórisip bolıp kaptalǵa shıǵıp otırajaq edi, qostıń ishki jaǵdayı tańlandırdı. Qamıs shiylerdiń ústilerinde eki aq kiyiz jatır. Qaydan shıqqanın ózinshe joybarladı. Álbette urlıq. Onıń tańlanıp turǵanın birge kelgen adıraq kóz ańlay qoydı.

— Biy aǵa, otırı beriń. Bizler qoraǵa shabatuǵın qasqırlardan emes.

Maman sóylemey kiyizge shıqtı. Baǵanaǵı hayaldíń gápleri kulaǵın ele gúwilde tip turıptı... "Bara-bara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı..."

— Bektemirler qayda? — dedi óz qıyalıp umıtıl ushın.

— Keshke keledi.

— Amanlıq, ayazladıń ba? Tumawlatsań kerek, kózleriń qıp-qızıl.

— Solay qusaydı. Esengeldi biy toy berip edi, sóğan túni menen ot jaǵarlıq qılıp, aldım qızıp, artım kól tamanga qarap, ayaqlasam kerek.

— Ne toy?

— Otaw tiki. Muxammed Ámin inax degen soqtırıp berip jiberipti.

— Júdá jaqsı, júdá jaqsı. Mırzabek biyler shaqırtıldı ma?

— Kóre almadım.

Mamanniń qabaǵı bulttay bolıp, aşıwi kep saqlanbay, tez jaydarılındı.

Qazanda jılıtpa gósh bar eken. Birewi jılıtip ákelin Mamanniń aldına qoydı.

Maman biy Amanlıq penen qansha joldas, qansha sırlas bolsa da, oǵan sır aytıp shaǵınbaǵan edi. Baǵdagúl menen ushırasqannan keyingi oyları tınım bermedi.

— Amanlıq, — dedi ol aytarında, aytpasin da bilmey, júdá suwıqlıq penen, kózlerin oshaqqa tigip otırıp. — Sen Yusipbay "tabaqlı" nıń kelinin tanıtuǵıı ba ediń?

— Balasın da tanıtuǵın edim. Sen orıs patshasına ketken jılı túwıldı, Onıń da atı Maman edi. Sońǵı jawgershilik baslanganda ol usı hayalın alıp, toy berip atır edi. Usı jaqqa kelip ullı boldı. Biraq biysharanıń júrimi bolmadı. Keshe ózi de, balası da bir künde bezgekten óldı dep esittim.

— Ólip boldıq, Amanlıq...

— Ne shara?!

— Yusip baydiń jesir kelini esime kep nárse saldı. Jas bolsada, ana dá, ana!... Eldiń balası az. Bul erterńi joq degen sóz. Sol ushın gileń jesirler menen tullardıń qosılıp shańıraq bolıwına, balanı kóbeytiwine párman bersem dep otırman.

— Ol ushın aldı menen óziń hayal al. Men ketemen, bas alıp ketemen.

— Qayda?

— Sorama, biyim. Qayda keterimdi bilmeymen. Balamdı izleymen be, qarındasımdı izleymen be? Ákemniń tuwısqanların izleymen be, yamasa tiriley-aq Aqbiydaydınıń qábırine kiremen be... Bilmeymen. Almagúldıń qalay ketkenin Begdulla qarasaqaldan esitkeli buwınıma qurt tústi.

— Erkek búytıp sarsılsa, hayallar ne qıladı, Amanlıq? Elde qansha jetim-jesir bar. Tágdiríndi solar menen salıstırıp kór. Sonda táwbege keleseń.

— Hayaldan da ázziledim, biyim. Keńes ber.

Maman biy bunday jaǵdayda keńes bermey qalıwdı jaqsı qásiyet dep esaplamaytuǵın edi. Onıń oyınsha, albırágan adamǵa keńes bermey, óziń bil dew, adasqan adamǵa bile tura jol siltemew menen teń. Maman biy, sol tómen qarap otırǵan kúyinde, júdá awırdan sóylep, bul elde bawırı pútin adam joqlıǵın, eger hár kim joǵın izlep ketse, bul káradan nesibesi kóterilmeytuǵın insan qalmayıtuǵının aytı.

— Meyliń, Amanlıq, — dedi sońinan. — Sen izlep kór. Ózińniń aytıwińa qaraǵanda, balań usı elde. Erkek bala bir jerden shıǵadı. Izlesen Almagúldı izlep kór... "Ájaǵám ızǵar jollar menen júrip izlesin"... degen deydi. Bunı esitkende meniń de bawırim ezilgeni bar. Biraq men saǵan aytıpadım. Ol jılları sen pútin shańıraq ediń...

* * *

Keshte Bektemirler keldi. Eki jigitke bassı bolıp mal urlıqqa ketken eken, bos keldi. Ishte Maman biydiń otırǵanınan biyxabar sırttan sóylenip kirdi.

— Náletiy dáwran! Bir kún házlik kórmédik. "Uri" degennen basqa jaqsı sóz esitpey, óletuǵın boldıq. Endi óltırseńiz de, ashtan ólsem de barmayman...

Maman biydi kórip, aytqan gápi ushın qısınıw ornına, kópten beri kórmey saǵınganı ushın "biy aǵa!" dep, qushaǵın jaya umtıldı. Maman biy oǵan mayda-shúyde soraw berip miyin qatırmadı, apaq-shapaq kórisip, kúlisip otırdı. Azanda hámmesin jiynap qara qaptıń awzın ashti.

— Mine, jigitler, biyday tuxım ákeldim. Esabın tawıp egıw kerek.

Olar, qos ógız qáne, günde qáne, moyintırıq qáne, pazna qáne, dep, aşıqtan-aşıq soramaǵan menen, bir-birine qarasıp ań-tań bolıp tur.

— Qorqpańlar, — dedi Maman. — Bárın ekpeysiz. Bilemen oyínızdı. Toǵay tútip sizler jabayılapıp ketkensiz. Miynetten qashasız. Yarım batpan ekseńiz de, bárekellá. Qalǵanın Begdulla qarasaqalǵa aparaman. Menińshe olar ógiz ornına ózlerin jegedi, lekin egedi.

Bektemirler bul biydaydıń qosqa kirip turın áketiletuǵının qızǵandi, degen menen biyge ilaj ete almadı.

Maman biy óz diydisi menen siyseridey tuxım qaldırıp, kaptıń awzin qaytip buwıp qushaqlawı menen atınıń bótteriwine bastı. Atlandı.

— Áy adıraq kóz, — dedi keshegi qos jigittiń birine. — Sen "Qara tereń" jaqqa Esim biydiń awılına barıp qayt. Erteń keshke Esengeldi biydikine jetsin. Men sonda bolaman. Bektemir, sizler egis jer qarańlar. Tuxım quwırmashqa zaya bolmasın.

... Begdulla qarasaqal Maman biydi júdá haq kókirek penen kútıp aldı. Tuxım ákelgenin esitkende, hár balasın uyme-úy juwırtıp, awillasların jiynadı.

— Jigitler, — dedi ol awillaslarına quwanıshlı dawıs penen, — Biy bizge biyday tuxım ákelgen. Aytıńlar, moyıńga moyıntırıq salıwǵa maǵan kim tay boladı?

— Men, — dedi kesken gellektey duǵıjım, kókirekleri júnles birewi.

— Men, — dep jáne biri tikeydi.

— Men...

Maman biydiń bir oyi bularǵa tek jartısın qaldırıp, qalǵanın basqa awılǵa áketpekshi edi. Iqlasları ushın úsh batpan biydaydıń bárın úlestirdi. Qondı. Azanda olar menen jer kórip, günde, moyıntırıqqa qolay torańǵıl shabisti, tústen keyin Esengeldi biydiń awılına qaray ketti.

3.

Esengeldi biy awılıniń ózgesheligi — úylerdiń, ılashıqlardıń aralıǵın ya bir jal qamıs, ya bir túp jıńǵıl, ya bir túp torańǵıl bólmeysi. Shańlaǵı keń, toǵay alıs. Aynalaǵa kóz taslasań, awıl keń jaylim qamıs qorada jaylasqanǵa taqábbil, segiz tárepi úziliksiz dút toǵay...

Usı awıldıń qubla jaǵınan, Ámiwdárya tárepten, suwi tartılǵan kól ultanındaǵı shabırawıt qamışlı jol menen bir topar atlı kiyatır. Olar, Esengeldi biyge Muxammed Ámin inax berip jibergen otawdı ákelip, toydıń bas saqası bolǵan qońıratlı miymanlardı uzatıp salıp qaytqanlar:

jol baslaǵan dápeń, júzi piskeň zaǵaraday dombay qızıl, qara saqal-murtlı, qara qalpaqlı adam ǵayıp bahadır. Jazı bir qushaq qara yabısına anda-sanda bir qamshı tiygizip, nayza boylı alda baratır. Shertilip ketip izgilerge tiymewi ushın záńgılıgin sıypaǵan jekke-siyrek sobıraq qamıslardıń, jíńgíllardıń ushların qayırıp shırt-shırt sindiradı. Onıń izindegi, biyǵam, qayshı qulaq końır atınıń bir gez moynı joldaslarının alǵa ozıp kiyatırǵan duwqat shapanlı, jalın reń árebi qurashlı kisi Esengeldi biydiń ózi. Ol, uzın jiyren saqalına uship qelip jabısqan góne jıldını qamıs úpelegenin ara-tura bir sıypalap, tıńimsız sóylep, joldasların ángimege uyitıp kiyatır. Onnan tete; úpelek júnli kók atlısı, Esengeldiler menen áwelgi toparda kóshken kenegeslerdiń házirgi biyi Amanqul biy. Ol Esengeldi biyden tolıqlaw, kósenamay qarasaqal, qara qurashı bir shekesine sál awıp, sarǵışh shapannıń shalǵayı bóttergisin jawıp, ángimeni júdá ıqlas penen tıńlap baratır. Tórtinshisi; shoq ǵana saqal murtı bar, olardıń ekewinen de jas bolǵan menen azǵın sarǵışh júzli, biraq kózleri oynaqshiǵan jigit — Dáwletbay biydiń ulı Qurbanbay biy. Ústinde kún qaqqan túye júninen toqlıǵan shekpen, basında mijimırılanǵan góne toz keń qara qalpaq. Esengeldi biydiń toyına keterde anası Shariypa boǵjamasınan shıgarıp "ákeńniń iyisi sińgen qalpaq, taslamay kiy" degeni ushın basına keń bolsa da, ernegin sabaq penen tarttırip kiyip alǵan, Esengeldi biyden basqalarına qaraǵanda astındıǵı tóbel torısı biyiklew bolǵan menen, artqlaw, jabıwi qara eshki júninen toqlıǵan. Jas biy Esengeldi biydiń uzın-shubay ángimesiniń gásin esitip, gásin esitpey, kól ultanınan dúrdur ushqan qırǵawıllarǵa, jol boyınan bazda bir jılt etip qashqan porsiqlar menen saǵallarǵa qarap, qıyalında solardı quwıp, ózinshe oynap kiyatır.

— ...Xiywadaǵı, "xan oyınında" qolı báleñtler inax tuxımları. Burın ayttım ba, aytpadım ba, esimde joq, maǵan otaw jibergen Muxammed Ámin inax Qońıratı jaylaǵan arallı ózbeklerden xan sarayında sárkarda bolǵan Umbay inaxtıń áwladı. Bunday keń páyllı adam menen hámdám bolǵanıma quwanaman. Bul da qudadın biyhújim emes. Abaylaysız ba, xalqımız kemeyip baratır. Bir jerde mángilik qonıś basıp ósip-órbıwı ushın usınday aqıllı adamǵa iyek artqanımız — iǵbalımız. Muhammed Ámin inaxtıń ak kókirekliq penen maǵan aytqan sırin quday quwatłasa, xan taxtına shıǵadı. Áne, sonnan keyin sizlerdiń Esengeldińiz haqıqıy Esengeldi boladı. Xalıq begenlesedi...

— Esengeldi biy, Túbirshik sultan (dáreklerde Taburçuk Sultan) ápsanasın aytıp berersiz be? — dedi Amanqul biy.

Esengeldi biy árq-qárq kúldı.

— Báleseń, Amanqul biy. Túsindim, azǵana ilmetoǵanaq salıp atırsań, meyli... Bunnan eliw-alpis jıl burın Tubirshik sultan degen batır babamız bolǵan. Xiywa xanı basına awır kún tuwǵanda, onı láshkeri menen shaqırtıp, jawın jeńdirgennen keyin, endi onıń kúshinen káwipsinip, aldawlıqta óltirtken eken... Durıs, Xiywa xanlarında túsiniksiz qarańğı tásil kóp. Muhammed Ámin inaxtiń maǵan aytqan mınaday bir hikayası bar. Bizler posıp kelgen jılı Xiywaniń xanı xabarlanıp "barın, baqlań, qaraqalpaqlar bazardan ne satıp alar eken" dep, Qońırat bazarına jansız; jibergen. Baspana tappay júrgen payansız, ash adamlarda ne bolsın, ústilerine gileń góne-kóksi kiyim, tamágına ósheń ishek-qarın, tuyaq satıp ala beripti. Sóylesse, jón sorasa, gil ash-arıq penen sóylesipti, solardan jón soraptı. Bul awhaldı jansızı xanına jetkergen eken. Xan: "Bul bir hesh nárseniń mánisin bilmeytuǵın pás, kókiregi ólı xalıq eken, házirshe toyına bersin, basıp alıw qıyın emes" depti. Endi: biz, aldanǵan Túbirshik sultannıń áwladları, tásildi Xiywa xanınan asırmasaq bolmaydı. Amanqul biy, bilip qoy, bul zaman ójet penen ángódektiń zamanı emes. Biyday qamırınday bolıw ígbal. Arshıl bolıw da mańlaydıń qasqası.. Ójetlenip órge túpirseń, ústińdi oyranlaysan, órge qaray júrseń bes adım ilgerilegen menen eki adımıń keri ketedi... Ámin inax taxqa shıqsa, dizgindi qolına berip, alla dep erdiń basına asılsaq, jiǵılmaymız. Usıǵan bir náwiya kelisimimiz bar. Qurbanbay inim, esitip kiyatırsań ba? Ákeń Dáwletbay biy oǵırı dana kisi edi. Anańa tartsań bilmeymen, ákeńe tartsań, ońlı adam bolarsań.

Jas biyge kóphik bılıqlıdaq tiyip, taqımın sál qısti, tóbel torısı bir oqırınıp Esengeldi biydiń qońırın janapayladı

Olar kólatlıqtan shıgıp "Kók ózekti" jaǵaladı. Óz-ara gúńkildesken, kúlisken, gijinisen balyqshıllarıń birazı bularǵa moyın burıp, kóz benen uzatıp qalıp atır.

— Maman biy qayda? — dep baqırdı bir topar balyqshıllarıń arasınan bir dawıs. Qurbanbay biy jaslıq etip, Esengeldi biyge jaǵatuǵının, jaqpayıtuǵının bilmey juwap berdi.

— Maman biydi ne qılasız? Aramızda Esengeldi biy bar!

— Biz Maman biydi saǵındıq!

— Harmasınǵa tili kelmeytuǵın Esengeldi biy kerek emes!

Esengeldi biydiń ángimelerine uyıp, aǵıstiń iǵına qaray qalash serppey júzgen baliqlarday únsız, ózlerinshe kewilli kiyatırǵan atlılardıń dál ortasına jasıl túskendey, tómen qarasıp qaldı. Esengeldi biy albiramadı.

— Bul xalıqtı soqır deyin deseń de, gereń deyin deseń de ózińniń xalqınıń, — dedi.

Ol usını aytarın aytса da, álle qanday kúshten qorqqanday birden parasattan ayrılıp, záńgisin tebinip-tebinip jiberdi. Jol shalıp kiyatırǵan atı jedellendi.

Esengeldi biydiń kóp ángimeleriniń astarı Maman biydiń is háreketlerine qarsı qaratılatuǵının Amanqul biy bir búgin emes, bárhá túsinse de, túsinbegenge salıp, onıń "órge túpirmew" jónindegi pikirin ózinshe iske asırıwǵa amal qılǵanlıqtan, úndemes edi. Jas Qurbanbay biydiń shıdamı ada boldı:

— Esengeldi aǵa, jurt Maman biydi rastan saǵınatuǵın shıǵar.

— Sonıń ushın aytaman, inim. Onıń ójetligi el ústine qan jawdındı. Orıslar, orıslar dep atanı baladan, balanı atadan ayırdı. Sonı túsinbey, bul pámsız xalıqtıń, Maman biye diydarı quriy bergenine hayranman. Posıp kiyatırǵanda Begdulla qarasaqal uslap alıp, kók eshekke teris mingizip, sazayın bergen ekendaǵı, seniń anańniń rehimi oyanıp, ońına mingizip jibergen. — Esengeldi biy qılǵınıp túpirigin juttı. — Jolbarıstıń erkegi de, urǵashısı da mal algan menen, urǵashısınıń diyanatı, nápsisi ózgeshe, Qurbanbay inim... Sorlı Mamannıń argısında joq. Jańadáryadaǵı Ubaydulla biyge kelip jılap, at sorap minip, áwelgi jılları el aralap armanberman shawıp kórdı. "Orıs-orıs" dep tańlayı kewip, tisleri opırılıp tússe de, táwbege kelmeydi, ózi áptada xalıqtıń miyin aylandırip jáne "orıs eli", "jaraq bergen orıs", "Ulli úmit qaǵazı" dep ah shekse, awzınan ot shıǵatuǵının káyterseń. Biraq birden sóndı. Sónbey ne qılsın, xalıqtı jarılqay qoyatuǵın ya quday, ya xan ba, aqır sońı basın alıp qashti. Qońıratqa barǵanımda qaraqalpaqtıń bir biyi Shabbaz bette qálenderlik qılıp júripti, dep esittim. Mágar bolsa sol Maman biy. Ámin inaxtıń hikayasın esitpey, xalıqtıń dańqın qor qılıp, qara basınıń ǵamın izlep ketken adamdı saǵıńǵan jurtı gereń demeske, soqır demeske bola ma?

Adamlardıń qarnı toysa umitshak keledi eken. Jaqında ġana usılardıń bazları Mamanǵa iyt qosıp quwıp edi. Izinen kesek atıp edi. Endi onı sağıńgan... Jáne qara túnek bulttı baslarına ákelmekshi bul xalıq. Aytsań asqınlaǵan bolasań, bul jıllı quwıs kólattı tapqan kim? Men. Sizler bilesiz, men! Maman degen kim? Kóshke ergen qańğı bas bir iyt. Usılay rasın aytayıń deseń, bir eldiń kalentar biyiniń dawleti qayttı dep jamanlaǵanday boladı. Bul azamatlıqtı Maman túsinse...

Ğayıp bahadır alda kiyatırǵan menen ara-arasında ángimege qulaq qoyadı. Ol, Esengeldi biydiń járdemi arqasında házirgi qonısta da Sırdárya boyındaǵı hal-jaǵdayın tiklep algan menen, Maman biy haqqında birewdiń jaman gáp aytqanın unatpaytuǵın edi. Maman biy jónindegi qıqım gápke tiyim salǵısı kelip yabisınıń júwenin tarttı.

— Esengeldi biy, irgeles qazaqlardıń eń bolmasa Mırzabek biyi toyǵa shaqırılmaǵanı, sál ántek bolmadı ma eken?

— Áne, sizler usılaytip meniń qışhmaǵan jerimdi qasıysız, — dep Esengeldi biy dawısın da, sóylegendegi minezinde ózgertti. Jurttıń ústinen húkimdarlıq etip zıqın ótkeretuǵın sarazban túslı salmaqlı biy emes, naħaq azap shekken baladay qaynawitlap sóyledi. — Elimizdi postırǵan qazaqtıń, shekpenge jamılǵan jamawday, izimizden ere shıqqanlarına húrmet miyasar emes! Olar jansız. Qorlıqtı ele solar kórsetedi. Tap bar góy, kúyeseń, kótin qısıp júrmey, sol qazaqlarǵa jaqsı qonıs kórsetip, hám bir dáryanı "Qazaq dárya" dep ataǵan Maman biydi eslesem, birinshi Maman biyden, ekinshi tezegimnen túnílemen. Awa awa! Maman biydiń ılaysańları pútkıl eldiń mańlayınıń qarası...

— Esitiwimizge qaraǵanda, birazın kózımız de kórdi olardiń biziń elge járdemi az boldı ma? Mırzabek biylerdi, Sedet kereylerdi qaraqalpaqqa járdem berdiń, qaraqalpaq penen im-jımıńız bir dep, Eralı sultanı óz eline sıydırmay quwǵanın siz de mennen kem bilmeysiz.

— Maman biy menen ósken atızıńız eki bólek, biraq miywasi bir daraxqa usap ketesiz...

Izine ergen házirgi biylerge ġana emes, "Kók ózek" boylarının Aq jaǵısqı shekemgi aralıqta hawazı báleńt, "keskir tilli" atanǵan Esengeldi biy aytar gápın adalamay-aq. Ğayıp bahadırıń attan túsip atırǵanın kórdi. Hayran bolıp aldına qarasa, Maman biy kiyatır. Albırıp joldaslarına burıldı. Olar da, Maman biydi kórgensoń, Esengeldi biydi umıtıp,

atlarının irğıp-ırğıp túsip atır. Esengeldi biy bulttay túnerdi. Ishki zerdesi saqlanıp qaldı. Joldaslarınıń piyadalap, jalbıraqlap, atlı Maman biy menen qol alısip atırǵanın baqlap turıp-turıp, atınan túspey, úlken biye ózi de sálem berdi.

Maman biydiń dawısınan ókpe-giyneniń izi bilinbey, otawına qutlı bolsınǵa kiyatırǵanın aytqanı úshın, Esengeldi biy alǵa túsip, úyine jol basladı.

* * *

Esengeldi biydiń jańa otawı bul átiraptığı burińǵı qara úyler, ılashıqlar, qoslar, jer tóleler arasında juldızlı túnde tuwǵan ayday birden kózge túsedi. Hámme jaǵınan saz, sulıw baw-shuwli.

Ishte tarıs ketip atır. Esengeldi biy kúni menen ózine joldas bolǵanlardan tısqarı Qońırat urıwınıń tórt-bes jas úlken bayların shaqırtqan edi. Tarısqaqá bári aralasıp, sóz jetispegenleri tek bas iyəsesip, kóbirek Esengeldi biydiń sózin jóplep otırıptı. Esengeldi biy óz úyi bolǵanı ushın iybe saqlap, miymanlardan tómen otırsa da, gáp kelse payın jibermeydi.

Talas tuwdırǵan másele eldiń erteńi. — Maman biydiń esine Baǵdagul salǵan gáp "... bara-bara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı..." Buǵan ilaj tabıw kerek... Elde jesir kóp, tul kóp, bala az. Jalǵız shara — sol jesir menen tullardıń erikli-eriksiz qosılıwına párman beriliwi tiyis. Sonda ósıp órbiw boladı!...

Bul pikirdi birinshi bolıp Esengeldi biy aytqanında bir qup edi, Maman biy baslaǵanı ushın pikirler qayshılasıp, warra-warra sozila berdi.

Maman biy Esengeldi biydiń óz úyi bolǵanına qaramastan, gápten qalmaytuǵınına tiyispe qılıp, otırǵanlardıń rámawızıne qarap, Qońırat urıwınıń xanı ırısqul biydiń óler aldındıǵı keńeslerin hámmeńiń esine salıp ta kórdi. Onıń menen hesh kim bosaspadı.

Maman biydiń adamgershiliginde nuqsan bar dep oylaytuǵınlardıń biri muqatiw maqsetinde:

— Ózińiz hayal ala alasız ba? — dep sorap qoydı.

— Alaman. "Tabaqlı" Yusip baydiń jesir keliniń alaman.

Hámme únsiz qaldı.

Esengeldi biydiń qas-kabaǵına qarap otırǵan Amanqul biy onıń qewlinen shıqqısı kelip:

— Ózińdziń hayal algıńız kelgen soń hámmeńi sol jolǵa salmaqshı ekensiz dá,—dedi.

Esim biy menen ǵayıp bahadırdan basqalar duw kúlisti. Esengeldi biy kózlerinen aqqan suwdı jeńi menen sıpirıp jiberip:

— Adamnıń óliw ushın tuwilatúğınına ási kelemen dep qorıqpay ayttıń-á, Maman biy? — dedi.

— Adam balası ósip-órbıw ushın jaratılǵan, — dep Esim biy oǵan soqqı bere sóylep edi. Qońırat ırıwınıń námentay biyleri menen bayları shıdamadı:

— Arǵımaqlar jarısına yabı qospańız Esim biy. Esenǵeldi biydiń gápleri oy eleginen ótken, Xiywa háziretleriniń, inaxlardıń gáplerine megzeydi, — dedi biri.

Hál salıspa, ilmekli gápler túwesilmedi. Jáne birewi Maman biydi qaǵıtıp, Ubaydulla biydiń bergen atı ornına ne ushın jaman yabı minip júrgenin sorap, bunnan da bir nárse tabıwdı maqset etti.

Maman biy qızbadı, ashıwlınbadı. Ubaydulla biy bergen attıń nayatiý júyrik shıqqanın, júyrikke qumar shabbazlı Áwez bay degenniń jalǵız balasına berip, usı yabısına qosımsha úsh yarım batpan tuxım biyday alǵanın, sebep penen Áwez bayǵa tanıs bolıp, kereginde, qanday bolsa da, járdem etiwine wádesin alıp qaytqanın aytti. Bul, xaqıyqatlıq ta Esengeldi biy tárepdarlarınıń iliwine, ústemlik etiwine qolaylılıq tuwdırdı. Maman biydiń Áwez bayın qoya berip xan sarayınıń sárkırdası inax áwladı menen hámďám bolǵan Esengeldi biydi uzaq maqtasıp, biriniń gápin biri dawam etip ketti. Maman biydiń "párman" jónindegi pikiri kómildi. Endi onıń shıdamı pitti.

— Bul otawdı maqtap, ólimtik kórgen shaǵaladay sharqıdasqansha, izinde keregeleriniń kózlerindeń esapsız bálesi barı-joǵın oylap kóriw kerek. Dúnya-mal apat keltiredi. Ataqlı Bayqoshqar biy-ám el ushın dep shawıp bir gilem ushın tilin tislep ólgen. Sizler ayıpqa buyırsańız da men kettim. — Maman biy ashıwlı tikeyip, keregeniń başına ildirgen qamshısin aldı. — Endi ne deseńiz sol deń, sizlersiz-aq tul menen jesirdiń erikli-eriksiz qosılıwına párman beremen, kónbegenin, qarsılasqanın toranǵılǵa asaman. Eger, eldiń erteńi deseńiz, Xiywada ma, Buxarada ma,

Peterburgta ma ya Qazanda ma, oqıp qaytiwǵa bala sazlańız. Párman jónleskennen keyin ózim alıp ketemen. Bul da jaqpasa, Esengeldi biy, otawıńızǵa kuwanatuń Maman joq!

Esim biy Maman biyge ere shıqtı. Ǵayıp bahadırda ekileniw payda bolıp, esikke shekem ere barganǵa jas Qurbanbay biy shapshıp turdı. Qasındaǵı birew peshinen tartıp qaldı, pát penen jiǵıla jazlap qaytip otırdı. Olardan basqalar ákelip taslanǵanday, orınlarınan jılıjmadı. Úy iyesi Esengeldi biy, ashıw menen atlanǵai biylerge, tún ishinde qayda barasız dep, táwelle de salmadı.

Ishi qaynap buwlıqqan Maman biydi tınıshlatıwdıń jolın oylap kiyatırǵan ǵarrı Esim biy yarım jolǵa barganda:

— Maman biy, qapalanba, — dedi. — Sen gúnalı emesseń. Xalıq ele saǵan isenimin joǵaltqan joq. Párman bere ber, orınlayıdı... Men "Qara tereńniń" qublasına shıǵıp kórip edim. Egiske kolay jer kóp eken.

— Bárhá suwǵa únílgenshe, jer tırnaǵan shep emes. Siz Shabbazǵa atlansańız jaqsı bolar edi. Jaman elatqa qońsı bolmaǵanbız. Miyrim-shápaátliler kóp eken. Áwez bay degendi tawıp alıp meniń atımdı aytsańız, keregińizdi beredi. Siz tuwralı da aytqanman.

— Maql, inim...

Maman biy tań ata tuwrı Amanlıqlardıń qosına kelip, hámmeni oyattı.

— Jigitler, turińlar. Elge meniń atımnan mınaday párman daǵazalańız, "Eli-xalqım degen tul, eli-xalqım degen jesir qayǵısın umitsın, bir-birine qosılsın! Óssin, órbisin! Kim tul bolıp qalaman dese, kim jesir bolıp qalaman dese, Quda ǵargısı bar, Maman biyden qırq dúrreden jazası bar hátte torańǵıl dari da bar..." deńler. Bektemir, túrgel, ekewimiz Baǵdagúldikine baramız. Jigitler, jar salǵanda Baǵdagúldıń úyi tamanǵa barmay turıń, is pitken soń bararsız. Amanlıq, sen ne qılatuń boldıń?

— Men kete bereyin, biy aǵa.

— Joliń bolsın. Buxara qaraqalpaqlarına usı pármanımnıń jarshısı sen. Bizge qaray kóshemiz degenlerine eldiń elshisiseń. Basqa eldiń xanlıǵınan óz qáwimińniń qoyın baqqan artıqmash. Sen olarǵa usını jetker. Jarlıníń óz malı ózine quwissa, quday berip bayǵanı. Sırtqa ketken jetim-jesirlerimiz qaytip kelse, tolısqanımız. Tolısamız. Almagúl birewi menen qos dúzep balalı bolǵan bolsa, balaların ózbek dep qaldırıp ketpe.

Erse, kúyewdi de alıp qayt. Elge el qosilsa dáwlet... Ózińde hayal al kózińdi jasawratpa. Jurttiń sendeyleri házir dúnyanıń tórt burishın aylanıp júripti. Xiywaǵa barganımda orıs pagshalıǵı atınan Afgan eline barıp kiyatırǵan Ármen jigitlerin kórdim... Sá, sharshap, moy bergen jigitler emes. Seniń nege úskiniń quyılıp tur. Moynıńdı kóterip, ayaqlarıńdı qayra-qayra basıp ket. Buxaralı qaraqalpaqlarǵa orıs elinen qol úzbeytuǵınımızdı ayt. El tolısqan soń orıs patshasına elshi ketedi, "Ulli úmit qaǵazı" izlenip atr, tabıldadı de, hesh qaysısı ómirden gúder úzbesin! Bektemir boldıń ba? Shıq, chayıdı Baǵdagúlden ishemiz...

4.

— Dıqqat, dıqqat!! Esitpedim demeńler, Maman biy pármán etti! Esitpedim demeńler, Maman biy pármán etti!... Eli—xalqım degen tul, eli-xalqım degen jesir qayǵısın umıtsın, bir-birine kosılsın! Kim tul bolıp qalaman dese, kim jesir bolıp qalaman dese Kuda ǵargısı bar. Maman biy den qırq dürreden jazası bar. Hátte torańgil dari baaar!...

— Dıqqat, dıqqat!!...

Awıl ortasında aybaraq salǵan jarshınıń kim ekenin bilgisi kelip Qurbanbay esiki ásten ǵana kóterip, tasbaqaday moynın sozıp sırtqa sıǵaladı. Iynewge súyenip turǵan anasınıń jarshını iqlas penen tıńlap turǵanın kerip, basın tartıp-aq aldı. Jeken, qamıs, qızıl jińgil aralastırıp toqlıǵan awır esik sıp etip jabılǵanda, Sháriypa ulınıń basın kórip qaldı. "Ulím jaman qıyalǵa berilmese bolar edi" degen qıyal menen úyge kirdi. Ulı Qurbanbay hesh nárse esitpegensip, biyık pár kóphikke basın qoyıp, shalqasına jatıp ulgeren edi.

"Dıqqat, dıqqat!..." — Qulaqqa tal-tal kelip, júdá alıslap baratırǵan bul dawıstı jáne tıńlap turıp:

— Qurbanbayjan, esittiń be, bul ne pármán? — dedi.

Esengeldi biydiń urǵashı jolbarıs penen erkek jolbarıstiń parqın túsindirgenin eslep, anasınan gúmanlandı; "jesirliginen qutılsa, quwanar ma eken?" Ol usı qıyalımdı apam túsiniń qoymasa jaqsı edi, degen namıs qorqınıshı menen basın kóterdi.

— Apa, esittim. Usı pármán jóninde Maman biy Esengeldi biyge ókpelep ketip edi. Úlken biy aqırı aytqanın qıldırǵanı góy.

— Garrı boydaqtıń ózi ne qılادı eken?

Sháriypa usı sorawdı berse de, ulınıń sır uğıp qoyıwınan qorqıp, juwap talap etpeytuğın kisi usap, oshaqtıń otın kósedi. Qurbanbay juwapsız qaldıra almadı.

— "Tabaqlı" daǵı Yusip baydiń balası Maman anaw kúni ólgen edi góy. Sonıń jesirin almaqshi.

Sháriypa óziniń Maman biyge degen ishki iqlasın ulına bildirmey, usı waqıtka shekem jasırıp kelse de, ájimlengen beti bozarıp, álle nárselerge qıynalǵan tur menen, súzilgen kózleri qıymılsız qaldı.

— Meyli alsın, — dedi. Onıń dawısı zilli shıqtı. Narazılıǵın jasırmaqshı bolıp gápin sozdı. — Hayranman, balam. Usı eki biydiń bası pispey-aq, júrt seńdey soqlıǵısıp iǵıp júr. Esengeldi biydiń izine erip kelgen soń, sonıń gápin tińlay berse bolmay ma eken?

Esengeldi biydiń otaw tikken toyına bargandaǵı ángimelerdiń biynoqayasın anasına aytqısı kelmey, "erkek jolbarıs" bolǵısı kelip júrgen jigit endi barlıq waqıyanı anasına aytıp, onnan keňes tińlap kórgisi keldi.

— Apa, óziń oylap kórip maǵan bir nárse dermiseń? Eki biydiń qoshqarday soqlıǵısqanına men de gúwa boldım. Maman biy shıdamay ókpelep ketti. Izine ergen garrı Esim biy boldı. Birewdiń oshaǵınıń basında duzin iship otırıp qalay pánt bererseń. Birden ketiw uyat bolıp, Esengeldi biydikinde men de otırıp qaldım. Hámme qaldı. Esengeldi biy Maman biyge júdá qáhrləndi. "Shabıtı tawsılǵan bul tissiz at, júyrik bolǵısı keledi. Xanlıq párman bergisi keledi. El barı joǵınan ayrılp, ózge jurt qızıqqanday ápsherı qalmay, elespesiz qopalıqqa tiǵılǵanǵa, endi jaw shappaydı, hesh kim xabar almaydı, ózim xanman dep júrgen góy. Qudayıń márkinde xan. Ata-babasında xanlıq joq, xanlıqtı kelistire me?" — dedi. "Dáne biydiń aqlı ortalanǵan, usılay ete berse tomarǵa súrnigedi" dedi. Onıń gápi otırǵanlardıń bárine unadı. Tek sóylemey qalǵan Óayıp bahadır menen men boldım. Basqalardıń bári Esengeldi biydiń sózin jónlep: "Maman biy muz ústinde jortqan nálsız at bolıp qaldı. Endi párman ete almas" desip edi. Ójet adam kusayıdı. Bárın joqqa shıǵarıptı. Kiyatırsın Begdulla qara saqaldıń awılıníń ústinen júrip edim. Barlıq erkegi jer awdarıp atır. Begdulla menen jáne bir kisi, atamnıń atqossıhsı Omar piltabanlıq etip, ulı Nurabilla menen ógız ornına günde súyresip, jer súrip atır. Harmasın aytıp "ne qılıp atırsız, bul jerde at shoqay bolama?" desem, "biyday egemiz. Maman biy tuhım ákelip berdi" desti.

— Qaydan alıptı?

— Sol ushın aytaman da, apa. Jaqsı atın jaman yabiǵa awmastırıp ústine alǵan. Sonda da jaqsı elatqa qońsı bolǵanbız dep júripti. Hayransań bul úlken biyge. Ózi zorǵa tawıp kelgen úsh yarım batpan biydayın qarasaqallarǵa egiń dep, esheyin beripti.

— Maman biydiń jáne tamır jayayın degeni. Baǵdagúldı alatuǵın bolǵanı ras pa? — Sháriypa shıdamay jáne usı sorawdı bergenine pánt jep,—Qurbanbayjan, usı biyler, adamlar maydalanıp, nápsıqaw bolıp baratır ma deymen, — dedi. Anasınıń bir gápin bir gápi quwıp ketkeninen-aq, onıń burın Maman biydi nege jaqsı kórip, házır ne ushın ol tuwralı jaman pikirde bolıp otırǵanınan gúmanlanıp, ne derin bilmey qaldı. Sháriypa otıra beriwge shıdamay, óz-ózinen terlep, ornınan tikeydi. Qırq beslerdi alqımlap qalǵan hayal góddaslawı menen qız júris qılıp esikten shıqtı.

Qurbanbay onıń izinen bas kótermey, jesirler, tullar haqqında oyladı: "shaması tul menen jesir kewlinde ándiyshé kóp bolatuǵın usayıdı. Usılarǵa pám alıstırıp párman bergen adamnıń aqılın ortalanǵan dew qalay bolar eken?.." Jas biydiń úlken abırkıwǵa túsip, awır jumbaqlı oylar ústinde birinshi bas qatırıwı edi. Sırttaǵı anasınıń dawısın esntip, jím tińlap jattı.

— Abadan kel, kel.

— Kiyatırman, Sháriypa, apa. Sizge kiyatırǵanım...

Abadannıń dawısınan haplıqqanlıq bilinip, bólip-bólip sóylep atır.

— Juwıra berdiń be, terlepseń? Júr, úyge kirip sóyleseyik. Qurbanbayjan, atıń otın jep bolıptı.

Qurbanbay anasınıń bul hayal menen jasırın sırı bar ekenin túsiniп, keregeden oraqtı aldı. Abadan menen sálemlesip úlgergen joq, olar bul shıqqan esiktıń ekinshi jaǵınan qabatlasa ishke kirdi.

— Sóyle, Abadan.

Shıptaniń shetine amanat ǵana otırǵan hayal mańlayının, terin jeńi menen sıpırıp jiberip, burımına qosılmay mańlayına túsken shashın eki jaqqa ayırdı.

— Sháriypa apa, úlken biydiń pármanın esitkensizdi?

— Ne párman? — dedi Sháriypa jorta.

— Bizdey jesir qanday tul menen ser boydaqtı qálep tiyse, eriklimis... Qatın qırqında qayta gúlleydi eken...

— Qırıq besinde de háwiriń basılmayı eken, sińlim. Qalay, shókelep júrgeniń bar ma edi?

— Bar edi. Párman da shıqtı, shókelep júrgen adamım ózin qálemegen birewdi zorlap alıptı.

Zamanniń ózi asaw attay, sińlim. Quriq taslasań qashadı, iǵına jiǵılsań, qaǵıtıp ketedi. Náylaj júre bereseń. Pármandı esitip meniń de quwrap baratırgan suyegim málhámlesip edi, endi "esitpedim" dep ózimdi-ózim jubatii otiŕganim. Shókelegenińdi men tanıyanba?

— Tanıysań, Hámme tanıydı. Úlken biy edi.

— Maman biy me?

— Onnan basqa úlken biy barma? "Tabaqlı" daǵı ózine atlas adamnıń hayalın alıptı. Hayranman, Sháriypa apa. Onıń qáyerine qızıqtı eken. Jaslıǵına shıǵar. Basına túsken girttay kúyikti kótere almay qudayǵa balta ılaqtırıp, jillisi shıǵıp júrgen qatın qádirin bileme, úlken biydiń?

Sháriypanın ishin ǵijlatqan shoqqa tamızıq salǵanday tula bádeni lawlap jandı. Biy menen Baǵdagúldıń sırtınan sayıp, kemsite sóylegeni ushın Abadanǵa jılı shıraylanganı bolmasa, baqtalaslıǵın jek kórip, suwiq demin aldı:

— Sen de jaqsı kórer ekenseńdaǵı?!

— Awa, Sháriypa apa. Baǵdagúl onı jaqsı kórmegen. Kaytama balta alıp juwırgan. Usı erkeklerdiń áwliyesine kúlsh qaramaw kerek eken. Kúlseń kúlmeydi, kúlmeseń kúlip izinen qalmayıdı. Erkek degeniń shep jaǵınan jatatuǵın ójet buǵa eken.

— Abadan, meniń góy jigit bolǵan balam bolıp dińkem qurıp turıptı. Bolmasa, bes-altı qatındı ertip barıp sol biyge qatın algızǵan sińirin jular edim.

Sháriypa usı gápi menen ishinde lawlaǵan jalınnan sırtqa háwir shıǵarıp, azǵana jeńillik sezgeni bolmasa, qızıw menen Abadanǵa pázne basqanın ańǵarmadı.

Ashiwlı Abadanǵa, ǵayıp bahadır kelip, kimge bolsa da birewge tiyiwdi máslahat etip, hayal úndemey qalǵanı ushın Bekmurat jetimdi ertip kelgen edi: Bekmurat jetim qońırat urıwınan, Amanlıqlar menen bir qosta jasaytuǵın ele ser boydaq. ǵayıp bahadır qońırat urıwınıń bir jesirin

jatqa jibergisi kelmeytuğının aytıp "hám pármandı hám meni lap usı jigitke tiy" dedi. Abadan Bekmuratti jasınan biletuğın edi, Jarlıını hayyarı. Sol ushın "bolmas, bahadır bala" dep kesip aytı. Bahadır ashıwlı ketti. Sol kúni Maman biydiń pármanı ekinshi ret tákirarlandı... Bul Abadanǵa jáne túrkti saldı... Sóytip shıdamay, Sháriypaǵa keňesiwge kelgeni edi. Súygen biyine qanday topılıs jasaw kerekligi jónindegi máslahat oǵan oń túsip, aytajaqlarınıń bárin umitti. Juwa-juwa úlbiregen bóz kóyleginiń keń etegi dolaqlap, jırtıqları shań úyirip, ornınan túrgeldi.

Qurbanbay kirdi.

— Apa, jańaǵı hayaldıń kóylegi dúrildep, soqpaǵına mal turǵızıp baratır góy.

Sháriypa balasınıń gápine mırs etip kúldi.

— Ol sonday hayal, balam. Samalı ele berin qúsheyedi...

5.

Tań aldındıǵı sheksiz timiriqtı múlgigen qamıslardıń lám úpelekleri bir jaǵına qıysayıp, qayıstay enli japıraqlarında saqlanǵan aqshamǵı márwert reń shıq tırs-tırs tamıp, ájayıp bir ses penen álemge qozǵaw salıp turǵan sekilli. Qıbirlaǵan janlı maqluq bas kótere basladı.

"Kók ózek" boyındaǵı bir awıl, tegisi men qırılıp qalǵanday, ele uyqıda. Áne, birinshi túńlik ashıldı. Bul túńlik awıldıń "Kók ózek" tamanǵı shetine tigelgen aq shiyli úlken ılashıqtıń túńligi. Tap usını kútıp turǵanday basqa qoslar menen ılashıqlardan da izli-izinen tútin kóteriliwge qaradı.

Túńligin birinshi ashqan sol aq shiyli úlken ılashıqta jıllı tóseginen naz benen suwırılǵan Baǵdagúl kerilip, esnep, shıqqan ornın qayta qımtastırıp, oshaqqa ot jaǵıwdıń ánjamına kiristi. Aqsham házirlep jatqan bir qısım qamıstıń belinen bir búklep sındırıp, ayaǵınıń astına salıp pıshır-pıshır ezdi de, oshaqtı gewlep issı kúlge bastı. Ot alısa qoymadı. Burımları áteshtannıń ústine jayılıp, oshaqqa bir shıganaqlay berip, úpledı. Túnde asıǵıs kómilgen at tezegi kúlge aylanıp bola kelipti. Iyneniń kózlerindey ushqınlardan jalın dóretiw múshkil bolıp úplep atır, úplep atır...

Maman biydiń ómirinde búgin birinshi ret erli-zayıp tóseginen oyanıwı edi. Álle qashan joqlawı asqan ómir lázzetin endi tawıp alǵanday, kewilli. Yarım beline shekem kórpeni serpip taslap, óńmenin dastıqqqa berip, eki jaǵın tayanıwı menen Baǵdagúlge qarap jatır. Jawtańlaǵan

kózleri hár qashanǵıdan nurlı, biraq hár qashanǵıdan toyımsız bolıp ketken sıyaqlı. Oshaqtan kóterilip Baǵdagúldıń betime jabısıp atırǵan suwiq kúl oǵan jarasıq ushın jabısıp atırǵanday kórinip, kózleri kúlip atr. Biraq heshteńe demedi.

Bul jas kelinshek úsh kúnlikte ǵana aybaraqsalıp, "úlken biyge tiymeymen, ózinde dígım bar" dep qasına kisi jolatpaǵan edi... Maman biy ertip kelgen Bektemirdi adam eken dep táwellesine turıw bílay tursın, qońsı-qobaları, awillasları jiynalıp kelip táselle bergende, aqıllandırǵanda jám juwıtsa sirá. "Kerek emes, kerek emes!" dep óz qulaǵın ozi basıp, asaw tayday tuwlap, qansha shatqayaqladı. Qáytken menen kópshiliktiń atı kópshilik, aqırı tıñshıttı. Anıq seyletip wádesin ala almasa da, bir náwiya kelistirip, keshe keshte ekewin bir tósekke saldırdı... Mins sol asaw álle qashan qolǵa úyreńgen yabı sıyaqlı juwas... Sıri nede?

Maman aqırına shekem oylap úlgermey-aq, Baǵdagúldıń oshaqqıa salǵan tamızığı birden bizz etip, betin jalıń sharpıy jazlap, tikeydi, erine burıldı. Kózleri-kózlerine túskende, jımıyıp bir kúldı de, óziniń barlıq qıymılı baqlawda ekenin sezip, túrgele sala eriniń ósik shashlarının qaslarına shekem sıypalap ótip, "qarama, biy, uyalaman" degendey, tóbesinen ásten ǵana dastığına bastı. Maman biy qarsılaspatı, kerisinshe, lázzetlenip, miyığınan kúliw menen onıń názik qolına baǵındı, mańlayın dastıqqa qoyıp", ottıń gúwlep janıp atırǵanın esitip jattı.

— Dıqqat, dıqqat!... Maman biydiń nármanı...

Ol qaytadan bas kóterdi. Eki eziwinde ele kúlki oynap turıptı.

Tań azannan baqırıp ótken jarshi. dawısı Baǵdagúldıń de dıqqatın awdarıp, ne ekenii bilmey aqırına shekem tıńladı hám "seniki me? Maqtanaman!" degendey, erine tolıqsıǵan ayday qaradı. Endi uyalıw gezegi Maman biyge awısıp, kózlerin dastıqtıń tasasına jasırıp, jas bala oyınıń qıldı.

—Úlken biy (ol Maman biydi usılay ataytuǵın edi, házirde solay ataydı) nege buqtıń?

Maman ok jilanday birden bas kóterdi.

— Esittiń be? Seniń keńesińen soń payda bolǵan párman. Nege oylana qaldıń? Seniń menen "Kók ózek" boyında ushırasqanda, meni tanımay aytqanlarıń she? Bir urıw túwe xalıqtıń sap bolıwınan qoriqqanıń she?

Baǵdagúl ózin júdá márdana tutıp, júdá alıslap semip baratırǵan seske qulaq saldı: "...eli-xalqım degen boydaq qatıń alsın... eli-xalqım... degen jesir bayǵa tiysin"...

— Óziń qatınlı bolǵansha oylap tapqanıń bolmasın.

— Qalay oylasań, solay. Búgingi aqsham meni jigirma bestegi qáddime gayta keltirgenin jasıra almayman.

Baǵdagúl nazlı qıymıldap, júdá názik dawıs penen "koyshı" dep dalaǵa shıqtı?

Maman túrgeliwge erinip, búgin aspan qanday bolajaq eken degen qıyal menen shańıraqtan joqarı qaradı.

Baǵdagúldıń áwelgi kúyewi Yusip baydıń ulı Maman pısıq jigit edi. Basa-bas kóshkende, qáyerde de jazda óz sayamnıń, qısta óz iqtırmań bolsın dep, eki-úsh sıyırgá qosa óz atına usı ılashıqtıń súyek-baw-shuwlارın artıp alıp shıqqan. Sırdárya boyında bunıń atı otaw edi. Shańıraqı ákelinbegen soń ılashıq bolıp qaldı. Sırttan qaraǵanda basqa ılashıq-qoslardan kórikli kóringen menen, pás sıyaqlıd edi. Házır Mamannın kózlerine, júdá alıs-alıstaǵı aq sharbı bultlar shańıraqlıqtı sıypap ótip turǵanday, qıyalına ılashıq oǵırı biyiklep ketkendey kórindi.

— Úlken biy, — dedi sırttan Baǵdagúl. Onıń dawısında ayriqsha xaplıǵıw bayqalmaǵan menen, daladan shaqırıwına qaraǵanda, bir nárse bolǵanı málim edi. Maman dambalshaq sekirip turıp, kóylegin kiyip úlgermey-aq, Baǵdagúldıń ózi ishkeriledi. — Sál aljasıq bolǵan sekilli, biy, atıń jatır,....

Hayal ózin qansha sabırlı tutqan menen Mamanniń júregi suw etip, bir jamanlıq bolǵanın sezdi. ǵabır-ǵubır asıǵıp kiyinbegen menen, shaltlaśıp at baylawlı qoraǵa keldi. Jali bir qushaq torı yabisının. tórt ayaǵı tulıpqa shanıshqan tayaqtay sobıraya kerilip, alqımınan aqqan qan qatıp, qarnı shámpiyip jatır.

Besqalar atlarınıń ayaqlarına kisen urıp saqlıq qılda, Maman atın kisenlemes edi. Mine, xayran. Urlansa da hesh gáp. Soyıp ketken. Ne degen jamanlıq! "Esengeldi biyden bolǵan bále emes pe eken?" degen oyǵa berilip turdı da, óz oyınan ózi shiytkip namıslandi. "Patas kewıl qayda baratır? Bunday iplás islerdi isleytuǵın mayda emes ol. Sonda kim?.." Jelkesin qasıp, kóp oylanıp, kóp zarlanıp turmadı.

— Baǵdagúl, qalay da bul ata dushpanní isi emes. Tiyıq penen qan shıǵarıp hadallaptı. Qońsı-qobalarǵa xabar et, etin bólisip alsın.

Sabır-parasatı bir-birinen asqan erli-zayıp sırtınan hesh kimdi ǵárgap-silemedi.

Attıń etin bólisip atırǵan adamlardıń qasında "Sizlerdiń nesiyebeńiz shıǵar, awa, sizlerdiń nesiyebeńiz shıǵar" dep Maman kólegeylep júrdı, bolǵanı.

Jalǵız attan ayırılıw — onı mingen adam ushın ǵana emes, sol shańıraqtıń aza-hásireti. Júris shabanlasadı, tarayadı. Maman biy qansha parasatlı bolǵan menen hesh kimge bildirmey ózinshe qıynalǵanı sonshelli, sherebe ishkendey ishi ashıp, ishekleri buralıp sala berdi. Tula bedeni laplap, kóz-kóreki jarı ómırı qısqaǵı qalǵannan keyin bolmadı.

— Baǵdagúl, men Begdulla qara saqaldıń awılına qídırıp qaytsam ba eken?—dedi sáskege taman.

Onıń keypi-háreketinen-aq ishi háwirlesip ılashıqqa siymay júrgenin hayalı sezdi.

— Barágoy, bar, úlken biy. Bálkim, olardıń qasınan maldek salıp qaytarsań.

"Móldek salıp qaytarsań" dep Maman ózinshe gúbirlenip urtınan kúldı. Kózlerin súzip, hayalına kútá minnetdarlıq túr menen qaradı. Ol eriniń betine tiklenbey, alaqańına túpirip, shapanınıń shalǵaylarına jabısqan qamıs újeleklerin isa berdi, sarı sherim etiginiń qonışhına álle qaydan qan tiygenin kórip, dárhäl otıra sala issı suwǵa shúberek basıp sürtti. Jaǵaların dúzestirip, belbewin kattıraq buwdırdı. Hayal tek aqshamında emes, bárqulla izetli bolatuǵının endi túsingendey onıń jawırınınan bir sıypalap, "xosh" dep ses shıǵarıw orına, basın bir iyzep shıǵıp ketti.

Begdulla qara saqaldıń awılına kún awa keldi. Olar úylerinen tabılmadı. Awılınıń qublaşındıǵı kól jiyegindegi suwi tartılıp, tapqa kelgen alańlıqta eken.

Awzına qasıq aparǵan jan, qumırısqaday qıbırlap, hár qaysısı bir nárseniń gúmirashılıǵında bánt. Kim jer awdarıp, kim gúndege qosılıp jer aydap, kim shópliklerdi qushaqlap shetke tasıp atır, olardıń dál ortasında birew eki peshin qayırıp tuxım shashıp júr. Onıń izinde, awdarılǵan atızlıqlar ústinde, bir topar bala, gúwennen bosatılǵan ılaqlarday, kewilli

shapqılasıp, aspanda top-top bolıp gúwlesip, ǵarqıdasıp ushqan ǵarǵalardıń birin de jerge qondırmay keseklewde. Atızlıqtıń dál ortasında shaqaları shógirmedey úyilip ǵırrıqlanǵan bir torańgil bar eken. Shaqalarında suw, ayran qabaqlar, dúmsheler, túyinshikler iliqli.

Sırdáryaniń tómeninde diyxanlarǵa birinshi tuxım sewip beretuǵın Murat shayx edi. Jawgershilikke tap bola bergenı bolmasa, shayx sepken tuxım qalıwsız kógeretuǵın edi. Begdulla qara saqaldıń da, jırtıq jún shekpeniniń peshin qayırip, shayxqa usap júrgenin kórip, biyday tuxımdı usılarǵa bergenine ábden súysındı.

— Azamatlar! Tuxımgá bereket, harmańılar!

— Bar bolıń, Úlken biy.

— Qádemlerińizge qásenet, Maman biy.

Piyada biy hámmeni bir qatar kózden ótkerip, ulı menen moyıntırlıqlasıp günde tartqan Omar ǵarrınıń qasına keldi. Sálem berdi. Óziniń appaq shashi túsles kókirek júnleri uypalasıp ketken ǵaybar ǵarrınıń kúnge kúyregen jalańash jiltır dánesinen ter tamshılap, entige-entige sálem qabil etti. Mamanniń rehimi tústi.

— Qáne, Omar ata, kúshenińzdi men kiyip kóreyin.

Garri sharshaǵanın umıtıp, ketik tislerin kórsetip únsız kúliwi menen, kúshendi Mamanniń moyına kiygizdi.

Maman qaptalındaǵı qayraq deneli dóngelek kóz qara jigitti baspalata alǵa umtilǵanda, jerge tereń súńgip turǵan günde qozǵalmay, Maman biydiń bulşıq etleri tirkis penen qosa siresip, günde jer ayıra alǵa jılıstı, Bir jılısqan soń sol qáddı menen júrip ketti.

— Áne, adamlar, Maman biyge raxmet deń. El bassısı eliniń qulı ekenin jáne kórsetip atır, — dep Begdulla. qara saqal kúnge qarsı bir kózin qısıp kópshilikke mardıydi.

Úlken biydi búytedi dep oylamaǵanlardıń ań-tańı shıgıp qarasıp, onıń ırkinishsiz tabanlap, alǵa óŕımenlep baratrǵanın kórip, burın solǵın qıymıldaǵanları shıyraqlasti. ǵajja-ǵaj is gújidi...

Usı paytta, qamıslık jiyeğinde, quyashlamaǵa shıqqan bir top qırǵawılday onlaǵan hayal qórındı. Ata qorazday qoqırayıp, pákenesi ópepihlengen birewi júdá jedelli qádemler menen baslap kiyatır.

— Nurabilla, qarap jiber, ıliqqan qansıqlar kiyatır, — dedi bir dawıs.

Dáwletbay biydiń burnıǵı atqoshsısı Omar ǵarrınıń ulı Nurabilla qaptalındaǵı Maman biye moyıntıqtı awdarıńqırap, ayaqların jerge shirene hayallar tárepke qara dı. Maman da burıldı:

— Aldıńǵısı Aytuwǵan jasawıldırıń jesiri emes pe?

Nurabilla kózlerine tamǵan terin júnles bilegi menen sıpırıp, anıqlap síǵalandı.

— Tanımay turman, biy aǵa. Eger sol bolsa, laqabı Abadan aqbaltr. Júdá ılıqqan, toyımsız qansık desedi. Meni jiberip alarsız.

Hayallar Nurabillanıń dawısın esittime, ya Maman biydi tanıdı ma, bularǵa jaqınlaǵan sayın, kópirge aydaǵan eshkilerdey shoǵırtpaqlasıp, jiptiklesip, biriniń arqasına biri betin tasalap, kele berdi.

Nurabillaǵa:

— Solıǵındı basa ber, — dep eskertip Maman hayallarǵa qarsı júrdı.
— Kelinshekler, qádemlerińiz qayırlı bolsın!

Abadan eki qolın eki jaqqa qanat qılıp jayıp artıńdaǵı joldasların iriki:

— Maman biy, toqtaǵanǵa nege ırkildińiz? Jaqınlańız!

Maman olardıń álle qanday jaman niyet penen kiyatırǵanın sezse de, taysalmay qarsı qarap júrdı.

Abadan qırıqtı alqımlap qalǵan menen ele jigırma bestegiler menen júz jarıstırǵanday aq bozlaqtan kelgen kelbetli hayal eken. Izine ergenler uwızday jas kelinshekler. Kiyimleri jırtıq, kóylekleriniń etekleri alba—dalba, oramalları jaslarına ılayıq emes demeseń, kóphiliginiń júzleri ushıǵaday qıp-qızıl. Júzleri solıp, jası jetpey qartayǵanları da bar edi, olar ózlerin tasaga alıp turıptı.

Qabaǵı úyilgen ashiwlı Abadan Maman biydi eki adım jaqınlatıp, hayallarǵa buyrıq etti:

— Basıńlar!

Maman olardıń kúshi jetpeytugıńına isenimli bolǵanı ushın ba, sheginbesten qalsha qarap turdı. Hayallar shıbınday gúw bastı. Hár kim hár jaǵınan tartqılap, mushlap, julqılap atırǵanda da Maman qızbadı, hesh qaysısına mush siltemedi, tamırı bekkem emendey tip-tik tura berdi. Hayallardıń ońlı kúsh etealmay atırǵanına ashiwlı Abadan barlıq turpatı menen Mamanniń tuw sırtınan qushaqlap shalqasına jıqtı. Endi hayallarǵa oń tústi. Ayap qalıp atırǵanı joq, kim urıp, kim tislep, kim shımshıp atır. Maman biydiń: "Ne sebep? Nege? Ne ushın?!" degeni

esitiledi. Oğan qulaq asıw joq, hár kim bir dúmbishlep ózinshe sóylenip júr: "Bizdi qorlap, párman etetuǵın sen be?", "El baslayman dep jılıwǵa salǵan pámsız", "Bizge bala tuwdırıp eldi kóbeytpekshimiseń?" ... "Olar jáne górep boladı, Sen shirkin górep qılasań!" "Sen hayal súyemiseń?", "Qaraqalpaqtıń balası kóbeysin degende usılay etermediń?", "Dana bolǵanda kimdi súyiwdi biler ediń".

Mamanniń miyi gúwlep ketti. Biraq suwıq qanlılıq saqlap, qulaǵın tıǵıp qozǵalmastan, sóylemesten dústómenine. jatır.

Hayallar ayamadı, birewleri tislewge ótti. Endi Maman shidamadı, olardıń rehimsiz qollarınan ayrılıwǵa háreket etti, talpındı.

— Aqta qılıp góana taslayın, — dep Abadan asıla bergeni, Maman shidamay, bar kúshi menen onı bir tepti. Biraq hayallar hámme tárepinen tutıp turǵan soń ba, tepkisi kúshli bolmadı, qayta Abadan onıń ayaǵınan uslap aldı. Juka jerine qol uzattı. Eger usı demde Begdulla qara saqal menen Nurabilla jetip kelmegende, jas qatın algan biydiń halı qorjinǵa aylanajaq edi. Nurabilla Abadandı qushaqlap keyin isırdı.

Hayallardıń kúshi bólindi. Maman góne torǵa túskenn arıslanday ińırsıy tawlanıp, ústindegi hayallar shınıjırın serpip taslap tikeydi. Bet awzınıń qanın jeńi menen sıpirıp, Abadandı izledi. Ol Nurabillanıń kúshli, keń qushaǵında tırp ete almay, ayaqları jerge tiymey sálleńlep tur.

— Qáne, Abadan, ayt wazzahańdı?! — dedi Maman.

— Qatınlar, sizler she? Ne qılıp tursızlar, bárińiz, teń aytıńlar! — dep Abadan aybaraq salıp, tuwladı.

— Bizler pármanıńa qarsımız! — dep hayallar shuw etip súzetuǵın tekelerdey bir shekelesip, Mamanǵa jáne jaqınlasa baslap edi. Maman qáhárli buyırdı.

— Tabjılmańılar!!!

Álle qanday kúsh hayallardı turǵan-turǵan jerinde qazıq etti.

— Maman biy, buz buyrıǵıńdı! — dedi sırttan kúshli dawıs.

Hámme jalt burıldı.

Eki-ekiden juplasıp jol tanabın quwırǵan tórt atlı kelip qalıptı. Nurabillanıń qolı bosasıp, qushaǵındağı Abadandı jazdırıldı. Abadan dolaqlawı menen Nurabillanı julqıp, hayallardıń aldına barıp, Maman biyge qalsha qarap qol shoshayttı:

— Háy, ǵarri teke, jaman jesirińniń gápine erip, jurttı oyıńshıq etpe! Jesirlerdi ayaǵanıń ba? Kerek emes! Qatıńlar shıdamasa, koli menen qasıp-aq kún keredi.. — Ol jańa kelgen tórt atlınıń basshısı Esengeldi biyge moyın burdı. — Erkeletpe mına piyada pámsızdı!

— Háy, qatın, jap awzıńdı! Maman biy hám erkeleydi hám párman beredi!

Jumıslarınan qol suwitıp, ekilenip turǵan adamlar dawıs shıqqan tärepe buriłip, Bektemir menen adıraq kóz jigit baslaǵan bes boydaqtı kórди. Hár birinin qolında bir-birden ala tayaǵı bar eken. Tóbeleske tayar kiyatırǵan jigitler hámmeńi tańlandırdı. Ózine tirek kelgenine quwanıshlı Maman biyge shekem tańlandı: Usı biyday atızda wsınday bolatuǵının qaydan bilgen?

Jurttıń ar-sarı shıǵıp, kimdi tíńların bilmey turǵanda, Maman biyiklew bir dúmpeshikke kóterildi.

— Xalayıq, xalqım deseńiz meniń pármanımdı tárk etpeńler! Paydası aldınızda. Jigitler, mınaw biyxaya Abadanǵa men párman etken dürreni urúńlar!

Bektemirler jem kórgen ash búrkittey Abadanǵa umtıldı. Esengeldi biydiń eki atlısı olarǵa jol bermey aldın keseledi.

— Jigitler, attan awdarińlar bulardı!

Begdulla menen Nurabilla Maman biydiń bul buyrıǵında bárjay keltiriw ushın alǵa sekirip ótti de, ekewi eki attı jılawlap, iyelerine pánje urıp erden qulattı. Jáne birewleri Abadandı uslap óz oramalı menen qundaqlap tasladı. Qolı jetken urdı.

Jıynalǵanlar sendey soqlıǵısti. Óz-ara tolqınlaniw payda boldı, Esengeldi biy kóphılıktıń rabayın jaman kórip:

— Maman biy, bul biysharalardıń kórgen qorlıǵı azbedi? — dedi.

Ayaq-qolı baylawlı Abadan dawısınıń, barınsha pátlenip tislene shirenip baqırdı:

— Xalayıq, halqım, napámnen napám tuwadı! Tuxımı jayılmastan burın anaw rehimsiz Maman biydiń awzına topıraq quyıńlar!

Abadanǵa barlıq sózlerin aytqızıp úlgertpey jawırnına Beqtemirdiń aq tayaǵı sart etti. Biyshara hayal suwdan shıǵarıp taslańǵan balıqtıń eń sońǵı sekiriwin qılıp, hásız ǵana, bir qaptalına awdarıldı. Kózlerinen jas parlap, gúbirlenip jattı.

— Rehimsiz... Súyiwdi bilmegen aqılsız!..

Onı tıňlağan adam bolmadı... Dińkesi qurıp haldan ketken qatın. uzınına sulq bolıp ortada jatır. Bul kórinisten basqa hayallar hawlıgip, qasqır kórgen qoylarday bir birine tígılıp turıptı,

— Jáne kim qarsı? — dedi Maman biy tóbeshnkten túspey.

Hayallar da erler de tím-tırıs. "Sen be?" degendey Maman Esengeldi biye qaradı. Qońır atına ǵarsh-ǵarsh suwlıq shaynatıp, júwenin shekshiytip tartıp turǵan biy, Mayan biydiń názerine tótepki bermey, ásten artqa burılıp, ketiwge meyillendi.

— Toqta, Esengeldi biy! — dedi Maman tislenip.

— Jerde turıp at úsgindegi arıslanǵa shabalanbay, aytsańa gápińdi!
— dedi Esengeldi biy.

Maman biy jigitlerge moyın burıp, im qaqqanı sol, hámme shırp etip Esengeldi biydi qashırmay tutıp aldı.

— Awdarıńılar!

Esengeldi biy attan awdarıldı.

Ayt, Esengeldi biy, pármankańa qarsımisań? Biziń attı kim óltirdi?

— Men óltirttim! — dedi Esengeldi biy.

— Jigigler, izimnen sýreń bulardı, — dep, Maman biy ózi turǵan tóbeshikten túsip, keń biyday atızdıń ortasında zeńireygen jalǵız túp torańǵılǵa qaray júrdi. Esengeldi biy hám onıń joldaslarınıń hár biri eki jigittiń suyewinde sol torańǵılǵa qaray jılısti. Hayallar qoriqqańınan barmaqların tislesip, ásten ere berdi.

— Begdulla, Esengeldi biydiń atınıń shılbırın ákel! Mınaw torańǵıl dar torańǵılı bolsın! Shılbırı dar arqanı qılamız!

Erteńgi kúnniń úmiti — biyday tuxım shashılıp atırǵan taqırıqtıń ústinde, ushqan ǵarǵa, shımsıqlardan basqa, shurq etken jan bolmadı, adamlar jim-jirt. Tek Maman biy erkin, aldi-artına shápiki júrip, shaban qıymıldaǵanlarǵa járdemlesip, torańǵılǵa órmelep, bekkem bir putaǵına dar arqanın ózi baylap, gúrmekli ushın salbıratıp, kóphshilikke burıldı. Názeri Esengeldi biyde. Esengeldi biy qorqıp qaltıramaǵan menen, biraz hálsızlengen edi. Sonda da sózin alıp qalmawǵa tırısgı.

— Qáne, Maman biy, kimdi asasań? As! Tez as! Biraq, bil, men usı el ushın seniń menen junǵar elshisin óltirdim. Ǵayıp xandı óltirdim. Eldi jaw almas atawǵa ákeldim. Tıňla, bil, qaraqalpaqtıń súyeginde xanlıq joq!

Xansız dar joq! Qopalıqqa kelip baspanalağan mómin xalıqtıń arasında ózińdi arıslan tutıp, oyqaslama! Shap anaw dar ágashıńdı!

— Esengeldi biy, men seni óz sózińe sadıpkeken dep edim. Órge túpırıwge meyillenip, samalǵa qarsı kókirek tutqanińdı unatıp turman. Lekin, seni asaman. Jigitler, salıń, gúrmekti moynına!

Esengeldi biydiń eki qoltığınan tutıp turǵan eki jigit biraz qorqınış penen algá qádem qoydı. Hámme hawlıǵıp turıptı. Omar ǵarrı haliqlap kelip, Maman biydiń ayaǵına jiǵılıp jer súydi:

— Biy balam, ápiw et! Qápelimde jáne el jawlaspasın! Shashımniń aǵın sıyla, jasımdı sıyla!..

Maman biy aldında jatırǵan ǵarrınıń shań basqan jumalaq basınan sıypalap, jelkesinen kóterdi hám ózi qatarǵa qosılǵalı eki urıw arasında payda bolǵan jánjellerdiń haliq táǵdirine ziyanların esledi. Ashıw menen Jandos biydi, Allayardı óltirip aqıbetinde barmaq tislegenlerin... esledi. Qan qızbalıq etpey iyi bosasıp, keyin básti. ǵarrı apıl-tapıl túrgelip Esengeldi biydiń aldına juwirdı.

— Esengeldi biy, úlken biyden keshirim sora, Jas úlken biy menen tirespe, eldiń balası jilayıdı. Keshir de!

— Keshirsin...

Esengeldi biydiń jıljamsıraǵan sekilli júdá ólpeń dawısı Maman biyge oqtan keyin tiymedi. Artına birden qaymıǵıp, ústine dónip-aq bardı:

— Háy, pás súyekli adam! — dedi ol tislenip. — Nege keshirim soradıń?

Moynı sıńǵan qamıstay iyilgen Esengeldi biydiń dawısı suw astınan shıqqanday túsiniksiz, mińgirledi. Maman biyden basqalar heshteńe uqpay qalsa itimal, esitiwge quştarlanıp jaqınladı, onıń menen túsinbedi.

— Esimde, Esengeldi biy, seniń jaqsı islerińiń bári esimde. Bulqaraǵa kelip te jaman qońıſılarǵa tap bolmaǵanbız. Biraq bil, seniń bul isleriń hesh kimge millet emes! Sen de eldiń bir basshısisań. Bassı xalqınıń quli. Ol maqtanıwǵa haqılı emes!.. Adamnıń jurtqa keregi kókireginiń tazalığı. Meniń atımdı óltirtkeniń ras bolsa, moyınlagańıń da márтlıgiń! Biraq, sen, tartılǵan ishek ekenseń... Órge órlemegendegi oynıń kimniń ǵamı? Qara basıńniń ǵamı ma, dep qorqaman... jigitler, bosatińlar, atına mingizińler, bul qorqak jandı!

Esengeldi biy bir awız sóylemesten atına mindi. Joldaslarına da urıqsat etildi. Eki-ekiden juplasıp pátli badabat penen kelgen tórt atlı, házir óana eń qádirli adamın kómgendey, ses-semirsiz, iyinleri túsim, tırna-qatar dizilisip qaytti.

Olar suwǵa batqan tastay qamışlıqqa kirgen soń da sol salpawsıǵan kúyinen ózgermedi. Bul ólı tınıshlıqqa Esengeldi biydiń at qosshısı shıdamadı. Atın jedellendirip ekinshi menen teńlesti.

— Biy aǵa, bul isińzdi el esitse betimizge perde túspes pe eken?

— Sen nege shibish eshkidey shıbjırılaysań? Men óz lebizime sadıqlıq ettim. İqqa túpirdim. Endi, pás súyekli degeni me? Ayta bersin. Meniń ákem Bayqoshqar biydiń bir gilem ushın ólip ketkenin esitken, endi sonı betime kúye qılıp jaqpaqshi. Burında da sonday etken. İrasında, men Bayqoshqar biydiń bel balası emespen. Hasılzada Jaygeldi degenniń balasiman. Sol ushın da atım Esengeldi, uyqas. Awa, túp dáregim solay. Ol biyshara "Aqtaban shubırındı" jılı sheyit qaza tapqanlardan. Bayqoshqar biy alıp asıraǵan. Enedáregine oy jiberseń, kimniń babası dúziw. Sultan baydiń da túp ákesi Jandos biy emes, Xajıkeldi degen deydi. "Aqtaban shubarındı" jıldın oyqanı ma, kim túsinedi? Biyshara ata-analar bárın jasırǵan, áwladların bizlerdi kúymesin, bir-birin kemsitpesin dep jasırǵan. Men bunı Türkstannan posıp kiyatırǵanda ólesi kempirden esitkenmen. Bul gáp usı jerde qalsın. Al endi men usı sorlı xalıqtı neqılardı bilmeymen. Arǵısında joq, Maman dese ólip tirilgenin umıtadı. Meyli, qolınan kelse eldi Maman-aq kóbeytsin. Sizler de járdem etiń. Biraq mende yabınıń emes qońırattıń qanı bar. Ele sizler Mamanniń uyatsız, arsız betine perde emes, nıqap kiygizgenimniń gúwası bolasız. Muxammed Ámin inaxqa tentene qıldırmasam... — Ol izin tuyıq qaldırıp, — qattıraq aydań! — dedi.

Atdılar jaqınlasıp jup-juptan qatarlastı da, quw qamısları pıshırlatıp sindırıp aldı. Artına qaramay ketti. Olar tuwnı Esengeldi biydiń úyine kelip attan túsim atırǵa biydnı hayalı shıǵıp:

— Arqadaǵı bay, ulınıń atın qoydırıwǵa, saǵan shaqırtıwshı jibergen eken. Seni tappay jańa óana qaytti, — dedi. Bay ishke kirmesten atına qayta mindi:

— Atlaniń, jigitler, Sultan baydikinde birotala dem alamız — dedi.

* * *

... Olar ketken menen top buzılmadı.

Abadan sol ornında, torańgıldıń túbinde, sulq bolıp ele jatar. Eseigeldiden zorlıq penen alıp qalıńǵan arqanniń gurmemi ushı gewmis torańgıldıń juwan shaqasınan salbırap ústine ájel dóndirip turıptı. Jıynalǵanlar qasqırdań aldındaǵı qoylarday úrpeyisken. Ań-tań. Kóphshiliǵ dirildesedi.

— Esengeldi biy oylı ketti, endi qarsılıq etpes,— dedi Maman biy dar arqanına hámmeńiń dıqqatın awdarıw ushın joqarı qarap alıp. Onıń dawıs tolqınınan azǵana albırashlıq hámırın tárk etip Esengeldi biydi, aman jiberǵeni ushın keshrim soraw belgisin sezip, adamlar sál bosasti. Bazıları qıymıldasıp keńirek nápes alısti. Bazıları dar gurmegin kórip júrekleri suwlasıp tur. Biy óziniń ázziginin tusinip, birden qatallandı.— Qáne, kelinshekler, daw izlegen kelinshekler, aldı menen sizlerge náwbet bereyin. Mınaw jigitlerden ezlerińzge. bay tańlańılar!

Qaramıq kózmeri oynaqshiǵan, juqa ǵana gúlshe júzli bir hayallardıń aldında qaltıraqlap tur edi. Jawlıǵın mańlayınan sál kóterińkirep, ızalı ún menen sóyledi:

— Biy aǵa, qatın ishindegisin aytıp, degeni bolǵanda, Abadan apa búytıp jatpas edi. Bilgenińizdi qıla berińiz.

Hayallar birin-biri shımsıhp, shıbıjińlasıp, uyalısıp, betlerin sızısıp, biri ekinshisin algá iyterip, ózi tasada, kóleńkede kalıwǵa talaplanıp atır.

Maman biy murtların tawlap qoyıp, aybatlı názer menen jigitlerge burıldı:

— Náwbet sizlerge!

Bektemir menen mudamı birge júretugın adıraq kóz, quw jaq ariq qara hámmeńiń aldında, anaw juqa gúlshe júzge kóz astınan qaranıp, tamsanıp tur edi. Oǵan qolay tústi.

— Biy aǵa, men sol sóylegen kelinshekti qálep turman, — dedi.

— Biz qayıl,— dep gúlshe júz kelinshek táwelle kútpesten, tap bir uymadan suwırılıp atırganday, toparınan zorga bólindi.

— Meni hayallardıń ǵaybarlıǵı quwantadı. Ana ǵaybar bolmay perzent ǵaybar bolmaydı. Perzentlerińiz óshik kókirek, jatiq minez bolmasın. İǵbalınız artsın, úrpe-shúrpeńiz kóbeysin! Qáne, Nurabilla sen?

— dedi Maman biy.

Nurabilla júnles juwan ayaqların salmaq penen abaylap basıp, uzınına jatırğan Abadannıń betine, bir únílip, "meniki usı bolsın" degendey, Mamanǵa qalsha qarap pátiya dámetti.

Nurabillaǵa gezek berilgen waqitta hayallar toparınan kózleri sál qıytarlaw, kempir bet birewi dámelengendey bir qıymıldaǵan edi. Biy onı sezip kalıp qasına bardı da, bileginen jetelep ákelip Nurabillaǵa uslattı.

— Mınawıń baladan qalǵan bolsa, bul tuwadı... İǵbalıńız ashılsın, úrpe-shúrpeńiz kóbeysin...

Kempir bet bolǵan menen ózi jas eken, oyı iske asqanı ushın betine qan juwırıp, kóz kóreki ashılısıp jasarıp sala berdi. Biy murtınıń astınan hesh kimge bildirmey, ózinshe kúlip, jáne suwıq túsi menen jigitlerge qaradi.

— Bektemir, bás keyin, qáne sen ayt, — dep biy kelesi jalań ayaqqı náwbet berdi.

— Men anaw aq jawlıqlını...

— İǵbalıńız ashılsın, úrpe-shúrpeńiz kóbeysin! Qáne, Bekmurat endi sen!..

Usılayınsha dar arqanının astında, hesh kimniń qálew-qálemewine qaramay, tullar menen jesirlerdi juplastırıw keshke shekem dawam etti...

* * *

Gewgimlete Bektemirdi ertip qaytqan Maman biy, onıń kewlin algısı kelgendey jawırnına iri alaqańın qoypı:

— Bektemir, ele jesir kóp, házirshe boydaqlığıń kerek! — dedi jolda.— Aytpaqshi, bul jerge nege tayaq alıp keldińiz?

— Awıllarǵa pármanıńızdı jetkerdik dep aytıw ushın úyińizge barıp edik. Esengeldi biylerdiń sizdi tappay, Baǵdagúl jeńgeye ábeshiy sózler aytıp baratırğanın esitip, izinen ere bergenimiz edi...

— Amanlıq ne qıldı?

— Búgin azanda ketti.

— Biysharaǵa qıyın. Áy, inim, kimge ańsat?.. Ol da Buxaradan qarındasın tawıp, birewge tiygen bolsa, kúyewin, jiyenleri menen birge ákelse, qanday jaqsı bolar edi. El tolısar edi!.. Sen de quri shawıp kúshińdi zayalay berme, eki qatın alıwǵa talaplan. Al, jaqsı jatıp, jaqsı tur. Azanda kel, inim. Tórt-bes jigit bolıp el aralaymız, pármanniń nátiyjesin keremiz...

Biydiń kewilli keypi onı quwandırǵanı sonshelli, jasınıń birazǵa barıp qalǵanına qaramay, awılına qaray ayrılgan soqpaq penen qarańgını qaq jarıp, baladay juwırıp qetti...

6.

Jandos baydıń ortansı ulı Sultangeldini hámme "Sultan", "Sultan" dep, aqrı solay atanıp ketti. "geldi" niń ornına "bay" qosıldı. Sebebi ol pısqılıq etip Sırdárya boyınan biraz mal aydap shıqqan edi. Bul jerge kelip te jaman bolmadı. Dáwleti astı: malları egizden tuwdı, suwǵa aw taslasa, qálegeninshe balıq aldı. Ábjillikke hám adamlarıń kewlin tabıwǵa Esengeldidey bolmaǵan menen de, dáwleti onnan kem bolmadı. Tek onı sarsıldırıp, biraz waqt qıynaldırǵan nárse ağası menen inisiniń úkige ketip qaytıs bolǵanı. Ólimniń izinen ólim joq. Máńgi jılaw joq. Ólim qaytip kelmeytuǵın, tiklenbeytuǵın, bazılar ushın tez umit bolıp ketetuǵın bir misiwbet. Sultan bay da tuwısqalarınıń ólimin umitti. Izli-izinen úsh ullı boldı. Úlken ulınıń atın atasınıń atına uyqas Aydos qoydı. Onnan sońıları onsha turaqlamadı. Úlken ulı Aydos on eki jaslarǵa shıqqanda, tuwilǵan bir ulın "endi begissin" dep, ırırm ushın Esengeldi biy "Begis" dep atap edi, hámme "Begis, Begis"... dey bergen soń-da, begisti. Sóytip Begis bolıp ketti.

Jaqında jáne ullı boldı. Hayalımnıń beli qatsın dep, adam shaqırmay júr edi. Diydilegen kúni bolıptı. Qońırat urıwınıń kóp ǵana jas úlkenleri menen birge ǵayıp bahadır, Amanqul biy, jas Qurbanbay biyler de bar. Hámmeden tórde Esengeldi biy. Basqalardın, húrmetine kewli tolǵanlıqtan ba yamasa hesh kimge sır bermew ushın ba, júdá kewilli.

Qus tumsıqlı, jiyren saqallı Sultan bay jórgekke orawlı balasın qushaqlap ákelip, bir qamshi menen Esengeldi biydiń qolına berdi.

— Qońırattıń miyrim-shápáatlı biyi, balamızǵa ismi-sháriyip berseńiz.

Esengeldi biydiń júzi quyashtay ashılıp, balanı aldına aldı, betine úñildi. Állen waqıtta qara shógirmeli basın kóterdi:

— Xalayıq, Sultan bay, bul bala bolasınlı bola eken. Atın kótermelep turqına say qoysam, kóz tiyer, atı Mirjiq bola qoysın.

Otörğanlar "maqul, maqul, bala kózikpesin" dep ǵawırlasti. Sultan bay sarı jún shekpeniniń eki peshin qayırip Esengeldi biyge tájim etip, balasın qaytip aldı. Miymanlarǵa ot jaǵıp oträǵan úlken ulı Aydosqa:

— Má, shıraqım, quwatiń Mirjiqtı apasına apara góy, — dedi.

Miymanlar til úyretiw maqsetinde jáne bir qaytara "Mirjiq", "Mirjiq"... desip, miyıqlarınan kúlip oträrdi.

Esengeldi biy basqalardıń bul attı jaqtırǵan-jaqtırmaǵanına onsha máni bermedi. Murtların sıypalap qoyıp, teri kóphshikke jambasladi. Pishiqtay, kózin jumıp, az ǵana buyıqtı. Biraq algaw-dalǵaw kókiregi sóylendi: "tórgé ótip úyrengen ayaqlarıń ele tórdı kúseydi. Seniń menen kórermen, Maman biy. Bul dúnýada ekewimizdiń birewimiz qalıwımız kerek..." Aydos kirip bir dizerlep oträǵannai keyin:

— Sultan bay, balalarıńní babası ilahiyda zor, márta adam edi, — dep gáp basladı. — Awa, jigitler, jas bolsam da Jandos atamdı bilemen. Yabilardıń qoltığına tiǵılıp qaramıqtıń dánimen degennen, óz erkiń menen biydaydıń sabanı bolǵan artıq deytuǵın edi. Usı Maman biydiń ákesin de, ózin de sum dep, jek kóretuǵın edi. Biledi eken-aw, pay" súyegi pıraq bolǵır.

Sultan bay balaların tárbiyalawǵa ayriqsha kewil berip. olardıń biyrehim hám biydáwlet bolıp óspewi ushın júdá pısqılıq etetuǵın edi. Hár biriniń jas úlkenlerden úyreniwi kerekligin bárha shegelep, úyine miyman kelse, basqa xızmetkerleri bolıwına qaramastan, Aydosqa ot jaqtırıp, gáp tınlatar edi. Ulına óziniń qaydan shıqqan tariyxı emes, al súykli atası Jandos bay haqqında júdá maqtawlı ángimeler aytsa da, Maman biy arasında waqıyadan jik shıǵarǵan emes. Kerisinshe, Maman biy awıllar arasında jaqsı qılıqları menen keńnen málim bolǵanı ushın, balasınıń oyın shaljalaga salatuǵın qayshi pikir ornına: "Maman biy xalıqtıń ǵamı ushın dúnyanıń tórt burıshın gezip, orıstıń aq patshası menen tabaqlas bolǵan, ertektegi Makariya Máskewdi kórgen"... dep, el arasında en jayǵan ángimelerdi quwatlaytuǵın edi. Usınnan keyin kishkene Aydosta Maman biydi kóriw, sóylesiw intası oyanıp, hátte, ol kisini túnsinde qanatlı tulpar ústilerinde, ushqan dásturxanlar ústinde kóre beretuǵın edi. Biraq hesh qashan ózi menen diydarlasqan emes. Esengeldi biydiń házirgi gápinen, onıń dóńgelek kózleri jawtańlap, qaymaqtay erinleri salbırawı menen ákesine bir, Esengeldi biyge jalt-jalt qaradı. On tórt jasar balanıń qıyalın

abırjığa túsirgenin Sultan baydını ózi túwe, tińlawshıldarıń bári de jaqtırmay qaldı.

Esengeldi biy otırǵanlardıń keypin birden uǵa qoydı.

— Aydı etek penen jawıp bolmaydı, — dep tiklenip otırdı da, qátesin ózi dúzetiwge urındı. — Maman biydiń pármanı júdá jaqsı oylap tabılǵan párman boldı. Amanqul biy, siziń awıllar qalay qarap atır?

— Jaqsı tabılǵan párman, Esengeldi biy. Kópke ne sóz bar. Túsingenler quwanısıp atır.

— Gayıp bahadır, sen ne deyseń?

— Amanqul biy durıs aytadı, kópke ne sóz bar. Pármanǵa dármán beriw kerek. Elde bala kóbeysin!.

— Qurbanbay biy, seniń uriwiń she?

— Biziń uriw da solay...

Esengeldi hámmeden sorap, bolıp juwmaqlap úlgermey-aq,. daladaǵı birewlerdiń gúbirlisin, Maman biydiń atın qosıp báláátlep sóginip atrıǵanın, qulaǵı shalıp qaldı. Dárriw ishke shaqırttı.

Qara qalpaǵı ózine qup jarasqan, kiyimleri pútin, shoq ǵana saqal-murtınıń dógeregın iskeklep müsindey qılıp qoýgan, eki beti bótekedey qızıl, orta jaslardaǵı Sabır sıypań degen kirdi. Eki iyninen dem alıp haplıǵıp tur, mańlayınıń terin jeńi menen sıpırıp jiberip, esikte tósewli jatırgan shıptanıń ústine saqqa júgındı,

— Biyler, Esengeldi biy, jábir menen keldim, — dep basladı Sabır sıypań haplıqqan kúyinde biylerdiń jol bolsın sorawın kúpsten. — Búgin awılımızǵa Maman biy keldi. Piyada. Izine ertken altı-jeti sayaǵı bar. Biziń hayaldıń segiz jıldan beri ókshesi qanamay kiyatır góy. "Nege tuwmaysań?" dedi. Ol "bayımnan shıǵar" dep edi. Kózimshe ǵana qosqa ertip kirgizdi. ertken sayaq jigitleriniń birewi menen kirgizdi... Shaptırtqan dep qáwiplendim... Awa... awa...

Tińlawshıldarıń birazınıń eziwlerinde mísqılli kúlki payda boldı, birazlarında iza.

— Ata, men Maman biyge ketemen, — dep Aydos ushıp túrgeldi. Ákesi ere shıǵıp, állenárselerdi násiyatlayjaq edi, oǵan qarap turmay qazıqtaǵı ersiz attı sheshe sala ústine sekirip minip, jalınan kushaqlawi menen quyınatıp shawıp ketti.

Sabır sıypańní awılı pátli atlığa eki kese чay ishim jerde edi. Aydos, awıl arasındań qozǵalańní suw serpkendey tınıshlanǵanınıń ústine keldi. Shettegi qamısqosqa janasa ósken torańgıldırı túbinde gúymeńlep, bir nárse islep atırǵanlardı kórip solay burıldı. Olar torańgilǵa asılǵan qara murtlas ólini sheshiwdiń hálezkshiligine túsip atırǵanlar eken.

— Bunıń ayıbi ne boldı? — dedi Aydos at ústinen.

Úshewdiń jasırak birewi Aydostı tanıp, jılamsıradı.

— Ele hayal almayman deseń, Maman biy seni de usı kúyge túsiredi, qoşshım,

— Maman biydiń ózi qayda?

— "Qazaq dárya" tamanǵa qaray bet aldı.

Aydos atınıń basın kún shígısqqa, "Qazaq dárya" tamanǵa burıp, qamshılap-qamshılap, qamışlıqtıń arasına sińip kózden ǵayıp boldı.

* * *

Otırıspa tarqap, hámme atlanarda Esengeldi biy irkilip, Sultan bay menen jekke qaldı. Qulaǵına jaqın kelip soradı:

— Balań qayda ketti?

— Maman biydi izlep ketti...

— Niyeti?

— Jaqsı niyet penen ketti. Maman biydi jaqsı kóredi.

— Ata qandarin-á?!

— Olay demewińizdi soranaman.

— Ladan! Shesheń buzıqlıq etip, qońıratdıń qanınan dóremegenseń!

— ...

— Bil Sultan bay! Meniń inaqtan qolım bar, Maman biydiń kolı Shabbazdinıń qarapayım birewinde. Mende qońıratdıń qanı, Mamanda yabınıń qanı. Balańa bek bol, buzılmاسın. Orıslar tárepke dep jeligip ketpesin!

— Maman biydi xalıq jaqsı kóredi.

— Bilemen. Sol ushın birotala sap qılıw qıyın, áwele atın óltirip ayağınan ayırdım, endi hayalı arqalı júregin ázziletsem, tamam. Seniń menen sonnan soń sóylesemiz. Qoldawlıman dep ózińdi bólek tutqıń kele me? Túbımız bir túbir, qońırat, qońırat! Qońıratdıń qanı joq óláddiziná adam, bálkim, bul sırimdı járiya qıłarsań. Keypiń gelleńde. Kettim.

Sultan baydiń dimarı qurıp, qonaqların shıǵarıp salalmay, shókke túsip otırıwı menen qaldı.

7.

Bunnan neshe jıllar ilgeri teńizden "Qara tereńge" quyıp-quyıp batılı shıǵıp qalǵan góne japtın shóp basqan rashı menen aynalaǵa kóz jiberip, izindegi bes esheklige bir nárselerdi túsındırıp kiyatırǵan Esim biy alısraqta bir top piyadani, izinen quyınlatıp quwǵan jaydaq atlını kerip:

— Qudaybergen, anaw ne álamat? — dedi.

Aldıńǵı sur eshekete otırǵan ala taqıyalı, ala shapanınıń sırtınan bir en bób buwǵan adam jalań ayaqların aǵash záńgige tirep, Esim biy kórsetken tárerek qarap, jekke atlidan basqa hesh kimdi kórmegenin aytı.

— Piyadaniń aldıńǵısı Maman biyge megzeydi, ne boldı eken? — dep hawlıktı Esim biy.

Qudaybergen esheginiń erine minip tikeydi.

— Ha, kórdim, Esim biy. Hawlıqpańız. Piyadalar biyǵárez, atlı arqayıń. Qashqın menen quwǵıńǵa megzemeydi.

— Kózlerim girewgeli, ádiwlim. Ğarrılıq jeńip kiyatır.

Soniń arasında Maman biyler rashqa jaqınlap qaldı. Izindegi jekke atlı Aydos edi. Ol da Mamanlarǵa aralasa kelip jetip, kirpik qaqqansha bolǵan joq, atınan ǵarǵıp tústi.

Hámme apaq-shapak bolıp qaldı.

Qudaybergenniń óz joldaslarının ózgesheligi kiyen kiyymlerinde, yamasa orta boylı pákeneliginde, yamasa pátirdey juqa júzliginde emes, dóńgelek kózlerin sál aspanǵa tutıp qaratygúnında edi. Onı jatsırap, qaray bergen tek Aydos boldı. Basqalardıń dıqqatı Esim biy menen Maman biyde. Olar atalı-balalıday qushaqlasıp kórisip, hal-jaǵday sorasıp atır.

Esim biy Maman biy siltegen Shabbazdiń awıllarına barıp, házır elge ertip kiyatırǵan jigitlerin birim-birim tanıstırdı. Hámmeesi japekesh adamlar eken. Ózleri tilep kiyatırǵan... Olardıń basshısı Qudaybergenniń hám usta, hám baǵman, hám jerge adamnan basqasın kógeritiwe qudireti keletugıń diyxan ekenin aytqanda, Maman biy:

— Ájep elge qońsı bolǵanbız, keliń kewli ashıq azamatlar, — dep ózbek jigitleriniń hár qaysısın bir qushaqlap súydi. — Járdem etińler...

Úyretińler... Ózlerińiz jılıńǵan otqa bizdi de jilitińlar... Jaqsı niyetimizge ortaq bolıńlar. Bizden-ám úyrenińler...

— Maman biy, biz sizlerge kóp nárse alıp kiyatırǵanımız joq, — dep Qudaybergen hár eshektiń ústindegi yarım qap biyday tuxım menen kese taslańǵan túydek-túydek qabiqlardı azsınǵanday bir qatara sholıp turıptı.

— Lekin biyday tuxımniń hár dánesinde, aw toqıwǵa, arqan esiwge ákiyatırǵan qabígımızdıń hár talında awlımızdıń sizlerge sálemi bar.

Máńgi minnetdarmız, ağayinler. Qáne kettik, — dep Maman biy izge qaytip awılına baslayjaq edi. Esim biy ójet biydiń baǵıtınan qaytarmaw maqsetinde:

— Házir bizikine barıp dem ala turamız, siz joldan qalmańız, — dedi.

Maman biy azǵana oylanıp, óz joldasların bir qatara kózden ótkerdi. Oyi Esim biydiń ózi kelgenshe, onıń awılında pármanniń orınlaniw-orınlambawın qadaǵalamay-aq "Qazaq dáryaǵa" shekemgi awıllarda is júrgizip bolıp, óziniń kóp waqıttan beri saǵıńǵan dostı Mırzabek penen bir aqshamlasıp, tuwrı Jańadáryadaǵı Ubaydulla biydiń elatına jol tutpaqshi edi. Baǵıtın ózgertiwge tuwrı keldi.

— Baslańız, jas úlken, — dedi Esim biyge.

Aydos jalańash atın Maman biydiń aldına kese tuttı.

— Min ata, seniń menen birge júremen.

— Biy aǵa, tanımasańız kerek. Bul Sultan baydıń idiraldı ulı Aydos — dedi Bektemir.

— Attı atań berip jiberdi me? — dedi Maman biy.

— Ózim, ata. Seni izlep shıqtım, ata! Seni kóp ertek biledi deydi. Qızıq deydi. Solardan esite jaqpan. Soǵan keldim. Búgin bizikinde Esengeldi biy atamlar qonaq. Úkeme at qoydı. Seni olar da maqtadı. Seniń pármanińa dárman beriw kerek desti.

Maman biydiń kózleri nurlanıp, erni-ernine tiymey tez-tez sóylegen shaqqan Aydostıń basınan sıypalap, onıń aq bóz kóyleginiń sál qıysayǵan qızıl jiyelek dóńgelek jaǵasın dúzestirdi. Ótirik sóylep turǵan joq pa eken degendey, oynaqshıp turǵan qara kózlerine de qarap qoydı. Úlken biydiń qoli basına tiygenge mardıyp turǵan Aydostıń kelbetinen hesh qanday sumlıqsız, haqıqıy haq kewil balanı tanıdı. "Kóp jasa balam" dep jalańash atqa ǵarǵıp mindi. Esim biydiń awılına qaray ózi jol basladı...

...Keshte bul awılgá hár-hár jerden adamlar shaqırtıldı...

8.

Şıpta tósekler hám shókshektiń ústindegi paxtası aqqań bót kórpe menen (bunı Nurabilla eki hayalı menen jamıladı), júni sırtqa awdarılıp taslańgan góne postıninan (bul Omar ǵarrınıń hám qıs kiyimi hám jamılğısı) basqa háylesi joq keń ılashıqtı oshaqqı abına maldas qurıngan Omar ǵarrınıń eki jaǵında eki kelini, jarıspaqqı shılımtal esip otır. ǵarri ekewine tallap berip, hár qaysısınıń kósilgen ayaǵına oralǵan jiplerine qarap-qarap qoyadı. Kishkene kelinniń taǵdirge ázeli qayıl ekenin biletüǵın bolǵanlıqtan, ol tuwralı jaman oyı joq, al úlken kelini Abadanniń burın bardamlı jerde jasap, dáwir gárdishi menen áptadalanıp qalǵanın bilse de, hámme nársege qayıl ekeninen gúmanlanatuǵın edi. Keshe Nurabilla Esim biy awılına shaqırılıp ketkennen keyin, úlken kelinim hák shıǵarıp jatıp alama dep gúdiklengen edi, olay bolmadı, qaytama, jas kelinnen qalıspay, ala姜ına túpirip jiberip shılımtaldı eskende, ǵarri ekewine teń úlgere almay albırıp, koqańlaydı. Eki kelininiń islegenine teńnen razi.

Pesinge shamalaskanda Nurabilla kirip keldi, arqasında yarım batpanǵa shamalas dán menen, tórt túydek kendir qabıǵı bar. Júklerin ásten ǵana jerge qoyıp, arqasın shókshekke tirep otırıp, mańlayınıń terin sıpırdı.

— Jáne qanday olja ákeldiń, balam? — dedi ǵarrisı dán salıńgan qara qaptı qolı menen sıypalap. — Haw, biyday ma?

— Awa, aǵa. Esim biy ákelipti. Sol kárada Maman biy de bar eken. Egiń, dedi. Mınaw qabıqtı aw-duzaq qılıwǵa berdi.

— Qaydan tapqan?

— Shabbaz betten ákelipti. Birge kelgen ózbek diyxanları da bar

Eki kelinniń jawtańlasqan kózi eriniń sharshańan kelbetine toyınbay, ekewi teńnen tigilip quwanıshlı otır. Omar ǵarri gáptı kóp sozbadi.

— Tuxım búginnen qalsa ishilip ketedi. Tez egeyik. Qáne, kelinler, shılımtaldı jiynap bir-birden gúlshe kómińler, — dedi ǵarri.

Olar kóp keshikpedi.

Omar ǵarrınıń ózi gúndeni basqarıp, moyıntıraqtıń bir jaǵın ulı Nurabilla, ekinshi jaǵın qos kelini súyredi, Keń biyday atızında is baslandı.

Bunday kórinis hesh kimge tań emes, kerisinshe, bunday birikken kúsh birazlardıń kózin kízıqtırıp, hár kim usınday bolıwdı árman eter edi.

— Omar ata, qıylanbasańız, izinen moyıntıraqqa biz hayalımız benen qosılsaq, basqararmsız? — dep keldi jańa qosılǵan erli-zayıplılardıń bir jubi bir shekiyne biyday tuxımın kórsetip.

— Jer tayarlay berińler, men sharshasam Nurabulla járdemleser, — dep ǵarrı ulı ushın juwap berdi.

— Qos qatınlı arıqqa jábir emes pe? — dedi birew tosattan.

Bul Esengeldi biydiń dawısı edi. Bári jalt burıldı. Qońırat urıwınıń burıngı jesiri bolǵanım ushın maǵan tiygizdi degen pám menen Abadan:

— Biziń narımızdı qos qatın túwe tórt qatin da sharshata almaydı, — dedi.

Úlken hayalınıń juwabına Nurabilla ırzashılıq penen mardıydı. Kishi hayalınıń terlegen qızıl júzlerijadırap moyıntıraq astında mírs-mírs kúldı.

Esengeldi biy órge qarap túpirmewdi maqset etkeli bir kúnde eki ret sátsızlikke ushıramaǵan edi. Házirgi juwap onıń búgingi ekinshi sátsızlıgi boldı. Ol azanda, úyinen atlanǵanda, úsh kúnlikte Sultan bay menen ashıq sóylesip oǵan aytqan gápleri boyınan suwiq ter juwırtqanı ushın ózin jubatıwdı hám Maman biydiń sırtınan bolsa da, bir sebep tawıp, kóphilik aldında muqatıwdıń jolın maqset etip atlanǵan edi. Ol "Sultan bay bári bir hesh kimge aytpaydı, qanı naǵız qońırttıń qanı" dep ózin-ózi isendirip kórdı. Bul sayızlıq etti. Sebebi Sultan bayǵa "qoldawlı" tiyresinenseń dep, ashımayrıq qılıp qoyǵanınan pántlendi. "Solay ekenine isenip júregine ǵul-ǵula túspese jaqsı" dep qáwipsindi.

Jas biy Qurbanbaydıń da Maman biy tárepine ótip ketiwinen qorqatuǵın edi. Sol ushın onıń aql qaltası — anası Sháriypanı kóriwge qıyallandi.

Sháriypanı menen awlaǵında tilleskeni mınaw boldı:

— Siz pármandı quwatlaysız ba?

— Quwatlasaq bay tawıp alıwımız kerek.

— Háwirińiz qalay?

— Bala tuwmasam, laplaǵannan ne payda?

— Maman biy qaqsallardı adam demeydi.

— Nálet, qaqsal degenlerge!

Esengeldi biy hár etip ǵarq-ǵarq kúlip edi, jolǵa shıqqannan keyin Sháriypanıń "náleti" tikke ózine qaratılǵanday túyilip, astıńǵı ernin tisledi. "Qaqsal qatın pánt berdi!"...

Esengeldi biy Begdulla qarasaqal awılına Maman biydiń. joǵında barıp, jayma-shuwaqlanıp, hal-jaǵdayın óz kózi menen kóriwge qızıqtı. Sebebi onıń oyınsıha usı awıl Maman biy shıǵarǵan pármanti, birinshi quwatlaǵan saǵadaǵı awıl, usı awıldırıń keypi-keraqtın belgilew múmkin.

Mine, onıń házirgi biyday atızında ushırasqan Nurabillaǵa, hayallarına doh urǵanınıń sebebi, olardı gápke mantıqtırıp, izinen ózi shıǵarıp alıwdırıń jolların izlemekshi edi. Aytqanı bolmaǵan soń taban tiresip turmadı:

— Nurabilla, meni Maman biydińine baslap bararmısań?

— Ájep, biy aǵa, — dep Nurabilla Esengeldi biydiń atın jılawladı.

Olar Baǵdagúlge dalada ushırásti. Ol otın maydalap atır eken.

— Maman biy úyde me?

Nurabilla tańlanıp Esengeldi biydiń betine qaradı: "biydiń joq ekenin jolda ayttım góy..."

— Biy joq bolsa, shańıraǵı bar, attan túsińiz, biy, — dedi Baǵdagúl jumısın toqtatıp.

— Túspey-aq koyayıq. Men Maman biydiń pármانına dármán endiriwshimen. Pármán degen nárse basqa qarapayımlar menen birge pármán bergen adamnıń ózi ushın da pármán. Saǵasında tuwrılıq bolǵanı jaqsı. Maman biy sennen sorawǵa ya uyalıp, ya umitıp shalalıq jibermesin, dep keldim... Tuwasań ba, biy de tuwdırıǵanday shama bar ma?

— Biziń biy heshteńeni shala qılmayıdı, biyǵam bola beriń biy.

— Onda júdá jaqsı eken. Oz pármانına ázzi kelmese bolǵanı. Yaqshı, Nurabilla, saǵan uriqsat. Eki hayalıńdı teń tuwdıragór, — dep Esengeldi biy atın burdı.

Ol qanday sırlı oy menen bul úyge keldi hám ne ushın qarsılaspay, únsız, biraq kewilli tur menen ketti? Nurabilla buǵan túsinbedi. Túsiniw ushın oylanıp ta kórmmedi. Awılına kelip:

— Esengeldi biy jaqsı oylanǵan. Úlken biydiń pármанına pármán endiriw jolında ózi shıǵıptı, — degey xabar tarattı.

— Bassıǵa da el kerek aqırı, — dedi Begdulla qarasaqal.

9.

Bulkáradan Buxaraǵa tuwrı joldı hesh kim bilmedi, baǵıtın kún shıǵar qublada desedi. Amanlıqtıń tiri ǵayıp qarındasın tabıw úmiti, onı tań azannan táwekel jolǵa saldı.

Áwele jekke-siyrek mal súrdewi menen, bılayıraq shıqqan soń soqpaqlar tuyıqlanıp, tek quyashti belgilep júris ketti, táwekel ketti.

Asıw-asıw tawlar bolmaǵan menen, bazda-bazda espe qumlar ústinen ommalap baratır. Qumlardan ótse tegislik, biraq qalıń ósken jíńǵıllar, shańıraq boylı sheńgeller zorǵa-zorǵa jol beredi. Pishiq murnı batpastay nebir nawjaraǵay qamışlıqları jarıp, jalǵız qasqır bolıp baratır.

Onıń awıldan shıqqanda qoriqqanı tek shól. Sonlıqtan Ámiw dáryanı jaǵalaǵandı maqlıaptı. Bul bir jaǵınan shólletpese, ekinshi jaǵınan alǵan baǵıtınan aljastırmadı.

Bul kúnler, Amanlıqtıń nesiybesine, qoyanlardıń gójeklep, qırǵawıllar máyeklep, shóje shıǵarıp atırǵan kúnleri edi, konasa ash bolmadı da. Dárya boyındaǵı qalıń uriqlıklar ya qamışlıqlar arasınan qırǵawıldıń uyalarına joliǵıp, kenepattay máyek jiynaydı, yamasa eki barmağın ernine basıp, ash gójek bolıp bıqıldasa bolǵanı, átirapı shapqılasqan ana qoyan boladı. Birewine tas jiberse, sol jerde típirlap qaladı.

Moynındaǵı góne qınaplı qılısh, Orazan batır bergen qılısh, kúnine jarap kiyatır. Tutqan aqın soyadı. Bárinen de beter, onı hawlıqtırmayıdı, kókiregine hesh qanday qorqınısh uyalatpaydı, japadan-jalǵızlıǵın sezdirmeydi. Qasında kúshli joldası barday-aq, qádemleri nıq.

Usı júris penen ol, kúnler emes hápteler ótkerdi, biraq qansha júrgeniniń esabın almadı. Alǵa qádem taslaǵanı esap, júrip baratır, júrip baratır...

"Dúl-dúl" atlaǵannan ótkende, qayırdıǵı bir qopaliqta kútilmegen baxıtsızlıqqa duwshar keldi. Jolbarıs uyasınıń ústinen shıǵıp qaldı. Ana jolbarıs kúshigii qızǵanıp, adamǵa atılmazıń ba, qápelimde eki ortada jantalası baslanıp ketti. Birin-biri ayamadı. Jolbarıs Amanlıqtıń qınabınan qılısh alıwına pursat bermedi, bapıldap, ırıldap, gá tırnadı, gá tıslıdi. Amanlıqtıqtıń bet-awzınan qan jostı. Qáytken menen adam adam emes pe, hiyle taptı, qınaptaǵı qılıştıń sabına qolı jetti... Jolbarıstanı kegirdegenen qan atlığıwi menen gúnírenip, ińırsıp qaptalına gúrs etti.

Amanlıq qosıla jiğildi. Jolbaris birotala sap bolıp qalǵan eken, aldińgi eki ayaǵı arasında qoltıqlasıp astına túskен adamǵa heshteńe kila almadı, Amanlıq állen waqtta esin jiýdi. Tiri qalǵanına shúkirlık qılıp qaldawrap tikeydi. Jaǵaǵa barıp ılay suwǵa awzi-basınıń qanın juwdı. Oń qulaǵın jolbaris julıp aliptı, suw tiyip ornı ashıp ketti. İnírsıp, mańlayın jiyırıp otırıp kóyleginiń eteginen jırtıp qulaq-shekesin tańdı da, ayaqların eplep basıp, jáne alǵa qádem qoydı.

Ámiwdáryanı jiyekeley ósken sıydam torańǵıllıqtan shıqqan soń awıl kórindi.

— Ya, alla, shúkir,—dedi gúbirlenip. Sóytti de, tentireklewi menen shettegi páskeltek tamniń qalın aǵash qapısı alındıa toqtadı. Sál samal bolsa jiǵılaqaq. Ásten dawısladı!...

— Pálek gárdishi quwǵan qudayı miymanman!...

Ishten bir hayal menen on jaslar shamasındaǵı bala shıqtı. Biytanıś áptáda adamnan ekewi teńnen úrkıp, keyin shegingen edi, hayaldıń nuranıy kózleri párenji astınan sıgalap, Amanlıqtıń jiǵılıwǵa sál kalıp turǵanın kórdı de, bara súyedi hám iynine asıldırıp ishke kirgizdi.

Hayal Buxara ámiriniń shabıwilda júrgen bir nókeriniń hayalı edi. Amanlıqtı tórgı tósekke jatqarıp basın qaytadan tańdı. Palaw asıp toydırıp, jıllı ǵana uyıqlattı. Erteńine kúni menen qozǵalmadı, keshte jáne kútti. Biraq sol túni qorazdıń birinshi shaqırıımında oyattı:

— Ózge eki ayaqlı bendege kórinbey, ketińiz, ádiwlı miymanım.

Hayaldıń dawısında hám qorqınış, hám sheksiz náziklik sezip Amanlıqtıń oy-bawırı kesildi, onıń jipek burımların sıypalawǵa niyetlenip, qolları qaltıradı, biraq ózin iriki. "Jaqsılıq etken jannıń kókiregine ala-ǵulalıq salıp ketiw insapsızlıq". Ol túrgeldi. Hayalǵa ústi-ústine raxmet jawdırıp, óz úyinen eriksiz quwılıp baratırǵan adam sekilli, moynı artına burılıwı menen bosaǵanı zorga atladi.

Qarańgını qak jarǵan jalǵız kóleńke jáne kún shıǵısqı — Buxara sháhárine qaray jılısti.

Endi ol jekkesirep, dúzde jatpadi, qopalıqlarǵa tiǵılıp qara jerdi úyip dastıq qılmadı, mezgil sayın awıllarǵa gezlesti, gásinde túsłendi, gásinde qondı...

Ózbek awıllarınıń óz awıllarınan ayırması — ılay diywallı tamlar, úlken-úlken háwlileri, háwliler menen tamlarınıń átiraplrı qıyaban-

qıyaban baǵ, egislik... Bulardı kórip qıyalı shartárepti gezedi. Shıbını, kurt-qumırsqaları kóp sasıq suwlı kóller boyınan usıyaqlarǵa kóshkende me? Bunu nege Maman biy bilmegen? Joq, joq, túpsız qıyalım qayaqlarǵa kettiń? Elim endi kóshpegey, kóshsin degenlerdiń tiline kúydirgi shıqsın..."

Buxara sháhárine ol sáskede kelip kirdi. Sháhár kóp tamlı, qumırsqaday bijnaǵan xalqı kóp, aqılǵa uǵıras kelmeytuǵın kóp gúmbezleri kóz qumartarlıq sulıw sháhár eken. Awzın ashıp júrip shórek satqan birewden xan sarayı soradı. Qasına kelip tur eken, nanbay oǵan saray dárwazasın iyegi menen kórsetti. Sonsha joldı payıw-piyada basıp, Buxara dep ókireń qaǵıp kelgen jigit saray dárwazasın kórip, óz-ózinen dir-dir etip ketti. Azǵana turıp kókiregin bastı hám dárwazaǵa qaray júrdı. Saqal-shashi óskin, kiyimleri qus tútkendey alba-dulba, bir qulaqsız ǵayı adamǵa xan dárwazamanları anaday jerden-aq "toqtaw toqta!" dep buyırıp, kimligin soradı.

— Atım Amanlıq, xanniń kaynaǵasiman.

Dárwazamanlar óz-ara bir nárse desip kúlisti: "Ózbek tilin yol boyı esitip kiyatırǵanına qaramastan, Amanlıq olardıń ne desip atırǵanın jartıwlı túsinbedi. Aqırı shıdamadı.

— Men qaraqalpaqpan! — dedi.

— Qalpoǵ! — dedi dárwazamanniń biri hayran qalıp kúlip.

— Qalpaq emes, qaraqalpaq! Ózimniń atım emes, xalqımnıń atı qaraqalpaq!

Eki dárwazaman jarıspaqqqa whaxahalasti.

Amanlıqtıń ashiwi kelip qılıshına qol uzatıp turdı da, óziniń ǵayı elden ekenin, jalǵızlıǵın esine keltirip, qınaptan qolın aldı. Sonıń arasında ala shapanlı, gewish másili, aq sálleli bay kelbetindegi bir adamnıń aldında, tolı qap arqalap, mańlayı jerge tiyer-tiymes bolıp búgilip baratırǵan birew irkildi:

— Qayaqtıń qaraqalpaǵısań? — dedi ol demin bólip-bólip alıp.

— Tómenniń, — dedi Amanlıq.

— Kel, maǵan járdem ber, — dep ol mańlayınıń terin sıpirıp qabın jerge qoydı. Ala shapanlı bay alǵa júrińkirep barıp toqtadı. Qap kótergen adam shalǵayı menen awzın sıypap, bayǵa esittirmey sóylendi.

— Áy, mańlayı qara, men qaraqalpaqpan, dep baqırǵansha, mańlayı qaraman, eshekpen deseń bolmayma? Mine, men de qaraqalpaqpan. Házir kimmen? Eshekpen. Áne, qaptıń iyesi, issıǵa shıdamay jelpinip tur, al meni óziń kórip tursań. Eshektен artıq-kemim bar ma? Sal mına qaptı iyinińe, maǵan azǵana dem ber. Soń sóylesemiz.

Amanlıq in-jınsız barıp qaptı arqaladı. Uzaq joldan sharshap kelse de, ádepkiden mıqlıraq eken, bódenedey jorǵaladı, shımsıq adım menen baratırǵan erinshek baydıń ózinen de ozıp ketti.

— Shoshma, shoshma!² — dedi bay.

— Joq taqsır, shashpayman. Awzınan uslap baratırman, — dedi Amanlıq.

Bay túsinbedi, al áwelgi qaraqalpaq Amanlıqtıń "shoshma" degenge túsinbey baratır dep oylamadı. "Ózi óleyin dep baratırıp degishedi sorlı qaraqalpaq, — dep mírs-mírs kúldi hám oǵan:

— Ásten júr, — dep dawısladı.

Amanlıq adımin tarılttı.

Baydıń úyine aparıp, tiyisli haqısın alıp qaytqannan keyin, jergilikli qaraqalpaq asıqpay ózin tanıstırıldı:

— Meniń atım Qosımbet. Bu yerde buxaralılar Qoshmát deydi. Meyli, ne dese desin, biz joqarı qaraqalpaqlardan. Mıńlaǵan jan barmız, anaw saǵımlanǵan tawdı kórдиń be? — dep Qosımbet kolın shoshaytip arqa-kúnbatısta bası úyinshiktey shoshayǵan bólek tawdı nusqadı. — Áne sol tawdiń argı kánarında jasaymız. Hár kimdiki gúmirashılıq, bala-shaǵanıń ǵamı. Qalaǵa jumıs ishlewge kelamız. Máná, búgin quday berip napaqanı arısan taptım, — dep jańaǵı baydıń bir kap júwerisin bir shaqırımdaǵı bazardan arqalap ákelip, algan bir qosıwıs júwerisiniń túyinshigin, alaqańında maqtanıshlı keyip penen qaqshıdı. — Úsh ulım bilan qatınimgá, ózımgá bir kún quwırmash. Nan qılsań, álbette, qıyın. Al endi sen ne qılıp júrseń?

— Sen ózińdi qaraqalpaqpan deyseń, Qosımbet. Tiliń ya qaraqalpaqsha ya ózbekshe emes, — dedi Amanlıq.

---

² Shoshma - asıqpa.

— Seniń esiń joq kórinedi, — dep Qosımbet ashıwlandı. — Xojayınnıń tilinde sóylemeseń jumıs ta tabılmayıdı. Ele de seni túsin sin dep qaraqalpaqsha sóylegenime shúkirlık et.

— Mmm... — dep Amanlıq saray dárwazamanlarınıń ne ushın jónli xabarlaspaǵanın endi uqtı.

— Awılǵa barǵan soń kóreseń, — dedi Qosımbet. — Balalarımız Buxarasha sóyleydi. Aqırı qırıq jıl boldı, bólindik. Mıń jan qaraqalpaq bul átiraptıń xalqı menen salıstırganda, kóldıń suwına tamǵan bir tamshı mayday jıltıldap kórinbeydi. Al endi ózlerińiz qaydasız? Bul jaqqa qanday tágdır aydap keldi? Yamasa xannan qonıs jay sorawǵa keldiń be?

Amanlıq ne ushın kelgenin bayan etti...

— Há — dep tańlandı Qosımbet. — Eger hár kim joǵın izley bergende, bir qaraqalpaq úyinde otırmawı kerek. Sen bir basıń isken jigit ekenseń.

— Jaq, Qosımbet, olay deme, — dedi Amanlıq. — Onnan da sen bul jerdiń áddı-úddın bilseń, xanǵa qalay kiriwdiń jolın ayt.

— Olay bolsa awılǵa júre ber. Ózińen óziń túsin eseń.

— Ol qalay?

— Ayttım góy, awılǵa barıp bizikinde bolasań. Ekewimiz birge talap isleymiz. Soǵan shekem tiliń sınıp, dárwazamanlardıń tilinde sóyletyuǵın bolasań, olarǵa túyinshik awıstırasań, bolmasa, mına sıyıqń menen sarayǵa kiremen dep dámelenbe.

— Basla awılıńa, Qosımbet.

* * *

Bul jaqtıń qaraqalpaqları otırıqlı bolǵan menen tómendegilerden artıqlığı shamalı eken. Amanlıq olardıń kún kórisleri menen tanışqan son: "buralqı iyytley juwındıǵa qayıl sorlı xalqım" dep sarsıldı. Onıń menen qolınan keler nesi bar, elge Maman biydiń tapsırmaların, ósip-órbiw jónińdegi pármanın aytı.

— Kóbeygen maqul, — dedi jas úlkenlerdiń biri.

Bunnan basqa pármanǵa ılayıq basa-bas shara kórgen adam bolmadı, hár kim óz bası menen óy. Amanlıqta olar menen Maman biydiń pármanın izerteskendey pursat bolmadı, xan dárwazasınan ishke kirip, jónıńan dárek tabıwdıń mashqalasına tústi. Dárwazadan ishke kirip

sóylesiw ushın tilin biliwden de awırı — datqa jayǵa shekemgi ótkeleklerden ótiw. Hár bir ótkel misli piyazdíń qabiǵı, kózlerindi. ashitadı. Aman-esen qırshıwdıń joli — hár ótkeldiń iyesine túyinshigíń bolıwı kerek. Sonısız alǵa bir kádem taslanbaydı, aldıńdı ya qılısh, ya nayza, ya aybalta keseleydi. Usılardıń aldın alıw ushın Amanlıq áwelgi kúnleri Qosımbetke erip, soń-soń jalǵız ózi talap isledi. Biyshara bir mezgil tıngan emes, ne dus kelse sonı isledi: júkshilik qıldı,. arqalap otın sattı, suw tasıdı, hájetxana tazaladı...

Álemge maqtawlı Buxara, qoltığına bir neshe elden kelgen miń-miń sawdagerdi, neshshe júz táláábanı sıydırǵap keń qala bolǵan menen, Amanlıqqa aspan astındaǵı eń bir tar sháhár kórindi. Qansha juwırıp jortıp, terlep-tephise de, adımları hesh qashan jazılǵan emes, bárha gibirtikledi. Tórt tárepi ılay diywal, tóbesi — aydarlıǵın sıypaǵan áyneq qapısız tas bastırma astında tusaw-kisensiz attay erkin shapqılaǵan menen, demikpegen kúni joq.

Kelesi jıldını báhárine zorǵa shıdadi.

...Bar tapqan górejeti menen saray dárvazasıaldında qaytadan payda boldı.

Dárwazanıń eki burışhına górgaday qonaqlaǵan dárvazamanlar onı jáne iriki. Amanlıq jalınbadı, birine túyinshik ılaqtırdı. Jalańqaya pıshıqtay qaqsıp alǵan dárvazaman Amanlıqtıń aldına kese tutqan uzın saplı nayzasın kóterdi, ekinshisi nayzasın kóteriw bilay tursın, ushı menen Amanlıqtıń kókiregine túrtti. Túyinshikke iyelik etkeni nayzası menen onıń nayzasına şart etkizip bir urdı. Nayzasınıń sabı qolınan sıpqanap shıǵıp ketti. Ashıwlı dárvazaman jerge sekirip túsip Amanlıqtı keyin iyterdi hám onıń ishtegilerge berermen dep baratırǵap túyinshiginen dámeli kózleri kúlimlep:

— Ne jumısıń bar edi? — dedi juwas gópa. Quyrığın bılǵańlatqan ash iyttey dárvazamanǵa hám súysinip, hám ayap Amanlıq ekinshi túyinshigin oǵap uslattı. Dárwazaman ornına qaytadan kóterildi. Ekewi kóz qısısıp ımlasıp aldı. Teńnen:

— Arzándı ayt, sóyle! — dedi Amanlıqqa.

Amanlıq jumısıńı baǵdarın aytı.

Dárwazamanlar onnan qarındasınıń túri-túsın, sıyqıp yanıqlap soradı.

Amanlıq nederin bilmey ayağıını ashlarına qarap azğana oylandı da, basın kóterdi:

— Atı Almagúl! On úsh jasar edi, aqılı edi, shashi sebet burım edi...

Usı gezde dárwazaǵa jaqın joldan eshegin jetelep baratırǵan adam Amanlıqtıń dawısına kulaq salıp irkildi.

— Áy, Tashmat, nege toqtadıń? Jolına túś? — dep baqırdı dárwazamanniń biri.

Amanlıq artına burıldı. Aq saqlı kókiregin japqan bir ǵarri góne shapanın súyretildirip qarap tur edi.

— Áy, qaraqalpaq, xan qabil etpeše maǵan kel, anaw tamnıń arjaǵındaǵı qudíqtan eshek suwǵarıp kútemen, — dedi ol.

Amanlıq ań-tan boldı.

Soniń arasında dárwazamanlardıń biri ishke juwırıp ketip azdan keyin qaytip qeldi:

— Xanniń waqtı joq. Wázir de qabil ete almaydı, sen izlegen hayal bul átiraptı bolmaptı.

Amanlıq dárwazamanlarǵa ele de úmidiwar qózlerin qadap tur.

— Is tamam, kete ber. Eger, xanniń sırtınan kórgiń kelse, piyshembige kel, usı dárwazadan shabiwlıǵa shıǵadı.

Amanlıq ne qıların bilmey az ǵana oylanıp turdı da, "meyli keleyin" dep sıbirlanıp, izine aylandı. Eshegin suwǵarıwǵa ketken adamdı tawıp alıwǵa asıǵıp tez-tez adımladı.

Tashmat ǵarri sol júrgen joli menen qaytip kiyatır eken. Amanlıqtı kórip, ózi birinshi sálem berdi hám:

— Ulım, dárwazamanǵa shaǵıńganıńdı esitip bir nárse uqqandayman, jumısıńdı qısqa bayan et,—dedi.

— Sizge aytqan menen paydası ne? Xannan basqa adam bilmes, bálkim. Men Almagúl isimli sińlimdi izlep shıqqanman...

— Bilemen. Sol sińlińdi alıp ketken kárwannıń bir sárwanı edim. Kárwan basshimız jolda sumlıq oylap, ol qızdı Xorezm xanına sattı.

— Xorezm xanına sattı?

— Awa, balam, satti. Tańlanatuǵını joq.

Amanlıq jerge qaradı.

Tashmat ǵarri dawam etti:

— Kárwan basımız dúnýaparaz edi, — dep Tashmat górrı azǵana qamsıqqanday boldı. — Ne qılarsań? Bul dúnýada dúnýaparaz kóp! Sol qızdı satqan puldan bermediń dep, aramızdan ish merez birew shıgıp, Buxaraǵa kelgen soń barlıq uaqıyanı xanǵa aytqan. Xan bárimizdi sorawǵa tutti. "Bilmeymiz" degenlerdiń hámmeſin darǵazap qılıp, tilin kesti, qulaǵın kesti, qalǵanın jumıstan aydадı, kárwan basını darǵa astı. Men sorlı jazatayım aman qaldım. Onnan beri jigirma jıldan asıp baratrı. Jigirma jıldını joǵın quwdalap júrgen márt ekenseń. Ele de kóziń ilgır, zeyniń algır bola, Xorezm xanınıń sarayınan tabarsań. Aqıllı qız edi, kárwan basımız obalına qalıp, quda górgısına ushıradı. Tawıp al, balam. Tappasań sen de górgısqı ushırsań. Seni kórgenim maǵan da jaqsı boldı, ırasın tilime basa almay, jigirma jıl isheklerim órtenip, ólerge kelip edim, jolıń bolsın! Xayr!

Tashmat górrı eshegin jetelep jónine ketti, Amanlıq onnan basqa nárse sorap úlgere almadı. Turǵan jerine qaǵılganday zeńreyip uzaq turdı. Oyına sirá aqıl kelmes, kúnniń qaydan batıp, qaydan shıgatuǵınlıǵıń da eskermes. Miyi meń-zeń. Bul sıyıqlı górrıǵa isenerin de, isenbesin de bilmeydi. "Jigirma jıldını joǵın quwdalap júrgen márt ekenseń". Bul ne degeni? Qayraqanı ma yaması shını ma?...

Ol esitkenleriniń hámmeſin Qosımbetke bayanladı.

— Jigirma jıllıqta kárwan basınıń asılǵanı ras, — dedi Qosımbet. — Tap sarayıń dárwazasına asıldı. Úsh kún asıwlı turdı. Ne ushın ekenin anıq bilmedik. Hár kim hár qıylı gáp tarqatıp edi. Sonıń ishinde "xanǵa tiyisli olja qızdı satıptı. Ámirdiń dushpanı Xorezm xanına satıptı..." degen gáp bolǵanı da ras.

Bunnan artıq shınlıq quwdalaw múmkın be? Amanlıq, qaytıwǵa májbür boldı.

Endi bul jerdiń qaraqalpaqları góawqıldastı. Amanlıqtı qalayınsha jyaw halında jekke jiberiw múmkın? Ámiwdáryanıń ayaǵı qayda, Xorezm qol astı qayda? Olar oylasıp-oylasıp aqırı, shıǵarısqa etip pe, bir eshek satıp alıp, Amanlıqqa mindirdi.

— Mine, tómengi qaraqalpaq eliniń azamatı, — dedi awıldıń qátquda birewi eshektiń bas jibin uslatıp. — Saǵan Buxara qaraqalpaqlarınan sawǵa. Basqa ilájımız joq. Elińe jetseń, bizlerdi umıt pa. Eger jaqsılıq kún tuwsa, biz kóshemiz. Házirshe ózlerińiz jaqsı ornalasa

beriń, biz qozǵalmay turayıq. Uzaq jolǵa jetkendey hal joq, ele arıqpız. Orazan batır júdá márт adam edi, ulı ákesindey bolsa, bizdi qosıp alar. Maman biyge sálem de. Elimizge kelip ketken Esim biyge sálem de. Toqshılıǵına shıqsaq kóbeyemiz. Siziń jaqtıń pármanı bizge de párman!...

— Xızmetińizge qullıq tuwısqanlarım, qanalaslarım, — dedi Amanlıq gúrsine qamsıǵıp. — Sáleminińzdi elge jetkeremen. Qońırat urıwınan Esengeldi biy degen ataqlı biyimiz bar. Oǵan da sálem aytaman. Házirgi til-awzı duzlısı sol. Házirshe Maman biydiń aytqanınan shıqpay júripti. Egerde, ol góne patlaqtı qozǵap aynıp ketpese, el birotala dúzeletuǵın jaǵına qaradı. Biraq, doslarım, biziń eldiń Maman ornatqan tártibine kóniń, kóbeyiń, ósip-órbiń. Qaraqalpaq az el. Maman biydiń "kóp qorqıtadı, tereń batıradı" degen sózi bar. Kóp bolsaq qorqıtamız, — dep Maman biydiń tapsırmaların kelgeli talay aytса da, jáne tákirarladı.

— Sizlerde ne ráwayat bar dep esitsek, bizler sonı isleymiz, isene berińler, sonı islep atır dep oylańlar, — dep qaldı hámme.

Amanlıq olar menen birim-birim xoshlasıp, endi Ámiwdáryaniń qubla jaǵası menen, Xorezm eli qaydasań, dep kók eshegine qına bastı...

10.

Sońǵı aylarda jwmısı balalap, awılma-awıl tórelikte júrgen Maman biy búgin úyinde. İlashiǵınıń tútin shıgarınan, júdá alısta kóringen úzik-úzik sharbıday, appaq bultlarǵa qarap, shıptanıń ústinde eki alaqańın ayqastırıp dastık qılıp shalqasına jatır. Eki kózi aspanda, qıyalı búgin aqshamǵı hayalınıń háraketlerinde. Túnde ol kórpeni eki ret kóterip turıp "ağa-apalap" álle náselerdi oǵada túsiniksiz sóyledi. Tislenip álle kimdi ǵarǵadı. Ol nege usılay etti? Eki aylıqta quwantıp "ullı biy, perzent kóresen" dep edi, Házır bunda onday quwanıştan námiw-nıshan joq. Ne bolǵan? Túnde sorawı kerek edi, azǵın hayalınıń uyqısın buzıp mazasın algısı kelmedi. Soramadı.

Baǵdagúl, óziniń aqshamǵa qaray qanday kúylerge túsetuǵının, qorqıp oyanǵan gezinde sezetuǵın edi. Búgin onıń oyınsha sońǵı bir aydan beri birinshi ret tınısh uyıqlap shıqqanı. Bolmasa, hár kúni akshamǵa qaray kózi ilinbes. Dalada tısrılı shıqsa, kirerge tesik tappay, tıshqan tesigi mıń teńge bolar edi. Bunday bolıwınıń sebebi bir aylıqta jaman, júdá jaman waqıya júz berdi. Bir biygana adam aqsham esigin taydırıp kırıp

alqımınan buwıp óltirmekshi boldı. Baǵdagúl qarap kalmadı. Jan aybat penen betlesti. Kirgen adam ash adam ba, nárenjan adam ba, jas hayalǵa kúshi jetpey, tapıraqlap zorgá qashıp úlgerdi. Biraq ziyanı izinde qaldı. Hámładar Baǵdagúl wayran boldı. Bul haqqında ol hesh kimge bildirdmedi. "El ǵamında, eldiń erteńi haqqında júrgen erimniń qulaǵına jetip, isine kesent keler, is pitirmey úyge qaytip, maǵan kelgen biygana alındına kúlkı bolar" dep aytpadı... Keshe keshte de aytpaǵan edi.

Házır ol qazan-tabaq bette ayaqların kósılıp jiberip shılım tal esip otr. Ayta koyıw oyında joq. Saqal-murtı óskin eriniń aybatlı júzine anda-sanda kez qıyıǵın taslap, iynedey shanshılıp atırǵan kirpikleri ayqasıp dem ala qoysa eken, oylanbasa eken dep, moynın ǵazday sozıp, oǵan bir názer salıp, jáne alaqańın jalap jiberip jumısın únsız dawam etiwde.

— Shabazım, azıpsań. Dirildiń kóbeygen... — dedi biy jatisın buzbay.

Baǵdagúldiń azǵın juqa júzine qan tewip óz-ózinen qısıldı.

— Özim ǵoy, ullı biy. Aqqan juldízdan qorqıp boyımdaǵı hámıldan ayrıldım.

Biy únsız oy teńizine shúmip ketti. Baǵdagúl sol biygananı jasırıp qalǵanınıń keleshekte kimge payda-zıyanın bilmey oylanıp qaldı.

Samal ashqanday esik ásten kóterilip, pıshıqtay jılısıp kirgen balanı hesh qaysısı kórmedi. Kirgen Aydos edi. Ol úydegilerdiń qalay otırǵanına oy jibermey, bosaǵanı atlaǵan jerinde qol qawsırdı.

— Assalawma áleykum, biy ata!

Úlken biy tikeymedi, tek moynın burdı.

— Kel, balam, kel. Shabazım, aqıllı Aydosqa ornıńnan tur.

Baǵdagúl eriniń ótinishin tárk etpedi. Ayaǵına shılimtaldiń jibi oratılıp, eteginen qabıǵı tústi.

— Sheshe, otıra ber, — dedi Aydos qısınıp. — Biy ata, men shaqırtıwshıman. Esengeldi biy ullı boldı. Ulına at qoydırmaqshı. Saǵan koydırıwdı oylasti. Kóphshılıgi seni kelmes desti. Kimge keler eken desti. Men baraman, keledi, dedim, ata.

Maman biy Aydostıń sóylemshek juqa ernin kóriw ushın onıń betine tigildi, biraq onıń tómen qarap sóylep turǵanına ashınıp:

— Balam, tik sóylep úyren, — dedi hám erinsheklik penen túrgeldi,

— Meyli, balam, wáde etken ekenseń, barayın.

— Rasında, men kelmegende barmas edińiz, biy ata, solay ma?

— Sharshaǵanman, balam. Shabazım, attı ertleshi.

Maman biy "Qazaqdárya" dan keshegi kelisinde bayğı Murat shayxtıń atına tekles aqboz at minip kelgen edi. Mırzabek biy, Kishi júzdiń xanınan jasırınıp aǵayınlerine barıp qaytqanda, alıp kelgen eken. Qaraqalpaqtıń úlken biyiniń jyaw el aralap júrgenine janı tózbey bas pútkil inam etken.

Biy dalaǵa shıqqanda Baǵdagúl aqboz attıń kisenin jazdırıp, jalın tarap tur edi. Júdá minnetdarlıq penen hayalına mıyıq tartıp qolınan attıń júwenin aldı, ǵargıp mindi.

Eki atlı "Kók ózekti" jaǵalay sısatlana sozılǵan soqpaqqa tústi...

Ámiwdárya ayaǵındaǵı qopalıqlar arasına qonışlanǵan qaraqalpaq awılları ústinde de báhár baslańǵalı ádewir boldı. Aspan ashıq. Quyashlı. Teńiz betten ajayıp bir samal esedi, júdá jumsaq samal. Hátte jerdi terletip, ústingi qatlamın kópshitip jibergen. Kún sayın quw qamıslarǵa jarısa olardıń túbine iyne ushlı súyrikler shıǵıp atır.

Kól ultanı — qamıslıq arasınıń tınıshın alıp kiyatırǵan at tuyaqlarınıń sesti me yamasa báhár jerdiń astı ústindegi janlı maqluqqa jan berip jibergenlikten be, jánjaq sitırılı. Aydostıń balalığı tutıp, bul ájayıp sesten bir nárse uqqısı kelip, atınıń júwenin sál tartıp ırkıldı. Haqıqattan da at tuyaǵı emes, pútkil álem bir bapta sırt-sırt sıbirlanıp, álle kim ushın lázzetli nama shertip atırǵanǵa usadı.

— Biy ata, aynalaǵa qulaq salıp kór.

Alda baratırǵan Maman biy gilt toqtap, balanıń ne ushın irikkenin túnsindi.

— Bul báhár shawqımı, balam. Janlı maqluqattıń ósip órbiwine, ómirine uriqsat berilgen, — Maman biy sısatlanǵan soqpaq shetine atın aydańqırap barıp, ashıqlıqqa ibır-jıbir iyne shanıshqanday kógergen súyriklerdi qamshısınıń ushı menen kórsetti. — Mınalardı kórdiń be, Aydos balam? Kimge minnetdar dep oylaysań?

Aydos úlken biydiń soraw bergenine ırzalıq penen mardiyip, azǵana oylanıp turdı da, juwap berdi:

— Tamırına, jerdiń astındaǵı porrıǵına, biy ata.

— Durıs, balam. Tamır bolmasa óspes edi. Lekin, quyash jarqıramasa bar tamır da quwraydı. Sol ushın quyashqa da minnetdar. Bárha búgingidey quyash bolsın. Ómir jaqsaradı.

— Ómir degen ne, biy ata?

Maman biy ján-jağıma qaradı. Keńnen túsindirmekshi bolıp aynalasına qol sermep turdı da, Aydosqa burıldı. Oníń jaslıgın esapqa aldıma, qısqa juwap berdi.

— Ómir-bul gá biyikke shígıw, gá shuqırǵa qulaw, gá ıssiǵa kúyiw, gá muzǵa tońlaw. Joq, joq, balam, ákeń saǵan at qılıp oyna dep tayaq ákelip beredi, sen ákeńe tayanıp júr dep tayaq ákelip bererseń. Áne usı — ómir. Úlkeygen soń bárın óziń túsiniп keteseń, balam.

Biydiń sózi Aydostıń sóylew ishteyin arttırdı. Astıńǵı ernin jalap-jalap alıp, biyge jaqınlańqıradı:

— Biy ata, orisiyat eline qashan barıwdı gózlep júrseń?

Maman biydiń jazıq keń mańlayında jiyrıq payda bolıp, Aydosqa hám súysındı hám bul jas balanıń, ele ashıwı basılmaǵan qotırdıń ústin tırnap, duz sepkenine kózlerinen bir tamshı jas pırt etti. Bul bir tamshı merwet jas adam júregin tilgendey jas bolǵan menen, Aydostıń sorawı júdá tereńge tamır urǵan isenimmen keyin tuwǵan soraw emes, tek balalıqtıń qızıǵıwshılıǵı edi. Usı qızıǵıwshılıqtıń dórew sebebi bılay bolǵan edi. Ótken jılı óz pármanın quwdalasıp, oníń orınlarıniı ushın piyada Jańa dáryaǵa shekem awıllar aralawǵa shıqqan úlken biyge Aydos bir ay erdi. Balajanlı biy jas Aydostı qızıqtırdı, sondaǵı aytqanlarınıń kópshılıǵı orisiyat elatı jóninde ángimeler — ertekler, ápsanalar edi. Óziniń Peterburgta bolǵanı, hayal patshanı kórgeni, Neva, Edil, Jayıq, Or dáryaları, Kazan, Moskva qalaları jóninde hám ózin keń qıyallarǵa úyretken polat deneli, dáw júrekli Kuzma Borodin haqqında uzın-shubay, dáste-dáste ertekler aytıp jas balanıń awzınan suw aǵızdı. Kuzma Borodinnen Yuriy Dolgorukiy, Minin hám Pojarskiyler haqqında esitkenlerin bir neshe mezgillik ápsana qıldı. Ivan Neplyuev, Dmitriy Gladishevlar jóninde sóyledi. Kishi júz qazaqların baslap orıslar menen doslıq jibin jalǵastırǵısı kelgen Abılqayır xan hakqında biraz gúrriń aytı. Mine, sonnan baslap, jas balanıń qıyalına, bul átiraptıń kopaklıları tarlıq etip, qıyalı teńiz, dárya, toǵay, alańlıqlar ústi menen álemdi sharlap ketti. Úlken biy aytqan ángime — ertek—ápsanalardıń mazmunları túslerine enip, ózi kórmegen ájayıp batır xalıq haqqında jaqsı pikir qáliplesti... Biraq, dıqqatı kem jas bala, úlken biy kózlerinen shıqqan ashshi quwanısh jasın kórmmedi. Bunnan biyxabar biy atın iriki.

— Aydos balam, girewke basqan kózge til salıp ashatuğın, batılı shıqqan soqpaqtıń sheńgelin alıp taslaytuğın soraw berdiń. Qay waqta da orıs eline baramız, balam. Házirshe jol joq. Teńizden ótiwge imkaniyat joq... Áy, balam, bárine imkaniyat tabılar edi, aldı menen jas úlken ózlerimiz de birlik joq...

Maman biy hám marapatlap hám gúrsinip onı úlken adam qatarına sanap júdá mánili, úlkenler sheshetuğın gáptı ortaǵa salǵanına, Aydos quwanǵanınan hám balalığı tutıp uyalǵanınan, astıńğı ernin bir tisledi. Biraq qaytpay jáne soradi.

— Jas úlkenler nege sonday?... Onda bizler baramız.

— Áy, balam, jas úlkenlerdi házır túsinbey-aq qoy, óziń jas úlken bolǵanda túsineseń. Bariw jóni bolsa, sen barasań, balam. Natıq bolmasań, barasań.

Kóp sorawdı ashıqtan-ashıq bere almaytuğın bala kem-kem batırlandı.

— Biy ata, sen tuwralı esitkenimdi sorasam qáytedi?

— Soray ber, haslan tartınba, balam.

— Sen ózimizdiń xalıqtıń kiyimin minlep, bir nalındıń ba?

Úlken biy jas jigittiń gunasız júzine tańlana, tap burın kórmegendey qaradı. Bala, sorawımdı esitpey qaldı dep túsinse kerek, sorawın tolıqtırdı:

— Biy ata, Kába jaqsı ma, Peterburg jaqsı ma?

— Balam, men Kábanı kórmédim, lekin Peterburgtı kórgenim ushın Kábanı árman etpeymen. Jaw-jaraqlı, ǵayratlı orıs eli bizdey xalıqlar ushın Kába. Ol jaqqa talay-talay xalıqlardıń sawdagerleri qatnaydı. Dúnyada xalıq ta kóp, til de, úrip ádet te kóp. Sonıń ishinde bizler, azdan kelip, alawızlıǵı basımırıaq xalıqپız. Orıslar menen shappatlasqan qolımızdıń barmaqları bir teń qısılmayıdı. Sonıń sebebinen kóp bútindik. — Maman biy Aydostıń awsı ashılıp, at tuyağı bir shóptı birsh etip sindirsa jaqpay, iqlas penen tırlap kiyatırǵanın kórdi. — Kiyim jóninde me? Awa, nalıdım ba, xalıqtıń tez úyrengishligine quwandım ba, esimde joq. Men kóp gezbedim, lekin, Peterburgqa bir barıp dúnyanıń yarımın aralaǵan sekillimen. Sebebi kóp-kóp xalıq, kóp-kóp úrdıś, kóp-kóp kiyim kórdim. Al solardıń bárinen úyreniw, bárinen óner biliw az xalıq ushın ne degen artıq iǵbal bolar edi... Há, kiyim jóninde, balam. Biziń xalıqtıń kóylegi noǵaysha,

dambalı Xindustan degen xalıqtan, beshpenti bashqır degen xalıqtan, nağısı ukrain degen xalıqtan, tonı qazaqtan úyrenip tigelgen. Al qalpaǵımız bolsa, qara bolǵanı ushin, matam sıpatlı bolǵanı ushin ózimizdiki. Bul jerge burın kelgen Esengeldiler matam qalpaǵın jasırıp Xorezmshe shógirme kiyiwdi úrdis etipti.

— Biy ata, orıslardan eldiń ne úyrengenen aytpadıń.

— Orıslardan, balam, hóner, ilim-hikmet úyrense boladı. Biraq olar menen qarım-qatnasta bolıp úyrengenimiz ór minezlilik, bir sózlilik...

— Biy ata, ata qandarı degen ne?

Maman biy jas Aydostıń sumlıqsız sorawlarına, kóp biliwge qızıǵıp eljirewlerine, shını menen jaqsı kóretuǵınına qarap babası tuwralı bilmeytuǵın shıǵar dep oylaytuǵın edi. Soraw kewilli keypin ushırdı.

— Bul gáp qaydan shıqtı? — dedi tańlanıp.

— Apamnan esittim, biy ata, — dedi bala úlken biydiń biytaqaṭlanǵanın sezbey. — Apam Esengeldi biydiń aǵama aytıp otırǵanın esitken. Bunday gáp biltir, men seni izlep úyden qashıp ketkende, bolǵan.

— Assalawma áleykum, biy aǵa!

Bir-biriniń áígimesine eligip ketken kos atlı qáyerge kelgenin elestirmegen edi. Jalt burıldı, Begdulla qarasaqal awılıníń biyday atızına kelip qalıptı. Biyday atız shetinde sıňıq shıbiqtay iyilip, eki qolı kóksinde sálem bergen Sabır sıypań eken.

Maman biy kók maqpal tóselgendey jasıl biyday atızına ayraqsha ıshqi menen qarap, tırnaǵınan, aydarına shekem lázzetke tolǵan halda, quwanışlı dawısı dirildep:

— Sabır, sálamatpisań? Hal qalay, jaǵday qalay? — dedi.

— Kullıq, biy aǵa, halım jaqsı. Mınaw biydaydıń qoriǵın aldım. Sizdi anaw shetten tanıp juwırdıım.

— Kewil qabında jırtıq joq pa?

— Bári pitelip ketti, biy aǵa. Sizge algıs aytayıń desem, qoriqtan shıǵalmay, júrgenim, biy aǵa. Quday berdi, hayalım júkli. Óz hayalım tuwmasa, bári bir, jetim bala alıp asırayjaq edim... Úrim-putaǵı en jayatuǵınlardıń bári mendey quwanıp júr.

Kóz aldında, tuwmaǵan hayalına sayaq jigitlerdiń birin shaptırǵanda shıdamay, sóginip, ǵarǵanıp ketken adamnıń házirgi algısı Maman biyde ızalı kúlkı ornına ızalı rehim oyattı.

— Raxmet, Sabır. Balalı bolǵan kúni xabar et, júdá jaqsı at tańlap júremen, — dedi.

Sabır sıypań júrek algısın ústi-ústine jawdırıp, sol sıńǵan shıbıq kúyinen tikeymesten qaldı.

Aydos bul sóylesiklerdiń tórkın sırına túsinbeydi.. Maman biyge bunday algıslar kóp bolǵanı ushın tańlanbadı:

— Eljiregen jaqsı adam eken, biy ata, — dedi tek.

— Awa, balam, jaqsı adam.

— Biy əta, sen neshe til bileseń?

— Óz tilimnen basqa orıs tilin bilemen.

— Esengeldi biy qazaq, ózbek, türkmen, qırğız, noǵay tillerin biledi, deydi.

— Ol tiller menen biziń tilimiz bir jambılshanıń hár qıylı tiligi, balam. Bes altı kún aralassań bilip kete bereseń.

— Men kóp til bilgim keledi.

— Onda oqıw kerek, balam. Oqıw, bilim — xalıqtıń dańqi. Usı dańq jóninde búgin Esengeldi biydikinde bas biyler menen máslahátlesemiz.

— Qayaqta oqıǵan jaqsı? Peterburgda ma, Qazanda ma, ya Máskewde me?

— Joqarıǵa jal ashılǵansha jaqın jerde, Xiywada, oqıy turasız.

— Onda okıyıq, biy ata.

— Seniń menen jáne kim oqıydı?

— Qabil degen joram bar. Jáne de kóp, biy ata.

— Men Esengeldi biydikiien shıqqansha joralarıńdı. jiynap qoy.

— Yaqshı, biy ata...

11.

Xorezm olayatındaǵı musılmán dininiń qaynawlı ullı qazanı, áyyemgi shawqımlı Xiywa sháhári ústinde shaǵırayǵan quyash tóbeden mis qaynatıp turıptı. Eki beti shıqıqtay qızarıp, issıdan pısnasqan semizler ketekke tıǵılǵan tawıqtay ózlerin qarańǵı kóshelerge urmaqta.

Kún awa qala ádewir bosadı, dem alıw jeńillesti, keń tárizlendi.

Bazar kúni tań azannan murın simgiriwge waqıt tappaytuǵın sharbaqshılar jumıslarınıń ábden balalaǵanına qaramastan, quyash enkeyip, bazarshılardıń qayta baslańǵanına quwanıshlı, shırpıldasıwda.

Qalanıń arqa shetindegi sheńgel háremli sharbaqtıń iyesi Mátyakub — sharbaqshı jalańash etine kiyen qaraltım kir shapanınıń sırtınan, gúreske túsetuǵın palwanlarday, bir en bózdi boslaw buwıp alıp, ayaǵındaǵı úlken sherim gewishin salpıldatıp, sharbaqtıń aǵash dárvazasına arqasın berip, shıǵıwshılardan qazıq pulı óndırıp tur. Atına, eshegine minip baratırıp qolına bir nárse taslap ketkenlerdiń izinen tájim etip, buwrıl saqalın bir sıypap, sóylenip qaladı.

— Bárhama kelmekte bolıń. Bul saparǵı nasaz xızmetimizdi ápiw etesiz, ádiwlımlı.

Namazlıgerge taman, bazarshılar ketip bola kelgen gezde, usı sharbaq aldında Amanlıq payda boldı, esheginen túsp sharbaqshıǵa táńır sálemin berdi, qonıwǵa ijazat soradı.

Matyaqub oylanıp turmadı, eshekliniń túri túsine qaradı, saqal-shashı óskin, oń qulaǵı joq, bet awzın shań basqan, jalań ayaq, kútá sharshaǵan jolawshı ekenin bilip, ayadı:

— Meyli, túse beriń.

— Qáspińzden kámal tabıń, miyrim-shápáatlı adam!

— Sen buxarsha sóylegen menen qaraqalpaq bolsań kerek.

— Dál bildińiz, iymanız adam, — dedi Amanlıq ásten ǵana. Sóytti de eshegin jetelep ishke kirip, sharbaqshınıń kórsetken qazığına bayladı.

Matyaqub sharbaqshı keshki awqatına, basqa qonaqlarınan bólip, Amanlıqtı shaqırıp aldı. Ózin tanıstırıldı. Xiywaǵa tabanı tiygen qaraqalpaq biyleriniń mákán jayı bolatuǵının aytti, eki bazarlıqta Esengeldi biy menen Maman biy degenniń qonıp ketkenin xabarladı. Kóp bol azabınan sharshap, kirpikleri pitelip otırǵan jigit, biylerdiń atların esitkende, ústinen muzlı suw quyıp jibergendey, kózlerin shayday ashti.

— Nege kelgen eken? Ádiwlı adam, túsındırıń. Maman biyden burın nege Esengeldi biydiń atın ayttınız?

Amanlıq sorarın sorasa da, úy iyesiniń zeynинe tyyip aliwdan qoriqtı.

— Ádiwlı adam, kewlińzge kelmesin, elde Maman biydiń atı ilgeri aytılar edi...

— Duris, miymanım. Olar kelgende, birinshi bizikine kelip qonǵánda, abayladım. Maman biy hámmeşiniń odanbasısı, aqıllısı eken. Kelesi kúnı datqa jayǵa barganda, xan onı dárgáhına qabil almay, Esengeldi biydi qabil qıldı.

— O nesi eken?

— Anıǵın bile almadım. Joldaslarınıń aytıwına qaraǵanda, ol orısqa bir tábiya jaqın biy eken. Orıssha bilermiş. Orıs dini menen müslıman dini ot penen suwǵoy. Pısqıp keter dep qorqqandı.

— Joldasları degenińiz kim?

— Medresege oqıtıwǵa ákelgen balaları bar. Olardan basqa jigırma eresek jigit alıp shıgıptı. Hóner úyretiwge alıp shıqqan.

— Olar ele usı qalada ma?

— Medresedegileri bar. Olardı Esengeldi biydiń ózi Sherǵazı xanniń medresesine tapsırıp ketti. Kóriw jáni me? Bilmedim.

— Eresek jigitlerden she?

— Olardı Maman biy ertip áketip edi. Qul bazarına aparıp hár qaysısın hár jaqqa taratıptı.

— Qul bazarında satılǵanlar eline qaytala ma eken?

— Qul bazarında kúňler-ám, kúnlikshiler-ám satılı beredi.

Amanlıqtıń júregi jay tawıp ornına túskен menen Maman biydiń ne ushın datqa jayǵa kire almaǵanı kewlin abırjitıp, ishine muz saldı. Shıdamadı.

— Matyaqub aǵa, aytıń, bereket tabıń, Maman biyden Esengeldi biy aqıllı ma eken?

— Maman biydi aqıllı kórdim. Biyshara túni menen uyıqlamadı. Medresege kiretuǵınlarga "oqıp, ilim-ikmetke erisiń, xalqımızdı xalıq etiwdiń jolın tabıń. Ilim ikmetli adam xalqının dańqın álemge shıgaradı, ıqlaslı oqıńlar. Biliń, oqıw — iyne menen qudıq qazıw, erinbeń, sharshamań..." dep násiyatlap shıqtı. Eresek jigitlerge: "jigitke jeti hóner az. Eń quriǵanda bir hónerden bilmeseńiz, elge qaytıwǵa asıqpańlar. Iláji bolsa, ózbek arasınan qız-pız alıp, shańaraq bolıp qaytıwǵa talaplanıń"... dep hámmesin qayta-qayta aqıllandırdı. Kelgen kúni Esengeldi biy Maman biydiń betine qarap sóyleytuǵın edi. Xan dárgáhında bolıp kelgen soń birden ózgerdi. Aldı menen Maman biye mátibiylık qıldı. "Qaytaman, qul bazarına barǵıń kelse, qal" dep qayıtip ketti.

Amanlıq:

— Ójet adam, ójet, — dep sarsılıp, tisiniń suwın sorıdı. Sharbaqshıda Amanlıqqa degen álleqanday sezim payda bolıp:

— Gúdibuzar eken, — dedi. — Men qaraqalpaqlardı mómin, qoy awzınan shóp almas juwas xalıq deytuǵın edim. Óydegenim, meniń qaraqalpaqtan Qudiyar seysis degen joram sonday juwas, baliqtay tilsiz adam edi...

— Qudiyar seysis dedińiz be?

— Awa, mehmanım. Ilahiyda jaqsı adam edi. Barlıq qaraqalpaq sol Qudiyar seystey shıǵar deytuǵın edim, dep Qudiyar seystiń ómir tariyxınan esinde qalǵanlarınıń júdá ándazasın kelistirip sóyledi. Onıń gápıne, dawis tolqınına qaraǵanda, áǵıme ólgen adam haqqında baratırǵanı ańlanıp turdı. Sonda da anıqlaw kerek sıyaqlandı.

— Qudiyar seysis házır qayda?

— Ólgen. Qız da ólgen.

— Qalayınsha?! Awırdı ma?

— Sorama, mehmanım, — dep Matyaqub sharbaqshı awır gúrsındı.

— Ol kisige quday berip edi, aqıbeti oyran boldı... — Matyaqub sharbaqshı, Qudiyar seysis haqqında gáp qılıwdı sağınıp júrgendey, júdá uzaq sóylep, Buxara sawdagerleri Xiywa xanına satıp ketken bir qızdı orıs adamı menen júrgen Bóribay Qaraqalpaq ulı degen jitittiń xannan sorap alıp azat etkeninen baslap, sol kız Qudiyar seystiń tuwısqan ağasınıń qızı bolıp shıqqanın, sonnan xanniń ardaqlı atın minip ekewi bir aqshamda eline qashqanın, biraq, izinen xan shabarmanları jetip, birin óltırıp, baliqlarǵa dep suwǵa taslap, ekinhisin óltırıp, ǵarǵa-ǵuzǵıńga dep jolǵa taslaǵanı haqqında xabarlardı kútá ayanışlı sezimler menen aytıp otırdı.

Ol bul uzaq hásiretli waqıyanı aytıp beriw aldında Amanlıqtıń qanday taqlette bolatuǵının qıyalına keltirmegen edi. Mańlayına mushın tirep, tas súwrettet, lalı shıǵıp qalǵan jigittiń ápsherinen qorqıp ketti.

— Olardı taniyuǵın bediń?

Amanlıq juwap ornına sol otırısında uzaq waqıt qıymılsız qaldı. Állen ómirde awzınan jalın atqanday awır gúrsındı.

— Tanımayman, Matyaqub aǵa...

Bul juwap ústiide ol oylandı ma, oylanbadı ma, lekin nelikten de boyı jeńil tartqanday, júreginiń mazı erigendey sezildi. Jáne tákirarladi.

— Tanımayman, Matyakub aǵa!

Amanlıqtıń ishi jalınlap ketkenin gúrsingeninen uqsa da ózin-ózi aldarqatıw maqsetinde, "tanımayman"... .dep atırǵan shıǵar, degen oy menen sharbaqshı azǵana únsiz otırdı da, qozǵaldi:

— Sharshaǵansań, mehmanım, jatıp dem al.

Amanlıqqa salǵan tósegin jiynawǵa azanda sharbaqshınıń ózi keldi. Bárha ǵágırlap, shekege batatuǵın teri dastıq, suwǵa basıp alınganday, málhámlanıp qalıptı. Ne hádiyse bolǵanın ishinen túyinip, oǵan hesh nárse demedi. Halqas qılıwǵa qaramay eshegin ertlep atırǵanın kórip qasına bardı.

— Ketpekshimiseń, mehmanım?

— Ketemen, Matyaqub aǵa, ketemen.

Amanlıqtıń eki kózi qantalap, betiniń qanı qashıp qalǵan, bul turısına jolǵa shıqsa, jíǵılıp qalıw qáwpi bar edi.

— Qayaqqa? — dep saldı Sharbaqshı.

— Qayaqqa??! — Amanlıq ózine-ózi soraw berip, tubaladı.

— Bálkim, sen de hóner-hikmet úyrenip qaytarsań!

Bul keńes Amanlıqtı esine endirgendey boldı.

— Qáyerden jumıs tabıladi? — dedi esheginıń júnine jabısqan shópliklerdi sıpırıp turıp.

— Jayǵa kir, çay iship otırıp keńesemiz. Bálkim, ózindi qul bazarına salarsań. Eshegin menen eki kúshseń, sendey mıqlı jigitlerge qardar kóp boladı.

* * *

... Qul bazarı biybazar kúni de bıq-jıq boladı eken. Satılıwǵa ákelingen qol ayaqları kisenli qullar qatarında Amanlıqta arıstay bileklerin túrinip, kók eshegine óńmenin artıp turıptı.

Eki betiniń alması isiktey may jiltır, óskin jiýren qasları astında dóngelek kózleri shúńireygen shot mańlay, shapanınıń eki peshi maymay, kelidey domalaq kelte birew Amanlıqtı bir aylanıp, esheginıń awzın ashıp tisin kórdi hám Amanlıqtıń bastan ayaǵına kóz juwırtıp:

— Ne hóneriń bar? — dedi.

— Qara kúshten basqa hónerim joq.

— Eshegiń jas eken. Kúshiń jete me?

— Házirshe kúshim jetedi.

— Olay bolsa maǵan jallana qal. Men baliq quwırdaqshıman.

— Baliq quwırdaqshılıq hóner me? — dedi Amańlıq. Jigittiń ne oylap turǵaniya quwırdaqshı túsinbey, isinip, alqımınan birew buwıp turǵanday biǵır-biǵır seyledi:

— Abayla, sen! Men bul hónerimdi xanniń taxtına awmastırmayman. Aqırı shikárǵa baratırıp xanniń ózi quwırdaqxanama irkilip ótedi. Kóreseń ele, bunıń hóner ya hóner emes ekenin. Baliq qaydan deyseń be? Tómengi qaraqalpaqlar biz ushın baliq awlaydı.

Quwırdaqshınıń gápındegi shımsımay astarǵa túsinse de, qasarıspadı. Eń kızıqtırǵanı, tómengi qaraqalpaqlardan baliq ákelinetuǵını boldı, birden kelisti...

Quwırdaqshı, Xiywadan mezgillik jolda, qalaǵa taqabbıl ibır-jibır tamları bar, úlken gúzardıń boyındaǵı elatta jasayıdı eken.

Quwırdaqshı úyinde chay berip bolıp, onı áynek ornına saban tıǵılǵan qarańǵı bir tamǵa ertip kelip kirgizdi.

Eshegiń ekewińizge jay usı.

Amanlıqtı hawlıqtırǵan nárse biytanıś mákánda suq qollarǵa tap bolıp esheginen ayrılıp qalıw qáwpi edi. Ózine ádewir jas minip qalǵanı ushın ba, yamasa barlıq jan ashırınan jurdı kem kewilli bolıp qalǵanı ushın ba, endigi jaǵında sırlası, yarım kúshi, sharshasa kóligi usı kók eshegi. Sol ushın eshegi menen ózine bir ójire bergen xojasına ırza boldı.

— Raxmet, xojam, — dedi.

— Quwırdaqshı ketiwden esheginıń palańın tósestirip, erin basına dastanıp uyqıǵa jattı...

12.

Esengeldi biydiń Xiywadan shıqqandaǵı quwanıshlı at qamshılawın kórgen adam til jetkerip táriplewi mümkin emes. Atı qanatlı qusqa, ózi kus qanatına namálım qonaqlaǵan shıbıngá aynalıp ketken sıyaqlı, ushti, ushti. Háptelik joldı neshe mezgilde basıp ótip eline jetkenin ózi de esine keltire almadı. Hallaslaǵan kewli úyine jaqınlawdan shawqı́m dóretip, dawrıq saldı.

— Barsızlar ma, kim bar? Attan túsırińler, biylerge, qońırattıń bek jigitlerine xabar etińler! Jiynalsın!

Qońır atın oynaqlatıp, jedelli kiyatırǵan biydi kórip turǵan awıllasları, ásirese jaǵımpazları, onıń tuwrılap tapsırma beriwin kútpey-aq, jalańash baylawlı atların ertlewge de asıgıp, ǵárğıp-ǵárğıp mindi. Bir innen úrkip qashqan koyanlarday patıraqlasıp, jáń-jaqqqa tarqap ketti.

Esengeldi jolda sharshaǵanı ushın emes, quwanishın kótere almay, úyine kire, tórge súre jiǵıldı. Basına úsh kópshik, hár ayaǵınıń astına bir-bir kópshikten taslatıp, shalqasına jattı.

Kelgenlerge sol jatisında qolınıń ushın berip sálemlesip jattı. Burınları erkin keletügenlər da, kirgen pátte biyde Xiywaniń samalı barın sezip. bosaǵadan atlay sala ırkılıp, ol iyek penen kórsetken orıngá amanat ǵana, jiptiktey otırıp atır. Diydisindegiler jiynalıp bolǵanda, ol ińırsıp jóteliп, qorazlanıp, tikeydi.

— Eldiń kátqudaları, sizlerge Muxammed Ámin inaxtan sálem, — dep basladı ol. — Biz bul kárada "párman", "ol - bul" dep, quri tańlay keptirip, jógi Maman biydiń aldanıp, tusawında adımımız ashılmay, gibirtiklep qalǵan ekenbiz, Maman biy orıs patshasınıń, qazax xanınıń jansızı eken. Eldi ol kóp pulǵa satqan. Kózlerińiz nege adırayıstı? Inanbaysızlar ma? Bul hám xan sarayınan shıqqan gáp. Men bárin bilip keldim. Biziń eldiń táǵdirin Xiywa oylap atır eken. Táǵdirdi oylamasa, bárinen xabarlı bolarmedi?...

Biy shaqırıǵına jiynalǵanlar túsinise almay bir-birine alaqlasa berdi, kókireginde Maman biyge qegen jaqsılıq otı barları júdá abırjıp, Esengeldi biy kewlindegisin, tolıq aqtarıp, ele qarańǵı waqıyanıń ústine quyash túsigenshe típirshılap otır. Esengeldi biy asıqpadi. Ózine hám dawısına ústemlik berip, bir jóteldi, alaqshinnıń ústindegi kesede suwıp qalǵan çaydan shım-shım urtladı, tamaǵın qırındı. Hámmeňi tap balasınday-aq kórip, hár qaysısınıń betine bir birden jımıya-jımıya kúlip, erkeletken tárizli kóz qısıp shıqtı.

— Áne, kátqudalar, — dep jáne suw juttı. — Sadaǵań keteyin Muxammed Ámin inax meniń menen kóp sırlasti. Kewlinde ándiyshesi kóp, biz Araldı jaylaǵan qaraqalpaqlardıń táǵdirine janı ashıp, say-súyegi qaksaytuǵın adam eken. Aparǵan balalarımızdı, Sultan bay, — dep oǵan ayırqsha názer awdardı — Ásirese, Aydosıńdı unattı. Óz qáteresi menen, men baslap kelgenim ushın, medresege kirgizdi. Maman biyge iyt qosıp qaladan quwdırmaqshı edi, ózim qoydırıdım. Elge aman quwissın, ózımız

támbisin beremiz dedim. Aqırı, onday jansız eldi el qıla ma?... Adasqanın aldındığı bilmeydi, artındágısı biletuğını ıras eken. Biziń adasqanımızdı inaxlar sırttan baqlap-aq bilgen. Qalay, kátqudalar, jaman elge qońsı bolmaǵanbız-á?

— Awa, Esengeldi aǵa, jaman elge qońsı bolmaǵanbız, — dedi ǵayıp bahadır. — Maman biy de usı gáptı aytıp edi. Aydosqa Maman biydiń de názeri kúshli edi.

— Neni jaqsı desek, Maman biydiń atına ótkerip jaman úyrengensiz, — dep Esengeldi biy sharppa ashiwlandı. — Jeter endi, ol quday emes! Búginnen baslap, el bolıwdı, xalıq bolıwdı, jasawdı qáleseńiz, Ámin inax ne aytsa, soǵan turasız. "Yaqshı" deseńizler aytaman, "joq" deseńiz de aytaman. Lekin, liykini bar.

— Keshiresiz, biy aǵa. Maman biy qayda qaldı? — dep soradı Qurbanbay biy.

— Áketken jigitlerdi qul bazarına salıp qaldı. Eger ózi de qul bazarına qarapayım bende bolıp túsip, elge bir hóner uyrenip qaytsa, saqlaymız.

— Wax-áy, tilińiz shiyrin, sóziniz mazalı bolıp ketken, Esengeldi biy, — dep kótermeledi Amanqul biy.

Esengeldi biy murtlarına may súykegendey mırkıya kúlip:

— Tíňla, Amanqul biy, tíňlań, kátqudalar, — dep murtların eki jaqqa ayırıp sıypadı. — Biz ázelden bir túyilgen túyinshiktey birlikli, jaw dese jawinger elmiz. Ámin inaxtıń jaqsılıqqa shıǵıwına kómek qılsaq, barlıq nárse gúlala-gúl, jegenińz aldıńızda, awısqanı qaptalıńızda boladı.

Jaqsılıq xabardıń izin esitkenshe taqat ete almay tipırshılap otırǵan kátqudalardıń biri Esengeldi biydiń soza bergenine shıdamadı.

— Inaxtıń jaqsılıqqa shıǵıwına ne járdem kerek?

— Orınlı soraw, kátqudalar, oǵada orınlı soraw. Xiywanıń biraz liykini — atası basqa Türkmen yawmitlarınıń qolında. Muxammed Ámin inax, áne, usıǵan narazı, yawmitlardan xanlıqtı tazartıp algısı keledi. Ol ushın olarǵa qarsı shabıwıl jasawı kerek. Shabıwılğa nóker kerek. "Qaraqalpaqlar eli besjúz nóker beriń", dedi, men yaqshı dep qayttım.

Hámmeniń tilin birew suwırıp áketkendey, lámmiyimlik bir kese чай ishimge sozildi. Kútilmegen bul hádiyse Esengeldi biydi hayran etip, dastığına qaytadan shalqaydı, ayaqların qaytadan kóphikke qoydı.

— Oylarıńlar, Muxammed Ámin inax ushın oylarıńlar, dedi.

— Xiywaǵa bet burıp ketsek áwelgi ıqırarǵa qıláp bolmas pa eken?
 — dep otırǵanlardıń biri tıñışlıqtı buzdı.

— Ne ıqırar? — dedi Esengeldi biy jalt burılıp.

— Orısiyat eline berilgen ıqırar she? Jalańqaya ılaqtay hár eshkiniń jelinine bir asıla bersek tepki jep qalmaspa ekenbiz?

— Haslında, biz, Maman biy anasın óltirgen jetim ılaq ekenimiz ıras,
 — dep Esengeldi biy tiklenip otırdı. — Bunı pútkil Xiywa biler eken. Pútkil Xiywa bilgeni — pútkil álem bilgeni. Endi nede bolsa nóker sazlap, el bolıwdıń ǵamın jeńler. Amanqul biy, maqul ma?

— Maqul. Esengeldi biy. Ulli Qońıratıń sizdey dánesi baslaǵan kóshke ermesek, táǵdirimiz ǵárep ekenin bilemiz. Meń, qarabasım, óz urıwımdı aytqanıma turǵızaman, imkaniyatı bar shańaraqtan nóker alaman.

— Siz she, ǵayıp bahadır?

ǵayıp bahadır qara qalpaǵın kóterip, taqır basın qasıdı.

— ǵayıp bahadır mamanshıl, oylansın. Pútkil qıtay urıwınıń júk artar narı Qurbanbay biy, sen ne deyseń, yamasa anańa oylasamısań?

Kóphsilikte "anańa oylasamısan? degen soraw Qurbanbay biydiń shımbayına batıp, birden shamırqanıp juwap berdi:

— Kempir soyısıwǵa turatuǵınlardanbiz.

— ǵayıp bahadır, Qońırat keń el, bir shalǵayın jiynasar dep oylasıp atırman. Ne deyseń?

— Esengeldi biy, menińshe usı otırǵanlardıń arasında siziń gápińizdi teris deytuǵın adam joq. Qalay da oylanıwǵa mawlet berseńiz jaqsı bolar edi. Hár kim awılı menen, toparı menen, shańlaǵı menen oylassın. Qarabasım, elim ushın jan beriwigé házirmen.

Keńes Esengeldi biyge de namaqúl túspedi. Otırǵanlardı jáne bir mártebe kóz benen sholıp, keyiplerin ańlaǵan soń kelesi piyshembige shekem oylanıp, oylasıp alıwlarına pursat qılıp tarqattı.

Bul hápte awıllar ústine dóńgen ajıralmas bult sıyaklanıp, hesh kimnin kabaǵı ashılmay qáyer bolsa, sol jerde sıpsiń-sıpsiń gáp kóbeydi.

Maman biydiń barlıq sátsızlıklerin eske alıp, onıń jansız ekenine iseniwshiler de tabıldı. Ásirese, pármanka dárman beriw paytında aǵashqa baylanganlar, qırıq dürre jegenler hám olardıń jaqın-juwıkları góptı ulǵayttı:

"Maman satqın!.. Maman quda biyzar!.. Maman hadal-haramdı bilmes kápir..."

Awıllar arasında dawıl turǵızǵan qıylı-qıylı ángimeler hawijlenip, Esengeldi biyge wáde etken biyler birlık ushın ne qılıwdıń esabin tappay, alasapıran bolıp atrıǵan waqıyanıń ústine Maman biy payda boldı. Saqal-shashı ósip, jol azabınan eti súyegine taqalıp júdegen biy úyinde birinshi qonǵan kúni-aq jıynalıp kelgen dos-yaranlarının Esengeldi biy tawıp kelgen jańalıqtı, sonıń sebebinen awılda juz bergen waqıya tuwralı esitti.

— Ooh, Xiywaniń saǵalları! — dedi, bolǵanı. Esengeldi biy jóninde jaman gáp aysa, quwraq tamızıqqı qoz salıp úrlegendey, el ishinde alawızlıqtıń otı lawlap ketetuǵının túnsindi. Eń áweli onıń ózi menen júzbe-júz tillesiwe atlandı.

Esengeldi biy biyler menen qátqudalardıń ótken saparı qarsılaspay tarqasqanına júdá ırzashılıq penen, "Xiywaniń atı aytıldı, jurt jım boldı, káramatlı qala" dep ishinen sıbirlanǵan edi. Piyhembige shekem úyinen shıqpay keleshegin oylaw menen dem alıp atrıǵan biy, Maman biydi, tóseginen jılıspay bir qırınlap, jambaslawı menen qabil etti. Onıń qápelimde ózgerip, jańasha qılıq shıgárǵanına tańlana, qabaǵı úyilip, bosaǵanı atlaǵan jerde, qamshısınıń bawın ekinshi qolınıń alaqańına salıp, ırkilip qalǵan Maman biyge ol:

— Zeńireyme, otır, — dedi.

— Túrgelip otır!

— Wa, hhaha, ha,ha, Maman! Halıńa qaramay bárhamma bad urasań. Otırsesh!

— Muhammed Ámin inaxqa nendey wáde etip qaytqansań?

— Ha, otırıp sóylese almaysańba? Meyli, tikeyip turıp tińla, ashıwlansań ǵırra qayıtıwińa jaqsı. Muhammed Ámin inaxtıń Xiywani yawmitlardan juwıp alıwına bes júz nóker beremiz.

— Sonnan soń?

— Sonnan soń Xiywaniń xan sarayında arallı ózbeklerdiń aldın keselegen bóget ashılıp, jol tazaradı. Otırsesh, bileseń be, arallı ózbekler bizler menen táǵdirles, bir teńizden baliq awlaymız.

— Ol jaǵın toqtatıp tur. Muxammed Ámin inaxqa járdem berip júrip bir kálata el turkmenlerdi elge jaw qılıp almaysız ba?

— Quda biyzar adam, esikte zeńireyip orıslığındı qılǵansha, eliń ushın dize bük, orıstiń dostı dep, súyener tawımızdını kánarı dep, Kishi júzdiń jawız kókjal xanı Abılqayırgá járdem bergizip, eldi qırıp alganındı esle!

— Durıs járdem edi. Abılqayır aldadı...

— Muxammed Ámin inax aldamaydı.

— Xan degen iyt tekles!

— Ne dediń? Bul gápiń Ámin inaxqa jetispesten burın shıq úyden!

— Kózińdi et basqan, Esengeldi biy!

— Sen soqır bolǵan adamsań. Ózińe rehimiń kelse, shinnan elim deseń, endigi jaǵında meniń aytqanımnan shıqpaysań. Shıqsań orǵa túseßeń. Endigi or tereń boladı. Aqıllı bolsań uqqansańdı. Xiywalılarǵa óltirtpedim...

— Áy, gewek! Iynińde bas emes suw qabaq turǵan adam! Muxammed Ámin inax qabaǵıńniń suwin sırqıp ornına jel-urlep jibergenge boq qarnıńdı sıypama, pıssıyıp qalasań. Birewdi dos qılamız dep, bir elattı qandar qıla almamız. Hálezlenbe, xalıq kónbeydi, bes júz nóker jiynalmayıdı!

— Ha, ha, ha, Maman biy! Xalıq kim? Xalıq — men! Totı qus! Jurt seniń súyegiń qanday topıraqtan iylenenin endi túsinip atır. Kóp betlesseń, xor bolasań. Házır quyrığıńdı bekkem qısıp, qayt, bárha bekkem bol!

Maman biy bul ashiwlı adam menen házır baltamtap aytısıwdıń paydasızlıǵın uǵıp, artına aylanıp, ashiw menen otawdıń ergeneklerin qattı-qattı şartıldatıp, ashıp, shıqtı.

Usı otawǵa tuwrılap kiyatırǵan bir topar atlınıń aldın keseledi. Olar Amanqul biy, Qurbanbay biy hám Ǵayıp bahadırlar eken.

— Toqtan! — dedi Maman biy. — Ne ushın kiyatırsız?

Amanqul biy ózine dárek atlılar menen shetke shıǵıńqırap, ırkilmesten júrip ketti. Qurbanbay biydiń awsı ashılıp, ekilenip qaldı. Ǵayıp bahadır anıqlap sóylesiw ushın Maman biyge burılıp, sálem berdi...

arnawlı kelip balıq jeydi eken. Quwırdaqshınıń qoynı-qonıştı gúmis teńgelerge tolıp, sínígırlap atırǵanı.

Amanlıqqqa tınım joq, azannan qara keshke oshaqtıń awzında tikeyip turıp ot jaǵadı. Quwırdaqshı ara-tura ıssı qaqpash taslaydı. Jeydi.

Quwırdaqxana ash-jetimler menen diywanalardıń kúndelikli mákanı eken. Esigi ashılıwdan olar payda boladı.

Bet-awzı qara gójalaq balalar buralqı iytlər menen talasıp, taslandı shóbire kemiredi. Amanlıq óz halın olardıń kún kórisi menen salıstırıp, tábwe etedi.

Ol quwırdaqshı menen haqı aytıspaǵan edi. Tilsiz, japakesh ot jaǵar, quwırdaqshıǵa unap qaldı. Sawasında:

— Áy, qaraqalpaq, bilemen, seniń menen haqı aytıspadiq. Ishińde góptikey qalmasın. Men kisiniń haqısın kúydiretuǵın naymitlardan emespen, — dep qoyadı.

Amanlıq burıngısınan jedellenedi, isine iqlaslanıp, sharshaǵanın umıtadı. Quwırdaqxana jabilǵan son, keshte eshekli otıńǵa ketedi, geyde toǵayda qonıp, tań ala gewgimde bir eshek jińgil jetkeredi. Bunday japakeshti kim sıylamasın, quwırdaqshı saqıylıq etip, ózine bir bót kórpe, eshegine palań bergizdi.

Maylı tilli quwırdaqshı usılayınsıha marapat penen-aq Amanlıqqqa kóz ashtırmadı. Jumistan jumıs. Matyaqub sharbaqshıǵa barıp xabar alıwǵa da waqtı awıspayıdı. Awıl-eldi sağınıp, bazı aqshamlarda uyıqlamay shıǵatuǵın ádet payda boldı. Eger bul ádeti dawam ete bergende, eti ketip súyegine taqalatuǵın edi, uygıszlıq kóp údemedi, bir kúni tosınnan Bektemir keldi!.. Ustası menen álle qaydan arbalı ágash ákele atır eken, quwırdaq jep keteyik dep qayırılıptı. Bir-birin sağıńǵan jigitler, aynalasında kimler barın, kimlerden górezli ekenin umıtıp, qushaqlasıp, jiptey esilip qaldı. Quwırdaqshı jırımsız xızmetkeriiń kewilin唧padı:

— Awıllasıń bolsa sóylesip al, má balıq jep otrıp sóyles, áy, isık kabaq, sen ottı isır, — dep oshaqtıń aldında shóbire kemirip turǵan jalań ayaq, ústi-bası qara gójalaq birewge buyırdı hám Amanlıq penen Bektemirdiń aldına úsh-tórt kespe balıq ákelip qoydı.

Ekewi ne sóyleserin bilmes, bir-birine ırkıyısıp qarap tek kúlide beredi.

Biz asıǵıspız, sen qaydan jürseń? — dedi Bektemir azdan keyin.

— Men bayağı ketkennen aylanıp bunda keldim... Almagúl ólgen... al ózińshe? El-xalıq aman ba? Tez-tez sóyle. Maman biy qayda?...

Bektemir elden qalay kelip qalǵanı jóninde Amanlıqtıń Matyakub sharbaqshıdan esitkenlerin tákirarladı. Amanlıq esittim demedi, onıń ózin, taza qaraqalpaq tilin saǵınıp qalǵan edi.

— Ayta ber, seytip, sóytip?... — dep otırdı.

— Sóytyp Maman biy eldiń erteńi dep jigırma jigitke qosıp tórt aqılıl bala jiynadı, Olar Esengeldi biydiń járdemi menen Xiywaǵa medresege kirdi.

— Ózi she?

— Özин orısqa tábiya dep xan da, mollalar da xabarlaspaǵan.

— Sóytip?

— Sóytip bizlerdiń onımızdı qul bazarına salıp, usı átirapta qaldırdı, qalǵan on jigitti türkmen ishine ertip ketti. Birewlerin baqsılıq shákirtlikke de beremen dep edi... bir-birimizden biyxabarmız. Tórt-bes jılsız elge qaytpaymız. Aytpaqshi, ótken jumada ustamız benen Xiywaǵa barıp edik. Dáwimdi kórip qaldım. Esengeldi biydiń atqoşshısı Dáwim she? Qasında tórt-bes Xiywalı bar. Jaraqlı, qaladan dizilisip shıǵıp baratır eken...

Amanlıǵı bolsa jaqsı edi...

— Bilmedim!!

— Kóp sarsılgannan payda joq. Óziń ne hónér úyrenip atırsań? Haqı alasań ba?

— Haqı qayda? — Bektemir xojasınıń esitip qalıwinan qorqıp dawısın páseytti. — Haqı soramasa da bolar. Xojam arbakesh. Ele maǵan ásbap uslatqan joq. Ağash kesemen. Gúpshek qaynataman.

— Jaqsı eken. Meniki hónerme?

Hóner, hóner. Ózlerimiz balıqshımız, jewdiń mánisin bilmesek she? Amanlıqtıń kewli qararaptı.

— Bayağı ósip-órbiwdiń izi ie boldı?

Bektemir Amanlıqtıń iynine urıp kúldı.

— Sorama. Tamasha. Talay hayaldıń bóksesine shappat urıp ház ettik.

Amanlıq murtınan kúlip qoydı.

— Óziń birewdi aldıń ba?

Bektemir burılıp ustasına qarap alıp, áwelgisinen de ásten sıbırladı.

— Qarap jiber, Amanlıq. Seniń quwırdańshıń misli keli, meniki misli kelsap. Bap eken. Yaqshı, kóp qaray berme. Biziń ustaniń baydan qayıtip kelgen qızı bar eken. Qayıtsın apqashaman.

— Kóz qıspay qılıp kórdiń be?

— Sorama, bala. Misli ertlewli at. Qálegen aqshamda minip sayır qıllaman. Aytpaqshı, óziń quri júrme. Iyni kelse birewdi al. Balalı jesir bolsa da qayıtpa. Maman biydiń tapsırmaları usılay!.. Serboydaq bolıp bilmegen ekenmen. Dúnyanıń lázzeti hayaldıń qushağı eken góy. Awa, awa...

Kóp jıllardan berli kúlip kórmegen Amanlıqtıń ishek-silesi qatıp, sonday "wahahahaladı" hátte, Bektemirdiń ózi de kúldi. Quwırdaqxanadaǵıllarıń bári hayran qalısıp, olarǵa qarasti.

Amanlıq kúlkisin zorǵa tıyp, kózleriniń jasın sıpırdı:

— Maman biy ballardı sınadı ma?

— Shet elge shaymiy ketse, eldiń atına nuqsan keledi, shet jer kórmegen xalqın, kórgen adamı menen bahalaydı, dep sınańmaqshı bolǵan. Sultan baydıń balasınan ujibatlısın tappaptı. Birli yarımınıń qulaǵınan tartıp-tartıp qoyǵan.

— Aytpaqshı, Baǵdagúl jas bosandı ma?

— Sorama, Amanlıq, birew qast etip balasin túśirtken.

— Usı dúnyanıń talası ada bolar ma eken, sirá?

— Esengeldi biy ullı bolıp, Maman biyge at qoýdırı. "El ústine el kelgen son, tuwilǵan balanıń atı Elgeldi bolsın" degen. Ákesi quwanıp, eki biy jarasqan eken. Xiywaǵa kelip buzıldı. Esengeldi biydiń hár tanawında batpan samal menen ketti.

— Uh-uh adam jumısqa sharshamaydı-aw!.., Aytpaqshı, men barda Esim biy Shabbaz betke ketip edi?

— Oljalı bolıp keldi. Járdemge bes diyxan keldi. Qolı gúlli adamlar eken. Esim biyler taza jap qazdırıp atır. "Qara tereń" tamandı baǵlı jer qılsa kerek.

— Jaqsı eken, — dep biraz jeńil nápes alıp, Bektemirdiń ustası tamanga kóz qıyiǵın saldı. Ol baliǵın jep bolıwǵa shamalasqan eken. Bektemirdiń ketip qalıwınan, kópke shekem jáne kóre almay qalıwınan qorqıp: — Seni izlegen kisi qáyerden tabadı? — dedi.

— Keneges awılı degen jerden.

— Qaraqalpaq arası ma ?

— Ózbeklerde de keneges awılı bar. Balǵalı degen urıw da bar. Túsınbeymen. Burın qaraqalpaq eken, soń xan zorlap ózbek kilǵan deydi. İras ótirigin bilmeymen... Meni ustam shep kórmeydi.

— Ilayım, shep kórmegey.

— Bektemir boldıń ba?

— Lábbey, ustam! — dep Bektemir ushıp-aq turdı. Amanlıqtıń kolın qısti. — Xosh, biz kettik.

Amanlıq olardıń qarasi shókkenshe qarap qaldı.

— Mawqıń basıldı ma, qaraqalpaq?

— Awıldan búgin kelgendey boldım, xojam.

— Júdá bap. Áy, isık qabaq, má, joǵal! — dep quwırdaqshı baǵanadan berli otın ısırıp turǵan jetimge kúyip ketken bir kespeni ilaqtırdı. Ol ıssı kespeni úplep alaqańınan alaqańına awıstırıp awzına basıwı menen ketti.

Amanlıqtıń júzlerinde quwanısh, kókireginde álle qanday yosh, qádimgi ornına — oshaqtıń awzına keldi...

14.

Amanlıq penen Bektemir quwırdaqxanada diydarlasıp, gá xabarlar ushın nalınıp, gá xabarlar ushın eziwleri jırtılǵansha kúlisip, apaq-shapaq bolıp otırǵan paytta, olardıń elinde, dawıs jetpes qalıń qopaliqlar arasındaǵı balıq penen shalań iyisi anqıǵan áptada elinde, suwlar ústin tolqınlatıp, qopaliqlarıń lámplı túplerin tozańıtıp, burın bolmaǵan, alasapıran quyın, kóterildi...

Eki júzdey alaman Esengeldi biydiń otawına qora bolıp, qorshap kiyatır...

Bas sebep bılay baslandı:

Esengeldi biydin Muxammed Ámin inaxqa bergen wádesiniń shopaǵı elge kelip shaǵılǵanda, dánesi Maman biy tárepke ketip, pushına ózi iyelik etetuǵınına kózi jetti. Sebebi Maman biydiń "Birewdi dos qılamız dep, bir elattı qandar kila almamız" degen gápi jurtshılıqtıń bas dáliline, Esengeldi biye qarsı atqan oǵına, kótergen jalawına aynaldi. Xalıq kóterildi. "Nókerlikke barmamız!..." dep kóshelerge shıqtı.

Esengeldi biy otının óre janbaytuǵının túsındı. Qattı qáhárlandı, ásirese, bunday qasaqana gáptı en jaydırǵan Maman biye qáhárlandı...

Atqoşshısı Dáwymdi astirtın jol menen Muxammed Ámin inaxqa jiberip aldı... Inax jasawıl basılarıńı biri menen Dáwimge bes atlı qosıp: "Mamandı gelle qılsın, shawqımin ózim bastıraman," — dep qaytarıptı. Esengeldi biy ushın onı birden gelle qılğannan góre, aytqanına kóndirip, awzına qaratıw paydalıraq edi. Sonlıktan onıń izine jansızlar salıp, Begdúlla qara saqlı awılınan jekke kiyatırganında tuttırdı, ayaq-qolın baylatıp, sabatıp otawına aldırdı... Eger, qarsılıq etse, janın jáhánnemge jiberetuğının eskertip, "joq" yamasa "awa" degiziw ushın kesgellem bir soraw koydı.

— Nóker jiynawǵa kómek eteseń be, joq pa?

— Joq, joq, joq! Birewdi dos qılıw ushın bir kálata túrkmen elin jaw qılmaymız! — Maman biy bunnan artıq sóylemedi.

Bári—bir, Esengeldi biy góderin úzbedi. Bosattırmadı. Uzın arqan menen ağashtay qundaqlatqan kúyinde irgege jatqardı da, konaqları menen bázim qura berdi. Sol kúni keshke óziniń kewli juwiq biylerin, kátqudalardı shaqırttı. Olar biy shaqırıǵına quwanıshlı kelse de, keń otawdınıń bir qaptalın iyelegen jaw-jaraqlı nókerlerdi, al, tórde óli súreyinde dastıqtay sozilip jatırgan Maman biydi kórip, hawlıqqananın kózleri patlıyısıp, Esengeldi biy iyek atqan orınlargá amanat jaylasa berdi.

— Murat shayxtıń bir gápi esimnen shikpaydı, — dep Esengeldi bir marhum shayxtıń atınan jańalıq aytıwǵa hámmeniń dıqqatın awdarǵan bolıp, hár saparı, qundaqlawlı Maman biy tárepke bir qarayıdı. — Óli gelleni kórmey óz gelleń eske túspeydi... — dep talay-talay qaytalap otr.

Bul gáp, junǵar elhisiniń gellesi, Jańakentte orıs patshasınıń atına ahidnama jazıwǵa kelise almay otırǵan qaraqalpaq biyleriniń ortasına taslańgannan soń, biylerdiń, jasawillardıń quwjińlasıp, ahidnamanı imzalay bergeninen keyin, aytılǵan gáp edi. Esengeldi bunı shayxtın awzınan emes, Mamannan esitken edi. Hesh kim ótirigin shıǵara almadi. Mamanniń qulaǵı tígıwlı, esitpeydi.

Kelgenler, Esengeldi biy hár tákirarlaǵan sayın Maman biyge kóz astılarından qarap, tıshqan tesigi mıń teńge bolıp, ápshileri quwırılıp baratır.

... Mańlaylardan suwiq ter shıǵarǵan bul awır jaǵday uzaq dawam etpedi.

Sáskege taman, bir tárepleme quyinǵa qarsı kúshli dúbeley turdı. Bul dúbeley xalıq qáháriniń epkini... Otırǵanlardıń tobi tarqamay-aq, otawdı eki júzlegén piyada diyxanlar, baliqshılar qorshadı.

Házır otawǵa qora bolıp qawsırılǵanlar solar...

Ashiwlı alaman otawdı buzılǵan qazaday dal-dal qılıp ishindegilerdiń kegirdeklerine qol salıp, sağaǵınan ilingen balıqtay — birim-birim kóshege ılaqtırmaqshı edi, átteń on adımday jaqınlaǵanda, olardıń basshısı Begdulla qarasaqaldıń, "toqtań" degen isharat penen, eki qolın qanat qılıp artına serpkeni iriki.

— Esengeldi, shıq maydanǵa! — dep gúrkiredi Begdulla qarasaqal,

Ishtegiler basqı tawıp, juwırısa-juwırısa shıqtı. Suwıqta kiygen tonniń jaǵasınday úyge qawsırılǵan adamlarıń kórip bári turǵan-turǵan jerlerinde beldewge asılıp lal boldı. Qoradaǵı atlarına hesh kim jetip úlgermedi. Kem-kem quwsırılıp kiyatırǵanlardıń aldında shoqmar kótergen Begdulla qarasaqal "aqrın, aqrın" degendey bárha artına qol sermep kiyatır. Qolı bos adam joq. Kimde belsap, kimde balta sap, kimde shoqmar, kimde qaq jíngıldan sindırılǵan tayaq...

Xiywadan kelgen, ishektey uzın ariq, moynı quwrayday jasawıl bası qırq buwın qurttay jiyırılıp, Esengeldi biydiń tasasında dir-dir etti.

— Yapırmay bul ne bále? Mep elińdi tek baqıldawdı biletuǵın baqalar eli dep edim. Jılanlardıń ordası ekenǵoy. Sora, Amanlıqta, sora, ne müddáháleri bar eken.

Esengeldi biy ashıw menen kámarın kóteríkirep, alǵa eki qádem tasladı.

— Xalayıq, xalqım! Bul ne dawrıq? Óz uwıldırıǵın ózi jeytuǵın shortanǵa awǵannan amansız ba?

— Maman biy qayda?... Tiri me?— dedi hámme jabırlasıپ.

— Tiri. Ózimizdi ózimiz óltırıp jillimiz be? Ósip-órbigende óltırıw ushın ba? Pay, xalqım, usınday alapaǵa shabasańlar!

— Bolar, bolar!!

— Bolar, qısqart!!!

— Maman biydi kórset, biy opa Esengeldi!

— Tez kórset!.. Tez!.. Tez!!!

Adamlar qansha ústemlik qámır menen topılıp kiyatırǵanına qaramastan, olardıń gáp tı́lap irkilgenine Esengeldi biy júregin bastı. Qorqınıshı serpile basıldı.

— Sál sabır etińler, — dedi ol ózin már tutıp. — Irkilińler! Úye lárzem kelmesin. Özlerińizdiń úyińiz góy. Keregesi shıtnap işirilmasın!

— Ha,—ha,—ha-ha. Özlerinizdiń úyińiz!..

— Ha,—ha,—ha,—ha-ha!... Keregesi shıtnamasın... Awdaramız!...

— Esengeldi biy, nóker alıwdı qazıwǵa beldar alıw deppediń?...

— Kóp sóz kerek emes, dana biy qáne?

— Sozba? tez kórset!

— Nege irkile beresiz? — dep Begdulla qarasaqal shokmarın joqarı kóterip, izindegilerge "basıń" degen buyrıq beriwge házirlendi. Esengeldi biyde birden hawlıǵıw payda boldı.

— Hásseniý, at astıma tússe tóbelerińde oynar edim, — dep sibirlandı jasawıl bası.

Alaman Begdulla qarasaqaldıń qolına qarap jáne algá bir adım jılısti. Aralıq kem-kem quwırılǵan sayın otawdan shıqqanlardıń janları kózlerine kórine basıldı.

— Xalayıq, Amanqul biydi tı́lap kórińler! — dedi Esengeldi biy.

— Kerek emes!

— Kerek emes!...

— Óziń sóyle! Túrkmen eline qandar qılajaqlığıńní sebebin ayt! Óz awzıńnan ayt!...

— Áy, iadan Esengeldi sóyleseń—á! Adam óltiriwdi pishen orıw dep júrseń be?!...

Endi Esengeldi biyde sóylemewge ilaj qalmadı.

— Xalayıq, xalqım, onda meni tı́lańlar, maqul tı́lanlar, — dep ol kókiregin ashıp alamanǵa qarsı jáne eki adım atıp, otawdıń qaptalında jatırǵan kelige mindi. — Áweli, Maman orıstı irkip, sóylesip atırǵanımızdıń sebebin aytayın, Ol sizlerdi aldap júripti! "Túrkmen elatin kandar qılmayıq" degen ótirik shaqırıǵın shúberek qılıp, ishine tas túyip júripti! Ras, ras! Onıń gápleriniń sırtı júqa shúberek, ishi tas! Maǵan inanıńdar! Meniki sizlerdiń ǵamıńız! Maman orıs jansızı eken! Eldi búldirgen jaw xalıqqa qaray jáne súyremekshi! Aldarqatıp ústinizge jáne tas

jawdırmaqshı!... Muxammed Ámin inax taxqa minse, el bolamız! Meyli, endigi gápti Amanqul biy ayta qoysın!

— Xalayık! — Amanqul biy gezegine kelige mindi. — Baxıt kusı hár elde birew boladı. Maman biy basınan baxıt qusın ushırıp alǵanına pushayman qılıp barmaq tislemesin! Baxıt qusı Esengeldi biydiń qurashına kondı. Endi, endi Maman biy elim dese, baxıt qusınan ayrılganına shıdasın, xalıqtı aldamasın, el birligin saqlasın! Ol baxıt qusınıń uyasın Orıs patshasınıń sarayınan izlep edi. Tappay eldi búldirdı, Esengeldi biy sol uyanı jaqın jerden Xiywadan-aq tabajaq. Þayıp baxadır, sen ne deyseń?

— Meniń baǵanaǵı sózim sóz. Meyli, xalayıqqa jariya qılayın. Kisiniń balasın jılatpastan burın óz balańníń kózine úniliw kerek. Inax ushın túrkmen balasın jılatamız dep júrip, óz balamız qan jılap qalmasın! Meniń gápim usı!

— Durıs gáp! Endi Maman biy kórinsin! — dep talap etti kóphshilik. Esengeldi biy qaptalındaǵılardıń birine "Maman biydi bosatıp, qáddin dúzep alıp shıq" dep ásten buyırıp: — Xalayıq! — dep dawısladı. — Házır Maman shıǵadı. Oǵan shekem jas Qurbanbay biydi tińlayıq!

— Meyli, aytsın!...

Qurbanbay biy alamlar алдında "anań menen oylasasań" degen gápke qızarıp arsıńǵan menen úyinde awlaǵında, anasına oylasıwdı ar kórmeytuǵın edi. Anası Sháriypa jasınan solay úyretken. Sonlıqtan ol Esengeldi biydiń nóker jiynaw jónindegi tapsırmasın da oylasqan. Sháriypanıń ishinde Maman biyge degen ashıwlı túyin payda bolǵanı ushın ba, yamasa Esengeldi biydiń saylaǵan soqpaǵın durıs dep esaplaǵanı ushın ba, balasına Esengeldi biy salǵan iz benen júriwge máslahát etken edi. Qurbanbay biy, anama oylasqanım sezilip qalmasın degen qáwip penen, azǵana oylanıp turdı da:

— El qayda kóshse, biz de solay kóshemiz, — dedi. — Biraq, Maman biy xalıqqa jumsaq sırtı suliw shúberek tawıp, ishine tas jasırǵanın toqtatsın!

Esengeldi biy Qurbanbay biyge ásten ǵana "ákeńe tartqansań, azamat" dep marapatlap, artındaǵı jasawıl basıǵa: "gápur" dedi. Usı gezde ishten Maman biy shıqtı. Eki kúngi ashlıqtan, tayaqtan, baǵanadan bergi ǵawırlını esittirmew ushın qulaǵına tiǵılǵan paxtadan miyı meń-zeń

edi. Esikten shıqqan jerde jíǵila jazlap tentireklew menen arqasın shiye súyedi. Alaman onıń qanday kúyge túskenen biyxabar, kóriniwden sóyler dep dámelengen edi. Lám-miyimsiz kóphshiliktiń qatarına turǵanınan úmitsizlendi. Xiwadan kelgen jasawılbaşı sóyledi.

Sizlerge men Xiywadan sálem ákeldim. Lekin, mehmandı usılay kútıp aldınıń. Buǵan da ókpem joq. Muxammed Ámin inax sizlerdi kútá birlikli, jawinger el dep edi, ras eken. Búgingi birligińiz quwanttı. Usı birlık penen Xiywanıń sarayın jawınan tazalasańız, siziń eldiń isi rawaj, iǵbali artadı. Al minaw Maman orıs jóninde me?... Sizler shelli bul satqın orısti bizler-ám bilemiz. Ol sizlerge ne áperdi? Apat áperdi, apat! Sizler onıń ótirik gápi ushın qansha shojıp-postıńız. "Ullı úmit qaǵazı" dep te jır tapqan. Sonday qaǵaz binay ómirinde qolına tiymegen buniń! Petrborǵa barmay, jolda joldasların ózi óltirip qaytqan. Rasın aytqanda, ol elińizdi orıslarǵa emes qazaqlarǵa satqan. Sol ushın siz móminlerdi aldap jawız Abılxayırga járdem berdi. Onıń aqıbetin aytpay-aq koyayı... Káyerde de xan, patsha bir sózli boladı! Eger aq patshadan qaǵazı bolǵanda, bir nıshan kórmespedińiz? Biziń inax qaǵaz góy qaǵaz, lebiz berse, bárın bárjay qılıdı. Inanbań minaw jórgeginde urǵan satqınıńızǵa. Esengeldi biy júdá keńpeyl adam eken, ele óltirtpey qoyıptı. Búginligi tası tárezige jeńil qelgen minaw orıstiń ishi janıp, sizlerdiń elińizdi paydadán qaldırajaq. Tínlasańız wazahası kóp. Tínlamań, inanbań oǵan!...

Bir-biriniń qolın jazdırıspay kerege bolıp turǵan adamlardıń birazında salpawsıw payda boldı, geyparaları sóylerge gáp tappay, ashıwlanarǵa báne tappay, basların qasıdı. Endi ǵana ózine kelip, hesh kimniń sózin bólmez, aqıbetine baǵıp turǵan Maman biyge bul jaǵday orasan awır tiydi. Ayaqların aqırınlap basıp algá júrdı.

— Xalayıq, meni izlep keldiniz be? Tabanıńızǵa mańlayım! Írzaman! Bul kúsh toplawıńızdıń aldı bolǵay! Al endi minaw satqıńga qarań, — dep shuqıp algısı kelgendey ashıw menen, Esengeldi biyge suq barmaǵın shoshayttı. — Hey, Esengeldi biy, xan menen sóylesip bolıp xalıqqa xan táśilin salma, abayla! Seniń kewliń sumlıq qazanına aylanǵan Ámin inaxqa bes júz nóker berip, el qırǵandaǵı máqsetiń — minaw otawińdı kórkeytiwdiń ǵamı. Shebine oylanba! Durıs oylan! Bul otawińa Xiywa xanın dos qılǵan menen, türkmen xalqın jaw eteseń! Eki otlı tastıń ortasına salma eldi! Nápsiń ushın xalıqtı búldırme! — Ol óziniń qızıp

ketkenin sezip dawısın páseytti. Qolın túsirdi. Juwasıdı. — Halqım, gúmanlanbańız! "Ulli úmit qaǵazı" qay waqtta da tabıladı! Tabamız! Jalǵız ótinishim bul qapırıq qonısta boy jazayıq, toyınayıq. Imkaniyat tawıp men orıs eline qaytadan barıp qaytayıń! Mawlet beriń!..

— Sen orıs biy, sol orıs elin umıtasań ba, ya joq pa? — dedi Esengeldi biy.

Dambalshań, jalańash beline jeken tal buwǵan, denesi kúnde qalǵan sazannıń qabırshaǵınday jiltır-qara, bir balıqshı kóphsiliktiń arasınan alǵa ótip, basındaǵı góne qara qalpaǵın qolına alıp:

— Mınaǵan qarań! — dep bılǵadı. — Bul matam qalpaǵı!

Usınıń menen xalıq bolıp atımız atalǵan. Xalayıq, ne boldı bizlerge? Hey, biyler, kát-qúdalar, ne boldı sizlerge? Esengeldi biy, sen matam qalpaǵın taslap, Xiywanıń shógirmesin kiygen menen babańın qara qalpaq ekenin, matamlı, kóz jaslı, qayǵı-ǵamlı ekenin jasırasań ba? Bárımız kiyeyik, umıtayıq ǵamdı. Xalıqpız, Mamanǵa isensek, Esengeldige de isenip kóreyik. Begdulla qarasaqal, háy xalayıq, isenip kóreyik! Eger, ol aldasa terisine topan tıǵamız. Qalay qaraysızlar? — dep ol artına-alamańga bet burdı. — Babalarımız orıslar menen nan sindırısqan, bugan gúman joq! Biraq olar nandı aqlaması, qashanǵı biz quwamız, biz! Uáde-iqırarı bar el tawıp alar. Tappasa, Xiywadan pántlensek, ózimiz tabarmız. Nurabılla jora, sen ne deyseń? Men nókerlikke tayınman!

— Elge dástúr bolsa qos qatınımdı arqalayman, — dedi Nurabılla oylanbastan.

Esengeldi jıldam kelige minip:

— Maql gáp aytıldı. Bir ashıwıńızdı beriń, xalqım, — dedi.

Alamanniń tobi báhárgı seadey buzılıwǵa qaradı.

— Ooo, Xalqım.! — dedi Maman qaytadan jónlesip. — Esengeldige inanbań! Ol órge túpirmewge sert etken. Házır sizlerden qorqıp turıptı. Minaw nókerler menen atlارına minse, ústińizde qılısh oynaydı. Atların ápketińler!

— Ápketińler, ápketińler!... — dedi Esengeldi biy júdá munayımlilik penen. — Kórgenli el qonaǵın xorlamaydı. Tek qonaqlardıki qalsa bolar. Inaxqa nóker bolsańız da, at tawıp beretuǵın men! Ápketińler!...

Xalıq qaytadan abırkıdı. Kóphsiligi tı́m-tırı́s, toptı búzıp izlerine qaytti.

— Orıstıń atın ákelińler, qaytsın,— dep baqırdı Esengeldi.

Atqossalılardan biri juwırıp ketip qoradan aq bozdı jetelep shıqtı. Maman biy atına mindi. Biraq atı ash, ózi boldırǵan edi. Zorgá tur. Onı azat qılıwǵa jámlenip kelgen alaman, kók quwǵan padaday, bólek-bólek bolıp hár jaqqa bólınip ketti. Begdulla qarasaqaldıń toparı Maman biydiń atın jılawlap, qaytti.

Áweli aybatlı, biy otawın ısırajaq kúsh demde-aq bosasıp, izi tús kórgendey boldı. Xiywaniń jasawıl basısı Esengeldi biydiń jawırına temirdey barmaqların qoyıp:

— Ataqlı biy, endi ne qılayıq? — dedi.

— Dem alamız.

— Joq, házir atlanıp, bulardı kúshiginde talaw kerek. Erteńge kúni mırıldamaytuǵın boladı.

Esengeldi biyge bul másláhát únap, basın uslap oylanıp turdı da:

— Shıda, arıslanım, shıda, ele aldımızda talay asıw bar, — dedi, — Jańa ǵana Maman orıstiń: "bular atlارına minse, ústińzde qılısh oynayıd" degen gápi bar. Házir rasqa shıqsa, xalıq oğan máńgi isenip ketedi. Shıda!

— Jaralı qasqır káwipli bolmas pa eken?

— Joq, onıń barlıq qabırǵası sınip ketti. Tiklene almaydı.

— Ilayım, aqıllı biy.

Azanǵı halkastiń náshesin ushırıp algan biyler, kátqudalar basın buzbay qonaqlar menen qaytadan otawǵa kirdi.

Is ońgarıldı... Endi bázim emes, búgingi alaman tırnaǵan kewil jarıqların pitep, tezirek nóker jiynawdıń ǵámında qızgın gáp baslandı...

* * *

..."Qara tereńniń" qublasınan Esim biy jardırǵan jańa japtıń eki boyı dumanday, dút toǵay kendirlik. Alıstan-aq may iyisi ańqıydi. Kól suwına shıqqan qamıstiń, balıqtıń iyisine úyrenip ketken Maman biydiń tanawın iyis qımırshitip, ústi-ústine túshkirip kiyatır. Hár túshkirgen sayın ózi ózine "yarákimalla" dep kúlip qoyadı. Sonsha ǵázebetli ashıwdan sońğı may iyisiniń túshkirigi quwantıp, júdá úskini quyılǵan aq boz attıń júrisin tezletti.

Baslap atırǵan júweri atızın aralap júrgen Esim biy menen Xudaybergendi úzaqtan tanıp, ózi birinshi sálem berdi. Diyhanlar húrmetine attan tústi.

— Raxmet sizlerge, elge toqlıq náwbetin qarattıñız, lekin... — dep turdı la, Maman biy izin aytpadı.

— Sarsılmańız, ataqlı biy, — dedi Xudaybergen. Ol qádimgisinshe kózin joqarı alǵan halında diyxanshılıqqa ishqı menen qarap turıptı. Maman biydiń názeri de Xudaybergen qaraǵan tárepte.

— Maman biy, biz ózbekpiz, lekin, Muxammed Ámin inaxqa nóker beriwigə qarsı bolǵanıńız ushın bizdi narazı dep oylamańız. Biz diyxanbız. Sizge bolǵan kewlimiz — sizdi keshe quwatlaǵan Begdulla qarasaqallardıń kewlindey jaqsılıq, amanlıq. Kásipi-kári bir diyxanniń oyı, taǵdırı bar. Bizge jer, suw, quyash bolsa tamam. Al olarǵa, — dep, Xudaybergen Maman biyge burıldı. Onıń betine jabısıp, qanǵa tolıp qıp-kızıl bolǵan pataxanniń ústinen ásten siypap, alaqanınıń qanın kórsetti. — Kórdińizbe, mınanı? Bul dýnyada adamnıń dushshı qanın sorǵısı kelmeytuǵın maqluq joq. Hátte, adam qanına adam jerik. Lekin, biz qarapayım diyxanniń qanı hesh qashan ashshı bolmaydı. Mine, sol ushın bizdi soriydi. Shıdaw kerek, dana biy. Adam shıdaw ushın jaratılǵan.

"Adam shıdaw ushın jaratılǵan"... dep gúrsinip gúbirlenip Maman biy. — Kanı dushshılardıń taǵdırı bir degenińiz unaydı. Bilmedim, usı dushshı qanlılar qashan qorǵanadı? Júriń, sóyleseyik, — dedi.

— Jurińler, — dep Esim biy úyine qaray basladı. Hámme piyadalap erdi...

15.

Quwırdaqshı júdá ábjıl shıqtı. Amanlıqqa gárdiymes, hátte bazı azanlarda jayına kelip, birge halqas qılısادı, shillexanaǵa aynalǵan eshek aqırın kórip "tazalap tósestir" dep bazda qushaq-qushaq tarı saban beredi.

Hár kúni azanda úyrenshikli bir sorawı bar.

— Yaqshı jatıp turdiń ba? Tońbadiń 6a?

Amanlıq meyli tońıp shıqsın, meyli eli-xalqın, qatar-qurbı jora-joldasların saǵınıp, ya bolmasa, bul dýnyada qalǵan endigi jalǵız úmiti — kóziniń aǵı-qarası, tırı ǵayıp ulın oylap, óreli tańdı kirpik qaqpay atırsın, quwırdaqshının jímpıldap, ishi-bawırına kirip bergen sorawları bárin umittırıdı. Japakesh adam "yaqshıman" dep, bir sóz benen juwap berip, isine qumbıl bola beredi.

Quwırdaqshı Amanlıqtıń kewlinen shıgıp, jamawlı góne qalpaǵın taslattırıp, ornına onıń qálewi boyınsha shilt, jańa qara qalpaq tiktirtıp berdi. Qısqa qaray jaǵal eshki terisinen jawırnın jıpqanday qılqalı qıldı. Bul jaqsılıqlar Amanlıqtıń minnetdarlıǵın jáne de arttırdı. Quwırdaqshı kóp jańalıqlardı ishine sıydıra almay, onıń menen hár qıylı baǵitta sóylesedi de.

— Qaraqalpaq, bileseń be? — dedi bir sawasında quwırdaqshı, Seniń elin Muxammed Ámin inaxqa xızmet etip, türkmenler menen urısıp atır.

— Ne dedińiz?

Amanlıqtıń ańsızlığına quwırdakshı selk-selk kúldı, maylı murtların alimagezek sıypaladı hám áwele ne aytqan bolsa, sonı tákirarladi, sońinan:

— Xiywanın xan sarayınan türkmenlerdi quwıp, sarayıdı hadallap alıw kerek bolıp atır, — dep qosıp qoydı.

Bul xabar Amanlıqtı bir jaǵınan qorqitti, ekinshi jaǵınan quwanıttı.

— Sonda kimge payda, kimge ziyan?

Quwırdaqshı júdá eńkildep kuldı.

— Sada qaraqalpaq, bilmeyseń, bilmeyseń! Sizlerge payda, qaraqalpaqqa shalgay jabaman degen Muxammed Ámin inax túsında quday menen sóylesken, basına baqıt qusı qonǵan adam. Sol ushın onıń nókerleri ushın men de bir jıllıq paydamdı berip jiberdim. Saǵan haqı bere almay júrgenim sonnan. Men biraq qaraqalpaqtan ot jaqqıshım bar dep aytpadım, aytqanda, seni de nókerlikke áketetuǵın edi.

— Aytıw kerek edi, men burın nóker bolǵanman. Siz meniń qılıshımdı kórmedińiz be? Házirgi Maman biyimizdiń ákesi Orazan batır inam etken.

— Maman biy degenińdi inax jek kóredi. Onısız qaraqalpaqtıń bes júz nókerin qońırat Esengeldi biy keneges Amanqul biy, qıtay Qurbanbay biy hám ǵayıp bahadır degenler basqarıp kelgen. Sen olardı tanısań ba?

— Tanıyman.

— Tanısań boptı, "ya alla, inax taxqa shıqqay" dep tiley ber.

Usı kúnnen baslap Amanlıqtıń kewline ǵulgula tústi. Bul jerden erteń-aq ketip, qaraqalpaq nókerlerin tawıp algısı keldi. Biraq oyi bolmadı. Sáskege taman júz bergen bir jaǵday onı iriki.

Quwırdaqxananıń oshaǵınan tútin kóteriliwden, keteklerden jańa shıqqanday ústi bası qara gójalaq jetimler álle qaydan jiynalıp, iytlər

menen shóbirege talasatuǵını kúndegi úyrenshikli ádet. Amanlıq iytlerge "jit" demes, jetimlerge "ket" demes. Quwırdaqshınıń ózi quwiq jibermese, qaytama, oǵan kewilli. Birewleriniń jalańash denesine túrtip qıtiqlaydı, kúldiredi, ózi de kúledi. Al quwırdaqshı kelip olardı quwsa "nege quwdıń" dep te aralaspayıdı. Bunday kóriniske kózi úyrengən: qaysısın qorǵap, ya qaysısın ayap ushına shıǵadı, gey kúnleri olar shıbinday ǵawlap keledi...

Búgin sáskede de kún jılımadı. Qara suwiq huwley berdi, Amanlıqtıń bet-aldı isıp, jawırını muzlap, urqanatı ushsa da, qızıw ushın qullı-páreń bolıp otın pushtarlap, oshaqqa tıǵıp atır edi, shóbire kemirgenler arasında, gileń tayaqtan ileker ǵana baylastırıp qoyǵanday quwsúyek hayal gewdesi payda boldı. Amanlıqtıń qolında bir dáste jińgil, uslawı menen tańlana qatıp qaldı: bir súlder! Adam balası usinsha da azadı eken! Qalayınsha ayaǵında tur!... Qudıqtıń túbinde jıltıraǵan aq monshaqtay, júdá tereńde qıymılsız, ólı kózler, shóplikke awnaǵan ǵarrı aq qoydıń júnindey uypa-juypa shash, górden házır tikeytip jibergendey, bet-awzı shań, ilas. Murnınıń beli oyıq, bir súlder, Sarǵayıp ketken bót kóylegi, bót beshpenti órim-órim, kiyim kiygenge megzemes, misli jırtıq-jırtıq aw jamılǵanǵa usayıdı. Bedeyiniń pátamamı kórinip turıptı. Janı barlıǵınan kisi káweterlengendey... Ol áweli iyiliп, bir iyttiń alındıǵı shóbireni alıp awzına saldı, shaynawǵa tisi ótpedi me, yamasa jaǵınıń kúshi jetpedi me, awzınan qaytarıp tasladı da, quwırdaqshı tamanǵa eki alaqańın teń jayıp, qılday jińishke moynın sozdı. Quwırdaqshı onı kórmədi. Hayaldıń dińkesi joqlığı sonshelli, kolların sozıp turiwǵa shaması kelmey, ásten túsirdi, biraq eki alaqańı quwırdaqshı tamanǵa qaraǵan, ele dámeli, sóylemeydi. Amanlıqka bul gewde qorqınışlı kóringen edi, kem-kem kózi úyrendi, ayadı. Ózi jewge qoyǵan yarım kespe balığın alıp hayaldıń qolına uslatti, hayal ásten ǵana awzına saldı, kóp shaynay almadı, koya jutqan qustay moynın sozıp qılǵına-qılǵına kóp kúsh penen zorǵa-zorǵa óńeshinen ótkerdi. Jáne qol jayıdı. Usı waqıtta onı quwrdaqshı kórdı.

— Way, minaw ele tiri eken góy, — dedi ol, adam emes, iyt haqqında góp qılıp atırǵanday biypárwalıq penen. — Biltirdan beri kórinbegenge, álle qashan ólgen shıǵar dep edim. Jurttıń ayawlısı ólip atırǵan suwiqta suwiq urmaydı bunı, tóbeńde mis qaynatqan issı da kún ótpeydi buǵan. Ózi iyt janlı tuxım eken.

Hayal esitpedi me, esitse de túsinbedi me, úndemedi. Ádette, ash adamlar qolın jayıp bir nárse dep jalbarınadı. Bul hayal alaqańın jayǵan halında ele tím-tırıs. Quwırdaqshı bir shabaqtıń gellesin mayǵa shala-pula shıj-pıj ettirip alıp, oǵan tasladı:

— Bar joǵal!

Hayal ásten izine aynalıp, qumırısqı qádemleri menen jılısti.

— Abayla, anaw qatın qaytip kelmesin, — dedi quwırdaqshı Amanlıqqa. — Kórdiń be, áwereti ashılıp, adamlardıń qusqısın keltiredi. Qara basqırdıń ózi de shámshıl qaralı. Usı payda bolsa, ya suwiq boladı, ya bizge adam kelmey qapıladı.

Amanlıq bul hayaldıń qol jayıp turıwında mángiliq jalbarınıw, jılaw, mángilik minnetdarlık izin sezdi. Barmaqları jińgılday quwrap qalǵan. Tırnaqları qustıń tırnaǵınday ósik. Eger, kúshi bolıp, usı tırnaqları menen birewdiń betine pánje ura qoyǵanda, pışıqtan keyin bolmas. Hálsızligi ushın mulayım, ábden músápir, eger, sál qattıraq dawıl esse jiǵılıp ketejaq.

Amanlıqtıń rehimi kelip, kózine jas quyıldı. Sonıń arasında balıq jep otırǵanlardan birewi:

— Áy quwırdaqshı, biz ketemiz be, yamasa mınaw uyatsız qatın kete me? — dedi.

Óz isi menen qullı páreń bolıp otırǵan quwırdaqshı anaw adamnıń sózinен keyin túrgele sala, issı kepkirin hayaldıń alaqańına basıp aldı. Sorlı hayal "mehh, mehh mehh!" dey qoydı hám ásten ǵana keyin básip, eki-úsh adım atpay-aq jiǵıldı.

— Arman súyrep tasla! — dedi quwırdaqshı Amanlıqqa. Amanlıq juwırıp barıp onı kóterip edi, shúnirek nursız kózlerinen jas shıgıp, kúygen alaqańın awzına basıp jatır eken. Amanlıq onıń ne qılıp atırǵanın túsinbey, ashlıqtan alaqańındağı maydıń juǵın jalap atırǵan eken degen oy menen quwırdaqshıǵa kelip, kishirek sazanniń jartı gellesin sorap alıp, hayaldıń alaqańına salıp edi, hayaldıń qolı kúyip silkip jiberdi, jerge tústi. Hayal qolıma jáne kepkir basıp atr dep oylaǵan edi, topıraqqa bılǵanıp atırǵan bas súyekti kórgen soń, Amanlıq qaytip alıp koyar degen qáwip penen be, omırawın kótere sala ústine boy tasladı hám awzın bastı da, topıraqı menen qosıp pıshır-pıshır shaynap jattı.

— Áy, ot jaǵar, ne qılıp tursań? Armanıraq aparıp tasla, tezirek, — dep baqırdı quwırdaqshi,

Amanlıq hayaldí qoltığınan kóterdi. Hayalda ayaq basqanday dińke joq edi, gúllán salmaǵı menen Amanlıqqa boy tasladı. Amanlıq onı súyep kóshege shıǵarıp jiberip edi, hayal ayaǵın basa almay dús tómenine jiǵıldı. Amanlıq izine qaray bir-eki adım atıp turdı da, jer tislep atırǵan hayaldı sol kúyinde taslap ketiwge qıymadı. Izine aynalıp, onıń qoltığınan kóterip aparıp, bir góne tamníń diywalına arqasın súyep otırǵızdı da, onıń qanday halda qalǵanın kóriwge júregi shıdamay kózlerine alaqańın basıwı menen jumısına qayıtip keldi. Oshaqtıń otı óshe baslaǵan edi, apır-topır alıstırdı...

Quwırdaqxana jabılǵansha xabar alıw imkaniyatı bolmadı. Keshte, oshaqtıń otın kómip, qayıtip baratırıp "hayal biyshara kete aldı ma eken" dep qayrılıp edi, kúndız qanday táqlette jawırnın diywalǵa súyep ketken bolsa, sol kúyinde ele otır eken. Qaptalına jiǵılıp ketiwden qorqıp, eki qolın eki jaǵına baqan etip tirepti. Túrgeliwge shaması kelmegenin túsinip Amanlıq betine úníldı.

— Nege otırsań? Baratuǵın jeriń qáyerde?

— ...

— Esitpeyseń be?

Amanlıqtıń ketip qalıwınan qoriqqanday, hayal oń qolın kóterip, alaqańın jaydı. Amanlıq keshte jewge azǵana kespe alıp baratır edi, alaqańına saldı. Hayal almadı, alaqańın jayǵan kúyinde qatıp qaldı. "Ólip baratır ma?" degen oy keldi Amanlıqqa. Sóytip onıń bilegin uslap kórip edi, hayal turiwǵa inǵaylastı, biraq túrgele almadı Amanlıq endi onıń tamaq sorap atırmaǵanın túsinidi. Ásten súyep túrgeltip, iynine asıldırdı da jataqxanasına áketti...

Jayına kelse xabarlasarǵa insan bolmay, bazda óz-ózinen inıldap, bazda qózlerinen eriksiz jas sorǵalap jatatuǵın Amanlıq, endi ǵalmaǵalınıń artatuǵınına kózi jetse de, ele denesiniń ashıq-jabiǵın bilmeytuǵın aqılı zayıl bir ǵárip bendege xızmet etetuǵın bolǵanı ushin nalınbadı. "Jılasa, kimniń awzı qıysaymaydı? Burın qanday bolǵanın kim bilsin? Zaman quyını ushırıp payanınan ayırlıǵan bir jaپıraq shıǵar, bálkim, ádálatsız Xiywanıń ǵárǵısınan aqılı zayıl bolǵan dı, túbinde adam balası ǵoy, kele bolıp keter" dedi ózinshe hám ákelip óz ornına jatqardi,

uyqıdan oyanǵan sóń dúmshesin qaynatıp chay berdi, kelesi kúni azan menen jumısına ketkende de jayında qaldırıdı.

Biyshara hayalda bılıay-bılıay qozǵalǵanday hal-dárman joq edi. Kún bata Amanlıq jumısınan kelgende de, ol sol ornınan ginárat qıymıldamay suliq bolıp jatır eken. Amanlıq onıń betin ashıp oyatti. Kiyimlerin sheshindirip bir qatar otqa qağıp, qayta kiyindirdi... Astınıń tósegin qaytadan qağıp-silkip, jatqardı...

Hayal ele qáddin dúzey aymayıdı. Jatqarsa, jata beredi, súyep arqasına kórpe úyse, eki qolin eki jaǵına tayanıp otiradı... Bunday biyhal mórmindi dalaǵa shıǵarıp taslaw qaysı adamgershilike bar? Amanlıqtıń jumısı balalap múshkili kóbeyse de, qıymadı. Qolınan kelgeninshe tárbiyasın ayamadı. Tapqan napaqasın teń belisti.

Hayal ástelep ózine kele basladı.

— Atıń kim? — dedi bir kúni Amanlıq.

Juwap ornına hayaldıń eki kózinen mólt-mólt jas aqtı. Bunnan sóń ol bul muńlı nasharǵa hesh qashan soraw bermewdi oyladı. "Biysharanıń qanday záwlimge, qanday hásiretké duwshar bolǵanın kim bilsin? Olardı oylaw, eske alıw jáne hásiret! Eslemesin! Onıń ústine, tiliniń shúljińligine qısınar... Bálkim, mendey bir sorlı shıǵar. Soraǵan menen, aytqanı menen qayǵısı jeńillese me?... Hesh qashan!..."

— Atıń Qarakóz shıǵar, — dedi Amanlıq onıń kewlin alıw maqsetinde.

Hayaldın júzinle azǵana ısqılıq payda boldı da, óz-ózinen qısınǵanday, murnınıń belindegi oyıqtı qolı menen tasaladı hám tómen qaradı.

— Awa, Qarakózseń. Men seni Qarakóz deyмен.

Hayal biyparwa keyipte maqullaw belgisinde bas iyzedi.

Bir kúni Amanlıq quwırdaqshınıń hayalına jalbarnıp, góne kóylegin sorap ákelip kiyindirdi. Qarakózge kem-kem adam sıyıqı ene basladı. Tamaq ishetuǵın boldı. Etine qan juwirdı. Sóylemeydi, aytqandı esitedi, qıl degendi qıladı Amanlıqta ele bir maqset. "... Mendey bir sorlı shıǵar... soraǵan menen, aytqanı menen qayǵısı jeńillese me?... Hesh qashan!" Ózi tuwralı da aytpawǵa iqrar etti.

Báhárge qaray ol Amanlıqtıń jumıstan qeler aldında, otqa dúmshe qaynatıp koyatuǵın boldı, bazda izinen de baratuǵın boldı, hátte, otingáda birge erip ketetuǵın boldı, álle qanday adamgershilik peshe me,

yamasa óziniń iyt ómirinen qutılǵanı ushın ba, kimge minnetdarlılıǵın seze me, keshte Amanlıqtı uyıqlatpay, uyıqlamaytuǵın boldı. Ol uyqıǵa ketkenshe otırıp, arqa-moyının qasıydi, ayaqların uwqalaydı, qullası, onıń on eki mûshesine qol tiymegen orın qaldırmas.

Onıń qolları sonsha jaǵımlı edi, hayal tárbiyasın álle-qashan umıtıp ketken Amanlıqtıń janı ráhátlenip:

— Bereket tap Qarakóz, rahmet, — deydi de tez uyıqlap ketedi.

Amanlıq bara-barə bul lázzetli qollarǵa úyrendi, hátte, jumısınan úyine qaytqansha asiǵatúǵın bolıp ketti... Bul intıqlıq suwıp ketken júreklerge qozǵaw soldı... Báhár keshleriniń birinde Amanlıqtıń "áy, párwárdigar, góripti zorlap, neke buzsam keshiregór" dep, biyshara eriksiz hayaldı issı qoynına tarttı...

Azanda olar manawsırap túrgeldi...

... Uyalısıp, quwjińlasıp halqas etti.

16.

Ósip-óriw pármazı baslapqı nálshelerin berip, úyerde, shańlaqlarda, dalalarda kúlkı esitlip, oyın-zawiqlar baslanıp kiyatırǵanda, bes júz nóker jiynaw xabarı el tóbesine túskən awır musallat, kóp shańıraqlarga tuwrı túskən jasıldan keyin bolmadı...

Maman biydiń basshılıǵındaǵı qarsı háreketler biypayda bolıp shıqtı. Xiywadan oq-jaraqlı jigirma atlı keldi.

El arası uw-shuw boldı, bári bir elge salıńǵan nókerler jiynaldi. Awıl araların ızıq-ızıq qılıp ketti...

Hátte Xudaybergenler menen kelişip, Mamanǵa wáde etken Esim biy de "Maman, ójetlessek xalıqtı qırıp alarmız. Sende qarsılaspay, oylan. Shıda" dep Muxammed Ámiyn inax ushın urıwına belgilengen sanda nóker berdi. Olay etpese, eginlerin basıp alıw qáwipi tuwǵan edi.

Maman biy utıldı. Endi oǵan pútkıl álem jańa ashıla baslaǵan soqpaqtan tar kórindi...

Qazaqdáryága keldi. Mırzabek biy qırǵa ketken eken. Sonnan Jańadárya boyına — Ubaydulla biy awilina barıp qaytti. Garri biy más eken. Ulı Orınbaydıń atına qala saldırıp, Buxaradan molla aldırichtı. Ol Maman biydiń orıslarǵa qosılıw jónindegi pikirdi jańalawına onsha qayılsılıq bildirmedi. "Lekin házırshe shıdaw kerek" dep, bir gáp penen

qaytarıp koydı. Al Esengeldi biydiń háreketleri jóninde oylasqanda, Ubaydulla biy uzın aq saqalın sıypadı:

— Hár nárseniń sońına baq, dana biy, — dedi ol basın maqullaw belgisinde shayqap otırıp. — Elim degen erdiń el awzin alalamaǵanı jón. Qarsılıqlardı toqtatıp durıs etkenseń. Túsınbegen adamıńnan áweli gúmanlanbay, isenip kóre beriw kerek. Esengeldi biydiń de oylaǵanı bar shıgar. Óz puxarasın qorlawdı oylaytuǵın bassı bolmaydı.

Maman biydiń algaw-dalǵaw pikirleri biraz shashırap, qaytısın, Mırzabek biydiń awılına jáne qayrıldı. Mırzabek biydiń búgin ǵana qırdan kelgen kúni eken. Eki dos qushaqlasıp kórisip, apaq-shapaq bolısti. Hal-jáǵday sorasıp, birinin jańalığına biri kızıǵıp, sharshaǵanların umitti.

— Oris patshalıǵınan onsha quwanıshlı emes xabar bilip qayttım, — dedi Mırzabek. Mamandı ne qızıqtıratuǵının túsingenlikten. — Patshaniń sizlerge bergen wádesin orınlay almay atırǵanına sebep: óziniń murnına suw ketip mantıǵıp atır eken. Kóp jıl qolastındaǵı diyxanlardıń kóterilisin basalmay júripti, házır bolsa türk sultani urıs ashıptı.

— Ha, sonday bir illet tabılmaǵanda álleqashan jár dem keler edi, — dep Maman biraz oylanıp alıp, óziniń Esengeldi jónindegi bazı abırıjı oyların ortaǵa saldı.

— Esengeldi biy tamırıq aqıllı bolsa kerek, — dedi Mırzabek. — Bálkim, Muxammed Ámin inaxtan liykin alıp awzına qasıq aparatuǵın kún tuwsa, "Ulli úmit qaǵazın" taptırıwǵa járdem alar. Éń quriǵanda seni Peterburgqa ózi atlandırar. Pitpegen isti dańǵara qılmayıń dep, ishinde búgip júrgen bolar. Kút. Babalarının lebiz iqrarına, aqlıq-shawlıǵı sadıq bolsa, gúná emes, sawap. Bunu Esengeldi biy de biler. Kút, qımbatlım!

Maman biydiń kewli qawıp qaldı.

— Aqıbeti jaqsılıq bolsa, teń bólisemız, — dedi.

— Jamanlıǵın da teń bólisemız, — dedi Mırzabek biy.

Eki biydiń haqıqıy júrek sózleri sırtqa shıqqanı ushın, endi olar gaplerin tereńletpedi. Bul jaǵanıń hawa rayınıń, tábiyatınıń Sır boyınan ayırmasına, jeriniń sharwaǵa da, diyxanǵa da, balıqshiǵa da qolay mákan ekenin gáp qılısti. "Qaraqalpaqlardıń házırkı qonısı oris, qazaq, ózbek, türkmen qonıslarınıń túyisken oray túyini" dep maqtasti. Bárhamma ayamay, otırıqlı mákanlarınań quwǵan soqır qudaydınń sál kózi ashılıp, tört

máwsimi tepe-teń bul qopalıqlardı olar ushın saqlap qoyǵanına quwanışqan boldı...

Maman biy Mırzabek biy awılında úsh konıp hár qashanǵı saqıy awıldan jáne bir topar mal aydap qayttı...

* * *

— Maman biy, súyinshi, súyinshi! Xiywaǵa Muxammed Ámin inax xan bolǵan!

Tısqı shıqsa elin saǵınıp, qayıtsın jaqsılıqtıń ústine bargayman degen tilek penen jüretuǵın biyge bul jańalıq onsha naqolay esitilmedi. Uzaqtan haplıǵıp, juwırıp, súyinshi soraǵan, dizkiyiminen basqa háylesi joq jalańash baliqshıǵa aydap kiyatırǵan mallarınan birewin inam etti.

— Usla, ana qızıl qashardı. Esengeldi. biy keldi me?

— Kelmepti. Nókerlerdiń de aldı kelip atır.

Jalańash baliqshı́ súyinshige kórsetilgen qızıl qasharınıń qulaǵınan uslawı menen úyine qaray quwanıshlı shapqılap, baqırıp baratır:

— Xalayıq, quwanıńlar! Maman biy de quwandi, quwanıńlar! Xiywa xanı óz birimiz eken, áwelden wáde etken inax áwladı, qońıratlı inax óz birimiz qusaydı... Maman biy quwandi!..

Maman biy basın shayqap-shayqap turıp "biyshara jalańash quwanasań...a..." dep gúbirlep, aldı kesh bolǵanı ushın sol jalańash baliqshınıń izinen erip, erteńge shekem baǵıp turıw ushın basqa malların da qaldırdı.

Oı gewgimlete, "Kók ózekti" jaǵalap, Begdulla qara saqaldıń awılı shetine kelgende, ulı-shuw qım-quwit jılaw esitildi. Bir ǵaybar hayaldıń dawısı hámme dawısti basıp turıptı: "Ah, ah, qostarım... dana biy qosqan qostarım! Izindegi násilin, kóre almay ketken qostarım! Ah.. ah!!"

— Jılama kelin, bul qurlı tuyaq qaldı, shúkir et. Izińde bar, erteńgi kúni azamat boladı. Aq terektey putaqsız ketse qáyter edi? Maman biy biyshara kózashıq eken, usılardı bilgen. Oǵanda duwa qılayıq, jılama...

Maman biy atın sál tosań aydap, jılawdı, táwelleshini azǵana tílap, "Áttagene... urıs bar jerde qaza bar. Biyshara ólgen eken..." dep adımdı adımdı júre berdi.

Awıldıń ekinshi shetine shıqpay-aq bir úyden quwanıshlı kúlkı, wahaha esitildi. Maman atınıń júwenin tartıp qulaq saldı.

— Urısta ólmew ushın batır bolıw kerek. Ras bir dápeń yawmit at oynatıp tup-turi kele berdime de. Qorkaqlar shıbinday serpildi. Men qalsha qarap turıp-turıp, ha tusıma kelgende, nayzaǵa ıldirdim-aw. Aq qurashı artıma jalp etti. Ózin há sazan baliqtay aspanǵa bir kóterip jerge gúrs ettirdim...

— Wahahahaha, saddaq kúshińe!..

— ... Áne, sol sol eken, maǵan betlesken túrkmen bolmadı. Aldımnan kelgenin, túyredim, artımnan kelgeniniń mańlayına ǵarsa-ǵars ura berdim... Túrey berdim, ura berdim...

Úzil-kesil maqullaw menen quwanıshlı "waha, ha, ha, lar" dawam etip atır. Biy bezgek tiygendey qalsh-qalsh etti. Bunday qarama-qarsi hádiyseni talay-talay kórip júrse de, házir birinshi joliqqanday-aq basın shayqadı. Narazılıq penen nalıs etti.

—"Bir úyde kóz jas, ekinshi úyde kúlki... kiyeli dúnya birewdi jılatpay, birewdi kúldirmeyseń..."

Ol usı nalısı menen úyine qalay jaqınlaǵanın sezbedi. Dalaǵa shıǵıp turǵan zayıbı Baǵdagúl qarańǵida-aq erin tanıp:

— Tórem, adamdı adam jılatauguńın búgin bilgendey, sóylenip kiyatırısań góy, — dep sóylene alındıan shıqtı. — Attan tús, tórem. Bári usılay jaratılgan. Baǵana jaqtı edi" házir qarańǵı, bir maydannan jaqtı jáne boladı... Quday jarlıǵa heshteńe bermey-aq ózinikin ózine aman-esen qaytarsa, saqıylıq etkeni...

17.

Tań azan menen shapqılap kiyatırǵan bir boz atlı, kóringenge "Dáwran kimniń dáwranı Muxammed Ámin inaxtıń dáwranı!..." dep jar salıp baratırǵanda, Amanlıq penen Qarakóz eshekli otın ákelatır edi.

— Qarakóz sen eshekti aydap apara ber, men kettim, — dep Amanlıq boz atlı jarşidan burın quwrıdaqshiǵa xabar etiwge asiqtı.

Miynetı bosqa ketpedi, boz atlı joldan shet-jebirde kóringen uzaqtığı birewlerge qayrılıp, jar salıp júrgende-aq ayaqları jer ilmey juwırısı menen jetip keldi.

— Xojam, jaqsılıq! Xojam jaqsılıq! Xiywada dáwran siz aytqan inaxka qaraǵan, inaxqa!...

Quwırdaqshı quwırdaqxananiń qulpın ashıp atır edi. Amanlıqtıń otınsız, baladay shapqılap kiyatırğanına qabaq uyip, bir qarap, onıń shını menen dálbirep júrgenin kórgen son, eziw tartıp jaymashuwaqlańdı.

— Júdá jaqsı xabar ákeldiń qaraqalpaq. Lekin biz bári bir kuwırdaq quwırımız. Sen otın tasıp ot jaǵasań.. Otınıń qayda?

Denesi balqıp, háwlirip turǵan Amanlıq ózin úkige súngip ketkendey sezip, mańlayınıń terin sıpırdı. Ya alǵa, ya keyin keterin bilmey qatıp tur. Japakesh ot jaǵardı aldarqatıw da ábjillikten uttırmaǵan quwırdaqshı qızıw pátte qáte islegenin bildi. Qapını ashıp jiberip artına qayrıldı:

— Inaxqa liykin tiygeni iǵbalımız, qaraqalpaq. Jigitseń! Ornıńa hayalıń ot jaǵa turar. Xiywaǵa kewil kóterispe qılıp qayta góy. Jańalıqlardı óz kulaǵıń menen esiterseń, bálkim, qaraqalpaqlarıńa jolıgarsań, mawqıń basılar.

* * *

... Matyaqub sharbaqshı qádimgisinshe dárwazası aldınan tabıldı.

— Kel, Amanlıq, kel. Usı átirapta barma ediń? Kókǵarǵaday bolıp kettiń, — dep esik-tórlı jerden sóylenip, kúlip aldınan shıqtı.

Demniń arasında bir-birine jańalıqlar bayan etildi. Amanlıqtıń quwırdaqshıdan esitip júrgenleri, jarshınıń jarı, bári de ras eken.

— Házır Xiywada qaraqalpaqlar haqqında duw-duw gáp, — dep qoydı sharbaqshı. — Siziń Esengeldi biy jańa xannan máhrem ataǵın aldı,— dep shadlı máhrem onıń sharbaǵında awillasların jiynap zıyapat bergenin maqtanısh etip aytti, hár gápınıń bántinde "Esengeldi máhrem saqıy eken" dep tákirarlap otırdı. — Xan qaraqalpaq molla báshelerinen Aydos degen bala menen de qupiya sóylesken, pútkil Xiywa tańlanıp otır... — Sharbaqshınıń bul xabarı Amanlıqtı quwanǵan ústine quwanttı.

— Aytıńız, Matyaqub aǵa, Aydoslardı qalay kórer ekenmen?

— Aytpaqshı, olar qaraqalpaqtan adam keldi me dep sorap turatuǵın edi. Sen tuwralı aytpaǵa hár saparı umıtaman. Endi kelse, aytayıń. Qayerdeseń? Qashan xabar alasań? — Sharbaqshı quyashqa qarap turıp molla báshelerdiń túslenetüǵın waqtınıń ótip baratırğanın, eger, tez asıqsa kóriwiniń de múmkınlıgin aytip, medresege barıwdıń jolın siltedi.

Amanlıq Aydostı tanımaytuǵın edi.

Qarańğı, kósheden shıqqan jerde bir balanı kórdi. Júzi ısqı. Duwqat shapanlı, ayaǵında gewish-mási, sállesin jiptiktey qılıp oraǵanı sonshelli, bir qabıǵı qırshılǵan piyazday, sup-suliw. Juris-turısı qaraqalpaq jigitlerine tán, sál olpı-solpılaw, uyańlaw. Iri súyekli, at jaqlıdan kelgen, qızıl dombay júzli, kózleri súzilgen bir jigit.

Qoynında kitap-qágazı. Aşlıq kósheniń bir sheti menen moynın bir jaǵına sál kiysayıtip baratır. Amanlıq, hátte, onı bir jerde kórgengede megzetti. Esley almadı, oylayıdı, hesh múnkin emes. Alısıractan izine erip júre berdi. "Háy, inishek, azǵana ırkil" deyin dese, tartınadı. Bálkim, ol Shazada shıǵar, bálkim, bir wázirdiń ulı shıǵar. Peshanası soǵan keyip bergen. Házir baratırǵanda da kitabınıń bir súwrelerin oylap baratırǵan sekilli. Kósheler, adamlar, gúmbezler, minárlar onı qızıqtırmayıdı. Irikkende ne qıladi? Basqa bala bolsa "Aydostı qalay kóremen" dew kerek! Al usınıń ózi Aydos bolıp qalsa?...

Ol júrgen kóshe menen izde kiyatırǵan bir topar balanıń dawısı esitildi. Artına burıldı. Olar asıǵıs, adımların qayra-qayra basıp kiyatır. Balalardıń Amanlıq penen isi bolmadı. Aldaǵı jigitke jetip birewi:

— Aydos, ne oylap baratırsań? — dedi.

Amanlıq aljasaptı.

— Aydos! — dedi. Onıń dawısı sonday tolqın menen eljiredi, Aydostı shaqırǵan óz ákesi, joq, óz anası, saǵıngan anası dep túsinıw múnkin edi. Aydos penen birge hámme toqtadı, balalar júdá muláyimlikte sálemlesti. Amanlıqtıń quwanıştan júregi tarsa ayrılaqa bolıp, kózlerinen jasta shıǵıp ketken edi.

— Qabil, sizler ırkilmeńler, damla ókpelep júrer, — dep, Aydos balalardıń kete beriwine uriqsat etip, Amanlıq penen qaldı.

Sorasti...

— Siz jóninde esitkenmen. Buxaradan qashan keldińiz? Amanlıq Buxaraǵa saparı jóninde qısqa ǵana sóylep, qarındasınıń ólgen xabarın Xiywaǵa kelip esitkenin, házir qáyerde ne talap qılıp atırǵanın aytıp berdi. Aydostıń qızıl júzi sál túnerip, Amanlıqtıń qayǵısına ashıngan túr bildirdi.

— Awadaǵı, — dedi úlken adamlarǵa tán saldamlıq penen. — Tágdirge ilaj joq. Átteń, qam sút emgen bende jasasam, kórsem, bilsem deydi.

— Seni kóp eglemedim be, qaraǵım?

— Joq, joq, olar aytıp baradı. Búgin damlamızdıń egis jerin tegisleytuǵın kún edi.

— Qaraǵım, jáne aytshı, xan qalay, ishki-sarayı dúziwme?

— Júdá ǵana maqul, Esengeldi biydi máhrem etip jiberdi. Soǵan pútkil Xiywanıń bir qanatı shaqırılıp ziypat berildi.

— Esittim, qaraǵım, esittim. Xiywanı awızǵa qaratqanıńızdıń aldı bolǵay.

— Siziń kásibińiz nasaz eken, — dep saldı Aydos. — Quwırdaq quwırıw hayaldoń isi emes pe? Juwazshı bolsańız da hesh gáp. — Ol jaslıq etip, jas úlkenniń zeynine tiyip aldım ba degendey gápınıń baǵıtın jıldam ózgertti. — Aytpaqshı, búgin Matyaqub sharbaqshınıkine Bektemir degen jası úlken keliwi tiyis. Arba soǵatuǵın ustaǵa shákirt bolǵan. Úyshige shákirt Bekmurat degen jas úlken keshegi yawmıtłar menen urısta qazalanıptı. Eger sonıń ornına shákirtlikke barganıńızda, pa, jaqsı bolar edi. Pa, házır Bektemirge joliqqanıńda ma, ol sol úyshiniń awılın biledi. Júriń Matyaqub sharbaqshınıkinen xabar alayıq.

— Keshikpe, qaraǵım. Bektemirdi bilemen góy. Zárre jerde sózge qalıp júrme, áytewir.

— Hesh gáp bolmas.

Sharbaqqa olar da keldi, bir qaptaldan Bektemir de payda boldı. Amanlıqtı uzaqtan tanıptı. Qashawday iri tislerin kórsetip, qushaq jayıp, kúlip kiyatır. Ekewi de únsız, bir-birine qushaq ashıstı. Dizelerin japqan góne toz ala shekpenli, qara qalpaqlı eńgezerdey qos jigit esilip, bir adamday boldı. Olarǵa Aydostıń kewli tolıp, balalıqqa tán kúlki menen ırkıyıp kúlip, moynın bir jaǵına sál qıysayıp, bas barmaǵın tislep, qarap turıptı.

Tágdırlı eki jetim-eki jigit bir-birine aytıwǵa arzıw qılıp júrgen jańalıqların jası kishiniń kózinshe jarya qılıwǵa uyalsa kerek, Amanlıq:

— Ónip-ós, qaraǵım, endi kete ber, — dedi Aydosqa. — Men de búgin qaytaman. Bektemirden baǵanaǵı aytqanıńdı sorap alaman.

— Jaqsı onda, izleseńiz medreseden tabasız, — Aydos kútá mulayımlıq penen qolın kóksine qoypı, eki jas úlkenge eki ret iyilip ketti.

— Qanday kishi peyil! Maman biy ıqlas etip maqtadı bul balanı, — dedi Bektemir Aydostıń izinen qarap turıp.

— Zor, óte zor. Maman biydiń oyında tap usınday jetkinshek izlew niyeti bar sıyaqlı edi. Tilegi qabil dana. Bektemir, jańalıq — men kelinshek aldım.

— Haw, Maman biydiń pármanına sadıq bolǵanına rahmet. Qutlı bolsın. Nege birden-aq ayaǵım tórtew boldı demediń.

— Ayaǵım tórtew boldı desem, haywanǵa aylanıpsań deytugınıńdı bilemen. Óziń she? Ertlewlı atıń ayılıń úzip almadı ma, abayla, eri quyisqanına awıp ketpesin!

Bektemir miyígınan kúlip turıp, birew esitip qoymasın degendey jáńjaǵına qaradı.

Hesh kimniń joq ekenin bilip, Amanlıqtıń iyninen alaqańın dúrs etkizdi.

— Sorama, onı ustamnıń qaytip kelgen qızı dep júrsem, kishi xayalı eken.

— Ne deydi?!

— Awa, awa. Meni jaqsı kórip "ustanıń kishi hayaliman desem jolamay júrer" dep, "qızıman" degen eken. Rasın, ábden isengen soń, aytti. "Qoriqpa endi" dedi. "Qaywaq ketseń alıp ket" dedi. — Bektemir pátiya beretuǵınday eki qolın aldına jaydı. — Oy, oy, qanday suliw! Ay dese awzı, kún dese kózi, túń dese shashı, osma qoyǵan qası, gúmis sırgalı qulaqları, ókshe báleñt gewishi, duwtar bóksesi, gúzedey kókiregi bar! Taǵı nesin umittım? Al ózińdikin táriyple. Sen de qazaqtıń suliw qızın súyip úyrengen báleseń góy. Kózıń shen, qókiregjí tárezi!

Amanlıq áweli kúldı, sońinan, qápelimde bult astına kirgen kúndey, túnerdi.

— Kózdiń shenligi, kókirektiń táreziligi qaldı góy, Bektemir. Tek mehir menen aldım. Ózi júdá górip hal, mómin. Aytsań móntiyip isley beredi, bolmasa otira beredi, shirayınıń táripi: murnınıń beli oyıq, keńsirigi kórinedi. Tili shúljiń, túsinip jarımaysań. Qısınama, haslan sóylemeydi. Men de sóyletpeymen. Jılayma dep qorqaman. Jansebil bir biyshara. Hátte, "hayal" deyin desem kewline málál keler, qapa bolar dep, "Qarakóz" dep shaqıraman.

— Júdá jaqsı islegenseń, — dedi Bektemir júdá jayparaxat... — Qatın degenniń bári birdey. Shırayına kim bılamıq quyıp ishedı. Oshaǵıńdı tútetip otırısa, bala tapsa bolǵanı...

— Júklime dep pámleymen, inim.

— Áne, buníú rawaj. Oǵíndı müdiremey tiygziseń, kúshli bolǵanıń. Biziń oqlar zaya ketip atır. Dál tiygen menen de bári bir. Ustanıń atına ótip ketedi.

— Házir sonısı durıs, — dep Amanlıq ósik seldir murtların sıypap, selk-selk kúldi.

Bektemirdiń kewli qarar tawıp, hal-jaǵday sorasıwǵa ótti. Jáne bir jıl shídasa, qalentar arba ustası bolayın dep turǵanın aytı.

Amanlıqtan, úyshilik jónindegi Aydostıń keńesin esitkende qamsıqtı. Kózlerin sıpırıp, Bekmurattıń qoy awzınan shóp almas, álipayımlılıǵıń esledi.

— Biyshara menen toǵayǵa aǵash shappaǵa kelgende, kórisip turatuǵın edik. Aldı menen saǵan úy soǵıp beremen dey beretuǵın edi, maǵan. Qatınlı da bola almadı, úy de soǵa almadı... Ustasınıń iyi boslaw demeseń, nayatı jaqsı adam edi.

— Onda meni soǵan joliqtırısań.

Úyshıń úyi Xiywadan arqada Shabbazdıń ókpe tusında Ámudáryaniń boyında edi. Oǵan barıwǵa Bektemirdiń ózine de ustasınan uriqsat kerek. Ol bolsa asıǵıs, qaladaǵı bir shershiden gúpshek may áketiwge kelgen. Nede bolsa, áwele jumısın pitkerip ala beriw ushın, Amanlıqtı ertip shershiniń úyine ketti. Olardıń ıǵbalına Bektemir birewdi qara kórimnen tanıp, quwanıp, sala berdi:

— ıǵbalıń bar aǵa, ıǵbalıń, quday aydap úyshiniń ózi kelipti. Áne, anaw!...

— Qabil ete qoysa, — dedi Amanlıq isenimsiz keyip penen,

— Etedi. Bekmurattı jaqsı kóretuǵın edi. Jaqsı adam. Qaraqalpaqtıń mulayım jitgülerinen shákirt tayarlawdı jaqsı kóredi.

Bektemirdiń úyshige bergen bahası ıras shıqtı. Álipayım, aq kókirek adam eken. Ushırasıp, sálemlesip, gáp baslawdan-aq izin túsinıp sawdıradi:

— Quwırdaqshıńdı bilemen... Úyshi bolǵanıń ózińe de, elińe de jaqsı, inim. Kele góy. Adamlarǵa imarat soǵıp, jartı kewlin pútinlegennen artıq baxıt joq... Úy soǵıw jaqsılardıń isi, buzıw dońızlardıki...

Bir qórgende-aq ashıq sóylesken bul adam Amanlıqqa unap qaldı. "Raxmet, usta,sózsiz sizge kelemen" dep ayrılistı.

Quwırdaqshınıń ábjilliklerine Amanlıqtıń inanıp ketkeni sonshelli onıń "jaqsı niyetli iske baraǵoy" dewi bilay tursın, islegen xızmetleri ushin haqı tólep, kiyindirip, jaqsılıq penen uzatıp saladı dep oyladı. Qalay oylamasın? Tili maylı. Amanlıqqa tákir-túkirlik etpeydi. Hátteki hal-jaǵday soraspagan kúni joq, qanday tús kórip shıqqanı menen qızıqsıńgan kúnleri de bolǵan...

Biraq oylaǵanday bolıp shıqpadi... Amanlıq anıq ketermen bolıp urıqsat soraǵanda, birden-aq sır alındı. Dawısı gewdesindey iri emes, jińishke, ashshi, qatın dawıslı eken. Ash qansıqtay ústi-ústine sharbayalanıp, demniń arasında dúnyanıń bálamatın taptı. Amanlıqtıń qańğıp kelgeni, bir qulaqlılıǵı, soǵan qaramastan jumısqa alganı... izinde aylanıp hayallı qılǵanlıǵı... Meshkey eshegine qansha bede bergenine shekem qaldırmadı, ózinshe neshe jaqsılıq ettim dep oylasa, bárın dize berdi...

Amanlıq tek qulaǵın basıp tura qaldı. Bunday jaǵdayda onnan haqı soraw bilay tursın, eshegime asılmasa bolar degen qorqınış payda boldı. Ol qátelespepti. Anıq ketermen bolıp, túyinshiklerin túyistire baslaǵanda, quwırdaqshı eshektiń noqtasına asıldı.

— Ishken-jegenlerińiń hakısına alıp qalaman!

Amanlıqtıń jiǵırdanı qaynap dir-dir etti. Iynidegi qılıshın is basqan góne qınabınan ala sala, iske salmaqshı edi, Qarakóz túrs etip aldına jiǵıldı hám eki ayaǵına tusaw bolıp, qushaqlap, álle nárselerdi gúbirlenip jılay berdi. Amanlıq istiń nasırǵa shawıp baratırǵanın endi túsinip, qılıshın sıp etkizip qınabına tıqtı. Eshektiń bas jibin quwırdaqshınıń moynına bir orap:

— Má, apqal, eshek minezli adam! — dedi de, Qarakózdiń jelkesinen tartıp túrgeltti. — Jılama, er izime!

Eshek, iyesiniń izinen jılaǵanday, ásten-ásten pısqırıp-aqırıp qala berdi...

18.

Maman biydiń búgin keypi ózgeshe. Hesh qashan qılmaǵan qılıq shıgarıp, jambaslادı. Mırzabek biy awlınan aydap kelgen malların nókerlikte azamatı ólgen gileń ash-arıqqa úlestirip, eldiń basındıǵı awır jaǵdayı jóninde oylanıp atırǵan biydi, sırttan kórgen dushpanı, páynekke

qashatuğın náshebent bolıptı, dep sóz tarqatarlıq. Eki ayaǵın bawırına tartıp, júdá múlgip, tas kesedegi suwıp ketken chaydı shım-shım urtlaydı. El qaytadan tolısıwǵa bet alın, "pálensheniń hayalı jas bosanıptı", "pálenshe dumataylı bolıptı..." degen quwanıshlı xabarlar bultlı túnde jilt etken juldızlarday, jaqtılıqtan dámelendirip quwantın kiyatırǵanda, elge bes júz nóker salınıp, olardıń da birazı tiri qaytpaǵanına, tiri qaytqanlarınıń qarıw-jaraǵı alıp qalınıp, sıptay sibay-saltań jiberilgenine, qabırǵası sótilip, basın kótere almaytuğın úlken biydiń bul otırısı zayıbı Baǵdagúlge jeńil tiymedi. Uzin shubay oy tútininen shıǵarıp aliwdıń jalǵız joli dep, onıń basqalarǵa qılǵan jaqsılıqların bórttirip, esine salǵandı maqul kórdi.

— Tórem bir nárse sorayın ba?

Biy basın kótermedi:

— Sora, — dedi mulayım dawıs penen.

— Adam-adamǵa qáwenderlik qılmaǵanda, bul dúnja qanday bolar edi?

— Jerdiń júzi aziwlı haywanǵa tolıp, kúnde bir-birin jarar edi, — dedi biy oylanbastan.

Soniń arasında oshaqtaǵı ottıń jubı úzilip Baǵdagúl dalaǵa shıqtı. Tez qaytip kirip, otınnıń ıǵında úsh balanıń búrisip otırǵanın xabar etti.

— Nege kir demediń?

— Seniń hásiretli túrińdi jas balalar kórmesin, tórem.

— Shaqır, shabazım. Há, balalar, ishke kirińler! — dep dawıslap, biy tikeyip maldas qurındı. Oshaqtaǵı ottıń háwirine eki beti qızarıp qulaǵınan aylanǵan uzın murtların sıypaladı.

— Haw, Amanlıq — dep saldı baslap kirgen uzın balanıń sálemine aralastırıp.

Serli biy, balanıń atın jańılıstırǵanı bolmasa, dál tanıdı. Úsh balanıń úlkeni Amanlıqtıń ulı Jaqsılıq edi. Biy onıń bastan ayaǵına kóz juwırtıp, Amanlıqtıń jas gezin, Almagúldı ertip júrgendegi sıyıqı-sımbatın esledi.

— Haw, Jaqsılık balam, — dep ol óz qátesin ózi dúzetti, hám túrgele sala onıń mańlayınan bir súyip, qasındaǵı eki joldasının da ósık shashlarından sıypalap, dógeregine qorshap otırǵızdı. Chay berdi. — Oy, bala , Jaqsılıq, men Aanlıqtı kórgendey boldım. Dál óziseń. Al qaydan júrseń? — Ol Jaqsılıqtıń joldasların ózi tanıwǵa talaplanıp, ser saldı. Ekewi

de Jaqsılıqtan kishi, qıyiq kóz balalar. Shashları ósquin, kiyengerleri orıs penen tatar baylarınıń balaları kiyetuǵın kiyimler, anıq tanımاسın bilgen soń soradı.— Mınaw balalar kimler?

— Úkelerim, — dedi Jaqsılıq.

Úlken biy Jaqsılıqtıń bir bayǵa satılǵanınan xabardar edi. Onıń juwabınan álle qanday sır uqtı. Qaytip soraw bermedi.

— Biy atasın izlep kelgen qanday zor jigitler, ózleri, — dep marapatladi. — Júdá jaqsı. Júdá jaqsı, shıraǵım, Jaqsılıq, aǵań Buxaraǵa, qarindasın izlep ketken edi, jaqında keledi.

Jaqsılıqtıń jillı shırayı sál suwyın dedi, úndemedi.

İssı chay iship boyı jılıǵan soń Jaqsılıqtıń eki úkesi qaptallarına qıysayıp, piırı-piırı uyıqlap qaldı. .

— Bular kóp qattılıq kórmegen, — dedi Jaqsılıq.

— Túri soǵan usaydı, — dedi Baǵdagúl.

— Biysharalar baydiń balaları edi, — dedi Jaqsılıq basınan sóylewge táwekel etip. "Ayt, balam, ayt" dep Maman biy tınısh tińlaytuǵın túr bildirip, Jaqsılıqqa qulaǵın tutti.

— Meni satıp alǵan Tilewniyaz bay kóp sumlıqlı adam eken, — dep basladı Jaqsılıq — Sol posıwda ol "Biziń elge duwa ketken, bir jerde otırıp toyınsa, ústine jáne jaw keledi, jáne apatqa ushıraydı. Apattan aman bolayıq dep, teńizdiń arqaraǵınan arqaǵa jaǵalap ketti. Bir dút toǵayǵa kósh túsirdi. Jalǵız úy jasay berdik. Jıl sanamadıq. Mallar kóbeye berdi. Ózi ara-tura túyeli ketip, dán tawıp keledi. Aytıwına qaraǵanda, orıs, tatar, bashqırt arasınan alıp qaytatuǵın bolsa kerek. Mına balalarınıń kóylek-gúrtesheleri de sonda ketip, ákelip júrgenleri. Maǵan da kóylek ákeletuǵın edi. Mınaw sońğı ákelip bergenı, — dep ústindegi noǵay jaǵalı kóylegin kórsetti. — Bir jola toǵayda arqayıń baspaq baǵıp júr edim. Úsh atlı kelip aldımdaǵı malımdı dúrkiretip quwa jóneldi. Maǵan qaraǵan da joq. Baydiń úyine juwırdım. Barsam, úy lawlap janıp atır. Mınaw eki bala qoranıń awzında sulap jatırǵan ata-anasınıń basında jılasıp otır. Qarasam, bay ólipti, anasında ebindey dińke bar eken. Meni kórip "shıraǵım Jaqsılıq, awır sózim bolsa keshir, mına eki balanı tuwısqanım dep izińe ert. Biz qurıdıq. Bayǵa elge barayıq dep sonsha qaqsadı. Qılmadı. Bólindik. Bóri jedi. Elsiz jiyǵanımız jawǵa jem boldı. Endi úkelerińdi ertip, eldi tap. Maman biydi tap, qublaǵa qarap ketseń tabasań" dedi de jan

tapsırdı. Iri mallardı baǵatúǵın padashılar keler dep ári-beri kúttim, jaw olardı malları menen qosıp aydap ketken qusaydı. Kelmedi. Erteńine bay menen hayalın topıraqqa aralastırdım. Biyday qap shala janıp, quwırmash bolǵan eken. Úshewimiz bólip arqaladıq. Táwekel qublaǵa qarap júrdik. Ushi-qıyırsız kókalay kók teńizge shıqtıq. Soń bilsek, Aral eken. Kóz jeter jerde el kórnnbeydi. Jelqomlı keme minip baratırǵan birewler bizlerdi kórip, jaǵaǵa kayrıldı, qol bilǵap shaqırdı. Bardıq. Kemedede bes orıs adam bar eken. Birewi qaraqalpaqshanı shalalaw biledi eken. Ne qılıp júrgenimizdi, qayda baratırǵanımızdı soradı. Durısın ayttiq. Sóytip ol basqalar menen az ǵana sóylesip edi, ishinen saqallı birewi kelip, basımızdan siypaladı.

"Náletiy türkler urıs ashpaǵanda patshamız elińizge járdem beriwge qarap edi..." dep gúbirlendi. Mánisine túsinbegen son, ne járdem ekenin soramadım, ol basqa sóz aytpay kemeni bosattırıp bizlerdi, mindirdi. Sonnan ígip otırdık. Teńizge jetemen degenshe, shetin tabaman degenshe, sharshap hámme uyıqlap qaldıq. Qaydan júrip, qaydan shıqqanımızdı bilmeymiz. Tap neshe kún júrgenimizdi de bilmeymiz. Bir jaǵadan shıqtıq. "Endi alındıńız kurǵaq tuwrı kete beriń, awılıńız jaqın" dep olar bizlerdi túsirdi. Jol boyına kiyatırıp uslaǵan balıqlarınan hár qaysımızǵa ekiden balıq islep berdi... Xoshlasıp, ózleri qaldı. Bizler kettik. Kóp qattılıq kórip buwını qatpaǵan mınaw eki náresteniń jaǵdayına qarap ásten júrmegende, elge erte jetiwge boladı eken. Eldiń shetine alındıǵı kúni keshletip aralastıq, siziń úydi búgin azanda tawıp aldıq...

— Kemeden shıqqan jerińdi taba alasań ba?

— Tabaman.

Qarapáyreк jigittiń jol azabınan boldırǵanın shırayınan ańǵarsada, biy shıdamadı. Sol adamlardıń kimligin bilgisi kelip, Jaqsılıqqa ótinish etti.

— Balam, sol kemeli orıslar alıslap ketpesten burın izlep qaytsaq qáytedi?

Jaqsılıq moyıntawlıq etpedi. Ushıp turdı. "Yaqshı" dedi.

Baǵdagúl jıldam qamır iylep jol ažıqqa nan qatırdı. Kún awa olar aq boz atqa mingesip teńizge qaray bet aldı.

... Jayılıp jatırğan teńiz jaǵalawınan "tap minákara" dep kórsete qoysiw Jaqsılıqqa óňay túspedi. Teńiz hár kúni keshegisinen tasıp ketken sıyaqlı. Basında qar jatqan beles-beles taw sekilli aq bas tolqınlar turaqlamay "sharp-sharp" jaǵaǵa urıp, kaynawitlap, tamrı ázzi nendey zat bolsa da, simirip áketip turıptı.

Maman biy jigitte qıstamadı. At sharshaǵanı ushın gezeklesip minip, kók alay kók teńizdi jaǵalap júre berdi, Eki kózi alislarda, tawday-tawday tolqınlar arasında dárya menen iǵıp kelgen putaqlı torańǵıllardıń bir shaqası qarawıtıp ketse, "adam emespe" dep gilt toqtap, siǵalanadı da:

— Ilayım bolmaǵay, adam batpaǵay, — dep gúbirlenip, atlı Jaqsılıqtıń izinen eredi.

Izlegenleri tabılmadi.

Bári-bir úmitlerin úzbedi.

Jáne bir aylanıp kelmespe eken degen oy menen bir hápteden keyin olar jáne teńizge ketti. Bul saparı olar Ámiw dáryanıń bir salasın jaǵalap ketti.

Burqasınlap, qaynawitlap dem tartıp aǵıp turǵan Ámiw dáryanıń ılay suwi betinde, hár qıylı haywanlardıń óligi hár qıylı patas zatlar qalqıp, úydey-úydey torańǵıllar tolayımı menen dáryanı enlep aǵatugın edi. Burın eskermey júrgendey-aq, biy dáryaǵa uzaq kóz tigip turıp, bas shayqap sıbırlandı:

— Barlıq qoqım, barlıq ólimtik saǵan sıyadı Ámiw. Tágdirıń bizge táqabbıl. Biraq sen bárin teńizge ısrırip qutilasań, al biz!? Biz ishimizge sıydıramız! Biz teńiz biz de!

Biydiń ne sebepte usılay dep turǵanına Jaqsılıq túsinbedi. Aqboz attı onıń aldına kese tartın:

— Biy ata, sharshadıńız, siz miniń, — dedi.

Biy jigitke pálen-tólen demey atqa mindi...

Qaytısın, Esengeldi biy awılınıń qublasınan ótip baratırıp, arba jolǵa sıymaǵan esapsız at izlerin kórdi. Joldıń eki boyınıń qawsırılıwshı ergenegindey uýisip ósken qamıslıq, qatara júris qılǵan atlardıń tuyaqları astında, japırılıp qalıptı. Biy tańlanıp gilt toqtadı.

Mınaw nesi, balam?

— Yapırmay-oy, biy ata, bul atlardıń tuyagınıń uwı bar sekilli góy. Qamısları qırıratıp qoymay, untap ketipti góy.

— Atlardıń eki túrli júrisi boladı, balam. Uzaǵıńdı jaqın etiw ushin júrisi adamzattıń iǵbalı, tuyaǵınıń astı jenshilip qalsa, uwlı tuyaqlar ot aldırıwǵa tamızıq tayarlaǵanı, bul iǵbal emes, apat. Quday saqlasın! — Biy óz-ózinen sóylep, Jaqsılıqtıń túsinbey ań-tańı shıgıp turǵanınan sadalıǵın uqtı. — Kettik, balam, — dedi.

Olar "Kók ózekti" jaǵalap Sabır sıypań awılınlı biyday atızına jaqınlaǵanda, aldına Dáwim shıqtı.

— Orıs biy, sizdi Esengeldi máhrem erteń nonushtaǵa jetsin dep buyırıdı, — dedi.

Maman biy, Esengeldi biydiń atqosshısına shekem ermek qılıw maqsetinde "orıs biy" degenine, ashıwlanbadı, solay dew ádettegi qubılıs sıyaqlanıp, shırayın da, dawısın da ezgertpesten basqa nársege tańlandı:

— Mährem?!

— Awa, Esengeldi biy emes, Esengeldi máhrem! Sizden mártebesi, atı joqarı máhrem, Mährem!

— Óte ber.

— Nonushta degen ne, biy ata? — dedi Jaqsılıq bılayıraq shıqqan son.

— Xiywasha halqas degeni bolsa kerek.

— Qaraqalpaqsha halqas dese ne qıladı eken?

— Óytse máhrem bola almaydı da!

— Heeeee.

Maman biydiń qıyalı jańa kórgen at izleri menen bánt: "Uwlı at tuyaqları payda bolǵanı, jáne bir álamattıń bası... Biyrehim quday, jáne kóz jumıp qarap, basınan matam qalpaǵı ayırlımaǵan, kókiregi sherli xalqıma qolsharshıday bul qopalıqtı da kópsinbeseń bolǵanıǵoy... Dúnyaǵa adam jaratasań, olardı bir-birine jaw qılıp jaratasań. Hámme adam seniń sumlıǵıńa túsinip ózińe óshégise me? Dúnya — astan-kesten bolıp, óz ornına bir túser edi..."

Sabır sıypań awılınan shawqım esitildi. Neniń ústinde daw baslaǵanı námálım, bir topar adam bir atlını ortaǵa alıp, mushların siltep sóylep tur. Maman biy ortadaǵı atlını uzaqtan tanıdı. Beli búgilgen ǵarri Esim biy eken. Solay qarap at aydadi. Kóphsilikke sálem berdi. Ótken jılǵı nóker alıspada birlikti buzıp, Esengeldi biy tárepine ótip ketken, denesi künde

qalǵan sazannıń qabırshaǵına usaǵan jiltır qara baliqshı sálem alıwdıń ornına, qara qalpaǵın qolına alıp:

— Maman biy, ápiw etińiz, — dep aldına shıqtı. — Sizdi hesh jerden tappadıq. Xiywadan kóp atlılar kelipti. Esengeldi biydi máhrem qılıp, haqısına el talap salıq óndırıwge kelgen. Keshe olardıń on atlısı awılda dúbirli qurıp, kóshege shıqqan adam bolsa bir-birden qamshı urıp ótti. Bul ne degen bassınıw? Bilmedik!

Maman biydiń júregi tilingendey qantalap turıptı, biraq jete túsinbegenlikten Esim biyge qaradı:

— Dana biy, men Esengeldi máhremdikinen kiyatırman, — dedi ol.
— Biziń shoqqa júz tillı salıq saldı. Jańadáryadaǵılardan basqa usı jaǵaniń qaraqalpaqları xanǵa eki míń tillı beriwi kerek bolǵan Soǵan qırıq atlı kelipti.

— Bu tax ápergen elge xanńıń járdemi me eken?

— Taxtı-tajımdı niǵaytiw ushın depti xan.

— Taxtı-tajın niǵaytatuǵın nókeri!... — Maman biy usılay dep salıp azǵana oylanıp turdı da: — Awadaǵı, — dedi. — Taxtı-tajın qorǵaytuǵıń nókerler arasında qaraqalpaqtan nóker alıp qalmaǵan. Endi bul jaqta da, dasturxan Xiywa xanınıki, nanı bizden bolayıń degeni. İzildaǵan sonaniń shaqqanınan qashıp, bildirmey qan sorıytuǵın súlikke tap bolmasaq jaqsı.

— Ol usı gápi menen tınlawshılardıń úskinin quyıldırıp alǵanın sezdi. — Yaqshı, jumıslarıńızǵa tarqay turińlar, men máhrem menen sóylesip, aniǵın bileyin.

— Sóyt, dana biy, sóyt, — dedi Sabır sıypań. — Esim biy atamızǵa da ótinish qılıp atır edik. Qartayǵanda kórgen balamızǵa toy bereyik dep jiynaǵan górejetimizden ayrılp qalmayıq.

Esim biy búgin awılına jete almaytuǵın bolǵanı ushın Maman biy mirát salıp, awılına ertip áketti. Jolda olar kóp sóylesip, kóp sırlasti.

— Bilmedim, bilmedim, — dedi ǵarrı biy, ashıwǵa buwlıǵıp. — Isi erikkenlerdiń kókmarańa aynaldıq. Bir waqıtta junǵar xanınıń, bir waqıtta Kishi júz xanınıń, bir waqıtta orıs elshisiniń taqımında jenshildik. Bárinen qashıp-qashıp, júnımız julınıp, qamshı kóterer teri, júk kóterer súyek qalmay ezilip, etke aylangánda, Xiywa xanınıń taqımına túseyin degenimiz. Káyerde de, ájeline asıǵıp, shopannıń tayaǵına súykengen qotır eshki bola berdik.

Maman biy ne derin bilmey bas shayqadı, ókinishli bas shayqadı, óz xalqınıń ótken ómirleri ushın pushaymanı artıp, tislene bas shayqadı... Kóz aldı duman tarttı. Duman arasında; tuyaqlarınan jalın ushqınlatıp kóldı lawlatkan dúrkin-dúrkin atlar, olardıń uwlı tuyaqları arasında jılasıp juwırısqan balalar, hayallar, kempirler, gárrılar kórdi. Suwlasqan badana kózlerin uwqalap-uwqalap jiberip:

— Jaqsılıq, sen anaw úylerge bar, Xiywaǵa nóker bolıp, aqsaq qaytqan kisi bar, atı Nurabilla, sonı keshte bizikine ertip kel, — dedi de, ol juwırıp ketken soń: — Esim biy, náletiy sum xan, nókerlikke aydap-aydap, izinde barlıq jaraqlardı apqalǵanın kórmeyseń be? Nede bolsa atababa lebizinde sadiq qalamız. Sorlı basımız shirip, xanǵa bergen bes júz nókerdi oris láshkerine qosalmadıqta! Sonda túrkiyanı jeńiwden ullı patsha ullı járdemin tezleter edi...

— Paytında siltenbegen qılıshqa ne dep ókineseń??

Maman biy sóziniń pátiwası ketip ezbe bolıp baratırǵanın endi túsındı.

— Awa, solay usaǵan. Keshte Begdulla Qara saqal-ám shaqırılsın. Ubaydulla biyge jiberip alayıq. Nurabilla Mırzabek biyge barıp qaytsın. Ájel-apat ákelgenlerge ájel-apat arqalatıp jibermesek bolmaydı.

Esim biy, jaqsı-jaman demedi. Biraq Maman biy onıń júzinde maqullawdıń izi barlıǵın sezdi...

19.

Esengeldi máhrem óz úyine jiynalǵan awıllasları, záńgilesleri, biyler arasında bulqıp sóylep otır:

— Azdí kóp, ázzini kúshli, qorqaqtı batır etip kórsetiwdiń túrli-túrli jolları bar. Gáp qıysının taba biliwde. Muxammed Ámin inax maǵan máhremlık berip, eli-xalqım laqqında soraǵanda, eldiń az ekenin bildirigm kelmedi: Hár qopaliqtıń, hár shoqalaqtıń, hár kóldıń, hár dáryaniń boyında shashırap júrgen bes-altı tútindi-aq ayırim-ayırim elat, ayırim-ayırim urıw dep ayttım. Gáptı ózimizdiń awıldan basladım, Ashamaylılardıń saquwin, qabasanın úshbasın... bólek-bólek urıw dep ayttım. Qazaqlarǵa jaqın awıldı Xiywashalap "qazayaqlı" dep jiberdim. Nurabilla aqsaqtıń awılındagi eki baymaq esime túsip "baymaqlı" dedim. Quwlı kóldıń boyındaǵı qándezke qonıslanǵanlardı "qándezkli" dedim,

ázelden bar Qoldawlı, Múyten, Balǵalı, Írǵaqlı... bárin qaldırmadım, qullası. burıńǵı-sońǵısı bolıp tek Qońırattań ózin on eki me — on tórt pe tiyre qıldım. Qitay, Qıpshaq, Keneges, Mańǵítlardıń da esime túskən tiyrelerin aytıp, sanın kóbeytiwge urındım! Anna, Májek, Aralbay, Beksiýiq, Qaramoyın, Yabi, Dobal, Oymawıt, Tamǵalı, Shúyit... bári mennen qalmadı. Umitqan jerime jańadan at qoyıp jiberdim. Sabırsıypań awılın sonıń atı menen atayın desem, kelispedi, awılındaǵı issı urǵan iyt túynektey úsh-tórt sarısın eslep "bes sarı" uriwı dedim. "Kók ózektiń" arqasındaǵı bári jiyılıp úsh-tórt qarası joq, biraq aran qaza beretuǵın topardı "aranshi" dedim. Esimde joqlarına Dáwim járdem etti. Tiyekli, Nayman, Uyǵır, Qańlı, Aqmańǵıt, Qaramańǵıt, Toqmanǵıt, Qwyın, Tamǵalı, Qaramoyın... bári-bári aytıldı. Kelgen atlılar bizdi ótirikshi qılıp, az eken, dep ketpesin, áytewir meniń umitqanlarım bolsa ózlerińiz aytarsız. Qullası kóp kórine bereyik. Maman usap uriwlardı jasırǵannan payda joq. Kóppen dósek, aybat, kúsh...

— Urwdıń sanı menen eldi aybatlı etkenińiz jaqsı bolǵan.

— Máhrem aǵa, yabılar she?

— Yabılar úlken urıw emes góy. Háy, usı yabı degenge esime túsedı, úlken basımdı kishirtip Maman orısti nonushtaǵa shaqırttı. Túslikke de jetpeyjaǵına qara. Quday gewde berse de, aqıl bermegen, ishinen qasıq aylanbas adam eken. Xiywa, Maman orıs degende, ashırqaǵan qasqr. Talatayın ba so! At juwmaǵa ketkenlerdiń birewine im qaqsam, tilin ayqara tisletedi. Átteń, mende adamgershilik, qaraqalpaqtıń qanı bar. Onıń usını túsinbewine qaraǵanda, pámsız, óz waqtında Murat shayxtıń bir totı qusı boldı ma. deymen. Jurt onnan aldandı. El "Maman biy", "orıs eli", "úmit qaǵazı" dep talay-talay ret taqan qaltasın arqaladı. Sonda da sol Maman orıs, eldi jáne búldirmekshi. Qazaq, arasına barıp eldiń namısın satıp, mal ákelgen. Jáne "qazaqlar mal berdi" dep jawdı maqtap, adamlarǵa úlestirgenin aytсаńa. ǵawbas! Házır biziń elge qudaydıń oń kózi tústi. Quyash kúlip qaradı. Kerek bolsa, Kishi júzge shabiwıl menen barıp Mamanday pátıyaǵa emes, kúsh penen mal alamız. Men de iyt baǵıp júrgenim joq. Báriniń ǵamın jep júrmen. Pútkil elimizdi Muxammed Ámininaxtıń qol astına ótkerip erkine berip keldim!

Tap usı waqitta jetip kelgen Maman biy Esengeldi máhremniń sońǵı gápın tolıq esitip qaldı. Attan túspey jabıqtı túrip:

— Ótyip xalıq atınan sóylewge ne haqıń bar edi? — dedi.

Maman biydiń ashshi-ızalı, ótkir dawısın hámme tanıdı.. Esengeldi máhrem qaydan shıqqanın bilmey jáń-jaǵına apalaqlap, onıń at ústinen jabıqtı kóterip turǵanın qórди. Tikeydi. Keregeniń basına ildiriwli aq pišaqlı kámarın dana biydiń tartıp áketiwinen qorqıp, ala sala beline buwıp atırıp, sóylendi:

— Námárt, túlki! Endi urlap úy tınlaytuǵın boldıń ba?

Maman biy qamshısınıń sabı menen otawdıń jabmǵın keńirek túrdı:

— Sendey ala ǵárganıń ústinen ushiw kerek. Qáne, tala. Eldi kimge sattım dediń?

— Burmalama, túlki. Satpadım. Xiywaniń qol astına erkim menen berdim, sen satqansań, sen! Dini, tili basqalarǵa satqansań! — dep Esengeldi máhrem pátlenip, esikke juwırdı. Otawdı tolkıra otırǵan baylar, biyler, kátqudalar esikke talasıp ere shıqtı.

Máhremniń áwelgi páti qoyan kórgen tazınıń páti edi. Aq boz atın jeńiltek ertlep minip, hár qanday shayqasqa tayarlanıp kelgen biydi kórip, otawdıń beldewinen uslap irkildi:

— Shiye at súykeme, tús! Tús deymen!

— Hay, shımsıq! Qırğıy bolǵısı kelgen shımsıq! — dede Maman. Onıń tıslengen ashiwlı gápi Esengeldiniń júyresinen ótti. Shıdadı.

"Kók ózek" tamannan qara shor atlı kórindi. Olar Muxammed Ámin inaqtıń Esengeldi máhremge qosıp jibergen jaw-jaraqlı nókerleri edi. Ótken saparı Maman biydiń teńiz jaqtan qaytip kiyatırǵanda, kól qamısın súrdew qılıp japırıi ketken at izleri de, usı nókerlerdiń izleri. Bir hápteden berli máhrem awılında bázim qurıp, isi erikken gezde jaqın-juwiq awıllarǵa barıp, adamlardıń kózlerin qorqıtıw ushin, kóringendi bir qamshılap ketetuǵın da usı atlilar. Házır, olardıń awıl jigitlerine isenbey, azanda óz atların juwiwǵa ketkeninen kiyatırǵan paytı edi.

— Izǵardan shań shıgarajaq sen be? Elge pana bolǵan kólge ot basıwǵa niyeti bar, anaw otlı, uw tuyaqlı qurǵanlardı sen ákeldiń be? — dedi Maman biy.

— Óziń, sonday jaw-jaraqlı atlilarǵa arqa súyey almaǵanıń ushin ishiń órtenip tur góy. Órtensin, órtensin!

— Meniń ishim hesh gáp, xalıqtıń ishine qoz salma!

— Baltamtap tamam! Qáne kátqudalar, anaw nókerledde attan túsırıňler, — dep buyırdı máhrem.

Saqal-shashları selkidesken adamlar xiywalılardıń atların jılawlawǵa juwırısti.

Qaraqalpaqlar arasınan nóker jıynawǵa da qatnasqan ishektey ariq jasawıl bası, qılıshın qamshi ornına qonışhına sırt-sırt urıp, shapanınıń shalǵayına bir súygeп jiberip, máhremniń qaptalına keldi.

— Minaw buǵaqlı buǵa ele jin kózlengenin taslamaptı góy,— dedi ol Mamanǵa qılıshın shoshaytip. — Ullı dárejeli xan máhremi, urıqsat etseńiz, bunı arbaǵa kosa beretuǵın qılsaq? Aldı menen anaw aybatlı haram murtın qırıw kerek! Biziń Xiywada bundaylardı ažıwlı deydi. Kólge keńlik, size erkinlik kerek, máhrem.

Maman biydiń jíǵrdanı qaynasa da, Esengeldiniń qanday buyrıq beretuǵının kútti.

— Maman, siz de awzı duwali adamlardıń birisiz, — dedi Esengeldi azǵana oylanıp algánnan soń. — Jasawıl basınıń qılıshın qınabına tıqtır, járdem ber.

Maman biy juwap ornına túnerdi.

— Orıs, gápten nár aldıń ba? — dedi Esengeldi júdá sıqak penen kúlip. — Seni shaqırtqandaǵı maqsetim — el birliginiń kepserin ayirmaw edi. Sen qısqa gáptı jaqsı kóreseń. Muxammed Ámin inaq urısta kóp zıyan kórdi. Zıyanın kóterispesek bolmaydı. İrasın aytıw kerek. Bizde tillaniń ózi joq, sol ushın xanǵa eki miń tillalıq górejet beriwté iqrar qıldım.

Máhrem menen jasawıl basınıń tuw sırtına qılısh-nayzalı piyada nókerler kelip, shoqlandi.

— Eki miń tilla ónbese ne qılasań? — dedi Maman biy.

— Ónbese de, óndiremiz.

— Ónbeydi, óndire almaysań! — dedi biy atınıń jılawii shekshiytip tartıp.

Máhrem shıǵanaǵı menen jasawıl basını túrtti. Ol qılıshın kóterip nókerlerine "basiń" degen belgi berdi.

Qasqır kórgen iyttey hámme alǵa umtildi. Ak boz dúbirge shıdamay, aldıńğı eki ayaǵın kóterip shapshıdı. Aldı menen bas salǵan bir nóker aqbozdıń tuyağı astına ommaqazan attı, ekinshisiniń mańlayın

Mamanniń qamshısı tildi, úshinshi birewine qılış tiyip, gellesi qaptalına shorşıp tusti.

Nókerler báspedi. Qara shıbınday gawlap alǵa bastı.

Usılayınsha, at tuyaqları astınan órt oshaqları qazıldı, qamıslar, jíńgíllar, uwlı tuyaqlar astında pishır-pishır ezilip, haqıqıy qan tógispeniń tamızığı tayarlanıp úlken shayqastıń ullı alasapırani baslandı...

Tórt tuyaǵı óz jerine tirelgen aq boz hesh kúshke tótepki bermey, olardıń tobın ayrip qublaǵa qaray qańgıp ketti. Jasawıl bası izinen oq kóshirdi, paydasız. Maman biy qamıslıqtıń arasına sińip, kózden ǵayıp boldi. Pánt jep qalǵan Jasawıl bası ashıw menen nókerlerin malday iyirip, Maman biy júrip ótken qopalıqlarǵa ot basıp, awıllardı tútinge mantıqtırıwǵa buyrıq beriwe qarap edi, Esengeldi albıraqlap kelip, Jasawıl basınıń alındı, óz shalǵayına ózi oratılıp jiǵıldı hám jer tislenip jatıp jalbarındı.

— Sadaǵań keteyin, keshir! Keshir, qádirli miymanım. Óytpe, káramatlı Xiywaniń topıraǵınan jasalǵan adam!

— Túrgelip sóyle, muddayı Máhrem! Qutırǵan bórińe tisletip, bolıp górine eńkildeyseń be?

— Ol qutırǵan, durıs ayttıńız, káramatlı Xiywaniń begi. Ol meniń janıma jegi bolǵan bóri. Sizge Qońırat urıwınıń atınan ant etemen, Jayılǵan babam yar bolsa, sol bóriniń izindegi kúshikleri menen sap qılıp beremen. Biraq elimdi tútinge mantıqtırımańız, meniń patas jerime tógilgen bir shazadanıń qanı ushın atı qońırattı ayaǵınan tik bastırıman...

— Onda kóter urıwińdı!

— Kóteremen, káramatlı jasawıl bası. Máwlet beriń. Bir juma máulet beriń. — Esengeldi máhrem túrgelip, jaqınlasıp turǵan janashır awıllaslarına, biylerge qaradı. — Kórdińız góy, adamlar? Jańaǵı qutırǵan bóri hámme eldiń baxtına qara tigip, kiyeli topıraǵımızǵa shazadanıń pák qanın aǵızıp qashti. Izin oyran etip qashti. Shidam ada boldı. Sol naynsap orıstiń tili kesilip, ózi topıraqqqa aralaspay, elge tınıshlıq joq. Muńlı xalıq jáne túgin jutpasın, jáne balamız jılamasın deseńiz, izińizge eretuǵınlardı ayaǵınan tik bastırıńlar!.. Túsinińler! Patas jerińizge káramatlı Xiywaniń pák nókerleriniń qanı tambasın. Bul gúna! Bizdey ǵargısqıa ushıraqanlar ushın gúna!

— Biz sizlikpiz, máhrem!

Bul dawis jilamsıraqan máhremniń kewlin jumsarttı, talay urıslarǵa qatnasıp, talay óliniń kókiregenen basıp ótip júrgen Jasawılbaşı ushın bir nókerdiń ólimi, qabaǵan bir iyttiń óliminen ashınarlı emes edi, biraq, báne menen, xanǵa qádirli máhremge zıqın ótkeriw maqsetinde, ashıwın baspay turǵan keypinen bosasti.

— Shidayıq, máhrem, lekin, sol hawleki orıs biydiń atınıń tuyaǵı tiygen jerdi óz xalqıńa qırshıtasań!

— Ájep, káramatlı jasawıl bası! Awıllaslarım, záńgileslerim, esittińiz be? Bawırınan jel ótken bende orıs biye qarsı maydanǵa shıqsın!..

* * *

Maman biy ashıw menen Xiywa nókerlerine basqı taptırıp, zıp bergende, qara basın saqıtlawdı mákset etpedi. Nókerler izimnen quwar dep dámelengen edi. Sondaǵı oyı: olar quwa qoysa, qayımshıl aqboz at jetkermeydi, tuttırmayıdı. Bul átiraptıń áddı-úddin bilmeytuǵın jaw "tutamız, tutamız" dew menen shashiwlanańdı. Áne, sonnan keyin kúsh jumsap, birin-birine qospay jekme-jek qılıshlaśıw edi. Jaw nókerleri onıń bul oyın boldırmadı. Qasqırǵa jete almaǵan awıl iytlerindey shoǵırtpaqlasıp, jasawıl basını dógereklep, máslahát qurıp qaldı. Endi istiń nasırǵa shabatuǵının túsingen biy hesh jerde gidirmedı. Aq boz attıń. bas-kózi demey qamshılańdı, quynlatıw menen kelip, Ubaydulla biydiń awılına xabar etiwigə belgilengen Begdulla qara saqalǵa, Mırzabek biye xabar etiwigə belgilengen Nurabillaǵa bir-bir at tawıp berip, ketiwlerin tezletti. Hár birine zinharlap asıǵıs tapsırma berdi:

— Jılınarmız degen otımızdan órt ketejaq kún tuwdı. Qaralı bolǵan eldi bul dúnyanıń ilmeshekli ǵalma-ǵalınan jasırǵan qopalıqları órtewewe Xiywadan atlılar keldi de. Hár attıń tuyaǵında álem otına tamızıqtıń ushqını kórinedi de. Aldın alıwǵa járdem sorap keldim-de. Maman biydiń kókiregi jamanlıqtı sezip, aldińizǵa iyilgen bası menen kosa, qan quylıǵan júreginiń sózin jiberdi-de.

Ol usılardı ayttı da, quynlatıp shabısı menen aq boz attıń basın Esim biy awılına burdı.

Amanlıqta bunday oyqas salıp shappaytuǵın biy atınıń dúbırın esitken awıllar ózlerin álleqanday jamanlıqqa tayarladi...

20.

Xiywadan kelgen jasawıl bası Esengeldiniń tayarlıq ushın ótinip soraǵan mawletli jumasına shekem shıdamadı, asıqtıradı. Halqasqa otırarda, ya keshki awqattan keyin jataraldında;

— Mährem, qamısti bos uslap atırsań, qolın emes, kegirdegińdi qayıp ketpesin, — dep, qayramaǵan kúni joq.

Bul Esengeldiniń júykesin qurtqan ústine qurttı, shóktirdi, azdırıldı, shıtayı qıldırı, sol ushın ba dawısıń kúnnen kúnge hám báleń, hám ashıwlı shıgaratuǵın boldı. Nátıyjesi jaman shıqpadi. Uádeli jumaǵa gileń tárepdarlarının atlı-piyadası mińǵa shamalas qol tayın boldı.

Túnerip júrgen jasawıl bası endi ǵana ashılısti. Esengeldi menen nókerlerin ertip, jiynalǵanlarǵa burın sırlas, úyrenshikli adamday-aq birden bolar iske kóshti.

— Jawıńız orıs biydi sońǵı iret anaw qamışlıqqa sińip baratırǵanda kórip qaldım, — dep "Kók ózek" tamannıń qamışlıǵına qamshı shoshaytti.

— Ańsat ǵana qolǵa túsiriwdiń joli — orıs biy panalaǵanday qopa qoymaysız. — Ol usını ayttı da, nókerleriniń boyı kelidey birewine im qaqtı. Nóker atınan jerje timp etip túsip, bir baw qamıs orıp shom buwdı, ushın otqa basıp lawlatıwı menen jasawıl. bası qamshı siltegen qalın qamışlıqqa qaray júrdı...

Azdan keyin sol qalın qamışlıqta gúwlegen qızıl jalın kóterildi.

— Áne, endigi is sizlerdiki, biz xızmetińizge tayın, — dep jasawıl bası Esengeldige "sen ne deyseń?" degendey shot mańlayına zorga siyǵan dóńgelek qızıl ala kózlerin attı. Awillardıń suyiqtığı iqtırması órtenip atırǵanına say-súyegi sırqırap, shıtnap ketejak bolıp turǵan Esengeldi hesh sóylemesten, túneriwi menen atınan tústi. Kelidey nókerdiń úlgisi boyınsha bir shomǵa ot tiygizip, Maman biy kirgen qalın qamışlıqtıń ekinshi jerine ot bastı. Bul da gúwledi...

Jer júzindegı mıqlı gindiklerdiń biri dep atanǵan Xiywaǵa jaranıp, áptada qaraqalpaq xalqı atınan birinshi mähremlık algan Esengeldige isenip, dawın-dawlasıwǵa, jawın-jawlasıwǵa kelgen tárepdarları endi qarap turmadı, kók quwalaǵan malday shashila taba tutıp, tepe-teń Esengeldiniń isin tákırırlawǵa ótti... Olarǵa bolısqanday teńiz tamannan samal kúsheydi. Qápelimde, jalın-jalıńǵa ulasti, tútin tútinge kosıldı. Aspan menen jer arasındaǵı bostanlıq qızıl jalın aralas buwazaq-buwazaq

qara tútinge tolıp ketti. Bir topalań álamat baslandı: qamışlıqlar arasınan pır-pır uship kóterilgen hár qıylı quslardıń qanat-kuyrıqları kúyip, túngı gúbelektey, tomp-tomp qaytip otqa túsip jattı. Inlerinde, uyalarında tunshıqqan haywanlardıń ayanıshlı dawıslarına qosila, ot arasınan sekirip júnleri pısqıp, jalınlap, jan aybat penen shapqılaǵan tuyaqlı haywanlardıń izlerinen adamlar juwirisip, jan talası menen nápsi arasındaǵı gúres qızdı. Tınımsız dawam etti. Jánjak hesh túsiniksiz gúwildige, shuwıldıǵa, jılaǵan ızıldıǵa tolıp, qulaqlar pitti...

Araların qopaliqlar menen qalıń toǵayıqlar bólgen awıllar, jalpılamay órtten keyin payda bolǵan maydanlıqlarda, shashıwlaniپ, suwi quriǵan kóldıń balıǵınday, shoqshoq bolıp tasırayıp qala berdi...

"...Xalayıqlar, xalayıqlar, el kórpesi serpildi, iqtırmáǵa ot tiydi, ot óshiriwe shıǵınları!.."

Maman biydiń dawısı kóller ústinde, atızlar basında, qopaliqlar arasında qayta-qayta tákirar qılıniwdı, qayta-qayta gúñireniwde... Sótyp órtke qarsı kúshli hújim dawılı kóterildi, burqasınılı Aral teńizine sıymay, buwazaq-buwazaq bolıp biyik jaǵaǵa urǵan úziliksiz asaw tolqın shıñrı kibi, qol uslasqan neshe júzlegen kempir-ǵarrılar, hayal-balalar, bawırınan jel ótken esapsız adam Maman biydiń aqbozına erip, jer tanabın quwırıp kiyatırǵan ottıń aldin keseledi, kim qumǵan, kim tabaq, kim dúmshe, kim mes... áytewir qolına ilingen idıs penen suw quyadı, háreket kúshli. Kim bir jıńgil alıp jer sabalaydı, kimler ógız ornına gúndege jegilip, ot aldınan uzın-shubay jer súriп baratır.

Shabbazlı ózbeklerden kelgen Xudaybergenler de Esim biy toparı menen birigip, qılyqıw salıp ot óshiriwiwde, qarsı tárepke kesek atıwda...

Arpalısıp lawlaǵan ottı óshiriw múshkili artıp baratır... Órt bazi orınlarda teńizdiń betindegi qamısqıa tiygen ottay bólínip, qara tútin pısqıp, aspanǵa atlıǵıp atırsa, bazı jerde tútinnen ushqın dórep, dáryanıń, kóldıń ekinshi tamanında órt payda qılıp jattı.

Pıshıq murnı batpas qopaliqlardıń ornı dala-dala bolıp qalıp atır. Usı qalalıqları boylap, gójegin joyıtqan qoyanday at qamshılaǵan nókerler "oris biy qayda tasalandı?" degen dawırik penen, órden iqqa shabısıwda, Esengeldiniń shaqırıǵına kelgen mülaǵan qol bir-birin jazdırıspay, "anaw qarawıtqan orıs biy" desip, qulaǵan kúyık torańǵıllardan-torańǵıllarǵa, shoqalaqtan-shoqalaqqa górban-górban juwirisip júr...

Bir keń jazıqlıqta eki tárep joliğısti. Katań sawash baslandı: qoshqar dúgisleri, qoraz shoqısıwları, teke tiresleri, hayal julisiwları, palwan gúresleri, biy qamshıları, nóker nayza-qılışhları... bári-bári háreketke kirdi.

Órtten keyingi qap-qara túbirlerdiń písqiwın qan tamshıları óshirip jattı.

San mıń qoldı baslaǵan aqboz atlı Maman biy at-jaraqlı Xiywaniń qırq nókeri hám qońırat atlıları arasında tınbay dawıslap, tárepdarların xoshemetlep, óziniń amanlıǵınan xabar berip, qayımǵa kelgen nókerdi aldına óngerip qashadı da, qara górim jerge aparıp qozıday ilaqtırıp keledi, jáne birewine qol saladı, quwadi, qashadı...

Bul soqlıǵısıw jáne bir kún sozilǵanda, ot bergen at-jaraqlı táreptiń jeńiske erisiwi sózsiz edi, ot óshiriwshilerge birden yosh kirdi. Izinde júzden asa atlısı bar Mırzabek biydiń hawazı esitildi:

— Harma, Maman biy! Bizge maydan ber, dem al, Maman biy! Qaraqalpaqtıń jábirkeshleri, kórsetiń bizge jawıńızdı!

Urıs qaytadan qızdı, jekke júyrik atlını tutalmay ózlerinshe "oyın" qurıp júrgen nókerler endi shin mánisindegi urısqa ótti. Haqıyat ayawsız qan tógispe endi baslandı... Kún bata eliwlegen atlısı menen ǵarri Ubaydulla biy jetti. Lekin ǵarri biy abaysızda attan quladı... Endi urıs júdá shiyelenisti. Namazshamǵa deyin tınbay urısqan Xiywa nókerleri, Esengeldi hám onıń biraz atlıları sharshadı ma, qarańğı túsken soń, suwǵa batqan kesektey, ǵayıp boldı... ǵajja-ǵaj shaynaspa urıstıń dawamı tań atıwına qaldırıldı...

Kelesi kúni azanda quyash nurına aralasıp "Kóp kúshti kórgen Xiywalılar basqı tawıp qashıptı" degen ǵawasat shıqtı. Bul rasqa aynaldi.

Urıs toqtadı. Hár kim óz ǵalma-ǵalına qayttı.

21.

— ...Úy soǵıw jaqsılardıń isi, buziw dońızlardıki...

Amanlıq shákirt bolǵan úyshiniń bazda-bazda aytatuǵın bas gápi usı. Bunnan tısqarı kóp sóylemes, kódireń gápke sarań adam eken. Bárha jumıs penen bánt. Gúymeń-gúymeń, gá aǵash jonadı, gá uwıq iyedi, gá kókleydi... Ne islese de bárin shákirti ushın islep atırǵanday. Kórsetpey,

úyretpey, eskertpey is baslamas. Sharshasa, jońqalardıń ústine jambaslap jatıp:

— Azamatım, endi óziń kórshi, — deydi de, Amanlıqtıń isin baqlaydı. Ol nabada aǵashti teris jonıp búldirse de, qızbas, ornınan qozǵalmas. "Endi anawsın qolǵa alıp kór" deydi miyığınan kúlip.

Ustanıń hayalı da nayatiy haq kewilli adam bolıp shıqtı. Ózi jas balalı bola almaǵan japsaqlı hayal eken. Qarakezdi óz perzentindey kórip qaldı. Onıń eki qatlıǵı bilinip, ayaǵı awırlasqalı, kóp jumsamaytuǵın boldı. Azanda onıń uyqısın buzbay, ózi chay qaynatıp oyatadı.

— Túrgel qızım, Qarakóz, — deydi álpayım.

Bul jaǵdaylar Amanlıqtıń usı úyge degen adamgershilik suyistenshilligin, ustalıqqa degen uqıbin artırgan ústine artırdı. Iske qunt penen berildi. Alaǵadalananbadı. Xiywanı kúsemedi. Hátteki, awıl-elı haqqında xabar biliwge qızıqsınbadı da. "Ele bárın bilermen" dep, ózin-ózi jubatadı. Nabada Bektemir esine tússe, kórip qaytqısı kelip turadı da, pay ádeti jaman, ashshı dálkek qıladı, kelse, biyshara kem kewilli Qarakózimniń zeynine tiyer" dep, onı umıtıwǵa tırısadı.

Ustanıń isenimi artıp, úylik taldı shabıwǵa ózi ketip, ózi tańlaytuǵın dárejege jetip qaldı.

Bugin ol toǵaydı kóp gezdi. Aǵash tańlaǵanlıqtan emes, tek erkin dem algısı kelip júr... Ótken ómirin kóz aldına elesletti. Idiraldı ulı Jaqsılığın esledi. "Ol da úyshi bolsa, atına sáykes Jaqsılıqqa xızmet qılsa, algısdarǵa saziwar bolsa... Hayal áperip shańırak qılsam. Aqlıq súysem, Gárip Qarakózim tuwǵan balanı izine ertip ózi adam qılsa... Ótken ómirge nalımay-aq, endigisinen-ak razı bolar edim... Jaqsı jasamaq bolsa da jaqsı bolıp ólmek joq degen. Eń bolmasa ólimim qádirli bolsa..."

Uyqıda múlgigen toǵaydıń tınıshın buzǵan "taq-taq" esitildi. Qulaq saldı. Kim bul? Balta uriwi tez-tez. Bunday shánık háreketler Bektemirde bolatuǵın edi. Sol meken?.. Ol toqıldı tamanǵa qaray júrdı. Aq terektey boyshań sulıw taldı shawıp atırgan birewdi kórdi. Baltanı hár urǵan eayın basındaǵı qara qalpaǵı selk-selk etedi. Sózsiz, Bektemir! Sebebi bul átirapta bunday qalpaq kiyetuǵınlar az. Oynap qorqıtpaqshı bolıp turdı da, balalıq etpeyin degen menen, alıstan atın aytıp, sálem berdi. Bektemir qalpaǵı menen mańlayınıń terin sıpırıp artına burıldı, "Haw,

Amanlıq aǵa..." dep dálbireklep kele sala qol alısti. Amanlıq—esenlikten keyingi birinshi sorawı mınaw boldı:

— Amanlıq aǵa, pushıq jeńgey sawma?

"Bul bijıq sáweyekke nege ayttım?" dep ókindi Amanlıq hám onı qaytarıp qoyǵısı keldi:

— Dálkek qılma, qosshım, Ay jarılgap kún tuwıp, perzent kórsetse, murnı da, tili de bilinbey ketedi maǵan,

Bektemir onıı shırayınan shin ashıwlanganın uqtı. Óz minezi ózin muńaytpadı, soradı:

— Amanlıq aǵa, elden xabarıń bar ma?

— Kesgellem!

Olar shabilǵan aǵashtiń ústine qustay qonaqlap otrısti.

— El astan-kesten bolǵan... — dedi Bektemir.

— Bul ádalatsız qudayǵa ne jazdıq eken?! — dep Amanlıq birden sarsıldı.

— Amanlıq aǵa, júregińdi basıp tınlay ber. El bir qaynawitlaǵan. Xiywa xanlarınıń burıngı-sońǵı ádeti — buqsań, ústińe júk mindire beredi eken. Muxammed Ámin inaq taxqa minip algan soń Esengeldi máhremge ertip elge qırq nóker jiberipti. Úndemey salıq tóleytuǵın biziń sahrayı qaraqalpaq pa? Maman biy ǵujır menen atqa minip salıqshıllarǵa qarsi barlıq eldi ayaǵınan tik bastırıptı., Ubaydulla biy túwe Mırzabek biyler-ám kelgen. Esim biy awılı, tolayım kóterilgen. Qullası, oq-jaraklı Xiywa nókerleri menen úlken qan tógispe bolıptı. Biyshara Ubaydulla, qartayǵanda sheyt ólgen. Shabbazdan bargan Xudaybergen isimli qoli ónerli ózbek diyxanı bar edi, Xiywalı bir nóker oǵan "namısıń joq, satqın" dep qılıştan ótkerip ketipti. Házır awıllar arası burıngıday toǵaylıq emes, Kishi júzdiń jerindey dala-dala bolıp qalǵan deydi. Bárın ot jalaǵan.

— Esengeldi qay tárepte bolǵan? — dedi Amanlıq shıdamay.

— Xiywa tárepte. Onıı kóp qońıratları Xiywa tarepqe ótken. Xiywalılar bolsa kóbinese bir awıldıń iytin ekige bólip talastırıp, tumsıǵı qanap shúyik bolǵanına kesek atıp tura bergen...

— Way, ne qılıp jiberdiń, Bektemir?!

— Ne qılayın? Esitip bawırim órtendi. Tek quwanıshlısı Maman biy ǵujırıp, Xiywadan bargan jasawıl basını óltirgen. Jáne onlaǵan nókerin

jer menen jeksen qılğan. Qalǵanlarına basqı taptırıp qashırgan. Esengeldi de Xiywaǵa qashıp kelgen, deydi.

— Endi ashıw menen xan barlıq qabaǵan iytlerin eldiń ústine aydap, jurttı talatadı, tuqımqurt qıladı desesh.

— Olay emes. Éń jaqsı tamanı, olay emes. Xan jaqsılıqtı biledi eken. Jasawıl basisınıń ólgenine qıynalmaptı. Ol burıngı xanlarǵa da xızmet etip, bir eshekten, ekinshi eshekke awısqan quysqanday bir sobılıq eken... "Ólse ólsin, tınışh eldiń nege mazasın aldi" depti Inax Esengeldini sarayında bir juma saqlap, qasına kóp qátquda qosıp, "sahrayı qaraqalpaqtıń balalarınıń kókiregine Hiywaniń nurın quyasız, oqıtaszız" dep, bes altı molla da jiberipti. Ubaydulla biy balası Orınbayǵa jay saldırıp, "Orınbay kala" degen at bergizip, Buxaradan shaqırtıp molla aldırǵan dep esitken edim. Sadagań keteyin Xiywanın xanı, sol Orınbay qalaǵa endi óz atınan shaqırtıwsız-aq molla jollaptı. "Eldiń tolqının basıń" dep tapsırıptı. Bul jaqsı.

— Izin jaqsılıqqa ákeldiń góy.

— Xiywa degenniń ózi Xorezm shuqırına nur shashqan shamshıraq emes pe? Sen de, biz de usı shamshıraqtıń sharapatınan usta bolajaqpız... Ustalı el düzeler degen. Elimiz dúzeledi. Awzınıń duwası, tiliniń margiyası, bileginıń kúshi bar Maman biye tasaddıq dey ber. Esabın tawıp elge kóp kátquda, molla áketken Esengeldige hám raxmet dey ber. Elde birew ójet bolsa, ekinshi birew tórelik qılıwı lazım eken.

— Al endi, sen bul gáplerdi qaydan esittiń?

— Xiywada qaraqalpaqlar jóninde duw-duw gápten qulaǵıń ger boladı. Tap keshe Aydostı kórip qaldım. Sol aytı. Oǵan xanniń ózi aytıptı.

— Háy, qanday kishi peyil xan. Aydostı balasınbay sırlasıp júrgen-á! Ilaya mıń jasasın bul xan.

— Perishte awmiyin degey.

Olar biraz waqıtqa shekem úndespey, hár kim bilgeninshe kewil duwasın oqıp, xandı algısladı. Al, xan bolsa, elge, kátquda jollap, mollalar jibergende waqıtsha ne utiwdı názerde tuttı? Aqibeti ne boladı? Júzeki jaqsılıqlarınıń astında qanday sum túlkiniń qıp-qızıl suliw quyrığı bılǵańlap atır? Bular haqqında ekewi de oylamadı.

— Qáne, Amanlıq aǵa, sırlasayıq, — dedi bir waqitta Bektemir. — Sen birinshi úydi kimge soǵıp beriwdi oylap júrseń.

- Men be? Men ...Maman biye soğıp beremen. Óziń she?
- Men be? Sen de oylandıń, men de oylanıp alaman. Qashan qaytasań?
- Óziń she?
- Ustaniń aytıwı boyınsıha sarras bir jıldan.
- Quda qálese bes-altı ayǵa kalmaspan.
- Sen nege meniń hayalımdı soramaysań?
- Sende hayal joq tá.
- Kóresein joqtı. Tuwdı. Ul tuwdı. Meniki. Dál ózime usayıdı.
- Qutlı bolsın, balańa uzaq ómir bersin. Alıp qaytasań ba?
- Balanı taslap ketkenshe ólgenim abzal. Aqırı bileseń be? Ustani jek kóremen. Shırtıdaq, hástedey bolıp alıp úsh hayalı barın aytpaysań ba. Úshewiniń burımların bir qosıp baylap sabaytuğının qáyterseń. Meniń súygiligim jegen tayaqtan say súyegim qaqsap boldı. Bilmedim, shala úyrensem de qaytaman ba?

- Óytpı, shıda! Túrgeleyik, endi aǵash shabayıq.
  - Azǵana sabır et, sorawińa juwap al. Birinshi ret, úlken arba soqpastan burın óz balama, izinen seniń balańa adaǵarba soǵaman.
  - Bul dúnyada máńgi jasaǵaysań.
  - Pátiyańdı ózgert. Óytip xor bolajak jaǵdayım joq. Birge jasaǵaymız! Úyshi bolmasa adamlarda lázzet te jok.
  - Pay, Bektemir, qızıq jigitseń dá, túrgel endi!
- Amanlıq onıń menen xoshlaşıp, baltasın iynine salıp toǵay-taldıń arasına sińdi.

Bektemir shala shabilǵan juwan aqtalǵa balta urdı eki jerden alma gezek toq-toq etken balta seslerinen toǵay quşları úrkıp uship, shurqıldasıp sayrap, ólı tınıshlıqtaǵı toǵayǵa jan kirip jańǵırıp turdı...

22.

Sońǵı urıstiń jarası da enapat... Kimler jáne gúńrenip, kimler jáne jılap qaldı...

Qaytken menen de, geyde qıstiń qaqaman boranı kibi qaltıratıp, geyde jazdiń epkinsiz qapırıq issısı kibi demiktirip, adamları qıylı-qıylı báleqadalarǵa muptala qılǵan kúnler eplep ótip turiptı. Kún batsa ǵániybet, bir ǵawǵalı kún artqa taslańanı. Ólı tósekke kirip algannan soń

kirpik ayqastırtpaytuğın álwan-áluan qıyallar hár kimniń óz qara basınıń isi sıyaqlı, tań atqannan soń, tamaq tabıw mashqalasının astında jenshilip qalıp ketedi, kelesi aqshamda jáne uyqı bermeydi... Qáne usı gezde olardıń oylarına túsingen birew el aralap jar salsa. Jıllı ornınan suwırılıp izine ermeytuğın, erteńgi kúnniń emin-erkinligi ushın ólimge bas tikpeytuğın adam qalmas edi!

Kóz jetpes biyiklerdi aqsaǵan xalıqtıń qıyalın tájiriybeli Xiywa xani ugıp, salıq jiynawǵa jibergen qırq nókeriniń bos qaytqanına, jasawıl basisınıń ólgenine giyne saqlamaptı: "Eldiń kózin ashśin, túsinisermiz" dep, kátqudalar, mollalar jibergen, qollarına jaw-jaraq emes, kitap uslatıp jibergen. Jamanlıq keler dep qorqıp júrgen xalıq, Maman biydiń uriqsatı boyınsha shegaradan ótip, paraxatlıq penen kelgen bul qátqudalarǵa, mollalarǵa áweli adırayıssa da, soń qushaq ashti. Quwanısti. Kóringenleriniń aldınan kese ótpey, jol beristi, tósektiń tazasın, orınnıń tórin solarǵa awıstırdı... Házır olar el aralap, ańıraǵan kewillerge ózlerinshe tuxım sebiwde.

Áwelgi úsh künde kátqudalar, mollalar eldiń dúmpiwinen qorqıp birge júrgen edi, soń bólindi... Buǵan da sarras bir máwsimnen asıp baratır...

Hár qaysısı hár jaqta bólinip, bir-biri menen tillespese de, ángimeleri, oy tuyǵıları házır ǵana oylasıp alganday. Birin-biri tolıqtırıp, birin-biri jóplep júrgenge megzeydi.

Mine, Esengeldi mähremniń otawındaǵı lıqqa tolı jámáát pesin namazınan soń qaytadan چayǵa otıriptı. Hámmeniń dıqqatı namazǵa imamlıq qılǵan, kúshli qıráati pútkıl awıl boylap esitiletuğın xiywalı mollaniń awzında. Eshki saqalınday uzın saqalı kókiregine basılǵan aq shapanlı bul adamniń aldında sarı muqabali kitap jayıwlı jatır. Kózabaǵa ma, ara-tura barmaǵın jalap, betlerin ashqanı bolmasa, ózinshe sóylep otır:

— Bul dúnyada jiyǵan dúnyanıń qıyamet qayım kúninde hesh paydası joq. Bul dúnyada jábirge shıday beriw kerek. Kim jábirdi kóp kórse, janı jánetiy boladı. Esengeldi mährem pútkıl qońırttıń ígbalına tuwilǵan qudanıń quli, Muhammedtiń úmmeti. Men sizlerge aytıp otırǵan bul ángimelerdi ol tánha xan awzınan esitti... Hár kim óz urıwi menen jánetke barsa pa, pa!.. Lekin quranda, quranniń hám onı

úyretiwshiniń tilinen óz tilin artıq kórgen insan quda biyzar degen-ám ráwayat bér. Saq bolı́lar. Kudabiyzarlıq dozaqıylıq... Biz musılmán, Orıslar namusılmán...

* * *

Kurbanbay biydiń úyinde de ángime dukanı qızğan. Xiywali mollaniń sózine elikken jámáát shala uyqıda shuǵıl múlgisip otır.

— Qıtaylar ázelden ústemlik ushın jaralǵan el. Sadaǵań keteyin Xiywaniń xanına qudadan saza kelip, usılay degen. Babańız Dáwletbay bay pútkil Sırdáryanı boylap, jaǵa jırtısıp sheyt ólgende, usını árman etken eken. Áwladları babasına sadiq bolıp, pútkil qaraqalpaqka áǵalıqqa talaplansa, áne áwlad, áne zúryat. Ondaylor jánnetiý áwlad, jánnetiý zúryat. Olay bolmasa, baba ruwxı qorlanganı... Adam balası qudadan perzent tilegende o dúnjasın oylasa kerek. Lekin, balasınıń tilin quran tiline sindırıw beyishiylık... Namusılmánlar menen tabaqlas bolıw gúná...

* * *

— ...Amanqul biy, boy sınınız kelisken adamsız. Sizdey iyman júzli adamǵa óz urıwı menen el basqarıwdan basqa nárse kitapta jazılmaǵan... Káramatlı xan aldına bas iyip barganıńızda wah-wah!.. Lekin, kim jábirge shıdası jánnetiý degen ráwayat bar...

* * *

"Orınbay qala" niń shárdáresinde hámmeden biyik otırǵan Xiywali molla óz joldaslarınıń ishindegi algırı edi. Shapanı, sállesi, saqalı, dambalı, bári aq, misli aq quwday bul adam, qıyametqayım ángimesinen, burıńǵı buxara mallasın baspalatıp, shárdárege búgin kóterildi.

— Quda ázeliy beyish, dozaqtı jaratqanda, dozaqtı ǵayı til, ǵayı dindegilerge, beyishti musılmánlar ushın jaratqan. Túrki tili hám musılmán tili. Muxammed payǵambar "tili álhamdillaǵa gúrmelgen bende dozaqta qalmas" degen eken. Sizler, Jańadárya boyınıń qaraqalpaqları, dozaq penen beyish ortasındaǵı bir jal qamissız. Orıslar ya qazaqlar tamannan bir isırırapı degish ursa, dozaqqa súńgiysız de qetesiz. Ázelden biz tamanǵa, qublaǵa qaraǵan júzińız arqaǵa, ǵayı dindegiler tárepine burılmawı lazı̄m. Babalarınız bul jaqqa baslap

kóshkende de, dúnyanın shamshıraqı Xiywanı názerde tutqan. Xiywa bolsa álem quyashi Mákke-Mádiyneley báhárlenedi... Lekin, sizler kóp jábirge kóngensiz, sol ushın jánnetisiz... Gayrı dinniý bir adamınıń tilin káliymaǵa keltirip, islamnın kúshigi qılıw, hár bir musılmanga hám parız, hám qarız. Xanniń sırı qupiya sır. Sizlerdey azamatlarǵa aytsam, meni satpassız. Káramatlı Xiywa xanı Jańadárya qaraqalpaqların pútkil qaraqalpaqtıń seydini dep, onıń gúnalı nókerlerin shapqanıńızdı keshirip otır. Sarayǵa da sizlerden keńesgoy almaqshi... Házır Xiywaǵa aralasqan Qońíratlardan liykindi tartıp ala bilseńiz, isińiz rawaj... Eki dúnjasın bergen tek sizer bolasız...

* * *

Usı taqlettegi ángimeler Esim biydiń awılında da, Gayıp bahadırdıń toparında da, hátteki Begdulla qarasaqal, Sabır sıypań shoqlarında da, hár bir mayda ırıw tiyreleri arasında da alma gezek bolıp ótip atr. Nelikten de jurtshılıq tińlaydı, júdá qızıǵıp tińlaydı, hár kim óz ırıwı jónindegi maqtaw sózlerdi unatadı, bul jóninde basqalardan sır túyedi.

Ózlerin xan kátqudaları, Xiywa mollaları dep ataǵan bul adamları elge kirgizip jibergen Maman biydiń ózi edi. Onıń sebebi bılay: Xiywalı jaw qashqan menen aynalıp keletugıńı ayan edi. Sonlıqtan Maman biy attan túspedi. Eldin, baslı-baslı jigitlerinen onlaǵanın izine ertip, awıldıń qubla jiyegindegi qamıslıqqa sińdi hám usı kóldıń jolbarısınday qamıs aralap, Xiywa tamannan jaw kútti. Ol kútken qáhárli jaw kelmedi, onıń ornına, basqı tawıp Xiywaǵa qashqan Esengeldi máhremge ergen gilen kók eshekli, aq quwday kiyingen ǵarrıllar payda boldı. Maman biy aldın keselep tintiw júrgizgende, olardıń hesh birinen jaraq shıqpadi, kerisinshe qoyınlarınan birew-ekewden kitap shıqtı. Ilim—ikmet dese janı qumar biy bul jaǵdayǵa lal boldı qaldı.

— Biz Esengeldi máhremnin tilegine binaan xan hámiri menen elińe kıyatırmız, bala oqıtamız, kerek emes deseńiz usıkáradan ǵırra qaytamız,
— dedi biri.

— Qaysı tilde bala oqıtaszı?

Qudanıń tilinde.

— Qudanıń tili qaysı til?

— Quranniń tili.

— Qaraqalpaq tili she?

Qudanıń tiline jatpaydı.

— Onda sol quday qaraqalpaq tilin nege shıǵargan?

— Ásige ketip qudaybiyzar boldıń, káliyma qaytar... Láa, ilahilalahuuw... — dep káliyma qaytarıp, eshegi atqa tákabbil sállesin dińkiytip orágan, jasına qaraǵanda quwnaq sıń simbatlı, semizshik, betiniń qızılı ele basılmaǵan mánilik ǵarri jasawraǵan kózlerin aq oramal menen sıpırıp Maman biyge jaqınladı: — Ha, Maman biy sen be? Olay bolsa tús attan. Meniń ismim Áwez xoja iyshan. Murat shayx penei Buxarada bir oqıǵanman. Seniń atań Orazan batır Xiywaǵa kelgende aldına dásturxan jayǵanman. Ho, ho, jezqanat palapan, sen nege bárha ózińdi jurt túsiniwin talap eteseń? Sen de jurtti túsiniq baq! Ha, art betimizge nege síǵalanasań? Jasırınıp turǵan atlı nókerleri bar dediń be? Joq! Biz bir mómin kepterler. Jaqsı niyet penen ushıp kiyatırmız. Qaraqalpaqtıń din házireti Murat shayxtıń denesin kiyeli Sırdárya boyınan shamshıraqlı Xorezm shuqırına keldiremen... Esengeldi máhremge nege olıyıp tursań? Ol usı elge sennen kem jan ashita ma? Biykar! Biz bilemiz, eliń az, urıwlar az, biraq bul máhrem xan aldında qızıl tilin jaldap, elińdi kóp urıw etip kórsetti. Mine, biz usı eshekli kiyatırǵan islam kúshikleri, Esengeldi máhrem haqqına duwa qıldıq, xan aldındıǵı bir ótirigin keshiriwdi soradıq...

Maman biy ne qıların bilmey badana kózleri menen shar tárepti gózledi:

— Esengeldiniń eldi maydalap urıw kóp degeni — bir oshaqtıń qozın shashıp qızgının qashırǵanı. Úlken oshaqtıń otın óshiriwge bir kóldıń suwi kerek edi. Endi sizler túpirik penen-aq ot óshiretuǵın bolǵansız. Buni xanniń maqullaǵanı, sizlerdiń duwa qılǵanıńız — quwanǵanıńız.

Áwez xoja Maman biydi tolıq túsindi. Qoriqtı. Biraq sır bermey saqalı selk-selk kúldı.

— Seni záhár shóp deytuǵın edi, biykar aytıptı. Awzınıń sarısı ketpegen palapan ekenseń, — dedi eziwlerin sıpırıp.

— Ótińler. Niyetimiz jaqsı dep ótińler, izińizden jaman niyetli nókerler payda bolsa, birinshi náwbette sizler ólimdarsız. Birińiz qalmay torańǵılǵa asılasız, teńizge taslanasız.

— Hár kim wádesine berk bolsın, — dedi Áwez xoja iyshan kútá saldamlı.

Maman biy olardı usılıayınsha elge aralastırıp aldı.. Basqa at-jaraqlı jaw kelmedi. Bul jaǵday — "mómin kepterler jaman niyetli" degen pikirden qashıqlastırdı. Izlerinen tırshı qoyıw da námártlik bolıp esaplanadı. Biraq olar xan tapsırığı boyınsha óz kárlerin erkin dawamlap júripti...

Maman biy bir jola Begdulla qarasaqaldı kórip "jaǵdaylar qalay, Xiywalı mollalar qalay?" dep sorap qaldı. Qarasaqal kúyip júr edi. "Mómin kepterlerdiń" ne gáp taratıp júrgenin qaldırmay bayan qıldı. Maman biydiń kózleri uyasınan shıgıp kete jazladı.

— Tańlanatuǵını joq, — dedi qarasaqal párwaysız usap.

— Jáne Abılqayırdıń tásili, jáne Ǵayıpxannıń ǵıjığı baslanganı... Bul náletiy xanlar bir besikke bólengendey. Oh, Begdulla, Begdulla, jáne ǵıjaq, jáne hár urıwǵa biz, pıshaq bólistirilip atırǵanı, bulardıń... Ne qılsa bolar?

Maman biy az ǵana oylanıp turdı da, keńesiw ushın Begdullanı ertip Esim biy awılına ketti. Ol awırıp atır eken. Ol da sarsıldı. Júzi laplap sarsıldı.

— Bul adamlar xan atqan kesek, lekin tilli kseek, — dedi Esim biy. — Keshe Áwez xoja iyshan degeni úyde boldı. Qaraqalpaqlarǵa ústemlik jalayırdiki" dedi uyalmay. Keyidim. Kúledi. Sóytip gáptı bόldı... Bir waqıtta qalaq bas Ǵayıp xan usılay degen edi...

Maman biy shıdamadı. Tez atlandı. Áwez xoja iyshandı "aranshı kenegesler" awılınan taptı.

Áwez xoja iyshan házır ǵana bir top penen sóylesip, olardıń arasınan qarsı pikir aytqanların unatpay, tez tarqatıp, bir ılashıqtı qatıq iship otır edi. Maman biydiń túrin jaman kórip, saqal-murtına jabısqan qatıqtıń juǵın sıpırmastan tikeydi. Ózi baslap hal-jaǵday sorasti.

— Taqsır, siz talıp ilimnen góre kayraqshılarǵa usaydı ekensiz. Shartasınızdı Xiywada iske salarsız, — dedi zilli biy shıdamay.

— Murat shayx pátıya bergen biy bizge isenbey, tırshılıq etkensoń, basqalardıń sizge bórttirip jetkermeske hali qala ma? Biz xan hámiriniń qulımız. Xan hámiri kuda hámiri. Islamnıń soqır kúshikleriniń kózin ashıwdan basqa niyetimiz joq.

— Xanińızdıń oyın qanday oy dep esaplaysız?

— Xan menen sóylesseńiz bilesiz. Eger bizge inansańız, xanniń oyi shırsha tabaqqa quylǵan tınıq suw. Únílseńiz hám túbin, hám ózińizdi kóresiz.

— Joq, taqsır, eger siz xan tili menen sóylep, oyın aytıp júrgen bolsańız, qáte. Xanińızdıń oyi túpsız qudılq. Úníldim. Qarańğı. Qorqıtadı. Shartasınızdı alıp elden girkireńizdi kótergenińiz jón!

— Oo, musılmanniń kápıri, ashshı shóp! Biz kelgeli elińde kózi ashılǵan kúshikler shalǵayıńdı jirtqan kúni ókinip júrme!

— Arashaǵa kelmey-aq qoyıń!

— Eliwge kelgenshe jigitligińdegi ójetligiń qalmaptı. Meyli, biz elińe shúyel emespiz.

Esikten Jaqsılıq kerindi. Asıǵıp juwıra berse kerek, eki iyninen dem alıp haplıǵıp tur.

— Ha, balam, tınıshlıq pa?

— Úye Aydoslar kelemiz depti, Baǵdagúl sheshem jiberdi.

Maman biydiń kózleri kúlip, júzi nurlandı.

— Házır, balam, házır ketemiz.

— Xiywa sendey ańgódeklerge quwanıştıń qaltası ekenin umıtpa,
— dep qaldı Áwez xoja iyshan.

23

Aydoslardıń sálemge keletuǵın bolǵanı Maman biydiń bazı qıyalların iske asırıwına oń tústi. "Sınayman, dep oyladı ol, Xiywanı sınayman, ne úyretti eken? Jawmasa da gúrkiretyuǵın qılǵan ba yamasa joq pa? Basqa jaslarda esitsin. Kuzma Borodin aytqanday, ilim-ikmetsiz eldiń adamı ayaq-qolsız tulıp. Kim bolsa sol uradı, kim bolsa sol ayağı menen kaǵıtıp ketedi. Eliniń ǵamın jegen biy, bala oqıtadı, ilim úyretedi. Bul, eliniń erteńi, danqı"

Maman biydiń bunnan tısqarı baslı oyi elge kelgen Xiywa kátqudaları menen mollalarınıń ne islep júrgen sırin kóphshilikke járiyalaw. Olardıń bári Áwez xoja iyshannan sağa alıp, bir qıylı gáp aǵızıp júrgen bolsa, tezirek girkiresin kótersin. Adamlardıń kózin ashamız dep, kózlerden qan aǵızıwdıń tásilin qılıwǵa, júreklerdi bildirmey nishterlewge hesh qaysısınıń huqıqı joq!

Ol usı maqset penen Aydoslar keler aldında jaqın-juwıq awıllardıń jaslarına qosa kóplegen jası úlkenlerdi, biylerdi jiynadı. Soyıslıq tappay jalǵız aqboz atın soydırıwǵa buyrıq berdi. Tańlanganlارǵa:

— At tabılar, kewil tabılmas, búgingi elime Aydostay keleshek tabılmas, bunday oqımıslı keleshekke at soyıw ele kóp húrmet emes, kirisińler, — dedi. Aq boz at soyıldı...

Jazdıńjadıraǵan quyashlı kúnlerinde de sırttan qaraǵanda úskini quyılıp, ishine kirseń, muń-zarı shertiletugın Maman biydiń ılashıǵına, búgin jaz kirdi, quwanish kirdi. Iynewge ildiriwlı qara qalpaqlar menen gónetoz duwqatı shapanlar búgin hám janlı, hám sánlı sıyaqlındı.

Jas úlkenlerdi tórge ótkerip, qaptalda óaz qatar saqqa júginisken jaslardıń sáni-jarasıǵı óz aldına. Báriniń basında Aydos, onnan tete-mektepleśi Qabil otır. Sálemlesiwləri, sońǵı kelgen jas úlkenlerge otırıp turıwları hámmege ibarat alarlıq jeńil, shaqqan, álpayım.

At jaqlı, dombaylaw qızıl júzli, iri súyekli Aydos, shıqıldawıǵına jawın jawmaǵan kóldıń qamısınday, sarǵayıptı. Qasındaǵı joldası Qabil da azǵın, etten siliniptı, Aydostan tómenshiklew.

— Adamdı ilim sorısa kerek, — desti jiynalǵanlar. Ishke sıymaǵanlar ılashıqtı aynalıp eki-úsh qatar bolıp qara jerde otırıptı. Maman biy hámmeňiń dıqqatın awdarayın degen oy menen Aydoslardıń ádep-iframına baha berdi:

— Áne, balalarım, mektep kórgen degen usınday boladı. Írzaman qáddı-qáwmetińizge, adam sıylaǵanıńızǵa. Xiywanı pitkerip, orısyat eline oqıwǵa barsańız, házirgi tóbeshikten de biyik, álemdi alaqanda kóretugın tawǵa minesiz.

— Bári de bolar, ata, — dedi Aydos.

— Tilińnen, balam. Óarganıń palapanı uyasınan uship qaptalındaǵı shaqaǵa qonsa, másirip, ógarq etedi. Búrkittiń palapanı diń aspanǵa kóterilip, álemdi sharlamasa, ushtıım demeydi. Búrkit bolıw ne degen iğbal, ne degen mártebe! Bolarsız, ullarım.

— Biy ata, biziń el, eń bolmasa, nege Xiywa dárejesiide bola almaǵan? — dedi Aydos.

Bul soraw ishtegi hám sırttaǵı jaslardıń bárin qızıqtırdı, qanday juwap bolatuǵınına qulaq túristi. Jas úlken biyler sam-saz bolıp tómen qarasti. Aydoslardı awılınlıń bir topar jasları menen baslap kelgen ǵayıp bahadırǵa

shekem albıraqlap eki tárepine jaltaqladı. Esim biy bundayda Maman biydiń házır juwaplıǵın biletuǵın bolǵanlıqtan hesh qısınbadı. Shırayında balalığı basım, biraq kútá saldamlı otırǵan Aydosqa quwanıshlı túrde jasawraǵan kózlerin qadadı.

— O, o aqıllı balam, men sennen usını kútken edim, — dedi Maman biy. — Ele bárın túrine bererseń. Nan tapsaq dásturxan tappadıq, kúshliler bizdi ayaǵan bolıp jayǵan dásturxanın, qálegen waqtında jiynap alıp, nan iyesi ózimizdi talay-talay ash qaldırǵan. Zaman gardishi solay bola berdi, balam. Birlık kem boldı. Hesh kim ilim-hikmet quwmadi. Sóytip umit bola baslaǵanbız.

İlashıqqa awır bult túsip ketkendey, adamlar bir demge shekem birin-biri kórmey, lal bolisti.

— Biy ata, molla báshshelerdiń aqılın sınań! — dedi sırttan batıl bir dawıs.

Hámme janlandı.

— Sıñalsın... Xiywa ne úyretkenin bileyik, — dep jabırlastı kópshilik.

Maman biy murtların eki jaqqa ayırıp sıypap, ılashıqtıń ishin sholdı. Ortaǵa soraw tasladı:

— Aytıń, balalarım, elde kim kimnen qarızdar, kim qarızın ótep atır, kim qarız berip atır?

Jurtshılıq jáne bir demge lám-miyimsiz qalıp, azdan soń ekew ara sıpsiń kóterildi. Hár kim ózinshe juwap tapqan bolıp bir birewden dán, baliq, nan, mal qarızdarlığı balalardıń bir-birinen asıq qarızdarlığına shekem sóz bolıp jattı.

Aydos qasındaǵı Qabilǵa qarap alıp, saqqa júgingen halınan boy jazıp, sál qıymıldadı, qolın kóksine qoydı.

— Biy atamız minásip tapsalar, bir juwap bersek.

— Kútkeni sen!...

— Irkilme!...

— Dana biy, urıqsat ber!...

Maman biy biyparasat qópshilikke "tınışh" degen isharat bildirip, kolın kóterdi hám Aydostıń erkin sóylewine urıqsat etti.

— Eldegi qarızdarlar barlıq balalar, — dedi Aydos.

— Haw, haw, — dese qaldı sırttağılar tańlanıp. Olardıń shawqımı basılǵansha Aydos túpirigin jutınıp, azǵana oylanıp úlgerdi qám dawam etti.

— Bunıń mánisi, hár bir bala óziniń dúnnyaǵa kelgeni, kámalatqa jetkeni ushın ata-anasınan qarızdar. Eger ol ata-anasına xızmet etiw dárejesine jetisse, qarızın ótep atırǵanı. Qarız bermektiń mánisi — balaǵa beriw, kim bala tárbiyalasa sol qarız bergeni, balası erjetken kúni ózine qaytadı.

— Tásiyin!

— Álhábbiz!

— Tilińnen!

— Xiywaǵa bas iyińler;

— Káramatlı Xiywaǵa duwa qılıńlar!...

Maman biy Aydostıń juwabı ushın túrgelip barıp mańlayınan súymekshi edi, kóphshılıktıń dúmpiwinen tartındı: "jurt Xiywaǵa tolıq isenip ketip, házır awıldaǵı júrgen qarmaqlı mollalarınıń maylı jemtiklerine qapqan shabaq bolar da qalar, máńgige aldanar".

— Kimdi jarlı dese boladı? — dedi Maman biy asıqpay.

Bul sorawǵa sen juwap bere góy degendey Aydos Qabilǵa ımladı. Qabil kóksine qolın qoyıp:

— Jas úlkenler, jol berseńler, biz aytsaq, — dedi.

— Ayt, ayt!

Maman biy "ayta ber" degen isharat penen bas iyzedi.

— Jarlılıq mal dáskesizlik emes. Kim jekke bolsa, tuwısqan-tuwǵansız bolsa, ámengersiz bolsa, sol jarlı...

Ishke, sırtqa jáne jan enip, hámme qıbırlasıp, "tásiyin" aytısıp, bul balalarǵa aqıl jelinin emdirgen Xiywaǵa jáne algıs jawa basladı.

Maman biydiń keypin ańlaǵan ǵarrı Esim biy qozǵaldi:

— Aydos balam, seni xan dárgayında bolǵan dep esittik, Xan qalay ózi?

Xan haqqında aytpastan burın oǵan húrmet ushın Aydos túrgelip qaytadan otirdı, júdá jiptiklesip otirdı.

— Joqarı mártebeli ullı xanımızǵa teń bul jáhánta adamzat bolmasa kerek. Kútá kemtar, kútá aqıllı, júzine ayna tutqanday, kútá ashıq sóyleydi...

— Aydos balam, xan seniń menen sóyleskende hámme gápińdi maqullay ma yaki mınawıń nadurıs deytuǵın gezi bola ma? — dedi Maman biy.

Aydos jáne tikeyip qol qawsırdı:

— Áweli quda gúwashılıq bergey, joqarı mártebeli, ullı xanımız benen neshe sapar diydarlasqanımda, "áy, qaraqalpaq, bu oyń nadurıs" degenin, bittáyu yagana eshitmedim.

Tıńlawshıldarıń bári tas súwretteý qıymılsız, xan haqqındaǵı xabardı júdá ıqlas penen, hátte, qattıraq dem almay, tırılap otır.

Maman biy kewilsiz bas shayqadı:

— Ooo, balam, balam, xannıń sırı qupıya, qıyalı — ústine qar jawǵan muz, astında ne barı kórinbeydi. Bir sózińdiám nadurıs demese, kórinbes jılıwǵa salıp jiberejaqlığı, balam.

Kewli ósken Aydostıń murnı tershidi, úlken adamlarǵa tán salmaq penen nıqırtá soýledi.

— Sizdi ashshı shóp degenge endi isendim. Tarlıq etpeńiz, atı qaraqalpaqqa bárha yabilär ústemlik etedi dep dámetpeńiz. Elge jaqsılıqtı Xiywa beredi.

— Aydos balam, sizlersiz el-qızǵını túwesilgen kúl, qattı kettiń, keshirim sora.

— Joq, Xiywa xanına til tiygizdińiz, qasqır qartaysa, aljıp kúshigin talaydı eken, endi bildim, aljığan ǵarri qasqır, káramatlı Xiywadan siz keshirim sorańı...

— Aydos balam, keshirim sora, atanıń qáteligi ulǵa sabaq boladı. Men az da bolsa bul eldi bürkitler uyası der edim, álle qanday námálim kudiret jarǵanattıń uyasına aynaldırıp baratırǵanın túsinip turman.

— "Túsiniп turman, túsinip turman"... menen eldi kóz-kóreki jılıwlarda baslaǵan ǵarri serke, biz kettik! — dep Aydos ayaǵınıń astınan jılan shıqqanday, shapship turdu. Hámme gúw túrgeldi.

Aydos hesh kimniń táwellesine qaramay esikten zıp berdi, birge kelgen joldasları, ǵayıp bahadır ere-ere shıqtı.

Ógarri Esim biydiń táwellesine de hesh kim qulaq aspadı. Qápelimde ılashıq bosap, qaytadan úskini quyıldı, bos orınlarda hásiret samalı húwledi.

Maman biy albıramadı, ketkenlerge jalınbadı, júzinen Aydoslardıń qaytip keletugúnına, isenim nurın ketirmedi.

— Kádirli adamlar, házdi buzbańlar, tarqamańlr, — dedi ol, — jas jigitlik — aǵın suwdıń balığı. Órley beredi, órley beredi. Bası tasqa tiygen máhálde ǵana izine qaytadı. Pánt jegeni — paydası. Gápi bárhá maqullanıp jaman úyrengen. Baǵanaǵı aqıldı tapqan jigit ele oylanadı, sonnan soń barmaǵın tislep ókinedi, keledi, keshirim soraydı, sizler otırıńılar!

Aydoslar esitpedi. Gileń asıǵıs, jedelli jaslardıń izinen ókireń qaǵıp baratırǵan Ǵayıp bahadır da tolıq qulaq salmadı. Degen menen tek zorlıqka ushırap, izinde botası qalǵan ingendey, zorǵa-zorǵa ketip baratrı.

Aydos sol pát penen artına burılmastan, yarım jolǵa barganda joldasların irkip, izinen jete almay ókireń qaǵın qiyatırǵan Ǵayıp bahadırları kútken edi. Tap usı payitta, olardı ańlıp turǵanday, bir qaptaldaǵı jol menen kiyatırǵan Áwez xoja iyshan kórindi. Ol Aydoslardıń qayaqqa shaqırılǵanınan habarlı edi. Sonlıqtan jas jigittiń haliqlap, betiniń terin sıpirıp turısınan, joldaslarınıń bir-birine jetalmay asıǵıs júrip kiyatırǵanınan ne hádiyse júz bergenin uqtı hám usı waqıtqa shekem "ele kúni tuwadı..." dep Maman biydiń xalıqtı qashırıw ushın tawıp qoyǵan hiylesin birinshi mártebe járiyalap, tilge algısı keldi. Júdá ǵamxor ata dawısı menen egitilip:

— Aydos balam. Mamanǵa ókpelegenge usaysań, óytpe, — dedi, — Ol adam ókpelewge arzımaydı. Bizge birinshi ushırasqanda "qaysı tilde bala oqıtısız?" dep qudaniń tili menen óz tilin shatastırǵanı ushın xanǵa xabar jiberip, pármánın algan edim. Búgin-aq járiyalap, óshińdi áperemen. Ǵam jeme. Sonnan soń elińde samal erkin esedi, qubladan esedi. Qublanıń samalı jumsaq, jaǵımlı. Onıń da liykini Esengeldi máhrem menen sende boladı, yaǵníy Qońıratlarda boladı.

Ashiwlı Aydos sóylemedi.

Áwez xoja iyshan juwap kútip toqtamadı. "Ele balasań, Mamanniń. sumlıǵıń soń uǵasań"... dep sóylendi de, eshegin qınalap, Esengeldi máhremniń awılına qaray ketti.

Áp-ánedey birlikte mázi mayram bolıp otırğan qonaqlardıń bası buzılıp, Aydoslardıń ketip qalǵanına hayran bolǵan Maman biydiń awıllasları, täreptarları dalaǵa shıgıp "ashiwlılar bılayraq barıp óz-ara aqıllasar, úlken biydiń ziynetin taslamay qaytadan keler" degen dáme menen, ılašıqqı suyenip tur edi. Ótkir kózli birew:

— Ho, anaw kiyatırǵan Amanlıq emes pe? — dedi birden.

Hámme qolların mańlayına saya qılıp, kúnniń astı menen "Kók ózekti" jaǵalap kiyatırǵan eki jolawshıǵa názer burdı

Serli Maman biy "Amanlıq" degen attı esitiwden-aq, jurttan burıp jalt ourılıp, mańlayına qolın tutıp sıǵalanǵan edi. Tań qaldı,

"Amaplıqka usaǵan. Qasındaǵı kim? Hayal... ekewiniń qádem taslawları birdey... Onı hayal ákeledi dep hesh qashan oylamaǵan biy, júrislerine qarap, - Kóz jaslı biysharanıń taban eti qayıtıptı. Muńlı qanalasın tawıptı..." dedi ishinen.

Alıstan-aq Maman biydiń ılašıǵı qasında toparlasqan adamları kórgep Amaplıq bárın jaqsılıqqı jorıdı "toy tárárrigi qusaydı, Maman biy perzentli bolǵan shıgar..." Ol sharshaǵanın álle qashap umıtıp, jitirimnen-aq sargısh tislerin kórsetip kúlip baqırdı:

— Assalawma áleykuuwı, jasullılar! Jolım qayırlı, toy ústine kiyatırmam. Bosqa demeń, biy tapsırmasın orınlap, úyshılıktı uyrenip kiyatırmam...

Óz xalqınıń orta dármıyan shańaraǵınıń táǵdirin usı Amanlıqtıń taǵdiri menen ólshewdi ázelden niyet etken Maman biydiń kuwanıshi qoynına sıymay, aldına qaray júrdı.

Jańa, kásip penep elge qádemıń qutlı bolsın, azamat! Tuwısqan degen usınday-aq bolar, quda mańlay terińdi berip Almagúldı tawıpsań! Haw, Almagúl!

Amanlıqtıń tula bedeni juwlap, titirkenip:

— Aljastińiz, biy! dese de, bul sınshıl, serli biyden qáwiplenip, izine ertep kelinshegine qaradı. Júdá tiklenip, júdá dıqqat penen bir nárselerdi izlep qaradı.

Quwanıştan, Amanlıqtıń "Aljastińiz..." degenin esitpey qalǵap biy, hesh qanday sumlıqsız, sonsha jıl elin saǵıngan nashar suwıq qabıllanbasın degen oy menen qushaǵın asha umtıldı.

Almagúl, kel shıraqım, óz elińniń seni jasında kórip qalǵan kózleri atınan mańlayıńnan súyeyin!

— Aljastińiz...

Ádiwli oqıwshım, dıqqatlı Maman biy aljaspaǵan edi — Amaplıqtıń "Qarakóz" dep ertip kelip turǵanı — haqıqyat Almagul edi... Ol sol Qudiyar seyisten ayrılp qalǵan jerde ózine kelip tikeyiwden, seystiń násiyatın yadlap, betaldın quyashqa berip juwırkı, sonnan tınbay juwırkı... Bazda kanatı sıńǵan qırǵawıl bolıp malpańladı, bazda tuyagına qoz basılǵan baspaq bolıp sekirdi, bazda ayaqların oq sindırǵan kiyik bolıp hákkeledi... Lekin tınbacı, quyashqa qarap juwırkı, juwırkı... Bultı kúnleri kúndız, basqa waqıtta kún bata gez kelgen awılda qol jayıp, tamaq sorap gidirgeni bolmasa, tınim tapqan emes, azanda shıǵısqı, túste qublaǵa, tústen keyin batısqı, erteńine jáne usını tákirarlaw menen arqanlawlı buzawday tek sheńber jasadı, bolǵanı, jiǵılǵan jerinen onsha alıs kete almadı... Usı, sebilshilikte-aq tiliniń jarası pitti, biraq máńgige shúljiń bolıp qaldı, murınnan ayrıldı... Jillar aq denesine qara kir jaǵıp, qara shashına aq boyaw súrtti... Mine, usılar ushın ba, yamasa onı "óldı" degen sózge isenip qalǵanı ushınba, yamasa zaman gárdishine tótepki bere almay kózleri girewgelenip boldırǵanı ushın ba, bárhá quyashqa qaray juwırkı aqırında shúyık bolıp aldına jiǵılǵan qanalasın Amanlıq, tanımadı... Bazı waqıtları jaqsı niyetler menen súysine tigilip qarayın dese, Almagúldıń murnıń tasalap qısınatuǵın bolǵanı ushın kóp qaramas, onıń ústine, ótkenin esine aldırmawǵa, óz qayǵısı jóninde de hesh qashan aytpawǵa iqrarı bar edi, soǵan sadıq boldı... Al Almagúl bolsa, ájaǵasın tanıw túwe olbul átirapqa keler dep oylamaǵan, oǵan qosımsısha Amanlıqtıń bir qulaǵın jolbarıs julıp alǵan, betlerinde jıllardıń órmekshiniń awınday ayǵız-uyǵız soqpaqları...

... Maman biydiń tek shama menen tosınnan "Almagúl!..." degeni, jigırma bes jılday óz atın esitpegen Almagúldı birew abaysızda túyıp jibergendey teńseltti, uyqıdan muzlı suw quyıp oyatılǵan adamday selk-selk ettirdi. Basın silkip-silkip, kózlerin alarta ashti hám buwınları qaltırap óz-ózinen albırıqlay basladı. Bul kóriniske Amanlıqtıń kózleri apalaqlap, quwanıştan ayrılp, jiǵılıp ketiwine sál qalıp turıptı.

— Maman biy, aljastińiz, — dedi ol. — Bul Almagúl emes!

— Degishleytuğın ediń, kewildi jámlegensoń degishetuǵın bolǵansań, bári bir meni alday almaysań. Almagúldi uzaqtan tanídım, eki tuwısqan júrisińzden tanídım,— dedi Maman biy onı ele degiship atır degen qıyal menen hám — Almagúl, tartınba, óz elińdeseń, kel mańlayıńdı ber... — dedi.

Birese Amanlıqqa, birese keyinirekte úrpeyisip, tanımay turǵan awıl adamlarına qarap ań-tańı shıqqan Almagúldiń tisleri bir-birine saq-saq etip barıp, birden qalsh-qalsh qaltırıdı.

Amanlıq gúmanlanıp onıń qasına bardı da, balalığındaǵısın qılıp, burımınan tartıp qaldı. Almagúl awrsınıp "waaaa!!!" dep ókirip jiberdi.

Bul onıń balalığındaǵı jılawı edi. Amanlıq góne shekpenniń shalǵayıń arqasına qayırıp eki mushınan uslaǵan edi, buwınları bosasıp, qolınan shekpenniń mushları jazdırıldı da, ishinen "shırrr" etip bir bópe jerge tústi. Almagúlden ele kóz almay ágash bolıp sárriygen Amanlıqtıń betinde qan qalmay bozardı da, Orazan batır bergen qılıştı góne qınabınan suwırıldı... Qarsı aldında lalı shıgıp turǵan Almagúldiń shashınan qamtılap uslap, basın artına sheksheytip alqımınan shalıp jiberdi... Almagúldiń kegirdegenen kan atlığıp, bası jelkesine sılq etti. Amanlıq onıń denesin jıqpay, shashınan súyrewi menen aparıp "Kók ózek" ke gómp ettirdi de, suwdıń beti kańga boyalǵanın kórmey, izine tez qaytıp, Maman biydiń aldında toqtadı hám qan tamǵan qılıshın biye qos kollap usınıwi menen moynın sindıra iyip, eki ayaǵınıń arasınan tómen qarap qaldı... Kókiregi qansha-qansha zárdege tolı bolsa da, ses shıgarıp óksimedi. Lekii dawısı qarlıgıp, ábden sharshaǵan ún menen, basqalarǵa esitiler-esitilmes etip Maman biye jalbarındı:

— Qılıştı usla, dana biy! Hayalım degenim qarındasım Almagúl eken. Bul júzi qaralıqtı ózińnen ózge bende esite kórmesin! Pútkıl el atına, pútkıl adamzat atına qara daq saldım! Óltır meni, sawap ushın óltır, biyim.

Maman biydiń kózlerine jas quylıp, kókiregi az óana eljirep turdı da, awır bir gúrsindi hám birden qataydı. Ján-jaǵına qaramastan qılıştı aldı da, Amanlıqtıń tamırları shertilgen jelkesinen qoyıp saldı. Kúshli qollarda háreketke kirgen qılısh neni shıdatsın, Amanlıqtıń gellesi denesinen bólínip tústi...

Bul hádiyeniň ne ushın bolıp atırǵanı jalǵız ǵana Maman biyge ayan edi. Sol ushın da ol "Kók ózektiń" betin qan qılıp suwǵa iyterilgen denelerdi shıgariw ushın umtilǵanlardıń aldın keselep, jol bermedi. Ólilerdiń denelerin bir janniń kóriwine imkaniyat tuwdırmay, jaǵaniń qoriqshısınday kabaǵı úyiwlı tur. Kózdi ashıp-jumǵansha júz bergen bul qayǵı hásiretli kórinis Amanlıqtıń shalǵayınan shırqırap túskenni adamlar dıqqatınan shıgargan edi, Maman biy umıtpadı, shırayı "Kók ózek" tiń suwınday kógeriwi menen, qundaǵında shırqırap atırǵan náresteniń siyraqınan, jaman shúberektey jerkenishli uslap, suwǵa shınıǵítip jiberdi.

Sebebine hesh kim túsinbedi. Maman biy túsinbedi. Anıǵıraǵı bul hásiretli waqıyanı hárte tilge basıwǵa adamgershilik hújdani jol bermedi. Eki kózi qızarıp, qorshap kelgenlerge túksiydi. Murtınıń hár túgi, shashınıń hár bir talshası tikeyip túksiydi... Biraq ózi saw sıyaqlı edi. Sonnan kelgen hesh kimdi qasına jolatpadı. Esimbiy:

— Teris qayttıń, qanatı sıńǵan bürkit, — dedi hámmege esittirip. — Jańaǵılardıń asılwına tótepki bere almay, quwanıp eline qosılǵan bir shańaraqtı joq ettiń! Mine endi, aljıp, ózińe-óziń qarsı shıqtıń... ósip-órbıw jolina túskenni óz elińdi qırıwdı basladıń!..

Onıń izin ala Nurabılla qazıqtan eshegin sheship, egiz ullanın erge otırǵızdı da, ózi erdiń artına sekirip mindi...

Begdulla qarasaqal awillaslarına:

— Júriń, kettik. Baxtı tayǵan adam ózgeni baxıtlı qıla almayıdı, — dedi.

— Mamandı jin urdı, — degen sıpsıń esitildi.

— Jalǵız atın soyǵanınan-aq aqıl-zayıl bolǵanın bilgenmen, — dep jáne birew, qazan astına biyǵam ot jaǵıp atırǵan Jaqsılıqtı shaqırdı. — Jaqsılıq, ákeń kelip edi, anaw aljıǵan Maman biy óltırıp qoydı! — dedi.

Adamlarıń nege tarqasıp baratırǵanına ań-tań bolıp" waqıyanıń tiykarǵı sebebin ele túsinbey turǵan jigit, bul gápke birden inanıp, juwırıp bara sala bir baw qamıstiń ushın qazan oshaqtıń otına basıp aldı da, lawlatıwi menen Maman biydiń ılashıǵına ákelip tiygizdi. Birden dúbeley de kóterildi. ılashıqtıń shiyleri pıshır-pıshır janıp, qara tútin aralas sari jalın gúw-gúw burqasınladı.

Bağdagúl ıлашиqqa kim ot bergenin bayqamay qalǵan edi, dawısınıń barınsha qıyqıw saldı:

— Xalayıq, suw, suw, suw, suw uwuw!!!

Usı gezde bir jaydaq ala atlı payda bolıp:

— Adamlar, tıńlańlar, xan pármani: Maman qudabiyzarı. Maman qudabiyzarı, onnan qashiń musilmanlar, — dep súrenlewi menen bir shawıp ótip, kózdi ashıp jumǵansha jáne izine qayıtip shawıp baratır. — Maman qudabiyzarı... Qashiń onnan... Qashiń!...

Bul Áwez xoja iyshanniń qashshan tawıp qoyǵan tayın hiylesi ekenin, payıtı búgin keldi dep daǵazalap jibergenin hesh kim bilmedi. Bári awız ashıp ańqayıp qaldı. Maman biydiń ózi de hayran: "Jáne ne álamat??.. Ne jazdım?..."

İlashıq pıshır-pıshır jana berdi... Baǵdagúlge járdem bergendey, Jaqsılıqtı irikkendey adam tabılmadı.

Hámme zım-zıya bolıp bulkáradan alıslap baratır.

Qolları qanǵa malıńǵan Maman biy ayaqların kóterip basalmay, olardıń izinen qalsha qaraǵan halında "Kók ózektiń" jaǵasına kómilgen aǵash bolıp, qıymılsız tur. Qosalı bóz belbewi sheshilip, ayaǵına jilanday oratılıp jattı. Qápelimde teńiz betten esken samal mawıtı shapanınıń shalǵayların jelpildetip oynadı, tozǵan qara qalpaǵı ushıp túsip, samal menen "Kók ózekke" qaray dóńgelenip ketti. Keshe ǵana páki menen tıqırılangan tandırday bası jaltırap, ótkir ala kózleri bir baǵitta ólı súreylenip, qabaǵı qattı, tanawları tartıldı, kúnge kúyregen qaraltım júzi gá qızarıp, gá bozarıp, say súyegi sırqırıdı, alabuwrlı saqalı dirildedi, lekin, tabanı bek kem, jıǵıllaq emes, kúshlı! Tastan quylǵan kibi qılt etpey, nıq tur. Bir waqıtta kógis erinleri jıbırlap, adamlarıń izinen súren saldı:

— Áy, ádiwlı insanlar, qanalarlar, meni jin urdı demeńler, sepsimeńler!.. Qashpańlar!.. Birigińler!.. Maǵan inanıńlar, jaw jaǵıńnan pana, hámmege aǵa bolar xalıq keler, qol berer, shalǵay jabar... — Mamanniń bul otlı shaqırıǵına qulaq asqan adam bolmadı. Aynalasında qalǵan jan ashırları ǵana, qırǵawıldıń shójesindey hár jerde qunjiyisip, gá ketkenler tamانǵa, gá Mamanǵa qarap ań-tań. Al hesh kimniń qayrıılmaǵanına Mamanniń huwıshi jetken sıqaqlı, esitiler-esitilmes nalıs etti. — Áy, nainsap quday, usınsha müşkil berip, usınshama hásiretli

qılıp mende, xalqımda ne qastıń bar edi?... Bilmedim! Eger, sen bar bolsan, sen aljıǵansań... yaması... men!!!...

* * *

Usı hásiretli demlerden soń Maman biydi "kórdim", "bildim" degen adam bolmadı. Birewler, "suwǵa ketip ólipti" dep sıpsıń shıǵardı, ekinshiler; "Aral teńiziniń ortasındaǵı bir atawdamış, ele elge kosılmaǵanlardan láshker toplap atırıptımiş, Xiywaǵa qarsı urısqá shıǵadımiş..." degen ǵawasat tarqattı.

Eriniń qayaqlarǵa shıǵınıp ketkenin bilmey biyshara Baǵdagúl bayaǵı baltasın qaytadan tawıp aldı da, "Kók ózekti" jaǵalay juwırıp, qudaydı birotala shawıp óltiriw mashqalasına tústi...

...Jıl izinen jıllar ótip jattı. Jas Aydos Xiywa jarlıǵı menen "bala biy" atanıp, Esengeldi máhremge erip, gürlep, is basladı, gá máhrem, gá balabiy Xiywaǵa hár barǵan sayın islamnıń shańǵıtına batıp qaytıp júrdı, Bul shańǵıt kóz jaslı adamlarıń dem alısınan payda bolǵan qarsı málhámlilikke aralasıp, bilǵasıp, saxrayı xalıqtıń kózlerin girewgelendire berdi, gúzarlar birotala shalkem-shalıslındı. Usilayınsha, jurt joldan adasıp, ózleriniń dana biyin umitiwǵa qaraǵanda, jaz kúnleriniń birinde, ústi dumanlı Aralda, órkesh-órkesh ójet tolqınlardı qaq ayırip kiyatırǵan, qaramshası úydey-úydey námálim eki sal payda boldı, jaǵaǵa shıqtı. Birinen, orıs bayarınday kiyingen Maman biy, ekinshisinen juwan bilekli, bulsıq etleri qayraqtay, shiykil sarı orıs adamı tústi.

Jaǵadaǵı balıqshılar áwelinde dógereklep kelse de, hawlıǵısıp, óz kózlerine ózleri isenbey, adıraydı. Serli birew; "Haw ullı biydiń ózi góy! dep alǵa umtilǵanda, saǵınıştan ba, dawısınıń barınsıa eńirep jiberdi. Hámme qamsıqtı, Maman biy olardıń keypin túsirmey, tez alǵa ótip, qádimgisinshe kewilli:

— Saǵındıq, sarǵaydıq jáne kóristik, ádiwli adamlar, kózge jas almańılar, — dedi. — Bári oylanǵanday boladı. Mine, qol alısınılar, súyisińler, ádiwlilerim, bul jigit bayaǵı Kuzma Borodinnıń úlken ulı, atı Sergey Borodin, orısyat eline ataqlı keme ustası, ǵarrı Kuzma bárshenizge aspandaǵı juldız shelli sálem aytıp qaldı. Ulın jiberdi...

Bárháma qamıs penen jeken salda balıq awlap, iyttiń kúnin kórip júrgen balıqshılarǵa keme xabarı aspannan ay ápergendey jańalıq boldı,

hámme shadlanısıp usta Sergeyge minnetdarlıq penen bas iyisti, qushaqlasti...

Maman biy menen Sergey Borodin minip kelgen ónsheń qaraǵay taxtadan buwilǵan sal sheshilip, qurǵaqqa shıgarıldı. Ergeńine bulkáraǵa Bektemir usta da aldirıldı. Onıń menen Sergey Borodin jumıs basladı.

Birinshi kemeniń suwǵa túsırliliwi úlken xalıq saltanatına aynalǵanı sonshelli, atawǵa jiynalǵan baliqshılar Sergey ustani kiyizge salıp bir mezgil qol ushına kóterdi, kimniń kókireginde qanday jaqsı sózi bolsa, bárın-bárın aytıstı. Quwanısh xabarı awızdan-awızǵa emes, teńiz samalı menen pútkıl awıllar ústinde gúwledi. El quwandi.

Átteń, bul quwanısh uzaqqa sozılmadı. Kútilmegen qıylı qıylı báleqadalarǵa tolı qarań qalǵır qarańı jawız túnnıń biri Maman biy menen usta Sergeydi jalmadı, olar baliqshılardıń shettegi bir qosında, kókireklerine bir-birden pıshaq qadawlı, ólip shıqtı... Keme suwǵa batırıldı, taxtalar otqa jaǵıldı.

Qarańıda bolǵan qaygınıń gúnakarın tappay xalıq seńdey soqlıǵısıp, ah shekti. Ilaj qansha, aqırı jerledi ekewin qosıp jerledi, taxta shıgarǵan atawına jerledi. Qábirdi "káramatlı kábir" dep atadi. Xalıq kúndızları jrlında shojoıp ziyaratlap, túnlerde almagezek qarawıllap, qábirdiń basınan shıraq ayırmay shıraqshi qoydı.

Ólige bolǵan bul ziynetti de kópsingen jáne bir báleqadalu tún "káramatlı qábirdi" shıraq jaqqan shıyıǵı menen joq etti, ústin suw bastı.

Áne, sonnan beri qansha-qansha zargırıyanlıqlarǵa sebepshi gá nóserli, gá qarlı, gá boranlı, gá kóshelerden qan aǵızǵan hásiretli kúnler túnler menen, túnler, kúnler menen awmasti, júwensiz Ámiw eki jaǵın kemirip keń peyilli Aralǵa qansha-qansha qokım ákelip quydı... Araldıń qubla ernegindegi qol sharshıday jerdi mákan etken az sanlı qaraqalpaq xalqı usı ullı Aralǵa usap qansha-qansha zaman qoqımın juttı, biraq bárın boyına siídirip baqtı. Ne degen jan talasları, ne degen zarlı dáwranlar umıtılıp ketti... Sonnan umıtılmaǵanı — Maman biy menen orıs ustasınıń qábiri Ámiwdıń Aralǵa kuyıp, dushshı suw menen ashshı suwdıń birige almay, qaynawıtlap atırǵan jerindegi suw astına shókken bir kishkene atawda ekenin tastıyıqlawshi bir ǵana ápsana, usı "Maman biy ápsanasi".

Usınıń menen "qaraqalpaq xalqınıń hásiretli dástanı" nıń bir kitabı tamam. Kelesisin kút, ádiwli oqıwshım!

MAZMUNI

Birinshi bólím.

Ekinshi bólím.

Úshinshi bólím.